

T.C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLAM TARİHİ BİLİM DALI

MUKTEDİR'İN HALİFELİĞİ VE ŞAHSİYETİ

DOKTORA TEZİ

Danışman
Prof. Dr. Ahmet ÖNKAL

Hazırlayan
İhsan ARSLAN

Konya 2009

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	V
ÖNSÖZ	VI
GİRİŞ	1
1) Araştırmanın Kaynakları.....	1
2) Muktedir Dönemine Kadar Abbâsî Siyasî Tarihine Genel Bir Bakış.....	6
3) Halifeliğinden Önce Muktedir'in Hayatı.....	19
a) Doğumu ve Nesebi.....	19
b) Gençliği ve Yetiştirilmesi.....	20
c) Veliaht Tayin Edilmesi.....	21
4) Ailesi.....	23
a) Hanımları.....	23
b) Çocukları.....	24

BİRİNCİ BÖLÜM

MUKTEDİR'İN HALİFELİĞİ VE İÇ SİYASETİ	31
1) Muktedir'in Hilafete Gelişi.....	31
a) Muktedir'e 1. Darbe Girişimi ve Abdullah b. el-Mu'tezz'in Halife İlan Edilmesi.....	35
b) Abdullah b. el-Mu'tezz ve Taraftarlarının Akıbeti.....	40
c) Muktedir'e 2. Darbe Girişimi ve Muhammed b. el-Mu'taz'ın Halife İlan Edilmesi.....	42
MUKTEDİR'İN İÇ SİYASETİ	50
1) Vezirlik Hakkında Genel Bilgiler.....	50
2) Muktedir'in Vezirleri.....	53
a) Abbâs b. el-Hasan.....	53
b) Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Musa b. el-Hasan b. el-Furât.....	54
c) Ebû Ali Muhammed b. Yahya b. Ubeydullah b. Yahya b. el-Hâkânî.....	60
d) Ali b. İsa el-Cerrâh.....	63
e) Hâmid b. el-Abbâs.....	69
f) Ebû'l-Kâsım Abdullah b. Muhammed b. Ubeydullah b. Yahya b. el-Hâkânî.....	74
g) Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Ubeydullah el-Husaybî.....	77
h) Ebû Ali Muhammed b. Ali b. Mukle.....	80
i) Süleyman b. el-Hasan.....	83

j) Ebû'l-Kâsım Ubeydullah b. Muhammed el-Kelvezânî	84
k) el-Hüseyin b. el-Kâsım	85
l) Ebû'l-Fadl b. Ca'fer b. el-Furât	88
3) Valilik ve Valileri	91
4) Diğer Devlet Görevlileri	100
5) Ordu	114
a) Askerî Teşkilat	114
b) Askerlik Statüsü	116
c) Orduyu Oluşturan Kuvvetler	117
d) Ordunun Sınıfları	125
e) Askerlerin Rütbeleri	126
f) Ordunun Mevcudu	127
g) Askerlerin Maaşları	128
6) Divanlar	132
a) Divanlar Hakkında Genel Bilgiler	132
b) Bu Dönemdeki Divanlar	133
ba) Dîvânü'l-Cünd	133
bb) Dîvânü'l-Harâc	137
bc) Dîvânü'r-Resâil	142
bd) Dîvânü'd-Dıyâ	145
be) Dîvânü'z-Zımâm	145
bf) Dîvânü'l-Musâdere	146
bg) Dîvânü'l-Mezâlim	148
bh) Dîvânü'l-Ahdâs ve'ş-Şurta	150
bi) Dîvânü'l-Merâfık	154
bj) Dîvânü'l-Birr	154
7) Mali Yapı	155
a) Devletin Gelir Kaynakları	156
b) Devletin Harcamaları	170
8) Bayındırlık Faaliyetleri	172
a) Saraylar	172
b) Hastahaneler	173

c) Camiler.....	176
9) Muktedir Döneminde İsyamlar.....	176
a) Karmatîlerin İsyanı.....	176
aa) Karmatîlerin Ortaya Çıkışı ve Muktedir Dönemine Kadar Faaliyetleri.....	176
ab) Muktedir'in Karmatîlerle Mücadelesi.....	188
b) Ebû'l-Heycâ Abdullah b. Hamdân'ın İsyanı.....	205
c) Hüseyin b. Hamdân İsyanı.....	206
d) Yusuf b. Ebi's-Sâc'ın İsyanı.....	208
e) Ebû Yezîd Hâlid b. Muhammed el-Mâderâî'nin İsyanı.....	211
f) Kesîr b. Ahmed'in İsyanı.....	211
g) Sebük'ün İsyanı.....	212
h) Ahmed b. Ali b. Sa'lûk'un İsyanı.....	212
i) Bağdat'ta Haşimoğulları'nın İsyanı.....	212
j) Bağdat'ta Halkın İsyanı.....	213
k) Ebû Abdullah el-Berîdî'nin İsyanı.....	214
l) Hâricîler'in İsyanı.....	216

İKİNCİ BÖLÜM

MUKTEDİR'İN DIŞ SİYASETİ	218
1) Abbâsî - Bizans İlişkileri.....	218
a) Muktedir Dönemine Kadar İslâm-Bizans İlişkilerine Genel Bir Bakış.....	218
b) Muktedir Döneminde Bizans ile Mücadele.....	224
c) Abbâsî-Bizans Esirlerinin Değişimi.....	232
2) Abbâsî - Fâtımî İlişkileri.....	234
3) Abbâsî - Bulgar İlişkileri.....	239
4) Abbâsî - Sâmânî İlişkileri.....	244
5) Abbâsî - Deylemî ilişkileri.....	247

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MUKTEDİR DÖNEMİNDE İLMÎ, KÜLTÜREL VE SOSYAL FAALİYETLER	257
1) Bu Dönemde Yetişen Önemli İlim Adamları.....	257
a) Ebû Berze el- Fazl b. Muhammed b. Abdülhamid et-Türkî.....	257

b) Ca'fer b. Muhammed el-Firyâbî es-Sağîr.....	258
c) Ebû Abdurrahman Ahmed b. Ali b. Şuayb en-Nesâî.....	260
d) Hüseyin b. Mansûr (Hallâc-ı Mansûr).....	261
e) Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî	270
f) Ebû İshâk İbrahim b. Muhammed b. es-Sirrî b. Sehl ez-Zeccâc.....	276
g) Muhammed b. İshâk b. İbrahim b. Mehrân b. Abdullah es-Serrâc.....	278
h) Muhammed b. Zekeriyâ er-Râzî.....	278
i) Sinan b. Sâbit.....	281
j) Muhammed b. Abdullah el-Cehşiyârî.....	284
k) Ebû Bekir Muhammed b. Yahya es-Sûlî	285
l) Kudâme b. Ca'fer.....	291
m) Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed b. Tarhân b. Uzluğ el-Fârâbî	294
2) Sosyal Durum.....	297
a) Halkı Oluşturan Tabakalar.....	297
b) Şehir ve Şehirliler.....	300
c) Köyler ve Köylüler.....	302
d) Köleler.....	303
e) Kadınların Durumu.....	306
f) Gayr-ı Müslimler.....	313
g) Hayat Standardı.....	323

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

MUKTEDİR'İN ÖLDÜRÜLMESİ VE ŞAHSİYETİ	334
1) Muktedir'in Öldürülmesi.....	334
a) Mûnisu'l-Muzaffer'in Muktedir'e İsyanının Başlangıcı.....	334
b) Mûnisu'l-Muzaffer'in Musul'u Ele Geçirmesi.....	339
c) Halife Muktedir'in Öldürülmesi.....	341
2) Şahsiyeti.....	347
a) Fizikî, Dinî ve Ahlakî Özellikleri.....	347
b) Muktedir Hakkında Söylenenler.....	350
3) Yerine Veliaht Tayin Etmesi.....	352
SONUÇ	353
BİBLİYOGRAFYA	358

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
A.Ü.D.T.C.F.	: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
A.Ü.İ.F.D.	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
b.	: Bin, İbn
c.	: Cilt
çev.	: Çeviren
DİA.	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
h.	: Hicrî
H.z.	: Hazreti
İA.	: Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi
m.	: Miladî
md.	: Madde
nşr.	: Neşreden
r.a.	: Radiyallahu anh
s.	: Sayfa
s.a.v.	: Sallallahu aleyhi ve sellem
sy.	: Sayı
thk.	: Tahkik
tsz.	: Tarihsiz
v.	: Vefatı
vb.	: Ve benzeri
vd.	: Ve devamı
v.dğr.	: Ve diğerleri

ÖNSÖZ

İslâm Tarihinin bir asra yakın dönemini teşkil eden Emevîler'den sonra kurulan ve beş asır gibi uzun bir süre tarih sahnesinde yer alan Abbâsî Devleti döneminde çok önemli siyasî, askerî, iktisadî, ictimâî ve dinî olaylar meydana gelmiştir. Buna karşılık Rasûlüllah, Hulefâ-i Râşidîn, Emevîler ve Abbâsîler'in birinci dönemleriyle karşılaştırıldığında ikinci dönem Abbâsî halifeleri hakkında ülkemizde yeterince ilmi çalışmalar bulunmamaktadır. Bundan dolayı, Abbâsîler'in çöküş yıllarına ışık tutacak akademik çalışmalara ihtiyaç duyulmaktadır.

Araştırma konusu olarak seçtiğimiz Muktedir, tarihçiler tarafından Abbâsî Devleti'nin yeniden canlanma ve toparlanma dönemi olarak kabul edilen babası Mu'tazîd ve kardeşi Müktefî'den sonra hilafete gelen ve yirmi beş yıl iktidarda kalan son dönem Abbâsî halifeleri içerisinde önemli bir yere sahiptir. Amacımız onun çocuk denecek yaşta hilafete gelmesi, yönetimde kadınların, komutanların ve vezirlerin söz sahibi olması, devlet erkânı arasında iktidar mücadelesi yüzünden on beş vezirin işbaşına gelmesi ve üç darbenin yapılması, içte ve dışta devletin zaafa uğramasıyla iç isyanların meydana gelmesi ve özellikle Karmaîler'in büyük bir sorun oluşturması, Fatimîler'in Abbâsî topraklarına göz dikmesi ve Bizans'ın Abbâsî Devleti'nin sınır boylarına saldırması bağlamında Muktedir'in halifeliği ve şahsiyetini gözler önüne sermektir.

Çalışmamız esnasında olaylar ele alınırken hemen Muktedir dönemine girilmemiş, önceki dönemlerle irtibat kurularak karşılaştırmalar yapılmıştır. Araştırma esnasında başta temel İslâm Tarihi kaynakları olmak üzere birçok kaynaktan istifade edilmiş, bu arada çağdaş yazarların görüş ve yorumlarına da işaret edilmiştir. Yeri geldikçe şahsi değerlendirmelerde de bulunulmuştur.

Araştırma, giriş kısmının dışında dört bölümden meydana gelmiştir. Girişte, konunun kaynakları, Muktedir dönemine kadar Abbâsî siyasî tarihi, halifelikten önce Muktedir'in hayatı, veliahtlığa tayin edilmesi, ailesi ve çocukları incelenmiştir.

Birinci Bölüm'de Muktedir'in hilafete gelişi, birinci darbe yapılması ve Abdullah b. el-Mu'tezz'in halife ilan edilmesi, kısa bir süre sonra tekrar Muktedir'in hilafete getirilmesi, ikinci darbe yapılması ve Muhammed b. el-Mu'tazîd'in halife ilan edilmesi, iki gün sonra yeniden Muktedir'e biat edilmesi ile Muktedir'in iç siyaseti ele alınarak bu dönemde vezirlik makamında bulunanların vezirliğe geliş sebepleri, faaliyetleri ve

vezirlikten azledilişleri, valiler ve diğer devlet görevlileri, ordu ve yapısı, bu dönemde faaliyette bulunan divanlar, malı yapı ve iktisadı durum, bayındırlık faaliyetleri, Abbâsı Devleti’ni zor durumda bırakan iç isyanlar ve özellikle Karmatıler’in isyanı ile ilgili bilgiler verilmiş, tahlil ve yorumlar yapılmış, bu isyanların iç siyasete olan etkilerine dikkat çekilmiştir.

İkinci Bölüm’de Muktedir’in dış siyaseti incelenmiştir. Bu bölümde Abbâsı - Bizans ilişkileri, Abbâsı - Fatımı ilişkileri, Abbâsı - Bulgar ilişkileri, Abbâsı - Sâ mânı ilişkileri ve Abbâsı - Deylemı ilişkileri üzerinde durulmuştur. Kaynaklarda dağınık ve düzensiz olarak bulunan bilgiler toplanarak belli bir düzen içerisinde verilmiştir.

nc Bölüm’de ilmi, kültürel ve sosyal faaliyetler incelenmiştir. Bu bölümde, dönemin önemli ilim adamlarının faaliyetleri üzerinde durulmuş, konumuzla ilgili siyası ve sosyal etkileri incelenmiştir. Sosyal hayat başlığı altında ise, halkı oluşturan tabakalar, şehir ve şehirliler, köyler ve köylüler, köleler, kadınların durumu, gayr-ı müslimler ve hayat standardı konuları, dönemin siyası, askerı, iktisadı, ictimâı ve dinı şartları çerçevesinde tek tek ele alınıp tahlil edilmiştir.

Dördüncü ve son Bölüm’de ise, Muktedir’in vefatı ve şahsiyeti ele alınmıştır. Bu bölümde Munisü’l-Muzaffer’in Muktedir’e isyanının başlangıcı, Munisü’l-Muzaffer’in Musul’u ele geçirmesi ve Halife Muktedir’in ldrlmesi, Muktedir’in şahsiyeti, fizikı, dinı ve ahlakı zellikleri, Muktedir hakkında söylenenler ve yerine veliaht tayin etmesi konuları incelenmiştir. Sonuç kısmında ise araştırmanın genel bir değerlendirmesi yapılmıştır.

Konunun tespiti ve hazırlanması esnasında hiçbir fedakarlıktan kaçınmadan büyük bir titizlikle çalışmamı takip edip yönlendiren değerli danışman hocam Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dekanı Prof. Dr. Ahmet ÖNKAL’a, ayrıca istişarede bulunup kıymetli fikirlerinden istifade ettiğim diğer hocalarım Prof. Dr. Mehmet Ali KAPAR, Prof. Dr. Ahmet Turan YÜKSEL, Prof. Dr. İsmail Hakkı ATÇEKEN, Prof. Dr. Hüseyin Tekin GöKMENOğLU ve Doç. Dr. Mehmet Bahaüddin VAROL’a sayęı ve şükranlarımı sunmayı bir borç bilirim.

İhsan ARSLAN

Konya 2009

GİRİŞ

1) Araştırmanın Kaynakları

Araştırmamızın zaman açısından sınırı, Muktedir'in doğum yılı olarak kabul edilen 22 Ramazan 282/14 Kasım 895 yılından başlayıp, Muktedir'in öldürülme tarihi olan 28 Şevval 320/1 Kasım 932'ye kadar devam eden dönemdir. Bazı konularda Hz. Peygamber, Hulefâ-i Râşidîn, Emevîler ve Abbâsîler'in birinci dönemleriyle mukayeseye gidilmiştir. Araştırmamızda bize geniş bilgi veren ve çalışmamızın temel çerçevesini oluşturan eserler, ilk dönem İslâm Tarihi eserleri olmuştur. Araştırmamızın Muktedir'in hayatıyla birlikte, bu dönemde meydana gelen siyâsî olayları da ihtiva etmesi, bizi bir hayli eseri incelemeye sevk etti. İslâm Tarihi, Tabakât, Neseb, Fütûhât, Coğrafya, Lisâniyât, Sanat Tarihi, Siyâset, Mezhepler Tarihi, İktisat Bilimi vb. alanlardaki kaynak ve araştırmalardan istifade edildi.

Tezimizi hazırlarken İslâm Tarihi kaynakları arasında sık sık başvurduğumuz eserler ve konumuzla ilgili genel özellikleri şunlardır: Bu dönemde yaşamış ve Muktedir'in halifeliğinin ilk dönemlerine tanıklık etmiş olan Muhammed b. Cerîr et-Taberî (v. 310/922)'nin Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk veya Târîhu'r-Rusul ve'l-Mülûk adlı eseri ilk incelenen kaynaklar arasında yer almaktadır. Taberî'nin bu eserinde Muktedir dönemiyle ilgili 295-302/907-914 yılları arasında meydana gelen olaylar, beşinci cildinde 10 sayfa olarak yer almaktadır. Kronolojik sıraya göre anlatılan rivayetler konumuzla doğrudan ilgilidir. Ancak burada anlatılan bilgiler tenkit süzgecinden geçirilmediği için sathî ve yüzeyseldir. Taberî'nin eserine zeyl yazmış olan Arib b. Sa'd el-Kurtubî (v. 369/979)'nin Sıletü Târîhi't-Taberî ile Muhammed b. Abdülmelik el-Hemedânî (v. 521/1127)'nin Tekmiletü Târîhi't-Taberî adlı eserlerinde 291/903 yılından sonraki olaylar anlatılmaktadır. Arib b. Sa'd el-Kurtubî'nin altıncı cildinde ve Muhammed b. Abdülmelik el-Hemedânî'nin on birinci cildin içerisinde anlattığı olaylar, diğer kaynaklarda olmayan önemli bilgileri ihtiva ettiği için tezimize büyük katkı sağlamıştır.

Dönemin önemli ilim adamlarından olan Ebû Bekir Muhammed b. Yahya es-Sûlî (v.335/946)'nin 295/907-315/927 yılları arasında meydana gelen olayları kronolojik sıraya göre anlattığı Ahbâru'l-Muktedir Billah adlı eseri çok önemlidir. Sûlî'nin, Muktedir'in çocuklarının eğitim işleriyle sorumlu olması, saray içerisinde bulunması,

devlet erkanı arasında meydana gelen iktidar mücadelelerine şahit olması, eserinde rivayet ettiği bilgilere ayrı bir orijinallik katmaktadır.

Mes'ûdî (v. 346/957)'nin Mürûcû'z-Zeheb ve Meâdînü'l-Cevher adlı eserinde Muktedir'in vezirlerinin vezarette kaldıkları süreler ve bu dönemde meydana gelen isyanlar hakkında rivayetleri sunması, ayrıca müellifin diğer bir eseri olan et-Tenbîh ve'l-İşrâf'ı bir önceki eserinde bulunmayan bilgileri ihtiva etmesi açısından önemlidir.

Tenûhî (v. 384/994)'nin Nişvâru'l-Muhâdara adlı eseri çalıştığımız dönem için ihmal edilmemesi gereken bir eserdir. Halife yanında vezirlik, kadılık, katiplik gibi devletin idaresinde üst kademede görev yapmış bulunan bürokratların başından geçen olayları, yaşadıkları sıkıntıları, olayların kahramanlarından dinlemiş olan kişilerin sohbetlerine dayanarak nakleden müellif, dönemin olayları hakkında bir çok yönden aydınlatıcı bilgiler vermiştir.

Kindî (v. 350/961)'nin Vülâtü Mısır adlı eserinden Mısır'da görev yapan valiler ve icraatları, tayinleri ve azilleri konusunda oldukça istifade ettik. Müellifin diğer bir eseri olan Kitâbü'l-Vülât ve'l-Kudât adlı eserinden de konumuz çerçevesinde yararlandık.

Tezimizi hazırlarken en çok yararlandığımız kaynaklardan birisi de İbn Miskeveyh (v. 421/1030)'in Tecâribü'l-Ümem ve Teâkibü'l-Himem adlı eseridir. İbn Miskeveyh, bu eserinde Muktedir'in hilefete geliş (295/907) tarihinden başlayarak kronolojik sıraya göre o dönemde meydana gelen siyasî, askerî, iktisadî ve ictimâî olayları kendisinden önceki eserlerde olmayan orijinal bilgileri ayrıntılı bir şekilde 241 sayfada rivayet etmektedir.

Hatîb el-Bağdâdî (463/1070)'nin Târîhu Bağdâd adlı eserinde ilim ve kültür konularında temayüz eden kişilerin önemli özellikleri aktarılmış, yedinci ciltte Muktedir'in hayatı beş sayfada anlatılmış olmasına rağmen özlü bilgiler bulunmaktadır.

İbnü'l-Cevzî (v. 597/1200)'nin el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem adlı eserinde halifelerin hayatları kronolojik olarak verilirken, Muktedir dönemindeki olaylar ve vefat eden önemli şahsiyetler yıl yıl 256 sayfada belirtilmiş olup, olaylar tenkit süzgecinden geçirilmeden aktarılmıştır.

Çalışmamızda en çok faydalandığımız eserlerden biri de İbnü'l-Esîr (630/1232)'in el-Kâmil fî't-Târih adlı eseridir. İbnü'l-Esîr bu eserinde Muktedir'in halifelikten önceki hayatı hakkında bilgi vermemektedir. Ancak Muktedir dönemi hakkında siyasî ve askerî olaylar hakkında geniş bilgiler vermesine karşılık, iktisadî ve ictimâî konularda çok

sathi bilgiler vermiştir. Eserde olaylar kronolojik bir sistem içerisinde anlatılmış, her yıla ait olarak verilen rivayetlerin sonunda o yılda gerçekleşen önemli olaylar da alt başlıklar halinde verilmiştir. O dönemde vezirlik makamına gelenlerin geliş sebepleri, icraatları, azledilişleri ve saray içerisindeki iktidar mücadelelerini, Muktedir döneminde Abbâsî Devletini bir hayli uğraştıran Karmatî isyanları, Fatimîler'in faaliyetleri ve Bizans ile yapılan savaşlar hakkında ayrıntılı bilgiler vermektedir. Eser, İbn Miskeveyh'in Tecâribü'l-Ümem ve Teâkibü'l-Himem adlı eserinde yer alan konularla zaman zaman benzerlikler arz etmektedir. Ayrıca eserdeki rivayetler hakkında genellikle yorum yapılmamaktadır.

Yâkût el-Hamevî (v. 626/1229)'nin Mu'cemü'l-Büldân adlı eseri, çalışmamız esnasında yer isimlerinin tespiti konusunda sıkça kullandığımız coğrafya kaynağıdır.

Tabâtabâ (v. 709/1309)'nın el-Fahrî adlı eserinde Muktedir dönemi 18 sayfalık bölümde anlatılmaktadır. Eserde olaylar kronolojik sıraya göre anlatılmamaktadır. Muktedir'in Müktefî'den sonra hilafete geldiğini ve Muktedir'in tutum ve davranışları hakkında çok kısa bilgi ve değerlendirmeden sonra, sırasıyla vezirlik makamına gelen vezirlerin faaliyetleri hakkında kısa ve özlü bilgiler vermektedir.

Zehebî (v. 748/1347)'nin Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ ve Tezkiratü'l-Huffâz adlı eserleri bu dönemde yaşamış önemli şahısların hayatlarına dair verdiği bilgiler açısından önemlidir. Zehebî'nin diğer bir eseri Târîhu'l-İslâm, İslâm'ın doğuşundan hicrî 700 yılına kadar İslâm dünyasında meydana gelen olayları ihtiva etmektedir. Çalıştığımız konu ile ilgili bilgiler ise 30. ve 31. ciltlerde verilmektedir. Bu eserde olaylar kronolojik sıraya göre fazla ayrıntıya girilmeden anlatılmaktadır. Zehebî'nin diğer bir eseri el-Iber fî Haberi men Ğaber'inde de aynı yöntem izlenmektedir.

Araştırmamızda sıkça müracaat ettiğimiz eserlerden bir diğeri de İbn Kesîr (774/1372)'in el-Bidâye ve'n-Nihâye adlı eseridir. Muktedir döneminin anlatıldığı bölüm 11. ciltte yer alır. İbn Kesîr kronolojik olarak anlattığı olaylar hakkında şahsî yorumlarda da bulunur. Eserde Muktedir'in ve dönemin temayüz eden şahsiyetlerinin biyografileri geniş olarak anlatılmaktadır.

İbn Haldun (v. 808/1405)'un Kitâbü'l-Iber adlı eserinden önemli ölçüde istifade etmeye çalıştık. Eserin üçüncü cildinde 30 sayfalık bölüm, sistematik olarak Muktedir dönemine ait olayları anlatır. Halifelerin ayrı başlıklar halinde anlatılması araştırmayı kolaylaştırmaktadır.

Süyûtî (v. 911/1505) Târîhu'l-Hulefâ adlı eserinde Muktedir dönemini 9 sayfalık bölümde anlatmaktadır. Süyûtî bu eserinde halifelerin hayatlarını kendine ulaşmış rivayetler doğrultusunda sunmakta ve zaman zaman kendine göre yorumlar yapmaktadır..

İbn Takriberdî (v. 874/1469)'nin en-Nücûmü'z-Zâhira adlı eserinde Muktedir dönemi ile ilgili bilgiler üçüncü ciltte, 59 sayfalık kısımda yer almaktadır. Daha çok Mısır'a tayin edilen görevliler, onların azil ve tayinleri üzerinde durulur. Dönemde meydana gelen bazı önemli olaylar anlatılmıştır. Devrin ilim adamları hakkında kısa bilgiler verilir. Diğer kaynaklardan farklı olarak Nil Nehri'nin yıl yıl su seviyesi ve sulama alanları anlatılır.

İbnü'l-Imâd (v. 1089/1678)'in Şezerâtü'z-Zeheb adlı eserinde Muktedir dönemi 68 sayfalık bölümde anlatılmaktadır. Olaylar kronolojik olarak anlatılmakta ve bu dönemde yetişmiş ilim adamları parağraf parağraf zikredilmektedir.

İlim ve kültür alanlarında İsfahânî (v. 327/938)'nin Kitâbü'l-Eğânî adlı eserinden oldukça faydalandık. İbnü'n-Nedîm (v. 386/996)'in Fihrist'i Muktedir döneminde yaşamış meşhur şair, muhaddis, fakih, vs. alim ve sanatkarların kısa, genel biyografilerini ve eserlerini verir. Yâkût el-Hamevî (v. 626/1228)'nin Mu'cemu'l-Udebâ, İbn Hallikân (v. 681/1282)'in Vefeyâtü'l-A'yân, Safedî (v. 764/1362)'nin el-Vâfî bi'l-Vefeyât, Katip Çelebi (v. 1067)'nin Keşfü'z-Zünûn adlı eserlerinde ilim kültür ve edebiyat alanlarına ait orijinal bilgiler mevcuttur. Yâfiî (v. 768/1366)'nin Mirâtü'l-Cinân adlı eserinde Muktedir dönemi ikinci ciltte 43 sayfalık bölümde anlatılmaktadır. Dönemin olaylarına değinilmeden, kronolojik olarak vefat eden kişilerin hayatları anlatılır. Eğer vefat eden kişiler önemliyse onlar hakkında geniş bilgiler verilmektedir.

İbn Cülcül (v. 384/994)'ün Tabakâtü'l-Etûbbâ, Kıftî (v. 646/12489)'nin Târîhu'l-Hukemâ ve İbn Ebî Üsaybia (v. 668/1270)'nin Uyûnü'l-Enbâ adlı eserleri Muktedir döneminde tıbla ilgili gelişmeler, kurulan hastahaneler ve Vezir Ali b. İsa'nın, dönemin baştabibi Sinan b. Sâbit ile ilgili ilişkilerini ortaya koymasından önemlidir.

Araştırmamızda geçen bazı kelimelerin menşeiini, anlamını açıklarken Fîrûzâbâdî (v. 817/1414)'nin Kâmûsu'l-Muhît, İbn Manzûr (v. 711/13719)'un Lisânü'l-Arab, Râzî (v. 666/1267)'nin Muhtârü's-Sihâh adlı eserlerinden faydalandık.

Bu dönemdeki divanlar ve işleyişleri hakkında Kudâme b. Ca'fer (v. 337/948)'in el-Harâc ve Sınâatü'l-Kitâbe, Hattâmîle'nin el-Binyetü'l-İdâriyye li'd-Devleti'l-Abbâsiyye

fi'l-Karni's-Sâlisi'l-Hicrî, Sellûmî'nin Dîvânü'l-Cünd ve Mehmet Aykaç'ın, Abbâsî Devleti'nin İlk Dönemi İdari Teşkilatında Divanlar adlı eserlerinden oldukça faydalandık. Ayrıca devletin diğer kurumları, gelir ve giderleri hakkında da Ebû Yusuf (v. 182/798)'un Kitâbü'l-Harâc, Yahya b. Adem (v. 208/823)'in Kitâbü'l-Harâc, Ebû Ubeyd (v. 224/838)'in Kitâbü'l-Emvâl, Mâverdî (v. 450/1058)'nin el-Ahkâmu's-Sultâniyye, Subhi Salih'in İslam Kurumları adlı eserlerinden istifade ettik.

Sâbî (v. 448/1056)'nin el-Vüzerâ adlı eseri Muktedir döneminde yaptıkları icraatlarla önemli bir yere sahip olan Vezir İbnü'l-Furât ve Vezir Ali b. İsa hakkında diğer kaynaklarda olmayan bilgileri rivayet etmesi, konunun şekillenmesi açısından son derece faydalı oldu. Ayrıca aynı müellifin Rusûmü Dâri'l-Hilâfe adlı eseri, önemli vesikaları ihtiva eden, ilmî değeri yüksek olan bir kaynaktır. Abbâsî Devleti'nin her kademesindeki yazışmaları örnekleriyle sunan, protokol ve diplomasiye dair bir eserdir.

Araştırdığımız dönem itibariyle Abbâsî-Bulgar ilişkilerini, İdil-Volga Bulgarları'na gönderilen elçilik heyetinde katip olarak bulunan ve heyetin bütün hareketlerini kaleme alan İbn Fadlân (v. 310/922)'in Risâletü ibn Fadlân adlı eserinden yararlanarak yazdık.

İlk dönem tarihçilerinin genelde ilgilendikleri olaylar, yaşadıkları dönem itibariyle halifelerin çevresinde cereyan eden önemli hadiseler, önemli görevlerde bulunanların uygulamaları gibi siyasî, idarî, askerî ve iktisadî sahalarda olduğundan dolayı ictimâî hayatla ilgili konularda bu tür eserlerde saray ve saray çevresine yakın kişilerin yaşantıları dışında kalan halk tabakalarının yaşamları hakkında herhangi bir bilgiye rastlayamıyoruz. Araştırmamızda sosyal konuları işlerken araştırma ve inceleme türü çalışmalardan faydalandık. Adam Mezz'in el-Hadâratü'l-İslâmiyye fi'l-Karni'r-Râbii'l-Hicrî adlı eseriyle onun tercümesi olan "Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti", Hasan İbrahim Hasan'ın İslam Tarihi, Philip Hitti'nin Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi ve Corci Zeydân'ın İslam Medeniyeti Tarihi adlı eserlerinden önemli derecede yararlandık.

Abbâsî dönemiyle ilgili olarak yapılan çağdaş müelliflerden Muhammed Hudarî Bek'in ed-Devletü'l-Abbâsiyye, Yusuf el-Işş'in Târîhu Asri'l-Hilâfeti'l-Abbâsiyye ve Mahmud Şakir'in et-Târîhu'l-İslâmî adlı eserlerini incelemeye çalıştık.

Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi ve Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi'nde konumuzla doğrudan veya dolaylı olarak yer alan maddeler ve sunulan zengin kaynakça araştırmamıza oldukça katkı sağlamıştır. Çok sayıda olmalarından dolayı, bunları bibliyografya kısmında sunmayı uygun gördük.

2) Muktedir Dönemine Kadar Abbâsî Siyasî Tarihine Genel Bir Bakış

İsmi Hz. Muhammed'in amcası Abbâs b. Abdulmuttalib b. Hâşim'den alan Abbâsî Devleti (132-656/750-1258), kendilerinden önce İslâm dünyasında idareyi ellerinde bulunduran Emevî Devleti'ne son vermeleri sonucunda kurulmuştur.¹

İslâm dünyasında Emevîler'in yerine Abbâsîler'in yönetimi ele geçirmesiyle idarî, askerî, siyasî ve ilmî sahalarda çok büyük değişiklikler olmuş, Abbâsîler'in iktidara geldikleri 750 yılı, İslâm tarihinin en önemli dönüm noktalarından birini teşkil etmiştir. Abbâsîler'in iktidara gelmesi, Emevî idaresinden memnun olmayan grupların lider kadrolarının temsil ettiği ve öncülüğünü yaptığı yoğun bir propaganda ve teşkilatlanan büyük bir kitlenin faaliyeti neticesinde mümkün olmuştur. Emevî halifelerinin yaklaşık bir asır kadar devam eden idarelerinde benimsedikleri siyasî görüşler ve yaptıkları uygulamalar, geniş bir sahaya yayılmış bulunan İslam toplumu içerisinde çeşitli gayrı memnun unsurların ortaya çıkmasına ve sonunda Emevî hanedanının yıkılmasına yol açmıştır.²

İslâm dünyasının başına Emevîler'in yerine Abbâsîler'in geçmesi sadece bir hanedan değişmesi olarak nitelendirilemez. Bu, İslâm tarihinde, Batı tarihindeki Fransız ve Rus İhtilalleri gibi kesin bir dönüm noktasını ifade eden bir ihtilaldir. Bir saray entrikasının, yahut bir hükümet darbesinin neticesi değil, önceki idareden memnun olmayan halkın ileri gelenlerinin temsil ve izhar ettiği yoğun bir propagandanın, bir teşkilatlanmanın faal hale gelmesidir. Bu hareket, çoğu ihtilallerde olduğu gibi yerleşmiş düzeni yıkmak isteyen umumi arzunun birleştiği çeşitli menfaatlerin bir koalisyonudur.³

Emevî Devleti'nin kuruluşundan itibaren Muâviye b. Ebî Süfyân ile başlayan yanlış icraat ve uygulamalar halk arasında yönetime karşı tepkinin oluşmasına neden olmuş, hatta idarenin Arap milliyetçiliğini ön planda tutması, fethedilen yerlerde İslâmiyet'i kabul eden Arap olmayan unsurlara (mevâlî) idarî, iktisadî ve sosyal alanlarda ikinci sınıf vatandaş muamelesi yapılması, Harre ve Kerbelâ hadiselerinin meydana gelmesi, Hz. Ali ve evladına sebbedilmesi (hakaret edilmesi), bazı sahabilerin ve ilim adamlarının işkence görmeleri hatta öldürülmeleri yönetime karşı olan kin ve nefreti daha da alevlendirmiş,

¹ Yıldız, Hakkı Dursun, "Abbâsîler", DİA, İstanbul 1998, I /31; Yiğit, İsmail, "Emevîler", DİA, İstanbul 1995, XI /95

² Yıldız, "Abbâsîler", DİA, I /31

³ Lewis, Bernard, Tarihte Arablar, Çev. Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul 1975, s. 95

yönetimden memnun olmayan unsurların yer altı faaliyetlerine başlamasına sebep olmuştur.

Abbâsîler'in, Emevî iktidarına son vermek amacıyla faaliyet gösteren unsurlar arasına katılışı, Hz. Ali evladı adına Humeyme'de faaliyet gösteren Hz. Ali'nin torunu Ebû Hâşim b. Muhammed b. Hanefiyye'nin, kendileriyle birlikte hareket etmeleri için çağrıda bulunmasıyla başlamıştır. Hatta bir rivayete göre Ebu Hâşim, 98/716-717 yılında vefatından önce imamlık hakkını Hz. Peygamber'in amcası Abbâs'ın torunu Muhammed b. Ali b. Abdullah'a vasiyet etmiştir. Böylece Abbâsîler, hilafet makamını ele geçirmek için bütün şartları kendi lehlerine ustaca kullanmasını bilmişler, yavaş ve emin adımlarla hedeflerine doğru ilerlemişlerdir. Ülke çapında yaygın olan memnuniyetsizlikten faydalanan Abbâsîler, kısa zamanda Emevîler'e karşı başlatılan harekete yön verir hale geldiler.⁴

Mevâlî'nin desteklediği ve Emevî Devleti'nin yıkılmasına sebep olan önemli hareketlerden birisi, şüphesiz Abbâsoğulları tarafından yürütülen harekettir. Abbâsî dâîlerinin faaliyetleri en çok mevâlînin etkili oldukları bölgelerde destekçi bulmuş ve Emevîler'e karşı girişilen isyan hareketleri Kûfe, Horasan gibi şehirlerden yürütülerek başarı sağlanmıştır.⁵

Abbâsî propagandası, üç hedefi ısrarla vurguluyordu. Birincisi yönetimde Kitap ve Sünnete uygun hareket etmektir. Bu iktidara karşı olan hiziplerin ve ayaklanma hareketlerinin de hedefiydi. İkincisi, müslümanlar arasında eşitliğin vurgulanmasıydı. Daha açık olarak, devlet idaresinde ve hükümet etmede eşitliğin sağlanması ya da mevâlînin iktidara ortak olmasıydı. Üçüncüsü, Âl-i Beyt'in en iyisi adına propaganda yapılması ve propagandistlerin bilmesine rağmen Abbâsî soyundan bir imam için alenen çağrıda bulunulmamasıydı. Bu, propaganda faaliyetinin, kendisiyle bağlantısı olmayan bazı grupların desteğini ya da sempatisini kazanmasında yararlı olmuş bir hareket tarzıydı.⁶

Abbâsî daveti veya ihtilal hareketi iki aşamada gerçekleşmiştir. Davetin hazırlık devresini teşkil eden ve büyük bir gizlilik içerisinde teşkilatlanmayı esas alan birinci safhası, Muhammed b. Ali'nin vefatı üzerine hareketin başına geçen oğlu İbrahim tarafından Horasan'da vekil sıfatıyla görevlendirilen Ebû Müslim el-Horasanî'nin harekete

⁴Hitti, Philip K., Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi, Çev. Salih Tuğ, İstanbul 1995, I /435; Yıldız, "Abbâsîler", DİA, I /32

⁵Demircan, Adnan, İslâm Tarihinin İlk Döneminde Arab-Mevâlî İlişkisi, İstanbul 1996, s. 117

⁶Dûrî, Abdülaziz, İslâm İktisat Tarihine Giriş, Çev. Sabri Orman, İstanbul 1991, s. 76

katılmasıyla sona ermiştir (128/745). Bu safhada, tüccar veya hacca gitmek üzere yola çıkmış hacı adayları sıfatıyla halk arasında gizli bir şekilde propaganda faaliyetlerinde bulunan 12 nakib ve bunlara 70 dâî, kamuoyunu bir sonraki eylem safhasına hazırlamaya çalışmıştır. Şiîler'in oldukça etkin olduğu Kufe ve mevâlînin çoğunlukta bulunduğu Horasan bu faaliyetlerin yoğun bir şekilde sürdürüldüğü en önemli davet merkezleriydi. Halkın haksızlığa ve zulme karşı bir mücadelesi olarak tanımlanan davet hareketi, Abbâsoğulları'nın kendilerine biat almak için değil, ileride Hz. Peygamber ailesinden, üzerinde ittifak edilecek herhangi bir şahıs adına yapılmaktaydı. Kuşkusuz ki bununla, başta Ali evladı olmak üzere bütün kesimlerin Abbâsî davetine olan desteklerinin devamının sağlanması hedeflenmekteydi. İmam İbrahim'in göndermiş olduğu siyah bayrağı açarak harekete geçen Ebû Müslim'in, Emevî valisi Nasr b. Seyyar'ı bertaraf ederek Horasan'ı ele geçirmesi, davetin eylem aşamasını teşkil eden ikinci safhasının en önemli merhalesiydi.⁷

Abbâsî ihtilali adına gerçekleştirilen bu önemli başarı daha sonra Fars eyaletinde ve ardından Irak bölgesinde tekrarlandı. Nihayet, Kûfe'nin ele geçmesiyle Abbâsîler, o sırada imamlık görevine getirilmiş olan Ebû'l-Abbâs es-Seffâh'ı Kûfe'de halife ilan ederek Abbâsî Devleti'nin kuruluşu için ilk adımı atmış oldular (12 Rebûlâhir 132/28 Kasım 749)⁸. Daha sonra Abdullah b. Ali, Emevî Halifesi Mervan b. Muhammed (127-132/744-750) ile Büyük Zap Suyu kenarında yaptığı savaşı, Mervan'ın birlikleri arasında çıkan anlaşmazlık sebebiyle kazandı.⁹ Bu hezimetten sonra Harran'a çekilen Mervan, orada da kalamayacağını anlayarak Dimeşk'a, oradan da Ürdün'deki Ebûfutrus'a kaçtı. Abdullah b. Ali hiçbir mukavemetle karşılaşmadan, Dimeşk önlerine geldi ve kısa bir muhasaradan sonra şehri zaptetti (9 Ramazan 132/20 Nisan 750). Mervan'ı takip eden birlikler yukarı Mısır'da Bûsır adı verilen yerde ona yetişti ve 26 Zilhicce 132/5 Ağustos 750'de cereyan eden çarpışmada Mervan b. Muhammed öldürüldü.¹⁰

İslâm tarihinde gerçekte Arap unsuruna dayanan bir devir geçmiş ve İslam İmparatorluğu'nun tam manasıyla Arap olan safhası son süratle kapanma yoluna girmişti.

⁷ Hasan İbrâhim Hasan, Siyasi, Dinî, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi, çev. İsmail Yiğit v.dğr., İstanbul 1986, II /295-297; Dûrî, Abdülaziz, el-Asru'l-Abbâsiyyü'l-Evvel Dirâse fi't-Târîhi's-Siyasî ve'l-İdarî ve'l-Malî, Beyrut 1988, s. 19-35; Hudaî Bek, Muhammed, Muhâdarâtü Târîhi'l-Ümemi'l-İslâmiyye: ed-Devletü'l-Abbâsiyye, Beyrût 1986, s. 21-54; Yılmaz, Saim, Mu'tazid ve Müktefî Döneminde Abbâsîler, İstanbul 2006, s. 34

⁸ İbnü'l-Esîr, İzzedin Ali b.Muhammed, el-Kâmil fi't-Târîh, thk. C.J.Tornberg, Beyrut 1979, V /416

⁹ Me'sûdî, Ali b.Hüseyin, Mürûcû'z-Zeheb ve Meâdinü'l-Cevher, thk. M. Muhiddin Abdülhamid, Beyrut 1988, III/257-261; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, V/416; Yıldız, "Abbâsîler", DİA, I /34

¹⁰ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, V/424-427; Yıldız, "Abbâsîler", DİA, I /34

Abbâsî hakimler kendi kendilerini devlet olarak vasıflandırmışlardır ki bu, yeni bir devir, yeni bir sayfa olarak önümüzde açılmaktadır. Buna mukabil olarak Iraklılar Suriyeliler'in vesayetinden kendilerini âzade hissetmişlerdir. Şîfler öçlerinin alındığına kani olmuşlardır. Mevlâ statüsündeki kimseler bu hukukî durumdan çıkmışlardır. İran hududuna yakın Kufe yeni devletin başşehri haline getirilmiştir. Horasanlılar, halifeliğin muhafız kıtalarını teşkil etmiş ve İranlılar hükümette başta gelen vazifeleri işgal etmişlerdir. Şimdi halifeliğin idare ve yönetimi altında olmak üzere çeşitli milletlerden devşirilen devlet memurları hiyerarşisi Araplar'a has aristokrasinin boşaltılan yerini almış bulunuyordu. Arabistanlı eski müslümanlar ve diğer milletlerden ihtida eden yeni Müslümanlar şimdi iş birliği halinde yekvücut olmaya ve aralarında hemen hemen hiçbir fark gözetmemeye başlamışlardı. Devlet idaresi ve sair alanlarda Arap milletlerine dayanmaya bir son verilmiş ve fakat İslam'ın yaşaması devam ettirilmiştir.¹¹

Abbâsîler muzaffer olarak hedefe vardıklarında umumiyetle Emevîler'in temsil ettiği "mülk-devlet" yahut "seküler devlet" yerine dine dayalı devlet yani "teokratik devlet" şeklinde gerçek halifelik fikir ve idealini temsil eden kimseler olarak selamlanmışlardır. Sahip olduğu yüksek makamın dini karakterinin bir işareti olarak bundan böyle hilafet makamına çıktığında ve Cuma namazı esnasında yapılan merasimlerde halife uzak yeğenleri olan Hz. Muhammed'in vaktiyle giydiği hırka-ı şerif (bürde)'i giyiyordu. Etrafını himayesi altında tuttuğu ve devlet işlerinde tavsiye ve görüşlerini aldığı İslam hukuku (şer'i hukuk) mütehasısları çeviriyordu. Emevîler iktidarına karşı halkın gösterdiği itimat ve iyimserliği çökertmede yardımcı olan son derece geliştirilmiş bir propaganda cihazı şimdi akıllı bir manevra ile Abbâsîler lehine çevrilip halkın itimadını kuvvetlendirmek maksadına yöneltilmiş bulunuyordu. Daha işin başından beri "devlet kudretinin en sonunda ebedi olarak Abbâsîler'in elinde kalması lazım geldiği" fikri halkın zihninde işlenmiş bulunuyordu. Daha sonra bu görüş terk edilmiş ve "şayet bu halifelik çökecek olursa bütün kâinatın dağılıp çözüleceği" fikri benimsenmiştir. Şurası bir gerçektir ki, dinî alanda husule gelen değişiklik gerçek olmaktan çok zahirde kalmıştır. Bununla beraber Emevî seleflerinden farklı bir biçimde Bağdat halifeleri yerlerini aldıkları Dimeşktakiler gibi dünyevî zihniyet ve eğilimde oldukları halde etrafa zahidane ve dindarane bir görünüş vermeyi ihmal etmiyorlardı.¹²

¹¹ Hitti, Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi, I/441; Yurdaydın, Hüseyin Gazi, İslâm Tarihi Dersleri, Ankara 1971, s. 36 vd.

¹² Hitti, Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi, I/444; Yıldız, "Abbâsîler", DİA, I/34

Abbâsî dönemini esas itibariyle iki bölüme ayırmak mümkündür. Bu ayrım hadiselerin mahiyetine uygun olduğu gibi meseleyi ele almayı kolaylaştırmaktadır. Birinci devir 132/750'den 232/847 tarihine kadar devam eder. Mansûr, el-Mehdî, Hâdî, Harun er-Reşîd, Me'mun, Mu'tasım ve Vâsık gibi halifeler devrini içine olan bu bölüm gerek Abbâsî tarihinin ve gerekse umumiyetle İslam tarihinin altın devri sayılır.¹³ Hitti'nin ifadesiyle Abbâsî hanedanı siyasî ve tefekkürî açıdan ulaştığı en yüksek ve parlak mertebeye kuruluşundan hemen sonra ulaşmıştır. Bağdat şehrinde Seffâh ve Mansûr (136-158/754-775) tarafından kurulan bu halifelik idaresi en ulu mertebesine üçüncü halife Mehdî (158-169/775-785) ve dokuzuncu halife olan Vâsık (227-232/842-847)'in idareleri altında ulaşmıştır. Bilhassa Harun er-Reşîd (170-193/786-809) ve oğlu Me'mun (198-218/813-833)'un zamanları özellik taşır. Esas itibariyle bu son iki parlak halife sayesinde ki, Abbâsî hanedanı halk nazarında büyük bir itibar elde etmiş ve İslam tarihinin en ünlü iktidarı haline gelmiştir.¹⁴

İkinci bölüm ise Halife Mütevekkil Alallah'ın 232/847 yılında halife seçilmesiyle başlar ve Musta'sım Billah'ın halife olduğu yıllarda (640-656/1242-1258) Moğol hakanı Hülâgü'nün Bağdat'ı işgal ederek Abbâsîler'i ortadan kaldırmasına kadar devam eder.¹⁵ Yıkılış süreci kısmen eski kültürün muhafazası ve esas itibariyle de merkezî otoritenin gittikçe zayıflaması ve imparatorluğun merkezden uzak birçok köşesinde yeni birtakım hükümdarlık sülalelerinin ortaya çıkmış olmasıyla karakterlendirilebilir.¹⁶

Ebû'l-Abbâs Abdullah b. Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbâs'a Rebûlevvel 132/Ekim 750 yılında biat edildi.¹⁷ Ebû'l-Abbâs halife olduktan sonra muhalif güçlerin itaatini sağlamak için mücadele etmiş ve ortaya çıkan isyanları başarıyla bastırmıştır. Ebû'l-Abbâs kuruluş aşamasında devleti istikrara kavuşturmak için bir hayli kan döktüğünden dolayı kendisine "es-Seffâh" lakabı verildi.¹⁸

İlk halife Ebû'l-Abbâs Kûfe ve Basra gibi müslümanların iki büyük şehri dururken devletin başkenti olarak Fırat nehrinin doğu yakasında bulunan Hâşimiye (Enbâr) şehrini

¹³ Yurdaydın, İslâm Tarihi Dersleri, s. 40

¹⁴ Hitti, Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi, I/458

¹⁵ Abbâsî Devletini yöneten halifeler ve dönemleri hakkında geniş bilgi için bkz. , Lane Poole, Stanly, Düveli İsamîyye, Tadilat ve ilavelere Türkçeye çev. Halil Edhem, İstanbul 1927, s.12 vd. ; Bosworth, Clifford E. İslâm Devletleri Tarihi, çev. Erdoğan Merçil-Mehmet İpşirli, İstanbul 1980, s.6 vd.

¹⁶ Yurdaydın, İslam Tarihi Dersleri, s. 40

¹⁷ İbn Abdîrabbih, Ahmed b. Muhammed, Ümerâü'l-Müslimîn, Beyrut 1996, s.196; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, V/408; Bozkurt, Nahide, Oluşum Sürecinde Abbâsî İhtilali, Ankara 2000, 63-90

¹⁸ Câhız, Ebû Osman Amr b. Bahr, el-Beyân ve't-Tebyîn, nşr. A. Muhammed Harun, Kahire 1975, I/339

tercih etti. Kûfe’de alevî temayüllere uyan bir halk kitlesi yaşıyordu. Basra ise ülkenin güneyinde bulunduğu için merkez olmaya müsait değildi.¹⁹

Abbâsîler’in ikinci halifesi ve birçok bakımdan hanedanın gerçek kurucusu olarak kabul edilen Ebû Ca’fer el-Mansûr, Hâşimiyye’yi kısa bir süre başkent olarak kullandı, fakat buranın Kûfe’ye yakınlığını düşünerek başkent arayışına girdi. Dicle kıyısında Sâsânî İmparatorluğu’nun eski başkenti Medâin şehrinin harabeleri yakınında bulunan ve Abbâsîler’in sürekli başşehri olacak yeni bir şehir kurdu. Resmi adı Medînetü’s-Selâm olmasına rağmen burası aynı yerde bulunan eski bir İran köyünün adıyla Diyar-ı Bağdad olarak tanınmıştır.²⁰ Böylece Abbâsîlerle birlikte Arap İmparatorluğu, İslâm İmparatorluğu haline gelmiş, Mekke sadece Kabe’den dolayı kutsallığını muhafaza edip, Arabistan hakim rolünü kaybetmiştir.²¹

Hilafet merkezinin değişmesinin önemli sonuçları olmuştur. Bu değişiklikle idarenin ağırlık merkezi bir Akdeniz ülkesi olan Suriye’den sulanabilen zengin bir vadi ve birçok ticaret yollarının kavşağı olan Irak’a geçmiş, böylece Bizans yerine İran tesiri yoğunluk kazanmıştır.²²

Abbâsî ihtilalinin başarıya ulaşması ile birlikte Araplar ve özellikle Suriyeliler için hâkimiyet devri sona ermiş oluyordu. Böylece Arap ve mevâlî arasındaki fark ortadan kalkmış, hatta mevâlî Araplar’a karşı üstünlük bile kazanmıştı. İhtilalin ağır yükünü omuzlarında taşıyan Horasanlılar devletin yüksek makamlarını paylaştılar. Hareketin lideri Ebû Müslim büyük bir nüfuz ve iktidar sahibi oldu. İlk Abbâsî halifesi adeta onun gölgesinde yaşıyordu. Halife Mansûr, Ebû Müslim’in bu hakimiyetine tahammül edemeyerek onu öldürttü. Ancak bununla devlet içindeki İran nüfuzu kırılmış olmuyordu. Bermekî vezir ailesi Mansûr devrinden itibaren uzun müddet iktidarını devam ettirdi. Bu sefer de Bermekîler devlet içinde halife kadar kudret sahibi odular. 803 yılında Harun er-Reşîd bir bahane ile Bermekî ailelerini bertaraf etti. Hârûn er-Reşîd’in ölümünden sonra oğulları Emîn ve Me’mûn arasındaki hilafet mücadelesi aynı zamanda Arap ve İranlı unsurun iktidar mücadelesi idi. Anne ve baba tarafından Abbâsî ailesine mensup olan

¹⁹ Streck, M. ,’’Bağdât’’, İA, İstanbul 1979, II/197; Yıldız,’’Abbâsîler’’, DİA, I/34

²⁰ İmâdüddin Halil, et-Talib, ‘’Irak’’, DİA, İstanbul 1998, XIX/89; Streck, ,’’Bağdat’’, İA, İstanbul 1979, II/197; Yıldız,’’Abbâsîler’’, DİA, I/34

²¹ Pirenne, Jacques, Büyük Dünya Tarihi, çev. Nihal Önal, İstanbul tsz. , I/265; Yıldız,’’Abbâsîler’’, DİA, I/34

²² Yıldız,’’Abbâsîler’’, DİA, I/34

Emîn'i Araplar, annesi İranlı bir cariye olan Me'mûn'u da İranlılar destekliyordu. Neticede Me'mûn'un galip gelmesi Arapları devlet idaresinden tamamen uzaklaştırdı.²³

Me'mûn halifeliğin ilk yıllarında Merv'de bulunduğu sürece İranlı unsurun tesirinde kalarak kendisi için de zararlı bazı icraatlarda bulundu. Ancak hadiselerin hızla aleyhine gelişmesi Me'mûn'u uyandırmış ve siyasetini değiştirmek zorunda bırakmıştır. İlk önce Merv'den Bağdat'a gelerek idareyi bizzat yürütmeye başladı. Merv'de bulunduğu sırada cereyan eden hadiseler Arap ve İranlılar'a karşı güveni sarsmıştı. Bu durumda güvenebileceği bir kuvvete ve kadroya ihtiyacı vardı. Horasan'da bulunduğu sırada yakından tanıma fırsatı bulduğu Türkler, Abbâsî İmparatorluğu'nda Arap ve İranlılar'ın nüfuzuna karşı çıkabilecek yegâne kuvvetti. Siyasî tecrübe ve askerî kabiliyet bakımından da imparatorluk içinde bir denge unsuru olabilirdi. Me'mûn'un halifeliğinin son yıllarında Türkler'i askerî birlikler arasına almaya başladığı ve bunu bir devlet politikası haline getirdiği görülmektedir. Me'mûn'un son yıllarında halife ordusu içinde Türklerin sayısının 8000-10.000 civarında olduğu ve Afşin, Eşnas et-Türkî, Boğa el-Kebîr ve İnâk et-Türkî gibi Türk komutanların komuta heyetleri oluşturduğu görülmektedir.²⁴

Me'mûn'un vefatından sonra annesi Türk olan ve Türklere yakınlığı ile bilinen Mu'tasım'ın (218-227/833-842)bu yeni unsur sayesinde halifelik tahtına oturması Abbâsî Devleti'nde başlayacak olan yeni dönemin en önemli habercisiydi. İdarî makamların İranlılar ve Araplar'ın elinde bulunmasına rağmen artık devletin güç unsurunu temsil eden ordu büyük ölçüde Türkler'in eline geçmeye başlamıştı. Yeni halifenin Me'mûn'un uyguladığı politikaya sıkı sıkıya bağlı kalarak çeşitli Türk ülkelerinden yeni birlikler getirmeye devam etmesi bu durumu daha da geliştirmişti. Ancak Mu'tasım'ın ordusunun büyük çoğunluğunu oluşturan Türkler'e aşırı ilgi göstermesi ve farklı muamelelerde bulunması kısa zamanda diğer kesimlerin büyük tepkisine yol açmıştı. Diğer taraftan halk da Bağdat sokaklarını dolduran ve şehri talim sahasına çeviren Türkler'den rahatsız olmaya başlamıştı. Bu durum karşısında halife çözümü halifelik merkezini Sâmerâ'ya

²³ Yıldız, ''Abbâsîler'', DİA, I/34, Yıldız, İslâmiyet ve Türkler, s. 63, Bozkurt, Nahide, Mu'tezile'nin Altın Çağı-Me'mûn Dönemi, Ankara 2002, s. 29-38

²⁴ Cahen, Claude, İslâmiyet, Doğuşundan Osmanlı Devletinin Kuruluşuna Kadar, çev. Esat Nermin Erandar, İstanbul 1990, s.166; Yıldız, ''Abbâsîler'', DİA, I/34-35, Yıldız, ''Abbâsîler'', DİA, I/35

nakletmekte buldu (221/836). Böylece 279/892 yılına kadar devam edecek olan Sâmerî devri başlamış oldu.²⁵

Sâmerî dönemi (221-279/836-892) adı verilen bu dönemin en belirgin özelliği bir önceki dönemde devletin askerî ve idarî kadrolarında etkin bir durumda bulunan İranlılar'ın yerini Türkler'in almış olmasıdır.²⁶ Türk kumandanları yavaş yavaş idarî kadrolara da hakim olarak devletin yönetiminde büyük ölçüde söz sahibi oldular. Halife Mütevekkil'den itibaren istediklerini halife yapıyor, istemediklerini bu makamdan uzaklaştırıyorlardı. Diğer taraftan halifeler de Türkler'in baskısından kurtulmak için gayret sarfediyor, fırsat buldukça Türk kumandanlarını öldürüyorlardı. Türklerle halifeler arasındaki bu mücadele 279/892 yılında merkezin tekrar Bağdat'a nakledilmesine kadar devam etti.²⁷

Mu'tasım dahil sekiz Abbâsî halifesinin hüküm sürdüğü ve yarım asırdan daha fazla süren bu dönemde hilafet merkezi çok ciddi ve kanlı iktidar savaşlarına sahne olmuştur.²⁸ Abbâsî halifelerinin siyasî ve askerî otoritelerini büyük ölçüde kaybettikleri bu dönemde devlet ciddi bir mali krizin içine sürüklenmiştir. Doğuda ve batıda farklı eyaletlerde ismen halifelîğe bağlı olmakla birlikte iç ve dış meselelerde tamamen bağımsız hareket eden devletlerin ortaya çıkışı daha da hızlanırken çeşitli bölgelerde de büyük isyan hareketleriyle karşı karşıya kalınmıştır.²⁹

Sâmerî döneminde kurulan devletler ile siyasî, iktisadî ve dinî sebeplerle ortaya çıkan isyanlar hakkında kısaca bilgi vermek faydalı olacaktır.

Abbâsî Devleti'nin doğusunda kurulan devletlerin ilki Sâmerî döneminden kısa bir süre önce kurulmuş olan Tâhirîler Devleti (205-278/821-891),³⁰ doğuda kurulan devletlerin en tehlikelisi bugünkü İran ile Afganistan arasında oldukça geniş bir bölgeyi kapsayan Sistan'da ortaya çıkan ve Tâhirîler Devleti'ni ortadan kaldıran Saffârîler (253-900/867-

²⁵ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VI/451; Süyûtî, Celalüddin Abdurrahman Ebî Bekir, Târîhu'l-Hulefâ, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, Beyrut 1989, s.381; Cahen, , İslâmiyet, s.167, Yıldız, ''Abbâsîler'', DİA, I/35, Yıldız, İslâmiyet ve Türkler, s.79, Yılmaz, Abbâsîler, s. 39-40

²⁶ Yılmaz, Abbâsîler, s. 38

²⁷ Yıldız, ''Abbâsîler'', DİA, I/35

²⁸ Kennedy, Hugh, The Age of the Caliphates, New York 1986, s.158-175; Yıldız, İslâmiyet ve Türkler, s. 89-130

²⁹ Lapidus, M., İslâm Toplumlari Tarihi, Hazreti Muhammed'den 19. Yüzyıla, çev. Yasin Aktay, İstanbul 2003, s.196-197, Brockelmann, Carl, İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi, çev. Neşet Çağatay, Ankara 1992, s.110

³⁰ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VI/360-361, Bosworth, The Tahirids and Saffarids, Cambridge 1993, s. 90-135, Kurt, Hasan, Türk-İslâm Dönemine Geçişte Tahiroğulları, Ankara 2002, s. 60-61, 214

1495),³¹ doğuda kurulan devletler ise Sâ mânîler (261/875), Ağlabîler (800-901) ve İdrisîler'dir (789-985).³² Abbâsî Devleti'nin batısında kurulan devlet ise Tolunoğulları'dır (868-905).³³

Abbâsîler devrinde ortaya çıkan isyanların en önemlisi geniş bir alana yayılması, teşkilatlanması ve bütünlük arz etmesi bakımından Hürremî'nin isyanıdır. Siyasî ve askerî sahada dikkate değer kabiliyetlere sahip olan Hürremî'nin taraftarlarının çoğunu köylüler teşkil ediyordu. O, büyük arazilerin taksim edileceğini vad ediyor ve sözünü de tutuyordu. 201/816 yılında Azerbaycan'da isyan bayrağını açan Hürrem uzun müddet isyanını devam ettirmiş, üzerine gönderilen kuvvetleri mağlup ederek nüfuz alanını genişletmiş, nihayet 222/837 yılında Halife Mu'tasım'ın Türk asıllı kumandanlarından Afşîn tarafından yakalanarak idam edilmiştir.³⁴

Abbâsî Devleti'nin tarihinde görmüş olduğu en büyük isyanlardan biri de 14 yıl süren Ali b. Muhammed liderliğindeki Zencî isyanı idi. Zenc adıyla bilinen siyahi kölelerin 255-269/869-883 yılları arasındaki isyanı daha çok iktisadî ve sosyal sebeplerden kaynaklanıyordu. Basra bölgesinde tuzla ve çiftliklerde çalışan bu köleler son derece güç şartlarda hayatlarını devam ettiriyorlardı. Hz. Ali soyundan geldiği iddia edilen Ali b. Muhammed, çeşitli vaadlerle zencileri harekete geçirdi. İsyân birbiri arkasından katılan yeni gruplarla süratle genişledi. Zencîler'in askerî hareketi başlangıçta oldukça parlaktı. Güney Irak ve Güney Batı İran'ın önemli bölgelerini hakimiyetleri altına alıp Basra ve Vâsıt'ı ele geçirdiler. Böylece Bağdat'ı da tehdit etmeye başladılar. Nihayet uzun ve çetin mücadelelerden sonra isyan güçlkle bastırılabilirdi.³⁵

Abbâsî Devleti'nde çıkan bu tür isyanlar dinî, iktisadî, askerî, sosyal ve kültürel alanlarda devleti zaafa uğratmış, içte ve dışta hilafet merkezinin güç kaybetmesine sebep

³¹ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VII/184-185, 191-195, 261-263, Barthold, V. V. , Moğol İstilasına Kadar Türkistan, çev. Hakkı Dursun Yıldız, Belleten, VII, sayı, 26, Ankara 1943, s. 325-334; Bosworth, The Tahirids and Saffarids, s. 115-116; Merçil, Erdoğan, "Saffariler" , Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, İstanbul 1989, V, s. 417-449

³² İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VII/279-280, Barthold, Moğol İstilasına Kadar Türkistan, 225-227, Frye, R.N., the Sâ mânîs, Cambridge 1993, s. 136-161

³³ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VII/187-188, 394-395, 397, 414-415, 430-432, Hasan İbrahim Hasan, Siyasi Dini Kültürel Sosyal İslam Tarihi, VI/26-29; Yıldız, Hakkı Dursun, "Ahmed b. Tolun" , DİA, İstanbul, II/141-142; Özkuyumcu, Nadir, "Tolunoğulları" , Türkler, Ankara 2002, V/19-26

³⁴ Yıldız, "Abbâsîler", DİA, I/36, Yıldız, İslâmiyet ve Türkler, s. 143-144; Yıldız, Hakkı Dursun, "Bâbek", DİA, İstanbul 1991, IV/376-377; Muhammedoğlu, Aliev Saleh, "Hürremîye", DİA, İstanbul 1998, XVIII/500-501

³⁵ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VII/338-343; Lewis, Bernard, Tarihte Arablar, çev. Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul 1979, s. 125-127; Brockelmann, İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi, s.111; Yıldız, "Abbâsîler", DİA, I/36, Yıldız, İslâmiyet ve Türkler, s.161-164; Yıldız, Hakkı Dursun, "Ali b. Muhammed ez-Zencî", DİA, II/413-414

olmuştur. Devleti içten çökertmek için Müslümanların, gayrimüslimlerle savaş durumunda olduğu zamanlardan daima yararlanılmıştır. Düşmanla işbirliği yapmaktan kaçınılmamıştır. Hürremî'nin isyanında bu işbirliği açıkça ortaya konulmuştur. Afşin'in, Hürremî'yi iyice sıkıştırdığı günlerde Hürremî, Bizans İmparatorluğu'na elçi göndererek Abbâsî ordusunun bütünüyle kendi üzerine yürüdüğünü ifade etmiş ve Abbâsîler'e karşı ordu gönderirse fazla bir engelle karşılaşmayacağını belirtmiş, bunun üzerine Bizans İmparatoru Theophilos yaklaşık 100.000 kişilik bir ordu hazırlayarak harekete geçmiştir.³⁶

Muktedir dönemini daha iyi anlayabilmek için babası Mu'tazîd Billah ve kardeşi Muktefî Billah dönemlerini kısaca incelememiz gerekmektedir.

16. Abbâsî halifesi olan Mu'tazîd Billah'ın adı Ahmed, künyesi ise Ebû'l-Abbâs'tır. 242/856-857 veya 243/857-858 yılında dönemin hilafet merkezi olan Sâmerâ'da dünyaya gelmiştir. Halife Mu'temîd'in kardeşi Ebû Ahmed Muhammed Muvaffak Billah'ın oğludur. Annesi ise Dırâr isminde Rum asıllı bir cariyedir. Kaynaklarda Tahkîn, Hakîr, Savâb ve Herez isimleri ile zikredilen annesi, oğlunun halife olmasından kısa bir süre önce vefat etmiştir.³⁷

Merkezi idarenin zayıfladığı ve devlet hazinesinin boşaldığı bir dönemde 19 Receb 279/15 Ekim 892 tarihinde Mutemîd'in vefatı üzerine hilafete gelen Mu'tazîd Billah,³⁸ yaklaşık on yıl süren halifeliği esnasında ortaya koymuş olduğu başarısı sebebiyle tarihçiler tarafından, devleti ikinci defa derleyip toplayan anlamında "es-Seffâhu's-Sânî" diye isimlendirilmiştir.³⁹ Onun böyle önemli bir başarı elde etmesine sebep olan ana unsurların başında, halife oluşu ile birlikte yakın arkadaşlarından ve ehil kimselerden oluşan, uyum içinde çalışabileceği bir ekibi devlet yönetiminde iş başına getirmesidir. Sâbî'nin eserinde bu durum şöyle anlatılmaktadır: "Mu'tasîm Billah, Ebû'l Kasım Ubeydullah b. Süleyman, Ebû'l Abbâs b. el-Furât ve Bedr el-Mu'tazîdî gibi halife, vezir, katip ve ordu komutanlarının bir araya geldiği ve bu dört şahıs sayesinde yönetimin istikrar kazandığı, işlerin düzeltildiği ve memlekete bolluk geldiği belirtilmektedir".⁴⁰

³⁶ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VI/480

³⁷ Me'sûdî, Mürûcû'z-Zeheb, IV/231; İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali, el-Muntazam fî Tarihi'l-Ümem ve'l-Mülûk, thk. Muhammed Mustafa Abdülkâdir Atâ, Beyrut 1989, XII/306; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VII/513; Süyûtî, Târîhu'l-Hulefâ, S.417

³⁸ Mes'ûdî, Mürûcû'z-Zeheb, IV/231; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VII/456; İbn Kesîr, Ebu'l-Fida, el-Bidâye ve'n-Nihâye, Kâhire 1994, XI/69; Süyûtî, Târîhu'l-Hulefâ, S.416

³⁹ Süyûtî, Târîhu'l-Hulefâ, S.416; Aktan, Ali, "Mu'tazîd Billah", DİA, İstanbul 2006, XXXI/384

⁴⁰ Sâbî, Ebû'l-Hüseyn Hilal b. Muhassin, el-Vüzerâ ve Tuhfetü'l-Ümerâ fî Târîhi'l-Vüzerâ, nşr. Abdüsettar Ahmed Ferrâc, Beyrut 1958, s. 209; Hasan İbrâhim Hasan, İslâm Tarihi, IV/200-201; Demirci, Mustafa, İslâm'ın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi, İstanbul 2003, s.422-423

Mu'tazîd'in tahta çıktığı dönemde iflasın eşiğinde olan hazine, uygulanan tasarruf tedbirleri ve geliştirilen mali politikaların başarı ile tatbiki neticesinde yoğun imar faaliyetlerine rağmen fazla verir hale gelmiştir. Hatta bu dönemin sonuna gelindiğinde bütün masraflar çıktıktan sonra hazinede dokuz milyon dinarlık bir bütçe fazlası oluşmuştur.⁴¹

Bu dönemde devletin gelirlerini arttıran, bürokrasideki külfeti azaltan ve aynı zamanda halkı da memnun eden bir takım malî düzenlemelerin olduğu dikkat çekmektedir. Hazine gelirlerinin büyük oranda artmasına imkan sağlayan, halka da ödeme kolaylığı getiren bu uygulamaların başında vergi toplama tarihinde yapılan değişiklikler gelmektedir. Halife Mu'tazîd 282/895 yılında devlet memurlarının vergi tahsiline başladıkları bir dönemde çıkmış olduğu bir av partisi esnasında tarlalardaki ekinlerin yeni yeşillendiklerini fark edince ilkbahar mevsiminin başlangıcına tesadüf eden vergi toplama tarihini hasat mevsiminin sonuna tekabül eden 11 Haziran tarihi ile değiştirmiştir.⁴² “Nevruz el-Mu'tazîdî” adıyla anılan bu uygulama ile kısa bir süre önce vezir Ebû's-Sakr'ın iki yılın vergisini bir anda toplaması nedeniyle bir hayli bunalmış olan halk rahatlatılırken, devlet gelirlerinde de ciddi bir artışın meydana gelmesi sağlanmıştır.⁴³

Devlet bürokrasisindeki külfeti azaltan ve halkı memnun eden diğer bir uygulama ise dîvânü'l-mevârîs müessesesinin ortadan kaldırılmış olmasıdır. 283/893 yılında bir ferman yayımlayan Halife Mu'tasım miras divanlarının kaldırıldığını ve bir ölünün miras taksimatında farz sahiplerinden arta kalan malın ölünün asabesi olmaması durumunda ahabü'l-ferâize verilmesini bildirmiştir.⁴⁴

Devletin idarî ve malî yapılanmasında önemli bir uygulama da eyalet divanının tek bir çatı altında toplanmış olmasıdır. Aynı ayrı eyalet divanları dîvânü'd-dâr veya dîvânü'd-dârî'l-kebîr adı altında tek bir çatıda toplanırken bu merkezi divan doğu bölgeleri için dîvânü'l-maşrîk, batı bölgeleri için dîvânü'l-mağrib ve Irak için dîvânü's-sevâd olmak üzere üç ana kola ayrılarak tek bir kişinin idaresi altına verilmiştir.⁴⁵ Ayrıca devlet

⁴¹ Sâbî, el-Vüzerâ, s. 209; Yeniçeri, Celal, İslâm'da Devlet Bütçesi, İstanbul 1984, s. 266; Yılmaz, Abbâsîler, s.265

⁴² İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VII/469; Mez, Adam, Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti, çev. Salih, Şaban, İstanbul 2000, s. 138; Demirci, Toprak Sistemi, s. 378; Yılmaz, Abbâsîler, s.266

⁴³ Yılmaz, Abbâsîler, s.266

⁴⁴ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VII/482; Demirci, Toprak Sistemi, s. 82

⁴⁵ Sâbî, el-Vüzerâ, s. 140; Mez, Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti, s. 99

dairelerinde Salı ve Cuma olmak üzere haftada iki gün tatil uygulamasına bu dönemde başlanmıştır.⁴⁶

Halifeliği döneminde çok yoğun imar faaliyeti görülen halife Mu'tazıd'ın bu alandaki en önemli icraatı Bağdat'a yeni taşınmış olan halifelik merkezini yeniden inşa etmiş olmasıdır. Dicle Nehri'nin doğusunda "el-Kasrü'l-Hasenî" adı ile bilinen ve halife Mu'temid'in de dinlenmek için zaman zaman uğradığı saraya yerleşen Mu'tazıd, alanını genişletmek, yeni ilaveler yapmak ve etrafını surlarla çevirmek sureti ile burayı Abbâsî Devleti'nin yeni halifelik merkezi haline getirmiştir.⁴⁷ Yapılan ilaveler arasında resmi devlet daireleri, hapishane ve yarış sahaları en dikkat çekicileridir. Diğer taraftan yine bu alan içerisinde Tac Sarayı'nın temellerini atan Mu'tazıd daha sonra bu inşaattan vazgeçmiştir. Bunun üzerine buranın iki mil kuzey doğusunda bir yer altı geçidiyle "el-Kasrü'l-Hasenî"'ye bağlanan etrafı bahçelerle çevrili Süreyya Sarayını inşa etmiştir.⁴⁸

Mu'tazıd'ın imar faaliyetleri arasında önem verdiği diğer bir husus sulama kanallarının açılması olmuştur. Bunlardan, ikta sahiplerinden dört bin dinar para toplamak suretiyle yapılan Duceyl Kanalı'nın islahı (283/896) büyük önem arz etmektedir. Şüphesizki bu imar faaliyeti ziraatın canlanmasında büyük katkı sağlamıştır.⁴⁹ Mu'tazıd'ın vefatından sonra 17. Abbâsî halifesi olarak tahta oturan oğlu Müktefî'nin adı Ali, künyesi ise Ebû Muhammed'dir. Receb 264/878 Mart-Nisan ayında doğmuş olan Muktefî'nin, annesi güzelliği ile darb-ı mesel haline gelmiş olan ve Çiçek ismiyle tanınan Türk asıllı bir cariyedir.⁵⁰

Siyasi ve askeri alanda büyük ölçüde babası Mu'tazıd'ın politikalarına bağlı kalmış olan Müktefî'nin devlet idaresini ilgilendiren diğer alanlarda da bu anlayışı devam ettirdiği görülmektedir. Vezir Kasım b. Ubeydullah⁵¹ başta olmak üzere babası döneminde görev yapmış üst düzey devlet erkanını görevlerinde bırakan Müktefî'nin, babasının başarılı komutanı Bedir'i öldürtmesi⁵² bu duruma bir istisna teşkil eder. Müktefî'in bu icraatı

⁴⁶ Sâbî, el-Vüzerâ, s. 27; Mez, Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti, s. 108; Dürî, Abdülaziz, "Dîvan", DİA, İstanbul 1994, IX/379

⁴⁷ Hatib el-Bağdâdî, Târîhu Bağdâd, Kahire 1349, I/99, Yılmaz, Abbâsîler, s.267

⁴⁸ Yâkût el-Hamevî, Mu'cemu'l-Buldân, Beyrut 1995-1996, II/3-5; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/73; ed-Dürî, "Bağdât", DİA, IV/428; Yılmaz, Abbâsîler, s.267-268

⁴⁹ Taberî, Muhammed b. Cerîr, Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülûk, Beyrut 1997, V/614-615; Demirci, Toprak Sistemi, s.286-287; Yılmaz, Abbâsîler, s. 268

⁵⁰ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/8; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/111; Süyûtî, Târîhu'l-Hulefâ, S. 423

⁵¹ Taberî, Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk, V/639; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/101

⁵² Taberî, Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk, V/639-641; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/102

halifeliği döneminde devletin doğudaki askeri gücünün azalmasına ve neticede toprak kaybına neden olmuştur.⁵³

Kaynaklarda Müktefî dönemine ait mali alanda yapılmış bir yenilik veya islahattan bahsedilmemiş olması, onun bu konuda da bir önceki dönemin uygulamalarını devam ettirmiş olduğunun bir göstergesi olarak kabul edilebilir.⁵⁴ Babası gibi hatta daha da tutumlu olduğu belirtilen Müktefî'nin vefat ettiği sırada devlet hazinesinde sekiz⁵⁵ veya onaltı milyon⁵⁶ dinar bulunduğu şeklindeki iki farklı rivayet dikkate alındığında onun babasından devraldığı hazineyi daha da zenginleştirdiği veya aynı şekilde muhafaza ettiği görülmektedir.⁵⁷

Müktefî'nin halifeliği esnasında imar faaliyetlerinin de canlı bir şekilde devam ettiği görülmektedir. Babası tarafından başlanmış ancak, yarım bırakılmış olan el-Kasrî'-l Hasenî'deki Tac Kasr'ı bu dönemde tamamlanmıştır (22 Şaban 294/ 7 Haziran 907).⁵⁸ Ayrıca 293/906 yılında Dicle Nehri'nin her iki yakasında yirmi beş zira yükseklikte birer seviye ölçme aleti inşa edilmiştir.⁵⁹ Müktefî son yıllarında Şemmâsiyye bölgesinde bir saraya inşaatı başlatmışsa da tamamlayamadan vefat etmiştir.⁶⁰

İkinci dönem Abbâsî halifeleri içerisinde önemli bir yere sahip olan Mu'tazîd ve Müktefî dönemleri Abbâsî Devleti'nin siyasî, askerî ve iktisadî alanlarda bir sıçramanın ve canlanmanın olduğu görülmektedir. Mu'tazîd hilafete geldiğinde çöküşün ve krizin eşiğinde olan Abbâsî Devleti onun üstün zekası ve yönetimde etkili olması sayesinde derlenip toparlanmıştır. On yıllık hilafeti süresince önemli icraatlarda bulunmuş, iflasın eşiğinde olan hazineyi dokuz milyon dinar fazla verir hale getirmiştir. Mu'tazîd'dan sonra hilafete geçen oğlu Müktefî altı yıllık hilafeti boyunca babasının politikalarına bağlı kalmış; siyasî, askerî ve iktisadî alanlarda da onun politikasını devam ettirmiştir.

⁵³ Yılmaz, Abbâsîler, s. 367

⁵⁴ Yılmaz, Abbâsîler, s. 367

⁵⁵ Mes'ûdî, Murûcû'z-Zeheb, IV/281

⁵⁶ İbn Abdirabbih, Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed, el-Ikdü'l-Ferîd, nşr. Ahmed Emin v. dğr. , Kahire 1973, V/127

⁵⁷ Yılmaz, Abbâsîler, s. 368

⁵⁸ Hatib el-Bağdâdî, Târîhu Bağdât, I/99; İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, XIII/50

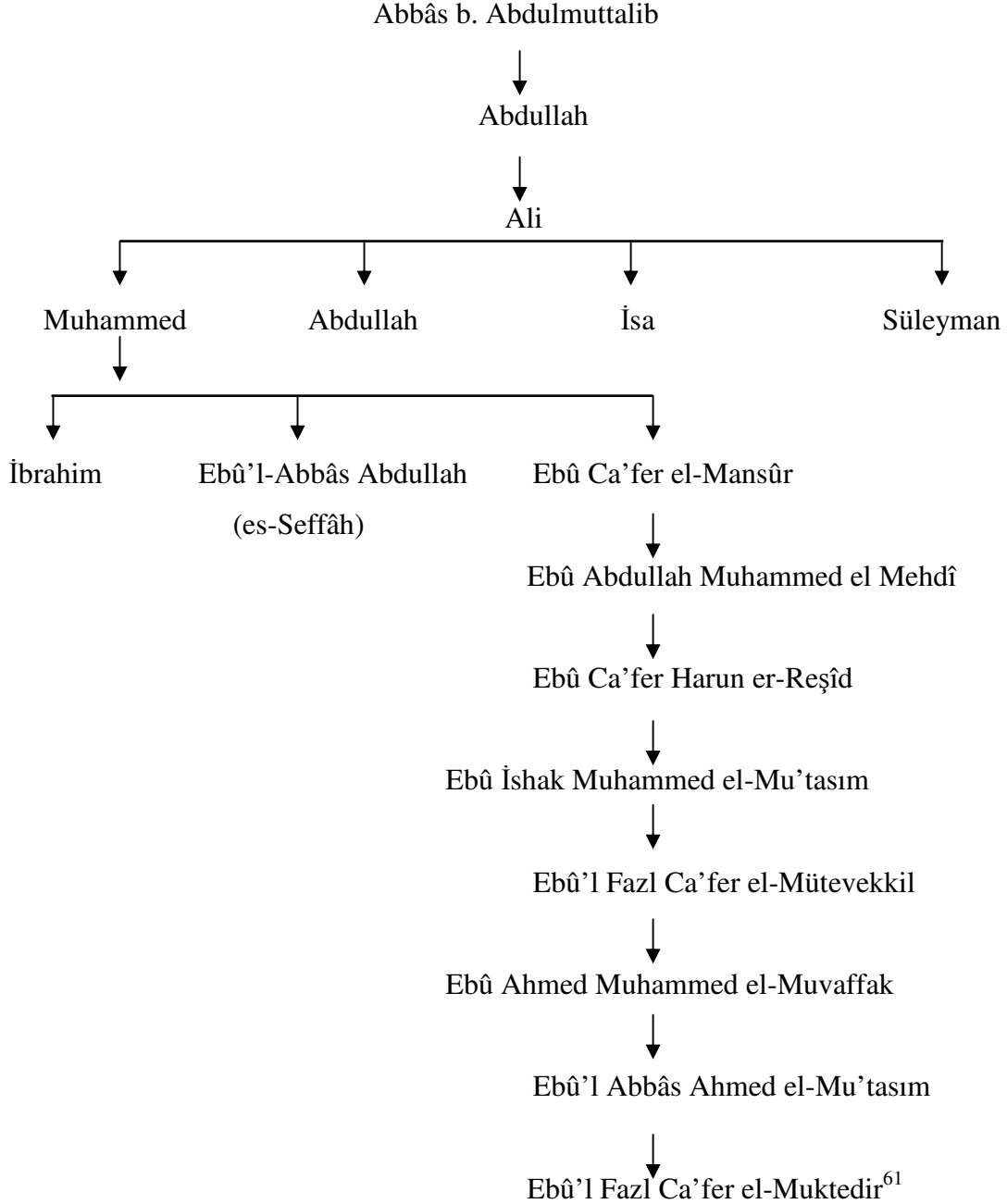
⁵⁹ İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, XIII/45

⁶⁰ Mes'ûdî, Murûcû'z-Zeheb, IV/281

3) Halifeliğinden Önce Muktedir'in Hayatı

a) Doğumu ve Nesebi

Abbâsîler'in 18. halifesi olan Ebu'l-Fadl Ca'fer el-Muktedir'in soy kütüğünü şu şekilde şemalaştırabiliriz:

⁶¹ Belâzürî, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Yahya, Ensâbü'l-Eşrâf, nşr. Abdülaziz ed-Dûrî, Beyrut 1978, III/275; İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed, Cemheretü Ensâbi'l-Arab, nşr. Abdüsselam b. Harun, Beyrut 1983, s. 21-22; Hatîb el-Bağdâdî, Târîhu Bağdâd, V/391; VII/222; Süyûtî, Târîhu'l-Hulefâ, S.326, 379, 392, 416, 426

22 Ramazan 282/14 Kasım 895 tarihinde Cuma gecesi dünyaya gelen Ebû'l Fazl Ca'fer el-Muktedir, halife el-Mutazîd'ın oğlu olup, annesi Türk asıllı Ümmü Veled Şağab'dır.⁶² Süyûtî, Muktedir'nin annesinin isminin Ğarîb olduğunu belirtmektedir.⁶³ Ancak es-Süyûtî'nin bu rivayetinde bir isim karışıklığının olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü Ğarîb, Şağab'ın değil, temel kaynakların birçok rivayetinden anlaşılabileceği gibi onun erkek kardeşinin adıdır. O, el-Muktedir'in dayısıdır ve kaynaklarda Ğarîbü'l-Hal olarak ifade edilmektedir.⁶⁴

Muktedir'in esas ismi Ca'fer'dir.⁶⁵ Künyesi Ebû'l-Fazl,⁶⁶ isminin önüne geçen lakâbı ise el-Muktedir Billah'tır.⁶⁷ Bu sıfat kendisine özel ve genel biat alındıktan sonra verilmiştir.⁶⁸

b) Gençliği ve Yetiştirilmesi

Çocuk denecek yaşta hilafet makamına geldiği için kaynaklarımızda onun gençliği ve yetiştirilmesi hakkında herhangi bir bilgiye rastlayamıyoruz. Ancak 8 Cemâziyelevvel 289/20 Nisan 902 tarihinde hilafet makamına oturan kardeşi Müktefî,⁶⁹ Muktedir'i annesiyle birlikte Halife Mu'tazîd'ın diğer hanımlarını Bağdat'ın batısında bulunan Muhammed b. Tahir'in konağına nakletti.⁷⁰

Bu rivayetten Ebû'l-Fazl Ca'fer'in hilafet makamına gelinceye kadar vaktini annesi, şehzedeler ve ailenin diğer üyeleriyle geçirdiğini söyleyebiliriz. Muhammed b. Tahir'in evinde altı yıl kalan Ebû'l-Fazl Ca'fer, bu süre içerisinde saray mensuplarının tutum ve davranışlarını, devlet mekanizmasının nasıl işlediğini ve kadınların saray ve devlet yönetimi üzerindeki etkilerini yakından tanıma fırsatını buldu.

⁶² Mes'ûdî, Murûcû'z-Zeheb, IV/292; İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, XIII/4560; Hatîb el-Bağdâdî, Târîhu Bağdâd, VII/221; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/10-11

⁶³ Süyûtî, Târîhu'l-Hulefâ, s. 426

⁶⁴ Sûlî, Ebû Bekir Muhammed b. Yahya, Râdî Billah ve'l-Müttakî Lillah, nşr. J.H. Dunne, London 1935, s.5; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/15; İbn Takribî, Cemalüddin Ebû'l-Mehasin Yusuf, en-Nucûmü'z-Zâhira fi Mülûk'l-Mısır ve'l-Kâhira, Mısır 1970, III/192; Zehebî, Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, Târîhu'l-İslâm Vefeyatü'l-Meşahirî ve'l-Â'lâm, Beyrut 1993, XXX/20

⁶⁵ Hatîb el-Bağdâdî, Târîhu Bağdâd, VII/221; İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, XIII/59; Zehebî, Târîhu'l-İslâm; XXX/ S. 20

⁶⁶ Taberî, Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk, V/670; Mes'ûdî, Murûcû'z-Zeheb, IV/292; Hatîb el-Bağdâdî, Târîhu Bağdâd, VII/221

⁶⁷ Taberî, Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk, V/670; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/10

⁶⁸ İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/112

⁶⁹ Mes'ûdî, Murûcû'z-Zeheb, IV/276

⁷⁰ Le Strong, Guy, Bağdât fi Ahdi'l-Hilafeti'l-Abbâsiyye, çev. Beşir Yusuf Firinsis, Bağdat, 1936, s.212

c) Veliaht Tayin Edilmesi

Müktefî midesinde rahatsızlandı. 295/907 senesinin Şaban ayında aklını kaybedecek derecede hastalığı arttı. Yanında bulunan Sâfî el-Haramî, Müktefî'nin elinde bulunan mühürü alıp halifenin ağır hasta olduğundan haberi olmayan Vezir Abbas b. el-Hasan'a getirdi.⁷¹

Vezir Abbâs b. el-Hasan hilafet makamının kendisinden çok korktuğu için Abdullah b. el-Mutezz'e geçmesini istemiyordu. O, bu makama Muhammed b. el-Mutemid'in gelmesini arzuluyordu. Vezir, bu düşüncesini gerçekleştirebilmek için Ebû Abdullah Muhammed b. el-Mu'temid'i geceleyin evine çağırdı. Aralarında geçen konuşmalara şahit olması için Kadı Muhammed b. Yusuf'u da çağırdı. Vezir Abbâs b. el-Hasan, Muhammed b. Mu'temid'e: "Hilafet makamına seni getirirsem, konumum ne olur?" diye sordu. Muhammed b. el-Mu'temid ona: "İyilik yaparsan mükafatını, kötülük yaparsan cezanı alırsın." karşılığını verdi. Onun bu cevabından hoşnut olmayan Vezir Abbâs b. el-Hasan konumunu sağlamlaştırmak ve durumunu netleştirmek için şu iki durumdan birini seçmesi için Muhammed b. el-Mu'temid'in yemin etmesini istedi: "Beni tercih edersen sana hizmet eder, başkalarına yaptığım gibi itaatte kusur etmem, benim dışımda birini seçersen bana makam ve mevki verme." dedi. Bunun üzerine Muhammed b. el-Mu'temid: "Bu görevi bana vermesen de önemli değil, yine de senin talep ettiğin hususta yemin etmem." dedi. Yanlarında bulunan kadı Muhammed b. Yusuf, Vezir Abbâs b. el-Hasan'a: "Müsterih ol, çünkü o gerekeni en iyi şekilde yapar." diyerek onu ikna etti. Bunun üzerine Vezir Abbâs b. el-Hasan, Muhammed b. el-Mu'temid'e: "Elini uzat, sana biat edeyim." deyince, Muhammed b. el-Mu'temid bu durumdan Müktefî'nin haberinin olup olmadığını sordu. Vezir, ona, onun çok hasta olduğunu, hatta her an ölebileceğini söyledi. Muhammed b. el-Mu'temid böyle bir durumda biatı kabul edemeyeceğini, ancak ölünce bunu yapabileceğini belirtti. Kadı Muhammed b. Yusuf: "Doğrusu da budur.", diyerek oradan ayrıldı.⁷²

Halife iyileşince Sâfî el-Haramî, Halife Müktefî'ye Abdullah b. el-Mu'tezz ve Muhammed b. el-Mu'temid'in veliahtlığına nasıl baktığını sordu. Müktefî, niçin böyle bir

⁷¹ Sûlî, Ebû Bekir Muhammed b. Yahya, Kısmun min Ahbâri'l-Muktedir Billah el-Abbâsî: Târîhu'd-Devleti'l-Abbâsiyye min Sene 295 ilâ Sene 315 Hicriyye min Kitâbi'l-Evrâk, thk. Halef Reşîd Numan, Bağdat 1999, s. 33

⁷² Sûlî, Ahbâru'l-Muktedir Billah, s.33-34

soru soruyorsun deyince Sâfî el-Haramî: “İnsanlar hilafet makamına ikisinin uygun olduğunu düşünüyorlar.” dedi. Müktefî ona: “Halkın bize biatı varken ikisine veya herhangi birine biat edecekleri haberini mi aldın?” dedi. Sâfî el-Haramî: “‘Hayır.’” dedi ve devamlı hilafet makamına ikisinin uygun olduğunu, soylarının halifeye dayandığını ve itiraz edecek bir durumun olmadığını belirtti. Muktefî bu konuşmadan hilafet makamının babasının soyundan gideceğini düşündü.⁷³

Sâfî el-Haramî, aşağıdaki olayları anlatarak Ca’fer b. el-Mu’tazîd’ı veliaht tayin etmesi için ikna etmeğe çalıştı.

Ebû’l-Abbâs es-Seffâh kendisinden sonra kardeşi Ebû Ca’fer el-Mansûr’u değil de amcası Abdullah b. Ali’yi veliaht tayin etmek için Said b. Amr b. Ca’de b. Hübeyre el-Mahzûmî ile istişarede bulundu. Said b. Amr, Ebû’l-Abbâs’a “Ey Müminlerin Emiri! Yapmayı düşündüğün şeye delil getirmek için sana şunu anlatayım” dedi. Mesleme b. Abdülmelik ile Bizansla savaş halindeyken Süleyman b. Abdülmelik’in vefat ettiği, halkın Ömer b. Abdilaziz’e biat ettiği haberi gelince Mesleme b. Abdülmelik üzüldü. Bunu gören Said b. Amr, Süleyman b. Abdülmelik’in vefatına üzülmene gerek yok, çünkü hilafet makamı babanın çocuğundan çıkıp büyük babanın çocuğuna geçti. Bunun üzerine Ebû’l-Abbâs kardeşi Ebû Ca’fer el-Mansûr’u veliaht tayin etti.⁷⁴

Ebû’l-Abbâs es-Seffâh ve Ebû Ca’fer el-Mansûr’un amcaları Davud b. Ali Ebû’l-Abbâs’a “Ey Müminlerin Emiri! Senin yolundan gidecek ve işlere sınıksız sarılacak aileden birini veliaht tayin et” dedi.⁷⁵

Bu iki hadise, hilafet makamının kendi soyundan gideceğinden korkan Müktefî’nin veliaht tayin etmesine yardımcı oldu. Zilkade 295/Ağustos 907 senesinde Müktefî’nin hastalığı ağırlaşınca kardeşi Ebû’l-Fazl Ca’fer’i sordu ve onun yetişkin biri olduğunu belirtti. Ca’fer’i ve kadıları 11 Zilkade 295/ 12 Ağustos 907 tarihinde Cuma günü huzuruna çağırttı. Huzurunda bulunan kadıları da şahit göstererek kardeşi Ca’fer b. el-Mu’tazîd’ı veliaht tayin etti.⁷⁶ Müktefî, kardeşini veliaht tayin ettikten sonra 12 Zilkade 295/907 tarihinde Cumartesi gününün sonunda veya öğle ile ikindi arasında bir zaman diliminde veya 12 Zilkade 295/13 Ağustos 907 tarihinde Cumartesi günü öğleden sonra ya da aynı

⁷³ Sûlî, Aḥbâru’l-Muktedir Billah, s. 35-36

⁷⁴ Sûlî, Aḥbâru’l-Muktedir Billah, s. 36-37

⁷⁵ Sûlî, Aḥbâru’l-Muktedir Billah, s. 37

⁷⁶ Sûlî, Aḥbâru’l-Muktedir Billah, s. 37; İbn Miskeveyh, Ebû Ali Ahmed b. Muhammed, Kitâbü Tecâribi’l-Ümem, Kahire tsz. , I/3; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/111; İbnü’l-İmâd, Ebû’l-Felah Abdülhay, Şezerâtü’z-Zeheb fî Aḥbâri men Zeheb, Mısır 1979, I/219

tarih ve aynı günde geceleyin vefat etti.⁷⁷ Başka bir rivayette ise Müktefî, kardeşini kendi yerine veliaht tayin ettikten üç gün sonra 13 Zilkade 295/14 Ağustos 907 tarihinde Pazar günü geceleyin vefat etti.⁷⁸

4) Ailesi

a) Hanımları

aa) Hurre bt. Bedr el-Mu'tazidî

Muktedir öldürülünce hanımı olan Hurre'ye pek çok mal-mülk kalmıştı. Mutfağın ihtiyaçlarını karşılayan genç, delikanlı ve zeki bir köle vardı. Bu köle saray kahyasının dikkatini çekince mutfaktan sorumlu görevli olarak tayin edildi. Daha sonra bu şahıs Hurre'nin mal ve mülklerinin vekili olunca Hurre kendisine aşık oldu ve onunla evlenmek istedi, ancak bu evlilikten Muhammed b. Ca'fer korktu. Bunun üzerine Hurre, Muhammed b. Ca'fer'in endişelerini gidermek amacıyla ona pek çok mal verdi. Kadılar ve devletin ileri gelenleri bu evliliğe karşı çıkar diye onlara da hediyeler verdi. Daha sonra kadıların huzurunda Muhammed b. Cafer ile evlendi. Bu evlilikten sonra Muhammed b. Ca'fer "Zevcû'l-Hurre" olarak tanınmıştır. Bu evliliğe bazı alimler karşı çıkınca onlara da hediyeler verilerek, itirazlarının önüne geçilmiş oldu. Hurre, Muhammed b. Cafer ile uzun yıllar evli kaldı ve 371/981 yılında vefat etti. Hurre vefat edince eşine yaklaşık olarak üçyüz bin dinar miras kaldı.⁷⁹

ab) Zalûm

Ümmü Veled Rûmiyye, Zalûm⁸⁰ olarak isimlendirilir. Ebû'l-Abbas Muhammed b. Ca'fer er-Râzî Billah'ın annesidir. Zalûm, er-Râzî Billah'ın hilafetine yetişmiştir.⁸¹

⁷⁷ Sûlî, Ahbâru'l-Muktedir Billah, 38; Taberî, Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk, V/670

⁷⁸ Kurtbî, Sîle, VI/12; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/111-112

⁷⁹ Hatîb el-Bağdâdî, Târîhu Bağdâd, IV/390; İbn Asâkir, Ebû'l-Kâsım Ali b. Hasan, Târîhu Medineti Dîmeşk, I/111; Safedî, Salahuddin Halil b. Eybek, el-Vâfî bi'l-Vefeyât, 1974, I/273; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/322

⁸⁰ Yâkût el-Hamevî, Mu'cmü'l-Buldân, V/289; İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Muhammed, Lisânü'l-Arab, Beyrut 1970, XII/392; Fîrûzabâdî, Mecduddin Muhammed b. Yakub, Kâmûsu'l-Muhîr, Dîmeşk 1306, I/387; Râzî, Muhammed b. Ebî Bekir b. Abdilkâdir, Muhtârû's-Sıhah, Beyrut 1995, s.467

⁸¹ Hatîb el-Bağdâdî, Tarihu Bağdâd, II/142; İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, VI/265; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/196; Süyûtî, Târîhu'l-Hulefâ, s.438; Hudarî Bek, ed-Devlet'ü'l-Abbâsiyye, s. 404

ac) Halûb

Ümmü veled olup ismi Halûb'tur.⁸² Süyûtî bu şahsa Zehre⁸³ veya Zühre⁸⁴ denildiğini rivayet etmektedir.⁸⁵ Ebû İshak İbrahim b. Ca'fer el-Muttakî Lillah'ın annesidir. Halûb, el-Muttakî Lillah'ın hilafetine yetişmiştir.⁸⁶

ad) Meşğale

Ümmü veled olup ismi Meşğale'dir.⁸⁷ Safedî bu şahsın isminin Muşğile,⁸⁸ Suyûtî ise Şağle⁸⁹ olduğunu rivayet etmektedir.⁹⁰ Ebû'l-Kasım el-Fazl b. Ca'fer el-Mu'tî Lillah'ın annesidir. Çocuğunun hilafetine yetişmiştir.⁹¹

b) Çocukları

ba) Râzî Billah, Ebû'l-Abbas Muhammed b. Ca'fer el-Muktedir Billah

er-Râzî Billah 5 Rebîulevvel 297/Kasım 909 tarihinde Çarşamba gecesi doğmuştur.⁹² Annesi ümmü veled olan Rûmiyye, Zalûm'dur.⁹³ Râzî Billah'ın isminin kaynaklarda Muhammed mi? Ahmed mi? olduğu konusunda ihtilaf vardır. İbnü'l-Esir⁹⁴ ve İbn Kesir⁹⁵ "Ahmed" ismini tercih ederlerken er-Râzî Billah'ın çağdaşı ve arkadaşı Ebû

⁸² İbn Manzûr, Lisânü'l-Arab, I/363; Feyyûmî, Ahmed b. Muhammed b. Ali, el-Misbâhu'l-Münîr fî Ğarîbi's-Şerhi'l-Kebîr Li'r-Rafîi, Beyrut tsz, I/176; Fîrûzabâdî, Kâmûsu'l-Muhît, I/104

⁸³ İbn Manzûr, Lisânü'l-Arab, I/86, 90, 469; Fîrûzabâdî, Kâmûsu'l-Muhît, I/232,514

⁸⁴ İbn Manzûr, Lisânü'l-Arab, I/69, 208, 563, 760; VI/26, 71, 75; Fîrûzabâdî, Kâmûsu'l-Muhît, I/433, 514, 517, 698

⁸⁵ Süyûtî, Târîhu'l-Hulefâ, s. 446

⁸⁶ Hatîb el-Bağdâdî, Târîhu Bağdâd, VI/51; İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, VI/316; Süyûtî, Târîhu'l-Hulefâ, s.442; Hudaîrî Bek, ed-Devlet'ü'l-Abbâsiyye, s.412

⁸⁷ Hatîb el-Bağdâdî, Târîhu Bağdâd, XII/379; İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, I/343; Zehebî, Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ, Beyrut 1985, XV/113

⁸⁸ Safedî, el-Vâfi bi'l-Vefeyât, XXIV/30

⁸⁹ İbn Manzûr, Lisânü'l-Arab, XI/355; Süyûtî, Târîhu'l-Hulefâ, s.447

⁹⁰ Hatîb el-Bağdâdî, Târîhu Bağdâd, XII/379; İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, I/343; Zehebî, Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ, XV/113

⁹¹ Sûlî, Ahbâru'l-Muktedir Billah, s. 120

⁹² Hatîb el-Bağdâdî, Târîhu Bağdâd, II/142; İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, VI/265; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/208;

⁹³ Süyûtî, Târîhu'l-Hulefâ, s.447

⁹⁴ Hatîb el-Bağdâdî, Târîhu Bağdâd, XII/379; İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, I/343; Zehebî, Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ, XV/113

⁹⁵ Sûlî, Ahbâru'l-Muktedir Billah, s. 120

⁹⁶ Hatîb el-Bağdâdî, Târîhu Bağdâd, II/142; İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, VI/265; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/208; Süyûtî, Târîhu'l-Hulefâ, s.448

⁹⁷ İbnü'l-Esir, el-Kâmil, VIII/282

⁹⁸ İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/208

Bekir es-Sûlî,⁹⁶ Hatîb el-Bağdâdî,⁹⁷ Safedî⁹⁸, Mes'ûdî,⁹⁹ Zehebî,¹⁰⁰ Süyûtî¹⁰¹ ve Ziriklî¹⁰² “Muhammed” ismini tercih ederler. Muktedir 301/913 senesinde oğlu Ebû'l-Abbâs'ı Kâhir Billah'tan sonra halife olması için veliaht tayin etmiştir. Ayrıca Halife, çocuk yaştaki oğlunu 301/913 Mısır ve Mağrib bölgelerinin savaş işleri başına tayin etmiştir.¹⁰³ Yaşının küçüklüğünden dolayı da Mûnisu'l-Hâdim'i yanına yardımcı olarak görevlendirmiştir.¹⁰⁴ 316/928 senesinde Muktedir ile Mûnisu'l-Muzaffer arasında anlaşmazlık çıktığında Emir Ebû'l-Abbâs ile Vezir Ali b. Mukle, Mûnisu'l-Muzaffer'i ikna etmek için bir hayli çaba göstermişlerdir.¹⁰⁵ Daha sonra Halife, oğlu Ebû'l-Abbâs'a 318/930 senesinde Mağrib, Mısır ve Şam bölgelerini iktâ etmiş, yardımcısı olarak da Mûnisu'l-Muzaffer'i görevlendirmiştir.¹⁰⁶

Muktedir'in dört yaşındaki oğlunu veliaht olarak tayin etmesi uygun bir davranış değildir. Çünkü kendisinin veya kardeşi Kâhir'in muhtemel vefatları durumunda, hilafet makamına dört yaşında bir çocuğun halife olarak geçmesi, Abbâsî Devleti'ni idarî, siyasî, askerî, iktisadî ve sosyal alanlarda bir hayli zor durumda bırakacaktır. Ancak, Muktedir'in oğlunu vali olarak ataması ve Ebû'l-Abbâs'ın bizzat yönetimin içerisinde yer alması, onun tecrübe kazanması açısından önemlidir.

Muktedir öldürülünce hilafet makamına oğlu Ebû'l-Abbâs getirilmek istendiyse de yaşının küçüklüğünden dolayı bu fikirden vazgeçildi.¹⁰⁷ Devletin ileri gelenleri özellikle de Mûnisu'l-Muzaffer tarafından 28 Şevval 320/31 Ekim 932 tarihinde Perşembe günü Muhammed b. el-Mu'tazîd'a “el-Kâhir Billah” sıfatıyla biat edildi.¹⁰⁸ Kâhir Billah halife olunca yaptığı ilk icraat, Muktedir'in ailesinin mallarını müsadere edip, onları hapse attırmak oldu. Hapis hayatında ağır işkencelere maruz bırakıldılar. Muktedir'in ailesi

⁹⁶ Sûlî, Râzî Billah ve'l-Müttakî Lillah, 185

⁹⁷ Hatîb el-Bağdâdî, Târîhu Bağdâd, II/142

⁹⁸ Safedî, el-Vâfî bi'l-Vefeyât, II/297

⁹⁹ Mes'ûdî, Mürûcû'z-Zeheb, II/519

¹⁰⁰ Zehebî, Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ, XV/103

¹⁰¹ Süyûtî, Tarih'l-Hulefâ, s.438

¹⁰² Ziriklî, A'lâm, Beyrut 1969, VI/297

¹⁰³ İbn Haldûn, Kitabü'l-Iber, III/366

¹⁰⁴ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/32; İbn Haldûn, Kitabü'l-Iber, III/366

¹⁰⁵ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/188

¹⁰⁶ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/202; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/1223

¹⁰⁷ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/244; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/181

¹⁰⁸ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/244; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/181

içerisinde Ebû'l-Abbâs da bulunmaktaydı.¹⁰⁹ Ayrıca Muktedir'in annesi Şağab ağır işkenceler altında hayatını kaybetmiştir.¹¹⁰

es-Sâciyye ve el-Huceriyye askerlerinin isyanı sonucunda Kâhir Billah, bir sene, altı ay, sekiz gün hilafette kaldıktan sonra 5 Cemâziyelevvel 322/22 Nisan 933 tarihinde tahttan indirildi. Kâhir Billah hapse atılıp, gözlerine mil çekildi.¹¹¹ Hapisten çıkarılan¹¹² Ebû'l-Abbâs Muhammed b.Ca'fer Muktedir Billah'a 6 Cemâziyelevvel 322/23 Nisan 933 tarihinde Çarşamba günü "er-Râzî Billah"sıfatıyla biat edildi.¹¹³

Râzî Billah 31¹¹⁴ veya 32¹¹⁵ yaşındayken hastalandı ve 15¹¹⁶ veya 16 Rebûlevvel¹¹⁷ veya 15¹¹⁸ Rebûlâhîr 329/17 veya 18 Aralık veya 16 Ocak 940 tarihinde Cumartesi gecesi vefat etti.¹¹⁹ Pazar gecesi Bağdat'ta er-Rusâfe denilen yere defnedildi.¹²⁰ Râzî Billah'ın hilafet süresi altı sene, on ay, on gündür.

bb) Müttakî Lillah, Ebû İshâk İbrâhim b. Ca'fer el-Muktedir Billah

Ebû İshâk İbrâhim b. Ca'fer, Şaban 297/Nisan 909 tarihinde dünyaya gelmiştir.¹²¹ Annesi ümmü veled olan Halûb'tur.¹²² Süyûtî bir rivayetinde bu cariyenin isminin Zehre veya Zühre olduğunu belirtmektedir.¹²³

Râzî Billah vefat edince Vâsıt'ta bulunan emîrülümerâ Beckem et-Türkî, katibi olan Ahmed b. Ali el-Kûfî'ye bir mektup yazarak, kadıları, alimleri, Râzî'nin veziri Süleyman b. el-Hasn'ı,¹²⁴ İbnü'l-Esîr'in rivayetinde ise Râzî döneminde vezirlik makamında bulunanları, dîvân görevlilerini, Alevîleri, Abbâsîleri ve devletin üst düzey görevinde

¹⁰⁹ İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/181; Süyûtî, Târîhu'l-Hulefâ, s. 434

¹¹⁰ Süyûtî, Târîhu'l-Hulefâ, s. 434

¹¹¹ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/279-282; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/188-189; Hudarî Bek, ed-Devlet'ü'l-Abbâsiyye, s. 403

¹¹² Zettersteén, K.V. , "Râzî Billah", İA, İstanbul 1964, IX/647

¹¹³ Hatîbel-Bağdâdî, Târîhu Bağdâd, II/142; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/281; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/189

¹¹⁴ Hatîb el-Bağdâdî, Târîhu Bağdâd, II/143; Safedî, el-Vâfî bi'l-Vefeyât, II/297; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/208; Süyûtî, Târîhu'l-Hulefâ, s. 441

¹¹⁵ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/366; Zehebî, Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ, XV/104

¹¹⁶ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/366

¹¹⁷ Hatîb el-Bağdâdî, Târîhu Bağdâd, II/143

¹¹⁸ Safedî, el-Vâfî bi'l-Vefeyât, II/297; Zehebî, Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ, XV/104; Kalkaşandî, Ahmed b. Ali, Subhu'l-Âşâ fi Sanâati'l-İnşâ, Dimeşk 1987, III/274

¹¹⁹ Hatîb el-Bağdâdî, Târîhu Bağdâd, II/142- 143; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/366; Zehebî, Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ, XV/104

¹²⁰ Hatîb el-Bağdâdî, Târîhu Bağdâd, II/ 143; Ziriklî, A'lâm, VI/298

¹²¹ Hatîb el-Bağdâdî, Târîhu Bağdâd, VI/51; Safedî, el-Vâfî bi'l-Vefeyât, V/341

¹²² Sûlî, Râzî Billah ve'l-Müttakî Lillah, s.193; Hatîb el-Bağdâdî, Târîhu Bağdâd, VI/51; Zehebî, Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ, XV/105; Süyûtî, Târîhu'l-Hulefâ, s. 368

¹²³ Süyûtî, Târîhu'l-Hulefâ, s.368

¹²⁴ Sûlî, Râzî Billah ve'l-Müttakî Lillah, s. 193

bulunanları halife seçmek için toplamasını emretti.¹²⁵ Hüseyin b. el-Fazl b. el-Me'mûn, Ahmed b. Ali el-Kûfî'yi etkisi altına almak için on bin dinar gönderdi, daha sonra da emîrlere dağıtması için kırk bin dinar daha gönderdi. Ancak, Ahmed b. Ali el-Kûfî bunu kabul etmedi.¹²⁶ Beckem et-Türkî'nin emri üzerine Ahmed b. Ali el-Kûfî şûra heyetini topladı. Şûra heyetinde bulunanların bir kısmı İbrâhim b. Ca'fer'in halife olmasını teklif ettiler. Ancak şûra heyeti bir karara varmadan dağıldı. Ertesi gün tekrar toplanan şûra heyeti İbrâhim b. Ca'fer'in halifeliği konusunda ittifak edince, İbrâhim b. Ca'fer'e 20 Rebûlevvel 329/23 Aralık 940 tarihinde Çarşamba günü "el-Müttakî Lillah" sıfatıyla biat edildi.¹²⁷ Bazı kaynaklarda ise bu sıfat "el-Müttakî Billah" olarak geçmektedir.¹²⁸

Müttakî Lillah 26 Muharrem 333/17 Eylül 944 tarihinde Rakka'dan ayrılarak Bağdat'a gelmek için yola çıktı. 20 Safer 333/11 Ekim 944 tarihinde Cumartesi günü Emiru'l-Umerâ olan Tûzûn, Halifeyi Bağdat yakınlarında karşıladı. Ancak Tûzûn, anlaşma şartlarına muhalif hareket ederek Müttakî Lillah'ı tutuklayıp, gözlerine mil çekti ve onu Bağdat'a bu şekilde getirdi.¹²⁹ Müttakî Lillah ölünceye kadar hapis hayatı yaşadı.¹³⁰

Müttakî Lillah, tahtan indirildiğinde otuz beş yaşındaydı.¹³¹ Hilafet süresi ise üç sene, beş ay,¹³² on bir ay,¹³³ on sekiz gün,¹³⁴ yirmi gündür.¹³⁵ Müttakî Lillah 16 Şaban 357/15 Temmuz 968 tarihinde Pazartesi günü altmış yaşındayken vefat etti.¹³⁶

bc) Mutî Lillah, Ebû'l-Kâsım el-Fazl b. Ca'fer el-Muktedir Billah

Ebû'l-Kâsım el-Fazl b. Ca'fer 24 Muharrem 300/9 Eylül 913 tarihinde dünyaya geldi.¹³⁷ Annesi ümmü veled olan Meşğale¹³⁸ veya Müşğile'dir.¹³⁹ Süyûtî'nin rivayetinde ise annesinin ismi Şağle'dir.

¹²⁵ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/368

¹²⁶ Sûlî, Râzî Billah ve'l-Müttakî Lillah, s. 193

¹²⁷ Hatîb el-Bağdâdî, Târîhu Bağdâd, VI/51; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/368; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/210

¹²⁸ Safedî, el-Vâfî bi'l-Vefeyât, V/341; Süyûtî, Târîhu'l-Hulefâ, s.442

¹²⁹ Hatîb el-Bağdâdî, Târîhu Bağdâd, VI/51; Safedî, el-Vâfî bi'l-Vefeyât, V/341; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/406-419; Zehebî, Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ, XV/104-110; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/219; Süyûtî, Târîhu'l-Hulefâ, s.443-445; Zettersteén, K.V., "el-Müttakî Lillah", İA, İstanbul 1979, VIII/865; Güner, Ahmed, "Müttakî Lillah", DİA, XXXII/223-224

¹³⁰ Ziriklî, Âlâm, I/28

¹³¹ Hatîb el-Bağdâdî, Târîhu Bağdâd, VI/51

¹³² İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/419; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/222

¹³³ İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/222; Safedî, el-Vâfî bi'l-Vefeyât, V/341

¹³⁴ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/419

¹³⁵ İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/222

¹³⁶ Hatîb el-Bağdâdî, Târîhu Bağdâd, VI/52

¹³⁷ Hatîb el-Bağdâdî, Târîhu Bağdâd, XII/379; Safedî, el-Vâfî bi'l-Vefeyât, XXIV/30; Zehebî, Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ, XV/113; Süyûtî, Târîhu'l-Hulefâ, s.447

¹³⁸ Hatîb el-Bağdâdî, Târîhu Bağdâd, XII/379

¹³⁹ Safedî, el-Vâfî bi'l-Vefeyât, XXIV/30

Müttakî Lillah'ın tahtan indirilmesinden sonra Müstekfî Billah ile Mutî Lillah arasında hilafete geçme hususunda tartışma meydana gelmişti. Çünkü ikisi de hilafet makamına gelmek istiyordu.¹⁴⁰ Ancak Müstekfî Billah halife olunca, Mutî Lillah korkup saklanmak zorunda kaldı. Müstekfî Billah onu aradıysa da bulamadı.¹⁴¹

Tûzûn et-Türkî'nin ölümünden sonra katibi olan İbn Şîrzâd zor kullanarak kendisini emîrülümerâ olarak tayin ettirdi. Emîrülümerâ İbn Şîrzâd Bağdat'ta yönetime hakim olunca istediği gibi hareket etmeye başladı. Onun uygulamalarından memnun olmayanlar Ahmed b. Büveyh'e durumu bildirdiler. Ahmed b. Büveyh 11 Cemâziyelevvel 334/18 Aralık 945 tarihinde Bağdat'a gelince, Halife ve İbn Şîrzâd saklandılar.¹⁴² Bir gün sonra Halifenin yanına giden Ahmed b. Büveyh ona biat edince Halife kendisine "Muizzüddeve", kardeşi Ali'ye "İmâdüddeve" ve diğer kardeşi el-Hasan'a da "Ruknüddeve" sıfatlarını verdi.¹⁴³

Ahmed b. Büveyh Bağdat'a gelince saklanmakta olan Fazl b. Ca'fer gizlice onun yanına giderek onunla anlaştı ve onu Müstekfî Billah aleyhinde kışkırttı.¹⁴⁴ Ayrıca Muizzüddeve, Halifeye çeşitli suçlamalar ve ithamlarda bulunarak 22 Cemâziyelâhir 334/28 Ocak 945 tarihinde Müstekfî Billah'ı tutuklatıp gözlerine mil çekti.¹⁴⁵ 22 Cemâziyelâhir 334/28 Ocak 945 tarihinde Perşembe günü Ebû'l-Kâsım el-Fazl b. Ca'fer'e "el-Mutî Lillah" sıfatıyla biat edildi.¹⁴⁶ Mutî Lillah, Abbâsî Devleti'nin en bahtsız bir döneminde hilafete gelmiştir. Halifenin en ufak bir nüfûzu bile yoktu. İktidar fiilen Muizzüddeve'nin elinde bulunuyordu.¹⁴⁷ Hilafet makamı ise bir sıfattan öteye geçmiyordu.¹⁴⁸

360/970 tarihinde Mutî Lillah'a felç vurdu.¹⁴⁹ Konuşmasında¹⁵⁰ ve yürümesinde bozukluklar meydana geldi. Halife bu hastalığı ne kadar gizlediye de onun açığa çıkmasına mani olamadı.¹⁵¹ Sebûk Tekîn'in kendini halifelikten hal etmesini ve oğlu Ebû

¹⁴⁰ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/451

¹⁴¹ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/451; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/225

¹⁴² İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/449; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/224

¹⁴³ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/450; Süyûtî, Târîhu'l-Hulefâ, s.446

¹⁴⁴ İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/225

¹⁴⁵ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/450-451; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/224-225; Süyûtî, Târîhu'l-Hulefâ, s. 446

¹⁴⁶ Hatîb el-Bağdâdî, Târîhu Bağdâd, XII/379; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/452; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/225; Süyûtî, Târîhu'l-Hulefâ, s.446

¹⁴⁷ Zettersteén, K.V., "el-Mutî Lillah", İA, İstanbul 1979, VIII/764

¹⁴⁸ Zehebî, Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ, XV/118

¹⁴⁹ Zehebî, Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ, XV/116

¹⁵⁰ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/637; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/294; Ziriklî, Â'lâm, XII/352

¹⁵¹ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/637

Bekir Abdulkerim et-Tâî Lillah’a hilafeti bırakmasını teklif etti. Mutî Lillah da 13 veya 19 Zilkade 363/4 veya 10 Ağustos 973 tarihinde Salı veya Çarşamba günü hilafeti oğluna bıraktı.¹⁵² Hilafette yirmi dokuz yıl, dört ay,¹⁵³ ya da yirmi dokuz yıl, beş ay, yirmi bir gün¹⁵⁴ kalan Mutî Lillah, 63 yaşındayken¹⁵⁵ 22 Muharrem 364/11 Ekim 974 tarihinde Pazartesi gecesi vefat etmiştir.¹⁵⁶

bd) Harun b. Ca’fer el-Muktedir Billah

24 Şevvâl 318/18 Kasım 930 tarihinde Halife Muktedir, oğlu Harun’u Fâris, Kirmân, Sicistan ve Mukrân bölgelerine vali olarak atadı.¹⁵⁷ Harun b. Ca’fer el-Muktedir Billah Rebûlevvel 324/935 vefat etti.¹⁵⁸ Harun b. Ca’fer vefat edince kardeşi Râzî Billah çok üzüldü ve bu üzüntüsünden dolayı hastalandı ve doktorların tedavisi sonucunda ancak iyileşebildi.¹⁵⁹

be) Ali b. Ca’fer el-Muktedir Billah

Halife Muktedir oğlu Ali’yi 301/913 tarihinde Rey, Kazvîn, Dînâvend, Ebher, Zincân, Azerbaycan ve et-Turm bölgelerine vali olarak tayin etti.¹⁶⁰

bf) İshâk b. Ca’fer el-Muktedir Billah

İshâk b. Ca’fer 317/929 tarihinde doğmuş olup, Abbâsî halifesi Kâdir Billah’ın babasıdır. 17 Zilkade 377/8 Mart 987 tarihinde Cuma gecesi vefat etmiştir. Cenazesini Ebû Bekir b. Mûsa el-Hâşimî yıkamış ve cenaze namazını ise oğlu Kâdir Billah kıldırmıştır.¹⁶¹

bg) Abdolvâhid b. Ca’fer el-Muktedir Billah

Muktedir’in öldürülmesinden sonra Abdolvâhid b. Ca’fer, Harun b. Ğarîb, Muflih, Muhammed b. Yâkût ve Râik’in iki oğlu Medâin şehrine kaçtılar.¹⁶² Oradan Vâsıt’a gittiler. Yeni Halife Kâhir’in kendilerini yakalamasından endişe ettiler. Bunun üzerine Harun b. Ğarîb üç yüz bin dinar vererek eman istedi. Kâhir Billah ve Mûnis kendisine

¹⁵² Hatîb el-Bağdâdî, Târîhu Bağdâd, XII/379; İbnü’l-Esîr, el-Kâmil, VIII/637; Safedî, el-Vâfî bi’l-Vefeyât, XXIV/30; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/294;

¹⁵³ Hatîb el-Bağdâdî, Târîhu Bağdâd, XII/379; İbnü’l-Esîr, el-Kâmil, VIII/637

¹⁵⁴ Safedî, el-Vâfî bi’l-Vefeyât, XXIV/30

¹⁵⁵ Zehebî, Siyeru A’lâmi’n-Nübelâ, XV/118

¹⁵⁶ Hatîb el-Bağdâdî, Târîhu Bağdâd, XII/379; Safedî, el-Vâfî bi’l-Vefeyât, XXIV/30; Zehebî, Siyeru A’lâmi’n-Nübelâ, XV/118

¹⁵⁷ İbnü’l-Esîr, el-Kâmil, VIII/223

¹⁵⁸ Safedî, el-Vâfî bi’l-Vefeyât, XXVII/191

¹⁵⁹ İbnü’l-Cevzî, el-Muntazam, VI/288; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/187

¹⁶⁰ İbn Miskeveyh, Tecâribü’l-Ümem, I/32-33; Zehebî, Târîhu’l-İslâm, XXXI/9; İbn Haldûn, Kitâbü’l-Iber, III/366

¹⁶¹ Safedî, el-Vâfî bi’l-Vefeyât, VIII/409; İbnü’l-Cevzî, el-Muntazam, XII/137; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/306

¹⁶² İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/180; İbn Haldûn, Kitâbü’l-Iber, III/487

eman verip, Kûfe, Mâsebezân ve Mehrûbân'a vali olarak atandığını bildiren mektup yazınca Harun b. Ğarîb de Bağdat'a geldi. Buna karşılık Abdulvâhid b. Ca'fer ve beraberindekiler Sûs ve Ehvâz'a geldiler ve buranın valisini şehirden kovup, vergilerini toplayınca, Munis onların üzerine ordu gönderdi. Abbâsî ordusu Vâsıt'a oradan da Ehvâz'a gidince, Abdulvâhid ve beraberindekiler Ehvâz'dan Tüster'e geldiler. Komutanlar arasında ihtilaf çıkınca, Muhammed b. Yâkût, Muflih ve Mesrûr el-Hâdim dışındakiler Abbâsî ordusunun komutanı Buleyk'tae eman talebinde bulundular. Onların eman talebi komutan tarafından kabul edildi. Daha sonra Muhammed b. Yâkût da emandan faydalandı. Bu komutanların eman talepleri Halife ve Mûnis tarafından da onaylanınca Bağdat'a döndüler. Abdulvâhid b. Ca'fer'den müsadere edilen mallar kendisine iade edildi.¹⁶³

bh) Mûsa b. Ca'fer el-Muktedir Billah

Zehebî, Târîhu'l-İslâm adlı eserinde Mûsa b. Ca'fer'in 322/933 tarihinde vefat ettiğini bildirmektedir.¹⁶⁴

bi) Ebû Bekir es-Sûlî, el-Muktedir Billah'ın 2 Safer 305/24 Temmuz 917 tarihinde Perşembe gecesi bir kızının vefat ettiğini rivayet etmekte, fakat kızın ismi hakkında bilgi vermemektedir.¹⁶⁵

Bunlar dışında kaynaklarımız Muktedir'in üç çocuğunun ismini belirtip haklarında bilgi vermemektedirler.

bi) Hasan b. Ca'fer el-Muktedir Billah¹⁶⁶

bj) Kâdir b. Ca'fer el Mutedir Billah¹⁶⁷

bk) İsa b. Ca'fer el-Muktedir Billah¹⁶⁸

¹⁶³ İbn Haldûn, Kitabü'l-Iber, III/487

¹⁶⁴ Zehebî, Târîhu'l-İslâm, XXXI/35

¹⁶⁵ Sûlî, Ahbâru'l-Muktedir Billah, s. 205

¹⁶⁶ Zehebî, Marifetü'l-Kurrâi'l-Kibâr ale't-Tabakâti ve'l-Âsâr, Beyrut 1404, I/482; İbn Hacer, Lisânü'l-Mîzân, V/38

¹⁶⁷ Safedî, el-Vâfi bi'l-Vefeyât, XVI/656

¹⁶⁸ Hatîb el-Bağdâdî, Târîhu Bağdâd, I/102; IV/37; V/70,154; VI/372XI/30; XII/282; İbn Asâkir, Târîhu Dimeşk, IX/239; XI/291,294433; XIII/136; XIII/412; XVII/309; XIX/189; İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî, Lisânü'l-Mîzân, Beyrut 1986, I/285

BİRİNCİ BÖLÜM

MUKTEDİR'İN HALİFELİĞİ VE İÇ SİYASETİ

1) Muktedir'in Hilafete Gelişi

Müktefi'nin hastalığı ağırlaşınca döneminin son veziri Abbâs b. el-Hasan hilafet makamına kimin uygun olabileceği hususunda bir hayli düşündü. Vezir hilafet makamına giderken, divan işleriyle görevli şu dört kişiden birini yanında bulundurmaya adet edinmişti: “Ebû Abdullah Muhammed b. Dâvûd b. el-Cerrâh, Ebû'l-Hasan Muhammed b. Abdân, Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. el-Furât ve Ebû'l-Hasan Ali b. İsa.” Vezir hilafet meselesini Muhammed b. Dâvûd b. el-Cerrâh ile görüştü. O, vezire akıllı, edepli ve tedbirli bir kişi olarak düşündüğü Abdullah b. el-Mu'tezz'i tavsiye etti. Vezir daha sonra Ebû'l-Hasan b. el-Furât ile görüştü. İbnü'l-Furât vezire: “Bu daha önce fikrimi belirttiğim bir husustur. Ayrıca ben halifeler hakkında değil, valiler hakkında istişarede bulunurum.” deyince vezir sinirlenerek: “Bu bir kayıtsızlıktır, halbuki doğru olanı bilmiyor değilsin.” dedi.¹

Vezir ısrar edince İbnü'l-Furât: “Eğer vezir birini tayin etmekte kararlı ise, etsin.” dedi. Bunun üzerine vezir, böyle bir haberin yayılmış olmasından dolayı onun Abdullah b. el-Mu'tezz'i kastettiğini anladı ve: “Bana samimi olarak nasihatte bulunmanı istiyorum.” dedi. Bunun üzerine İbnü'l-Furât şunu söyledi: “Vezir Allah'tan korksun, bütün ahvaline muttali olduğu kimseyi tayin etsin, cimri birini tayin etmesin, aksi halde halka sıkıntı verip, erzakını keser. Çok haris kimseyi de tayin etmesin, yoksa gözü insanların mallarında olur ve onların mal ve mülklerini ellerinden alır. Dindar olmayan birini de tayin etmesin, zira böyle kimse ceza ve gûnahtan korkmaz, her yaptığına karşılık bekler. İnsanların sahip oldukları bağ, bahçe, akar ve at gibi nimetlerin kadrini bilmeyen kimseyi, onlarla yüz göz olan, alışverişlerine karışan, kendilerini kolayca suçlayabilecek olan ve varlıklarının hesabını yaparak nereden kazanıp nereye harcadıklarını merakla öğrenmek isteyen kimseyi de tayin etmesin.” Vezir: “Doğru ve güzel şeyler söyledin.” dedi ve: “Şu halde kimi tavsiye edersin?” diye sordu. İbnü'l-Furât ise: “Ca'fer b. el-Mu'taz'd en layık kimsedir.” şeklinde cevap verince Vezir: “Yazıklar olsun sana! O henüz bir çocuktur.” dedi. İbnü'l-Furât buna: “Ancak O, Mu'taz'd'ın oğludur,² hem zaten biz şimdiye kadar bize ihtiyacı olmadan işleri kendi

¹ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/2-3; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/8-9

² İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/2-3; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/8-9; Hudaî Bek, ed-Devletü'l-Abbâsiyye, s.376

başına idare edebilen birini hilafete getirmedik.” diye karşılık verdi.³ İbn Miskeveyh’in rivayetinde ise İbnü’l-Furât: “Niçin bağımsız hareket eden, devletin işleyiş mekanizmalarına hakim olan, bizleri çok iyi tanıyan, istediği gibi emretme ve yasak koyma gücüne sahip olan birini hilafete getiriyorsun da yönetimdeki işleri sana bırakacak birini getirmiyorsun. diye hakimiyetleri altına alabilecekleri birini hilafete getirmesini tavsiye etti.⁴ Sonunda Vezir Abbâs b. el-Hasan, Ali b. İsa ile istişare etti. Fakat Ali b. İsa herhangi bir isim vermedi. Ancak, Allah’tan korkan, din ve dünyaya faydalı bir kimse olmasına dikkat etmek gerektiğine işaret etti.⁵

Karşılıklı istişareden sonra Vezir Abbas b. el-Hasan zihninde, daha önce Müktefî’nin hastalığı ilerleyince kardeşi Ca’fer’e taç giydirilmesi vasiyetini dikkate alarak İbnü’l-Furât’ın tavsiye ettiği kimseye doğru bir eğilim gösterdi. Müktefî 12 Zilkade 295/13 Ağustos 907 Cumartesi günü akşama doğru vefat etti.⁶

Müktefî’nin ölümü rejim için yeni bir buhran döneminin başlangıcı oldu. Hakkında hiçbir tedbir alınmadığı hilafete geçiş meselesi bu dönemde yeni halifenin atanması hususunda kendilerine aktif sorumluluk düşen devletin üst düzey katipleri arasında hararetli tartışmalara sebep oldu. Böylece yönetimdekileri iki ana guruba ayıran temel görüş ayrılıkları gün ışığına çıktı. Hükümet hakkında iki farklı görüşü temsil edenlerden Ali b. İsa birini, İbnü’l-Furât da diğerini savunuyordu. Vezir el-Abbâs gerçekten bu farklı iki eğilimin ortasını seçmek mecburiyetinde kaldı. Ali b. İsa’nın başını çektiği görüş ölen hükümdarın oğlu ve onüç yaşındaki Ca’fer’in yerine ondan daha tecrübeli ve İbnü’l-Mu’tezz adıyla bilinen Mütevekkil’in torununu geçirmek şeklindeydi. Bu şehzade siyasi konularda kabiliyetli ve farklı unsurları birleştirme hususunda Müktefî’nin gayretlerini sürdürmeye müsaitti. Aynı zamanda devlet dairelerinde çalışan bazı katipler de sarsılan otoritenin yeniden kurulması hususunda etkili bir şekilde ancak onunla çalışabilecekleri inancında idiler. İkinci gurubun görüşü yaşı sebebiyle yükselen itirazlara rağmen genç Ca’fer’in halifeliğini ilan etmesi şeklinde idi. Bu sayede idari tecrübeye sahip olanlar vezir olacak ve şii hareketi daha serbestçe geliştirecekti.⁷

Müktefî’nin ölümünden önce Vezir Abbâs b. el-Hasan halifelik konusunda bir krizin ortaya çıkacağından endişeliydi. Otuz bir yaşında ölen Müktefî, birkaç ay süren

³ İbnü’l-Esîr, el-Kâmil, VIII/8-9; Hudaî Bek, ed-Devletü’l-Abbâsiyye, s.376

⁴ İbn Miskeveyh, Tecâribü’l-Ümem, I/3

⁵ İbn Miskeveyh, Tecâribü’l-Ümem, I/3; İbnü’l-Esîr, el-Kâmil, VIII/10

⁶ İbn Miskeveyh, Tecâribü’l-Ümem, I/2-3; İbnü’l-Esîr, el-Kâmil, VIII/10; Hudaî Bek, ed-Devletü’l-Abbâsiyye, s.376

⁷ Holt, P.M.- Lambton, A.K.S- Lewis, B. , İslâm Kültür ve Medeniyeti, Redaksiyon, Mustafa Fayda ve arkadaşları, çev. Hamdi Aktaş ve arkadaşları, İstanbul 1997, I/143-144

hastalığında, çocukları küçük olduğu için kendisinden sonra, yeni bülüğa ermiş kardeşi Ca'fer'in halife olmasını arzu ettiğini açıklamıştı.⁸

Dört yıldır devlet idaresi içinde bulunan tecrübeli vezir, güçlü devlet adamı yokluğu sebebiyle durumun kötüye gideceğini biliyordu. Üç tür askerî güç vardı, bunlardan birisi eyaletlerde, diğer ikisi de Bağdat'ta idi. Bu güçlerden birincisi çeşitli bölgelere dağıtıldığı için endişelenecek bir durum yoktu, fakat diğer ikisi hasa birliklerine ve şurta teşkilatına bağlı kuvvetler ise başşehri kontrol ediyordu. Bu kuvvetler kuruluşundan beri hilafet merkezlerinde güçlü komutanların ellerindeydiler. Bu hayati önemi haiz gücün onüç yaşında bir çocuk tarafından idare edilmesi elbette beklenemezdi, çünkü bu durumda onların komutanları devlet idaresine karşıabilirlerdi. Gerçekten çocuk yaştaki halifenin dayısı olan bu komutanlardan biri vezire bu kötü durumda yardımcı olabilirdi. Vezir ise Bâris'in dört bin kişilik askerî gücü ile Bağdat'a gelmesiyle daha da güçlü bir şekilde halifenin seçileceğini umuyordu. Bu ordunun gelmesinden önce Müktefi ölünce⁹ Vezir Abbâs yaşının küçük olmasında çekinmesine rağmen Ca'fer'i halife tayin etti.¹⁰

Bu sırada Cafer b. el-Mu'tazıd, batı tarafında Tâhirî hanedanının konağında ikamet ediyordu. Vezir, Sâfî el-Haramî'yi, Ca'fer b. Mu'tazıd'ı getirmesi için görevlendirdi. Sâfî el-Haramî, Ca'fer b. Mu'tazıd'ın bulunduğu eve gitti ve onu bir kayığa bindirip getirdi. Kayık, Vezir'in evinin karşısına gelince hizmetçiler eve gelmesi için kaptana seslendiler. Bu esnada Sâfî el-Haramî, Vezir'in Ca'fer b. Mu'tazıd'ı yakalayıp başka birini halifelige tayin etmek istediğini zannetti. Ayrıca Sâfî el-Haramî, Vezir'in evine gitmemesi için: "Eğer gidersen canından olursun." diyerek kaptana engel oldu. Daha sonra Sâfî el-Haramî saraya giderek hizmetçilerin ve diğer saray mensuplarının biatını aldı. Böylece Ca'fer b. el-Mu'tazıd "el-Muktedir Billah" lakabını aldı.¹¹ Vezir ve katiplerin de biatı alındıktan sonra Müktefi'nin cenazesini hazırlayarak Muhammed b. Tâhir'in konağına defnettiler.¹²

⁸ Kutubî, Arib b. Sa'd, Siletü Târihit-Taberî, Beyrut tsz., VI/11-13; İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/2-3

⁹ Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, Komisyon, İstanbul, III/295

¹⁰ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/3; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/10

¹¹ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/3-4; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/10

¹² Sûlî, Ahbâru'l-Muktedir Billah, s 39; İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, XIII/60; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/112

Ebu'l-Fazl Ca'fer b. el-Mu'tazid'a devlet erkânı ve saray mensupları tarafından "el-Muktedir Billah" lakabıyla 13-14 Zilkade 295/14-15 Ağustos 907 tarihinde Pazar günü el-Hasenî kasrında biat edildi.¹³

Muktedir, el-Hasenî Kasr'ında kendisine hazırlanmış tahtı görünce -tahta çıkmadan önce- namaz kılmak için seccade getirilmesini emretti.¹⁴ Dört rekat namaz kıldıktan sonra sesini yükselterek ve boynunu bükerek uzun süre dua ettikten sonra tahta oturarak insanların biatını aldı.¹⁵

Özel ve genel beyattan sonra Vezir Abbâs b. el-Hasan, Müktefi'nin vefat ettiğini, Ca'fer b. el-Mu'tazid'a "el-Muktedir Billah" sıfatıyla biat edildiğini bildirmek için mektup yazdı.¹⁶

Muktedir hilafete gelince ilk icraatları, halifeler için ikame edilen mum dikme, israf derecesine varan yeme ve içme gibi hilafet adetlerini kaldırdı. Haşımoğullarına onbeş bin dinar dağıttı. Diğer insanlara da aynı oranda bahşiş verdi. Haşımoğullarının maaşlarını arttırdı. Aylık bir dinar olan bir kişinin maaşı bir buçuk dinara çıkarıldı.¹⁷

İbnü'l-Cevzî, Haşımoğullarına on bin dinar dağıtıldığını, bir o kadar da diğer insanlara dağıtıldığını rivayet etmektedir.¹⁸ Kurbanlıklara işaretler konulmasını ve satın alma konusunda onlara öncelik verilmesini emretti. Ayrıca Terviye ve Arafe günü komutanlara, kölelere, divan üyelerine, kadılara ve yakın arkadaşlarına maaşları haricinde otuz bin sığır, koyun ve bin deve dağıttı. İbn Halîc ile beraber hapiste bulunan komutanların çıkarılmasını emretti. Onların bir kısmına kefil oldu ve bir kısmına da hilatler giydirdi. Muktedir bu uygulamayı şu amaçla yaptığını belirtti: "Onları bağışlayarak sevgilerini kazanmak istiyorum. Çünkü bana bu şekilde davranmak korkutmak ve kötülük yapmaktan daha sevimlidir. Ayrıca Muktedir kendisine düşman olmayan kişilerin tamamının hapisten çıkarılmasını emretti. Muhammed b. Yusuf'un bu insanların davalarına bakmasını ve uygun gördüğü kişileri tahliye etmesini emretti. Muhammed b. Yusuf halifenin emri doğrultusunda onların davalarına baktı ve pek çok kişiyi serbest bıraktı.¹⁹ Halife Müktefi'nin Ashâbü'l-Kalânis köprüsü yakınında Bâbü't-

¹³ Sûlî, AHBÂRU'L-MUKTEDİR BILLAH, s. 39

¹⁴ Sûlî, AHBÂRU'L-MUKTEDİR BILLAH, s. 39; İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, XIII/60; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/112

¹⁵ Sûlî, AHBÂRU'L-MUKTEDİR BILLAH, s. 39; İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, XIII/60; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/112

¹⁶ Mektup hakkında geniş bilgi için bkz. Sûlî, AHBÂRU'L-MUKTEDİR BILLAH, s. 41-42

¹⁷ Sûlî, AHBÂRU'L-MUKTEDİR BILLAH, s. 43

¹⁸ İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, XIII/62

¹⁹ Sûlî, AHBÂRU'L-MUKTEDİR BILLAH, s. 43

Tâk meydanına kadar olan alana konulan kira geliri Muktedir'e getirildi. Daha önceleri burası geniş yolları olduğundan dolayı fakirlerin ve durumu iyi olmayanların ücretsiz olarak alış-veriş yaptıkları yerd. Buranın kira gelirinin olması insanlara zarar veriyordu. Muktedir burasını kira gelirinin ne kadar olduğunu sorunca kendisine: "Her ay yaklaşık olarak bin dinar" oduğu söylendi. Bu miktar arttırılmak istenince Muktedir: "Bu, Müslümanların gelirine göre uygun bir miktar değildir. Onların dualarını almak gerekir." diyerek böyle bir uygulamanın kaldırılmasını emrederek, eski haline döndürülmesini istedi.²⁰

a) Muktedir'e 1. Darbe Girişimi ve Abdullah b. el-Mu'tezz'in Halife İlan Edilmesi

Vezir Abbâs b. el-Hasan, Muktedir'i Abdullah b. el-Mu'tezz'den daha kolay nüfuz ve güdümü altına alabileceğine inandığı için seçmişti. O, bu hususta kendisine Muktedir'i seçmesini tavsiye eden İbnü'l-Furât'ın öğütlerini dinlemişti. İbnü'l-Furât, ona şöyle demişti: "Allah'tan kork! Bu sarayı, bu nimeti, bu bahçeyi, bu cariyeleri, bu mal ve mülkü, bu atları tanıyıp, kıymetini takdir edecek, insanlarla bir araya gelip, meseleleri onlarla görüşebilecek, devlet işlerini bilen, insanlara yapılan iyiliklerin hesabını yapacak ve sana kafa tutacak olan birini sakın halifelığe getirme!" Bu konuda birkaç defa fikrine başvurduğunu söyleyen İbnü'l-Furât, vezirin: "Kimi kastediyorsun?" sorusuna: "Mu'tazid'in oğlu Ca'fer'i" dedi. Bunun üzerine vezir: "Yazıklar olsun sana! Ca'fer bir çocuk." dedi. İbnü'l-Furât: "Ancak, Mu'tazid'in oğlu. Neden kendi başına emirler verecek, yasaklar koyacak, bizim durumumuzu bilecek, devlet işlerini bizzat idare edecek ve kendisini müstakil zannedecek birini seçiyorsun da devlet işlerini senin ellerine bırakacak birini halife seçmiyorsun?" karşılığını verdi.²¹

Muktedir halife olduğunda on üç yaşındaydı.²² Abbâsî Devleti'nde daha önce böyle küçük yaşta birinin halife olduğu görülmemişti.²³ Hilafet makamına daha tecrübeli ve yetenekli kişiler varken küçük yaşta birinin atanması halk arasında hoşnutsuzluğa ve kargaşaya sebep olmuştu. Kadı Ebû Ömer Muhammed b. Yusuf, Vezir Abbâs'a, Muktedir'in yaşının küçük olduğunu ve halkın bu konuda ileri geri konuştuğunu söyledi. Halkı sakinleştirmek, küçük yaşta birinin halife olmasında aktif rol oynayan

²⁰ Sûlî, Ahbâru'l-Muktedir Billah, s. 43; İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, XIII/62

²¹ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/3

²² Taberî, Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk, V/670; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, VIII/11; İbn Kesîr, el-Bdâye, XI/112

²³ Yâfiî, Ebû Muhammed Abdullah. Es'ad b. Ali Suleyman, Mirâtü'l-Cinân ve İbratü'l-Yekazân, Beyrut tsz. II/167; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/112; Süyûtî, Târîhu'l-Hulefâ, s. 426

vezirin göreviydi. Vezir, Muktedir'i hal'edip, Ebû Abdullah b. el-Mu'temid Alallah'ı hilafete geçirmek için harekete geçti.

Ebû Abdullah iyi ahlaklı, güzel yüzlü ve kabiliyetli biriydi. Vezir durumu bildirmek için ona mektup yazdı ve aralarında bir anlaşma sağlandı.²⁴ İbn Miskeveyh'in rivayetinde Vezir, durumu bildirmek ve aralarında iletişimi sağlamak için kadı Ebû Ömer'i görevlendirdi. Ebû Abdullah Muhammed b. el-Mu'temid durumdan haberdar olunca: "Vezir düşüncesinde doğru değilse, istediğini elde etmesin, samimi ise istediğine nail olsun, Allah onu korusun ve onun yardımcısı olsun. Ben ona ihanet etmem ve onu mahcup da etmem." dedi.²⁵ Vezir, planını gerçekleştirmek ve Muktedir'in taraftarlarını sindirmek için Horasan Emiri İsmail b. Ahmed'in hâcibi Bâris'e durumu anlatan bir mektup göndererek yardıma gelmesini istedi. Ancak Bâris'in gelmesi gecikti.²⁶

Yardımanın gecikmesinden de önemli Vezir Abbâs b. el-Hasan'ın ümitlerini suya düşüren bir olay meydana geldi. Ebû Abdullah Muhammed b. el-Mu'temid ile Sahibu's-Şurta İbn Amraveyh arasında ortak oldukları toprak yüzünden çıkan münakaşada İbn Amraveyh, Ebû Abdullah'a çok ağır hakaretlerde bulunarak onun bir hayli kızıp sinirlenmesine ve sonunda da felç geçirmesine sebep olmuştu. Vezir bir sedye isteyerek onun eve götürülmesini emretti. Eve götürülen Ebû Abdullah hastalığının ikinci günü vefat etti.²⁷ Amacına ulaşma noktasında kararlı olan Vezir, onun yerine hilafet makamına Ebû'l-Hüseyin b. el-Mütevekkil'i getirmeyi düşündü. Fakat o da beş gün sonra vefat etti.²⁸ Ancak kısa bir süre sonra Vezir, Abdullah b. el-Mu'tezz'i halife seçmek için çalışmaya başladı. Bu çalışmalardan haberdar olan Muktedir, Abdullah b. el-Mu'tezz'e para ve bazı mallar verdi, bunun üzerine o da halifelik arzusunu terk etti.²⁹

Muktedir'in hilafete geçmesiyle başta Vezir Abbâs b. el-Hasan ve halifenin annesi Şağab Hatun olmak üzere devlet görevlilerinin yönetimde uyguladıkları baskıcı tutum bazı kumandan, kadı ve katipleri rahatsız etti. Bunun üzerine Muhammed b. Dâvûd el-Cerrâh, Ebû'l Musennâ Ahmed b. Yakûb el-Kâdî, Hüseyin b. Hamdân Bedr el-'Acemî, Vâsıf b. Savârtেকîn, Muktedir'i halledip, Abdullah b. el-Mu'tezz'i hilafete getirmeyi

²⁴ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/4; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/11

²⁵ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/4

²⁶ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/4; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/11; Özaydın, Abdülkerim, 'Muktedir Billah'', DİA, İstanbul 2006, XXXI/144

²⁷ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/4-5; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/11; Zehebî, Muhammed b. Ahmed b. Osman, Târîhu'l-İslâm, Lübnan 1993, XXX/22

²⁸ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/4-5; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/11

²⁹ Hasan İbrahim Hasan, Târîhu'l-İslâm, Kahire 1965, III/20

düşündüler. Bu düşüncelerini Vezir Abbâs b. el-Hasan'a bildirdiler. Onun da onayını aldıktan sonra durumu bir mektupla Abdullah b. el-Mu'tezz'e bildirdiler. Abdullah b. el-Mu'tezz kan dökülmemesi ve savaşılmaması şartıyla tekliflerini kabul edeceğini bildirdi. İhtilal grubu, kendilerine karşı çıkıp mücadele ve harp edecek kimse olmadığından böyle bir durumun meydana gelmeyeceğini iletiler.³⁰

Vezir kısa bir süre sonra Muktedir'in hilafette kalmasının kendi çıkarları açısından daha doğru olacağını düşünmeye başladı. Yönetimde istediği gibi hareket ettiği için Muktedir ile arasının düzeldiğini gören Vezir, durumu kendisine açıkladı. Bunun üzerine ihtilal grubu, Muktedir, Vezir Abbâs b. el-Hasan ile Fâtik el-Mu'tazîdî'yi öldürmeye karar verdiler. Komutanlar Hüseyin b. Hamdân, Bedr el-'Acemî ve Vâsîf b. Süvârtakîn 20 Rebûlevvel 296/17 Aralık 908 tarihinde Cumartesi günü harekete geçtiler. Hüseyin b. Hamdân, Vezir Abbâs b. el-Hasan'ı ve Fâtik el-Mu'tazîdî'yi öldürdü. Hüseyin b. Hamdân Halife'yi öldürmek için aramaya başladı. Ancak onu bulamadı. Zira Halife, Vezir ve Fâtik'in öldürüldüklerini haber almış ve atıyla derhal saraya giderek kapıları kilitlemişti.³¹ Başka bir rivayette ise dışarıda bu olaylar olurken Halife Muktedir oyun oynuyordu. Gürültü işitince eve girdi ve kapılar kapatıldı.³² Böylece Halife öldürülmekten kurtuldu.

21 Rebûlevvel 296/18 Aralık 908 tarihinde Pazar günü komutanlar, kadılar, devlet görevlileri ve Abdullah b. el-Mu'tezz'e "el-Murtazâ Billah",³³ "el-Muntasîf Billah",³⁴ "el-Gâlib Billah",³⁵ "er-Râzî Billah"³⁶ ve "el-Munsîf Billah"³⁷ lakaplarıyla biat edildi. Biat işiyle bizzat ordu katibi Muhammed b. Said el-Ezrak ilgilendi.³⁸ Ancak Ebû'l-

³⁰ Taberî, Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk, V/671; İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/5; İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, XIII/79-80; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, VIII/14; Zehebî, el-Iber fi Haberi men Ğaber, Beyrut tsz. , I/430; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/114; İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed, Kitâbü'l-Iber ve Dîvânü'l-Mübtedei ve'l-Haber fî Eyyâmî'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men Âsârahum min Zevî's-Sultânî'l-Ekber, Beyrut tsz. , III/359

³¹ Taberî, Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk, V/671; İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/5; İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, XIII/70; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, VIII/14; Zehebî, el-Iber fi Haberi men Ğaber, , I/430; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/114; İbn Haldûn, Kitâbü'l-Iber, III/359

³² İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, XIII/80; Zehebî, Târîhu'l-İslâm, XXX/23; Zehebî, el-Iber fi Haberi men Ğaber, , I/430; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/114; İbn Haldûn, Kitâbü'l-Iber, III/359

³³ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/5; İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, XIII/80; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, VIII/15; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/114

³⁴ Sûlî, Ahbâru'l-Muktedir Billah, s. 66

³⁵ Zehebî, Târîhu'l-İslâm, XXX/23; Zehebî, el-Iber fi Haberi men Ğaber, , I/430; İbnü'l-İmâd, Şezerâtü'z-Zeheb, I/221; İbn Haldûn, Kitâbü'l-Iber, III/359

³⁶ Taberî, Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk, V/671; Yâfî, Mirâtü'l-Cinân ve İbratü'l-Yekazân, Beyrut tsz. II/225

³⁷ İbn Takriberdî, en-Nücûmu'z-Zâhira, III/165

³⁸ Taberî, Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk, V/671

Hasan b. el-Furât ile Muktedir'in yakınları biata katılmadılar.³⁹ Başka bir rivayette ise biata sadece Muktedir'in yakınlarının katılmadığı belirtilmektedir.⁴⁰

Abdullah b. el-Mu'tezz halife olduktan sonra vezirliğe Ebû Abdullah Muhammed b. Dâvûd el-Cerrâh'ı, divan işlerinin başkanlığına Ali b. İsa'yı ve başkadılığa da Ebû'l-Musennâ Ahmed b. Yakûb'u getirdikten sonra⁴¹ hilafet değişikliğini bildirmek için ülkenin her tarafına: "Emîrû'l Mü'minîn el-Murtaza Billah Ebû'l Abbâs Abdullah b. el-Mu'tezz Billah tarafından" diye mektuplar yazıldı.⁴²

Muktedir'in halledilip yerine Abdullah b. el-Mu'tezz'in halife seçildiğini duyan Muhammed b. Cerîr et-Taberî: "Ne haberler var?" diye sorunca: "İbnü'l-Mu'tezz'e biat edildi." dediler. Taberî, vezirliğe kimin getirildiğini sordu: "Muhammed b. Davud." dediler. Kadılığa kimin getirildiğini öğrenmek isteyince de: "Ebu'l-Musennâ Ahmed b. Yakûb." karşılığını verdiler. Taberî kısa bir süre düşündükten sonra: "Bu iş tamamlanmaz." dedi. Sebebi sorulunca şu açıklamayı yaptı: "Saydığınız isimlerden her biri, sahalalarında en yüksek mertebeleri işgal eden, en önde gelenlerdir. Ancak zaman geçici, dünya nankördür, terk edicidir. Ben bu işin sonunun ancak izmihlal olacağını, halifelüğün uzun olmayacağını düşünüyorum."⁴³

Yeni Halife Abdullah b. el-Mu'tezz hilafet sarayına geçebilmesi için, hilafet sarayında bulunan Muktedir'in burasını boşaltmasını, annesiyle beraber İbn Tâhir'in sarayına geçmesini emretti. Muktedir'in Abdullah b. el-Mu'tezz'e karşı koyacak kuvveti olmadığından bunu kabul etti. Ancak, kendisinden bir gece müsaade istedi.⁴⁴

Hüseyin b. Hamdân ertesi gün erkenden saraya gelince gün boyunca hizmetçiler ve sarayda perde arkalarında gizlenen diğer görevliler onunla mücadele ettiler. Akşama doğru Hüseyin b. Hamdân savaşmaktan vazgeçti ve gece karanlık bastırınca ailesini ve bütün servetini alarak Musul'a gitmek üzere Bağdat'tan ayrıldı. Fakat niçin böyle yaptığı anlaşılamadı.⁴⁵

³⁹ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/5; İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, XIII/80; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/15; İbn Haldûn, Kitâbü'l-Iber, III/359

⁴⁰ Zehebî, el-Iber fi Haberi men Ğaber, , I/430; İbnü'l-İmâd, Şezerâtü'z-Zeheb, I/221

⁴¹ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/5-6; İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, XIII/80; Zehebî, el-Iber fi Haberi men Ğaber, , I/431; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/114; Süyûtî, Târîhu'l-Hulefâ, s. 426; Hasan İbrahim Hasan, Târîhu'l-İslâm, III/20

⁴² İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/6; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/15; Zehebî, el-Iber fi Haberi men Ğaber, I/431

⁴³ İbn Takriberdî, en-Nücûmu'z-Zâhira, III/165; Süyûtî, Târîhu'l-Hulefâ, s. 426

⁴⁴ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/6; İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, XIII/80; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/15; Mahmud Şakir, et-Târîhu'l-İslâm(ed-Devletü'l-Abbâsiyye), Beyrut 1991, V/115

⁴⁵ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/6; İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, XIII/80; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/15

Muktedir saraydan ayrılmak isteyince yanında bulunan Munisu'l-Hâdim, Ğarîbu'l-Hal ve saraydaki diğer görevliler birbirlerine özür beyan edip, maruz kaldıkları durumu bertaraf etmeye çalışmadan hilafeti teslim etmemeleri gerektiğini belirterek, birbirlerini cesaretlendirdiler ve Abdullah b. el-Mu'tezz ile savaşıma karar verdiler. Bunların kararlılığını gören Muktedir, kendilerine silahlar, zırhlar ve sair savaş malzemeleri temin ettikten sonra Abdullah b. el-Mu'tezz'in taraftarları kalabalığı karşılarında görünce telaşlanarak kaçmaya başladılar.⁴⁶ Kaçarken de: "Demek ki Hüseyin b. Hamdân olacakları bildiği için geceleyin kaçtı, bu da Muktedir ile aralarında bir anlaşma olduğunu gösterir. İşte kaçışın sebebi budur." dediler.⁴⁷

Kendisine yapılan ihtilale karşı koyamayacağını anlayan Abdullah b. el-Mu'tezz, veziri Muhammed b. Dâvûd, kadısı Ahmed b. Dâvûd'u ve hâcib'ini alarak kaçmaya başladı.⁴⁸ Kaçarken de hâcib'i önünde: "Ey insanlar! Sunni ve Berbehâriyyî olan halifenize yardım edin." diye bağırıyordu.⁴⁹ Halife için Berbehâriyyî nisbesinin kullanılmasının sebebi, o sırada halkın Hanbeli ve Sunniler'in önde gelen simalarından olan Hüseyin b. Kasım b. Ubeydullah el-Berbehâriyyî'ye büyük bağlılığı olduğundan onların halifeye karşı ilgilerini çekmekti.⁵⁰

Abdullah b. el-Mu'tezz, biat eden askerlerin arkasından geleceğini zannederek maiyetindekilerle birlikte Sâmerî'ye gitmek amacıyla çöle doğru yola çıktıysa da kimse arkasından gelmedi.⁵¹ İbnü'l-Esîr: "Abdullah b. el-Mu'tezz'e biat edenlerin halifenin arkasından gelselerdi, iktidarlarının güçlü olacağını." rivayet etmektedir.⁵²

Abdullah b. el-Mu'tezz ve beraberindekiler arkalarından kimsenin gelmediğini görünce bu düşünceden vazgeçtiler. Muhammed b. Dâvûd sarayında saklandı. Abdullah b. el-Mu'tezz atından inerek kölesi Yemin ile birlikte Ebû Abdullah b. el-Cessâs'ın evine gidip oraya sığındı. Abdullah b. el-Mu'tezz'in taraftarlarının çoğu gizlendi. Bağdat'ta otorite boşluğu meydana gelince fitne, yağma ve katil hadiseleri meydana

⁴⁶ Sûlî, Ahbâru'l-Muktedir Billah, s. 71; Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/6; İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, XIII/80-81; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/15-16

⁴⁷ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/16

⁴⁸ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/6; İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, XIII/81; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/16; Süyûtî, Târîhu'l-Hulefâ, s.427; Hasan İbrahim Hasan, Târîhu'l-İslâm, III/20

⁴⁹ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/6; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/16

⁵⁰ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/16

⁵¹ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/6; İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, XIII/81; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/16; İbn Kesîr, el-Bdâye, XI/114

⁵² İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/16

geldi. Bu durumu fırsat bilen çapulcu ve ayak takımı kimseler ayaklanarak evleri yağmaladılar.⁵³

20 Rebûlevvel 296/17 Aralık 908 tarihinde Cumartesi günü darbeyle tahttan indirilen Muktedir, taraftarlarının mukavemeti sonucunda iki gün sonra 22 Rebûlevvel 296/19 Aralık 908 tarihinde Pazartesi günü ikinci kez halife ilan edildi. İkinci defa hilafete seçilen Muktedir, vezirliğe Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. el-Furât'ı, Sâhibu's-Şurta görevine ise Mûnisu'l-Hâzin'i getirdi. Muktedir hükümet kabinesini oluşturduktan sonra Bağdat'taki düzeni sağlamaya çalıştı.⁵⁴ Böylece Muktedir, yönetime hakim olduktan sonra darbe girişiminde bulunanları cezalandırmak için harekete geçti.

b) Abdullah b. el-Mu'tezz ve Taraftarlarının Akıbeti

İbnü'l-Cessâs'ın Sevsen adındaki hizmetçisinin, Sâfî el-Haramî'ye Abdullah b. el-Mu'tezz ve adamlarının efendisinin evinde olduklarını haber vermesi üzerine, Sâfî el-Haramî ve adamları tarafından İbnü'l-Cessâs'ın evi kuşatıldı. Abdullah b. el-Mu'tezz ve adamları yakalanarak hapse atıldı (28 Rebûlevvel 296/25 Aralık 908).⁵⁵ Beş gün süren ağır işkencelerden sonra 2 Rebûlâhir 296/29 Aralık 908 tarihinde öldürülerek ailesine teslim edildi. Bir gün bir gece süren hilafeti sebebiyle birçok tarihçi Abdullah b. el-Mu'tezz'i⁵⁶ Abbâsî halifeleri arasında saymamıştır. Onun hilafeti bir şeyin süre bakımından kısalığı konusunda Arap edebiyatında darb-ı mesel olmuştur.⁵⁷

İbnü'l-Furât, hilafetin Muktedir'e intikalinin peşinden baş gösteren fitne ve anarşinin bastırılmasında en büyük rolü oynamış, olayları bir günde bastırmıştı. Şairlerden biri bu hususu şöyle dile getirmişti:

“Senden başkasının birkaç ayda kazanabileceği zaferi,
Birkaç saat içinde kazandın sen”⁵⁸

⁵³ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/6-7; İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, XIII/81; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/16; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/114; İbn Haldûn, Kitâbü'l-Iber, III/359

⁵⁴ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/7; İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, XIII/81; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/17; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/114; Zehebî, Târîhu'l-İslâm, XXX/26

⁵⁵ Sûlî, Ahbâru'l-Muktedir Billah, s. 71; İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/8; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/18; İbn Haldûn, Kitâbü'l-Iber, III/359

⁵⁶ Sûlî, Ahbâru'l-Muktedir Billah, s. 71-98; İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, XIII/84-90; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/115-117; İbnü'l-İmâd, Şezerâtü'z-Zeheb, I/222-224; Durmuş, İsmail, “İbnü'l-Mu'tez”, DİA, İstanbul 2000, XXI/143-147

⁵⁷ Sûlî, Ahbâru'l-Muktedir Billah, s. 71; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/18; Durmuş, İsmail, “İbnü'l-Mu'tez”, DİA, XXI/144

⁵⁸ İbn Tabâtabâ, Muhammed b. Ali, el-Fahrî, s. 252-253; Hasan İbrahim Hasan, Târîhu'l-İslâm, III/21

Abdullah b. el-Mu'tezz'e biat edenlerden Abdullah b. el-Mu'tezz'in hâcibi Yemin, Vâsıf b. Savârtékîn, Kadı Ebû Ömer Muhammed b. Yusuf, Kadı Ebû'l-Musennâ Ahmed b. Yakûb, Kadı Muhammed b. Halef b. Vekî', Ali b. İsa ve Muhammed b. Abdûn yakalanıp Munisu'l-Hâzin'in huzuruna getirildiler. Kadı Ebû'l-Müsennâ Ahmed b. Yakûb'dan Muktedir'e biat etmesi istenince: "Ben bir çocuğa biat edemem." karşılığını verince, Mûnisu'l-Hâzin'in emriyle Kadı Ebû'l-Musennâ, Abdullah b. el-Mu'tezz'in hâcibi Yemin ve Vâsıf b. Savârtékîn öldürüldüler. Diğerleri ise serbest bırakıldılar.⁵⁹

Abdullah b. el-Mu'tezz'in veziri Muhammed b. Dâvûd gizlenmekte iken yakalanıp öldürüldü.⁶⁰ İbnü'l-Cessâs'ın onaltı milyon dirhemi müsadere edildikten sonra serbest bırakıldı.⁶¹ Kadı Ebû Ömer de yüzbin dinarı müsadere edildikten sonra serbest bırakıldı.⁶² Muhammed b. Abdûn ve Ali b. İsa'nın da malları müsadere edilenler arasında bulunmaktaydı. Muhammed b. Abdûn Ehvâz'a sürgüne gönderilirken, Ali b. İsa da Vâsıt'a sürgüne gönderildi. Ancak Ali b. İsa Vezir İbnü'l-Furât'tan Mekke'ye gitmek için izin istedi. İznin verilmesi üzerine Basra yoluyla Mekke'ye gitti.⁶³

Hüseyin b. Hamdân'ı yakalamak üzere Bağdat'tan sevk edilen askerler Musul'a, sonra da Beled'e kadar onu takip ettilerse de ele geçiremeden Bağdat'a döndüler. Vezir, Musul emiri olan Hüseyin b. Hamdân'ın kardeşi Ebû'l-Heycâ b. Hamdân' a mektup yazarak onu yakalamasını emretti. Bunun üzerine Ebû'l-Heycâ Beled'e gitti, ancak Hüseyin b. Hamdân buradan ayrılıp Sincâr'a geçti ve oradan el-Beriyye'ye intikal etti. Kardeşi on günlük bir takip sonunda ona yetişti ve aralarındaki çarpışma neticesinde Ebu'l-Heycâ onu mağlup edip adamlarını esir ederek, kendisinden onbin dinar aldıktan sonra Musul'a döndü. Daha sonra Bağdat'a geçti. Tikrît'in kuzey taraflarındayken kardeşi Hüseyin b. Hamdân kendisine yetişerek gece hucum edip birçok insanı katletti ve Ebû'l-Heycâ Bağdat'a gitti.⁶⁴

Hüseyin b. Hamdân, Vezir İbnü'l-Furât'a mektup yazarak affedilmesini istedi. İbnü'l-Furât ise Muktedir'e başvurarak Hüseyin ile birlikte İbrahim b. Keyğalağ, emniyet görevlisi ibn Amraveyh ve diğerlerini affetmek için tavasutta bulundu ve Muktedir kendilerini affedince Hüseyin b. Hamdân Bağdat'a geldi. Bunun üzerine

⁵⁹ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/8; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/17

⁶⁰ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/18

⁶¹ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/8; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/18; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/114

⁶² İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/18

⁶³ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/8; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/18

⁶⁴ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/18-19

kardeşi Ebû'l-Heycâ kendisinden aldığı onbin dinarı iade etti. Hüseyin b. Hamdân Kum valisi oluncaya kadar Bağdat'ta ikamet etti.⁶⁵

Süleyman b. Hasan b. Muhalled, İbnü'l-Furât'ın taraftarı idi, dolayısı ile aralarında bir sevgi ve bağlılık vardı. Ancak Vezir İbnü'l-Furât, İbnü'l-Mu'tezz'e biat edilmesi hakkında Süleyman'ın Muhammed b. Dâvûd b. el-Cerrâh'a bağlılığı ve aralarındaki yakınlık sebebi ile yazdığı bir yazı buldu. Bu durumu Muktedir'den gizledi ve Süleyman'a iyiliklerde bulunup kendisine bir takım görevler verdi. Fakat Süleyman, İbnü'l-Furât'ı Muktedir'e şikayet edip, bir yazı yazarak ne kadar mülk arazi ve gelir getiren neyi varsa bütün teferruatıyla tespit etti ve Muktedir'e vermek üzere bu yazıyı aldıysa da buna imkan bulamadı. İbn Miskeveyh ve İbnü'l-Esîr olayı şöyle anlatmaktadır: “Süleyman, vezirin sarayına gelmişti, bu yazıda yanındaydı. Ancak yazı yere düşünce orada memurlardan biri hemen yazıyı alıp vezire götürdü. Vezir yazıyı okuyunca derhal Süleyman'ı yakaladı ve gemisine koyup Vasıt'a göndererek onu kendine vekil yapmak suretiyle orada tuttu. Sonra affetmek istedi ve ona bir mektup yazarak şunları söyledi: “Allah sana iyilikler versin. Bendeki hakkın ile bana karşı işlediğin suçlar hususunda düşündüm ve gördüm ki, hakkın suçundan daha çok, geçmişte beni kuvvetli bir şekilde sana bağlayan hizmetlerini hatırladım ve bu hatıralar tekrar beni sana yönelterek gönlümdeki yerini aldın.” Sonra ona onbin dirhem gönderdi ve onu affedip iltifatlarda bulunarak vali yaptı.⁶⁶

c) Muktedir'e 2. Darbe Girişimi ve Muhammed b. el-Mu'taz'ın Halife İlan Edilmesi

Muktedir'e ikinci darbe girişiminde bulunulması ve Muhammed b. el-Mu'taz'ın halife ilan edilmesine sebep olan olayları şöyle anlatabiliriz:

Hârûn b. Ğarîb'in atlarının bakıcıları ile Sahibu's-Şurta Nâzûk'un at bakıcıları arasında siyah bir köle yüzünden tartışmalar meydana gelince iki grup sopalarla birbirlerine saldırmıştı. Bunun üzerine Nâzûk, Harun b. Ğarîb'in atlarının bakıcılarını dövdürdükten sonra hapse attırmıştı. Harun b. Ğarîb'in adamları da emniyet hapishanesinin bulunduğu yere saldırarak burada bulunan Nâzûk'un vekiline saldırarak, arkadaşlarını hapisten kurtarmışlardı. Bunun üzerine Nâzûk Muktedir'in yanına gelerek olup bitenleri anlatınca halife kendisine: “Her ikiniz benim katımda aziz kimselersiniz. Onun için aranızda girmeyeyim.” karşılığını vermişti. Nâzûk geriye dönüp adamları

⁶⁵ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/15; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/19

⁶⁶ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/15; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/19-20

toplamış, Harun b. Ğarîb de adamlarını toplayarak hazırlıklara başlamıştı. Nâzûk'un adamları, Harun b. Ğarîb'in evine hucum etmiş, Harun b. Ğarîb kapısını kilitleyerek içeriye kapanmış, adamlarından bir kısmı ise dışarıda kalmıştı. Nâzûk'un adamları dışarıda kalanlardan bir kısmını öldürüp, bir kısmını da yaralayınca Harun b. Ğarîb kapıyı açarak adamları dışarı çıkmış ve Nâzûk'un adamlarını kılıçtan geçirmeye başlamışlar, bir kısmını öldürmüşler, bir kısmını da yaralamışlardı. İki taraf arasında çarpışmalar şiddetlenince Nâzûk adamlarını geri çekmişti.⁶⁷

Muktedir her ikisine haber göndererek bu yaptıklarından dolayı onları kınamış, bunun üzerine çarpışmadan vazgeçmişler, böylece bu çıkan karışıklıklar da son bulmuştu. Ancak Nâzûk, Halife'den korkarak, kendisine karşı bir tavır takındığını zannetmiş ve buradaki tarafsızlığını ise böyle yorumlamıştı. Hârûn b. Ğarîb, Nâzûk'a gidip onunla sulh yaptıktan sonra adamlarıyla birlikte Nâzûk'tan uzak bir yere ikamet etmek amacıyla en-Necmî bostanına konaklamıştı. Halk bu arada bir hayli yalanlar uydurmaya başlamış ve şöyle demişlerdi: "Hârûn b. Ğarîb artık Emîru'l-Ümera oldu." Bu gibi sözleri işiten Mûnis'in adamları, o sırada Rakka'da bulunan Munis'e durumu mektupla bildirmişler, o da süratle Bağdat'a gelerek, halifenin yanına uğramadan Bağdat'ın en yüksek tepesi olan eş-Şemmâsiyye'de karargah kurmuştu. Bunun üzerine Muktedir'in oğlu Emir Ebû'l-Abbâs ile Vezir Ali b. Mukle, Munis'in yanına giderek, Muktedir'in selamını kendisine bildirip, halifenin kendisinden uzak durmasından endişelendiğini söylemişlerdi. Bunun üzerine Mûnis, Muktedir'in yanına gidip, karşılıklı konuştuktan sonra birbirlerinin amaçlarını anlamışlardı.⁶⁸

Muktedir dayısının oğlu Hârûn b. Ğarîb'i yanına çağırarak, sarayda kalmasına izin vermişti. Bunu haber alan Mûnis'in Muktedir'e olan nefreti ve endişesi daha da artmıştı. Bu sırada Ebû'l-Heycâ b. Hamdân el-Cebel bölgesinden gelerek Munis'in karargahının yanına karargahını kurmuştu.⁶⁹ Ayrıca Muktedir, Bennî b. Nefîs'in elinden Dînever'i alınca, o da Mûnis'e katılmış, diğer emirlerin de Munis'e katılmasıyla olaylar daha da gelişmişti. Bennî b. Nefîs, Munis'e iltihak edince, Munis Dînever'i kendisine iade etmişti.⁷⁰ Buna karşılık Muktedir, Harun b. Ğarîb ve Ahmed b. Keyğalağ ile el-Huceriyye kölelerini, Musâfiye yaya askerlerini ve diğer askerleri yanına topladı. Ancak o günün öğle saatleri olunca Muktedir'in yanında bulunanların büyük bir kısmı

⁶⁷ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/187-188; İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, XIII/280; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/188-189

⁶⁸ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/188; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/188

⁶⁹ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/188; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/188

⁷⁰ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/200; İbn Haldûn, Kitâbü'l-Iber, III/379

ayrılarak Mûnis'in yanına gittiler. Böylece Muktedir ile Munis'in arasında mektuplaşmalar başladı.⁷¹

Mûnis, Muktedir'e yazdığı bir mektupta ordu mensuplarının, saraydaki hizmetçilere ve harem görevlilerine dağıtılan mallar ve onların adına yapılan harcamalardan kesinlikle memnun olmadıklarını ve saray hizmetçilerinin ülke yönetimindeki etkilerinden hoşnut olmadıklarını bu durumu kınayıp reddettiklerini, onları biran evvel saraydan uzaklaştırmayı istediklerini, ellerinde bulunan mal ve mülklerine el konulmasını, özellikle Hârûn b. Ğarîb'in saraydan uzaklaştırılmasını talep ettiklerini yazdı.⁷²

Muktedir, Munis'e verdiği cevapta bu isteklerinden yapılması mümkün olanları yerine getireceğini ve gerçekleştirilmesi mümkün olmayanları da şimdilik erteleyeceğini söyleyerek, onlara karşı merhametlice ve lütufkar davranarak kendisine yapmış oldukları biatin yükünün boyunlarında olduğunu hatırlattı. Ayrıca kendisine karşı gelmenin sonucunda meydana gelecek olay ve kötülüklerden de onları korkuttu. Bundan sonra Muktedir, Hârûn b. Ğarîb'in Bağdat'ı terk etmesini istedi ve ona Şam ve Cezeriyye Suğûr bölgelerini ikta etti. Bunun üzerine Hârûn b. Ğarîb 9 Muharrem 317/26 Şubat 929 Pazar günü Bağdat'tan ayrıldı. Daha sonra Muktedir kendisine karşı gelenlere nimetlerini ve onlara yaptığı ihsan ve ikramlarını hatırlatarak, bu nimetleri inkar etmelerinden sakınmayı ve kötülüklerde bulunmaktan, fitne ve fesat çıkarmaktan uzak durmalarını hatırlattı.⁷³

Muktedir kendilerine olumlu cevap verince Mûnis, Ebû'l-Heycâ b. Hamdân ve Nâzûk Bağdat'a girdiler. Munis ve adamlarının 10 Muharrem 317/23 Şubat 929 yılında Pazartesi günü Bağdat'a girdiğini gören halk onların Muktedir'i görevden uzaklaştırıp, yerine başkasını tayin edeceklerinden korktular. 12 Muharrem 317/25 Şubat 929 yılında Çarşamba günü Munis ve diğer komutanlar Şemmâsiyye kapısından çıkıp bir saat kendi aralarında istişarede bulunduktan sonra hep birlikte saraya gitmeye karar verdiler. Onların topluca saraya yaklaştıklarını gören başta Muzaffer b. Yâkût olmak üzere bütün hâcibler, hizmetçiler ve sarayda bulunan diğer görevliler kaçtılar. O sırada sarayda bulunan Vezir Ali b. Mukle de olacakları tahmin ettiğinden kaçmak zorunda kaldı. Munis ve diğer komutanlar saraya girerek Muktedir'i, annesini, halasını, cariyelerini ve çocuklarını saraydan çıkarıp, Mûnis'in evine götürerek ev hapsine aldılar. Bu sırada

⁷¹ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/200; İbn Haldûn, Kitâbü'l-Iber, III/379

⁷² İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/189; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/200

⁷³ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/189-192; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/201

Kutrabbul denilen yerde bulunan Harun b. Ğarîb gizlice Bağdat'a gelerek saklandı.⁷⁴ Bir rivayette ise Muktedir kuşatma altına alınınca etrafındakilere şöyle demişti: “Ben Osman (r.a)’ın yaptığı şeyi yapacağım ve Allah’ın giydirdiği gömleği asla çıkarmayacağım.”⁷⁵

Ebû'l-Heycâ b. Hamdân, İbn Tâhir'in sarayına gidip Muhammed b. el-Mu'tazîd'ı getirince Munis ve diğer komutanlar, Nâzûk ve Benni b. Nefîs “el-Kâhir Billah” lakabıyla ona biat ettiler. Mûnis, Muktedir'e dönerek kendi kendini hilafetten azletmesini istedi ve biatte hazır bulundurulmuş Kadı Ebû Ömer'i buna şahit tuttu. Bu arada Ebû'l-Heycâ b. Hamdân Muktedir'e dönerek: “Efendimiz! Seni bu durumda görmek beni son derece üzüyor. Bu günün gelip çatmasından korktuğum için sürekli olarak sana bu konuda gerekli ikazları ve uyarıları yapıp duruyor, bu günden sakındırıyor, saray içindeki hizmetçi ve kadınların sözlerine itibar etmenin sonucunu hatırlatıyordum. Ancak siz, bu hizmetçi ve kadınların söylediği sözleri benim sözlerimden daha etkili görüyor ve üstün tutuyordunuz. İşte ben bu günü ta o günlerden görüyor gibiydim. Halbuki biz, o gün ve daha sonra da bu güne kadar kendimizi sizin hizmetinizde görüyorduk.”⁷⁶

Bu sözlerden sonra Ebû'l-Heycâ b. Hamdân'ın gözleri yaşardı ve Muktedir'in de gözlerinden yaşlar döküldü. Orada bulunanlar Muktedir'in hal edildiğine şahit olduktan sonra gerekli mazbata yazılarak Kadı Ebû Ömer'e teslim edildi. Ancak Kadı Ebû Ömer mazbatayı yanında saklayıp, kimseye söylemedi. Muktedir hilafete yeniden geldiğinde Kadı Ebû Ömer, bu mazbatayı hiç kimseye söylemediğini belirterek kendisine teslim etti. Muktedir de Ebu Ömer'in bu davranışını memnurlukla karşıladı ve onu baş kadılığa getirdi.⁷⁷

Kahir Billah hilafet makamına geçince Munis, Ali b. İsa'yı hapisten çıkardı,⁷⁸ Ali b. Mukle'yi de vezirlik makamına getirdi. Ali Mukle de memleketin her tarafına Muktedir'in halifelikten azledildiğini, Muhammed b. el-Mutazîd'in “el-Kâhir Billah” sıfatıyla hilafet makamına getirildiğini bildiren mektuplar yazdı.⁷⁹ Ayrıca Mûnis, Nâzûk'a emniyet görevliliğine ek olarak Halife'nin hâciblik görevini de verdi. Ebû'l-

⁷⁴ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/192-193; İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, XIII/280; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/201; Zehebî, Târîhu'l-İslâm, XXXII/376; İbn Haldûn, Kitâbü'l-Iber, III/380;

⁷⁵ Zehebî, Târîhu'l-İslâm, XXXII/379

⁷⁶ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/193; İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, XIII/280; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/201-202; Zehebî, Târîhu'l-İslâm, XXXII/376; İbn Haldûn, Kitâbü'l-Iber, III/380

⁷⁷ İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, XIII/280; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/202

⁷⁸ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/202; İbn Haldûn, Kitâbü'l-Iber, III/380

⁷⁹ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/194; İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, XIII/280-281; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/201-202

Heycâ b. Hamdân'a ise elinde bulunan iktalara ek olarak Horasan yolu üzerinde bulunan Hulvân, Dînever, Hemedân, Kenkûr, Kirmân, Şâhân, Razenât, Dakûk, Hânîcâr, Nihâvend, Saymara, Seyrevân ve Mâsebezân yerlerini verdi.⁸⁰ Bu arada hilafet sarayı yağmalandı.⁸¹ Ayrıca Bennî b. Nefîs, Muktedir'in annesine ait bir mezarlığa giderek, orada bir kabri eşdi ve kabirden çıkardığı altı yüz bin dinarı Kâhir Billah'a getirdi.⁸²

Taşlar yerli yerine oturduktan sonra hilafetin hâciblik görevini üstlenen Nâzûk, Musâfiye yaya askerlerinin derhal saray çevresindeki çadırlarını sökmelerini ve kendi adamlarına da onların çadırları yerine konaklamalarını emretti. Bu durum Musâfiye yaya askerlerine ağır geldi.⁸³ Ayrıca Nâzûk, hicabet görevlilerine üst düzeyde olan görevliler dışında hiç kimsenin saraya sokulmamasını emretti. Bundan dolayı hâciblik müessesesi bir hayli sarsıldı.⁸⁴

17 Muharrem 317/2 Mart 929 yılında Pazertesi gününün sabahı olunca, halk yeni bir hilafetin ve devletin başlangıcı olması münasebetiyle sarayın etrafında toplanmaya başladı, hatta yollar, caddeler, toplantı ve mesire yerleri ile Dicle Nehri kenarlarına varıncaya kadar her taraf halkla dolup taşı. Bu arada Musâfiye yaya askerleri orada toplanarak, yeni yapılan biatten dolayı bir yıllık maaşlarını istediler.⁸⁵ Onların böyle davranmalarının sebebi ise Nâzûk'un kendilerine karşı yaptığı kötü davranış nedeniyle ona kin ve nefret beslemeleriydi.⁸⁶

Toplanan halkın ve Musâfiye yaya askerlerinin bağrıışmaları gittikçe arttı ve sesleri Nâzûk'un kulağına ulaştı. Nâzûk bu olaylar sırasında herhangi bir karışıklığın ve fitnenin çıkıp, bunlarla kendi adamları arasında çarpışmaların meydana gelmesinden korkarak, adamlarına kesinlikle bu toplananlara saldırmamalarını ve onlarla asla mücadeleye girmemelerini emretti. Buna rağmen yaya askerlerinin bağrıışmaları bir hayli arttı ve "es-Sahn et-Tîs'îniyye"ye doğru harekete geçtiler. Nâzûk'un adamları bunlara mani olmadılar ve sarayın yakınında bulunanlar içeriye doğru girdiler ve bağrıışmalarının sesleri Kâhir Billah'ın bulunduğu yere kadar geldi. Bu esnada Yeni Halife'nin yanında Vezir Ali b. Mukle, Nâzûk ve Ebû'l-Heycâ b. Hamdân bulunuyordu.

⁸⁰ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/202; Zehebî, Târîhu'l-İslâm, XXXII/376; İbn Takriberdî, en-Nücûmu'z-Zâhira, III/223

⁸¹ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/202

⁸² İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/202; İbn Haldûn, Kitâbü'l-Iber, III/380; İbn Takriberdî, en-Nücûmu'z-Zâhira, III/223

⁸³ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/202

⁸⁴ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/194-195; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/203; İbn Haldûn, Kitâbü'l-Iber, III/380

⁸⁵ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/195; İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, XIII/281; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/203; Zehebî, Târîhu'l-İslâm, XXXII/377; İbn Haldûn, Kitâbü'l-Iber, III/380

⁸⁶ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/203

Munis ise aralarında yoktu. Kâhir Billah bu sesleri işitince Nâzûk'a: “Çık ve bunları sakinleştir, kalplerini hoş tut.” diye emretti. Bunun üzerine Nâzûk da onlarla konuşmak istedi. Ancak Nâzûk bir önceki gece sürekli şarap içtiği için hâlâ sarhoştur. Yaya askerleri, Nâzûk'u görünce durumlarından şikayette bulunmak ve maaşlarını istemek için ona doğru yaklaştılar. Nâzûk bunların ellerinde kılıçlarıyla kendisine doğru geldiklerini görünce, kendisine saldıracaklarını zannederek kaçmaya başladı. Onlar da bunu fırsat bilip Nâzûk'u takip ettiler ve onu bir gün önce kendi eliyle kapattığı kapının önüne gelince ona yetiştiler, onu ve yanında bulunan hizmetçisi Uceyb'i öldürdüler ve arkasından: “Ya Muktedir Ya Mansûr!” şeklinde bağırmağa başladılar. Bu sesi işiten Vezir, hâcibler ve diğer üst düzeydeki görevliler kaçmaya başladılar. Musâfiye yaya askerleri Nâzûk ve hizmetçisi Uceyb'i Dicle Nehri sahilinde halkın görebileceği yere astılar.⁸⁷

Saraya dışarıdan herhangi bir kimsenin girmemesi için sarayda bulunan Muktedir'in hizmetçileri, köleleri ile saray görevlileri sarayın kapılarını kapattılar. Bu esnada Ebû'l-Heycâ b. Hamdân saraydan çıkmak isteyince Kâhir Billah onun eteklerine yapışarak: “Ben senin zimmetindeyim.” diye yalvardı. Bunun üzerine Ebû'l-Heycâ b. Hamdân: “Vallahi seni onlara asla teslim etmeyeceğim.” dedi⁸⁸ ve Kahir Billah'ın elini tutup: “Haydi kalk, birlikte buradan çıkalım. Ben adamlarımı ve aşiretimi çağırıp onlarla çarpışmaya hazırım, sonuna kadar seninle birlikteyim.” dedi.⁸⁹

Ebû'l-Heycâ, Fâik ve Kâhir Billah gitmek istediler ancak, kapıların kapalı olduğunu görünce, sarayın balkonuna giderek biriken kalabalığı görünce Ebû'l-Heycâ b. Hamdân Kâhir Billah'a: “Ben gelene kadar burada bekle.” dedi ve üzerindeki elbiseleri çıkararak orada bulunan bir kölenin yün cübbesini giydi ve Nûbe kapısına gitti. Bu arada Fâik, hizmetçilere Kâhir Billah ve Ebû'l-Heycâ'nın öldürülmelerini emretti. Fâik'in böyle yapmasının sebebi ise Muktedir'in ve ona yaptıklarının intikamını almaktı. Bunun üzerine hizmetçilerden on kadar kişi silahlarıyla Kâhir Billah ve Ebû'l-Heycâ'nın üzerine saldırdılar. Ebû'l-Heycâ bir eline kılıcını, diğer eline de üzerinden çıkardığı yün cübbeyi alarak onlara karşılık verdi. Hizmetçiler, Ebû'l-Heycâ'dan kaçarak ok atmaya başladılar. Bunun üzerine Ebû'l-Heycâ çekilmek zorunda kaldı. Kahir Billah ise tek başına saray bahçesine giderek saklandı.⁹⁰

⁸⁷ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/195-196; İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, XIII/281; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/203-204; İbn Haldûn, Kitâbü'l-Iber, III/380-381

⁸⁸ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/196; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/204

⁸⁹ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/203-204; İbn Haldûn, Kitâbü'l-Iber, III/380-381

⁹⁰ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/196-197; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/204-205

Ebû'l-Heycâ b. Hamdân bir eve girip saklandı. Saray hizmetçileri onu takip ederek, gizlendiği eve geldiler. Hizmetçilerin geldiğini gören Ebû'l-Heycâ onlara saldırınca kaçmaya başladılar. Ancak Huceriyye kölelerinin ileri gelenlerinden birisi yanına aldığı silahlı iki zenci ile birlikte Ebû'l-Heycâ'nın bulunduğu eve gittiler. Ebû'l-Heycâ onlara karşı koyduysa da attıkları bir okla onu yere düşürdüler, birisi hemen koşarak elini kılıç darbesiyle kopardı ve sonra da onu öldürdü.⁹¹

Saray ve çevresinde bunlar yaşanırken Musâfiye yaya askerleri Mûnis'in evine doğru harekete geçtiler. Oraya ulaştıklarında Munis onların bağışmalarını ıstıncı: “Ne istiyorsunuz?” diye sordu, onlar da: “Muktedir'i istiyoruz.” deyince Mûnis, adamlarına Muktedir'i teslim etmelerini emretti. Muktedir'e çıkması söylenince bunun bir tuzak olduğunu düşünerek çıkmak istemedi. Ancak orada bulunanlar onu hemen alıp dışarı çıkarınca, Musâfiye yaya askerleri de onu omuzlarına alarak saraya götürdüler. Muktedir “es-Sahn et-Tîs'înî” denilen salonuna ulaşınca gönlü müsterih oldu ve hemen kardeşi Kâhir Billah ve Ebû'l-Heycâ b. Hamdân'ı sordu ve kendisine her ikisinin de hayatta oldukları söylendi. Bunun üzerine Muktedir her ikisi için eman yazarak, bunun gereğini yapmaları için hizmetçilerine emir verdi ve böylece başlarına bir musibetin gelmesini engellemeye çalıştı. Bu hizmetçi emannameyi hemen götürdü. Ancak başka bir hizmetçinin Ebû'l-Heycâ'nın başını taşıyarak geldiğini görünce ikisi de Muktedir'in yanına döndüler. Muktedir'e Ebû'l-Heycâ'nın öldürüldüğü söylenince: “İnna lillahi ve inna ileyhi râciûn! Onu kim öldürdü?” diye sorunca hizmetçi: “Onu kimin öldürdüğünü bilmiyoruz.” diye cevap verdi. Muktedir, Ebû'l-Heycâ'nın öldürülmesine bir hayli üzüldü ve: “Bu günlerde ondan başka yanıma gelip de beni teselli eden, kederlerimi gidermeye çalışan yoktu.”⁹² diyerek ölümünden dolayı duyduğu üzüntüyü ifade etti. Ayrıca, Nâzûk ve Ebû'l-Heycâ'nın kesik başları: “Efendisine isyan eden ve nimete nankörlük yapan kişilerin cezası budur.” diye bağırarak sokak sokak, cadde cadde dolaştırıldılar.⁹³

Kâhir Billah, Muktedir'in huzuruna getirildi. Muktedir, ondan kendisine yaklaşmasını ve oturmasını istedi, sonra alnından öperek şöyle dedi: “Ey kardeşim! Senin bir suçunun olmadığını, zorla bu işe itildiğini biliyorum.” Keşke: “el-Kâhir” diye lakaplanacağına “el-Makhûr” (mağlup olmuş) diye lakaplıysaydın çok daha iyi olurdu.” Kâhir Billah sürekli ağlıyor ve şöyle diyordu: “Ey Müminlerin Emiri! Ne olur

⁹¹ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/197-198; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/205

⁹² İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/198-199; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/205

⁹³ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/199; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/206

beni koru, canımı bağışla, aramızdaki akrabalık bağı düşün.” Kardeşinin bu halini gören Muktedir ona şöyle karşılık verdi: “Allah ve Rasûlü’nün hakkı için ben hayatta olduğum müddetçe sana hiçbir kötülük yapılmayacaktır ve ben yaşadığım sürece hoşlanmayacağın herhangi bir davranışla karşılaşmayacaksın.” Kâhir Billah bu sözleri işitince sakinleşti. Muktedir, Kâhir Billah’ı İbn Tâhir’in konağında annesinin yanında göz altında tuttu. Pek çok ihsan ve ikramlarda bulunarak onun daha iyi şartlar altında yaşamasını sağladı.⁹⁴

Bennî b. Nefîs’e gelince o, Muktedir’e karşı gelenlerin başında gelmekteydi. Muktedir’in tekrar hilafete geldiğini öğrenince atına binip Bağdat’tan ayrıldı ve kılık kıyafetini değiştirerek Musul’a gitti. Oradan Ermenistan’a oradan da Kostantiniyye’ye gitti ve orada hristiyan oldu. Ebu’l-Heycâ’nın kardeşi Ebû’s-Serâyyâ ise Musul’a kaçtı.⁹⁵

İbnü’l-Esîr, Muktedir’e darbe girişiminde Mu’nisu’l-Muzaffer’in hiçbir etkisinin olmadığını belirterek şöyle demektedir: “Mûnisu’l-Muzaffer bu işe karar verildiğinde muhalefet etmesine rağmen, cemaate uymak zorunda kaldı. Çünkü bu cemaate muhalefet etmekle Muktedir’e herhangi bir faydası olmayacaktı. Kendisinden emin olmaları için onlarla birlikte hareket etti. Musâfiye ve Huceriyye askerleriyle gizli anlaşmalar yaparak kumandanların Muktedir’i yeniden hilafete getirmeleri için yapılması gereken bütün çalışmalarda onları destekledi. Muktedir’e kendi evindeyken şöyle dedi: “Neyi yapmamızı diliyorsunuz?” İşte bu söz Muktedir’e bir güvence verdi. Musâfiye yaya sakerleri Muktedir’i Mûnis’in evinden saraya götürdüklerinde halkın kalabalığını ve aralarındaki çekişmeleri görünce, çok güvendiği için Mûnis’in evine döndü. Eğer Mûnis, Muktedir’in yanında olmasaydı, Kâhir Billah’ın yanında olacaktı ve yine Muktedir’den yana olmasaydı, hilafete getirmek için kendisinden istediklerinde evinde bulunan Muktedir’i öldürebilirdi.⁹⁶

Muktedir’in yeniden hilafete gelmesinde aktif rol oynayan, ordu mensuplarının maaşları ve hakları tamamen dağıtıldı.⁹⁷ Ancak maaşların ödenebilmesi için hazineye bulunan eşya, mücevher ve devlete ait mülkler çok ucuz bir bedel karşılığında satıldı.⁹⁸

⁹⁴ İbn Miskeveyh, Tecâribü’l-Ümem, I/199; İbnü’l-Esîr, el-Kâmil, VIII/206-207

⁹⁵ İbnü’l-Esîr, el-Kâmil, VIII/206

⁹⁶ İbnü’l-Esîr, el-Kâmil, VIII/206-207

⁹⁷ İbn Miskeveyh, Tecâribü’l-Ümem, I/199; İbnü’l-Esîr, el-Kâmil, VIII/206-207

⁹⁸ İbnü’l-Esîr, el-Kâmil, VIII/206

Ortalık yatıştıktan sonra Vezir Ali b. Mukle, Muktedir'in tekrar halife olduğunu bütün illere mektup yazarak bildirdi.⁹⁹

MUKTEDİR'İN İÇ SİYASETİ

1) Vezirlik Hakkında Genel Bilgiler

Halifeden sonra devletin ikinci adamı sayılan vezir, kelime olarak ''ağırlık, yük'' manasına gelen ''vizir'' ile ''yardımlaşmak'' anlamındaki ''müâzerat'' kökünden gelmektedir. Mülki (sivil) rütbelerin anası olan vezirlik; mutlak manada ''yardım'' ifade eden bir isimdir.¹⁰⁰ Yahut ''vezer'' kökünden türemiş olup koruyucu anlamındadır.¹⁰¹

İslam tarihinde doğrudan doğruya ''vezir'' ünvanı ile bir şahsın işbaşına getirilişi, Abbâsîler'in ilk kuruluş yıllarına rastlar; ancak gerek Hz. Peygamber, gerek dört halife ve gerekse de Emevîler dönemlerinde aynen olmasa da benzer görevleri yerine getirenler mevcuttu. Şu kadar var ki bunlar ''vezir'' ünvanı ile göreve atanmıyorlardı. Emevî halifelerinin devlet işlerinde danıştığı Ziyâd b. Ebîh'i halktan bazıları vezir diye adlandırmışlardır. Abdülmelik b. Mervân zamanında Ravh b. Zinba el-Cüzzâmî adlı şahsın bu halife nezdindeki itibarı o derece yüksek idi ki, bu şahıs bazen vezir diye anılıyordu.¹⁰²

Vezirlik makamının, Abbâsî ordusunun Emevî askerlerini yenmesinin ardından ve birinci Abbâsî halifesine biat edilmeden kısa bir süre önce ihdas edildiğini belirtmeliyiz. Öyle görülüyor ki Ebû'l-Abbâs, vezirlik makamını kurduğu zaman devletteki gelişmeleri, merkeziyetçiliğe doğru yönelişi ve yetkilerin dağılmasını göz önünde bulundurmuştur. Bu gelişme belki de İranlıların teşviki ve özellikle Horasanlılar'ın etkisi ile meydana gelmiştir. Çünkü bunlar Abbâsîler'in doğal yardımcıları olmuşlardır. Hatta Ebû Seleme el-Hallâl'a ''vezir'' ünvanını kendileri vermişlerdir. Ebû'l-Abbâs da onun hem makamını hem de ismini korumuştur. Daha sonra Abbâsîler, vezirlik kurumunu basit şekliyle kullanmaya devam etmişlerdir. Ancak Abbâsîler'in ilk devrinde bu kurum gelişmeye başlamış ve tamamen oturmuştur. Bütün özellikleri de tamamlanmıştır.¹⁰³

⁹⁹ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/199; İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, XIII/281; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/206

¹⁰⁰ İbn Haldûn, Mukaddime, s. 221

¹⁰¹ Subhi Salih, İslâm Kurumları, çev. İbrahim Sarnış, Ankara 1999, s. 181

¹⁰² Sarıçam, İbrahim-Erşahin, Seyfettin, İslâm Medeniyeti Tarihi, Ankara 2006, s. 93

¹⁰³ Subhi Salih, İslâm Kurumları, s. 182

Abbâsîler döneminde vezir, halifenin vekili ve idari müessesenin başı idi. Bu makam, hilafetten sonra gelen en önemli icra organı olduğu için, vezirler geniş yetkilere sahipti. Zaman zaman mezalim divanına başkanlık eder, savaflara, yeni vergilerin ihdasına ya da gereksiz görülen vergilerin kaldırılmasına, yeni divanların teşkil edilmesine karar verir, hazineden gerekli gördüğü harcamaları yapar, valileri ve divan katiplerini tayin eder, gerekli gördüğünde de onları azlederdi.¹⁰⁴ Ayrıca vezirlerin en önemli işlerinden birisi de hazine işlerine ve ordu işlerine bakmaktır. Orduları teşkil etmek, orduları gerektiği şekilde sevk ve idare etmek, ordulara “arız”¹⁰⁵lar(urrâz) tayin etmek, asker ve komutanların “ikta”larını ve erzakını, yani ücretlerini tespit etmek ve bunları hak sahiplerine vermek, semavi bir afet sonucu kaybolan malların karşılığını ödemektir.¹⁰⁶ Mâverdî ise bu konuda şunları belirtmektedir: “Vezir orduyu donatır, harp işlerini yürütür ve komutanları tayin eder.”¹⁰⁷

Abbâsîler’in birinci döneminin vezirleri tam ve sınırsız yetkilere sahipti. Halifenin naibi sıfatıyla hilafet mührünü taşırlardı. Halife başkentte bulunmadığı sıralarda bazı yetkilerini vezire devrederdi. Fakat Halife Muktedir döneminde vezirlerin yetkilerinin sınırlandığı görülmektedir. Bu dönemin vezirleri sadece yürütme ile ilgili yetkilere sahip olup, bunda da yetkileri sınırlıydı. Vezirler genellikle devlet idaresi konusunda temayüz eden katipler, basiretli ve yüksek derecede zeki kişiler ve bu makama gelmeden önce devletin çeşitli müesseselerinde görev alanlar arasından seçilmekteydi. Halife önemli işlerde ve tayinlerde onlara danıştırdı. Bu dönemde devlet idaresinde vezirler tarafından tavsiye edilerek görevlendirilen kişiler hata yaptıkları zaman vezirler sorumlu tutulurlardı. Onların yanlış hareketleri vezirlerin cezalandırılmasına, hatta azillerine sebep olurdu.¹⁰⁸

Abbâsîler devrinde vezirlik iki çeşittir:

- 1- Tenfîz (yürütme) vezirliği
- 2- Tafvîd (tam yetki) vezirliği

¹⁰⁴ Aykaç, Mehmet, Abbâsî Devletinin İlk Dönemi İdari Teşkilatında Divanlar, Ankara 1997, s. 19

¹⁰⁵ Ârız: Orduda askerlerin hazır olup olmadıklarını kontrol eden, askerlerin atlarının alametlerini (nişanlarını) ve silahlarının vasıflarını yazan görevlidir. Seâlibî, Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed b. İsmail, Tuhfetü'l-Vüzerâ, thk. Habib Ali er-Râvî, İbtisam Merhun es-Saffâr, Bağdat 1997, s.61

¹⁰⁶ Seâlibî, Tuhfetü'l-Vüzerâ, s.79

¹⁰⁷ Mâverdî, Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammedb. Habib, el-Ahkâmû's-Sultâniyye, Beyrut 1994, s. 66

¹⁰⁸ Aykaç, Abbâsî Devletinin İlk Dönemi İdari Teşkilatında Divanlar, s. 21

Tenfîz vezirliği, halifenin emirlerini yerine getirmekten ibarettir. Vezirin kişisel ve bağımsız bir tasarrufu yoktur. Bu makamdaki vezirin görevi, halife ile halk ve valiler arasında aracılıktan öteye geçmemektedir.¹⁰⁹

Tenfîz vezirliğinin şartları:

1- Emanet: Güvenilir olması ve kendisine danışanları aldatmaması

2- Doğruluk: Sözüne güvenilir ve kararları uygulanır bir kişi olması için doğru sözlü olması

3- Kanaat: Personelden ve halktan rüşvet almaması ve mala aldanıp yönetimde haktan sapmaması

4- Halka karşı düşmanlık gütmemesi. Çünkü kin ve düşmanlık insaf ve merhametle davranmayı engeller.

5- Halifeye ve onun adına ödeme yaptığı şeyleri tespit etmesi. Çünkü kendisi halifenin lehine veya aleyhine şahit olmaktadır.

6- Zeki ve feraset sahibi olması: Karışık işlerin altında ezilmemesi ve oyunlara gelmemesi için zeka ve feraset gereklidir.

7- Hevesine uymaması: Hevesine uyup haktan sapmaması ve batıla düşmemesi gerekir.¹¹⁰

Tafvîd vezirliğinde ise vezir, halifenin kendisine verdiği yetki ile tam yetki sahibidir. Bu vezirlik adını da buradan almıştır. Bu durumda halifenin kendi isteğiyle yapacağı tek şey veliahtlık konusunda istediği gibi karar vermek ve vezir tarafından görevlendirilip de beğenmediği görevlileri azletmekten ibarettir.¹¹¹

Tafvîd vezirliğinin şartları da imamet için aranan bütün şartlardır. Ayrıca savaş, haraç gibi kendisine verilen görevlerde bilgi ve yeterlilik sahibi olması şartı da aranmaktadır. Bu iki görevi bazen bizzat kendisi yürütür, bazen de başkasına yaptırır. Yeterliliği olmayan veya görevi gerektiği gibi yerine getiremeyen kimse bunun için gerekli özelliklere sahip kimseleri de bulup getiremez.¹¹²

Tafvîd vezirinin yetkileri, kendi başına karar verme ve halifenin yaptığı gibi görevlileri atama ve azletme derecesine kadar varır. Çünkü yönetme şartlarını taşımaktadır. Yahut cihad ordusunun başına kendi yerine başkasını görevlendirebilir. Çünkü savaş için gerekli şartlara sahip bulunmaktadır. Planladığı işleri kendisi

¹⁰⁹ Mâverdî, el-Ahkâmu's-Sultâniyye, s. 66

¹¹⁰ Mâverdî, el-Ahkâmu's-Sultâniyye, s. 66

¹¹¹ Subhi Salih, İslâm Kurumları, s.185

¹¹² Mâverdî, el-Ahkâmu's-Sultâniyye, s. 65

yürütebileceği gibi yerine başkasını da çalıştırabilir. Çünkü rey ve tedbir şartlarını haiz bulunmaktadır.¹¹³

Bu duruma göre iki vezaret arasındaki farklar dört noktada toplanabilir:

1- Tafvîd veziri, yönetim işlerine ve davalara kendisi bakabildiği ve yürütebildiği halde, tenfîz vezirinin bu yetkileri yoktur.¹¹⁴

2- Tafvîd veziri, kendi kararı ile memurları tayin edebilir ve onlara yetkiler verebilir. Tenfîz veziri ise bunları yapamaz.

3- Tafvîd veziri, tek başına asker ve savaş işlerini idare edebilir, askerlikle ilgili planlama yapabilir. Tenfîz veziri bu yetkilere sahip değildir.

4- Tafvîd veziri, hazineden harcama ve hazineye gelir sağlama yetkisine sahiptir. Tenfîz vezirinde ise bu yetkiler yoktur.

Halife bir anda iki tenfîz veziri tayin edebildiği halde iki tafvîd veziri tayin edemez. Çünkü tafvîd vezirinin görevi geneldir. Birden fazla olursa çatışma olabilir atama veya görevden alma kararlarında çatışma olursa yönetimde anarşi olur ve düzen bozulur.¹¹⁵ Nitekim yüce Allah: “Eğer yerde ve gökte Allah’tan başka tanrılar bulunsaydı yer ve gök (bunların nizamı) kesinlikle bozulup gitmişti.”¹¹⁶ buyurmaktadır.

2) Muktedir’in Vezirleri

a) Abbâs b. el- Hasan (295-296/907-908)

250/864 yılında doğdu. Doğum yerinin İran’daki Cercerâya kasabası olduğu rivayet edilir. Vezir Kâsım b. Ubeydullah’ın hizmetine girdi ve kısa zamanda onun güvenini kazandı. Bu arada Dîvânü’t-Tevkî’nin de başına getirildi. 291/904’de Kâsım b. Ubeydullah’ın ölümünden sonra vezir tayin edildi. 293/906 yılında Karmatîler’e karşı kazanılan zafer sebebiyle halife tarafından hil’at giydirildi. Son derece gururlu olan Abbâs b. el-Hasan bu zaferden sonra kimseyi dinlemez hale geldi. Bu arada tıraz ve kumaşlar üzerine adını işletti. Devrin ileri gelenlerinden İbnü’l-Furât, Ali b. İsa, Muhammed b. Dâvûd ve İbn Abdûn gibi şahıslar onun yanında ikinci planda kaldılar.¹¹⁷

Abbâs b. el-Hasan’ın tarih sahnesinde berlirgin bir şekilde ortaya çıkışı Halife Müktefî’nin hastalığından sonradır. Halife Müktefî hastalanınca Vezir Abbâs b. el-Hasan daha rahat hareket edebileceği birisini hilafet makamına geçirmek için

¹¹³ Subhi Salih, İslâm Kurumları, s.185

¹¹⁴ Mâverdî, el-Ahkâmu’s-Sultâniyye, s.69

¹¹⁵ Mâverdî, el-Ahkâmu’s-Sultâniyye, s.70

¹¹⁶ Enbiyâ:21/22

¹¹⁷ Yıldız, Hakkı Dursun, “Abbâs b. Hasan el-Cercerâî”, DİA, İstanbul 1988, I/25

çalışmalara başladı.¹¹⁸ Halife Muktefi 12 Zilkade 295/13 Ağustos 907 Cumartesi günü akşama doğru vefat edince¹¹⁹ vezir çalışmalarını hızlandırdı. Vezir bu konuda Muhammed b. Dâvûd el-Cerrâh, Ebû'l-Hasan b. İbnü'l-Furât ve Ali b. İsa gibi devletin ileri gelenleri ile istişarede bulundu.¹²⁰ Ağırlıkta olan eğilim ise tecrübeli ve hilafet makamını ağırlığını kaldırabilecek birinin halife olmasıydı. Ancak vezir ağırlıkta olan bu eğilimi dikkate almayarak onüç yaşında olan birini halife tayin etti.¹²¹

Halifenin yaşının küçük olması halk arasında tartışmalara sebep oldu. Ayrıca vezirin halifeyi etkisi altına alması muhaliflerini de harekete geçirdi. Ortaya çıkan sorunu çözmek için vezir, Muktedir'in yerine Ebû Abdullah Muhammed b. el-Mu'temid, Ebû'l-Hüseyin b. el-Mütevekkil'i düşündüyse de başarılı olamadı.¹²²

Abdullah b. el-Mu'tezz önderliğinde Vezir Abbâs b. el-Hasan'ın uygulamalarından rahatsız olan muhalifler 20 Rebûlevvel 296/17 Aralık 908 Cumartesi günü harekete geçtiler. Hareketten kısa bir süre sonra vezir öldürüldü.¹²³ Abbâs b. el-Hasan'ın vezirliği dört ay, yedi gün sürmüştür.¹²⁴

Abbâs b. el-Hasan zeki kurnaz ve iyi bir hatipdi. İktisat konusunda yeterli bilgiye sahip değildi. Yaşamında takdire şayan bir şey yoktur. İstek ve arzularının peşinden giderdi. Devlet işlerine sıkı sıkıya bağlı değildi.¹²⁵

b) Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Musa b. el-Hasan b. el-Furât el-Âkûlî (296-299/908-911;304-306/917-918;311-312/923-924)

9 Rebûlâhir 241/27 Ağustos 855'de Nehrevân da doğdu. Aslen Nehrevanlı bir aileye mensuptur. Dedesi Âkûl'e yerleştiği için Âkûlî nisbesi ile tanınır. Halife Mu'temid Alellah'ın son zammında devlet adamları arasındaki iktidar mücadelesi yüzünden ağabeyi Ebû'l-Abbâs Ahmed ile birlikte hapsedildi ve Mu'tazid Billah tarafından serbest bırakıldı (279/892). Halife Mu'tazid Bilah zamanında dîvânü'l-harâc

¹¹⁸ Sûlî, AHBÂRU'l-MUKTEDİR Billah, s. 33-34

¹¹⁹ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/3; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/10; Hudaî Bek, ed-Devletü'l-Abbâsiyye, s.376

¹²⁰ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/2-3; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/8-10

¹²¹ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/3; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/10

¹²² İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/4-5; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/11

¹²³ Taberî, Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk, V/671; Sûlî, AHBÂRU'l-MUKTEDİR Billah, s. 55; İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/5; İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, XIII/70; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/14; Safedî, Vâfî bi'l-Vefeyât, XVI/649-651; Zehebî, el-Iber fi Haber men Ğaber, , I/430; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/114; İbn Haldûn, Kitâbü'l-Iber, III/359

¹²⁴ İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, XIII/61

¹²⁵ İbn abâtabâ, Muhammed b. Ali, el-Fahrî fi'l-Âdâbi's-Sultaniyye ve'd-Düvelî'l-İslâmiyye, thk. Memduh Hasan Muhammed, s. 246

ve'd-diyâ reisi olan ağabeyi Ahmed'in yanında göreve başladı ve Ahmed'in ölümünden sonra da yerine tayin edildi.¹²⁶ Halife Muktefi Billah'ın ölümü üzerine çıkan karışıklıklar sırasında İbnü'l-Furât ailesi Ca'fer b. el-Mu'tazîd Billah'ı, rakip İbnü'l Cerrâh ailesi ise Abdullah b. el-Mu'tezz'i destekledi. Sonunda Ca'fer, Muktedir Billah lakabıyla hilafet makamına geçti.¹²⁷ Fakat, İbnü'l Mu'tezz'in taraftarları bir süre sonra onu indirip tahta kendi halife adaylarını çıkarınca¹²⁸ İbnü'l-Furât ve ailesi korkup saklanmak zorunda kaldı.¹²⁹ Ancak, İbnü'l Mu'tezz'in halifeliği sadece 24 saat sürdü ve ertesi gün Muktedir hilafete geri gelince kendisini destekleyen İbnü'l-Furât'ı vezirliğe getirdi.¹³⁰

Halife Muktedir yaşının küçüklüğünden dolayı devlet yönetimini, hayatını büyük bir kısmını devlet idaresinde geçirdiği için idari işlerde bilgi ve tecrübe sahibi olan İbnü'l-Furât'a bıraktı.¹³¹ Kendisi şarkıcılar, kadeh arkadaşları ve kadınlarla yaşamaya başladı. Bundan dolayı hanımlar ve hizmetçiler devlet yönetiminde etkili oldular. Devlet hazinesini çarçur ettiler.¹³² İbnü'l-Furât vezirlik makamına geldiğinde devlet hazinesinde 600.000 dinar bulunurken hassa hazinesinde ise 15,000,000 dinar bulunmaktaydı.¹³³

İbnü'l-Furât valilere mektuplar göndererek halka adil bir şekilde davranılmasını, halktan alınan vergilerin birkaçının kaldırılmasını emretti. Genel af kararının çıkarılmasında etkili oldu. Abdullah b. el-Mu'tezz taraftarlarından Hüseyin b. Hamdân, İbrahim b. Keyğalağ, emniyet sorumlusu İbn Amraveyh ve diğerlerinin affedilmesi olayında bizzat kendisi aracı oldu. Ayrıca Abbâs ve Ebû Tâlib soyundan gelenlere adilce davrandı ve onlara yeni gelir kaynakları tahsis etti.¹³⁴

İbnü'l-Furât yönetimde tek söz sahibi olmak için etrafında bulunan ve kendisiyle rekabet eden kişilerin bir kısmını bertaraf etmiş, bir kısmı için de komplolar hazırlamıştır. Bunların arasında bulunan ve sarayda söz sahibi olan Sevsen'i zindana attırmıştır.¹³⁵

¹²⁶ Özeydî, Abdülkerim, "İbnü'l-Furât el-Âkûlî", DİA, İstanbul 2000, XXI/46

¹²⁷ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/2-3; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, VIII/8-10

¹²⁸ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/5; İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, XIII/81; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/15; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/114

¹²⁹ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/7; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/17

¹³⁰ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/5; İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, XIII/81; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/17; Zehebî, Tarihu'l-İslâm, XXX/26

¹³¹ Kubeysî, Hamdân, el-Halife el-Muktedir, 1974, 158

¹³² İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/13; Zehebî, Târîhu'l-İslâm, XXX/27

¹³³ Doğuştan Günümüze İslâm Tarihi, III/299

¹³⁴ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/13; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/19

¹³⁵ İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/139

Devletin iktisadi durumunun kötüleşmesi ve muhaliflerin vezaret makamına Muhammed b. Yahya b. Ubeydullah b. Yahya b. el-Hakân'ı getirmek için çalışmalarından dolayı İbnü'l-Furât üç sene, sekiz ay, onüç gün bu görevde kaldıktan sonra azledildi.¹³⁶ İbnü'l Furât azledildikten sonra hapse atıldı, onun akrabalarının ve arkadaşlarının evleri yağmalandı, sahib oldukları mallar müsadere edildi.¹³⁷ Vezir hapse atıldıktan sonra Bağdat'ta üç gün, üç gece karışıklıklar çıktı ve yağma hareketleri oldu.¹³⁸

İbnü'l-Furât hapisteyken Muktedir onunla bazı konuları istişare ediyor ve onun tavsiyelerini uyguluyordu. İbnü'l-Furât'ın tekrar vezarete getirileceği haberleri üzerine Vezir Ali b. İsa, Muktedir'e istifasını sunmuş, ancak halifenin: "böyle bir şey yok" demesi üzerine Ali b. İsa istifasını geri almıştır. Sarayın kahyası olan Ümmü Musa el-Kahramâne, Vezir Ali b. İsa ile haremdekilerin bazı ihtiyaçlarını ve onların yiyecek ve giyecekleri ile geçimleri konusunda görüşmek üzere yanına gitti. Fakat kendisiyle görüşemeyince Muktedir'e giderek Ali b. İsa hakkında iftiralarda bulundu. Bunun üzerine Muktedir 8 Zilhicce 304/2 Haziran 917 tarihinde Ali b. İsa'yı azlederek,¹³⁹ halifeye günlük 1500 dinarı beytülmale getirmeyi taahhüt eden İbnü'l-Furât beş yıl hapis yattıktan sonra ikinci defa vezirlik makamına getirildi. Kendisine muhtaşem bir merasimle yedi 7 kat hil'at giydirildi ve gûlâmlarına da 300,000 dirhem dağıtıldı.¹⁴⁰

Vezir göreve gelince Ali b. İsa ve adamlarını, arkasından da diğer Vezir el-Hakânî'nin adamlarını tutuklattı ve mallarına el koydu. Vezirin bu sert tutumuna valiler ve diğer devlet görevlileri karşı çıkınca onlara da birçok mallar verileceği taahhüdünde bulundu.¹⁴¹ Halife Muktedir ve annesine verdiği sözü yerine getirmek amacıyla her türlü kaynağa müracaat etmiştir. Memurlar arasında rüşvetin yaygınlığını ve sınırsızlığını biliyordu. Onu durdurmaya veya azaltmaya çalışmak deve kuşunun kafasını kuma gömüp gizlenmeye çalışmasına benzerdi. Günün şartlarına göre İbnü'l-Furât rüşveti kabul etti ve onu sıtandarlaştırmak için vergilendirmeyi denedi ve bu münasebetle

¹³⁶ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/20; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/63; Kubeysî, el-Halife el-Muktedir, s.162-163

¹³⁷ Taberî, Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk, V/675; İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/20; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/63

¹³⁸ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/20; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/63

¹³⁹ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/98

¹⁴⁰ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/44; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/99; Özeydî, "İbnü'l-Furat el-Âkûlî", DİA, XXI/46

¹⁴¹ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/99

“rüşvet şubesi”ni“ kurdu.¹⁴² Aynı amaçla İbnü'l-Furât devlet tarafından emekli memurlara verilen borç paraları zamanı gelmeden önce toplamak ve devlete karşı suç işleyenlerin malları müsadere edildiğinde bir yerde toplamak için “ Divanül Merâfık” adlı bir divan kurmuştur.¹⁴³

İbnü'l-Furât ikinci vezirliği döneminde iç karışıklıklarla mali sıkıntılarla ve Azerbaycan valisi Yusuf b. Ebî's-Sâc'ın isyanıyla uğraşmak zorunda kaldı. Bu konularda başarılı olamayınca¹⁴⁴ 27 Cemâziyelevvel 306/5 Kasım 918 tarihinde azledildi. İbnü'l-Furât'ın ikinci vezirliği bir sene, beş ay ve on yedi gün sürmüştür.¹⁴⁵ Kaynaklarda azledilme sebebi şöyle anlatılmaktadır: Vezir İbnü'l-Furât süvarilerin maaşlarını dağıtmakta gecikti ve beytülmalin durumunun sıkışık olduğunu ileri sürerek İbn Ebî's-Sâc ile yapılan savaşta maliyenin zayıfladığını, ayrıca Yusuf b. Ebî's-Sâc'ın Rey ve bölgesindeki vilayetteki mallarına el koymasıyla gelirlerin azaldığını söyledi. Ancak askerler buna son derece kızıp isyan ettiler. İbnü'l-Furât, Halife Muktedir'den beytü'l-mâli hâssadan 200,000 dinar çıkartılmasını ve bunlara da kendisinin 200,000 dinar ekleyip bütün bunları ordunun maaşları için harcayacağını ve buna halifenin müsaade etmesini talep etti. Ancak, Muktedir bundan pek hoşlanmadı ve vezire haber gönderip şöyle dedi: “Sen bütün askerlerin maaşlarını ödeyeceğine dair söz verdin ve bunu taahhüt ettin, ayrıca daha evvel icra edildiği gibi bütün maaşların dağıtılmasını da sen sağlayacaktın. Şu anda da bunu ihmal ediyor ve kalkıp beytü'l-mâli hassadan para istiyorsun.” Ancak, İbnü'l-Furât elinde bulunan malların ve Bağdat'a ulaşan paraların azlığını ileri sürerek İbn Ebî's-Sâc'ın el koyduğu malları tekrar söz konusu etti ve ona karşı yapılan savaşta bir hayli giderin olduğunu söyleyerek halifeyi ikna etmeye çalıştı. Ancak, Muktedir onun ileri sürdüğü delillere pek kulak asmadı. Onun bu tutumunu kınadı.’’¹⁴⁶

Başka bir rivayette ise İbnü'l-Furât azlinin sebebi şöyle anlatılmaktadır: “Bir gün Muktedir'e şöyle denilir: “İbnü'l-Furât, Yusuf b. Ebî's-Sâc ile savaşmak üzere Hüseyin b. Hamdân'ı göndermeyi arzu ediyor. Şayet ibn Hamdân oraya gidecek olursa her ikisi sana karşı birleşirler.” Diğer taraftan İbnü'l-Furât, Muktedir'e İbn Ebî's-Sâc üzerine

¹⁴² İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/42; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/73; Doğuştan Günümüze İslâm Tarihi, III/303

¹⁴³ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/56

¹⁴⁴ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/45-46; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/99-102

¹⁴⁵ İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, XIII/61

¹⁴⁶ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/56-57; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/110-111

Hüseyin b. Hamdân'ın gönderilmesini söz konusu etmiştir. Bundan dolayı Hüseyin b. Hamdân öldürülmüştür.¹⁴⁷

Halife Muktedir, çoluk çocuğun, kadınların, hizmetçilerin, askerlerin ve diğer memurların maaşlarının gecikmelerinden dolayı sızlanmalardan ve şikayetlerden rahatsız oldu. Diğer taraftan Ali b. İsa sürekli bir şekilde maaşlar ödemeyi geciktiriyordu. Bir kaç ay maaşları biriktiriyor, bir kaç ay maaşı birarada öderken bir kısmını ödemekten vazgeçip maaşlarda indirim yapıyordu. Bundan dolayı işçi ve diğer görevlilerin yıllık maaşlarında iki aylık maaş kısaltılmaktaydı. Bu durum halkın Ali b. İsa'ya olan düşmanlığını arttırdı. Diğer taraftan ise Vezir Hâmid b. el-Abbâs sürekli herhangi bir yetkisi olmaksızın ve sadece vezaret alameti olan siyah elbiseler giymekten ve evrak imzalamaktan başka bir fonksiyonu bulunmuyordu. Ali b. İsa evrakı imzalatmak için: "Allah izzet ve şerefini arttırsın, saygı değer ve bilge vezirimiz şunları imzalasın. Vezirin naibi bunları uygulamaya koyar." şeklinde yazı yazardı.¹⁴⁸ Ali b. İsa'nın sıkı bir ekonomik program uygulaması ve Vezir Hâmid b. el-Abbâs'ın pasifliğinden dolayı vezir ve yardımcısı azledilerek, beş yıl hapis yattıktan sonra oğlu Muhsin'in nüfuzuyla affedilen İbnü'l-Furât 23 Rebîulahir 311/10 Ağustos 923 tarihinde üçüncü. defa vezirlik makamına getirildi.¹⁴⁹

İbnü'l-Furât göreve geldiğinde ilk iş olarak devlet idaresinde bulunan önemli memurları görevlerinden uzaklaştırarak zindanlara attırmıştır. Eski Vezir Hâmid b. el-Abbâs ve yardımcısı Ali b. İsa da zindana atılanlar arasında bulunmaktaydı. Ali b. İsa'nın üçyüz bin dinarı,¹⁵⁰ ayrıca katiplerinin bir kısmının da malları müsadere dildi. el-Kahramâne ile birlikte bunlardan müsadere edilen malların miktarı, altın ve gümüşten yapılmış kaplar, eşyalar, binekler ve mallar hariç bir milyon dinardır.¹⁵¹ Başka bir rivayette ise, Vezir tarafından müsadere edilen malların miktarı on iki milyon dinar para ve para değerinde bir meblağa ulaştı. İbnü'l-Furât kendisine yardımcı olarak oğlu Muhsin'i tayin etti.¹⁵²

Ali b. İsa vezirliği döneminde ibnü'l-Fuat ve oğluna iyiliklerde bulunmasına ve hatta oğlu Muhsin'e on bin dinar para vermesine rağmen aynı ilgiyi onlardan göremedi. Hapiste bulundukları süre içerisinde eski Vezir Hâmid b. el-Abbâs ve Ali b. İsa'ya ağır

¹⁴⁷ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/111

¹⁴⁸ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/85-86; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/139

¹⁴⁹ Özeydın, "İbnü'l-Furat el-Âkûlî", DİA, XXI/46

¹⁵⁰ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/142; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/158

¹⁵¹ İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/158

¹⁵² Sâbî, Ebû'l-Hasan Hilal, Tuhfetü'l-Ümerâ fi Târîhi'l-Vüzerâ, thk. Abdussettâr Ahmed, Kahire 1958, s.240-248

işkenceler yapılmıştır. Vezir Hâmid b. el-Abbâs bir süikast sonucu öldürülmüş, Ali b. İsa önce Mekke'ye oradan da Sana'ya sürgüne gönderilmiştir.¹⁵³

İbnü'l-Furât vezirlik görevinde uzun süre kalmak için rakip olarak gördüğü kişileri daima her fırsatta sindirme yoluna gitmiştir. Ali b. Mukle'yi tutuklatıp sonra sebest bırakmış, Muktedir'in yakın görevlilerinden olan İbnü'l-Havârî'yi de tutuklatıp, oğlu Muhsin'e teslim etmişti. Muhsin de ona çeşitli işkenceler yapmıştı. Gerçekten Muhsin küstah, merhametsiz, zalim ve kötü ahlak sahibi biriydi. İnsanlar ona: "İyi adamın çirkef oğlu" ismini vermişlerdi. Muhsin, İbnü'l-Havârî'yi Ahvâz'daki mallarını getirtmek için oraya göndermiş, fakat kendisini Ahvâz'a götüren görevlinin attığı dayanın etkisiyle vefat etmişti.¹⁵⁴ 312/924 senesinde Muktedir'in ikamet ettiği bir evde İranlı bir adam yakalandı. Yapılan sorgulama sonunda bu şahıs öldürüldü. Daha sonra İbnü'l-Furât bu olayı fırsat bilerek sarayda sözü geçerli olan Nusru'l-Hâcib'in alehinde kullanmaya başladı. Kendisi hâcib olduğu halde bu adam nasıl olurda içeriye girebilir veya nasıl girmesine müsaade edilir diyerek, Muktedir'i onun aleyhinde kışkırtmaya çalıştı, hatta bu adamı Muktedir'i öldürmek için Nasru'l-Hâcib'in gönderdiğini bile söylemişti. Bunun üzerine Nasru'l-Hâcib: "Ben, beni ufuklara kadar yücelten ve bana bir sürü iyiliklerde bulunan müminlerin emrine neden ihanet edip onu öldüreyim? Onu öldürmek isteyenler mallarına el konulmuş kimseler, yıllardır hapiste bulunanlar, köyleri ve arazileri elinden alınmış olanlar olabilir." şeklinde karşılık vermiştir.¹⁵⁵

Halk, İbnü'l-Furât'ın sert ve acımasız tutumu karşısında isyan ederek vezirin evini basmışlar, camilerde birkaç gün namaz kılınmasına mani olmuşlardır.¹⁵⁶ Ayrıca Karmatî reisi Ebû Tâhir'in hacılara saldırması Bağdat'taki halkı bir hayli üzüntüye boğmuştu. Bu öldürülen hacıların hanımları ile Bağdat'ta İbnü'l-Furât tarafından öldürülen ve çeşitli musibetlere uğratılanların hanımları bir araya gelerek: "Küçük Karmatî Ebû Tâhir müslümanları Mekke yolunda, Büyük Karmatî İbnü'l-Furât da Bağdat'ta katletti." diyerek¹⁵⁷ İbnü'l-Furât'a olan kin ve nefretlerini ortaya koymuşlardır.

Mal yığma hırsı, kindarlığı, insanlara karşı acımasız politikası, Karmatîler'in hacılara saldırması ve muhaliflerini ortadan kaldırmaya çalışması, başta Munisü'l-Muzaffer, Nasru'l-Hâcib ve saray muhafızları olmak üzere onun ve oğlunun azledilmesi için harekete geçtiler ve bu konuda Halife Muktedir'in ikna edilmesiyle 9

¹⁵³ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/94; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/142

¹⁵⁴ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/142

¹⁵⁵ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/146

¹⁵⁶ Sâbî, Tuhfetü'l-Ümerâ fi Târîhi'l-Vüzerâ, s. 56

¹⁵⁷ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/147

Rebîulâhir 312/15 Temmuz 924 tarihinde azledilerek hapse atıldılar. Onun üçüncü vezirliği on ay, on sekiz gün sürmüştür. Yargılandıktan sonra bir milyon dinar değerindeki bütün mallarına el konuldu ve halife Muktedir'in emriyle İbnü'l-Furât ve oğlu Muhsin 12 Rebîulâhir 312/18 Temmuz 924 tarihinde Pazar günü idam edildiler.¹⁵⁸

İbnü'l-Furât büyük bir servete sahipti. 10.000.000 dinarı vardı. Çifliklerinden her sene 1.000.000 dinar kazanırdı. 5.000 kadar âbid ve âlim kişiye her ay kendilerine yetecek kadar nafaka verirdi. Son derece mürüvvet sahibi ve cömert bir kimseydi. Maiyetinde çalışanlara güzel muamelede bulunurdu. Eli açık kimseydi, bol ihsanlarda bulunur, muhtaçlara yardım ederdi. Bir gece muhaddisler, sofiler ve edebiyatçılar onun yanında müzakerede bulununca bu gruplardan her birine 20.000 dinar vermiştir. Kasidesiyle kendisini öven Şair Ebu Bekir es-Sûlî'ye ise 600 dinar vermiştir.¹⁵⁹ Halka zulmeden ve halk tarafından “Büyük Karmatî” olarak nitelendirilen İbnü'l-Furât hakkındaki bu rivayetlerin mübalağalı olduğu kanaatindeyiz.

O, Dîvânü'l-Mezâlim'de halkın şikayetlerini dinler, adaletle hükmederdi. Abbâsî Devleti'ne karşı çok saygı duyar, hilafet mührü getirildiğinde ayağa kalkardı. Bağdat'ın doğu yakasındaki Dâru'l-Mufaddal semtinde bir bîmâristan kurmuş, ayrıca Bağdat'ta muhteşem bir saray yaptırmıştır. Hepsisi de önemli mevkilere çıkmış Muhsin, Hasan ve Fazl adlı üç oğlu vardı.¹⁶⁰

c) Ebû Ali Muhammed b. Yahya b. Ubeydullah b. Yahya b. el-Hâkânî (299-301/911-913)

Babası Ubeydullah'ın vezirliği sırasında ve onun ölümünden sonra 263/876 çeşitli yörelerde bulunan Hâkânî,¹⁶¹ Vezir İbnü'l-Furât'ın azledilmesini sağladığı takdirde Muktedir'in annesine yüz bin dinar vermeyi vaad etti. Muktedir'in annesi onun vezir olması için bir hayli çalıştı.¹⁶² İbnü'l-Furât 5 Zilhicce 299/23 Temmuz 911 tarihinde Çarşamba günü azledilince Ebû Ali Muhammed b. Yahya vezirliğe tayin edildi.¹⁶³

¹⁵⁸ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/131-138; İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, XIII/61; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/150-155; İbnü'l-İmâd, Şezerâtü'z-Zeheb, I/264

¹⁵⁹ İbn Hallikân, Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekir, Vefeyâtü'l-Âyân ve Enbâü Enbâi'z-Zaman, Beyrut tsz, III/421-422; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/161-162

¹⁶⁰ Özeydî, “İbnü'l-Furat el-Âkûlî”, DİA, XXI/47

¹⁶¹ Aykaç, Mehmet, “Hâkânî, Muhammed b. Ubeydullah”, DİA, İstanbul 1997, XV/165

¹⁶² İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/124

¹⁶³ Mes'ûdî, Mürûcû'z-Zeheb, IV/305

Halife Muktedir, İbnü'l-Furât'ın üzerindeki iktaları ve Dicle Nehri kenarındaki evini ona tahsis etti ve kendisine beş bin dinar maaş bağladı.¹⁶⁴

Yeni Vezir göreve başlayınca divanları yeni baştan düzenleyip tayinler yaptı.¹⁶⁵ Mali sıkıntı içinde bulunan Abbâsî Devleti'nin gelirlerini artırmak amacıyla İbnü'l-Furât'ın görevlendirdiği kişileri azledip mallarını müsadere etti. İbnü'l-Furât'ı göz altında tutması için Ebû'l-Hüseyin Ahmed b. Yahya b. Ebî'l-Bağl'ı görevlendirdi.¹⁶⁶

Hâkânî işleri yürütme konusunda ihmalkâr davranır, valilerden gelen mektupları okumazdı.¹⁶⁷ O, halkın ileri gelenlerine de sıradan olanlarına da yakın olmaya çalışırdı. Hükümetin hizmetçilerinin ve yakın adamlarının kendisine “kulunuz” diye hitap etmelerini yasakladı. Yoldan geçerken her hangi bir kimsenin namaz kılmakta olduğunu görünce o da onlarla beraber namaza katılır, her hangi bir kimse kendisinden bir şey talep ettiği zaman: “Derhal, baş üstüne, hay hay” deyip elini göğsü'nün üzerine koyar, bu işi ifa edeceğini söylerdi. Bundan dolayı “dakka sadrahû” lakabıyla tanınmıştır.¹⁶⁸ Vezir, zamanın büyük alimi Muhammed b. Cerîr et-Taberî'ye bol miktarda para göndermiş, fakat Taberî bunu kabul etmediği gibi kendisine teklif edilen kadılık görevini de reddetmiştir.¹⁶⁹

Vezir, Abdullah ve Abdulvahid'i kendisine yardımcı olması için görevlendirdi, ancak vezirin yaşının ilerlemesiyle devlet işlerinden uzaklaşması sonucunda iki oğlu yetkilerini ele geçirerek devleti kendi istekleri doğrultusunda yönetmeye başladılar. Yönetimdeki yanlışlar yüzünden devletin harcamaları artarak hazine iflasın eşiğine geldi,¹⁷⁰ böylece hazineye ordu mensuplarının maaşlarını ödeyecek para sıkıntısı ortaya çıktı. Vezir maaşları ödeme konusunda ihmalkâr davranınca ordu mensupları isyan ederek,¹⁷¹ vezir ve iki oğluna saldırdılar. Bağdat'ta karışıklıklar çıktı, insanlar namaza gidemez hale geldiler. Halife Muktedir olaya müdahale ederek askerleri sakinleştirmeye çalıştı ve en kısa zamanda maaşlarının ödeneceğini belirtti. Maaşları ödemesi için vezire hassa hazinesinden 500.000 dinar çekmesini emretti.¹⁷² Böylece Hâkânî döneminde

¹⁶⁴ Aykaç, “Hâkânî, Muhammed b. Ubeydullah”, DİA, XV/165

¹⁶⁵ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/21; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/63

¹⁶⁶ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/21; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/63-64

¹⁶⁷ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/23; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/64

¹⁶⁸ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/24; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/64

¹⁶⁹ Sübkî, Tabakât, III/125

¹⁷⁰ Sâbî, Tuhfetü'l-Ümerâ fi Târîhi'l-Vüzerâ, s.293

¹⁷¹ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/24; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/64

¹⁷² İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/24

vezirlik makamının itibarı zedelendi, sosyal dengeler bozuldu, maaşlar yetersiz kalınca askerler arasında kargaşa meydana geldi.¹⁷³

Çocukları yönetimde söz sahibi olmaya başladıktan sonra rüşvet daha yaygın hale geldi. Çok kısa süre içerisinde pek çok valiyi tayin edip azletti, hatta yirmi gün içinde Kûfe'ye yedi valiyi tayin edip tek tek azletti. Bu yedi kişi vezirin yanına gelip tayin emirlerini gösterirdi. Bunlardan en sonuncusu ise görevine gider, geri kalanlar ise geri dönerdi

Vezirin tayin ettiği valilerden rüşvet alması şairler tarafından şöyle hicvedilmiştir:

“er-Rukâa'da yetişmiş bir vezir tayin edip bir saat sonra azleder.

Eğer rüşvet vermek isteyenler yanına giderse, onların en hayırlısı, en çok mal getirenidir.

Ancak O, bu yaptıklarından kınanacak değildir, çünkü beyfendinin utanacağı bir şeyi kalmamıştır.”¹⁷⁴

İdari işlerden pek anlamayan sadece halifelerin şahsi isteklerini yerine getirmeye ve askerî yetkililerle iyi geçinmeye çalışan Hâkânî'nin yetersizliğini gören Halife Muktedir, onun yerine Fars valisi İbn Ebî'l-Bağl'ı getirmeyi düşündü.¹⁷⁵ Ancak vezir durumdan haberdar olunca idarî mekanizmada sorunlar çıktı. Vezirin halifeyle konuşmasından sonra kendisini vezirlikten almaya çalışan Ebû'l-Hasan ve kardeşi Ebu'l-Hüseyn'in yakalanmalarını emretti. İkisi yakalanınca, diğer muhalif Ümmü Musa el-Kahramâne endişeye kapıldı. Daha sonra iki kardeş serbest bırakılarak çeşitli görevlere getirildiler. Bundan sonra vezir bir süre daha vezirlik görevinde kalmayı başardı.¹⁷⁶ Ancak, işler daha da kötüye gidince 10 Muharrem 301/913 tarihinde Pazartesi günü Halife Muktedir tarafından azledildi ve iki oğlu Abdullah ve Abdulvâhid ile birlikte malları musadere edilerek hapse atıldılar.¹⁷⁷ Vezirliği ise, bir sene, bir ay ve beş gün sürmüştür.¹⁷⁸ Yeni Vezir Ali b. İsa ona iyi davranmasını ve her türlü ihtiyaçlarının karşılanmasını emretti.¹⁷⁹

Hâkânî azledilince halktan pek çok kişi uydurma mektuplar yazarak yeni Vezir Ali b. İsa'ya getirdiler ve bunların tahsil edilmesini istediler. Ali b. İsa bu mektuplara baktı ve sahte olduğunu söyleyerek ödemek istemediğini, ancak halkın kendisinden nefret

¹⁷³ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/24; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/64

¹⁷⁴ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/64-65

¹⁷⁵ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/65; Aykaç, “Hâkânî, Muhammed b. Ubeydullah”, DİA, XV/165

¹⁷⁶ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/64

¹⁷⁷ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/26-27

¹⁷⁸ İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, XIII/61

¹⁷⁹ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/68

etmesini ve onu kınamalarını da istemedi, bir çıkar yol olarak bu mektupları Hâkânî'ye gönderip hangisinin sahte hangisinin kendi imzasıyla olduğunu ayırt etmesini istedi. Böylece kendisini değil eski veziri kınayacaktı. Mektuplar Hâkânî'ye götürüldüğünde hepsinin sahit olduğunu ve kendi yazısıyla yazıldığını ve ödeme yapılması için emir verdiğini söyledi. Görevli, Ali b. İsa'nın yanına gelip durumu arz edince Ali b. İsa şöyle dedi: "Yemin ederim ki yalan söylüyor; o bu mektupların hangisinin sahte, hangisinin doğru olduğunu biliyor, ancak kendisinin iyilikle anılmasını ve benimde halk tarafından kınanmasını arzu ettiğı için hepsinin doğru olduğunu söylemiştir." Sonunda Ali b. İsa bütün bu mektuplarda yazılan miktarların ödenmesini emretti¹⁸⁰

Hâkânî bu konu da oğluna şöyle demişti: "Ey oğlum, bu getirilen mektuplar bana ait değildi. Ali b. İsa da hangisinin doğru hangisinin sahte olduğunu anladığı halde onları bana gönderdi. Onun maksadı halkın bize buğz etmesini sağlamak, dikenleri üzerimize atmaktı. Ancak onun maksadının tam aksini gerçekleştirdim."¹⁸¹ Hâkânî'nin vezirliği Abbâsî vezirliğinin çöküşünün başlangıcı olarak kabul edilmektedir.¹⁸²

d) Ali b. İsa el-Cerrâh (301-304/913-917; 315-316/927-928)

Muktedir'e yapılan darbe girişiminde Abdullah b. el-Mu'tezz tarafları olan Ali b. İsa halifenin emriyle Vâsıt'a sürgüne gönderildi, ancak Ali b. İsa, Vezir İbnü'l-Furât'tan Mekkeye gitmek için izin istedi. Kendisine izin verilince Mekke'ye gidip yerleşti.¹⁸³ Muktedir, Vezir Hâkânî'nin işleri bir hayli karıştığını ve bu görevi yürütmekten aciz olduğunu anlayınca onu azletmeyi ve yerine Ebû'l-Hasan b. el-Furât'ı tekrar vezirliğe getirmeyi düşündü. Halife bu düşüncesini gerçekleştirmek için Munisü'l-Muzaffer ile istişarede bulundu. Mu'nis, Muktedir'e şöyle dedi:

"Eğer onu tekrar vezirliğe tayin edecek olursan halk senin onun malına tamah ederek onu azlettiğini düşünecektir. En iyisi şu anda Mekke'de bulunan gayet güvenilir, dürüst ve dinine bağlı bir kişi olan Ali b. İsa'yı çağırıp vezir tayin etmendir."¹⁸⁴ Bu tavsiye doğrultusunda Muktedir, Mekke'de bulunan Ali b. İsa'nın çağırılmasını emretti.

¹⁸⁰ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/69

¹⁸¹ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/69

¹⁸² Aykaç, "Hâkânî, Muhammed b. Ubeydullah", DİA, XV/165

¹⁸³ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/8; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/18

¹⁸⁴ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/68

Ali b. İsa Bağdat'a gelerek¹⁸⁵ 11 Muharrem 301/17 Ağustos 913 tarihinde Salı günü göreve başladı.¹⁸⁶

Ali b. İsa göreve başlayınca kendisine getirilen Hâkânî'nin ve iki oğlunun, mallarını müsadere ederek hapse atmış, ancak ona iyi davranılmasını ve ihtiyaçlarının karşılanmasını emretmişti.¹⁸⁷

Ali b. İsa göreve başladıktan kısa bir süre sonra devlet yönetimini tekrar düzene koydu. Her türlü zulmü önleyip mezâlim mahkemelerini yeniden yapılandırdı. Mekke ve Fars bölgesinde konan bazı vergileri kaldırdı ve ülkenin çeşitli yerlerinde ortaya çıkan karışıklıklara müdahale etti. Ayrıca Hâkânî tarafından askerlerin maaşlarına yapılan zamları, giderler gelirler fazla olduğundan dolayı kesti. Diğer taraftan cami ve mescit yaptırıp eski camileri restore ettirdi. Camilere ve mescitlere güzel sergiler serilip aydınlanması için lambalar taktırdı, imam, Kur'an hocası ve müezzinlere maaşlar bağlatarak yeni bir uygulamaya geçti. Hastanelerin ve tımarhanelerin islah edilmesini emretti, hastaların ilaç gibi bütün ihtiyaçlarının giderilmesini sağladı ve bunlara en iyi uzman ve tabiplerin tayin edilmesini istedi, zulme uğrayanların haklarını korudu ve arazilere konan fazla vergileri kaldırdı.¹⁸⁸ Yıllık 1500 dinardan fazla olan vergileri kaldırdı.¹⁸⁹ İçki içmeyi yasakladı.¹⁹⁰ Halk için iyi yaşam ortamı sağlamak amacıyla yoksul insanlara devlet tarafından yoksulluk maaşı bağlattırdı.¹⁹¹ Halkın sağlığına daha fazla önem vermiş, kendi parasıyla Bağdat'ın harbiye semtinde büyük bir hastane inşa ettirmiş ve zindanlarda bulunan mahkumların sağlık ve beslenme şartlarının düzeltilmesini emretmişti.¹⁹² Mekke ve Medinedeki kutsal yerlerin bakımını yapmak ve devletin sınırlarını korumak amacıyla "Dîvânü'l-Bir" adı verilen bir divan kurmuştur.¹⁹³

Hilafet sarayının sürekli para istemesi sonucunda devletin harcamaları gereğinden fazla olunca Ali b. İsa bütçeyi denkleştirmek için harcamalar üzerinde denetimini arttırdı.¹⁹⁴ Böylece Ali b. İsa hilafet sarayının masrafları dahil, gereksiz harcamaları

¹⁸⁵ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/26; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/68

¹⁸⁶ Mes'ûdî, Mürûcû'z-Zeheb, IV/305

¹⁸⁷ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/68

¹⁸⁸ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/26-32; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/68-69

¹⁸⁹ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/29

¹⁹⁰ Süyûtî, Târîhu'l-Hulefâ, s.428

¹⁹¹ Kubeysî, el-Halife el-Muktedir, s.174

¹⁹² Sürûr, Muhammed, Târîhu'l-Hadâri'l-İslâmiyye fi'ş-Şark min Nufûzi'l-Etrâk ilâ Muntasıfı'l-Karni'l-Hâmisi'l-Hicrî, Mısır tsz. S. 120-121

¹⁹³ Sâbî, Tuhfetü'l-Ümerâ fi Târîhi'l-Vüzerâ, s. 286

¹⁹⁴ Sâbî, Rusûmü Dâri'l-Hilâfe, Bağdat 1964, s. 28

azalttı.¹⁹⁵ Vezir Mekke’de islamiyetten önce alınan mısık¹⁹⁶ vergisinin kaldırılmasını emretti.¹⁹⁷

Elde edilen mahsul için, düşük vergilerde islahatı ve büyük vergilerde ise imtiyazı ön gören karışık bir vergi sistemi ortaya koydu. Bu konudaki düzenlemeler Mekke ve Fars bölgesindeki vergiler bazen hazine lehinde bazen de vergi mükellefi lehinde takdir edilmek suretiyle yapılmıştır.¹⁹⁸

İthalat ve ihracattan bazı vergiler kaldırılmak suretiyle vergi mükelleflerine bir takım imtiyazlar tanınmıştır. Bu imtiyazlar özellikle malların Iraklı tüccarların eline geçtiği bölgelerde tanınmıştır. Bu yüzden ticarî vergiler Mekke’de azaltılmıştır. Basra körfezi ile Cezîre Suğur’unda kaldırılmıştır.¹⁹⁹ Bütün bu vergi reformları iyi bir idareyle devlet hazinesine 500.000 dinara mal olmuştur. Bununla beraber kaynaklar meşru kabul edilmeyen ticaret vergileri konusunda bilgi vermemektedir. Kaynaklardaki bu bilgiler yalnız küçük toprak vergisi ile alakalıdır.²⁰⁰

Ali b. İsa devleti içinde bulunduğu mali sıkıntıdan, halkı da katiplerin baskılarından, arazi vergilerinden ve rüşvetten kurtarmak için çok çalışmış, hatta Dîvânü’l-Merâfî’ı sadece rüşvetle mücadele etmek üzere görevlendirmiştir. Ferdi şikayetlerle yakından ilgilenmesi, zayıfların hakkını savunmasıyla bilinen vezire, Muktedir tarafından divit takımını tutmakla görevli özel bir memur tahsis edilmiş ve o tarihten sonra bu memuriyet kadrolaştırılarak sürdürülmüştür.²⁰¹

Ali b. İsa’nın bu olumlu çalışmalarına rağmen karşı çıkanlar da olmuştur. Özellikle Halife Muktedir’in yakın çevresi vezirin icraatlarına karşı çıkmış onu görevden uzaklaştırmak için faaliyetlere başlamıştır.²⁰² Ali b. İsa kendisinin azledileceğini, İbnü’l-Furât’ın vezirlik görevine getirileceğini hissedince halifenin yanına gelip istifasını takdim etmiştir. Ancak Halife Muktedir, vezirin istifasını kabul etmeyip, böyle bir şeyin düşünülmediğini söyleyince vezir de istifasını geri almıştı.²⁰³

Zilkade 304/Nisan-Mayıs ayının sonlarına 916 tarihinde doğru Ümmü Musa el-Kahramâne haremdekilerin bazı ihtiyaçlarını ve onların yiyecek ve giyecekleri ile

¹⁹⁵ İbn Haldûn, Kitâbü’l-Iber, III/375

¹⁹⁶ İslâmiyetten önce dükkan sahiplerinden alınan bir çeşit vergidir. Kubeysî, el-Halife el-Muktedir, s. 177

¹⁹⁷ Kubeysî, el-Halife el-Muktedir, s. 177

¹⁹⁸ İbn Miskeveyh, Tecâribü’l-Ümem, I/27-30; Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, III/301

¹⁹⁹ İbn Miskeveyh, Tecâribü’l-Ümem, I/29-31; Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, III/301

²⁰⁰ İbn Miskeveyh, Tecâribü’l-Ümem, I/29-31; Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, III/301

²⁰¹ Bozkurt, Nahide, ‘‘İbnü’l-Cerrâh, Ali b. İsa’’, DİA, İstanbul 1999, XX/540

²⁰² Sâbî, Tuhfetü’l-Ümerâ fî Târîhi’l-Vüzerâ, s. 286

²⁰³ İbn Miskeveyh, Tecâribü’l-Ümem, I/39-40; İbnü’l-Esîr, el-Kâmil, VIII/98

gecimleri konusunda konuşmak üzere vezirin yanına gitmişti. Vezir'in hâcibi Ümmü Musa'ya: “ Şu anda vezir uyuyor. Onu uyandırmaya cesaret edemem. Şurada bir saat kadar otur, uyanmasını bekleyelim.” demişti. Ancak buna son derece kızan Ümmü Musa orayı terk ederek gitmişti. Bir müddet sonra uyanan Vezir Ali b. İsa hemen hâcibini Ümmü Musa'ya göndermiş, arkasından da oğlunu gönderip, özür dilediği halde özrü kabul edilmemişti. Ümmü Musa derhal halifenin yanına giderek vezir hakkın da iftiralarda bulunmuştu. O sırada annesi de yanında bulunan Muktedir, Ali b. İsa'yı 8 Zilhicce 304/2 Haziran 916 tarihinde Pazartesi günü azlederek tutuklattı.²⁰⁴ Ali b. İsa'nın birinci vezirlik dönemi, üç sene, on ay ve on sekiz gün sürmüştür.²⁰⁵ Yeni Vezir Husaybî tarafından malları müsadere edildi.²⁰⁶ Zehebî'nin rivayetinde ise Ali b. İsa serbest bırakıldı. Ancak kardeşleri İbrahim ve Ubeydullah'ın 100.000 dinarı müsadere edilerek görevlerinden azledildiler.²⁰⁷

Husaybî, yönetimi son derce zorlaştırıp, halkı sürekli sıkıştırıp ve bundan dolayı da Muktedir'in işi ve idaresi gittikçe çıkmazlara sürüklenmişti. Vezaret işleri yürütülemeyince Mûnisu'l-Muzaffer, vezirin azledilmesini ve yerine Ali b. İsa'nın tayin edilmesini Muktedir'e tesviye etmişti. Bunun üzerine Ebû'l-Abbâs el-Husaybî tutuklanmış oğlu ve yakınları da hapse atılmıştı. Muktedir, Dimaşk'te bulunan Ali b. İsa'ya haber göndererek Bağdat'a gelmesini istedi. Ayrıca Ali b. İsa merkeze ulaşınca-ya kadar ona vekalet etmesi için Ebû'l-Kâsım Ubeydullah b. Muhammed el-Kelvezânî geçici vezir tayin edilmiştir. Ali b. İsa Bağdat'a geldi.²⁰⁸ Onun gelmesinden bir hayli memnun olan Muktedir kendisine 20.000 dinar hediye etti.²⁰⁹ Bir gün sonra 315/927 senenin başında Ali b. İsa ikinci defa vezirlik görevine getirildi.²¹⁰

Ali b. İsa vezirlik görevine başlar başlamaz daha iyi çalışabilmesi için kendi kadrosunu oluşturmaya çalıştı. Ülke ekonomisini yeniden canlandırmak amacıyla devlet yönetiminde çok önemli bir yere sahip olan dîvnü'l-mağrib, dîvânü'l-meşrik, dîvânü'd-dıyâ, dîvâanü'z-zımâm, dîvânü'd-dâr, dîvânü'l-bir, dîvânü's-sadakât, dîvânü'l-ceyş, dîvânü'l-fas ve'l-hâtem gibi divanların işlerinin en iyi bir şekilde gitmesi amacıyla

²⁰⁴ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/40; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/98

²⁰⁵ İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, XIII/61

²⁰⁶ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/111

²⁰⁷ Zehebî, Târîhu'l-İslâm, XXX/21

²⁰⁸ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/149-151; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/163-164

²⁰⁹ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/151

²¹⁰ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/151; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/163-164

bütün divanların katiplerini değiştirerek yerlerine işin ehli ve kendisine yakın olan kişileri tayin etmiştir.²¹¹

Müsadere divanlarında iltizamlardan gelecek malları vermeyi taahhüt edenlerin yazıları, valilerin sevâdlardan ödemeyi teahhüt ettikleri miktarları özellikle Ahvâz, Fars ve el-Mağrib bölgesinden gelmesi gereken mallar, yönetim çarkı iyi işlemediğinden merkeze ulaşmamıştı. Ali b. İsa göreve gelince ilgililerden malların gönderilmesini isteyince mallar gelmeye başlamış ve bu sayede vezir görevlilerin ve halkın maaşlarını ödemeye başlamıştı.²¹² Ayrıca Ali b. İsa ordu içerisinde silah taşımayanları, ordu mensuplarının daha beşikte bulunan çocuklarının adlarını divanlardan ve maaş bordrolarından sildirmiştir. Çünkü bunların varlığı bilinmediği halde babaları, bu bebeklerin isimlerini divanlara yazdırarak, adlarına maaş almaktaydılar. Şarkıcıların, soytarıların, nedimlerin ve benzeri kişilerin maaşlarını kestiği gibi²¹³ ordu içerisinde silah taşıyamayan yaşlıların da maaşlarını kesti.²¹⁴

Vergilerden daha iyi bir şekilde istifade etmek için vergi ödemelerini muntazam hale getirilerek gereksiz vergilerin bir kısmını kaldırmış²¹⁵ ve harcamaları azaltmak amacıyla askerlerin ve saray görevlilerinin maaşlarını azaltmıştır.²¹⁶ Bir gün Ali b. İsa, Muktedir ile görüşmek için saraya geldiğinde maaşları azaltılan saray görevlileri Ali b. İsa'ya ağır hakaretlerde bulundular.²¹⁷

Ali b. İsa'ya gösterdiği başarılarından dolayı Muktedir tarafından teşekkürname gönderilmiştir.²¹⁸ Ancak, bir süre sonra Ali b. İsa, Hâkânî ile Husabî'nin vezirliği döneminde gelirlerin azalması, maaşların artırılması, askerlerin Enbâr'dan geri dönmelerinden sonra maaşlara yılda iki yüz kırk bin dinar daha artış yapılması, saray hizmetçileri ve haremde bulunanlar özellikle de Muktedir'in annesinin maaş ve masraflarının bir hayli artması üzerine endişelenmeye başladı.²¹⁹

Nasru'l-Hâcib ve saray görevlilerinin Vezir Ali b. İsa'nın aleyhinde çalışmaları üzerine vezir, artık yaşlandığını ve bu işleri daha fazla yürütemeyeceğini belirterek görevden affedilmesini talep etmiş, ancak Muktedir göreve devam etmesini, biraz daha

²¹¹ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/152

²¹² İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/164

²¹³ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/151; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, VIII/163-164

²¹⁴ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/165

²¹⁵ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/152

²¹⁶ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/157

²¹⁷ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/157

²¹⁸ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/159

²¹⁹ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/184; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/183

sabretmesini söyleyerek ona şöyle demişti: “Sen benim katımda babam Mu’tazîd konumundasın”²²⁰

Ali b. İsa istifa etmek konusunda kararlı olunca Halife Muktedir, konuyu Mûnis ile iştîşare ederek vezirliğe Fazl b. Ca’fer b. el-Furât, Ali b. Mukle ve İbn Ebî’s-Sâc’ın veziri Muhammed b. Halef’ten birisini vezirliğe düşündüğünü belirtti. Bunun üzere Munisü’l-Muzaffer bu üç vezir adayı hakkında görüşlerini şöyle ifade etmişti: “Fazl b. Ca’fer b. el-Furât olmaz. Biz onun amcası Vezir Ebu’l-Hasan’ı ve amcasının oğlu ile eniştesi Muhsin’i öldürüp, kız kardeşinin mallarını müsadere etmiştik. Bundan dolayı ona güvenemeyiz. Ali b. Mukle’ye gelince o da çok konuşan, aldatıcı ve vezarette hiçbir tecrübesi olmayan biridir. Bundan dolayı o da vezirlik makamına uygun biri değildir. Muhammed b. Halef’e gelince, o da cahil, aceleci ve hiçbir şeyi doğru dürüst yapamayan bir kişidir. En doğrusu Ali b. İsa’nın vezirlik görevine devam etmesidir.” şeklinde görüşlerini belirtti.²²¹

Daha sonra Mu’nis, Ali b. İsa ile karşılaşınca vezirlikte biraz daha kalmasını tavsiye ederek onu sakinleştirmeye çalıştıysa da Ali b. İsa ona şöyle demişti: “Sen sürekli olarak burada merkezde oturuyor olsaydın, devamlı olarak senden yardım isterdim. Ancak sen şimdi Rakka’ya,²²² arkasından da Şam’a gideceksin.”²²³ Ali b. İsa’nın görevi bırakma hususunda kararlılığını gören Halife Muktedir 15 Rebûlevvel 316/8 Mayıs 928 tarihinde Salı günü Ali b. İsa’nın ve kardeşi Abdurrahman’ın tutuklanmalarını emtetti.²²⁴ Onun ikinci vezirliği ise, bir sene, dört ay ve yirmi gün sürmüştür.²²⁵

Halife Muktedir döneminde Abbâsî Devleti’ne en parlak günlerini yaşatan Ali b. İsa dindar, hayır sever, gelirin büyük bir kısmını ihtiyaç sahiplerine, ulemaya ve salih insanlara dağıtır, kendisi az bir şeyle yetinirdi. Hameyn ve Suğur’a yapılan hizmetlerle bizzat ilgilenmiş bir çok vakıf kurarak dıvân-ı sultanın elde edilen gelirleri dıvânü’l-birr vasıtasıyla kutsal topraklara ve sınır boylarına harcamıştır.²²⁶ Ali b. İsa Mekke’de sürgünde bulunduğu sırada 300/912 yılında su sıkıntısı çekilmekteydi. Yönetim şehrin su ihtiyacının karşılanması için Cidde’den su getirmek amacıyla halkın deve ve eşeklerini kullandı. Ali b. İsa Mekke’ye sürekli olarak su getirmek amacıyla develer ve eşekler satın aldı ve onların bakılıp beslenmeleri için bir fon oluşturdu. Aynı

²²⁰ İbn Miskeveyh, Tecâribü’l-Ümem, I/184; İbnü’l-Esîr, el-Kâmil, VIII/183

²²¹ İbn Miskeveyh, Tecâribü’l-Ümem, I/184; İbnü’l-Esîr, el-Kâmil, VIII/183

²²² İbn Miskeveyh, Tecâribü’l-Ümem, I/184; İbnü’l-Esîr, el-Kâmil, VIII/183-184

²²³ İbnü’l-Esîr, el-Kâmil, VIII/184

²²⁴ İbn Miskeveyh, Tecâribü’l-Ümem, I/185; İbnü’l-Esîr, el-Kâmil, VIII/184

²²⁵ İbnü’l-Cevzî, el-Muntazam, XIII/61

²²⁶ İbn Tabâtabâ, el-Fahrî, s. 225; Bozkurt, “İbnü’l-Cerrâh, Ali b. İsa”, DİA, XX/540

zamanda, değirmencilerin pazarında ondan sonra Cerrâhiye denilen yerde bir kuyu da kazdırdı. Bu, suyu bol başka bir kaynağın da açılmasına ve onun kanalının genişletilmesine vesile oldu.²²⁷

e) Hâmid b. el-Abbâs (306-311/918-923)

Hâmid b. el-Abbâs devlet hizmetine girmeden önce ticaretle uğraşıyordu. Bu alandaki yeteneği sayesinde 273/886 Vâsıt, 287/900-300/912 Fars eyaleti ile Basra'nın harac ve dıyâ gelirlerini tahsil etmek üzere amil olarak görevlendirildi.²²⁸ Vezaret makamına gelmeden önce Vâsıt şehrinin valiliğini yapan Hâmid b. el-Abbâs sarayda söz sahibi olan Ebû'l-Kâsım Ali b. Muhammed el-Hâvârî tarafından vezirlik makamına aday olarak gösterilmiş, iyi bir idareci olduğu ve kısa zamanda devletin harcamalarını karşılamak için tedbirler alabileceği Halife Muktedir'e anlatılmıştı.²²⁹

Valilerden birisi dönemin veziri olan İbnü'l-Furât'a mektup yazarak, Vâsıt valisi olan Hâmid b. el-Abbâs'ın ödemeyi taahhüt ettiği mallardan çok daha fazlasını elde ettiği ve gelirin çok daha fazla olduğunu belirtmesi üzerine İbnü'l-Furât, valiye mektup yazılmasını emretmişti. Hâmid b. el-Abbâs kendine yazılan mektup üzerine sahip olduğu malların alınacağından korkup, Nasru'l-Hâcib ile Muktedir'in annesine mektup yazarak, kendisinin vezirliğe tayini konusunda Muktedir'e Hâmid b. el-Abbâs'ın çok zengin ve adamlarının fazla olduğunu ve hatta yanında dört yüz kadar silahlı kölesinin bulunduğunu söylediler.²³⁰ Muktedir askerlerin ve diğer görevlilerin maaşlarını geciktirmesi sebebiyle bir takım sosyal huzursuzluklara yol açan İbnü'l-Furât'ın azledilmesine, yerine Hâmid b. el-Abbâs'ın²³¹ Cemâziyelâhir 306/918 tarihinde Salı günü vezirliğe atanmasına karar verdi.²³²

Hâmid b. el-Abbâs Bağdat'a ulaştı ve üç gün vilayet sarayında kalmıştı. Bu süre içerisinde halk ile görüşüp duruyor, sürekli onlarla şakalaşıp etrafındakileri güldürüyordu, onun bu durumu sarayın hadımı ve Ebû'l-Kâsım b. el-Hâvârî ile sarayın diğer görevlilerine bunun vezirlik yapamayacağı kanaatini vermişti. Hatta hâcibi ona şöyle demişti: "Efendimiz! Vezir dediğiniz kişi elbiselerini giyer, resmi makamında oturur ve biraz daha ciddi tavır takınır." Hâmid b. el-Abbâs ise: "Yani vezir dediğin

²²⁷ Sâbî, Kitâbü'l-Vüzerâ, s. 286; Mez, Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti, s. 471,475

²²⁸ Aykaç, Mehmed, "Hâmid b. Abbâs", DİA, İstanbul 1997, XV/459

²²⁹ Sâbî, Tuhfetü'l-Ümerâ fi Tarihi'l-Vüzerâ, s.374

²³⁰ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/58; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/111; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/137

²³¹ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/110-111

²³² Mes'ûdî, Mürûcu'z-Zeheb, IV/305

kişi elbise giyer, yerinde oturur, hiç kimsenin önünde kalkıp kimseye muhabbet göstermez, hiç kimsenin yüzüne karşı gülmez ve hiç kimseyle konuşmaz mı dersin?’’ diye sorunca hacibi ona: ‘‘Evet’’ diye cevap vermişti. Hâmid b. el-Abbâs da ona şu karşılığı vermişti: ‘‘Allah bana güler bir yüz, iyi bir huy vermiştir. Bundan dolayı ben yüzümü ekşitecek ve vezirlik için huyumu değiştirecek değilim.’’ Onun bu tavrını Muktedir’e anlatıp ayıplamışlar ve vezirliği bilmediğini, böyle bir makamın ne demek olduğunu anlayamadığını ifade etmişlerdi.²³³

Halife Muktedir, Hâmid b. el-Abbâs’ın devlet idaresi hakkında bilgisizliğini fark edince kendisine onu tavsiye eden Ebû’l-Kâsım b. el-Havârî’yi kınamaştır.²³⁴ Bunun üzerine Muktedir, Ali b. İsa’nın hapisten çıkarılmasını ve vezirin yardımcısı olarak bütün divanları tanzim etmesini emretti (307/917).²³⁵ Bu vekalet şekli, Abbâsî Devleti tarihinde ilk defa uygulanan bir yöntemdi.²³⁶ Ali b. İsa kısa zamanda bütün yetkileri eline aldı. Ali b. İsa, vezire danışmaksızın işleri yürütüyordu. Böylece vezirliğin isminden başka Hâmid b. el-Abbâs’a hiçbir yetki bırakılmamış oldu. Hâmid b. el-Abbâs ile Ali b. İsa hakkında şu beyit söylenmişti:

‘‘Bu makamı olmayan bir vezir,

Bu da vezaretsiz bir makam sahibidir.’’²³⁷

Vezir Hâmid b. el-Abbâs, İbnü’l-Furât’ı sorgulamak için hapisten çıkardı ve onu sorgulamak için Ali b. Ahmed el-Mâderâî’yi görevlendirerek vezirliği döneminde yaptığı uygulamaları teftiş etmesini istedi. Yapılan soruşturmada İbnü’l-Furât’ın aleyhinde her hangi bir delile rastlanmadı. Bu duruma sinirlenen Hâmid b. el-Abbâs, İbnü’l-Furât’a ağır sözler söylemiş, daha da ileri giderek ona saldırmış, onu tokatlamıştı. İbnü’l-Furât ona şöyle demişti: ‘‘Sen şu anda sultanın tahtında, memleketin yönetiminde ve sarayında bulunuyor ve ülkeyi idare ediyorsun. Yoksa şu bulunduğun yer, arzu ettiğin gibi taksim edeceğin bir harman, istediğin gibi ölçüp biçip dağıtacağın bir hasılat veya ürününü darmadağın edeceğin bir tarla değildir.’’ Sonra İbnü’l-Furât, Şefî el-Lü’lue’ye dönüp şöyle dedi: ‘‘Benden, Emîru’l-Müminîne şunları iletmeni istiyorum. Hâmid b. el-Abbâs vezaret için getirilip saraya yerleştirildi. Ancak o, bu işin ehli değildir. Ben, Hâmid b. el-Abbâs’dan ikta karşılığında ödemesi için iki milyon dinar belirlemiştim. Bu meblağı ondan istedim. Kendisi de vezirliğe gelerek

²³³ İbnü’l-Esîr, el-Kâmil, VIII/111-112

²³⁴ İbn Miskeveyh, Tecâribü’l-Ümem, I/58

²³⁵ İbn Miskeveyh, Tecâribü’l-Ümem, I/59; İbnü’l-Esîr, el-Kâmil, VIII/112

²³⁶ Aykaç, ‘‘Hâmid b. Abbâs’’, DİA, XV/459

²³⁷ İbn Miskeveyh, Tecâribü’l-Ümem, I/59; İbnü’l-Esîr, el-Kâmil, VIII/112

bundan kurtulacağını ve bu miktarı ödemeyeceğini zannetmiştir. Hatta bunu fazlasıyla ödemesi gerekir.’’ Bu sözleri işiten Hâmid b. el-Abbâs bir hayli öfkelenmiş ve İbnü’l-Furât’a ağır sözler söylemişti. Hâmid b. el-Abbâs’ın bu sözlerine Ali b. İsa ve Nasru’l-Hâcib: ‘‘İbnü’l-Furât’a karşı sergilediğin bu davranışın ile bize ve kendine karşı büyük bir yanlışlık yaptın ve bir daha uyumayacak olan şeytanı uyandırmış oldun.’’diyerek karşılık vermişlerdir.²³⁸

Hâmid b. el-Abbâs vezaret alemeti olan siyah elbiseleri giymekten başka hiçbir fonksiyonu olmaksızın Bağdat’a oturmaktan hayli sıkılmıştı. Ayrıca, Ali b. İsa’nın elinde bulunan iltizamlarından dolayı Vezir Hâmid b. el-Abbâs’ın sürekli bir şekilde evrakları imzalamak canını sıkmaya başlamıştı. Ali b. İsa evrakı imzalatmak için şöyle yazardı: ‘‘Allah izzet ve şerefini artırsın, saygı değer ve bilge vezirimiz şunları imzalasın. Vezirin naibi bunları uygulamaya koyar.’’ Diğer taraftan Hâmid b. el-Abbâs’ın bazı vekilleri, Ali b. İsa’dan şikayetçi oldukları zaman dilekcelerinin üzerine şöyle yazarlardı: ‘‘Arazilerin iltizam mazbataları vezirin naibine aittir, bu da sultanın hukukunun gerekli şekilde korunmasıyla olur. Vezir, kendi görevlilerinin halka yaptıkları zulmü önlemek için harekete geçsin.’’²³⁹

Bunun üzerine merkezde durumunun iyice sarsıldığını gören ve günlerce halifenin huzuruna dahi çıkmayan Hâmid b. el-Abbâs eski görevine iade edilmesini istedi. Bunun üzerine vezir unvanını koruyarak Bağdat, Kufe, Vâsıt, Basra, Ahvâz, İsfahan ile Fırat Nehri çevresinde bulunan yerleşim birimlerinin gelirlerini toplamak ve bunların diğer idarî işlerini yürütmekle görevlendirildi ve Vâsıt’a gitti.²⁴⁰

Ali b. İsa masrafları azaltmak için gayret ederken Hâmid b. el-Abbâs devlete daha çok gelir sağlamak için uğraştı. Bu arada Halife Muktedir’in kaldırdığı miras vergisini tekrar koydu ve halkın aleyhine bazı uygulamalar yaptı. Hâmid b. el-Abbâs’ın vergileri artırması Halife’yi memnun ettiyse de bu durum, merkezde onun adına işleri yürüten Ali b. İsa’nın hoşuna gitmedi. Bu sırada Bağdat’da büyük bir isyan çıktı. O günlerde Ahvâz şehrinde bulunan Hâmid b. el-Abbâs’ın merkeze gelişiyse isyan daha da büyüdü.²⁴¹ Halife Muktedir, Bağdat’ta çıkan isyana son vermek amacıyla Huceriyye birliklerinin müdahalesini emretmiş ve gıda maddelerinin fiyatını belirleyerek bunun dışında hareket eden tüccarları zindana attırma tehdidinde bulunmuştur.²⁴² Halife

²³⁸ İbnü’l-Esîr, el-Kâmil, VIII/112-113

²³⁹ İbnü’l-Esîr, el-Kâmil, VIII/139-140

²⁴⁰ İbn Miskeveyh, Tecâribü’l-Ümem, I/59-60; Aykaç, ‘‘Hâmid b. Abbâs’’, DİA, XV/459

²⁴¹ İbn Miskeveyh, Tecâribü’l-Ümem, I/73-74; Aykaç, ‘‘Hâmid b. Abbâs’’, DİA, XV/459

²⁴² İbn Miskeveyh, Tecâribü’l-Ümem, I/73-74

Muktedir'in dayısı Hârûn b. Ğarîb bu isyanı bastırınca Halife'nin emriyle Vezir Hâmid b. el-Abbâs başta olmak üzere bu olaylara sebep olmakla suçlanan bütün komutan ve ileri gelenlerin ambarları açılıp tahılları halka satıldı. Bu sayede daha önce yükselen fiyatlar düştü ve halk sakinleşti. Halife Muktedir, Hâmid b. el-Abbâs'ın iltizamlarını iptal etti. Onun görevlendirdiği harac memurlarını görevden aldı ve bu arazilerin yönetimini Ali b. İsa'ya verdi.²⁴³

309/922 tarihinde Vezir Hâmid b. el-Abbâs, Kadı Ebû Ömer Muhammed b. Yusuf el-Ezdî'in fetvasıyla Hallâc-ı Mansûr'u öldürttü. Hallâc-ı Mansûr ile ilgili detaylı bilgi tezimizin ilerleyen bölümlerinde anlatılacaktır.²⁴⁴

Muktedir, çocukların, kadınların, hizmetçilerin, diğer görevli memurların ve askerlerin maaşlarının geciktirilmesinden dolayı yaptıkları sızlanmalar ve şikayetlerden rahatsız olmuştu. Ali b. İsa da bu maaşları sürekli olarak ödemeyi geciktiriyordu. Bir kaç ay maaşları biriktiriyor ve bir kaç ay maaşı bir anda ödemeye kalkışırken bir kısmını ise ödemekten vazgeçip maaşlarda indirim yapıyordu. İşçi ve diğer görevlilerin yıllık maaşlarında iki aylık maaş kısaltılmaktaydı. Bu durum halkın Ali b. İsa'ya karşı olan düşmanlığı bir hayli arttırmıştı.²⁴⁵

Müflih el-Esved ile Hâmid b. el-Abbâs ile arasında bir münakaşa olmuş ve tartışma esnasında Hâmid b. el-Abbâs ona şöyle demişti: “Yüz siyah köle satın alıp hepsine ‘müflih’ adını vereceğim ve hepsini hizmetçilerime hibe edeceğim.” Müflih bu söze son derece üzülmüştü.²⁴⁶

Muktedir'in yakın hizmetçilerinden olan Müflih el-Esved, İbnü'l-Furât'ın oğlu Muhsin ile işbirliği yaparak vezirin, halife nezdindeki itibarını sarstı. İbnü'l-Furât'ın vezareti için plan kurmaya çalışmaya başladılar. Bunun için Müflih el-Esved bir hayli masraflar yapıp kendi eliyle yazdığı bir sultan emrinde şöyle demişti: “Vezir Hâmid b. el-Abbâs, Ali b. İsa, İbnü'l-Havârî, Şefî el-Lü'lüy, Nasru'l-Hâcib, Ümmü Musa el-Kahramâne ve Mâderânîler hepsi birlikte yedi milyon dinar teslim edeceklerdir.”²⁴⁷

Muktedir hapiste bulunan İbnü'l-Furât ile bazı konuları istişare ederdi. Bu istişarelerin birinde İbnü'l-Furât, Muktedir'e İbnü'l-Havârî'nin her ay on iki bin dinar geliri olduğunu belirtti. Muktedir bu miktarın çok fazla olduğunu belirterek Ali b.

²⁴³ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/73-74; Aykaç, 'Hâmid b. Abbâs', DİA, XV/459

²⁴⁴ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/76-78; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, VIII/126-129; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/137

²⁴⁵ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/85; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/139

²⁴⁶ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/87; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/140

²⁴⁷ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/87; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/140

İsa'nın tutuklanmasını emretti.²⁴⁸ Ali b. İsa tutuklanıp Zeydân el-Kahramâne'ye teslim edildi. O da onu İbnü'l-Furât'ın bulunduğu yere hapsedti. İbnü'l-Furât ise serbest bırakıldı.²⁴⁹ Hâmid b. el-Abbâs vezirlikten azledildi yerine İbnü'l-Furât tayin edildi.²⁵⁰ Hâmid b. el-Abbâs'ın vezirliği dört sene, on ay ve yirmi dört gün sürmüştür.²⁵¹

Hâmid b. el-Abbâs olup bitenleri öğrenince Vâsıt'tan kaçtı. İbnü'l-Furât ise onu ve adamlarını yakalamak için asker gönderdi. Askerler onun adamlarının bir kısmını yakaladılar. Ancak, Hâmid b. el-Abbâs kaçıp Bağdat'ta gizlendi. Daha sonra Hâmid b. el-Abbâs rahip elbisesi giyerek gizlendiği yerden çıktı. Nasru'l-Hâcib'in yanına giderek Muktedir'den kendisi için şefaatçi olmasını istedi. Nasru'l-Hâcib de Müflih el-Hâdim'i çağırarak ona: "Bu adam halifenin yanına girmek için izin istiyor." dedi. Müflih el-Hâdim onun Hâmid b. el-Abbâs olduğunu anlayınca: "Sayın vezirimiz hoş gelmişler. Nerede o her birisine "müflih" adını vereceğin siyah kölelerin" diye serzenişte bulunması üzerine Nasu'l-Hâcib ise ona, eski vezire karşı böyle davranmamasını söyleyerek şunları ilave etti: "Hâmid b. el-Abbâs hilafet sarayına hapsedilmeyi, İbnü'l-Furât'a teslim edilmemeyi istiyor."²⁵²

Müflih el-Hâdim, halifenin huzuruna çıkıp kendisine söylenenlerin tam tersini söyleyince Muktedir, Hâmid b. el-Abbâs'ın İbnü'l-Furât'a teslim edilmesini emretti. Hâmid b. el-Abbâs yeni vezire getirilince onu gayet iyi bir yerde hapsederek vezirliği döneminde yediği yemekleri, giydiği elbiseleri, güzel kukuları ve rahat bir yaşantıyı sürdürmesine imkan tanıdı.²⁵³

Vezir İbnü'l-Furât, Hâmid b. el-Abbâs'ı çağırarak, fukahanın ve yetkililerin huzurunda eline geçirmiş olduğu malları ne yaptığı hususunda onunla münazara yaptı. Vezir İbnü'l-Furât ele geçirdiği malları Hâmid b. el-Abbâs'dan isteyince, Hâmid b. el-Abbâs da bu malların bir milyon dinar civarında olduğunu itiraf etti. Hâmid b. el-Abbâs'ın elinde bulunan iltizamlar beş yüz bin dinar karşılığında Muktedir tarafından İbnü'l-Furât'ın oğlu Muhsin'e verildi. Daha sonra Hâmid b. el-Abbâs, Muktedir tarafından Muhsin'e teslim edilerek çeşitli işkencelere maruz kalmıştı. Muhsin, Hâmid b. el-Abbâs'ın sayılamayacak kadar malına el koydu. Çeşitli işkencelere maruz kaldıktan sonra İbnü'l-Furât'ın emri üzerine mallarını satması için Vâsıt'a gönderildi.

²⁴⁸ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/88

²⁴⁹ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/140

²⁵⁰ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/88

²⁵¹ İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, XIII/61

²⁵² İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/140-141

²⁵³ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/98; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/141

Adamlarına yolda onu zehirlemelerini emretti. Adamları da yolda Hâmid b. el-Abbâs'ın istediği haşlanmış yumurtanın içine zehir katıp kendisine verdiler. Bu zehrin etkisiyle Hâmid b. el-Abbâs ishal oldu. Vâsıt'a ulaştığında ise son derece kötü durumdaydı. Hâmid b. el-Abbâs'ı buraya Muhammed b. Ali el-Bezevferî getirdi. Onun zehrin etkisiyle içine düştüğü kötü durumu gören Muhammed b. Ali, kadıları ve şahitleri çağırması ve kendisinin bu konuda her hangi bir müdahalesinin olmadığını söyledi. Bundan sonra Hâmid b. el-Abbâs, kadı ve şahitlerin huzurunda şöyle dedi: “Muhsin'in adamları haşlanmış bir yumurta içine zehir koyup bana içirdiler ve bunun etkisiyle ölüp gideceğim, Muhammed b. Ali'nin bu konuda her hangi bir suçu yoktur. Ancak O, benim bazı eşya ve malıma el koyup, bunları meşinden torbalara dolturtup çarşılara gönderdi ve her bir çarşıda sultanın görevlileri huzurunda beş dirheme satıldı. Ayrıca bunların üzerine her birini kimin satın alacağını da yazmıştı. Bu satılan mallarım üç bin dinar değerindeydi. İşte buna şahit olunuz.” Halife'nin habercisi de burada bulunuyordu. Haberci olup bitenleri derhal merkeze bildirmiş, bu arada Muhammed b. Ali yaptığına pişman olmuş, ancak kendisi hemen Bağdat'a gönderilmişti. Hâmid b. el-Abbâs kısa bir süre sonra 311/923 yılında Ramazan ayında öldü.²⁵⁴

Ali b. İsa'ya gelince, ondan da üçyüz bin dinar alınması kararlaştırıldı. Muhsin bu malları ödemesi için Ali b. İsa'yı yakalayıp, ona azap etti ve hatta onu dövmesine rağmen Ali b. İsa bunları ödemeye yanaşmadı. Ali b. İsa'nın içine düştüğü bu durum Vezir İbnü'l-Furât'ın kulağına gidince, oğlunun Ali b. İsa'ya yaptıklarını kabullenmeyip reddetmişti. Çünkü Ali b. İsa vezirliği döneminde İbnü'l-Furât'a ve oğluna bir hayli iyiliklerde bulunmuş ve hatta o günlerde Muhsin'e on bin dirhem vermişti. Daha sonra Ali b. İsa kendisinden istenen malları da ödemişti. Sonra İbnü'l-Furât, Ali b. İsa'yı Mekke'ye gönderip Mekke emirine onu Sana'ya göndermesini emretti.²⁵⁵

f) Ebu'l-Kâsım Abdullah b. Muhammed b. Ubeydullah b. Yahya b. el-Hâkânî (312-313/924-925)

İbnü'l-Furât'ın üçüncü vezirliği döneminde Ebû'l-Kâsım Abdullah b. Muhammed el-Hâkânî gizlenerek yaşamını sürdürmüştü. Babası çok yaşlıydı ve aklını yitirmişti. İbnü'l-Furât ve oğlu Muhsin'in yönetimindeki otoriteleri sarsılmaya başlamış, pek çok sorunlar ortaya çıkmıştı. Bu durumu fırsat olarak değerlendiren Ebû'l-Kâsım Abdullah

²⁵⁴ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/94-104; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/141-142; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/158

²⁵⁵ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/142

b. Muhammed el-Hâkânî vezirlik görevine gelmek için çalışmalara başladı. Ayrıca Nasru'l-Hâcib ve Semel el-Kahramâne de onun vezir olması için Muktedir'i ikna etmeye çalışıyorlardı. Mûnisu'l-Muzaffer de Ebû'l-Kâsım Abdullah b. Muhammed el-Hâkânî'nin vezirlik makamına getirilmesi için Muktedir ile istişarede bulununca halife ona şu cevabı vermişti: “Babası dünyayı harap etti. O ise babasından daha tehlikelidir.”²⁵⁶ diyerek, babasının vezirliği döneminde ortaya çıkan sorunları bir daha yaşamak istemeyen Muktedir, onun vezir olmasını arzu etmiyordu. Ancak el-Hüseyin b. Ahmed el-Mâderâî'yi vezirlik makamına getirmeyi düşünüyordu.²⁵⁷ Bu arada Ebû'l-Kâsım Abdullah b. Muhammed el-Hâkânî, Muktedir'e yazdığı mektupta İbnü'l-Furât ve adamlarının mallarından iki milyon dinar müsadere ettiğini belirtmişti. Ebû'l-Kâsım Abdullah b. Muhammed el-Hâkânî, Muktedir'in istememesine rağmen Mûnisu'l-Muzaffer, Nasru'l-Hâcib, Harun b. Ğaribu'l-Hal ve sarayda söz sahibi olan kişilerin ısrarları sonucunda 9 Rebûlevvel 312/15 Haziran 924 tarihinde vezirlik makamına getirildi.²⁵⁸

O esnada hapiste bulunan İbnü'l-Furât, Ebû'l-Kâsım Abdullah b. Muhammed el-Hâkânî'nin vezirlik makamına getirildiğini haber alınca şöyle demişti: “Hapse atılan ben değilim, Halife'nin kendisidir.” İbnü'l-Furât bu sözleriyle yeni vezirin aciz olduğunu ve vezirlik işlerini bilmediğini ifade etmek istemiştir.²⁵⁹

Hâkânî vezarete geçtikten sonra Mûnisu'l-Hâdim hala San'a da sürgünde bulunan Ali b. İsa'nın Mekke'ye getirilmesini rica etmesi üzerine Hâkânî, Yemen valisi Ca'fer'e mektup yazarak Ali b. İsa'nın Mekke'ye dönmesine izin vermesini istemişti. Bunun üzerine Yemen valisi, Ali b. İsa'yı Mekkeye dönmesi için serbest bıraktı. Ali b. İsa Mekke'ye dönünce Mısır ve Şam bölgesindeki yönetim işleri kendisine verildi.²⁶⁰

Hâkânî, Halife Muktedir'in emri üzerine İbnü'l-Furât ve oğlu Muhsin'i devlete ihanet suçlarından mahkemeye sevk etti. Mahkemede bir kaç duruşmadan sonra İbnü'l-Furât ve oğlu Muhsin hakkında idam kararı alınmış ve bu karar kısa bir müddet sonra uygulanmıştır.²⁶¹

Hâkânî yönetim içerisinde İbnü'l-Furât'a yakın olan art niyetli ve rüşvetçi memurları idareten uzaklaştırarak kısa zaman içerisinde devletin harcamalarını

²⁵⁶ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/127

²⁵⁷ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/127

²⁵⁸ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/150-151

²⁵⁹ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/151

²⁶⁰ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/151

²⁶¹ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/126-139; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/151-155

azaltmaya çalışmıştır. Vezir devlet idaresinde işine çok başarılı bir şekilde devam ederken, halifenin annesinin katibi olan Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Ubeydullah el-Husaybî vezirlik makamına geçmek için çalışmalara başladı.²⁶²

Ebû'l-Abbâs el-Husaybî öldürülen Muhsin b. el-Furât'ın hanımının nerede olduğunu öğrenmiş ve Muktedir'e bu hanımın işlerini yürütmek istediğini söyleyerek izin verilmesini talep edince Muktedir de kendisine bu izni vermişti. Bunun üzerine Husaybî bu hanımdan aldığı yedi yüz bin dinarı Muktedir'e verince halife ile aralarında bir diyalog kurulmuştu. Husaybî'nin Muktedir'in yanına gidip gelmesi Hâkânî'yi endişelendirmişti. Buna bir çare bulmak için Hâkânî, Ebû'l-Abbâs'ın aleyhinde söz getirip götürecektir ve halife nezdinde değerini düşürecek jurnalciler görevlendirdi. Ancak Muktedir, söylenen sözlerin hiçbirisini dikkate almadı. Diğer taraftan Husaybî bu durumu öğrenince karşı harekete geçerek Vezir Hâkânî'nin ve oğlu Abdülvahab'ın ayıplarını, vezirlik görevini yürütmekten aciz olduklarını, pek çok malın ortadan kaybolduğunu ve görevlilerinin de devlet mallarına tamah ettiklerini bir mektupla halifeye bildirdi.²⁶³

Bu arada Hâkânî sıtma denilen şiddetli bir hastalığa tutulmuş, vücudu zayıf düşmüş, hastalığı daha da ilerleyip, yemekten ve içmekten kesilmişti. Hatta vezirlik makamına ayda bir ya da iki defa gidebiliyordu. Onun için devletin yönetim işleri yüzüstü kalmıştı. Bu durumu aşmak için Vezir Hâkânî, oğlunu kendi yerine vekalet etmesi için görevlendirmişti. Devletin işleri aksadığından dolayı malî kriz ortaya çıkınca askerlerin maaşları ödenemedi. Bu durumda askerler isyan edip, yağma hareketine yöneldiler. Bağdat'ta büyük bir karışıklık meydana geldi. Bu durumu engellemek için Muktedir, Vezir Hâkânî'ye mektup yazarak maaşların ödenmesini emretti. Vezir maaşları ödeyemeyince Muktedir tekrar mektup yazarak 100.000 dinarı vezirin temin etmesini, buna kendisinin de 200.000 dinar ilave ederek maaşların ödenmesini emretti. Vezir bunu da yerine getiremeyince ordu mensupları ve saray görevlileri daha büyük bir isyan başlattılar. Çok zor durumda kalan Halife Muktedir beytü'l-mâli hâssadan 300.000 dinar vererek, maaşların ödemesi yapılmıştır. Bu olaydan sonra Hâkânî görevden alınmış, malları musadere edilerek hapse atılmıştır. Oğlu ve yakınları ise

²⁶² İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/158

²⁶³ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/141-142; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/158

gizlenmek zorunda kalmıştır. ²⁶⁴ Hâkânî'nin vezirliği bir sene, altı ay ve iki gün sürmüştür. ²⁶⁵

g) Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Ubeydullah el-Husaybî (313-314/925-926)

Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Ubeydullah el-Husaybî, Hâkânî'nin vezirliği döneminde vezirlik makamına gelmek için çalışmalara başladı. Hâkânî'nin yönetimindeki başarısızlığı ve ekonomik sıkıntılar ve ordunun isyanı da buna eklenince Muktedir 11 Ramazan 313/925 tarihinde Perşembe günü Husaybî'yi vezirlik makamına getirdi. ²⁶⁶ Başka bir rivayette Husaybî'nin vezirliğe gelişi şöyle anlatılmaktadır: “Muktedir zamanında ülkenin bazı yerlerinde olaylar çıkmıştı. Halife bu olayları bastırmak üzere bir ordu göndermişti. Halife bu ordunun hareketinden devamlı haberdar olmayı çok istiyordu. Ahmed b. Ubeydullah b. el-Husaybî adında haber toplamada mahir bir kişi vardı. Bu kişi ordu ile birlikte güvenilir bazı kişiler gönderdi. Bunlara eğitilmiş kuşlar verdi ve şu tenbihte bulundu: “Bu kuşları, üzerlerine orduya ait haberleri ihtiva eden kağıtları bağlayarak her gün zaman zaman salıverin.” Onlar da öyle yaptılar ve bu şekilde kuşların taşıdığı haberler Ahmed b. Ubeydullah b. el-Husaybî'ye geliyor, o da bu haberleri Muktedir'e sunuyordu. Bu durum halifenin dikkatini çekti ve Ahmed b. Ubeydullah b. el-Husaybî'nin, ordunun hareketine ait bu haberleri nereden öğrendiğini sordu. Bu durum kendisine anlatıldı. Bunun üzerine Halife, onu kendisine vezir yaptı.” ²⁶⁷ Ebû'l-Abbâs el-Husaybî, Muktedir'in annesine katiplik ettiği sıralarda sultanın ve devletin diğer işlerinden el etek çekmiş, sufi elbiseleri giyip zühd ve takvaya bürünmüştü. Vezirlik makamına tayin edilince zühd ve takvayı terk ettiği için halk kendisine “el-mürted” adını vermişti. ²⁶⁸

Husaybî vezirliğe tayin edildikten sonra Ali b. İsa'nın Mısır ve Şam işlerinin kontrolünü sürdürmesini talep etti. Ali b. İsa Mısır ve Şam'a oradan da zaman zaman Mekke'ye gelip gider, buraların yönetimini kontrol ederdi. Ayrıca Husaybî yeni valiler tayin etmiş, özellikle Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Kâsım el-Kerhî'nin 58.000 dinarını musadere ettikten sonra onu Musul ve Diyâr-ı Rebîa müfettişliğine tayin etmiştir. ²⁶⁹ İbn

²⁶⁴ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/142-143

²⁶⁵ İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, XIII/61

²⁶⁶ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/142-143

²⁶⁷ İbn Tabâtabâ, el-Fahrî, s. 270

²⁶⁸ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/143; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/158-159

²⁶⁹ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/158-159

Miskeveyh, Ca'fer b. el-Kâsım el-Kerhî'den müsadere edilen malların miktarının 150.000 dinar olduğunu belirtmektedir.²⁷⁰

Husaybî vezirlik makamına geldiğinde ekonomik durumu hiç de parlak bir durumda değildi. Vezir giderleri karşılamak için halktan ağır vergiler alarak, halkı zor durumda bırakmıştı. Ayrıca daha önce kaldırılan miras vergisinin yeniden alınmasını emretmişti. Musadere sistemine bu dönemde ağırlık verilmiştir. Musadere edilen mallar “dîvânü'l-musâdirîn” de toplanmıştır. Musâdere edilen malların miktarı ise bir milyar dinara ulaşmıştır.²⁷¹ Vezir Husaybî yardımcılığına oğlu Muhammed'i atamış ve ona 1000 dinar aylık maaş bağlattırıştır.²⁷²

Husaybî'nin yönetimde kaldığı süre içerisinde başarısız olmasını tarihî kaynaklar şöyle belirtmektedir: “Husaybî vezirliğe tayin edildiği günden itibaren içki alemlerine katılır olmuştu. Her gece içki içer, sabaha sarhoş çıkardı. Sabahleyin de o sarhoş kafasıyla hiç bir işe gitmez, kimsenin derdini halletmeye çalışmazdı. Bütün yazışmaları, divanlara gelen yazıları bir tarafa atar, uzun bir aradan sonra okur ve bu gelen yazılara cevap vermeyi bir hayli ihmal ederdi. Bundan dolayı devletin malları kaybolmaya başlamış, çıkarları tehlikeye düşmüştü. Devletin işlerini vekillerine devretmiş, bu işlerle uğraşmaz olmuştu. Bunun için de vekilleri onun maslahatlarını kendi maslahatlarıyla değiştirmişlerdi.²⁷³ Çeşitli bölgelerden merkeze gelen yazıları Ebû'l-Ferec İsrâîl adlı görevli okur, kendi görüşleri doğrultusunda imzalar.²⁷⁴ Özellikle musâdere divanlarında iltizamlardan gelecek malları vermeyi teahhüt edenlerin yazıları, valilerin sevâdlardan ödemeyi vaad ettikleri miktarlar, bilhassa Ahvâz, Fars ve Mağrib bölgesinden gelen talepler yüzüstü kalmıştı.²⁷⁵ Bu gelen yazılara cevaplar verilmeyince merkeze mal akışı olmuyor, bütçe büyük sıkıntılarla karşı karşıya kalıyordu.

Husaybî üstlendiği sorumlulukları yerine getiremeyince Munisü'l-Muzaffer vezirin azledilmesini, yerine Ali b. İsa'nın atanmasını Muktedir'e tavsiye etti. Bunun üzerine 11 Zilkade 314/18 Ocak 926 tarihinde Perşembe günü vezir tutuklandı. Oğlu ve katipleri yakalanarak hapse atıldılar.²⁷⁶ Vezirliği ise bir sene ve iki ay sürmüştür.²⁷⁷

²⁷⁰ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/143

²⁷¹ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/144-156

²⁷² İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/154

²⁷³ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/143; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/164

²⁷⁴ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/143

²⁷⁵ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/164

²⁷⁶ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/149; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/164

²⁷⁷ İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, XIII/61

Muktedir, Husaybî'nin yaptıklarından sorguya çekilmesini emretti. Ayrıca şahit olmaları içinde fakih, kadı, katip ve diğer görevlilerinde hazır bulunmalarını istedi. sorgulamayı ise Ali b. İsa yürütüyordu. Yeni vezir, eski vezir'den aşağıdaki cevaplamasını istedi.

1- Ali b. İsa: “Bölge valiliklerden gelmesi gereken ve gelen harac, tarla, diğer müsâdere divanlarına gelenler ile iktalardaki mükelleflerin gönderdiği ve daha evvel gönderilmiş bulunan malların durumu nedir?” sorusuna Husaybî: “Bu konularda hiçbir bilgisinin olmadığını belirtti.”

2- Ali b. İsa: “Gelir ve giderler hakkında ne biliyorsun?” deyince Husaybî: “ Bunları da bilmediğini ifade etti.”

3- Ali b. İsa: “Neden Yusuf b. Ebî's-Sâc'ı Bağdat'a çağırıp da İsfahan dışında kalan bütün doğu vilayetlerinin işlerini ona teslim ettin?” Arkasından da şunları ilave etti: “Yusuf b. Ebî's-Sâc ve adamları yaşamlarını Azerbaycan gibi soğuk ve suları bol bir bölgede geçirip buraya alışkın oldukları halde, onların gelip de bu sıcak çöllerde sabredebilceklerini nasıl düşündün? Yusuf b. Ebî's-Sâc'ı burada görevlendirirken ordusunda harcamaları yürütmek üzere neden bir kimseyi görevlendirmedin?” Husaybî bu sorulara şöyle cevap verdi: “Ben Yusuf b. Ebî's Sâc'ın Karmatîler'e karşı savaşabileceğini zannetmiştim. Ayrıca O, orduda harcamaları yürütecek bir adamı kendisi istemişti.”

4- Ali b. İsa: “Mallarına el konan ve müsâdere edilen kimselerin hanımlarına dayak atılmasını ve bu hanımların senin adamlarına teslim edilmesini dinde nasıl caiz görebildin? Bu hanımlardan birisi de İbnü'l-Furât'ın hanımıydı. Adamların bu hanımlara uygun olmayan davranışlarda bulunsalardı asıl sorumlu sen olmayacak mıydın?”²⁷⁸

5- Ali b. İsa: “ 5.000 dinar maaş aldığına göre on dört ayda 70.000 dinarın olması gerekirken senin 250.000 dinar değerinde malın bulunmaktadır. Husaybî bu soruya: “Hırsızlık yapmadım ve ihanet de etmedim” şeklinde cevap vermiştir.²⁷⁹

6- Ali b. İsa: “Her ay 500.000 dinar civarında harcama yapıldığını” belirterek Husaybî'yi eleştirmiştir.²⁸⁰

Daha sonra Ali b. İsa, Husaybî'ye şöyle dedi: “Kendini aldattığın gibi müminlerin emirini de aldattın. Bu vezirlik görevini yürütemeyeceğini ve bu işin ehli olmadığını

²⁷⁸ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/153-155; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/165

²⁷⁹ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/155-156

²⁸⁰ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/156

neden söylemedin? İranlılar bir kimseyi vezir tayin etmek istediklerinde onun özel işlerini nasıl yürüttüğüne bakarlardı. Kendi işlerini yürütürken titiz ve tutumlu olduğunu görürlerse onu vezir tayin ederler, onu böyle bulamazlarsa şöyle derlerdi: “Kendi işlerini düzgünce ve dürüstçe yürütemeyen kimse devletin ve başkasının işini yürütmekten aciz olur.” diyerek onu tayin etmezlerdi. Bu sorgulamadan sonra Husaybî hapishaneye gönderildi.²⁸¹

h) Ebû Ali Muhammed b. Ali b. Mukle (316-318/928-930)

Yazısının güzelliğinden dolayı aylık altı dinar maaşla divanda çalışmaya başladı.²⁸² Henüz vezir olmayan İbnü'l-Furât'ın katipliğini yaptı. Bir sürede Fars bölgesindeki bazı şehirlerin idaresiyle ve haracını toplamakla görevlendirildi. İbnü'l-Furât vezir tayin edilince onu önce dîvânü'l-hatem'in ardından da dîvânü'd-dâr'ın başkanlığına getirdi ve Ahvâz, Kirmân, Haremeyn, Ummân, Azerbaycan, İrminiye amillikleriyle, çevredeki hükümdarlara gönderilecek yazıları hazırlama görevini verdi. İbnü'l-Furât azledilip, Ali b. İsa vezirliğe getirildikten sonra görevi, Halife Muktedir'in annesi Seyyide Şağab ve çocuklarının katipliğini yapmakla sınırlandırıldı. İbnü'l-Furât'ın ikinci vezirliği döneminde Sevâd'ın malî işlerine bakmakla görevlendirildi.²⁸³ Ancak, İbnü'l-Furât'ın üçüncü vezirliği döneminde kendisine yapılan iyilikleri unutarak rakipleriyle işbirliği yaptığı için İbnü'l-Furât tarafından tutuklanarak 100.000 dinarı müsâdere edildi. Daha sonra bu paralar hanımına iade edildi.²⁸⁴ Ali b. İsa'nın vezirliği döneminde dîvânü'd-dîyâ'nın başına getirildi.²⁸⁵

Gelirlerin azalması, maaşların arttırılması, saray masraflarının bir hayli artması üzerine dönemin veziri Ali b. İsa malî durumu düzeltmeyeceğini anlayınca istifasını sunması üzerine Muktedir, Munisü'l-Muzaffer ile vezirlik makamına kimin geleceği konusunda istişarede bulundu ve vezirliğe Fazl b. Ca'fer b. el-Furât, Ebû Ali b. Mukle ve Muhammed b. Halef en-Nîremânî'yi aday olarak düşündüğünü belirtti. Munisü'l-Muzaffer de bu üç adayın vezirliğe uygun olmadığını belirtti.²⁸⁶

Ali b. Mukle halifenin bu düşüncesini haber alınca derhal harete geçmiş ve birçok yerin iltizamlarını yüklenerek vezirliğe talip olduğunu söylemişti. Muktedir vezirliğe üç

²⁸¹ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/166

²⁸² İbn Tabâtabâ, el-Fahrî, s. 257

²⁸³ Özaydın, Abdülkerim, "İbn Mukle", DİA, İstanbul 1999, XX/211

²⁸⁴ İbn Tabâtabâ, el-Fahrî, s.258

²⁸⁵ Özaydın, "İbn Mukle", DİA, XX/211

²⁸⁶ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/184; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/183

aday hususunda Nasru'l-Hâcib ile de istişarede bulundu. Nasru'l-Hâcib bu üç aday üzerindeki görüşlerini şöyle belirtmişti: ‘‘Fazl b. Ca’fer b. el-Furât’a gelince o, doğru dürüst yazışmayı bile bilmez, bu yüzden bu konuda yeterli olmadığı gibi, daha dün amcasını, amca oğlunu ve eniştesini öldürüp, bacısının ve annesinin mallarına el koymuştun. Sonra Furâtoğulları rafiziliğe daha yakın olup, Ali evladına meyillidirler. Ali b. Mukle’ye gelince, onun insanlar katında her hangi bir saygınlığı olmadığı gibi, bu işin üstesinden gelmesinin zor olduğu ve her hangi bir tecrübesinin olmadığı bellidir. Sonunda Nasru'l-Hâcib, aralarında bir yakınlık olduğundan dolayı Muhammed b. Halef’i tavsiye etti. Ancak Muktedir, Muhammed b. Halef’in bilgisizliğini ve aceleciliğini öğrenince ondan nefret etmişti. Bundan dolayı halife kendisini vezirlik makamına uygun görmedi. Ali b. Mukle olup bitenleri haber alınca, Nasru'l-Hâcib’e hediyeler göndererek onun desteğini sağlamaya çalışmıştı.²⁸⁷ İbn Miskeveyh’in rivayetinin de ise Ali b. Mukle merkeze gelip, halifenin yanına uğramadan Nasru'l-Hâcib’in yanına gidip 300.000 dinar vermeyi taahhüt etmişti.²⁸⁸

Ayrıca Ali b. Mukle Karmatîler’in Enbâr’a gelmesi üzerine adamlarından birini Enbâr’a elli güvercin ile birlikte göndermiş, orada meydana gelen olayları günü gününe kendisine bildirmesini emretmişti. Enbâr’daki görevli haberleri günü gününe İbn Mukle’ye ulaştırıyor, İbn Mukle de Nasru'l-Hâcib vasıtasıyla halifeye iletiyordu. Nasru'l-Hâcib bir gün halifeye şöyle demişti: ‘‘Bu, İbn Mukle’yi ilgilendirmeyen bir iştir. Onu vezir tayin etseniz nasıl olur?’’²⁸⁹ Bunun üzerine Ali b. Mukle 15 Rebûlevvel 316/8 Mayıs 928 tarihinde Perşembe günü vezirlik makamına atandı.²⁹⁰ Başka bir rivayette Ali b. Mukle’nin vezirlik makamına gelmek için 500.000 dinar harcadığı belirtilmektedir.²⁹¹

Ali b. Mukle vezirlik makamına gelince kardeşi Hasan b. Ali’yi dîvânü’l-diyâi’l-hâssa ve dîvânü’l-dâri’l-hilâfe, diğer kardeşi Abbâs b. Ali’yi dîvânü’l-Furât ve dîvânü’l-cünd’ün başına getirdi. Oğulları da önemli görevlere tayin edildiler.²⁹²

Ali b. Mukle kendisinden önceki vezirlerin yaptığı gibi ekonomiyi düzeltmek için çalışmalara başladı. Bunun için valilere ve devlete para veya mal vermeyi taahhüt eden kişilere mektuplar göndererek, vermeyi garanti ettikleri miktarı göndermelerini belirtti.

²⁸⁷ İbnü’l-Esîr, el-Kâmil, VIII/184

²⁸⁸ İbn Miskeveyh, Tecâribü’l-Ümem, I/185-186

²⁸⁹ İbnü’l-Esîr, el-Kâmil, VIII/184

²⁹⁰ İbn Miskeveyh, Tecâribü’l-Ümem, I/186

²⁹¹ İbn Tabâtabâ, el-Fahrî, s. 257

²⁹² Özeydîn, ‘‘İbn Mukle’’, DİA, XX/211

Ayrıca, devletin ileri gelenlerinden borç para alarak giderleri karşılama yoluna gitmiştir.²⁹³ Bu dönemde bütçeye gelir kaynağı olarak görülen müsâdere sistemine de başvurulmuştur.²⁹⁴

Muktedir'e ikinci darbe girişimi esnasında Ali b. Mukle gizlenerek canını kurtardı.²⁹⁵ Darbe sonunda Muhammed b. el-Mu'tazid'a "el-Kâhir Billah" sıfatıyla biat edilince, Ali b. Mukle'yi vezirlik makamına getirildi.²⁹⁶ Ancak, iki gün sonra karşı darbeyle Muktedir tekrar hilafet makamına getirildi.²⁹⁷ Muktedir, Ali b. Mukle'yi tekrar vezir olarak tayin etti.²⁹⁸ Ali b. Mukle bu karışık dönemde halifelerin emirlerini yazmaktan başka bir şey yapmadı.²⁹⁹

Muktedir, Vezir Ali b. Mukle'nin Mûnisu'l-Muzaffer ile arasının iyi olması halifeyi endişelendirdi. Zaten, Muktedir ile Munisü'l-Muzaffer'in araları iyi değildi. Buna rağmen Muktedir, Mûnisu'l-Muzaffer'e iyi davranıyordu. Halife bir yolunu bulup Ali b. Mukle'yi vezirlik görevinden azletmek istiyordu. Halifenin istediği ortam, Munisü'l-Muzaffer'in Avâna ve Ukbarâ'ya gittiği bir zamanda oluştu. Bunu fırsat bilen Muktedir, Ali b. Mukle'yi saraya geldiğinde³⁰⁰ 16 Cemâziyelevvel 318/16 Haziran 930 tarihinde Çarşamba günü tutuklattı.³⁰¹ Ali b. Mukle'nin vezirliği dört ay ve üç gün sürdü.³⁰² Ali b. Mukle'nin tutuklattığı günün gecesi, vezir ile aralarında düşmanlık bulunan Muhammed b. Yâkût adamlar göndererek vezirin evini yaktırdı.³⁰³

Merkezde Ali b. Mukle'nin tutuklandığını, yerine Hüseyin b. el-Kâsım b. Ubeydullah'ın tayin edilmek istendiğini öğrenen Mûnisu'l-Muzaffer Bağdat'a gelerek, Ali b. İsa ile Muktedir'e haber gönderip, Ali b. Mukle'nin tekrar vezarete getirilmesini talep etmişti. Muktedir bu talebi kabul etmediği gibi, Ali b. Mukle'yi öldürtmek istemişti. Mûnisu'l-Muzaffer ve Ali b. İsa, halifenin bu düşüncesini gerçekleştirmesine mani olmuşlardı.³⁰⁴ Ali b. Mukle 200.000 dinarı müsâdere edilerek³⁰⁵ Fâris'e sürgüne gönderildi.³⁰⁶

²⁹³ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/187

²⁹⁴ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/185

²⁹⁵ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/193

²⁹⁶ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/193; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/202

²⁹⁷ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/195-198; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/203-205

²⁹⁸ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/199; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/206

²⁹⁹ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/200

³⁰⁰ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/203; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/218

³⁰¹ İbn Hallikân, Vefeyâtü'l-Âyân, V/114

³⁰² İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, XIII/61

³⁰³ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/203; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/218

³⁰⁴ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/204; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/218

³⁰⁵ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/218

³⁰⁶ İbn Hallikân, Vefeyâtü'l-Âyân, V/114

i) Süleyman b. el-Hasan (318-319/930-931)

Mûnisu'l-Muzaffer Bağdat'ın dışında olduğu bir sırada Halife Muktedir, Ali b. Mukle'yi vezirlikten azlederek yerine Hüseyin b. el-Kâsım'ı vezir tayin etmeyi düşünmüştü. Ancak, Mûnisu'l-Muzaffer Bağdat'a gelip olup bitenlere müdahale ederek Ali b. İsa'nın aracılığıyla Ali b. Mukle'nin tekrar vezarete getirilmesini Muktedir'den talep etmişti. Mûnisu'l-Muzaffer'in bu talebi reddedilince o, Hüseyin b. el-Kâsım'ın vezir tayin edilmemesini teklif etti.³⁰⁷ Bunun üzerine Muktedir, Mûnisu'l-Muzaffer'e vezirlik makamına uygun birini önermesini talep edince Mûnisu'l-Muzaffer, Süleyman b. Hasan'ı veya Abdurrahman b. İsa'yı teklif etti. Mûnisu'l-Muzaffer ile arasının açılmasını istemeyen Muktedir 15 Cemâziyelevvel 318/15 Haziran 930 tarihinde Perşembe günü Süleyman b. el-Hasan'ı vezir olarak tayin etti.³⁰⁸ Ayrıca Muktedir, Süleyman b. el-Hasan'ın yalnız başına hareket etmemesi için Ali b. İsa'yı yardımcılığına getirdi.³⁰⁹

Ali b. İsa divanların başkanlığına, mezâlim mahkemelerinin başına getirildi. Ayrıca diğer önemli işler de kendisine verildi.³¹⁰ Vezir Süleyman b. el-Hasan, Ali b. İsa'nın muvafakatını almadan herhangi bir icraatta bulunamıyordu.³¹¹ Ayrıca Sevâd bölgesi divanın başına da başka bir kimse tayin edilmiş, vezirin işleri bir hayli zorlaşmış, gelirleri azalmıştı. Görevleri gereği yerlerinden ayrılmayan kimselerin maaşlarına karşılık olarak tayin ettiği kimselere bu maaşların yarısını ödediği gibi fukahaya ve diğer halk kesimlerine yapılan bağışlarda da aynı uygulamayı yapıyordu.³¹² Bu dönemde de müsâdere sistemine devam edilmiştir.³¹³

Süleyman b. el-Hasan'ın vezirliği sağlam temeller üzerine oturmamış ve bağımsız hareket etme imkanına sahip olmadığı için gelirlerde bir hayli azalma meydana gelmişti. Bundan dolayı askerlerin maaşları ödenmediğinden isyan çıkmış, devlet zor durumda kalmıştı. Halife Muktedir devreye girip, maaşların ödenmesiyle isyan son bulmuştu.³¹⁴

³⁰⁷ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/204; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/218

³⁰⁸ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/205

³⁰⁹ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/205; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/218

³¹⁰ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/226

³¹¹ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/206

³¹² İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/226

³¹³ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/206-207; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/219

³¹⁴ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/207; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/222-223

Ekonominin zor durumda olması, istek ve taleplerin artması veziri sıkıntıya düşürmüştü.³¹⁵ Bunun için devletin yönetimi ve görevleri de aksayıp duruyordu. Bundan istifade eden kimseler Muktedir'e dilekçeler gönderip vezarete talip olduklarını belirtiyorlardı. Ayrıca bu dilekçe sahipleri üstlenecekleri iltizamları ve icra edecekleri görevleri belirtiyor ve ordunun maaşlarını ödemeyi taahhüt ediyorlardı. Bu talep ve taahhütlerden dolayı Halife Muktedir 27 Receb 319/15 Ağustos 931 tarihinde Süleyman b. el-Hasan'ı görevden alarak tutuklattı.³¹⁶ Süleyman b. el-Hasan bir sene, iki ay ve dokuz gün vezirlik görevinde kalmıştır. ³¹⁷Göreve getirilen yeni Vezir Kelvezânî tarafından Süleyman b. el-Hasan'ın 200.000 dinarı müsadere edilmiştir.³¹⁸

j) Ebu'l-Kâsım Ubeydullah b. Muhammed el-Kelvezânî (319/931)

Süleyman b. el-Hasan vezirlik görevinden azledildikten sonra Muktedir bu makama Hüseyin b. el-Kâsım'ı getirmeyi düşünüyordu. Ancak, Munisü'l-Muzaffer vezirlik makamına Ebû'l-Kâsım Ubeydullah b. Muhammed el-Kelvezânî'nin getirilmesini talep etmesi Muktedir'i rahatsız etmişti. Buna rağmen halife, Munisü'l-Muzaffer'den çekindiğinden dolayı 27 Receb 319/15 Ağustos 931 tarihinde Pazartesi günü Kelvezânî'yi vezir olarak tayin etmek zorunda kaldı.³¹⁹ Süleyman b. el-Hasan'ın vezirliği döneminde vezir yardımcısı olarak görev yapan Ali b. İsa Muktedir'in isteği üzerine aynı görevde kaldı.³²⁰

Kelvezânî vezirliği döneminde Mûnisü'l-Muzaffer'in etkisinde kalarak işlerini yürütmek zorunda kalmıştır. Örneğin dîvânu's-sevâd'ın başkanlığına Ebû'l-Feth el-Fadl b. Ca'fer'i Munisü'l-Muzaffer'in baskısıyla atamak mecburiyetinde kalmıştı.³²¹ Bu dönemde de musâdere sistemine devam edilmiştir.³²²

Ekonomi çok zor durumda olduğu için askerlerin maaşlarının ödenmemesinden dolayı isyan çıkmış, askerler vezire ağır hakaretlerde bulunarak, onu taşlamışlar, evinin yolunu keserek onun vezirlik makamına gitmesine engel olmuşlardır.³²³ Vezir maaşları ödemek için 700.000 dinara ihtiyacı olduğunu Muktedir'e ileterek şöyle demişti: “Ey Müminlerin Emiri! Askerlerin maaşlarını ödeyebilmem, ancak bu miktarı sizin bize

³¹⁵ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/211

³¹⁶ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/225

³¹⁷ İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, XIII/61

³¹⁸ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/212

³¹⁹ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/212; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/225

³²⁰ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/212

³²¹ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/212

³²² İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/213

³²³ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/219; İbn Tabâtabâ, el-Fahrî, s. 261

vermenizle mümkün olacaktır.” Vezirden gelen bu talebi Halife Muktedir hoş karşılamadı.³²⁴

Hüseyin b. el-Kâsım durumu öğrenince derhal Muktedir’e dilekçe yazarak, beytûlmaldan hiç para almadan bütün görevlilerin maaşlarını ödeyebileceğini³²⁵ ayrıca, beytûlmâl-i hâssa’ya,³²⁶ veya beytûlmâl³²⁷ bir milyon dinar vermeyi taahhüt ediyordu.³²⁸ Onun bu dilekçesi Muktedir tarafından Kelvezânî’ye iletildi. Muktedir ona şöyle dedi: “Bu falan kişiden gelen bir mektuptur. Ancak ben senin görevde kalmanı istiyorum.” Bunun üzerine Kelvezânî: “Benim için tamamlanmayan şeyin bu adam için tamamlanması uygundur. Bu malları sana vermeyi taahhüt eden kişiyi vezir yapmanı istiyorum.” dedi ve 29 Ramazan 319/15 Ekim 931 tarihinde vezirlik görevinden istifa etti.³²⁹ Muktedir’in vezirleri içerisinde görevden alınmayan, hapse atılmayan, malları müsâdere edilmeyen ve kendi isteğiyle istifa eden tek vezir Kelvezânî’dir. Vezirliği iki ay ve üç gün sürmüştür.³³⁰

k) Hüseyin b. el-Kâsım (319-931/320-932)

Bağdat’ta “ed-Danyâlî” diye bilinen hileci ve zeki bir adam vardı. Bu kişi kağıdı eskitiyor, eski zamanlarda yazılmış gibi bir yazı yazarak, bu yazıya bir takım işaretler ve rumuzlar ilave ederek devletin ileri gelen adamlarından bazılarına vererek, kendisine itibar, makam ve mevki sağlıyordu.³³¹

Yaptığı bu hilelerden birisinde: ” mim, mim, mim bundan şu şu anlaşılıyor” diye yazmıştı. Yazdığı bu mektubu Müflih’e ulaştırarak şöyle demişti: “Bu senden kinayedir, adın Müflih ve Muktedir’in mevlasısın.” Ayrıca, ona delalet ettiğine dair bir sürü sözler uydurmuş, Müflih de ona paralar vererek onu zengin etmişti. Vezirlik makamına ulaşmak için bir hayli çaba gösteren Hüseyin b. el-Kâsım onunla işbirliği yapmış, bu adam da Hüseyin’in adını bir kağıda yazarak kağıdı ve mürekkebi eskitmiş, ayrıca bu kağıda Hüseyin’in şemailini yazarak böyle bir adamın Abbâsîler’in on sekizinci halifesine vezir olacağını, onun vasıtasıyla devlet işlerinin yoluna gireceğini, düşmanların kahredileceğini, onun vezirliği döneminde dünyanın âbâd (mamur)

³²⁴ İbn Miskeveyh, Tecâribü’l-Ümem, I/217; İbnü’l-Esîr, el-Kâmil, VIII/231

³²⁵ İbn Miskeveyh, Tecâribü’l-Ümem, I/218; İbnü’l-Esîr, el-Kâmil, VIII/231

³²⁶ İbn Miskeveyh, Tecâribü’l-Ümem, I/218

³²⁷ İbnü’l-Esîr, el-Kâmil, VIII/231

³²⁸ İbn Miskeveyh, Tecâribü’l-Ümem, I/218; İbnü’l-Esîr, el-Kâmil, VIII/231

³²⁹ İbn Miskeveyh, Tecâribü’l-Ümem, I/218

³³⁰ İbnü’l-Cevzî, el-Muntazam, XIII/61

³³¹ İbn Miskeveyh, Tecâribü’l-Ümem, I/215; İbnü’l-Esîr, el-Kâmil, VIII/230

olacağını yazmıştı. Bu mektubu alan ed-Danyâlî kağıdını eskittikten sonra Mühlih'e içeriğini okumuştı. Bunun üzerine Mühlih de bu mektubu Muktedir'e getirmişti. Mektubu okuyunca Muktedir, Müflihe: “ Katipler arasında bu özelliklere sahip bir kimse tanıyor musun?” diye sormuştu.³³² Müflih: “ Bu sıfatlara uygun birisini bilmiyorum.” diye cevap verince Muktedir'in bu sıfatlara uygun birisini bulma konusunda bir hayli istekli olması üzerine³³³ Müflih: “ Hüseyin b. Kâsım'dan başka bu sıfatlara sahip bir kimseyi tanımıyorum.” diye cevap vermişti. Muktedir: “Gerçekten doğru söyledin, benim de gönlüm hep ondan yanadır. Şayet, Hüseyin b. Kâsım'ın vezirliği konusunda bir dilekçe gelirse onu bana getir. Bu durumu gayet gizli tut ve kimseyi bundan haberdar etme.” şeklinde Müflih'e talimat vermişti.³³⁴

Müflih, ed-Danyâlî'nin yanına gelerek katipler arasında bu özelliklere sahip bir kimseyi tanıyor musun? diye sorması üzerine ed-Danyâlî: “Bilmiyorum.” diye cevap verince Müflih:” Bu mektup sana nereden geldi, nasıl eline ulaştı?” diye sorunca ed-Danyâlî: “Babamdan intikal etti. O da bu mektupları babalarından miras olarak almış, nihayet Dânyâl Peygamber'den bize kadar intikal etmiştir.” şeklinde cevap verdi. Müflih bu mektubun durumunu Muktedir'e anlatınca, o da mektubu alıp öptü ve muhafaza edilmesi için sakladı³³⁵

Gelişmelerden haberdar olan Hüseyin b. el-Kâsım vezarete talip olduğunu bir dilekçeyle Müflih'e bildirmiş, Müflih de bu dilekçeyi hemen Muktedir'e ulaştırmıştı. Bu mektup olayı Hüseyin b. el Kâsım'ın vezir olarak atanmasında etkili olmuştur.³³⁶ Diğer etkenler ise ekonominin zor durumda olması, maaşların ödenmemesi, askerin isyan etmesi ve Hüseyin b. el-Kâsım'ın gerekli parayı hatta daha fazlasını ödemeyi taaahhüt etmesinden dolayı Muktedir 29 Ramazan 319/15 Ekim 931 tarihinde Cuma günü Hüseyin b. el Kâsım'ı vezir olarak tayin etti.³³⁷

Vezir Hüseyin b. el-Kâsım göreve başlayınca ilk iş olarak maliye ile ilgilenmek ve bozulan ekonomiyi düzeltmek için çalışmalara başlamak oldu. Bunun için valilerden ve iltizam sahiplerinden 70.000 dinar aldı.³³⁸ Hüseyin b. el-Kâsım'ın vezirliğe gelmesinde rol oynayanlar Ali b. İsa'nın yanında göreve devam etmemesini istediler.³³⁹ İbn

³³² İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/215-216; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/230-231

³³³ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/216

³³⁴ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/216; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/231

³³⁵ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/231

³³⁶ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/231

³³⁷ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/215-219; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/231-232

³³⁸ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/219

³³⁹ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/232

Miskeveyh'in rivayetinde ise Hüseyin b. el-Kâsım, Ali b. İsa ile çalışmak istemediğini, göreviyle ilgili işlere ve mezâlim mahkemesine onun bakmamasını istedi ve talebi halife tarafından onaylandı.³⁴⁰ Ali b. İsa görevden alındıktan sonra Sâfiyye denilen yere sürgüne gönderildi.³⁴¹ Yeni Vezir, kendisine rakip olarak gördüğü kişiler görevlerinden uzaklaştırarak, yakınlarını ve kendi taraflarını önemli yerlere tayin etmiştir. Oğlu Kâsım b. el-Hüsyin günlük yüz dinar karşılığında katiplik görevine tayin edilmiştir.³⁴²

Halife Muktedir'in daha önce iki defa vezirliğe getirmeyi düşündüğü Hüseyin b. el-Kâsım'a Mûnisu'l-Muzaffer engel olmuştu. Bundan dolayı Hüseyin b. el-Kâsım ile Mûnisu'l-Muzaffer arasında bir soğukluk bulunmaktaydı. Hüseyin b. el-Kâsım vezir olunca Mûnisu'l-Muzaffer'in yönetim üzerindeki etkisini kırmak için harekete geçti. Vezir Hüseyin b. el-Kâsım bazı komutanlarla anlaşarak Mûnisu'l-Muzaffer'e suikast düzenlemeyi planladı. Mûnisu'l-Muzaffer'in bu suikastin yapılacağını haber alması üzerine karşı harekete geçerek veziri yakalatmak için evine hücum etmeyi planladı. Bunu haber alan Hüseyin b. el-Kâsım geceleri evine gitmiyor, sabah olunca evine gidiyordu.³⁴³ Bu durum on gün devam etti.³⁴⁴ Bundan dolayı vezir saraya taşınmak zorunda kalmıştı. Daha sonra Mûnisu'l-Muzaffer, vezirin azledilip,³⁴⁵ mallarının müsâdere edilmesini³⁴⁶ Muktedir'den talep etti. Muktedir, vezirin azletilmesini kabul etmişse de³⁴⁷ mallarının müsâdere edilmesine izin vermedi.³⁴⁸ Bunun üzerine Mûnisu'l-Muzaffer, vezirin tutuklanıp, Ummân'a sürgüne gönderilmesini istedi. Muktedir bunu da kabul etmediği gibi,³⁴⁹ vezirin sarayda oturmaya devam etmesini ve vezirlik görevini de sürdürmesini istedi. Ancak, Mûnisu'l-Muzaffer bu durumdan hoşnut olmadı.³⁵⁰

Muktedir ile Mu'nisü'l-Muzaffer arasında ihtilaf çıkınca, Mûnisu'l-Muzaffer yakınlarını ve taraflarını alarak Bağdat'tan ayrılıp, Musul'a gitmek için harekete geçti. Durumu haber alan vezir, Mûnisu'l-Muzaffer'in yanında bulunan komutan ve kölelere mektuplar yazarak derhal Bağdat'a dönmelerini emretmesi üzerine bazıları geri döndü. Mûnisu'l-Muzaffer yanından ayrılmayanlarla birlikte Musul'a doğru devam etti. Bunun üzerine Vezir Hüseyin b. el-Kâsım, Mûnisu'l-Muzaffer'in ve yanındakilerin mallarını

³⁴⁰ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/219

³⁴¹ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/232

³⁴² İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/220

³⁴³ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/221; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/232

³⁴⁴ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/221

³⁴⁵ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/221; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/232

³⁴⁶ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/232

³⁴⁷ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/221; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/232

³⁴⁸ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/232

³⁴⁹ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/221

³⁵⁰ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/232

müsâdere etti. Müsâdere edilen mallar bir hayli fazla olduğundan Muktedir Vezir'in bu davranışından çok memnun olmuş ve kendisine "Amîdü'd-Devle" sıfatını verdi ve ismini dinarlar ve dirhemler üzerlerine yazdırdı. Böylece Vezir devlet işlerinde önemli bir güce sahip olmuş ve istediğini tayin eder, istediğini de azleder hale geldi.³⁵¹

Vezir Hüseyin b. el-Kâsım'ın gelirleri azalmış giderleri artmıştı. Vezir, vezirlik makamına gelmek için oldukça fazla masraf yapmıştı. Bu harcamaları kapatmak için borç para almıştı.³⁵² Alınan borç miktarı yaklaşık olarak 500.000 dinardı.³⁵³ Harun b. Ğarib ile Husaybî bu durumu Muktedir'e bildirdiler. Halifenin yanına geldiklerinde vezirin, halife'ye sunduğu bütçeyi görünce bunun tutarlı bir bütçe olmadığını bildirdiler. Böylece halife bunun doğru olup olmadığını araştırmak için katipleri görevlendirdi. Araştırma neticesinde bunun doğru olmadığı anlaşıncı, vezir Rebûlâhir 320/932 tarihinde tutuklandı.³⁵⁴ Vezirliği ise yedi ay sürmüştür.³⁵⁵

1) Ebû'l-Fazl b. Ca'fer b. el-Furât (320/932)

Vezir Hüseyin b. el-Kâsım, Ebû Yusuf Yakup b. Muhammed el-Berîdî'yi Basra'ya tayin etmişti. Ayrıca Ebû Yusuf'a 30.000 dinar bağışlamıştı. Bu durumu öğrenen Ebû'l-Fazl b. Ca'fer b. el-Furât yapılan iltizamın yanlış olduğunu Ebû Yusuf Yakup b. Muhammed el-Berîdî'nin Basra'daki görevlilerin maaşlarını ödemesini ve her yıl beytûlmale 60.000 dinar³⁵⁶ veya 80.000 dinar³⁵⁷ göndermesini belirtmişti. Ayrıca bu konuyu Muktedir'e bildirmiş, Muktedir de onu yaptığı bu işten dolayı takdir etmişti.³⁵⁸ Daha önce Muktedir, Ebû'l-Fazl b. Ca'fer b. el-Furât'ı üç kişiden bir olarak vezirliğe aday göstermiş, ancak Munisü'l-Muzaffer ve Nasru'l-Hâcib'in uyarıları neticesinde onu vezir olarak tayin etmemişti.³⁵⁹ Hüseyin b. el-Kâsım vezirlikten azletildikten sonra Muktedir 28 Rebûlâhir 320/8 Mayıs 932 tarihinde Pazartesi günü Ebû'l-Fazl b. Ca'fer b. el-Furât'ı vezir olarak tayin etti.³⁶⁰

³⁵¹ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/222-223; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/237-238

³⁵² İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/226; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/238

³⁵³ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/226

³⁵⁴ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/225-226; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/238-239

³⁵⁵ İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, XIII/61

³⁵⁶ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/224

³⁵⁷ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/238

³⁵⁸ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/238

³⁵⁹ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/184; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/183-184

³⁶⁰ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/228

Ebû'l-Fazl b. Ca'fer b. el-Furât'a teslim edilen vezir, 40.000 dinarı müsâdere edildikten sonra Basra'ya sürgüne gönderilmiştir.³⁶¹ Halife Muktedir döneminin en zayıf ve en karmaşık bir döneminde vezirlik makamına gelen Ebû'l-Fazl b. Ca'fer b. el-Furât yapmak istediklerini gerçekleştirememiş, vezirliği süresince Munisü'l-Muzaffer ile mücadele etmek zorunda kalmıştı. Bu zor durumda valilerden ve iltizam sahiplerinden gelmesi gereken mallar merkeze gelmeyince devlet bütçesi iflasın eşiğine gelmiş, yönetim hem siyasî, hem de malî krizle karşı karşıya kalmıştır. Halife Muktedir'in ordusuyla Mûnisu'l-Muzaffer'in ordusunun karşılaşmasıyla bu kriz doruk noktasına ulaşmıştır. Yapılan savaşta Muktedir öldürülmüş, vezir ise saklanmak zorunda kalmıştır.³⁶² Dönemin son veziri Ebû'l-Fazl b. Ca'fer b. el-Furât, beş ay ve yirmi dokuz gün görevde kalmıştır.³⁶³

Muktedir döneminde iş başında olan vezirlerle ilgili şu sonuçları çıkarabiliriz:

1- Muktedir'in halifeliği süresince göreve getirilen on beş vezir bu makama tayin edilmeden önce devletin çeşitli kademelerinde görev almış ve bu görevlerde başarıyla ön plana çıkmış özellikle de malî konularda uzmanlaşmış, devletin işleyiş mekanizmasını ve diplomasisini iyi bilen yetenekli ve kabiliyetli kişilerdi.

2- Muktedir'in ilk yıllarında göreve getirilen Abbâs b. el-Hasan ve İbnü'l-Furât gibi vezirler halifenin yaşının küçüklüğünden dolayı yönetimi ellerinde bulundurup, bağımsız hareket ederek, muhaliflerini sindirip, taraftarını önemli görevlere tayin etmek suretiyle devlet işlerinde önemli bir güç ve otorite olmuşlardı. Onların bu şekilde hareket etmeleri hayatlarına mal olmuştu.

3- İbnü'l-Furât ve Ali b. İsa dışında vezirlik makamına üst üste tayin edilen olmamıştır. İbnü'l-Furât üç, Ali b. İsa ise iki defa bur göreve tayin edilmişti. Ayrıca Ali b. İsa, Hâmid b. el-Abbâs, Süleyman b. el-Hasan ve Ebû'l-Kâsım Ubeydullah b. Muhammed el-Kelzânî'nin yardımcılığında bulunarak devletin yönetim kadrosunda en uzun süre kalan bir kişidir. Onun vezir yardımcısı olarak atanması Abbâsî Devleti tarihinde ilk defa uygulanan bir yöntemdir.

4- Vezir olarak tayin edilen kişi bir önceki veziri yargılayıp, mallarını müsâdere edip, hapse atmakla işe başlar, eski vezirin yakınları ve tarafları da bu muameleden nasiplerini alırlardı. Hatta kimileri de yeni vezirin vezarette kaldığı sürece saklanmak

³⁶¹ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/228

³⁶² İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/233-241; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/241-244

³⁶³ İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, XIII/61

zorunda kalırdı. Bu durum yeni vezire karşı kin ve nefret besleyen, onun başarısızlığı durumunda karşı harekete geçen bir kitlenin oluşmasına sebep oldu. Sadece iki ay, üç gün vezirlik makamında kalan Ebû'l-Kâsım Ubeydullah b. Muhammed el-Kelvzânî kendi isteğiyle istifa ettiği için malları müsâdere edilmekten ve hapse atılmaktan kurtulmuştur.

5- Muktedir'in yirmi beş yıllık iktidarı döneminde on beş vezir iş başına gelmiş, bunların içerisinde İbnü'l-Furât, Ali b. İsa ve Hâmid b. Abbas yaklaşık olarak on beş yıl vezirlik görevinde kalmış, diğerleri ise daha kısa süreli bu görevde kalmışlardır. Sık sık vezir değiştirmek devletin istikrarsızlığını ortaya koymaktadır. Çünkü göreve gelen vezir, bir önceki uygulamaları yürürlükten kaldırabildiği gibi, yeni farklı uygulamaları da yürürlüğe koyabiliyordu. Bu uygulamalar halkın lehine olduğu gibi aleyhine de olabiliyordu. Aleyhine olan durumlarda halk tepkisini isyan ederek ortaya koyuyordu.

6- Göreve yeni başlayan vezir, ekonomiyi düzeltmek için sıkı bir malî politika uygulardı. Bunu gerçekleştirmek için vergiler arttırılır, giderler azaltılır, fiyatlar yükseltilir, devlet memurlarının ve ordu mensuplarının maaşları geciktirilirdi. Bu durum halk arasında çeşitli rahatsızlıklara sebep olurdu. Ali b. İsa göreve geldiğinde farklı bir ekonomik program uygulamasına rağmen çeşitli vesilelerle toplanması bir adet haline gelen vergileri kaldırmak için caba gösterdi. Ayrıca bütçeyi derleştirmek için müsâdere sisteminin uygulanması, mirastan vergi alınması, Vezir İbnü'l-Furât'ın uygulamaya koyduğu rüşvetten vergi alınması ilkesi sıkça başvurulmuş bir yoldu.

7- Vezirlerin tayin edilmesinde ve azledilmesinde ekonomik ve sosyal sebeplerin yani sıra sarayda söz sahibi olan kişilerin ve ordu komutanlarının halife üzerindeki etkisi büyüktü. Halife Muktedir vezir tayin ettiği zaman son vezir hariç mutlaka Mûnisu'l-Muzaffer ile istişare de bulunur, onun onayını aldıktan sonra atama yapardı. Muktedir iki defa Hüseyin b. el-Kâsım'ı vezir tayin etmek istediğinde Mûnisu'l-Muzaffer'in buna karşı çıkması neticesinde halife vezarete Onun isteği doğrultusundaki kişileri tayin etmek zorunda kalmıştı. Bu durum ordunun yönetim üzerinde büyük bir güç teşkil ettiğini göstermektedir. Başkalarının desteğiyle makam mevki sahibi olanlar bağımsız hareket etme yeteneğinden mahrum oldukları için bu makamı onların lehine kullanmaları muhakkaktır. Mûnisu'l-Muzaffer'in azledilmesini istediği Vezir Hüseyin b. el-Kâsım görevde kalınca Mûnisu'l-Muzaffer ile el-Muktedir'in arası açılmış ve bu anlaşmazlık Muktedir'in öldürülmesiyle sonuçlanmıştır.

8- Vezirlerin azledilmesinde saray mensuplarının masraflarının azaltılması ve ordunun maaşlarının geciktirilmesi ön plana çıkmaktadır. Saray mensuplarının giderlerinde azalmalar meydana gelince hemen harekete geçerek dönemin vezirinin azledilmesi ve onların isteklerini karşılayacak olan kişinin vezir olması için çalışmalara başlanırdı. Sarayın harcamalarının kısıan Ali b. İsa'nın azledilmesinden saray kahyası Ümmü Musa el-Kahramâne'nin rolü büyük olmuştu. Ordu mensupları da maaşları geciktirilince sık sık isyan ederek karışıklıklar çıkarırlardı. İstekleri karşılanınca da isyana son verirlerdi. Halife Muktedir'e bu istekleri yerine getirmeyi taahhüt eden kişiler vezir olarak atanıyordu. Hatta bu kişilerden biri de beytü'l-mâl-i hâssaya bir milyon dinar vermeyi bile vaat etmişti.

3) Valilik ve Valileri

Vali idaresini üstlendiği vilayetin işlerini halife adına vekaleten yürüten kişidir.³⁶⁴ Abbâsî Devleti'nin son derece geniş bir alana yayılmasından ve kanunla birlikte iç haberleşme ve irtibat kurmadaki güçlüklerden dolayı ademimerkeziyet, yani otonom eyaletler sistemi uygulanan Abbâsî Devleti'nde, eyaletlerindeki mahalli meseleler konusunda valinin emretme gücü en üst seviyedeydi.³⁶⁵ Hükümet halkın işlerine bütünüyle karışmıyor, belirli ölçüler dahilinde müdahale ediyordu. Hatta her şehir, bizzat kendisini ilgilendiren işlerini doğrudan idare ediyor, merkezi idare onların işlerine ancak fitne ve karışıklık durumlarında veya vergi konularındaki programlarda müdahale ediyordu. Bununla birlikte merkezi yönetim, su kanalları yaptırmak, bu kanalları onarmak gibi ziraatla ilgili işlerin tamamının kontrol ve idaresini sürekli takip ediyordu.³⁶⁶

Abbâsîler'de umûmî ve husûsî olmak üzere iki türlü valilik bulunmaktadır:

I- Umumi valilik, valisi bulunduğu bölgenin sevk ve idarî işlerinden sorumlu olmakla beraber temelde aşağıdaki görevleri yerine getirmekle de sorumludur.

a) Orduyla ilgili kararlar almak ve halifelerin takdirinin dışında askerlerin maaşlarını vermek

b) Adliye teşkilatına bakmak, kadıların ve hâkimlerin tayinlerini yapmak ve bunları denetlemek

³⁶⁴ Corci Zeydân, İslam Medeniyeti Tarihi, IV/362

³⁶⁵ Hitti, İslam Tarihi, II/509

³⁶⁶ Hasan İbrahim, İslam Tarihi, II/269

c) Vergileri toplamak, sadakaları kabul etmek ve vergileri toplayacak görevlileri tayin etmek ve toplanan sadakaları hak sahiplerine dağıtmak

d) Kötü niyetli kişilere karşı İslamı korumak

e) Halkın emniyetini ve asayişini sağlamak

f) Cuma namazlarına imamlık yapmak

g) Hacca gideceklere her türlü kolaylığı sağlamak³⁶⁷

ı) Polis teşkilatını idare etmek³⁶⁸

j) Savaş stratejisini belirlemek, düşmana karşı cihad etmek ve ganimetleri askerler arasında paylaşmak³⁶⁹

II) Hususi valilik. Hususi valinin görevleri ordunun yönetimi ve halkı ilgilendiren durumlarla sınırlıdır. Adliye teşkilatı (hâkimler ve kadılar) ve vergiler konusunda her hangi bir yetkiye sahip değildir.³⁷⁰ Fakat umumiyetle eyalet valilerinin otoritesi, o valinin şahsi kabiliyet ve işbirliğine, halifenin zayıflığına ve federal başşehirden olan uzaklığına son derecede bağlı olduğundan, “umumi” ve “özel” diye yapılan bu ayırım hayli nazari kalır. Her bir eyaletlerdeki mahalli gelirler, hemen hemen her eyalette o eyaletlerin hükümetle ilgili masraflarını karşılamada kullanılıyordu. Şayet mahalli masraflar gelirlerden az ise, kalan kısmını vali, hilafet merkezindeki hazineye gönderiyordu.³⁷¹

Hilafet merkezinden uzak eyaletlere hanedana mensup kişiler veya son derece güvenilir kumandanlar tayin edilirdi, ancak bu göreve tayin edilen kumandanlar zamanla Bağdat veya Sâmerîâ da oturmayı tercih ederek yerlerine vekiller göndermeye başladılar. Merkezi otoriterin zayıflaması üzerine bu valiler veya vekiller bağımsızlıkları ilan ettiler.³⁷²

Muktedir halife olunca eyaletlerin yönetimini tamamen valilere bıraktı. Bu durum ilk anda merkezi yönetimi rahatlatır gibi görünse de zaman içerisinde ağır sonuçlar meydana getirdi. Muktedir’in küçük yaşta hilafete gelmesi, devlet yönetiminde saray mensuplarının, vezirlerin ve komutanların etkili olması dolayısıyla merkezi otoritenin zayıflamasının bir sonucu olarak, eyaletler üzerinde devlet denetimin azalması, merkezi yönetim ile mahalli yönetimin arasındaki iletişimin sağlıklı olması, bu yönetimlerin

³⁶⁷ Mâverdî, el-Ahkâmü's-Sultâniyye, s. 72

³⁶⁸ Hitti, İslam Tarihi, II/509

³⁶⁹ Subhi Salih, İslam Kurumları, s. 238

³⁷⁰ Mâverdî, el-Ahkâmü's-Sultâniyye, s. 72

³⁷¹ Hitti, İslam Tarihi, II/510

³⁷² İbrahim Sarıçam-Seyfettin Erşahin, İslam Medeniyeti Tarihi, s. 100

bağımsız hareket etmelerine sebep oldu. Ermenistan ve Azerbaycan valisi olan Yusuf b. Ebi's-Sâ örneğin de olduğu gibi yer yer isyanlar meydana geldi. Bu isyanları bastırmak için zor durumda bulunan Abbâsî Devleti bir hayli uğraştı.

Muktedir, vilayetlerin yönetimini tebasından asil zadelere bırakıp, idari işlere ilişkin harcamaları, askere maaş ödenmesini, yıllık bir miktar hissenin ayrıca Bağdat hazinesine gönderilmesi şartıyla mahalli yönetimin başında bulunanlara terk etmişti. Bu siyaset acı sonuçlar doğurdu. Devletin ve ordunun zayıflamasına yol açtı (Askerler daha önce maaşlarını doğrudan hazineden alırken, Muktedir döneminden itibaren bulundukları vilayetin vali veya kumandanlarından almaya başladılar). Daha sonraları askere para yerine arazi verildi ve aynı zamanda vergiden de muaf tutuldular. Fakat bu da çözüm getirmedi. Küçük parçalara ayrıldığı için ürünü bol araziler, verimli olma niteliğini kaybettiler. Böylece ülkede her bakımdan gerilemeler baş gösterdi.³⁷³

Vilayetlerdeki yönetimlerin başarısız olmanın bir sebebi de sık sık valilerin değiştirilmesidir. Çünkü bu dönemde çok sık vezir değiştirilmesine paralel olarak valiler de değiştiriliyordu. Bir önceki vezirin tayin ettiği valiler, bir sonra gelen vezir tarafından görevden alınıyordu. Bu da merkezi yönetim ile mahalli yönetim arasındaki diyalogu sekteye uğratiyordu. Hatta bazı durumlarda bir vezirin kısa bir süre içerisinde birden fazla valiyi aynı yere tayin ettiği ve sonuncusunun göreve başladığı olurdu. İbnü'l-Esir bununla ilgili şu olayı rivayet etmektedir. 299/911 yılında vezirlik makamına getirilen Hâkânî çok kıza süre içerisinde birçok valiyi tayin edip azledirdi. O, yirmi gün içinde Kufe'ye yedi vali tayin edip tek tek azletti. Bu yedi kişi vezirin yanına gedip, kendisine tayin emirlerini gösterirlerdi. Nihayet bunlardan en sonuncusu görevine gider, geri kalanlar ise geri dönerdi. Diğerleri ise geri dönüp, vezirin çocuklarına yaptıkları hizmetlerin karşılığını isterlerdi.³⁷⁴ Bazen de valinin görev süresi üç gün olurdu. Tekîn b. Abdullah el-Harbî'nin Mısır valiliğinden sonra Munisü'l-Muzaffer 13 Rebîulevvel 309/921 yılında Pazar günü Mısır valiliğine Ebû Kâbûs Muhammed'i tayin etti. Ancak üç gün sonra onu azlederek yerine 16 Rebîulevvel 309/921 yılında Salı günü Tekîn b. Abdullah el-Harbî'yi atadı.³⁷⁵

³⁷³ Algül, İslam Tarihi, III/424

³⁷⁴ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/64

³⁷⁵ İbn Takribî, en-Nücümü'z-Zâhira, III/199-200

Muktedir döneminde tayin edilen valiler ve tayin yerlerini şöyle belirtebiliriz:

a) Mısır: 296/908 yılında Mısır Valisi İsa en-Nuşûrî idi.³⁷⁶ 297/909 yılında İsa en-Nuşûrî vefat edince yerine 11³⁷⁷ ve 23³⁷⁸ Şevval 297/23 Haziran, 5 Temmuz 909 yılında Çarşamba³⁷⁹ veya Cuma³⁸⁰ günü Ebû Mansûr Tekîn b. Abdullah el-Harbî tayin edildi.³⁸¹ Ebû Mansûr Tekîn'in birinci Mısır valiliği dönemi beş yıl sürdü.³⁸² Ebû Mansûr Tekîn, Munisü'l-Muzaffer tarafından 14 Zilkade 302/31 Mayıs 914 yılında Perşembe günü görevden alındı.³⁸³

Ebû Mansûr Tekîn'in azlinden sonra 12 Safer 303/12 Safer 915 yılında Cumartesi günü Mısır valiliğine Zekâ er-Rûmî el-A'ver atandı. Zekâ el-A'ver 4 yıl Mısır valiliğinde kaldıktan sonra 11 Rebûlâhîr 307/10 Eylül 919 yılında Çarşamba günü vefat etti.³⁸⁴ Onun vefatından sonra yerine 21 Şaban 307/16 Ocak 919 yılında Parşembe günü ikinci defa Tekîn b. Abdullah el-Harbî atandı.³⁸⁵ Tekîn'in ikinci Mısır valiliği bir sene, yedi ay sürdükten sonra³⁸⁶ Mûnisu'l-Muzaffer tarafından 13 Rebiulevvel 309/22 Temmuz 921 yılında Pazar günü görevden alınarak yerine Ebû Kâbûs Muhammed atandı. Ancak üç gün sonra Mûnisu'l-Muzaffer, Tekîn'i üçüncü defa 25 Rebiulevvel 309/3 Ağustos 921 yılında Mısır valiliğine atadı.³⁸⁷ Mısır halkının ve ileri gelenlerinin konuşmalarından dolayı Mûnisu'l-Muzaffer, Tekîn'i dört gün valilik makamında kaldıktan sonra 29 Rebiulevvel 309/7 Ağustos 921 yılında görevden aldı ve onu fitne çıkarır endişesiyle Şam'a gönderdi.³⁸⁸

Tekîn'in Mısır valiliğinden azledilmesinden sonra 6 Rebûlâhîr 309/14 Ağustos 921 yılında Pazartesi günü Hilal b. Bedr Mısır valiliğine atandı. Ancak o, Mısır'daki karışıklıkları önleyemediğinden dolayı Rebûlâhîr 311/Temmuz-Ağustos 923 yılında azledildi. Yerine Cemâziyelevvel 311/Ağustos-Eylül 923 yılında Ahmed b. Keyğalağ atandı. Ancak o da 7 ay görevde kaldıktan sonra 3 Zilkade 311/12 Şubat 923 yılında Perşembe günü Tekîn b. Abdullah el-Harbi atandı. Halife Muktedir, Ahmed b.

³⁷⁶ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/22

³⁷⁷ Kindî, Muhammed b. Yusuf, Vulâtü Mısır, Beyrut tsz, s. 286

³⁷⁸ İbn Takriberdî, en-Nücümü'z-Zâhira, III/171-174

³⁷⁹ İbn Takriberdî, en-Nücümü'z-Zâhira, III/171-174

³⁸⁰ Kindî, Vulâtü Mısır, s. 286

³⁸¹ Kurtubî, Sile, VI/18; Kindî, Vulâtü Mısır, s. 286; İbn Takriberdî, en-Nücümü'z-Zâhira, III/171-174

³⁸² Kindî, Vulâtü Mısır, s. 286-291; İbn Takriberdî, en-Nücümü'z-Zâhira, III/171-174

³⁸³ Kindî, Vulâtü Mısır, s. 291

³⁸⁴ Kindî, Vulâtü Mısır, s. 291-293; İbn Takriberdî, en-Nücümü'z-Zâhira, III/186-195

³⁸⁵ Kindî, Vulâtü Mısır, s. 293-294; İbn Takriberdî, en-Nücümü'z-Zâhira, III/195

³⁸⁶ İbn Takriberdî, en-Nücümü'z-Zâhira, III/197

³⁸⁷ Kindî, Vulâtü Mısır, s. 295; İbn Takriberdî, en-Nücümü'z-Zâhira, III/199-200

³⁸⁸ Kindî, Vulâtü Mısır, s. 295; İbn Takriberdî, en-Nücümü'z-Zâhira, III/199-200

Keyğalağ'ın azledilip, yerine dördüncü defa Tekîn'in atanmasından dolayı rahatsız oldu. Ancak yapılan vali değişikliğini kabul etmekten başka elinden bir şey gelmedi. Muktedir'in öldürülmesinden sonra hilafete gelen Kâhir, hilatler göndererek, Tekîn'in valiliğini tasdik etti. Böylece Tekîn vefat ettiği gün olan 16 Rebûlevvel 321/16 Mart 933 yılında Cumartesi gününe kadar Mısır valiliğinde kaldı. Onun dördüncü Mısır valiliğidokuz yıl, iki ay, beş gün sürdü. Ondan sonra Mısır valiliğine 7 Ramazan 321/31 Ağustos 933 tarihinde Pazar günü Ebû Bekir Muhammed b. Toğç getirildi.³⁸⁹

b) Azerbaycan, Ermenistan: Muktedir'in karşı darbeyle ikinci defa hilafete gelmesiyle vezirlik makamına getirilen İbnü'l-Furât tarafından 296/908 yılında Ermenistan ve Azerbaycan bölgesinin valiliğine yıllık 120.000 dinarı beytû'l-mâlî'l-âmmeye ödemek şartıyla Yusuf b. Ebî's-Sâc getirildi.³⁹⁰ Otorite boşluğundan faydalanan Yusuf b. Ebî's-Sac 304/916 yılında isyan ederek bağımsız hareket etmeye başladı. Üzerine gönderilen hilafet ordularını mağlup eden Yusuf b. Ebî's-Sâc durumunu daha da güçlendirdi. Ancak 307/919 yılının Muharrem ayında Vezir Hâmid b. el-Abbâs, Mûnisu'l-Muzaffer komutasında büyük bir ordu oluşturarak bölgeye gönderdi. Yapılan savaşı Mûnisu'l-Muzaffer kazandı ve Yusuf b. Ebî's-Sâc'ı esir alarak Bağdat'a getirdi. Onun yerine, Yusuf b. Ebî's-Sac'ın ğulâmı Sübük'ü vali tayin etti. Daha sonra Sübük bölgenin kendisine yıllık 220.000 dinar karşılığında ikta edilmesi talebini halife olumlu karşıladı ve kendisine hilatlar ve ahıtnameler gönderdi.³⁹¹

310/922 yılında Mûnisu'l-Muzaffer'in oraya girmesiyle affedilen Yusuf b. Ebî's-Sâc, halife tarafından Rey, Kazvîn, Ebher, Zencân ve Azerbaycan'a yıllık 500.000 dinar beytûlmâle göndermek ve bu beldelerdeki askerlerin maaşlarını ödemek şartıyla vali olarak atandı.³⁹² 315/927 yılında Karmatilerle yapılan savaşta Yusuf b. Ebî's-Sac'ın öldürülmesinden sonra³⁹³ onun yerine Yusuf b. Ebî's-Sac'ın ğulâmı Müflih atandı.³⁹⁴

c) Basra: 301/913 yılın Necah et-Tûlûnî Basra valiliğinden azledilince yerine aynı tarihte Muhammed b. Kundâcık tayin edildi.³⁹⁵ 304/916 yılında Basra valiliğinden Yumn et-Tûlûnî azledilince yerine Hüseyin b. Halil b. Rimâl, Şeffî' el-Muktedirî'nin vekili olarak tayin edildi.³⁹⁶ Hüseyin b. Halil b. Rimâl 305/917 yılında Basra'da çıkan

³⁸⁹ Kindî, Vulâtü Mısır, s. 296-299; İbn Takribirdî, en-Nücûmü'z-Zâhira, III/201-237

³⁹⁰ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/16; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/54

³⁹¹ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/99-103

³⁹² İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/136-137

³⁹³ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/170-175

³⁹⁴ İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/177

³⁹⁵ Sûlî, Ahbâru'l-Muktedir Billah, s. 164; Kurtubî, Sîle, VI/23

³⁹⁶ Kurtubî, Sîle, VI/32

isyanı bastıramayınca halife tarafından azledildi. Yerine Ebû Dülef Hâşim b. Muhammed el-Huzâî tayin edilid. Ancak yeni vali bir yıl görevde kaldıktan sonra azledildi ve yerine Sübük el-Müflihî, Şefî' el-Muktedirî'nin vekili olarak Basra valiliğine atandı.³⁹⁷

d) Kûfe: 296/908 yılında Kufe valiliğine Necah et-Tûlûnî getirildi.³⁹⁸ 311/923 yılında Kufe valisi olan Ebû'l-Heycâ Abdullah b. Hamdân, hac dönüşü Karmatiler'e esir düşmüş daha sonra da serbest bırakılmıştı. Kûfe valisi, halifeye mektup yazarak Basra ve Ahvâz yönetimlerini talep etti. Ancak halife, onun bu talebini kabul etmedi. Bunun üzerine Ebû'l-Hayca yerine Yâkût el-Hâdim'ı vekil bırakarak Vâsıt'a gitti.³⁹⁹

e) Musul: Muktedir hilafete geldiğinde Musul valisi Ebû'l-Heycâ b. Hamdân idi.⁴⁰⁰ 301/913 yılında Ebû'l-Heycâ Abdullah b. Hamdan azledilerek yerine Yumn et-Tûlûnî getirildi. Aynı yıl içerisinde o da azledilerek yerine Nihir el-Hâdim es-Sağîr getirildi. Bu arada Musul'un eski valisi Ebû'l-Heycâ Abdullah b. Hamdân isyan edince, Mûnisu'l-Muzaffer isyanı bastırmak için bölgeye gönderildi. Ebû'l-Heycâ, Mûnisu'l-Muzaffer'in üzerine geldiği haberini alınca eman diledi. Munis de onun talebini kabul edince onu beraberinde Bağdat'a götürdü. Halife Muktedir, Ebû'l-Heycâ'ya hilatlar giydirdi.⁴⁰¹ 302/914 yılında tekrar Musul valiliğine Ebû'l-Heycâ Abdullah b. Hamdân atandı.⁴⁰² Ondan sonra Musul valiliğine Ebû Ahmed b. Hammâd el-Mevsilî atandı. 306/918 yılında Musul valiliğinde bulunmaktaydı.⁴⁰³

307/919 yılında Musul'da gıda maddeleri satıcıları ile ayakkabıcılar arasında çıkan bir kavgada yangın çıkmış ve bu yangında Musul ayakkabıcılar çarşısı içindekilerle birlikte tamamen yandı. O sırada Musul valisi olan Abbâs b. Muhammed b. İshak b. Kundâcık şehrin dışında olup, olayı işitince Musul halkını sakinleştirmek üzere geri döndü. Ancak Musul halkı onunla çarpışmaya karar verdi ve şehrin önemli giriş ve çıkışlarını denetimleri altına aldılar. Musul halkının bu hareketlerini öğrenen vali onlarla çarpışmaktan vazgeçti ve etrafta bulunan bedevi Arapları şehri tahrip etmek için kışkırttı. Bu bedeviler de şehre giden köprüleri yıkarak ele geçirdiklerini onunla paylaşmaya başladılar. Böylece Musul ve çevresi harebeye döndü. Muktedir olanları haber alınca 308/920 yılında valiyi görevden alarak yerine Abdullah b. Muhammed el-

³⁹⁷ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/108

³⁹⁸ Kurtubî, Sıle, VI/16

³⁹⁹ İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/161

⁴⁰⁰ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/18; İbn Haldûn, Kitabü'l-Iber, III/387

⁴⁰¹ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/76-77

⁴⁰² İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/91

⁴⁰³ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/115

Fettân'ı tayin etti. Yeni vali kısa süre içerisinde şehirde kontrolü sağladı.⁴⁰⁴ Cemâziyelevvel 309/Eylül-Ekim 921 yılında Muktedir, Muhammed b. Nasru'l-Hacib'i Musul valiliğine atadı.⁴⁰⁵ 317/929 yılında Musul valiliğine Nihâr es-Sağîr atandı. Valinin aynı yıl içerisinde ölmesi üzerine yerine Nâsîru'd-Devle Hasan b. Abdullah b. Hamdân tayin edildi.⁴⁰⁶ Rebûlevvel 318/930 yılında Nâsîru'd-Devle de görevden azledilince yerine iki amcası Saîd ve Nasr atandı.⁴⁰⁷

f) Fâris: 298/910 yılında bölgenin valisi Kunbuc el-Hâdim vefat edince yerine Abdullah b. İbrahim el-Mismaî tayin edildi.⁴⁰⁸ Ancak, iki sene sonra 300/912 yılında mevcut vali azledilerek yerine Bedru'l-Hammâmî tayin edildi.⁴⁰⁹ 311/923 yılında Faris valiliğine Muhammed b. Bedr el-Mu'tazîdî atandı.⁴¹⁰ Daha sonra tekrar Fâris valiliğine atanan Abdullah b. İbrahim el-Mismaî 315/927 yılında vefat edince yerine Muhammed b. Yâkût getirildi.⁴¹¹ 24 Şevval 318/19 Kasım 930 yılında Pazartesi günü Muktedir oğlu Hârûn'u Fâris valiliğine atadı.⁴¹²

g) Kirmân: 298/910 yılında Kirmân'a Abdullah b. İbrahim el-Mismaî tayin edildi.⁴¹³ 300/912 yılında valilik görevinden azledilen mevcut valinin yerine Bedru'l-Hammâmî atandı.⁴¹⁴ Daha sonraki yıllarda tekrar buraya vali olarak atan Abdullah b. İbrahim el-Mismaî 305/917 yılında vefat edince yerine Muhammed b. Yâkût'un Fâris valiliğine atanmasından dolayı ona vekaleten Ebû Tahir Muhammed b. Abdussamed atandı.⁴¹⁵ Muktedir, oğlu Harun'u 24 Şevval 318/19 Kasım 930 yılında Pazartesi günü Kirmân'a vali olarak atadı.⁴¹⁶

h) Rey: Muktedir 301/913 yılında oğlu Ali'yi Rey Dünbâvend, Kazvîn Zencân ve Ebher valiliklerine atadı.⁴¹⁷ Mûnisu'l-Muzaffer 304/916 yılında Rey, Dünbâvend, Kazvîn Zencân ve Ebher illerine Ali b. Vehsûzân'ı tayin etti. Ayrıca İsfahan, Kum, Kâşân ve Sâve illerine de Ahemed b. Ali b. Sa'lûk'u tayin etti.⁴¹⁸ 310/922 yılında

⁴⁰⁴ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/121-122

⁴⁰⁵ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/129

⁴⁰⁶ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/214

⁴⁰⁷ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/217

⁴⁰⁸ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/61

⁴⁰⁹ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/74

⁴¹⁰ İbn Haldûn, Kitâbü'l-Iber, III/389

⁴¹¹ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/179

⁴¹² Kurtubî, Sîle, VI/79

⁴¹³ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/61

⁴¹⁴ Sûlî, Ahbârü'l-Muktedir Billah, s. 16; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/61

⁴¹⁵ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/179-180

⁴¹⁶ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/79

⁴¹⁷ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/76

⁴¹⁸ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/102

Mûnisü'l-Muzaffer'in aracı olmasıyla affedilen Yusuf b. Ebî's-Sâc, yıllık 500.000 dinarı beytûlmâle vermek ve vali olarak atanacağı beldelerdeki askerlerin maaşlarını karşılamak şartıyla Rey, Kazvîn, Ebher, Zencân ve Azerbaycân'a vali olarak atandı.⁴¹⁹ 314/926 Rey valisi Saîd Nasr b. Ahmed es-Sâmânî idi.⁴²⁰

ı) İsfahan: 300/912 yılında İsfahan valisi Bedru'l-Hammâmî Fâris ve Kirman'a vali olarak tayin edilince yerine Ali b. Vehsûzân ed-Deylemî atandı.⁴²¹ Munisü'l-Muzaffer 304/916 yılında Ali b. Vehsûzân'ı valilikten azledilince yerine Ahmed b. Mesrûr el-Belhî'yi atadı.⁴²² Aynı yıl içerisinde et-Tirm valisi Ahmed b. Musâfir, Kazvîn valisi olan kardeşinin oğlu Ali b. Vehsûzân'ı yatağında gizlice öldürünce, yerine Vasîf el-Bektimurî tayin edildi.⁴²³ 312/924 yılında İsfahan valiliğine Necah et-Tûlûnî atandı.⁴²⁴ 319/931 yılında Leşkerî ed-Deylemî'nin İsfahan'a saldırması ve dönemin valisi Ahmed b. Keyğalağ'ı mağlup etmesinden kısa bir süre sonra, Vali Ahmed b. Keyğalağ, Leşkerî ed-Deylemî'yi öldürünce İsfahan'a tekrar hakim olmuş ve bu olaydan sonra yetmiş yaşını aşmış bulunan Ahmed b. Keyğalağ görevden alınarak yerine Muzaffer b. Yâkût atandı.⁴²⁵

ı) Sicistan: 301/913 yılında Ebir Ahmed b. İsmail öldürülünce, Sicistan halkı Ahmed b. İsmail'in oğluna karşı ayaklandılar. Simcûr ed-Devâtî'nin buradan ayrılmasından sonra Halife Muktedir, Bedr el-Kebîr'i buraya vali olarak gönderdi.⁴²⁶ Muktedir 318/930 yılında oğlu Harun'u Sicistan, Kirmân, Fâris ve Mukran'a vali tayin etti.⁴²⁷

j) Vâsıt: 306/918 yılında Vâsıt valisi Hamid b. el-Abbâs idi.⁴²⁸

k) Cürcân: 307/919 yılında Cürcân calisi Kara Tekîn idi.⁴²⁹

l) Nihavend: 312/924 yılında Nihavend valisi Saîd b. Hamdân idi.⁴³⁰

m) Yemen: Yemen valisi el-Muzaffer b. Câh 298/910 yılında vefat edince yerine Mulâhız tayin edildi.⁴³¹

⁴¹⁹ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/136

⁴²⁰ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/166

⁴²¹ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/74

⁴²² İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/97

⁴²³ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/103

⁴²⁴ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/157; İbn Haldûn, Kitâbü'l-Iber, III/386

⁴²⁵ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/228-229

⁴²⁶ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/79

⁴²⁷ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/223

⁴²⁸ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/111

⁴²⁹ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/119

⁴³⁰ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/157

⁴³¹ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/62

n) **Sicilya:** 300/912 yılında buranın valiliğine Ahmed b. Kurhub atandı.⁴³²

o) **Tarsus ve Suğur Bölgesi:** 295/907 yılında buraya vali olarak Bişr el-Afşînî atandı.⁴³³

ö) **Bahreyn, Ummân, Hulvân:** Bu beldelere 300/912 yılında Muktedir'in dayısı Ğaribu'l-Hal atandı.⁴³⁴

p) **Sûs, Cündisâbûr, Menâziru'l-Kübrâ, Menâziru's-Suğrâ:** 301/913 yılında buralara hicabet görevine ilave olarak Nasru'l-Kuşûrî vali olarak atandı. Ancak o da yerine Yumn el-Hilâlî el-Hâdim'i bıraktı.⁴³⁵

r) **Harameyn:** 300/912 yılında Mûnisu'l-Muzaffer buraya vali olarak atandı.⁴³⁶ Karmatileri'in 317/929Yılında Mekke'den Haceru'l-Esved'i alıp, memleketlerine götördükleri zaman da buranın valisi İbn Mühelleb idi.⁴³⁷

s) **Diyâr-ı Rebîa:** 295/907 yılında buraya Ebû'l-Heycâ Abdullah b. Hamdân vali olarak tayin edildi.⁴³⁸ 297/909 yılında Bâris atandı.⁴³⁹ 303/915 yılında bölgenin valisi Ebû Bekir Muhammed b. Aynûne vefat edince yerine oğlu Hasan tayin edildi.⁴⁴⁰ Halife 318/930 yılında Musul valisi Nâsıru'd-Devle b. Hamdân'ı azledip, yerine amcaları Saîd ve Nasr'ı tayin edince, Nâsıru'd-Devle'yi de Diyâr-ı Rebîa, Nusaybin Sincar, Habur, Re'sul-Ayn, Meyyâfârikîn ve Erzan'e vali olarak tayin etti.⁴⁴¹ Munisü'l-Muzaffer 304/916 yılında Bizans topraklarına sefere çıkarken Sübük el-Müflihî'yi Bâzebdâ ve Kardâ'ya, Osman el-Anezî'yi Beled, Bâ'aynasâ ve Sincâr'a ve Vasîf el-Bektimurî'ye geri kalan Diyâr-ı Rebîa şehirlerine vali olarak atadı.⁴⁴²

ş) **Şam:** 309/921 yılında Mûnisu'l-Muzaffer Şam ve Mısır valiliklerine atandı.⁴⁴³

t) **el-Cezîre:** 309/921 yılında el-Cezîre bölgesi valisi olarak görev yapan Hüseyin b. Hamdân isyan edince, üzerine Mûnisu'l-Muzaffer komutasında ordu gönderilerek isyana son verildi ve Hüseyin b. Hamdân Bağdat'a getirildi.⁴⁴⁴

⁴³² İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/71-73

⁴³³ Sûlî, Ahbaru'l-Muktedir Billah, s. 102

⁴³⁴ Sûlî, Ahbâru'l-Muktedir Billah, s. 160

⁴³⁵ Sûlî, Ahbâru'l-Muktedir Billah, s. 164

⁴³⁶ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/75

⁴³⁷ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/207-209

⁴³⁸ Sûlî, Ahbâru'l-Muktedir Billah, s. 126

⁴³⁹ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/16

⁴⁴⁰ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/96

⁴⁴¹ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/221; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/175

⁴⁴² İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/106

⁴⁴³ İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/141

⁴⁴⁴ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/92-94

u) **Akdeniz ve Suğûr:** 301/913 yılında bu bölgelerin valisi bulunan Dimyâne vefat edince yerine İbn Belek atandı.⁴⁴⁵

ü) **Dımeşk:** 307/919 yılında Muktedir, Nâzûk'a hilatler giydirerek kendisini Dımeşk'a vali olarak atadı.

v) **Diğer Kurumlar ve Görevlileri** Halife Muktedir 307/919 yılında bu beldelelere Ebû Mansûr b. Ebî Dülef'i vali tayin etti.⁴⁴⁶

y) **Diğer Kurumlar ve Görevlileri** Buranın valisi Abbâs b. Amr el-Ğanevî 305/917 yılında vefat edince yerine Vasîf el-Bektimurî atandı.⁴⁴⁷

z) **Ifrikiyye:** Ramazan 296/908 yılında Ebû Mudar Ziyâdetullah b. Ebî'l-Abbâs b. Abdullah babasının ölümünden sonra Ifrikiyye valisi oldu.⁴⁴⁸

4) Diğer Kurumlar ve Görevlileri

Abbasiler'de halifeyi suikastlara karşı korumak ve halkın halifeyi meşgul etmesini önlemek için kurulan "Hâciblik Müessesesi"⁴⁴⁹ önemli kurumlardan birisidir. Bu kurum, günümüzdeki Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliğine benzetilebilir.⁴⁵⁰ Doğrudan doğruya halifelerin şahsına bağlı olarak çalışan hacibin görevi, muteber elçilik heyetleriyle ileri gelen bir takım insanların halifenin huzuruna kabull edilmesini sağlamaktan ibarettir.⁴⁵¹ Abbâsîler çok önemli işler dışında halkın halifeyle görüşmesine mani olmak için önlemleri artırdılar, Hicâbü's-Sânî (ikinci perde) yi oluşturdular. Böylece halifenin halkı kabul ettiği iki ayrı devlet dairesi oluştu. Birinci daire Dâru'l-Hâssa idi ve ileri gelen seçkin ziyaretçileri kabul yeri idi. İkinci daire ise Dâru'l-âmme, genel kabul yeri idi.⁴⁵² Halife'nin en mahrem sırlarına vakıf oldukları için büyük nüfûz sahibi olan hacibler, Abbâsî sarayının vezirden sonra en etkili görevlisi kabul edilmiştir. Ancak hacib, vezirden daha aşağı mevkide bulunuyordu.⁴⁵³ Abbâsîler döneminde haciblerin sayıları arttırıldı. Mu'tazîd devrinde sarayda yirmi beş hacib vardı. Bunların çoğu babasının eski azatlı kölelerinden oluşuyordu. Haciblerin maiyetinde sayıları beş yüze ulaşan hacib vekilleri bulunuyordu. Bu vekillere de

⁴⁴⁵ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/77

⁴⁴⁶ İbn Takriberdî, en-Nücûmü'z-Zâhira, III/197

⁴⁴⁷ Sûlî, Ahbaru'l-Muktedir Billah, s. 206

⁴⁴⁸ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/20-23

⁴⁴⁹ Avcı, Casim, "Hilafet", DİA, İstanbul 1998, XVII/543

⁴⁵⁰ Hasan İbrahim, en-Nuzumü'l-İslâmiyye, s. 163

⁴⁵¹ Hitti, İslam Tarihi, II/489

⁴⁵² Hasan İbrahim, İslam Tarihi, II/264-265

⁴⁵³ Taneri, Aydın, "Hacib", DİA, İstanbul 1996, XIV/508; İbrahim Sarıçam-Seyfettin Erşahin, İslam Medeniyeti Tarihi, s. 96

umumiyetle hâcib denilmektedir. Abbâsî sarayının debdebe ve ihtişamı arttıkça haciblerin sayısı da çoğaldı. Muktedir zamanın da sarayda yedi yüz hacib mevcuttu. Bütün haciblerin amiri olmak üzere Hâcibu'l-Hücâblık görevi ilk defa 328/940 yılında ihdas edilmiştir.⁴⁵⁴

Muktedir döneminde hâcibler siyasî, idarî, askerî, iktisadî ve sosyal alanlarda oldukça etkiliydiler. Bu dönemde Muktedir'in haciblerini ve etkilerini şöyle belirtebiliriz:

Daha önce Müktefi'nin hâcibi olan Sevsen, Muktedir'in ölümünden sonra Vezir Abbâs b. el-Hasan, Sevsen'i on üç yaşında hilafet makamına oturan Muktedir'in hacibliğine getirdi.⁴⁵⁵ Muktedir'in yaşının küçüklüğünden dolayı harekete geçen İbnü'l-Mu'tezz'i halife yapmak için çalışanlardan biri de Sevsen idi. Ancak, İbnü'l-Mu'tezz darbe sonucunda iktidara gelip, Sevsen'in dışında birini haciblik görevine getirince, istediğine ulaşamayan Sevsen, Muktedir'e tabi oldu. İbnü'l-Furât vezirliğe tayin edilip, tamamen yönetime hakim olunca, Sevsen ona karşı düşmanlık beslemeye başladı ve işlerinin iyi gitmemesi için faaliyetlere başladı. İbnü'l-Furât, Sevsen'in bu faaliyetlerini Muktedir'e haber verdi. Ayrıca, onun İbnü'l-Mu'tezz'in hilafete geçirilmesinde rol oynadığını ilave etmesi üzerine Muktedir, Sevsen'i 296/908 yılında yakalatıp öldürttü.⁴⁵⁶

Sevsen'in 296/908 yılında öldürülmesinden sonra Muktedir, hâciblik görevine Muhammed b. Nasr el-Kuşûrî'yi getirdi.⁴⁵⁷ Bazen hâcibin, halife ile sorun yaşayan valiler arasında bir köprü vazifesi gördüğü olurdu. 304/916 yılında Mu'nisü'l-Muzaffer tarafından İsfahan, Kum, Kâşân ve Sâve illerinin valiliklerine getirilen Ahmed b. Ali b. Sa'lûk, Kum'dan hareket ederek Rey şehrine girdi. Ancak, halife ona gönderdiği emirde bu yaptığını kınayarak, derhal Kum'a dönmesini emretti. Fakat, Ahmed b. Ali b. Sa'lûk isyan ederek, Kum'daki haraç görevlilerini oradan çıkararak Rey üzerine gitmeye hazırlandı. Bunun üzerine o sırada Hamedan'da bulunan Nihâr es-Sağîr'e yazılan mektupta Vasîf el-Bektimurî ile birlikte Ahmed b. Ali b. Sa'lûk'tan Rey'e girmesine engel olmaları istendi. Vasîf ve Nihâr, Ahmed b. Ali b. Sa'lûk'u Rey kapısında karşıladılar. Ancak yapılan savaşta onları mağlup eden Ahmed b. Ali b. Sa'lûk, Kazvîn şehrinin haraç görevlisi Muhammed b. Süleyman'ın ölümüne sebep oldu. Rey şehrini

⁴⁵⁴ Taneri "Hacib", DİA, XIV/508; İbrahim Sarıçam-Seyfettin Erşahin, İslam Medeniyeti Tarihi, s. 96-97

⁴⁵⁵ Sûlî, Ahbâru'l-Muktedir Billah, s. 42

⁴⁵⁶ Kurtubî, Sile, VI/16-17; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/55

⁴⁵⁷ Kurtubî, Sile, VI/17; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/146; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/160

ele geçiren Ahmed b. Ali, halife ile arasının düzeltilmesi için Nasru'l-Hâcib'e mektup yazdı. Nasru'l-Hâcib'in aracı olmasıyla yıllık 160.000 dinar Bağdat'a göndermek şartıyla Rey, Dünbâvend, Kazvîn, Zencân ve Ebher valiliklerine atandı.⁴⁵⁸

Vezir ile hacibin aynı konuda farklı düşündüklerinden dolayı aralarında bir gerginlik meydana geldi. Yusuf b. Ebi's-Sac isyan edip halife ordusunun üzerine geldiğini haber alınca Rey'in haracını on gün içerisinde topladıktan ve şehri tahrip ettikten sonra gitti. Onun çekilmesinden sonra Halife Muktedir, Rey, Kazvîn ve Ebher şehirlerini Vasîf el-Bektimurî'ye verdi. Yusuf b. Ebi's-Sac daha önce hakimiyetinde bulunan vilayetlerin tekrar kendisine ikta edilmesini istedi. Dönemin veziri İbnü'l-Furât, Yusuf b. Ebî's-Sâc'ın bu isteğine olumlu cevap verilmesini halifeye tavsiye etti. Ancak Nasru'l-Hâcib ve İbnü'l-Havârî buna karşı çıkarak şöyle dediler: "Halifenin önünde bizzat el etek öpmedikten ve itaatini bildirirmedikten sonra ona böyle bir ikta'nın verilmesi caiz değildir." Bundan dolayı İbnü'l-Furât, Yusuf b. Ebî's-Sâc'a yakınlığı ve onunla iş birliği yaptığı hususunda itham altında bırakılınca vezir ile hâcib arasında bir düşmanlık meydana geldi.⁴⁵⁹

306/918 yılında vezirlik makamına Hâmid b. el-Abbâs'ın gelmesinde hâcib etkin bir rol üstlendi. Bazı valiler, dönemin veziri İbnü'l-Furât'a mektup yazarak Vâsıt valisi Hâmid b. el-Abbâs'ın ödemeyi taahhüt ettiği mallardan çok daha fazlasını elde ettiği ve gelirinin çok daha fazla olduğunu belirttiler. İbnü'l-Furât, Hâmid b. el-Abbâs'a mektup yazılmasını emretti. Hâmid b. el-Abbâs da yazılan mektup üzerine malların elinde alınacağından korkup, Nasru'l-Hâcib ile Muktedir'in annesine mektup yazarak, vezirliğe tayini konusunda halifeyle konuşmalarını ve buna karşılık kendilerine çokca mal vereceğini ifade etti. Bunun üzerine onlar halifeye, Hâmid'in çok zengin ve adamlarının bir hayli fazla olduğunu ve yanında dört yüz kadar kölesinin silah taşıdıklarını anlattılar. Vezirlik makamına gelen Hâmid b. el-Abbâs, kısa bir süre sonra vezirlik makamına uygun bir olamayacağı kanatını uyandırdı. Bunun üzerine Nasru'l-Hâcib: "Efendimiz vezir dediğiniz kişi elbiselerini giyer, resmi makamında oturur ve biraz da ciddi tavır takınır. Vezir ona: "Yani vezir dediğin adam elbise giyer, resmi makamında oturur ve biraz da ciddi tavır takınır, hiç kimsenin önünde kalkıp, kimseye muhabbet göstermez, hiç kimsenin yüzüne karşı gülmez ve hiç kimseyle konuşmaz mı dersin?" diye sorunca Hâcib ona: "Evet" diyerek cevap verdi. Vezir yargılama esnasında İbnü'l-Furât'a ağır sözler söyleyince Nasru'l-Hâcib ve Ali b. İsa, Hâmid'e:

⁴⁵⁸İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/102-104

⁴⁵⁹İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/111

“İbnü’l-Furât’a karşı giriştiğin bu davranışın ile bize ve kendi şahsına karşı büyük bir cinayet işlemiş ve bir daha uyanmayacak olan şeytanı uyandırmış oldun” diyerek uyarıda bulundular.⁴⁶⁰

İbnü’l-Furât vezirlik makamına gecince Nasru’l-Hâcib’i görevden uzaklaştırmak için Halife’ye Nasru’l-Hâcib’in mallarını çokluğunu ve bir hayli zengin olduğunu bildirdi. Nasru’l-Hâcib de Muktedir’in annesine sığınarak bu durumdan kurtuldu.⁴⁶¹

312/924 yılında Muktedir’in evinde yabancı bir adam yakalandı. İbnü’l-Furât bunu Nasru’l-Hâcib’in aleyhinde kullanmaya başladı. Kendisi hacib olduğu halde bu adam nasıl olmuş da içeriye girmiş veya nasıl girmesine müsaade etmiş diye Muktedir’i Nasru’l-Hâcib’in aleyhinde tavrı alması için çalıştı. Hatta İbnü’l-Furât, bu adamı Nasru’l-Hâcib’in Muktedir’in evine soktuğunu ve onu öldürtmek istediğini belirtti. Bunun üzerine Nasru’l-Hâcib: “Ben, beni ufuklara kadar yücelten ve bana bir çok iyiliklerde bulunan Müminlerin Emiri’ne neden ihanet edip onu öldüreyim? Onu öldürmek isteyenler ancak, mallarına el konmuş kimseler, yıllardır hapiste bulunanlar ile köyleri ve arazileri ellerinden alınmış olanlar olabilir.” Bundan dolayı Nasru’l-Hâcib, İbnü’l-Furât’a kin beslemeye başladı.⁴⁶²

6 Safer 312/14 Mayıs 924 yılında Cuma günü halk galeyana gelerek minberleri yıkıp, mihrapları siyaha boyadılar. Olaylar karşısında aciz kalan İbnü’l-Furât, ne yapması husunda emir almak için Muktedir’in huzuruna geldi. Görüşme esnasında Nasru’l-Hâcib de orada bulunmaktaydı. Nasru’l-Hâcib, İbnü’l-Furât’a son derece ağır sözler söyleyip, şöyle dedi: “Şimdi gelmiş ne yapalım diye mi soruyorsun? Devletin temellerini sarstıktan sonra gelip danışmanın ne önemi var! Devletin bütün düşmanlarıyla gizlice yaptığın yazışma, anlaşma ve heydileşmeler, Mûnisu’l-Muzaffer’i açık bir şekilde devletin bir kılıcı durumunda iken merkezden uzaklaştırıp, Rakka’ya göndermekte devletin temellerini sarsmış ve devleti yıkmakla karşı karşıya getirmiş bulunuyorsun. Şu anda bu Karmatî adam merkezimize saldırarak olursa, onu buradan kim uzaklaştıracak ve hilafet merkezini kim müdafaa edecek, sen mi yoksa oğlun mu? Şimdi Mûnisu’l-Muzaffer’i buradan uzaklaştırmadaki beni ve diğer kimseleri tutuklattırmak istemendeki maksadın açıkça ortaya çıktı. Böylece devleti zayıflatıp, düşmanı kuvvetlendirmekle, mallarına el koyup elinden alan kimseye karşı beslediğin kinle rahatlamış olacaksın değil mi? Karmatîlerle aranızdaki Şîlik ve Râfizîlik

⁴⁶⁰ İbnü’l-Esîr, el-Kâmil, VIII/111-112

⁴⁶¹ İbnü’l-Esîr, el-Kâmil, VIII/143

⁴⁶² İbnü’l-Esîr, el-Kâmil, VIII/146

anlayışının yakınlığından dolayı böyle davranmakla da yine içindeki kinini kusmuş bulunuyorsun. Şimdi sarayda gözüken yabacının Karmatiler'den olduğunu ve onu senin oraya soktuğun gayet açık olarak ortaya çıkmıştır.”⁴⁶³

İbnü'l-Furât ve oğlu Muhsi'nin tutuklandıktan sonra idam kararının çıkmasında Nasru'l-Hâcib'in önemli rolü oldu. İbnü'l-Furât ve oğlu Muhsi'nin yargılanma aşamasında Muktedir, onların saraya getirilmesini emretti. Ancak Vezir Ebû'l-Kasım, Mûnisü'l-Muzaffer, Hârûn b. Ğarîbu'l-Hal ve Nasru'l-Hâcibe'e şöyle dedi: “Eğer İbnü'l-Furât hilafet sarayına Muktedir'in yanına götürülecek olursa ona birçok mal verip, onu bizim mallarımıza da tamah ettirebilir. O zamanda İbnü'l-Furât, Muktedir'i ikna edip, kendisine meylettirirse, biz helak olmuşuz demektir.” Hemen kumandanları ve ileri gelen askerleri halifeye gönderip, şöyle demelerini sağladılar: “İbnü'l-Furât ile oğlunun hemen öldürülmesi gerekir. Onlar hayatta olduğu müddetçe biz kendimizi emniyette hissetmiyoruz.” Nihayet Mûnisü'l-Muzaffer, Hârûn b. Ğarîb ve Nasru'l-Hâcib, halifeye: “Bu kumandanların tekliflerine uymakta yarar olduğunu ve bu isteklerine icabet edilmesini tavsiye ettiler.” Muktedir de onların öldürülmesini onayladı.⁴⁶⁴

Muhammed b. Halef en-Nîremânî, vezirlik makamına gelmek için Nasru'l-Hâcib'e mektup yazdı ve Yusuf b. Ebî's-Sâc'ın karmatilerle savaşmak istemediğini, onun Karmatî olup, İfrıkıyye'de bulunan alevinin imamlığına inandığını, sürekli mal toplayıp halifemizin üzerine yürümeyi planlamakta ve hilafetin Abbâsoğulları'nın elinden alınmasına çalıştığını bildirdi. Yusuf b. Ebî's-Sâc'ın adamları, Nasru'l-Hâcib'in Ali b. İsa'yı vezirlikten azlederek yerine Muhammed b. Halef'in getirilmesi için vaatlerde bulunduğunu Yusuf b. Ebî's-Sâc'a bildirmeleri üzerine Yusuf b. Ebî's-Sâc onu tutuklattı. Yusuf b. Ebî's-Sâc, Karmatîler'e esir düşünce o da hapisten kurtuldu.⁴⁶⁵

Ali b. İsa vezirlikten azledilince halife kimin vezir olacağı konusunda vezirliğe aday gösterilen üç şahıs hakkında Nasru'l-Hâcib ile istişarede bulundu. Nasru'l-Hâcib halifeye üç aday hakkındaki görüşlerini şu şekilde belirtti: “Fazıl İbnü'l-Furât, doğru dürüst yazışmayı bilmediğinden bu konuda yeterli olmadığı gibi, daha dün amcasını, amcası oğlunu ve eniştesini öldürüp bacısının ve annesinin mallarına el koydun. Sonra Furâtoğulları Râfizîliğe daha yakın olup Ali b. Ebi Talib'in çocuklarına meyillidirler. Ali b. Mukle'nin ise, insanlar katında herhangi bir saygınlığının olmadığı, bu işin

⁴⁶³ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/148

⁴⁶⁴ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/152-153

⁴⁶⁵ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/175

üstesinden gelmesinin zor olduğu ve her hangi bir tecrübesinin olmadığı bellidir. Nihayet Nasru'l-Hâcib aralarında bir yakınlık olduğundan dolayı Muhammed b. Halef'i vezirliğe tavsiye etti. Halife ise bu teklifi kabul etmedi. Durumu öğrenen Ali b. Mukle hediyelerle Nasru'l-Hâcib'e geldi ve Nasru'l-Hâcib de onu tavsiye edince halife Ali b. Mukle'yi vezirliğe tayin etti.⁴⁶⁶

315/927 yılında Karmatîler'in Enbâr'a girdiği haberi ulaşınca Nasru'l-Hâcib, birçok köle ve talan yapmak isteyenler dışında kırk bin savaşçıyla Mûnisu'l-Muzaffer'in ordusunda katıldı.⁴⁶⁷ 316/928 yılında Karmatîler'in Kufe'ye geri döndükleri haberi Bağdat'a ulaşınca onlarla savaşmak üzere Hârûn b. Ğarîb, Bennî b. Nefîs ve Nasru'l-Hâcib çıkarıldı. Nasru'l-Hâcib, Karmatîler üzerine giderken yolda ateşli bir hastalığa yakalandı. Karmatîler onlara doğru yaklaştığında onun savaşabilme ve hareket edebilme gücü yoktu. Yerine Ahmed b. Keyğalağ'ı görevlendirdi. Hastalığı daha da şiddetlendi ve bu yüzden dili tutulunca Bağdat'a götürüldü. Nasru'l-Hâcib Ramazan/Ekim-Kasım ayının sonunda 316/928 tarihinde vefat etti.⁴⁶⁸

316/928 yılında Nasru'l-Hâcib vefat edince hâciblik görevine oğlu Ahmed getirildi.⁴⁶⁹ Aynı yıl içerisinde Ahmed b. Nasru'l-Hâcib görevden alındı ve yerine Yâkût atandı. Ancak, Yâkût o sırada Faris'in savaş işlerini yürüttüğünden dolayı yerine oğlu Ebû'l-Feth el-Muzaffer'i görevlendirdi.⁴⁷⁰ 317/929 yılında Nâzûk şurta görevinin yanında haciblik görevine getirildi.⁴⁷¹ 319/931 yılında haciblik görevine ibn Raik'in iki oğlu Muhammed ve İbrahim getirildi.⁴⁷² Hâciblerin aylık maaşları 120 dinardı.⁴⁷³

Hukuki uyuşmazlıkları ve davaları karara bağlamak üzere devletçe tayin edilen görevli hakim,⁴⁷⁴ kadı, Abbâsîler'de adli mekanizma içerisinde yer alan önemli kurumlardan biridir. İslam Devletleri'nde yargı sisteminin başında bulunan⁴⁷⁵ ve kadıların tayin, terfi ve azilleriyle yetili kimseye kâdılkudât veya kâdılcemâa, kadı tarafından yargılama yapmak üzere görevlendirilen kişiye de halife, nâib yahut vekil adı verilmektedir.⁴⁷⁶

⁴⁶⁶ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/183-184

⁴⁶⁷ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/172

⁴⁶⁸ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/182

⁴⁶⁹ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/182

⁴⁷⁰ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/198; İbn Haldun, Kitâbü'l-Iber, III/389

⁴⁷¹ Kurtubî, Sile, VI/73

⁴⁷² Kurtubî, Sile, VI/83

⁴⁷³ Makrîzî, Hitat, I/40

⁴⁷⁴ Atar, Fahrettin, "Kadı", DİA, İstanbul 2001, XXIV/66

⁴⁷⁵ Özen, Şükrü, "Kâdılkudât", DİA, İstanbul 2001, XXIV/77

⁴⁷⁶ Atar, "Kadı", DİA, XXIV/66

Hz. Peygamber (s.a.v.) kendi döneminde insanlar arasında meydana gelen olayları çözüme kavuşturmak için kadılar görevlendirmiş, bu uygulama hulefa-i Raşid'in döneminde de devam etmiştir.

Emevî Devleti'nin ilk halifesi Muaviye'nin başşehir Dımeşk'ta hukuken sahip olduğu yargı yetkisini, tayin ettiği kadıya devretmesini ve yargı işleriyle hiç meşgul olmamasını, taşrada yargı yetkilerini tayin ettikleri kadılara devretmeleri takip etti. Tayin edilen bu kadılar, medenî ve cezâî davaların tamamına, halife ve valiler ise sadece mezâlim mahkemelerine intikal eden davalara bakmaktaydı. Emevîler devrinde kadılara ayrıca idarî, malî ve eğitimle ilgili görevlerle ilgili yetim ve vakıf mallarını koruma görevleri de verildi.⁴⁷⁷

Emevîler'den sonra iktidara gelen Abbâsîler adaletin herkese eşit bir şekilde dağıtılabilmesi üzerinde önemle durdular. Devletin sağlam temeller üzerine oturmasında ve sürekliliğinde adaletin fonksiyonu çok büyüktü. Bundan dolayı Abbâsiler Allah'ın kitabı ve Rasûlüllah'ın sünneti üzerine yürüyeceklerini ilan ederek fukahaya yaklaştırmaya çalıştılar. Sadece kadı atamakla yetinmeyip, kadılarla ilgili hizmetlerin yönetimini üstlenmek üzere kâdıkudât makamını ihdas ettiler. Adaletle verdikleri önemin bir ifadesi olarak meydana gelerek haksızlıkları görüşmek üzere bir meclis oluşturdular.⁴⁷⁸

Abbâsîler döneminde kadıya Emevîler'e nazaran daha çok değer verildi. Kadı'nın görevleri, valinin görevlerinden ayrıldı. Kadı'nın hiçbir siyasal ya da malî görevi yoktu. Oynadığı rol, anlaşmaları çözümlemek, bir İslam hukuku, ya da toplumsal normlar sistemi olarak zamanla ortaya çıkan manzumenin ışığında karar almaktı.⁴⁷⁹ Siyasal veya malî fonksiyonu olmamasına rağmen şehirlerde hukuki otorite, halife ya da idare meclisi tarafından görevlendirilen kadıya verildi. Camiye resmen atanan kadı, ayrıca sık sık Cuma hutbesini de vermeye çağrılır, nikâhları kıyar, boşanma davalarına bakar, herkesin haklarının korunmasını sağlar, yetim ve sakatları korurdu.⁴⁸⁰

Abbâsîler'in ilk dönemlerinde halifeler bizzat kadıların tayin azliyle meşgul olmuşlarsa da şehirlerin yerleşim alanları genişleyip nüfusları artınca, büyük şehirlere birden fazla kadı tayinine ihtiyaç duyuldu ve ülke çapında kadıların sayıları arttı. Bunun üzerine Hârûn er-Reşid, önce şehirlere tayin edilecek kadıların seçiminde kendisine

⁴⁷⁷ Atar, 'Kadı', DİA, XXIV/67

⁴⁷⁸ Dûrî, İslam İktisat Tarihine Giriş, s. 84

⁴⁷⁹ Hourani, Albert, Arap Halkları Tarihi, çev. Yavuz Alagan, İstanbul 1997, s. 61

⁴⁸⁰ Michon, Jean Luis, "Dini Kurumlar", İslam Şehri, çev. Elif Topçugil, İstanbul 1992, s. 41

yardımcı olması için Hanefî mezhebinin meşhur hukukçusu Ebû Yusuf'u kâdilkudât olarak tayin etti. Daha sonra kâdilkudâtların tayin, terfi ve azil konusundaki yetkileri tedrici biçimde arttı.⁴⁸¹

Abbâsîler'in ilk dönemlerinde bazı halifeler uygulamalarına şerî' bir veche kazandırmak için, kadıları arzularına göre hareket ettirmeye yeltenmişlerdir. Bu sebeple bazı fakihler, kadılık görevi almaktan çekinmiştir. Mansûr'un teklifini İmam-ı Azam'ın kabul etmemesi bu sebeptendir. Hatta, bazı kişilere daha önceden verdikleri emanları halifeler bozmuşlar, kanun yaparken kadıların onayını almışlardır.⁴⁸² Esasen adalet, muktedir olmak, alim olmak ve Allah'tan korkmak bir kadı da bulunması gereken temel şartlar olduğu halde,⁴⁸³ Abbâsîler'in ilk döneminde bu şartlara sahip olmak çoğu kez kadı olmak için yetmemektedir. Kadı aynı zamanda "siyasi otoriteye bağlı olmak" gibi zorunluluğu da bazen kabul etmek durumundadır. Abbâsîler'de kadılar nazariyede bağımsız olsalar da, hükümlerinin uygulanabilmesi için siyasi otoriteye bağlı olmak zorundaydılar. Kadı, Abbâsîler döneminde valinin hukuki katibi olmaktan çıkmış, Sâsânîler'in de etkisiyle merkezileştirme eğilimine geçilmiştir.⁴⁸⁴

Muktedir döneminde kadılık kurumunun tam anlamıyla bağımsız olduğunu söyleyemeyiz. Halifeye muhalif olan kadılar görevden uzaklaştırılırken, yakın olanlar göreve atanırdı.

Kadı Abdullah b. Ali b. Muhammed b. Abdülmelik b. Ebî's-Şevârib, Müktefî tarafından 292/904 yılında Medine kadılığına atandı.⁴⁸⁵ 296/908 yılında Abdullah b. Mu'tezz darbe sonucunda hilafete gelince, insanlar kadıların huzurunda yemin ettirilmeye başlandı. İbnü's-Şevârib de huzura getirilip, İbnü'l-Mu'tezz'e biat etmesi istenince, İbnü's-Şevârib biraz duraksadıktan sonra şöyle dedi: "Ca'fer el-Muktedir böyle bir şey yapmadı." deyince İbnü'l-Mu'tezz'in huzurundan uzaklaştırıldı. Onun bu hareketi Muktedir'in yanında kendisine itibar sağladığından dolayı daha sonra halife tarafından Bağdat kadılığına atandı.⁴⁸⁶ Ancak iki yıl sonra Cemâziyellâhir 298/Şubat-Mart 910 yılında kendisine felç vurunca yerine Muktedir Bağdat'ın doğu yakası ve Kerh kadılığına oğlu Muhammed'i atadı. İbnü's-Şevârib 301/913 yılında vefat etti.⁴⁸⁷

⁴⁸¹ Atar, 'Kadı', DİA, XXIV/67

⁴⁸² Hasan İbrahim, İslam Tarihi, II/291; Güzel, Abbâsî Halifesi Mehdî b. Mansûr ve Siyasi Yönü, s. 131

⁴⁸³ Mâverdî, el-Ahkâmü's-Sultâniyye, s. 129-134

⁴⁸⁴ Güzel, Abbâsî Halifesi Mehdî b. Mansûr ve Siyasi Yönü, s. 131

⁴⁸⁵ İbn Takriberdî, en-Nücümü'z-Zâhira, III/183

⁴⁸⁶ Sûlî, Ahbâru'l-Muktedir Billah, s. 66,69

⁴⁸⁷ Sûlî, Ahbâru'l-Muktedir Billah, s. 128,168; Kurtubî, Sile, VI/16,19; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/119-120; İbn Takriberdî, en-Nücümü'z-Zâhira, III/183

296/908 yılında Muktedir ikinci defa hilafete gelince, Abdullah b. Mu'tazz'e biat eden kadılar Ebû Ömer Muhammed b. Yusuf, Muhammed b. Halef b. Vekî' ve Ebû'l-Musennâ Ahmed b. Ya'kub Mu'nisu'l-Hadim'in huzuruna getirildiler. Ebû Ömer Muhammed b. Yusuf ve Muhammed b. Halef Vekî' serbest bırakıldılar. Görevlerinden de azledildiler. Ancak, Ebû Ömer'in 100.000 dinarı musâdere edildi. Kadı Ebû'l-Musennâ'ya Muktedir'e biat et denildi. O da: "Bir çocuğa biat etmem." deyince idam edildi.⁴⁸⁸

Ebû Bekir Muhammed b. Yahya es-Sûlî, Kadı Ebû'l-Musennâ'nın öldürülmesi hakkında şu değerlendirmeyi yapmaktadır: "Sabrederek öldürüldü. İslam'da sabrederek öldürülen ilk kadıdır. Emevî Devleti'nde ve Abbâsî Devleti'nde o ona kadar Ebû'l-Musennâ'nın başına gelenlerin bir benzerinin başkasının başına geldiği bilinmemektedir."⁴⁸⁹

Vezir Hâmid b. el-Abbâs'ın Hallac-ı Mansûr'u idam ettirmek için kadıları baskı altına aldığı rivayet edilmektedir. İbnü'l-Esir'in bu konudaki rivayeti ise şöyledir: Vezir Hâmid b. el-Abbâs, Kadı Ebû Ömer, Kadı Ebû Ca'fer b. el-Behlûl, ayrıca diğer fakihleri de çağırarak karar vermeleri için toplamış ve şahitler de çağırılmıştı. Ancak bu kadı ve fakihler şöyle demişlerdi: "Şu anda onun hakkında her hangi bir karara varmak mümkün değildir. Onun katlini gerektirecek bir delil olmadığı müddetçe de bu konuda hüküm vermek caiz olmaz. Ayrıca idda eden kişiye delil gerekir veya davalının ikrarı gerekir."⁴⁹⁰ Duruşmanın ilerleyen bölümlerinde Hallac'a isnad edilen bir suçtan dolayı Kadı Ebû Ömer'in: "Öldürülmesi helal olan kişi." sözünü işiten vezir, bu sözün hemen kaydı geçirilmesini istedi. Ancak Kadı Ebû Ömer, Hallac-ı savunmak istemişse de vezir'in ısrarları karşısında bu sözünü fetva şeklinde yazmış ve böylece Hallac-ı Mansûr'un ölüm fetvası duruşmada bulunanların onaylanmasıyla alınmış oldu.⁴⁹¹

317/929 yılında Muktedir'e darbe sonucunda Kâhir hilafede geçince devletin ileri gelenleri yeni halifeye biat etiler ve Munisu'l-Muzaffer, Muktedir'e dönerek kendi kendini hilafetten azletmesini istedi ve biatta hazır bulunanlardan Kadı Ebû Ömer'i şahit tuttu. Orada bulunanlar da buna şahit olunca Muktedir'in hal edildiğine dair gerekli mazbata yazılarak Kadı Ebû Ömer'e teslim edildi. Ancak Kadı Ebû Ömer bu

⁴⁸⁸ Sûlî, Ahbâru'l-Muktedir Billah, s. 66; İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/8; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, VIII/17

⁴⁸⁹ Sûlî, Ahbâru'l-Muktedir Billah, s. 66

⁴⁹⁰ İbnü'l-Esir, el-Kâmil, VIII/127

⁴⁹¹ İbnü'l-Esir, el-Kâmil, VIII/128; İbn Hallikan, Vefayâtü'l-A'yân, II/143; Zehebî, Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ, XIV/239-240; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/151

mazbatayı yanında saklayıp, kimseye ilan etmedi. Muktedir hilafete tekrar geçince, Kadı Ebû Ömer bu mazbatayı kimseye söylemediğini belirterek kendisine teslim etti. Muktedir de Kadı Ebû Ömer'in bu davranışını memnuniyetle karşıladı ve kendisini kâdılkudât olarak tayin etti.⁴⁹²

IX. asırda valiler her sabah kadıya nezakat ziyaretinde bulunuyorlardı. 329/941 senesinde ölen Kadı Harbeveyhî'nin valinin önünde ayağa kalkmak istememesi üzerine bundan vazgeçildi. Bu kadı adaletin timsali idi. Valiye her zaman emir unvanını fazla görüyordu. Ona adını kullanmak suretiyle hitap ederdi ve hatta bir defa bir davada nüfûzu çok büyük olan Maraşal Mûnis'ten köle olmayıp azad edilmiş olduğuna dair halifeden bir tasdikname getirmesini istemiştir. Vakarına pek dikkat ediyordu. O kadar ki, kimse ona yemek, içmek, giyinmek, ellerini yıkamak, burunu silmek, tükürmek veya elini yüzüne sürmek durumunda iken görmemiştir. Bunları kimsenin görmediği bir anda yapardı. Kendi hukuk anlayışına göre; bir mezhebe bağlanmadan hüküm verirdi. Başka bir kimse olsaydı bu konuda kınanırdı. İlmi mükemmeldi. Hiçbir zaman rüşvet töhmeti altında kalmadı. Bir dava sırasında gülen birisine kadı, evi çınlatan bir sesle bağırarak: "Allah'ın senin davana bakılan bir meclisinde niçin gülüyorsun? Kadı'nın cennet ile cehennem arasında durduğu bir anda gülüyorsun!" Adam, Kadı'nın bağırmasından o kadar korkmuş ki, üç ay kadar hasta yatmış.⁴⁹³

Emir ve vezirlerin sık sık hapse atıldığı bir dönemde ancak pek az kadının böyle bir muameleye tabi tutulmuş olması kadılık makamına gösterilen hürmetin bir delilidir. Ancak tek bir kadının hapiste öldüğü nakledilmektedir ki, onun adı Ebû Umeyye'dir. Bu kadı, diğer hususlarda da istisna teşkil eden bir kişiydi. Bir tahsili yoktu. Bez ticaretiyle uğraşıyordu. İbnü'l-Furât gözden düştüğü bir zamanda onun yanında gizlendi ve ona tekrar vezir olursa mükafat olarak bir mevki vaat etti. İbnü'l-Furât vezir olunca Ebû Umeyye istediği mevkilerden birini seçebilir duruma geldi. Vergi tahsildarı, vali subayı katip veya polis şefi olmak için gerekli bilgilere sahip olmadığından vezir, onu bir bakımdan fakihleri kızdırmak maksadıyla Basra, Vâsıt ve Ehvâz'a kadı olarak tayin etti. Yeni kadı basit ve dürüsttü, cehlını bununla telafi ediyordu. Bundan dolayı vali, Vezir İbnü'l-Furât'ın görevden alındığı haberi Basra'ya ulaşınca onu hapse attı.⁴⁹⁴

⁴⁹² İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, XIII/280; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/202

⁴⁹³ Sübkî, Tabakât, II/302-303,306; Mez, Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti, s. 258-259

⁴⁹⁴ Mez, Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti, s. 259

303/915 yılından tayin edilen Bağdat baş kadısı bu görevi kabul etmek için şu şartları ileri sürdü. 1- Maaşı olmayacak 2- Kanun dışı herhangi bir karara mecbur edilmeyecek 3- Hiç kimseye iltimas edilmeyecek.⁴⁹⁵

300/912 yılında Bağdat kadısının memurları şunlardı:

- 1- Mahkeme katibinin aylığı 300 dirhem
- 2- Mahkeme hademesi (hâcib) nin aylığı 130 dirhem
- 3- Ufak tefek meselelerle kapıda karar veren hakimin aylığı 100 dirhem
- 4- Mahkeme binasındaki idareci ve polislerin aylığı 600 dirhem⁴⁹⁶

Halife Mansûr'dan itibaren adli kurumların en kayda değer özelliği olan devamlı “şahitler” ortaya çıktı. Eskiden iyiliği ile tanınan birisinin şahadeti kabul ediliyordu; başkaları ya açıkça reddediliyor veya tamamen meçhul iseler komşularından haklarında malumat alınıyordu. Şimdi ise, yalan şahadetin çoğaldığı bir zamanda şahitlerin keyfiyetleri hakkında gizlice soruşturma yapılıyordu (yani şahitlik yapabilecek şahısların bir listesi tanzim ediliyor). Böylece, artık herkeste şahitlik ehliyeti farzedilmiyordu. Şahit kelimesi de listede ismi olan muayyen bir ferdi ifade ediyordu. Bu araştırmaları yapmak için kadı hususi bir memur (sahib-i mesail) tayin ederdi. Bu memnun şahitlik selahiyeti için para aldığı da iddia edilmekteydi. Bu şahitlerin resmi bir listesi ilk defa 185/801 yılında tayin edilen kadı zamanında tanzim edildi ve bugüne kadar böyledir.⁴⁹⁷

Bu şahitler arasına Arap olmayan yüz kadar Mısırlı'yı sokmuş ve otuz eski şahidi listeden silip yerlerine acemler koymuştur diye halk, kadı ile alay ediyordu. Bu suretle şahitler Kadı'nın bir nevi mutemetleri oldular. Her altı ayda bir 200/815 senesi civarında kadı böyle karar vermişti. Yeni tahkikat yaptırılarak layık olmayanlar listeden siliniyordu. Haleflerinden biri vazifesinin bu kısmını o kadar ciddi telakki etmiş ki, geceleyin tebdili kıyafetle sokaklarda dolaşarak şahitlerin ahvalini araştırdı.⁴⁹⁸

IX. asırda Basra'da bir kadı 36.000 şahit tayin etmişti. Bunlardan sadece 16.000'i şerefle vazifelerini yapabilmişlerdi. 300/912 civarında Bağdat'ta 1800 şahit vardı. Bu şahitler kadının şahsi memurlarıydılar ve kadının azlinde onlar da giderlerdi. 321/933 yılında Mısır kadısı bir yere atla gittiğinde şahitlerinin kendisine rafakat etmelerine

⁴⁹⁵ Mez, Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti, s. 262

⁴⁹⁶ Mez, Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti, s. 266

⁴⁹⁷ Mez, Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti, s. 266

⁴⁹⁸ Mez, Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti, s. 267

ehemmiyet veriyordu. O sıralarda her davada kadının yanında her iki tarafta ikişer şahit oturuyordu.⁴⁹⁹

Ebû Zur'a Muhammed b. Osman eş-Şâfi önce Mısır sonra da Dimeşk kadılığı yaptı. Şam'da ilk olarak şafi mezhebine göre hüküm veren kadı 302/914 yılında vefat etti.⁵⁰⁰

Muktedir, 20 Rebûlâhir 310/17 Ağustos 922 tarihinde Perşembe günü Medine kadısı olan Ebû Ca'fer Ahmed İshak b. Behlûl'ü görevden alarak aynı gün içerisinde yerine İbnü'l-Eşnânî olarak bilinen hadis hafızlarından ve fıkıhçılarından Ebû Hüseyin Ömer b. Hüseyin b. Ali eş-Şeybânî'yi Medine kadısı olarak tayin etti. Ancak, üç gün sonra 23 Rebûlâhir 310/20 Ağustos 922 tarihinde Pazar günü görevden aldı.⁵⁰¹

Halife Muktedir'in annesi Seyyide bir vakıf tesis etmiş ve bunun vakfiyesini Ahmed b. İshak'ın yanında tescil ettirmişti. Ahmed b. İshak da bu vakfiyenin bir nüshasını kendi yanındaki mahkeme kararlarının muhafaza edildiği sepete koymuştu. Daha sonra Seyyide, vakfı bozmak isteyince, Ahmed b. İshak'ın yanında bulunan belgeyi alıp yok etmek düşüncesiyle kendisine getirmesini istemişti. Kadı Ahmed b. İshak, perdenin arkasına geldiğinde Seyyide'nin maksadını anladı ve ona: "Bu mümkün değildir. Çünkü ben Müslümanların hazinedarıyım. Ya beni kadılıktan azleder, yerime başka birini tayin edersiniz, ya da bu yapmak istediğinizden vazgeçersiniz. Ben hakim iken bunu yapmanız imkansızdır." Bunun üzerine Seyyide, Ahmed b. İshak'ı oğlu Muktedir'e şikayet etti. Muktedir, annesinin isteğini yerine getirmesi için Kadı Ahmed b. İshak'tan ricada bulundu. Ancak, Kadı durumu halifeye anlattı ve annesine söylediği şeyleri halifeye de söyledi ve affını istedi. Muktedir, kadının bu konudaki kararlılığını görünce ona: "Ey Ahmed, yargı işine bakan kimse senin gibi olmalıdır. Allah seni mübarek kılsın. Burada bulunduğun sürece böyle olmaya devam et. Yanımızdaki konumuna ve saygınlığına bir leke sürdürme." dedi ve annesinin yanına dönüp şöyle dedi: "Anneciğim, İbn Behlûl devletimizi seven emin birisidir. O, kolay kolay gözden çıkarılacak biri değildir. Azledilmesine ve oyuncak haline getirilmesine de imkan yoktur." Seyyide, Kadı Ahmed'den memnun oldu ve böyle yaptığından dolayı ona teşekkür mesajı gönderdi. Bunun üzerine Kadı Ahmed b. İshak şöyle dedi: "Bir kimse Allah'ın emrini kulların emrinin üzerinde tutarsa, Allah kulların şerrinden onu korur ve kulların hayırlarını ve iyiliklerini ona nasip eder."⁵⁰²

⁴⁹⁹ Mez, Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti, s. 267

⁵⁰⁰ İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/131

⁵⁰¹ İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, XIII/209-210; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/155

⁵⁰² İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, XIII/294-295; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/176

Ehvâz, Enbâr, Heyt ve Kutrabbul⁵⁰³ kadılıklarında ve 20 yıl Medine kadılığında bulunan Ahmed b. İshak b. Beylûl, Rebîulâhir 318/Mayıs 930 yılında 80 küsur yaşında Bağdat'ta vefat etti.⁵⁰⁴

Ehvâz ve Vâsıt kadısı Musa b. İshak 297/909 yılında vefat edince⁵⁰⁵ Ehvâz kadılığına Muhammed b. Halef atandı. O da 306/918 yılında vefat edince yerine İbn Behlûl atandı.⁵⁰⁶

Ali b. Hüseyin b. Harb b. İsa uzun süre Musır kadılığı yaptıktan sonra 311/923 yılında kadılık görevinden affını istedi. Bu talebi kabul edilince Bağdat'a döndü.⁵⁰⁷ 296/908-311/923 yılları arasında Mısır kadılığında bulunan Ali b. Hüseyin b. Harb'in aylık maaşı 120 dinardı.⁵⁰⁸

Devlet kurumlarının bir diğeri de hisbe teşkilatıdır. Hisbe, bir fiili yalnızca Allah'ın rızasını kazanmak amacıyla yapmaktır.⁵⁰⁹ İyiliği emretmek, kötülükten sakındırmak (el-Emru Bi'l-Ma'ruf ve'n-Nehyu ani'l-Münker) prensibine dayanan ve kamu düzenini koruma faaliyetlerini ve bunu sağlamayı kendine vazife edinmiş olan kurumu ifade etmektedir. Bu işle görevli memura da mehtesip denmektedir.⁵¹⁰ Hitti'nin tanımına göre, belediye zabıtası işlerine bakan Polis'e muhtesip denir.⁵¹¹ Belediyelerle, maliye, ticaret, iktisat, sanayi, sağlık bakanlıkları ve Diyanet İşleri Başkanlığı'nın gördükleri işlerden bazılarını gerçekleştirir.⁵¹² Genel olarak, İslam toplumlarının gündelik hayatında, özellikle pazarlarda ticarî ve sosyal işlerin yürütülmesinde İslami ahlak değerlerine göre davranılmasını teşvik etmek amacıyla hisbe teşkilatı oluşturulmuştur.⁵¹³

Hisbe, kazâ ve mezalimle (adalet) birlikte Abbâsî adlî teşkilatını oluştururdu. Abbâsî Devlet teşkilatı seyfiyye ve kalemîyye şeklinde ikiye ayrılmıştı. Kalem erbabının görevleri de dinî ve divanî olmak üzere iki kısımdı ve muhtesibin görev alanı bunlardan birincinin kapsamına giriyordu. Halife, muhtesib dahil Bağdat'taki din işlerine bakacak kalem erbabını bizzat tayin ederdi. Diğer bölgeler için tayinler, vezir veya ilgili divanların başkanları yahut kadı gibi üst düzeydeki idareciler tarafından

⁵⁰³ İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, XIII/292-295

⁵⁰⁴ Sûlî, Ahbâru'l-Muktedir Billah, s. 123

⁵⁰⁵ Sûlî, Ahbâru'l-Muktedir Billah, s. 122

⁵⁰⁶ Sûlî, Ahbâru'l-Muktedir Billah, s. 217

⁵⁰⁷ İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/178

⁵⁰⁸ Kindî, Kitâbü'l-Vülât ve'l-Kudât, thk. Rhuvon Guest, Beyrut 1908, s. 531

⁵⁰⁹ İbn Manzûr, Lisânü'l-Arab, I/315

⁵¹⁰ Mâverdî, el-Ahkâmü's-Sultâniyye, s. 394-395

⁵¹¹ Hitti, İslam Tarihi, II/495

⁵¹² Kavakçı, Yusuf Ziya, Hisbe Teşkilatı, Ankara 1975, s. 141

⁵¹³ Güzel, Abbâsî Halifesi Mehdî b. Mansûr ve Siyasi Yönü, s. 136

yapılırdı. Hisbe görevi kadılara kendi vazifelerine ilaveten verildiği gibi muhtesib de hisbeyle birlikte adalet işlerini yürütürdü. Dini ihya iddiasıyla iş başına gelen Abbâsîler'in iktidarlarının ilk yıllarında hisbe faaliyetleri husunda titiz davrandıkları anlaşılmaktadır. Mesela Halife Ebû Ca'fer el-Mansûr, görevini kötüye kullandığını belirlediği Bağdat muhtesibini idam ettirmiştir. Abbâsî halifelerinin hisbeye verdikleri önemin bir başka göstergesi de bazı meşhur alimlerin muhtesib olarak tayin edilmeleridir. Muhtesipler, Cuma günü hutbede hatip tarafından bu göreve getirildikleri ilan edildikten sonra işe başlardı.⁵¹⁴ İbnü'l-eş-Nânî olarak tanınan hadis hafızlarından ve fıkıhçılardan Ebû Hüseyin Ömer b. Hüseyin b. Ali eş-Şeybani 310/922 Medine kadısı tayin edilmeden önce Bağdat mühtesibiydi.⁵¹⁵ Muktedir 319/931 yılında Muhammed b. Yâkût'u şurta reisliği görevine ilave olarak hisbe teşkilatının başına getirdi. Bu durum Munisü'l-Muzaffer'in tepkisine yol açtı. Bunun için Munisü'l-Muzaffer halifeden Muhammed b. Yâkût'u hisbe teşkilatının başından almasını isteyerek şöyle dedi: "Bu, kadı ve adil kişilerin dışında hiç kimsenin yürütemeyeceği bir görevdir." Muktedir, Munis'in bu talebini yerine getirerek Muhammed b. Yâkût'u hisbe teşkilatının başından aldı⁵¹⁶ ve yerine İbn Raik'in iki oğlu Muhammed ve İbrahim b. Raik'i getirdi.⁵¹⁷ Aynı yıl içerisinde Bağdat'ta doktorlardan birini yanlış tedavisi sonucunda hastanın öldüğü haberi Muktedir'e ulaşınca, halife Muhtesib İbrahim b. Muhammed b. Bathâ'ya emir vererek Bağdat ve çevresinde bulunan doktorların görevlerini icra etmeleri için Sinan b. Sabit'in imtihanına tabi tutulmalarını ve imtihanı kazananlara belge verilmesini, görevlerini icra etmeleri için bu belgenin gerekli olduğunu, bu belgeye sahip olmayanların hekimlik yapamayacaklarını bildirdi.⁵¹⁸ Bu olay bize muhtesib ile diğer mesleklerin ileri gelenleriyle işbirliği yaptığını göstermesi açısından önemlidir. Muhtesib'in 310/922 yılında aylık maaşı ise 100 dinardı.⁵¹⁹

Muhtesib'in görevleri şunlardır:⁵²⁰

- 1- Ticaretin kurallara uygun olup olmadığını denetlemek
- 2- Ölçü ve tartı aletlerini kontrol etmek
- 3- Borçlarını zamanında ödenmesini sağlamak
- 4- Camilerin restorasyonlarını yaptırmak

⁵¹⁴ Kazıcı, Ziya, "Hisbe", DİA, İstanbul 1998, XVIII/136

⁵¹⁵ İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/155

⁵¹⁶ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/224; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/155

⁵¹⁷ Kurtubî, Sîle, VI/76; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/225

⁵¹⁸ İbn Ebî Usaybia, Uyûnu'l-Enbâ, s. 302; Kıftî, Tarihu'l-Hukemâ

⁵¹⁹ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, II/98-99

⁵²⁰ Mâverî, el-Ahkâmu's-Sultâniyye, s. 394-413; Hitti, İslam Tarihi, II/495-496

- 5- Cuma ve vakit namazlarının zamanında kılınmasını sağlamak
- 6- Orucun zamanında tutulmasını sağlamak
- 7- Eğitim-öğretimi kontrol etmek
- 8- Anayasal düzene uygun olmayan kişileri mahkemeye sevk etmek
- 9- İslam hukuku tarafından yasaklanmış bulunan fillerin işlenip işlenmediğini kontrol etmek
- 10- Kadın ve erkek cinsler arasında herkes tarafından iyi ve doğru olarak kabul edilmiş amme ahlakını muhafaza ve kadınların iltifatına mazhar olmak maksadıyla sakalına ak düşmüş yaşlıların sakallarını siyaha boyatmalarını engellemek
- 11- İddet müddeti dolan kadınların evlenmelerine yardım etmek

5) ORDU

a) Askeri Teşkilat

İslam medeniyetinde barış esas olmakla birlikte ülke sınırlarının korunması, halkın güvenliğinin sağlanması, iç isyan ve ayaklanmaların bastırılması, posta teşkilatının yol güvenliğinin temin edilmesi, düşmanlara gözdağı verip saldırıların bertaraf edilmesi, İslâm Devleti'nin ve davetinin önünde bulunan engellerin kaldırılması, devletin bağımsızlığı, vatanın bütünlüğü, milletin birlik ve beraberliği için ortaya çıkması muhtemel olan olumsuz durumların önlenmesi için güçlü bir orduya ihtiyaç vardır. Tarih sahnesinde uzun süre kalmayı başaran devletlerin güçlü oldukları dönemlerde ordularında güçlü olduğu görülmektedir. Duraklama gerileme ve dağılma sürecine giren ülkelerin ordularında da aynı durum söz konusudur.

Hız. Peygamber zamanında özel olarak muvazzaf bir ordu mevcut değildi. İç güvenliği sağlamak için polis teşkilatı da yoktu. Eli silah tutan her müslüman vatan savunmasına katıldığı gibi, asayişini sağlamak için de zaman zaman görevlendirildi. Bir sefer tertiplemek veya bir saldırıya karşı koymk gerektiğinde Hız. Peygamber gönüllüleri çağırır ve bir deftere her aday adını kaydettirirdi. Tespit edilen günde gönüllüler silahları, sefer azıkları ile şehir dışında bir karargahta toplanırlardı. Hız. Peygamber oraya gelip orduyu teftiş ederdi. Her sefer için gerekli asker sayısını kendisi kararlaştırırdı. Kendi imkanlarıyla techizatını tamamlayamayanları devlet bütçesinde donatırdı. Asker toplama işi kabile başkanları vasıtasıyla yapılırdı. Hemen her seferde gideceği bölgeye orduyu en kısa ve emniyetli yoldan ulaştıracak bir kılavuz tayin eder, onun rehberliğinde hareket ederdi. Sefere çıkacak bir ordunun komutanın Hız.

Peygamber tayin ederdi. Şayet bizzat sefere çıkmazsa kendisine bağlı komutanları belirlerdi.⁵²¹

Gerek hareket halinde gerekse savaş halinde büyük orduların düzeni Araplar'ın "el-Hamîs" dedikleri beşli düzendir. Beşli düzen merkezde başkumandan ve muhafız birlikleri bulunur ve bu kısma kalp denirdi. Merkezin sağında yer alan birliklere sağ kanat (meymene), solunda yer alan birliklere sol kanat (meysere), önde olan birliklere öncü (mukaddime), ortada kalan birliklere ise ardçı (sâka) birlikleri adı verilirdi.⁵²² Bu düzen cahiliye devri ordularında da vardı.⁵²³ Hz. Peygamber'den sonraki devletlerin İslam ordularında da aynı şekilde korunmuştur.⁵²⁴

Hz. Ebû Bekir halife olunca, Hz. Peygamber döneminde uygulanan sistemi aynen devam ettirdi.⁵²⁵ Hz. Ömer devrinde askerlik statüsünün değişmesi kaçınılmaz oldu. Çünkü insanlar savaş yerine doğudan ve batıdan gelen cizye ve harâc mallarıyla meşgul olmaya başladılar. Artık müminlerin emiri tehdit ve şiddet saçan yeni bir bakışla orduyu düzenlemeyi bölge valisine silahlı atlı eğitimli ve hünerli ne kadar süvari varsa hepsini toplamalarını emretti. Gönül arzusu ile gelirlerse ne ala, yoksa zorla toplayıp süre süre getirilecekler. Meşhur irade ve kararlılığıyla: "Bana göndermediğiniz kimse kalmayacak, acele davranacaksınız." diyerek onları harekete geçirdi.⁵²⁶ Böylece Hz. Ömer gönüllü askerlik yanında zorunlu askerliği de getirmiş oldu.

Emevîler döneminde zorunlu ve gönüllü askerlik uygulamaları devam etmiştir. Bu dönemde zorunlu askerliğin daha da önem kazandığı görülür.⁵²⁷ Abdulmalik b. Mervân Basra valisi Bişr b. Mervân, haricilere karşı sefere çıkardığı orduya Basra halkından asker alma zorunluluğu koymuştur.⁵²⁸ Haccâc b. Yûsuf, Basra ve Kufe valisi olunca harici isyanlarına karşı düzenlediği orduya bölge halkından zorunlu olarak asker alma usulünü uygulamıştır. Bunun için halka üç günlük bir süre tanımış, bu süre içinde orduya katılmayanların boynunu vuracağını söylemiştir. Bunun üzerine halk Haccâc'ın söylediğini yapacağından korkarak derhal orduya katılmaya başlamıştır.⁵²⁹

⁵²¹ Sarıçam, İbrahim-Erşahin, Seyfettin, İslâm Medeniyeti Tarihi, Ankara 2006, s. 104-105

⁵²² İbn Hişâm, Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyûb el-Himyârî, es-Sîratü'n-Nebeviyye, thk. Mustafa es-Sakkâ-İbrahim el-Ebyârî-Abdulaziz eş-Şelebî, Mısır 1936, II/264

⁵²³ Suheyli, Ebû'l-Kâsım Abdurrahmân b. Abdullah b. el-Hatîb, er-Ravdu'l-Unûf, thk. Abdurrahman el-Vekîl, Kâhire 1967, VI/551

⁵²⁴ Terzi, Mustafa, Abbâsîler Döneminde Askeri Teşkilat (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 1986, s. 4

⁵²⁵ Taberî, Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk, II/309

⁵²⁶ Taberî, Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk, II/361; Suphi Salih, İslâm Kurumları, s. 291

⁵²⁷ Terzi, Abbâsîler Döneminde Askeri Teşkilat, s. 16

⁵²⁸ İbnü'l-Esir, el-Kâmil, IV/158

⁵²⁹ Mes'ûdî, Mürûcû'z-Zeheb, III/138

Emevîler döneminde ordu daha önceki dönemlerde olduğu gibi “hamîs” adı verilen beş bölüm halinde düzenlenmiştir. Ancak Mervân b. Muhammed eski bölümlerle tarzını kastederek orduyu “kurdûs” denilen daha küçük bölüklere ayırdı. Ordu, piyade ve süvarilerden meydana geliyordu.⁵³⁰

b) Askerlik Statüsü

Abbâsîler döneminde iki türlü askerlik statüsü uygulanmıştır:

ba- Nizami ve Daimi Statüdeki Ücretli Askerler (Murtazika)

Ordu divanı tarafından askere yazılacak yaptığı askerlik hizmeti karşılığında devlet bütçesinden kendilerine maaş veya ücret verilmesi esasına göre yapılan daimi askerliktir.⁵³¹ Murtazika ise, mesleği veya sanatı askerlik olan ve geçinimi bununla sağlayan kişilerden meydana gelen ordudur.⁵³²

bb- Gönüllü askerlik (tatavvu, mutatavvîa)

Tatavvu herhangi bir mecburiyete tabi olmaksızın sırf kendi arzusu ile mevcut orduya katılarak asker olma esasıdır. Bu statüye tabi olanlar, ordu divanınca askere alınmadıkları halde savaş esnasında cihad çağrısına koşarak kendi istekleri ile ordunun emir ve komuta altına giren askerleridir. Bunlara “mutatavvîa” veya “cündü’l-mutatavvîa” denmektedir. Gönüllüler ya şehirlidiler, ya köylüdürler, ya da bedevîdirler. Yani sivil hayatı yaşamaktadır. İştirak ettikleri savaşlarda yaptıkları hizmet karşılığında kendilerine devlet bütçesinde her hangi bir maaş ödememekte, buna karşılık zekat ve ganimetten pay almaktaydılar.⁵³³ Gönüllülerin daha çok dış düşmana karşı savaşan ordulara katıldıkları görülmektedir. Bunun yanında iç isyanların bastırılmasında devletin yanında olmak isteyen ve devlet ordusunun zaferini arzulayan halkın gönüllü olarak bu ordulara katıldıkları da olmuştur. Devlete karşı ayaklanan grupların orduları ise tamamen gönüllü kişilerden kurulmuş bulunmaktadır.⁵³⁴

⁵³⁰ Sarıçam, İbrahim-Erşahin, Seyfettin, İslâm Medeniyeti Tarihi, s. 106

⁵³¹ Hasan İbrahim, Tarihu’l-İslâm, II/239; III/283

⁵³² Ömer Fârûk, el-Hilafetü’l-Abbâsiyye fi Asri’l-Fevza’l-Askeriyye, Bağdat 1977, s. 137

⁵³³ Hasan İbrahim, Tarihu’l-İslâm, II/239; III/283

⁵³⁴ Terzi, Abbâsîler Döneminde Askeri Teşkilat, s.35

c) Orduyu Oluşturan Kuvvetler

I- Başkentte bulunan ve doğrudan doğruya halifeye bağlı olan muhafız kuvveti (Harâsu'l-Halife)

a) Muhafız Ordusunun Bölümleri

aa) Hür ve Mümeyyiz Muhafızlar

Halife Mu'tazîd deneminde özel bir sınavla seçilen ordu divanına isimleri ve özellikleri kaydedilen süvari askerlerdir.⁵³⁵

ab) el-Memâliku'l-Huceriyye

Halife'nin kölelerinden 'el-hucer'' adı verilen ayrı odalarda veya evlerde yetiştirici görevlilerin eğitim ve gözetimi altında bulundurulmuş birliklerdi. Halife bunların yetiştiricilerinin vekillerinin beraberinde olmadan ikametgahlarından çıkmalarına ve ata binmelerine izin verilmezdi. Bunların esas görevi, halifenin hizmetinde bulunmak, korumasını yapmak, törenler esnasında onunla birlikte bulunmaktı.⁵³⁶ Daha sonra Huceriyye'nin hizmet alanında halifenin muhafız ordusunun yaptığı işler de girmeye başladı. İç isyanlar ve ayaklanmaların bastırılmasında önemli rolleri olmuştur. 296/908 yılında Abdullah b. el-Mu'tezz'e yapılan karşı darbeye Huceriyye birlikleri Halife Muktedir'in yanında yer alarak onun tekrar halifelğe gelmesinde önemli rol oynamıştır.⁵³⁷

307/919 yılında Hâmid b. el-Abbâs'ın vezirin ve Ali b. İsa'nın vezir yardımcısı döneminde Bağdat'ta büyük bir pahalılık meydana gelmiş, eşya ve yiyecek fiyatları bir hayli artmıştı. Fiyatların artmasına rağmen Hâmid el-Abbâs ve bazı komutanlar iltizamlardan gelen malları ambarlara dolduruyorlardı. Bunun üzerine halk isyan ederek minberlere saldırmışlar, şehirde karışıklık çıkmasına sebep olmuş, un dükkanlarını yağma etmişti. Halife Muktedir, Ahvâz'da bulunan Hâmid b. el-Abbâs'ın Bağdat'a gelmesini emretmiş, vezirin Bağdat'a gelmesiyle isyan daha da artmıştı. Vezir bu isyanı bastırmak için asker sevk etmiş, halk ile çarpışmalar meydana gelmişti. Halk şehirdeki iki köprüyü ateşe vermiş, hapishanelerde tutuklu bulunan mahkumları serbest bırakmışlar, Sâhibu's-Şurta'nın evini yağma etmişlerdi. İsyanın büyümesi üzerine Muktedir, Ğarîbu'l-Hal komutasındaki el-Huceriyye askerlerini isyanı bastırmak için görevlendirdi. Huceriyye birliklerinin müdahalesi sonunda isyancılar "Bâbu't-Tâk" denilen yerde şehrin en büyük camisine kapanmışlar, sultanın askerleri de onları orada

⁵³⁵ Sâbî, Tuhfetü'l-Ümerâ fi Tarihi'l-Vüzerâ, s.17

⁵³⁶ Ömer Fârûk, el-Hilafetü'l-Abbâsiyye fi Asri'l-Fevza'l-Askeriyye, s. 139

⁵³⁷ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/6; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, VIII/15

sıkıştırıp, hepsini tutuklayıp, hapse atmışlardı. Bu orada isyancılar dövülmüş, karışıklık çıkarıcılar tespit edilerek elleri kesilmiştir. Bir gün sonra Halife Muktedir genel af çıkarınca karışıklıklar sona ermişti.⁵³⁸

317/929 yılında Muktedir'e darbe yapılarak Kâhir Billah hilafete secilmiştir. Karşı darbeye Muktedir'in yeniden halifelîğe gelmesinde Huceriyye askerlerinin önemli fonksiyonu olmuştur.⁵³⁹

320/932 yılında Halife Muktedir'in komutan Mûnisu'l-Muzaffer ile çatışmasında Huceriyye askerleri halifenin yanında yer almışlar, ancak bu mücadelede halifenin öldürülmesine mani olamamışlardır.⁵⁴⁰

Devlet erkânı arasındaki rekabette de bir askeri güç olarak kullanılmaktaydılar Sevsen el-Hâcib, İbnü'l-Furât'ı vezirlik görevinden uzaklaştırmak amacıyla hazırlanan plan, el-Huceriyye birlikleri tarafından hayata geçirilmek istenmiştir. Fakat ibnül-Furât'ın son anda bundan heberdar olması Sevsen el-Hâcib'in planını suya düşürmüştür.⁵⁴¹

303/915 yılında Hüseyin b Hamdân ödemesi gereken vergiyi ödemeyip isyan etti. Vezir Ali b. İsa, Hüseyin b Hamdân'ın hakimiyetinde bulunan şehirleri derhal vali ve diğer görevlilere bırakmasını emretti. Hüseyin b. Hamdân hakimiyetinde bulunan şehirleri teslim etmeye yanaşmayınca Ali b. İsa, Râik el-Kebîr Komutasında el-Huceriyye askerlerinden oluşan büyük bir orduyu isyanı bastırmak için Cezîre bölgesine gönderdi. Ordu isyanı bastırıp Hüseyin b. Hamdân'ı esir alarak merkeze döndü.⁵⁴²

Bağdat'ın dışında çıkan isyanların bastırılmasında diğer askeri kuvvetler ile birlikte hareket etmişti. 312/924 yılında Karmatîler'i Kûfe'den çıkartmak amacıyla Yâkût komutasındaki orduya katılarak Bağdat'tan harekete geçmiş ve ortaya çıkan çarpışmada büyük rol oynamışlardır.⁵⁴³ 315/927 yıllarında Bağdat'ı Karmatîler'in saldırısında korumak için Nasru'l-Hâcib komutasındaki orduya katılarak ordunun önemli güçlerinden birini meydana getirmişlerdir.⁵⁴⁴

Huceriyye'nin bu önemli fonksiyonlarının yanında isyan ettiği de olmuştur. 303/915 yılında maaşlarının artırılması için isyan etmişler, maaşlarına aylık üçer dinar zam yapılınca bu isyandan vazgeçilmiştir.⁵⁴⁵

⁵³⁸ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/73-74; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, VIII/116-117

⁵³⁹ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/195-196; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, VIII/200-207

⁵⁴⁰ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/233-240; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, VIII/241-243

⁵⁴¹ Sâbî, Tuhfetü'l-Ümerâ fi Tarihi'l-Vüzerâ, s. 16

⁵⁴² İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/36-38; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, VIII/92-93

⁵⁴³ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/120-122

⁵⁴⁴ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/176

⁵⁴⁵ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/38

Halife Muktedir döneminin siyasî ve askerî olaylardan Huceriyye birliklerinin önemli fonksiyonları olmuştur. Görevli sadece merkezle sınırlı kalmayıp ihtiyaç hasıl olduğundan da Bağdat dışına çıkmışlardır. Maaşlarının artırılması içinde isyan ettikleri olmuştur.

ac) el-Muhtârûn

Halife Mu'tazid döneminde muhafız ordusunun el-Muhtârûn adı verilen birliği aynı ordudaki çeşitli komutanlıklardan şecaati ile tanınan askerlerin seçilip bir araya toplanmasıyla oluşturulmuştur.⁵⁴⁶

ad) er-Reccâletü'l-Musâfiye (Yaya Askerler)

Abbâsî muhafız ordusunun önemli bir bölümü Musâfiye askerlerinden medyana gelmektedir. Bu birliklerin görevi halifeyi ve halifet sarayını korumaktı. Başkent dışında meydana gelen isyan ve ayaklanmaları bastırmada da görevlendirilmişlerdir. Halife Muktedir döneminde de bu birliğin sayısı beş bine, 316/928 yılında ise yirmi bine ulaşmıştır.⁵⁴⁷

Abdullah b. el-Mu'tezz darbesinde Muktedir'in yanında yer alarak onun tekrar halifete geçmesinde önemli rol oynamışlardır.⁵⁴⁸ Bu olaydan sonra Musâfiye askerlerinin yönetim üzerindeki etkisi daha da artmıştır. 307/919 yılında Bağdat'ta yiyecek fiyatlarında artış ortaya çıkınca halk tarafından çıkarılan isyana katılmışlar ve halkın yanında yer almışlardır. Musâfiye birliklerinin halkın yanında yer almaları kargaşanın boyutlarını değiştirmiştir. Muktedir isyana son vermek için halkın ve askerlerin taleplerini yerine getirmek zorunda kalmıştır.⁵⁴⁹

303/915 yılında Musâfiye askerleri maaşlarının arttırılması için isyan çıkardılar. Vezir Ali b. İsa'nın evine saldırarak kapısını yaktılar, yolları kesip, insanların camiye gitmelerine izin vermediler. Mûnisu'l-Muzaffer devreye girerek isteklerinin yerine getirileceğini taahhüt etmesi üzerine isyana son verdiler.⁵⁵⁰

318/930 yılında da Musâfiye askerleri maaşlarının arttırılması için isyan etmişler, - Muktedir'in isteklerini kabul etmesi üzerine isyanları sona ermiştir.⁵⁵¹

312/924 yılında Kûfe'yi Karmatîler'in işgalinden kurtarmak amacıyla hazırlanan Muhammed b. Yâkût komutasındaki orduya katılmışlar,⁵⁵² 315/927 yılında Bağdat'ı

⁵⁴⁶ Sâbî, Tuhfetü'l-Ümerâ fi Tarihi'l-Vüzerâ, s.19

⁵⁴⁷ Sâbî, Rusûm, s. 8

⁵⁴⁸ İbnü'l-Esir, el-Kâmil, VIII/15

⁵⁴⁹ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/73-75

⁵⁵⁰ Sûlî, Ahbâru'l-Muktedir Billah, s. 185

⁵⁵¹ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/202

Karmatîler'in saldırısından korumak içi Nasru'l-Hâcib komutasındai orduya da iştirak etmişlerdir.⁵⁵³

317/929 yılında Muktedir'e darbe girişiminde halifenin yanında yer alarak onun tekrar halifelîğe gelmesinde çok önemli rolleri olmuştur. Bu olayda sonra yönetimdeki güçleri daha da artarak siyasi ve askeri olaylara büyük ölçüde müdahale eder hale gelmişlerdir.⁵⁵⁴

318/930 yılında Musâfiye askerleri bir sürü fitne ve karışıklıklar çıkarıp bir hayli güçlenmeleri üzerine Bağdat'tan çıkarılmışlardı. Kaynaklarımızda bunun sebebi şöyle anlatılmaktadır: Muktedir'i hilafete iade ettikten sonra bir hayli şımarmış, sağa sola ellerini uzatmaya ve halifenin altında kalkamayacağı birçok teklif ve sözler söylemeye başlamışlardı.⁵⁵⁵ Bu sözlerinden bazıları şunlardır: “Kim bir zalime yardım ederse Allah o zalimi ona musallat eder, kim bir merkebi evin damına çıkarırsa onu oradan indirmeye de gücü yeter, eğer Muktedir bizim hak ettiğimiz bazı hususları yerine getirmezse hak edeceği şekilde kendisiyle çarpışırız.”⁵⁵⁶ Çıkardıkları kavgalar ve yaptıkları kötülükler ile istekleri bir hayli artmıştı. Hatta çoluk çocuklarını, akraba ve tanıdıklarını sicillere kaydettirip onlara maaş bağlatmışlar ve böylece aylıkları bordrolarındaki kişi sayısına göre ayda 30.000 dinar ile 1000.000 dinar arasında değişen meblağlara ulaşmıştı. Diğer taraftan muhafız ordusunun atlı birlikleri (süvariler- fursân) de ücretlerinin azlığından şikayet etmeye başladılar.⁵⁵⁷ Süvari askerlere şöyle söylendi: “Şu an hazine boştur. Bütçede bulunan paralar musâfiye askerlerine verildi.” Bunun üzerine süvari birlikleri ayaklandılar. Ayaklanmayı bastırmak için onlarla savaşıldı ve süvarilerin bir kısmı öldürüldü. Muktedir bunu fırsat bilip süvarilerden bir grup askerin öldürülmesi olayını askerlerinin aleyhinde delil olarak kullanıp, emniyet müdürü Muhammed b. Yâkût'a onların Bağdat'tan çıkarılmasını emretti. Muhammed b. Yâkût da Musâfiye askerlerinin Muktedir'in evinin etrafından kovup derhal Bağdat'ı terk etmesini söyleyerek: “Burada ikamet etmeye devam eden yakalanıp hapsedilecektir.” diye onlara tebliğatta bulundu. Ancak, Bağdat'ı terk etmeyenler tutuklanıp hapse

⁵⁵² İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/121

⁵⁵³ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/176

⁵⁵⁴ İbnü'l-Esir, el-Kâmil, VIII/200-206

⁵⁵⁵ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/202; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, VIII/216

⁵⁵⁶ İbnü'l-Esir, el-Kâmil, VIII/216

⁵⁵⁷ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/202; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, VIII/216

atıldılar. Komutanların evleri yıkıldı, mallarına el konuldu. Muhammed b. Yâkût bazılarını dövdürdü ve bazılarının da sakallarını kestirip teşhir ettirdi.⁵⁵⁸

Musâfiye askerlerine yapılan muameleyi hoş karşılamayan Bağdat'ta bulunan zenciler harekete geçtiler. Ancak emniyet görevlisi Muhammed b. Yâkût Huceriyye askerleriyle onların bu ayaklanmalarını bastırmak için harekete geçti ve bazılarının evlerini yaktı. Yakılan evlerin içerisinde kadınlar ve çocuklar da bulunmaktaydı. Bu olaydan sonra Musâfiye askerleri ve onlara tabi olanlar Bağdat'tan Vâsıt'a gittiler. Vâsıt şehrine hakim olunca, valiyi oradan kovdular. Munisü'l-Muzaffer Vâsıt'a giderek onlarla savaştı ve onlardan pek çok kişiyi öldürerek onları bertaraf etti. Bu olaydan sonra artık yönetim üzerindeki etkileri kalmadı.⁵⁵⁹

ae) es-Sâciyye

Muhafız ordusunun Türk komutanlarından Yusuf b. Ebi's-Sâc komutanlığına bağlı olarak hizmet gören kıtalara es-sâciyye adı verilmiştir. Bu birliğin komutanı olan Yusuf b. Ebi's-Sâc askeri alanda isim yapmış, daima yükselmeye çalışan, fırsatları değerlendiren, hakimiyeti elinde tutmayı arzulayan, halifeye isyan etmeyi ve karşı koymayı seven birisi olarak bilinir.⁵⁶⁰

Yusuf b. Ebi's-Sâc, İbnü'l-Furât'ın vezirliğe ilk tayininden sonra Azerbaycan ve Ermenistan bölgesine tayin edilerek, buranın savaş işleri başına getirilmiş, namaz kıldırmak ve diğer idari mekanizmayı yürütmek üzere görevlendirilmişti. Bu göreve getirilirken hilafet merkezine ödemesi kararlaştırılan bazı mallar vardı. Ancak İbnü'l-Furât vezirlikten azledilip yerine Hakân'nin tayini ve ondan sonra da Ali b. İsa'nın vezirliğe getirilmesi üzerine hilafet merkezine göndermekle yükümlü olduğu malları göndermeyip, güç ve kuvveti artırmak için kullanmaya başlamıştı.⁵⁶¹

304/916 yılında Yusuf b. Ebi's-Sâc, Ali b. İsa'nın tutuklandığı haberini alınca halifenin kendisine Rey şehrini verdiğine dair bir belge çıkartmış ve bunu da Vezir Ali b. İsa'nın gerçekleştirdiğini söyleyerek, bu görev belgesini kendisine gönderdiğini söylemişti. Yusuf b. Ebi's-Sâc ordusunu hazırlayarak Rey üzerine doğru harekete geçti. O sırada Rey valisi olan Muhammed b. Ali Sa'lûk, Yusuf b. Ebi's-Sâc'ın Rey üzerine doğru geldiği haber alınca şehri terk etmişti. Yusuf b. Ebi's-Sâc Rey şehrine hakim

⁵⁵⁸ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/202-203; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, VIII/216

⁵⁵⁹ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/203; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, VIII/216

⁵⁶⁰ Terzi, Abbâsiler Döneminde Askeri Teşkilat, s. 64

⁵⁶¹ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/45; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, VIII/99

olduğu gibi Kazvîn, Zencân ve Ebher vilayetlerini de hakimiyeti altına almıştı. Halife Mutedir, Yusuf b. Ebi's-Sâc'ın yaptıklarını ve onun Vezir Ali b. İsa'nın Rey'e tayin ettiğini ve bu hususta kendisine halife tarafından ahitname ve sancak gönderdiğini haber alınca, bu konuda her hangi bir bilgisinin olmadığını söyleyerek bir hayli üzülmüştü.⁵⁶²

Vezir İbnü'l-Furat 305/918 yılında Yusuf b. Ebi's-Sâc isyanını bastırmak için Hâkân el-Müflihî komutasında ve Ahmed b. Mesrûr el-Belhî Sîmâ el-Cezerî ve Nihîr es-Sağîr gibi komutanların katılımıyla bir orduyu isyan bölgesine gönderdi. Yapılan savaşta Yusuf b. Ebi's-Sâc galip gelerek onların bir kısmını esir alarak Rey şehrine götürdü. Onları şehre sokarken develere bindirerek esir aldığını ifade etmek için teşhir etmişti.⁵⁶³

307/919 yılında Yusuf b. Ebi's-Sâc ile savaşmak üzere Bağdat'tan büyük bir orduyu Mu'nis'in emrine göndermişti. Munisü'l-Muzaffer bu orduyla Erdebil'i kuşatarak onunla savaşmış ve yapılan savaşta Yusuf b. Ebi's-Sâc'ın ordusunu dağıtmış, Yusuf b. Ebi's-Sâc ve adamlarını esir olarak bağdat'a dönmüştü.⁵⁶⁴ Mûnisu'l-Muzaffer, Yusuf b. Ebi's-Sâc'ı bir deveye bindirip arkasına tilki kuyrukları bağlanmış elbiseyi ona giydirip, onu şehre öğle sokmuştu. Yusuf b. Ebi's-Sâc halifenin huzuruna çıkarıldıktan sonra hapse atılmıştı.⁵⁶⁵ Yusuf b. Ebi's-Sâc etkisiz hale getirdikten sonra Sâciyye birliklerinin etkisi siyasî ve askerî alanlarda kaybolmuştu.

310/922 yılında Mûnisu'l-Muzaffer'in araya girmesiyle Halife Muktedir tarafından affedilen Yusuf b. Ebî's-Sâc Rey, Kazvîn, Ebher, Zencân ve Azerbaycan vilayetlerine tayin edildi. Her yıl bu şehirlerde bulunan askerlerin maaş ve giderlerini sağladıktan sonra beytûlmale 500.000 dinar göndermesi kararlaştırıldı.⁵⁶⁶ Bu tayinle birlikte Yusuf b. Ebî's-Sâc, Sâciyye birliklerini yeniden teşkil etmeye başlamış, kısa süre sonra da eski gücüne ulaşarak devletin siyasî ve askerî hayatında rol oynamaya başlamıştır. 312/924 tarihinde Rey valisi Ahmed b. Ali Sa'lûk tarafından başlatılan isyan hareketi Yusuf b. Ebî's-Sâc tarafından bastırılmıştır. İsyanın başını çeken vali esir alınarak hilafet merkezine gönderilmiştir.⁵⁶⁷ Bu olaydan sonra Yusuf b. Ebî's-Sâc hilafet merkezinde ve Muktedir'in yanında eski makamına kavuşmuş ve devletin önemli kişilerinden birisi durumuna gelmiştir. 314/96 yılında Halife Muktedir, Vezir Ahmed b. Ubeydulah el-

⁵⁶² İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/45; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, VIII/100

⁵⁶³ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/46; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, VIII/101

⁵⁶⁴ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/48-50; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, VIII/102

⁵⁶⁵ İbnü'l-Esir, el-Kâmil, VIII/102

⁵⁶⁶ İbnü'l-Esir, el-Kâmil, VIII/132

⁵⁶⁷ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/119

Husaybî'nin teklifi üzerine Yusuf b. Ebî's-Sâc'ı devletin doğu bölgelerinin genel valisi olarak tayin etmiştir. Karmatîler ile savaşması için halife tarafından Hecer'e gönderilmiştir. Karmatîler ile savaşacak ordunun ihtiyaçlarını karşılaması için Yusuf b. Ebî's-Sâc'a Sâve, Kum, Kâşân, Basra, Kûfe ve Mâsebezân gelirleri ve haracları verildi.⁵⁶⁸ 315/927 yılında Karmatîler ile yapılan savaşta Yusuf b. Ebî's-Sâc'ın ordusu mağlup olmuş, kendisi de esir alınmış ve daha sonra da idam edilmiştir.⁵⁶⁹ Komutanları öldürüldükten sonra da Sâciyye askerleri diğer birliklere katılmıştır.

af) Askeru'l-Hıdme

Halife Mu'tazîd döneminde muhafız ordusunun tabi tutulduğu bir imtihanda "orta" dereceyi alanlar Horosan, Enbâr, Zâzân, Dakûka ve Hânicâr yollarının güvenliğini sağlamak amacıyla görevlendirilen askerlere, askerü'l-hıdme denir.⁵⁷⁰

ag) el-Ğilmânu's-Sevdân

Muhafız ordusunun siyah köle askerlerinden oluşan birliklerine verilen bir addır. Muktedir döneminde Bağdat'ta bir tören esnasında siyah kölelerden oluşan 4.000 kişilik bir birlik hazır bulunmuştur.⁵⁷¹ Musâfiye askerlerine yapılan muameleyi hoş karşılamayan Bağdat'ta bulunan zenciler harekete geçmişler, ancak emniyet müdürü Muhammed b. Yâkût, Huceriyye askerleriyle onların bu isyanın bastırmıştır.⁵⁷²

II- Devlet Adamlarının Maiyetinde Bulunan Kuvvetler

Vezirlerin, valilerin ve büyük komutanların maiyetlerinde askerlerin bulunduklarını çeşitli siyasî ve askerî olaylarda görmekteyiz. Vezirlerin muhafız birlikleri vardı. Bu birlikler vezirin korumasını yaparlardı. Vezirin özel emirlerini tebliği için gerektiğinde otuz asker aynı anda hizmete çıkarılırdı. Büyük resmi kabullerde salonlarda muhafız asker bulunur ve bunlar bilhassa alimlere, ileri gelen görevlilere ve her defasında kılıçlarını çekerek önden yürümek suretiyle, vezirin salonu terk etmesi merasiminde ona refakat ederdi.⁵⁷³

Muktedir döneminde Abbâsî ordusunun genel komutanı Mûnisu'l-Muzaffer'in kendi ordusu bulunmaktadır. Bu gücü sayesinde Abbâsî Devleti'nde Muktedir'den

⁵⁶⁸ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/148; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, VIII/162

⁵⁶⁹ İbnü'l-Esir, el-Kâmil, VIII/170-175

⁵⁷⁰ Sâbî, Tuhfetü'l-Ümerâ fî Târîhi'l-Vüzerâ, s.18

⁵⁷¹ Hatîb el-Bağdâdî, Târîhu Bağdâd, I/101

⁵⁷² İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/203; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, VIII/217

⁵⁷³ Caşşiyârî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdus b. Abdullah, Kitabu'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb, thk. Mustafa es-Sakkâ-İbrahim el-Ebyârî-Abdlhafız Şelebi, Kahire 1938, s. 112-121

sonra ikinci kişi olarak dikkat çekmektedir. Halife Muktedir onun görüşünü almadan vezir tayininde bulunmazdı. Hatta, halife'nin istediği ile Mûnisü'l-Muzaffer'in istediği çelişirse Muktedir, Mu'nisü'l-Muzaffer'in teklifi doğrultusunda vezir tayininde bulunurdu. 301/913 yılında Muktedir tarafından Mısır valiliğine atanmıştır.⁵⁷⁴ Mısır bölgesine devamlı saldırılarda bulunan Fâtımî ordusunu birkaç defa bozguna uğratarak, onları Mısır topraklarından uzaklaştırmıştır.⁵⁷⁵ Sınır yakınlarında bulunan müslüman şehirlerine devamlı saldırılarda bulunan Bizans ordusuna askeri seferler düzenleyerek, onları mal ve can kaybına uğratmıştır. Halife Muktedir döneminde devlet içerisinde ortaya çıkan isyan hareketlerinde oldukça başarılı olmuş, elde ettiği bu askerî zaferlerden dolayı da devlet yönetiminde mertebesi, buna bağlı olarak etkisi de artmıştır.⁵⁷⁶ Bir müddet sonra Mûnisü'l-Muzaffer idarî kadroya göre sakıncalı kişi durumuna gelmiş ve bu kişide kurtulmak amacıyla Vezir İbnü'l-Furât, Mu'nisü'l-Muzaffer'in ordusunun masraflarından kurtulmak gerekçesiyle Halife Muktedir'den onu ve ordusunu Bağdat'ın dışına çıkarılmasını talep etmiştir.⁵⁷⁷ Fakat, Muktedir vezirin bu talebini yerine getirmemiştir. 317/929 yılında Halife Muktedir'e yapılan darbeye aktif rol almış daha sonra da Muktedir'in yeniden hilafete gelmesinde etkili olmuştur.⁵⁷⁸ Bu olaydan sonra Abbâsî Devleti'nde Mûnisü'l-Muzaffer'in karşısında duracak her hangi bir güç kalmamıştır. 320/932 yılında Mûnisü'l-Muzaffer, halife ile arasındaki anlaşmazlık yüzünden ordusunu alarak Musul'a gitmiş, burada büyük bir ordu toplayarak Bağdat'a doğru hareke geçmiş ve halife ordusuyla yapılan savaş Muktedir'in öldürülmesi ve Mûnisü'l-Muzaffer'in galibiyetiyle sonuçlanmıştır. Kısa süre sonra Mûnisü'l-Muzaffer sahip olduğu ordunun gücüyle Muhammed b. el-Mu'tazıd'ı "el-Kâhir Billah" sıfatıyla hilafet makamına getirmiştir.⁵⁷⁹

III- Vilayetlerde Bulunan Kuvvetler

Abbâsî Devleti'nin hüküm ve idaresinde altında bulunan bölgeler, hükümet merkezine bağlı olarak, halife tarafından atanan valilerce idare ediliyordu. Vali idaresi altında tuttuğu bölgede devletin en yüksek memuru idi. Sivil idarenin yanında o bölgede üstlenen vilayet veya eyalet ordularına da komuta ediyordu. Bölge idaresi

⁵⁷⁴ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/32

⁵⁷⁵ Sâbî, Tuhfetü'l-Ümerâ fî Târîhi'l-Vüzerâ, s. 53

⁵⁷⁶ Fevzî, Fârûk Ömer, el-Hilâfetü'l-Abbâsiyye, Bağdat 1986, s. 448

⁵⁷⁷ Sâbî, Tuhfetü'l-Ümerâ fî Târîhi'l-Vüzerâ, s. 53

⁵⁷⁸ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/264

⁵⁷⁹ İbnü'l-Esir, el-Kâmil, VIII/238-244

sivil olup, memurlar askeri sınıftan değilse de, valinin askerî görev ve sorumluluk yüklemesi sebebiyle bir “askeri vali” den söz edilebilir. Vali bulunduğu bölgede halifeyi temsil etmektedir. Halifenin nasıl ki askerî vasfı bulunuyor ve ordulara komuta edip sefere çıkıyorsa, vali de bulunduğu bölgede halifeyi temsilen hem sivil, hem de askerî görevini yürütüyordu. Bu bakımdan vali “emir” unvanını da taşımaktaydı. Vilayetlerde valiye yardımcı olan diğer memurların yanında “Sâhibu’l-Cünd” ve “Sâhibul-Meûne” askerî idarenin memurları olarak görev yapmaktaydılar.⁵⁸⁰

Devletin askerî kuvvetinin önemli bir kısmının vilayetlerdeki üstler oluşturmaktaydı. Vilayetlerdeki ordularda hizmet gören askerler de devletten maaş ve ücret almaktaydılar. Murtazika adı verilen ücretli askerler bu ordularda da bulunurlardı. Bunun yanında gönüllü askerler de savaş esnasında bu ordulara katılırlardı. Eyalet merkezinin dışında diğer şehirlerde de bulunabilen bu ordular gerek iç isyanlarda, gerekse dış düşmana karşı düzenlenen savaşlarda da önemli bir kuvvet oluşturmaktadır.⁵⁸¹

d) Ordunun Sınıfları

I- Muharib Sınıflar

a) Müşât (Reccâle veya Harbiye) : Mızrak, kılıç ve kalkan ile techiz edilmiş piyade veya yaya sınıfıdır.⁵⁸²

b) Rumât: Okçular sınıfıdır. Bu sınıfa râmiye adı da verilir.⁵⁸³

c) Fursân: Başlarında miğfer, göğüs kısımları zırhlarla kaplı ve uzun mızrak ile harp baltaları taşıyan süvari birlikleridir.⁵⁸⁴ Mütevekkil zamanında Arabistan usulü olan kılıcın omuz üzerinde taşınması, İran modasına uygun olarak belde asılı taşınması usulü tercih edilip değiştirilmiştir.⁵⁸⁵

d) Neffâtûn: Yanar petrol atan ateş kıtalarıdır. Bunlar ateşe karşı dayanıklı elbiseler ve düşman üzerine ‘neft ateşi’ fırlatmada kullanılan malzeme ile donatılmışlardır.⁵⁸⁶

e) Mühendisü’l-Mancınîk: Bunlar mancınık, arrâde, debbâbe ve keş gibi kuşatma silahlarının yapım onarım ve çalışmasından sorumlu teknik elemanlar sınıfıdır.⁵⁸⁷

⁵⁸⁰ Hasan İbrahim, Hasan, Tarihu’l-İslâm es-Siyâsî ve’l-Dînî ve’s-Sekâfî ve’l-İctimâî, Kahire 1984, III/305; Terzi, Abbâsîler Döneminde Askeri Teşkilat, s. 68

⁵⁸¹ Terzi, Abbâsîler Döneminde Askeri Teşkilat, s. 68

⁵⁸² Hatîb el-Bağdâdî, Târîhu Bağdâd, I/101; İbn Haldûn Kitabı’l-Iber, III/238; Hitti, Siyasi ve kültürel İslâm Tarihi, III/504; Hasan İbrahim, en-Nuzûm, s. 229

⁵⁸³ Hitti, Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi, II/504

⁵⁸⁴ Hitti, Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi, II/504; Hasan İbrahim, en-Nuzûm, s. 229

⁵⁸⁵ Hitti, Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi, II/504

⁵⁸⁶ İbn Haldûn Kitabı’l-Iber, III/260; Hitti, Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi, III/504

f) İstihkam: Duvarcı, marangoz ve çeşitli zanaat erbabından oluşan sınıftır.⁵⁸⁸

II- Yardımcı Sınıflar

Bunlar ordunun idari ve lojistik destek görevini yapan sınıflardır.

a) Personel Sınıfı: Ordunun hilafet merkezinde, hudud garnizonlarında ve vilayetlerdeki idari kademelerinde görev yapan ordu katiplerini ve muhasiplerini bu sınıf altında toplamak mümkündür.⁵⁸⁹

b) Sağlık (Sıhhiye) Sınıfı: Ordunun sağlık hizmetlerini yapan sınıftır. Ordu açık araziye çıktığında, beraberinde sahra hastaneleri ve develer tarafından taşınan, sedye biçiminde hasta taşıma araçları bulunmakradır.⁵⁹⁰

c) Veteriner Sınıfı: Ordunun ulaştırma hizmetlerini yapan at, katır ve eşek gibi hayvanların hastalanmaları halinde tedavilerini yapan görevlilerin oluşturduğu bir sınıftır.⁵⁹¹

d) Bando: Davulculardan ve borazancılardan oluşan bir sınıftır. Askeri bando, askeri birliklerin gönderilmesi ve karşılama törenlerinde görev yaptığı gibi, hareket halinde birliğin beraberinde de devamlı olarak bulunurdu.⁵⁹²

e) Askerin Rütbeleri

ea) Arif (Onbaşı): On kişiden oluşan en küçük askeri birliğin komutanına verilen rütbedir.⁵⁹³

eb) Halife: Elli kişilik birliğin komutanına verilen askeri rütbedir. Beş arif askerleri ile birlikte halifenin emir ve komutasında bulunmaktadır.⁵⁹⁴

ec) Nakib (Yüzbaşı): Yüz kişilik birliğin komutanına verilen askeri rütbedir. Nakibin komutası altında askerleri ile birlikte on arif bulunmaktadır.⁵⁹⁵

ed) Kâid (Binbaşı): Bin kişilik birliğin komutanına verilen askeri rütbedir. Kâidin emir ve komutası altında on nakib bulunmaktadır.⁵⁹⁶

ee) Emîr (Paşa-General): Bin ve daha fazla sayıda askeri birliklerin komutanına verilen rütbedir. On kâid askerleriyle birlikte Emîr'in emir ve komutası altında

⁵⁸⁷ Belâzürî, Ahmed b. Yahya b. Câbir, Futûhu'l-Buldân, thk. Rıdvan Muhammed Rıdvan, Kahire 1978, s. 188; Hitti, Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi, II/504

⁵⁸⁸ Belâzürî, Futûhu'l-Buldân, s. 210; Terzi, Abbâsîler Döneminde Askeri Teşkilat, s. 100

⁵⁸⁹ Terzi, Abbâsîler Döneminde Askeri Teşkilat, s. 101

⁵⁹⁰ Hitti, Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi, II/505

⁵⁹¹ Sâbî, Tuhfetü'l-Ümerâ fi Tarihi'l-Vüzerâ, s. 22

⁵⁹² İbn Haldûn Kitabu'l-Iber, III/216

⁵⁹³ Hitti, Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi, II/505

⁵⁹⁴ Hitti, Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi, II/505; Terzi, Abbâsîler Döneminde Askeri Teşkilat, s. 96

⁵⁹⁵ Terzi, Abbâsîler Döneminde Askeri Teşkilat, s. 96

⁵⁹⁶ Terzi, Abbâsîler Döneminde Askeri Teşkilat, s. 96

bulunmaktadır. Aslında Emîr'e tabi asker sayısının bin ile sınırlamak mümkün değildir. Başkomutanın emirlerin arsında seçildiği anlaşılmaktadır.⁵⁹⁷

ef) Emîru'l-Umerâ (Başkomutan-Genel Kurmay Başkanı): Emirler emiri yani başkomutan demek olan rütbe başlangıçta yalnız askeri alanda kullanılmış olup, bu ünvanı alan komutan sadece askerî yetkilere sahip bulunuyordu.⁵⁹⁸ 316/928 yılında Emniyet müdürü (Sahibüş-Şurta) Nâzûk ile Halife Muktedir'in dayısının oğlu Harun b. Ğarib arasındaki mücadelede Harun b. Ğarib'e halife tarafından "Emîru'l-Umerâ" ünvanı ve rütbesi verilmiştir.⁵⁹⁹

f) Ordunun Mevcudu

315/927 yılında Halife Muktedir, Karmatîlerle savaşılan Munisu'l-Muzaffer'in ordusuna yardım etmek amacıyla Harun b. Ğaribu'l-Hal komutasında süvari, yaya ve kölelerden oluşan elli bir bin veya elli iki bin hilafet ordusunu Zubâr⁶⁰⁰ denilen mevkiye gönderdi.⁶⁰¹ İbn Miskeveyh, bölgeye gönderilen ordu mevcudunun köleler dışında kırk iki bin olduğunu rivayet etmektedir.⁶⁰² Bu orduya katılanlar sadece devletin ücretli askerleridir. Gönüllü olarak bu sefere katılanlar, bu sayıya dahil değildir. Bunlar da sayıya dahil edildiğinde ordu mevcudunun bir hayli fazla olacağı muhakkaktır. Bu ordu sefere çıkarken başkentin güvenliğini sağlamak için yedi bin süvari ve yaya asker, bin köle ve hizmetçi Bağdat'ta kalmıştır.⁶⁰³

305/917 yılında Bizans elçi heyeti Bağdat'a gelince Halife Muktedir, düşmanlarını ne kadar korkuttuğunu elçiye göstermek amacıyla askerlerin ve halkın toplanmasını emretmişti. Askerlerden 160.000 kişi toplanmıştı. Bunların kimisi süvari, kimisi piyade idi. Halife'nin bunlardan başka, diğer şehirlerde komutanlarıyla birlikte bulunan askerleri de vardı. Bunlar silahlarını ve teçhizatlarını tam olarak kuşanıp ortaya çıkmışlardı. Halifenin 4.000'i beyaz tenli, 3.000'i de siyah tenli olmak üzere 7.000 kölesi vardı. Bu köleler en değerli elbiselerini giyinip, zinetlerini takmışlardı. O gün

⁵⁹⁷ Terzi, Abbâsîler Döneminde Askeri Teşkilat, s. 96

⁵⁹⁸ Terzi, Abbâsîler Döneminde Askeri Teşkilat, s. 96

⁵⁹⁹ İbnü'l-Esir, el-Kâmil, VIII/188

⁶⁰⁰ Muktedir döneminde karmatîlerle savaşılan Kufe yakınlarında bir yer. Yâkût el-Hamevî, Mu'cemu'l-Buldân, II/912

⁶⁰¹ Tenûhî, Nişvâru'l-Muhâdara, VIII/182

⁶⁰² İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/180

⁶⁰³ Tenûhî, Nişvâru'l-Muhâdara, VIII/182

Halifenin 700 hâcibi vardı.⁶⁰⁴ Bu rivayetleri dikkate aldığımızda gönüllüler ve eyaletlerdeki askerler dışında, hilafet merkezinde ücretli (murtazika) askerlerden oluşan ordu mevcudunun yüz atmış bin civarında olduğunu söyleyebiliriz.

g) Askerlerin Maaşları

Ordu ile ilgili konuların başında askerlere ödenmekte olan ücretler gelmektedir. Ordu mensuplarına ödenmekte olan maaşlardan gecikmeler olduğunda sık sık isyanlar meydana gelmiş, talepleri yerine getirilince de isyandan vazgeçmişlerdir. Özellikle Halife Muktedir döneminde israf ve harcamalar çok olduğundan bütçedeki açık hiç kapanmıyordu. Bütçeyi denkleştirmek için yapılan faaliyetlerde bir sonuç vermiyordu. Bundan en çok etkilenen ordu mensuplarıydı. Maaşlar zamanında ödenemeyince ya da eksik ödenince ordu tepkisini isyan ederek ve kargaşa çıkararak ortaya koyuyordu. Bu durum, devletin kurumları arasında çatışmaya yol açtığı gibi kurumların yıpranmasına ve zayıflamasına sebep oluyordu. Halife Muktedir'den önce askerlerin maaşları hazineden ödenirken bu durumda bu uygulamada değişikliğe giderek bulundukları vilayetin vali veya komutanlarından almaya başladılar. Bu durum maliyede ortaya çıkan sıkıntıdan kaynaklanıyordu. Halbuki vilayetlerden bazılarının geliri çok azdı. Bir kısmının ise hemen hemen hiç yok denecek kadardı. Halife Muktedir vilayetlerin yönetimini tebasından asilzadelere bırakıp idari işlere ilişkin harcamaları ve askere maaş ödenmesini yıllık bir miktar hissenin ayrıca Bağdat hazinesine gönderilmesi şartıyla mahalli yönetimin başında bulunanlara terk etmişti. Bu siyaset acı sonuçlar doğurdu. Devletin ve ordunun zayıflamasına neden oldu. Daha sonraları askere maaş yerine arazi (iltizam) verildi ve aynı zamanda da vergiden muaf sayıldılar. Fakat bu da bir çözüm getirmedi. Küçük parçalara ayrıldığı için ürünü bol araziler verimli olma niteliğini kaybettiler. Böylece ülkede her bakımdan gerilemeler başgösterdi.⁶⁰⁵

1) Maaş ve Ücret Miktarlarının Belirlenmesinde Göz Önünde Bulundurulacak Esaslar:

Mâverdî el-Ahkâmü's-Sultaniyye adlı eserinde bu konuda şu bilgileri aktarmaktadır:

⁶⁰⁴ Sûlî, Ahbâru'l-Muktedir Billah, s. 197; Kurtubî, Sile, VI/31-32; İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, XIII/174-175; İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/53-55; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/107; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/136; İbn Takribî, en-Nücûmü'z-Zâhira, III/192; İbn Haldûn, Kitâbü'l-Iber, III/385

⁶⁰⁵ Hitti, Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi, II/507; Algül, Hüseyin, İslâm Tarihi, İstanbul 1991, III/424

“Verilecek miktarın ihtiyacı karşılamada yeterli olup olmadığı göz önünde bulundurulur. Böylece iltimastan uzak kalınmış, ihtilaf ve huzursuzluğun önü alınmış olur. Verilecek ücretin yetip yetmeyeceği ise şu üç duruma göre tespit edilir:

- a) Askerin ailesi, çocukları ve köleleri dikkate alınır.
- b) Savaş için araç ve gereçlerin temini ile beslediği atların sayıları dikkate alınır.
- c) Bulunduğu yerin ucuzluğu ve pahalılığı dikkate alınır.

Bunlara göre yiyeceği, giyeceği ve bakmakla yükümlü olduğu aile fertleri dikkate alınır. Bunların durumu her yıl yeniden incelenir. Askerin ihtiyaçları kendine verilen ihtiyaçtan daha fazlasını gerektiriyorsa maaşı artırılır. İhtiyaçları azalmışsa maaşları da azaltılır.”⁶⁰⁶ Bazı hukukçular da asker maaşlarının yeterlilik esasına göre tayin edilmesi gerektiğini ve bundan hareketle bölgelerdeki fiyat farklarının, piyasa dalgalanmalarının, askerlerin şahsi durumlarının ve aile fertleri sayısının dikkate alınması gerektiğini savunurlar.⁶⁰⁷

2) Maaş ve Ücretlerin Ödeme Zamanı ve Miktarı:

Asker maaşları aylık, birkaç aylık veya senelik devreler üzrinden düzenli bir şekilde ödenmektedir. Kaynaklarda günlük miktarlardan da bahsedildiği görülür. Günlük maaş miktarını veren kaynaklar ödeme devresini değil, ancak bir günde ele geçecek olan miktarı göstermektedir. Fakat aylık, birkaç aylık ve senelik miktarlar ise aynı zamanda ödeme devresini göstermiş olmaktadır.⁶⁰⁸

Maaş için tespit edilen ödeme zamanı, hazineye gelecek vergilerin toplandığı zamandan sonra olmalıdır. Vergiler yılda bir defa toplanıyor ise maaş da bu toplama vaktini takip eden bir zamanda ödenir. Vergiler yılda iki taksitte toplanıyor ise maaşlar da yıl, zaman bakımından iki eşit parçaya bölünerek hesap edilir ve ona göre ödenir. Vergiler aylık taksitlerle toplanıyor ise maaşlar da aydan aya ödenir. Hazine gelirleri toplandığında maaşların ödenmesi geciktirilmez. Hazine gelirleri henüz toplanmadığı zamanlarda ise askerler ücretlerinin ödenmesini isteyemezler. Maaş almaya hak kazandıkları zamanda bütçede gelir varsa alacaklının alacağını istemesi gibi askerler geciken maaşlarını isterler. Bütçe malı bir kriz içerisinde bulunuyorsa askerlerin maaşları geciktirilir, durum daha da kötü olursa maaşlar iptal bile edilebilir. (borçlunun borcunu ödeme imkânı olmadığı gibi)⁶⁰⁹

⁶⁰⁶ Mâverdî, el-Ahkâmu's-Sultâniye, s. 344

⁶⁰⁷ Şâfiî, Ebû Abdullah Muhammed b. İdris, el-Ümm, Beyrut 1973, IV/78; el-Ferrâ, Ebû Ya'lâ Muhammed b. Hüseyin, el-Ahkâmu's-Sultâniyye, Kahire 1966, s. 226

⁶⁰⁸ Terzi, Abbâsiler Döneminde Askeri Teşkilat, s. 105

⁶⁰⁹ Mâverdî, el-Ahkâmu's-Sultâniye, s. 345

İlk Abbâsî halifeleri zamanında bir piyade askeri yiyeceğinin dışında ayda 80 dirhem almaktadır ki bu yılda 960 dirhem eder. Bir süvari askeri ise bu miktarın iki katını yani ayda 160 dirhem üzerinden yılda 1920 dirhem almaktadır. Bu devirde Bağdat'ta bir inşaat işçisi ise günde dirhemün üçte birini almaktadır. Buna göre yılda 120 dirhem alan bir işçi, bir piyade askerinin aldığı paranın ancak sekizde birini (1/8) alabilmektedir. Bu durum askerin iyi ücret aldığını göstermektedir.⁶¹⁰

Zamanla askerlerin ücretlerinde bir kısıtlamaya gidildiği görmekteyiz. Şüphesiz böyle bir kısıtlamayı gerektiren birçok sebep içerisinde ikisi üzerinde durulabilir. Bunlardan birisi şudur: “Emevîler dönemindeki hızlı fetih hareketi bu devirde yavaşlamış hatta durmuş denebilir. Bu yavaşlama ve durma neticesinde orduya eskiye oranla daha az ihtiyaç duyulmuştur. Bu dönemde ordunun görevi genel olarak, iç karışıklıkları ortadan kaldırıp iç düzeni sağlamak, ilk fetihlerden sonra elden çıkan bölgelerin yeniden fethini gerçekleştirmek, Bizans ve diğer devletlerden gelen elçileri karşılama törenine katılmak gibi hizmetlerdir. Orduya duyulan ihtiyacın azlığı ve ordunun gördüğü hizmetin durumu maşalarda kısıtlama getirmesini gerektiren sebeplerden birincisidir. İkincisi ise, orduya giren Gayr-ı Arap unsurun az maaş, fakat buna karşılık bağışlarla istihdam edilebilir olmasıdır. Arap olmayan unsur artık ülûfeye yönelmiştir. Bu durum karşısında halifeler onların muntazam maaşlarında kesintiye gitmek ihtiyacını hissetmişlerdir denilebilir⁶¹¹

Muktedir'in halifeliği döneminde ordunun maaşların yetersizliğinden ve geciktirilmesinden dolayı isyan edip ülkede kargaşaya sebep olmuşlardır. 304/916 yılında Ali b. İsa'nın vezirliği döneminde er-Reccâletü'l-Huceriyye maaşlarının azlığından dolayı isyan ettiler. Vezir Ali b. İsa'nın her bir kölenin aylığına üç dinar ve Reccâle'nin her birine de aylık dinarın ¾ oranında zam yapmasıyla isyana son verildi.⁶¹² Ancak bu dönemde hangi sınıf askerlerin ne kadar maaş aldığını tespit edemedik. Ancak Mu'tazîd döneminde askerlerin ne kadar maaş aldıklarını belirtmemiz bize, bu dönemde askerlerin maaşları hakkında bilgi vermektedir.

90 günde maaş alan Mümeyyiz Ahrâr süvarilerin ücretleri her gün için 1.500 dinardı. Ayda toplam 135.000 dinar eder. Doksan günde maaş aldıkları için bunlara “ûs'îniyye” adı verilmişti.⁶¹³ 70 günde bir aylık alan “el-Muhtârûn” ‘un aylıkları

⁶¹⁰ Kayaoğlu, İsmet, İslâm Kurumlar Tarihi, Ankara 1980, s. 52

⁶¹¹ Avn, Abdurrauf, el-Fennü'l-Harbî fî Sadri'l-İslâm, Mısır 1961, s. 291; Terzi, Abbâsîler Döneminde Askeri Teşkilat, s. 107-108

⁶¹² İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/38

⁶¹³ Sâbî, Tuhfetü'l-Ümerâ fi Tarihi'l-Vüzerâ, s. 17

42.000 dinardır. Günde 700 dinar eder.⁶¹⁴ Hizmet askerleri içerisinde başka bir görev için seçilip ayrılan süvarilerin maaşları 120 günde bir, günde 500 dinardan ayda 60.000 dinar olarak ödenirdi.⁶¹⁵

Murtazika askerlerinden Bağdat'ta emniyet ve asayiş görevi yapanlar ile bunların vekilleri, sınır bekçileri, devriye gezenler, hapishane bekçileri, Murtazika askerlerinin yaşlılardan olup zayıflar kısmına ayrılan süvariler ve Bağdat şehrinin kapılarında görevli olan yaya askerlerin ücretleri 120 günde bir, günde 50 dinardan 6.000 dinar ödenirdi (yukarıda belirtilen sınıfların tamamına).⁶¹⁶

Muhafız ordusunun zırh vb. silahlarının onarımı ok, mızrak, bayrak ve eğrelerin yapım ve onarım gibi silah ve teçhizatı onaran teknik elemanlara günde 100 dinardan ayda 3.000 dinar ödenirdi.⁶¹⁷

Ordu maaşlarının hangi durumda kesilip kesilmeyeceği konusunda şu esaslar belirtilmektedir:

1) Askerler savaşmaktan kaçınırlarsa ve orduda düşman ordusu ile eşit durumda ise savaşak istemeyen askerin asker maaşı kesilir. Askerin mensup olduğu ordu, düşman ordusundan zayıf ise maaşı kesilmez.⁶¹⁸

2) Askere felç veya sakatlık geldiğinde maaşın verilip verilmeyeceği konusunda çeşitli görüşler vardır. Bir rivayete göre iâşe hakkı düşer. Çünkü maaş bir iş ve görev karşılığıdır. İş olmayınca maaşta olmaz. Diğer bir rivayete göre ise, askerliğe teşvik ve asker yetiştirilmeye özendirmek amacı ile hastalanan ve sakatlanan askerin maaşı ordu defterinden düşülmez, devam eder.⁶¹⁹

Savaşta ölen veya öldürülen askerlere verilecek mal veya ücret, mirasçılara geçer ve mirasçılar beytülmalından maaş almaya hak kazanırlar. Ayrıca ölen askerlerin çocuklarının nafakalarının ordu iâşe defterinde devam edip etmeyeceği konusunda farklı rivayetler vardır. Bir rivayete göre, bunların çocuklarının nafakaları ordu defterinden silinir. Çünkü hak sahibi mevcut değildir. Bununla birlikte ailesi öşür ve zekat mallarından yararlanmaları için ordu defterine kaydedilir. Diğer bir rivayette ise, ölen askerin

⁶¹⁴ Sâbî, Tuhfetü'l-Ümerâ fî Târîhi'l-Vüzerâ, s. 19

⁶¹⁵ Sâbî, Tuhfetü'l-Ümerâ fî Târîhi'l-Vüzerâ, s. 19

⁶¹⁶ Sâbî, Tuhfetü'l-Ümerâ fî Târîhi'l-Vüzerâ, s. 20

⁶¹⁷ Sâbî, Tuhfetü'l-Ümerâ fî Târîhi'l-Vüzerâ, s. 20

⁶¹⁸ Mâverdî, el-Ahkâmu's-Sultâniye, s. 345

⁶¹⁹ Mâverdî, el-Ahkâmu's-Sultâniye, s. 345

mirasçılarını için ordu defterinde maaş kaydı olarak aynen devam eder. Böyle bir uygulama ise onların çocuklarını askerliğe teşvik amacı ile yapılır.⁶²⁰

6) Divanlar

a) Divanlar Hakkında Genel Bilgiler

Arapça, Farsça, Urduca ve Türkçede farklı anlamlarda kullanılan divan kelimesinin Farsça menşeli olduğu, Sasâni İmparatorluğu'nda devlet idaresine ait bir terim olarak Arapça'ya geçtiği ve aslının Ârâmîce'den geldiği bilinmektedir. Divan, devlet idaresindeki muhtelif idari, mali ve askeri hizmetlerin yerine getirilmesinde kullanılan defterlere (kuyûdât defterleri) bunların ve devlet memurlarının bulunduğu yere verilen isimdir.⁶²¹

Bugünkü Arapça'dan "hükümet dairesi, yönetim bürosu, memurluk yeri ve sekreterlik" manalarında da kullanılan divanın arşivi, hükümdarın oturduğu şehir ve buradan batı dillerine geçen anlamıyla şarkvari kanep; Osmanlı Devletinde birkaç köyden müteşekkil bazı bölgelerdeki küçük idari birim; mahkeme (divan-ı harb, divan-ı âli); toplantı ve kurul (divan kurmak, divan toplamak), devlet daire ve meclisi (Divan-ı Ahkam-ı Adliye); Türk halk musikisinde bir form ve saz, Mağrib Arapça'sında yabancı tacirlerin barındığı büyük han veya kervansaray gibi çok zengin ve çeşitli anlamları vardır.⁶²²

Divan, bugünkü karşılığıyla "bakanlık" anlamındadır.⁶²³ Başlangıçta devlet işlerine ait her türlü hesap defterlerinin adı olan divan kelimesi mefhumunu genişleterek, önce "maliye (harac) dairesi" manasını, daha sonra da bütün devlet dairelerini ve devlet teşkilatını ifade eden bir ıstılah kimliğini kazanmıştır.⁶²⁴ İbn Haldûn'a göre divan, yönetim için zaruri bir unsurdur. Görevleri; vergilerin toplanmasını sağlamak, -gelir gider açısından- devletin haklarını korumak, askerlerin sayımını yapmak, yiyecek içeceklerini belirlemektir.⁶²⁵ Mâverdî'ye göre divan: "Ddevlet yönetimine ait mallara, yapılan işlere, bu işlerde çalıştırılan asker ve diğer memurlara ait kayıtlara tutmak, saklamak için konulan yerdir."⁶²⁶

⁶²⁰ Mâverdî, el-Ahkâmu's-Sultaniye, s. 345-346

⁶²¹ Dûrî, Abdülaziz, "Dîvan", DİA, İstanbul 1994, IX/377-378

⁶²² Dûrî, Abdülaziz, "Dîvan", DİA, IX/378

⁶²³ Hasan İbrahim, İslâm Tarihi, II/286

⁶²⁴ Barthold, Vasilij Viladimiroviç, İslâm Medeniyeti Tarihi, İzah- Düzeltme ve İlaveler: M. Fuad Köprülü, Ankara 1963, s. 115

⁶²⁵ İbn Haldûn, Mukaddime, s. 216

⁶²⁶ Mâverdî, el-Ahkâmu's-Sultâniyye, s. 337

İslam dünyasında, ilk defa Hz. Ömer'in fey gelirlerini dağıtmak için kurduğu divan⁶²⁷ teşkilatıyla birlikte yaygın bir şekilde kullanılmaya başlayan divan tabiri Emeviler ve bilhassa Abbâsîler zamanında, başta askerî ve malî sahalar olmak üzere çeşitli devlet hizmetlerine bakan müesseselere isim olarak verilmiştir.⁶²⁸

Hz. Ömer Irak, İran, Cezîre, Suriye, Filistin ve Mısır'ın fethiyle birlikte İslam Devleti hâkimiyeti altına giren gayr-i müslimlerin verdikleri ve fey adı altında toplanan cizye, harac ve ticaret malları vergileri sonucundan artan gelirleri müslümanlara dağıtmak üzere bir teşkilat düşünmüştü. Kaynaklarda 15/636 yılı zikredilmekle birlikte güvenilir otoritelerin 20/641 tarihinde kurulduğunu ifade ettikleri divan teşkilatı muharip güçleri kaydetmek ve hazineyi düzene koymak için teşekkül etmişti.⁶²⁹

Emevîler, Râşid halifelerden daha çok İran ve Bizans'la yüz yüze gelme fırsatını bulmuşlardır. Onların zamanında devletin kurumları çoğalmış, idaresini düzenleyen ve gelişmesiyle paralel yürüyen yeni divanlara ihtiyaç duyulmuştur. Buna rağmen divanlar yine de tekâmül döneminden geçmiştir. İstikrar bulmamış ve ancak Abbâsîler devrinde son şeklini almıştır.⁶³⁰

Abbâsîler devrinde divanlar, hem çeşit, hem sayı olarak çoğalmıştır. Düzenlemede ve yetkilerin genişletilmesinde Abbâsîler, İranlılar'ın idarî bilgisinden faydalanmış ve divanları geliştirmişlerdir. Divanlarda ve devlet dairelerinde Emevîler'in bazı teşkilatlarını devam ettirdikleri gibi, eskiden devraldıkları şeylerin eksikliklerini tamamlamayı da ihmal etmemişlerdir. Divanların pek çok içeriğini, şeklini ve onlara bakan yetkililerin yetkilerini yeni baştan düzenlemişlerdir.⁶³¹

b) Bu Dönemdeki Divanlar

ba) Dîvânü'l-Cünd, Dîvânü'l-Ceyş

Abbâsîler dönemi idari teşkilatından divan adı ile anılan birçok hükümet daireleri bulunmaktadır. Dîvânü'l-Ceyş de bu dairelerden biri olup, devletin askeri dairesinin adıdır. Devletin, hükümet merkezinde, vilayetlerde ve hudut garnizonlarında ordular vardı. Dîvânü'l-Ceyş bu orduların idar, malî, kazâî ve diğer işlerinin yönetimini üzerine

⁶²⁷ Mâverdî, el-Ahkâmu's-Sultâniyye, s. 337; Ebû Ya'lâ, el-Ahkâmu's-Sultâniyye, s. 221; Subhi Salih, İslâm Kurumları, s. 191

⁶²⁸ Aykaç, Abbâsî Devletinin İlk Dönemi İdari Teşkilatında Dîvanlar, s. 81

⁶²⁹ Dûrî, Abdülaziz, "Dîvan", DİA, IX/378

⁶³⁰ Subhi Salih, İslâm Kurumları, s. 191

⁶³¹ Subhi Salih, İslâm Kurumları, s. 192

almaktadır. Dîvânü'l-Ceyş'in merkezi Bağdat, daha sonra Sâmerrâ'da olup taşrada şubeleri bulunmaktadır.⁶³²

Dîvânü'l-Cünd sekiz bölümden oluşmaktadır:

1) Meclisü'l-İnşâ

Ceyş divanı ile ilgili yazı işlerini yöneten meclislerden biridir. Bu birim, Sahibu Dîvânî'l-Ceyş'e takdir edilecek olan resmi yazı ve mektupları hazırlar. Sahibu'd-divan kendi görüşüne yahut halife veya vezirin emrine uygun bir şekilde bu yazılar üzerinde tasarrufta bulunur. Bu işlemten sonra bu yazılar tahrir meclisine verilir.⁶³³ İnşa meclisinin görevini ise Harizmî şu şekilde açıklamaktadır: “Divanü'l-Ceyş ile ilgili tüm yazışmalara bakarak bu yazıları sahibu'd-divana arz etmek inşa meclisinin vazifesidir.” Sahibü'd-divan bu yazıların eksiklerini ikmal eder; lüzumsuz fazlalıklarını atar yahut hali üzere onaylar.⁶³⁴

2) Meclisü't-Tahrîr

Yazı işlerini yöneten meclislerden ikinci merhaleyi teşkil eden birimdir. İnşâ meclisinden çıkan evrak bu şubeye gelir. Buradan divan mütevellisinin takririnden geçtikten sonra temize çekilen metinler, üst yazıları eklenerek istinsah meclisine gönderilir.⁶³⁵

3) Meclisü'n-Nüsah

Ceyş divanının üçüncü yazı işleri meclisidir. Bu şubenin görevi ise, tahrir meclisinden gelen metinleri asıl nüshaya uygun şekilde çoğaltarak bir adedini kendi arşivinde bırakıp, diğer nüshaları, ilgili yerlere ulaştırması için esküdâr meclisine göndermektir. İstinsah meclisinde mütehasis kâtipler çalışmaktadır. Bu kâtiplerin en önemli vasfı güzel yazı (hüsnü hat) sahibi olmalarıdır. Burada bu vasıflara sahip birden fazla kâtibe ihtiyaç duyulmaktadır.⁶³⁶ Bu bölümde yönetilen diğer bir işte gelen

⁶³² Terzi, Abbâsîler Döneminde Akeri Teşkilat, s. 81

⁶³³ Kudame b. Ca'fer el- Bağdâdî, el-Harâc ve Sînâtü'l-Kitâbe, thk. Muhammed Hüseyin ez-Zebîdî, Bağdat 1979, s. 21; Sâmerrâî, Hüsamüddin, el-Müessetü'l-İdariyye fi'd-Devleti'l-Abbâsiyye, Kahire 1403, s. 196,255; Hattâmîle, Abdülkerim Abduh, el-Binyetü'l-İdariyye li'd-Devleti'l-Abbâsiyyefi'l-Kani's-Salisi'l-Hicri, Amman 1406/1985, s. 66; Aykaç, Abbâsî Devletinin İlk Dönemi İdari Teşkilatında Dîvanlar, s. 138

⁶³⁴ Harizmî, Muhammed b. Ahmed, Mefâtîhu'l-Ülûm, KAHire 1342, s. 69; Sellûmî, Abdülaziz Abdullah, Dîvânü'l-Cünd: Neşetühû ve tatavvuruhû fi'd-Devleti'l-İslâmiyye hatta asri'l-Me'mûn, Mekke 1406/1986 s. 211; Aykaç, Abbâsî Devletinin İlk Dönemi İdari Teşkilatında Dîvanlar, s. 138

⁶³⁵ Harizmî, Mefâtîhu'l-Ülûm, s. 69; Sâmerrâî, el-Müessetü'l-İdariyye fi'd-Devleti'l-Abbâsiyye, s. 255; Aykaç, Abbâsî Devletinin İlk Dönemi İdari Teşkilatında Dîvanlar, s. 138

⁶³⁶ Sellûmî, Dîvânü'l-Cünd: Neşetühû ve Tatavvuruhû fi'd-Devleti'l-İslâmiyye hatta asri'l-Me'mûn, s. 27; Aykaç, Abbâsî Devletinin İlk Dönemi İdari Teşkilatında Dîvanlar, s. 138

yazıların aynısını divan evrak defterine kaydedip evrakın mahiyeti ve özelliği hakkın kısa raporlar tutmaktır.⁶³⁷

4) Meclisü'l-Esküdâr

Esküdâr meclisi bugünkü resmi literatürde devlet dairelerindeki birimler arasında irtibatı temin eden bir bölüm şeklinde çalışmaktadır. Ceyş divanında tanzim işlerini tutmak, alınan karar metinlerini, gelen giden evrakı kayıt ve tasnif ederek muhafaza etmek, bütün bu yayınların özel listelerini yaparak halife, vali ve sahibü'd-divan'dan her hangi birisi istedikleri zaman takdir etmek, esküdâr şubesinin görevidir.⁶³⁸

Görüldüğü gibi, bundan önceki üç meclis yazışma işlerini yürütürken esküdâr meclisi de temel idari görevlerden koordinasyon ve arşivleme işini yerine getirmektedir.⁶³⁹

5) Meclisü't-Takrîr

Ceyş divanın iki önemli şubesinden biridir. Askerlerin maaş ve ücretlerinin miktarlarını ve bunların ödeme zamanlarını tayin ve tespit eder. Ücret bordrolarını hazırlar. Bu bordrolara ilave edilecek ve çıkarılacak isimleri belirler. Dîvânü'l-Harâc'ta ayrıca "Meclisü'l-Ceyş" adında bir şube vardır ki bunun ordu dairesinin maliye dairesinde bulunan bir irtibat bürosu olduğu söylenebilir.⁶⁴⁰ Netice olarak, Ceyş Divanı'nın bütün malî işleri ve harcamaları bu meclis tarafından yürütülmektedir.⁶⁴¹

6) Meclisü'l-Mükabele

Mukabele şubesi askere alınanların kayıtlarını tutar.⁶⁴² Bu kayıt da askerin ismi, yaşı, tanınmasını ve diğer askerlerden ayırt edilmesini sağlayan yüz şekil özellikleri ve rengi belirtilmektedir. Bu bilgilerin hepsine birden "hila'r-ricâl" (kişilerin şekilleri, vasıfları ve dış görünüşleri) denmektedir. Ayrıca her askerin bindiği atın rengi ve

⁶³⁷ Harizmî, Mefâtîhu'l-Ülûm, s. 69; Aykaç, Abbâsî Devletinin İlk Dönemi İdari Teşkilatında Dîvanlar, s. 138

⁶³⁸ Kudame b. Ca'fer, el-Harâc ve Sınâ'atü'l-Kitâbe, s. 23; Cehşiyârî, Kitâbü'l-Vüzerâ, s. 199; Hattâmile, el-Binyetü'l-İdariyye li'd-Devleti'l-Abbâsiyyefi'l-Kani's-Salisi'l-Hicri, s. 66,68; Aykaç, Abbâsî Devletinin İlk Dönemi İdari Teşkilatında Dîvanlar, s. 139

⁶³⁹ Sellûmî, Dîvânü'l-Cünd: Neşetühû ve Tatavvuruhû fi'd-Devleti'l-İslâmiyye hatta asri'l-Me'mûn, s. 213; Aykaç, Abbâsî Devletinin İlk Dönemi İdari Teşkilatında Dîvanlar, s. 139

⁶⁴⁰ Kudame b. Ca'fer, el-Harâc ve Sınâ'atü'l-Kitâbe, s. 24; Harizmî, Mefâtîhu'l-Ülûm, s. 60; Sâmerrâî, el-Müessetü'l-İdariyye fi'd-Devleti'l-Abbâsiyye, s. 256; Hattâmile, el-Binyetü'l-İdariyye li'd-Devleti'l-Abbâsiyyefi'l-Kani's-Salisi'l-Hicri, s. 66,81; Terzi, Abbâsîler Döneminde Akeri Teşkilat, s. 81

⁶⁴¹ Sâmerrâî, el-Müessetü'l-İdariyye fi'd-Devleti'l-Abbâsiyye, s. 256; Sellûmî, Dîvânü'l-Cünd: Neşetühû ve tatavvuruhû fi'd-Devleti'l-İslâmiyye hatta asri'l-Me'mûn, s. 215; Aykaç, Abbâsî Devleti'nin İlk Dönemi İdari Teşkilatında Dîvanlar, s. 139

⁶⁴² Kudame b. Ca'fer, el-Harâc ve Sınâ'atü'l-Kitâbe, s. 26; Mez, Adam, el-Hadâratü'l-İslâmiyye fi'l-Kar ni'r-Rabii'l-Hicri, çev. Muhammed Abdülhâdî Ebû Ride, Kahire 1377/1957, I/130

alametlerinin (nişanlarının) de yazıldığı görülmektedir.⁶⁴³ Bu meclisin görevi, askere alınanları kaydetmekle sona ermemekte, kayıttan sonra çeşitli şekillerde onları kontrole devam etmektedir. Askerin, bu mesleğe uygunluğu ve yatkınlık derecesine göre kendisine bir maaş takdir edilmesi, zamanla askerin devamında meydana gelen değişikliklerin maaşına yansıtılması ile ilgili işlerdir.⁶⁴⁴

7) Meclisü'l-Arz

Arz meclisi, askeri denetime hazırlar. Mukabele meclisi ile ilgili olarak anlatılan; bir meydandan halifenin askerleri imtihan etmesinde de arz meclisinin görevi vardır.⁶⁴⁵ Halife, vezir, vali, divan reisi yahut ordu komutanının, askeri teftiş etmek istemesiyle bu meclis, orduyu teftişe hazırlar.⁶⁴⁶

8) Meclisü'l-Atâ ve't-Tefrika

Farklı statülere sahip bütün askerlerin maaş ve tahsisatlarını ödemektedir.⁶⁴⁷ Tercih edilen görüşe göre bu işin uygulaması şu şekildedir: Askeri birliklere ait sicil defterlerinden vezir veya sahibü'd-divan tarafından mukabelesi (karşılaştırılması) ve tetkikatı tamamlananlar ata meclisine havale edilir. Buradan, beytülmal mütevellisine gerekli tahsisatın yapılması için yazı yazılır. Beytülmal'den ödenek gelince askerin sicil ve not defterinden yoklama yapılarak hak sahiplerinin bizzat kendilerine maaş ve diğer ödenmesi gereken şeyler (erzak) ödenir. Ödeme zamanında hazır bulunmayan, sicil defteri tanzim edilmemiş olan ve hayatta olmayanlara ödeme yapılmaz. Maaş dağıtım işlemi tamamlanınca, meclis sorumlusu yapmış olduğu ödemenin miktarını gösteren bir zaptı sahibü divânü'l-ceyş'e takdir eder. Bu zapta "ricat" adı verilmektedir. Dîvânü'l-Ceyş sahibi kendisine takdim edilen bu ric'atleri topluca vezire sunar, bunun adı da "er-ric'atü'l-câmia" dır.⁶⁴⁸

⁶⁴³ Kudame b. Ca'fer, el-Harâc ve Sınâ'atü'l-Kitâbe, s. 27; Mahzûmî, Ebû'l-Hasan Ali b. Osman, el-Müntekâ min Kitâbi'l-Minhâc fî İlmi Harâc Mısır, nşr: Claude cohen- Yusuf Ragıp, Kâhire 1986, s. 64-66, 70-71; Terzi, Abbâsîler Döneminde Akeri Teşkilat, s. 82-86; Aykaç, Abbâsî Devletinin İlk Dönemi İdari Teşkilatında Dîvanlar, s. 140

⁶⁴⁴ Harizmî, Mefâtîhu'l-Ulûm, s. 59-60; Sâmerrâî, el-Müessesetü'l-İdariyye fi'd-Devleti'l-Abbâsiyye, s. 257; Hattâmile, el-Binyetü'l-İdariyye li'd-Devleti'l-Abbâsiyyefi'l-Kani's-Salisi'l-Hicri, s. 67; Aykaç, Abbâsî Devletinin İlk Dönemi İdari Teşkilatında Dîvanlar, s. 140

⁶⁴⁵ Sellûmî, Dîvânü'l-Cünd: Neşetühü ve Tatavvuruhü fi'd-Devleti'l-İslâmiyye hatta asri'l-Me'mûn, s. 219-220

⁶⁴⁶ Tenûhî, Ebû Ali Muhsin b. Ebî'l-Kâsım, Câmiu't-Tevârih: Nişvâru'l-Muhâdara ve Ahbâru'l-Müzâkere, Beyrut 1973, VIII/182

⁶⁴⁷ Sâmerrâî, el-Müessesetü'l-İdariyye fi'd-Devleti'l-Abbâsiyye, s. 257; Hattâmile, el-Binyetü'l-İdariyye li'd-Devleti'l-Abbâsiyyefi'l-Kani's-Salisi'l-Hicri, s. 67

⁶⁴⁸ Harizmî, Mefâtîhu'l-Ulûm, s. 43; Sâmerrâî, el-Müessesetü'l-İdariyye fi'd-Devleti'l-Abbâsiyye, s. 258; Aykaç, Abbâsî Devletinin İlk Dönemi İdari Teşkilatında Dîvanlar, s. 143

bb) Dîvânü'l-Harâc

Dîvânü beytü'l-mal de denilen dîvânü'l-harâc devletin çeşitli mali işlerine bakardı.⁶⁴⁹ Bugünkü karşılığı Maliye Bakanlığıdır.⁶⁵⁰ Harâc divanı, iktisadî yapısı tarıma dayalı Abbâsîler'de en önemli divandı.⁶⁵¹ Abbâsîler idaresi zamanında hükümet mekanizması, daha önce olduğundan daha da karmaşık ve birbiri içine girmiş bir durumdaydı; bununla beraber devlet işlerinde, bilhassa “vergi sistemi” ile “adli idare” de daha büyük bir nizam ve intizam hakim kılınmıştır. Mali meseleler hükümetlerin ilgilendikleri ana konulardan biri olması dolayısıyladır ki “vergi dairesi” (Dîvânü'l-Harâc) yahut diğer bir deyimle maliye dairesi “beytü'l-mâl, Emevîler devrinde de olduğu gibi en önemli devlet dairelerinden biri olarak muhafaza edilmiştir. Bu dairenin başkanı umumiyetle “Sâhibu'l-Harâc” şeklinde adlandırılarak, Hilafet Hükümetinde göze çarpan önemli bir sima olmaya devam etmiştir.⁶⁵²

Beytülmal teşkilatının Abbâsîler döneminde en gelişmiş düzeyine ulaştığı görülmektedir. Beytülmale giren ve çıkanların kayıt ve idaresiyle sorumlu olamak üzere müstakil bir divân (dîvânü beyti'l-mâl) bulunduğu gibi dîvânü'l-harâc, dîvânü's-sadaka, dîvânü'l-cünd ve dîvânü'n-nafakât gibi divanların da beytülmal idaresiyle yakın ilişkisi söz konusudur. Özellikle vilayetlerdeki dîvânü'l-harâclar devlet hazinesi yerine kaimdi. O bölgedeki memurların maaşları ve ordunun giderleri bu divandan karşılanırdı. Artanlar nakit para veya mal olarak Bağdat'taki merkez beytülmaline gönderilirdi. Dîvânü beyti'l-mâl'de her gurup için müstakil bir sicil tutarlardı.⁶⁵³

Harac divanı beldelerde, devlet gelirlerini tahsil eder, bu gelirleri beldenin ihtiyaçlarına sarf eder, artan para ve malları merkezdeki divana gönderir. Gelir tahsil ettiği için haraç arazilerinin ölçümünü yapar ve bu arazilerdeki mahsul çeşitlerini belirler. Ayrıca haraç çeşidine göre vergi mükelleflerini ve vergi nispetlerini kayda geçirir ve buna göre vergileri toplar.⁶⁵⁴

Emevîler devrinde, idarede merkeziyetçilikten bir hayli uzaklaşmış ve âdem-i merkeziyetçi bir idare anlayışı hâkim olmuştur. Valilere geniş yetki verilmiş, bölge valilikleri ihdas edilmiştir.⁶⁵⁵ Bu valiler halifenin kendilerine verdiği salahiyeti kullanarak gelir ve giderleri takdir eder, bölge hakkında karar verirlerdi. Abbâsîler ise

⁶⁴⁹ Yıldız, ‘‘Abbâsîler’’, DİA, I/38-39

⁶⁵⁰ Hasan İbrahim, Târîhu'l-İslâm, II/277

⁶⁵¹ Barthold, İslam Medeniyeti, s. 118

⁶⁵² Hitti, İslam Tarihi, II/491

⁶⁵³ Erkal Mehmet, ‘‘Beytülmal’’, DİA, İstanbul 1992, IV/92

⁶⁵⁴ Mâverdî, el-Ahkâmu's-Sultâniyye, s. 336-337; Ebû Ya'lâ, el-Ahkâmu's-Sultâniyye, s. 228

⁶⁵⁵ Hasan İbrahim Hasan- Ali İbrahim Hasan, en-Nuzûmü'l-İslâmiyye, Kahire tsz. S. 160-161

Emevîler'in aksine, idarede sıkı bir merkeziyetçi anlayışı benimsemişler, valilere bağımsızlıklarını ilana kadar götüren geniş yetkilerden arındırmışlardır. Bu sebeple, merkez harac divanı, devletin gelirleri ile ilgili bütün mahalle kayıtları ve işlerini takip eden çok geniş bir teşkilata sahipti.⁶⁵⁶

Harâc divanı, Abbâsî Devleti'nin en önemli teşkilatından sayılmaktaydı. Beytûlmalın ana kaynağı kabul edilen haracın toplanması ve diğer işler, ayrıca harac dışındaki vergileri tahsili bu divan tarafından yürütülmekteydi. Abbâsî halifeleri harac divanının tanzimine büyük önem vermişlerdir.⁶⁵⁷

Harâc divanının sorumluluğu bizzat vezire aittir. Ayrıca vezire bağlı sorumlular kâtipler ve diğer görevliler vardı. Sâbi, bu divanın önemini: “Abbâsî Veziri İbnü'l-Furât'ın (312/924) “harac divanını yönetmeye muktedir olan bir kişi, vezirlik yapabilecek bir olgunluğa erişmiştir.” sözüyle anlatmaktadır.⁶⁵⁸

Bağdat'ta bulunan merkez harac divanı mülkî, öşrî, harâcî ve muşa gibi çeşitli kurumlara ayrılan arazilerin kayıtlarını tutmaktaydı. Aynı zamanda da bu divanının taşradaki şubesi tarafından da mahalli arazi kayıtları yapılmaktaydı.⁶⁵⁹

Taşradaki harac divanları, kendi asli görevlerinin yanı sıra dîvânü beytî'l-mâl ve dîvânü'n-nafakâtın uhdesinde bulunan işleri de yürütmüşlerdir. Taşra harac divanı yetkilisi, beldeinde bulunan asker ve diğer memurların atıye ve ücretlerini öder, gerekli harcamaları yapar ve artan geliri merkezdeki harac divanına gönderirdi. Ayrıca kendi bölgesindeki gelirlerin takdiri, tescili ve muhafazası, zekatın toplanması da görevleri arasındadır.⁶⁶⁰

Harâc divanı, bütün yerleşim birimlerinin sınırlarını kayda geçer, arazi gelirleri ile ilgili hükümleri belirler. Sınır anlaşmazlıklarında ve ihtilaflarda merkezdeki bu kayıtlara başvurulurdu. Ayrıca her beldenin İslam toprağı oluş şeklini; sulh yoluyla mı yoksa savaşla mı? alındığını kaydeder. Arazinin öşrî mi, harâcî mi olduğunu yahut bir kısmının öşrî, bir kısmının harâcî olması durumunda kayıtları tafsilatlı bir şekilde tutar. Sadece harâcî arazileri ve harac miktarlarını, özellikle ekili olan ürüne göre değişen

⁶⁵⁶ Aykaç, Abbâsî Devleti'nin İlk Dönemi İdari Teşkilatında Dîvanlar, s. 209-210

⁶⁵⁷ Aykaç, Abbâsî Devletinin İlk Dönemi İdari Teşkilatında Dîvanlar, s. 210

⁶⁵⁸ Sâbi, Rusûm Dâri'l-Hılâfe, s. 28

⁶⁵⁹ Cahşiyârî, el-Vüzerâ, s. 124; Aykaç, Abbâsî Devleti'nin İlk Dönemi İdari Teşkilatında Dîvanlar, s. 210

⁶⁶⁰ Mâverîdî, el-Ahkâmü's-Sultâniyye, s. 346-347; Sâmerî, el-Müessetü'l-İdariyye fi'd-Devleti'l-Abbâsiyye, s. 226-227; Aykaç, Abbâsî Devleti'nin İlk Dönemi İdari Teşkilatında Dîvanlar, s. 210

miktarı belirler. Şayet harâc, mükâseme usulü alınacaksa, ürünlere göre nispetleri açıklar.⁶⁶¹

Harâc divanının bir görevi de, kendi bölgesindeki ehli zimmetin isimlerini tespit edip, haklarında belirlenen cizye miktarlarını kayda geçmektir. İsim listeleri her yıl gözden geçirilerek buluş çağına gelen kendisinden cizye alınması gereken kimseler listeye dahil edilir, ölenler veya müslüman olanlar listeden çıkarılır.⁶⁶² Ordugahlarda bulunan harâc divanı, zimmet ehliyle yapılan sulh anlaşmalarını ve bu antlaşmanın leh ve aleyhindeki şartları tespit etmektedir. Devlet görevlilerine, görevleri karşılığı ikta olarak verilen toprakların kaydını, sahiplerinin tespitini de harac divanı yapardı.⁶⁶³

Merkezi harac divanı sekiz bölümden oluşmaktadır:

1) Meclisü'l-İnşâ ve't-Tahrîr

Harâc divanından gönderilecek olan mektupları müsveddesini hazırlayan ve diğer birimlere geçmeden önce bu mektupların tahkik ve temize çekilmesini yapan birimdir. Bu kısımda çalışacak olan kâtibin, Arap dili ve edebiyatına vakıf, aynı zamanda dikkatli biri olması gerekmektedir.⁶⁶⁴

2) Meclisü'n-Nusah

Bu birim, inşâ ve tahrîr şubesinde kaleme alınman yazıları aslına uygun bir şekilde gerekli sayıda çoğaltır. Bir nüshasını arşivine koyar, asıl nüshayı iade eder, geri kalan nüshaları ilgili divanlara gönderir.⁶⁶⁵

3) Meclisü'l-Esküdâr

Hârûn er-Reşîd zamanında uygulamaya konulan bu meclisin⁶⁶⁶ görevi ise, harac divanına gelen ve oradan giden evrak ve mal cinsinden her şeyi ilgili cetvellere kaydetmektir. Bu kayıta, gelen şeyin nereden geldiği ve cinsi belirtilir. Kaydını girdi ve çıktıları divan reisine arz ettikten sonra ilgili meclise ulaştırır.⁶⁶⁷

⁶⁶¹ Mâverîdî, el-Ahkâmu's-Sultâniyye, s. 346-347; Ebû Ya'lâ, el-Ahkâmu's-Sulatniye, s. 244; Aykaç, Abbâsî Devletinin İlk Dönemi İdari Teşkilatında Dîvanlar, s. 211

⁶⁶² Mâverîdî, el-Ahkâmu's-Sultâniyye, s. 347

⁶⁶³ Ebû Ya'lâ, el-Ahkâmu's-Sulatniye, s. 160

⁶⁶⁴ Harizmî, Mefâtihu'l-Ülûm, s. 50; Hattâmîle, el-Binyetü'l-İdariyye li'd-Devleti'l-Abbâsiyyefi'l-Karni's-Salisi'l-Hicri, s. 15; Hıyârî, Mustafa, ed-Devâvîn min Kitâbi'l-Harâc ve Sınâ'ati'l-Kitâbe li Kudâme b. Ca'fer, Amman 1986, s. 23; Aykaç, Abbâsî Devleti'nin İlk Dönemi İdari Teşkilatında Dîvanlar, s. 212

⁶⁶⁵ Aykaç, Abbâsî Devleti'nin İlk Dönemi İdari Teşkilatında Dîvanlar, s. 212

⁶⁶⁶ Caşşiyârî, el-Vüzerâ, s. 199

⁶⁶⁷ Kudame b. Ca'fer, el-Harâc ve Sınâ'atü'l-Kitabe, s.30; Sâmerrâî, el-Müessetü'l-İdariyye fi'd-Devleti'l-Abbâsiyye, s. 197; Aykaç, Abbâsî Devletinin İlk Dönemi İdari Teşkilatında Dîvanlar, s. 212

4) Meclisü'l-Hisâb

Harâc divanına gelen malları teslim alır, tasnifini yapar. Daha sonra tasnif edilen bu malları ilgili cetvellere kaydeder. Bilindiği gibi harac divanı; harac, cizye, zekat, uşur, humus ve diğer gelirleri aynı veya nakdi olarak toplamaktadır. Böylece hesap meclisinin görevi, mali gelirleri zapta geçmektir.⁶⁶⁸

5) Meclisü'l-Cehbeze

Cehbeze şubesi, hesap meclisinin tuttuğu cetvelleri kontrol eder, depolarda mevcut bulunan malların idaresini yürütür. Aylık olarak merkez harac divanına gelen sarf edilen ve geride kalan mallar hakkında rapor hazırlar ve bunu beytülmal divanına sunar. Bu işleri yürüten görevliye “Cehbez” denilmektedir.⁶⁶⁹ Cehbez’in kendisine yardım eden özel kâtibi bulunmaktadır. Cehbez bizzat, gelen malların günlük listesini yapar. Aynı şekilde kâtibi de liste tutar. Bu iki liste birbiriyle karşılaştırıldığı gibi, aynı listeler esküdâr şubesinin tanzim ettiği kayıtlarla da karşılaştırılır. Yine Cehbez “el-hatme” denilen aylık, “el-hatmetü'l-câmia” denilen yıllık hesap cetvellerini de hazırlar.⁶⁷⁰ Ali b. İsa 315/927 yılında haftalık bilançolar istemekteydi.⁶⁷¹

Netice olarak Cehbez şubesinin en önemli görevi, taşra harac divanlarından, düzenli olarak merkez ulaştırılan malların kontrol ve tespitidir. Cehbez, bu hizmetlerin karşılığında, ilk defa göreve tayin olurken miktarı tespit edilen ve “hakku'l-cehbez” ismiyle toplanan vergiden ücretini alır.⁶⁷²

6) Meclisü'l-Ceyş

Görevlilerin sezon sonunda ve ay başlarında alacakları ücretleri düzenler ve hesabını yapar. Bu meclisin, nafakât divanındaki meclisü'l-cârî ve ceyş divanı ile sıkı bir irtibat vardır. Çalışmalarını bu iki kurumla irtibat içinde yürütür. Ordu için gerekli olan araç ve

⁶⁶⁸ Kudame b. Ca'fer, el-Harâc ve Sınâ'atü'l-Kitabe, s.30; Sâmerrâî, el-Müessesetü'l-İdariyye fi'd-Devleti'l-Abbâsiyye, s. 197; Hattâmile, el-Binyetü'l-İdariyye li'd-Devleti'l-Abbâsiyyefi'l-Karni's-Salisi'l-Hicri, s. 16; Hıyârî, ed-Devâvîn min Kitâbi'l-Harâc ve Sınâ'atü'l-Kitâbe li Kudâme b. Ca'fer, s. 22; Aykaç, Abbâsî Devletinin İlk Dönemi İdari Teşkilatında Dîvanlar, s. 212

⁶⁶⁹ Cahşiyârî, el-Vüzerâ, s. 220-221; Sâmerrâî, el-Müessesetü'l-İdariyye fi'd-Devleti'l-Abbâsiyye, s. 197; Hattâmile, el-Binyetü'l-İdariyye li'd-Devleti'l-Abbâsiyyefi'l-Kani's-Salisi'l-Hicri, s. 16; Aykaç, Abbâsî Devletinin İlk Dönemi İdari Teşkilatında Dîvanlar, s. 213

⁶⁷⁰ Aykaç, Abbâsî Devletinin İlk Dönemi İdari Teşkilatında Dîvanlar, s. 213

⁶⁷¹ Dûrî, "Dîvan", D.İ.A. , IX/379

⁶⁷² Harizmî, Mefâtihu'l-Ulûm, s. 37; Hıyârî, ed-Devâvîn min Kitâbi'l-Harâc ve Sınâ'atü'l-Kitâbe li Kudâme b. Ca'fer, s. 23; Aykaç, Abbâsî Devletinin İlk Dönemi İdari Teşkilatında Dîvanlar, s. 213

gereci bulundurmakla da görevlidir.⁶⁷³ Ayrıca hilafet merkezinde ve taşrada bulundurulan askerin atıyyelerinin miktarını ve bunun verileceği zamanı belirler.⁶⁷⁴

7) Meclisü't-Tafsîl

Bu birim, erzak defterlerine bakar. Erzak depolarının yerlerini belirler. Harac amillerinin ihtiyaç duydukları eşyayı temin eder ve onlara ulaştırır.⁶⁷⁵ Ayrıca amiller vasıtasıyla vilayetlerden toplanıp merkeze ulaştırılan gelirlerin çeşitlerine göre ayrı ayrı hesabını çıkarıp, üreticinin ve devletin hakkını takdir eden (ana defter) kütük hesapları ile karşılaştırır. Amillerin uygulamaları ile kütük hükümleri arasında ihtilaf varsa onu tespit eder. Böylece, harâc ve diğer vergilerin toplanmasında uyulması gereken kaidelerin işlerliği sağlanmış olur. Aynı zamanda uygulamada da birlik meydana gelir.⁶⁷⁶

8) Meclisü'l-Asl

Bu birim, genel olarak bütün belde arazilerinin, tafsilatlı bir şekilde de harâcî arazilerin kayıtlarının yer aldığı asıl defterlerin (kütük) tanzimini ve vergilerin takdirini yapar. Harac memurları ile amirleri arasında veya memurlarla çiftçiler arasında, ürünün yahut o üründen alınacak verginin miktarı konusunda çıkacak ihtilaflar bu birim tarafından kütüklere müracaatla halledilir. Haracdan düşen araziler bu kütükle belirtilir.⁶⁷⁷ İkinci olarak Meclisü'l-Asl, merkez harac divanının diğer yedi şubesindeki görevlilerin yönetimi ve vazife taksimini yaparak birimler arası koordinasyonu sağlar.⁶⁷⁸

Abbâsî Devleti'nin başlangıcından itibaren merkez harac divanı; Dîvânü's-Sevâd, Dîvânü'l-Meşrik ve Dîvânü'l-Mağrib⁶⁷⁹ birimlerinden oluşmaktaydı. Bu birimler idari açıdan vezire bağlıydı.

⁶⁷³ Kudame b. Ca'fer, el-Harâc ve Sînâ'atü'l-Kitabe, s.30; Sâmerrâî, el-Müessesetü'l-İdariyye fi'd-Devleti'l-Abbâsiyye, s. 198; Hattâmile, el-Binyetü'l-İdariyye li'd-Devleti'l-Abbâsiyyefi'l-Kani's-Salisi'l-Hicri, s. 16; Aykaç, Abbâsî Devletinin İlk Dönemi İdari Teşkilatında Dîvanlar, s. 213

⁶⁷⁴ Hıyârî, ed-Devâvîn min Kitâbi'l-Harâc ve Sînâ'ati'l-Kitâbe li Kudâme b. Ca'fer, s. 22; Aykaç, Abbâsî Devletinin İlk Dönemi İdari Teşkilatında Dîvanlar, s. 213

⁶⁷⁵ Kudame b. Ca'fer, el-Harâc ve Sînâ'atü'l-Kitabe, s.31; Sâmerrâî, el-Müessesetü'l-İdariyye fi'd-Devleti'l-Abbâsiyye, s. 198; Hattâmile, el-Binyetü'l-İdariyye li'd-Devleti'l-Abbâsiyyefi'l-Kani's-Salisi'l-Hicri, s. 16; Aykaç, Abbâsî Devletinin İlk Dönemi İdari Teşkilatında Dîvanlar, s. 213

⁶⁷⁶ Hıyârî, ed-Devâvîn min Kitâbi'l-Harâc ve Sînâ'ati'l-Kitâbe li Kudâme b. Ca'fer, s. 22-23; Aykaç, Abbâsî Devletinin İlk Dönemi İdari Teşkilatında Dîvanlar, s. 214

⁶⁷⁷ Hıyârî, ed-Devâvîn min Kitâbi'l-Harâc ve Sînâ'ati'l-Kitâbe li Kudâme b. Ca'fer, s. 22; Aykaç, Abbâsî Devletinin İlk Dönemi İdari Teşkilatında Dîvanlar, s. 213

⁶⁷⁸ Sâmerrâî, el-Müessesetü'l-İdariyye fi'd-Devleti'l-Abbâsiyye, s. 198; Hattâmile, el-Binyetü'l-İdariyye li'd-Devleti'l-Abbâsiyyefi'l-Kani's-Salisi'l-Hicri, s. 17; Aykaç, Abbâsî Devletinin İlk Dönemi İdari Teşkilatında Dîvanlar, s. 213

⁶⁷⁹ Sâbî, Rusûm Dâri'l-Hilâfe, s. 148-149; Sâmerrâî, el-Müessesetü'l-İdariyye fi'd-Devleti'l-Abbâsiyye, s. 199

Divanlar özellikle III-IV (IX-X) yüz yıllarda büyük bir gelişme gösterdi. Mahalli divanların kayıtlarının kopyaları genellikle Dîvânü'l-Harâc'da toplanıyordu, ancak III (IX) yüzyılın ortalarında her eyaletin merkezinde özel bir harac divanı bulunuyordu. Halife Mu'tazîd (279-290/892-902) bu divanları birleştirerek dîvânü'd-dâr (dîvânü'd-dâri'l-kebîr) olarak adlandırılan bir divanda topladı. Halife Müktefî devrinde (290-295/902-907) bu teşkilat doğu bölgeleri için dîvânü'l-maşrik, batı bölgeleri için dîvânü'l-mağrib, Irak için dîvânü's-sevâd olmak üzere üç divana ayrılarak yeniden teşkilatlandırıldı. Bunlar arasında dîvânü's-sevâd en önemli divan olarak kabul edilir. Muktedir devrinde (295-320/907-932) merkezi divan (dîvânü'd-dâr) varlığını sürdürmektedir.⁶⁸⁰ Dîvânü'd-dâr iki meclisten oluşmaktaydı. Birinci, meşrik işlerinden sorumlu meclis, diğeri de mağrib işlerinden sorumlu meclis. Dîvânü'd-dâr uzun ömürlü olmadı. Vezir İbnü'l-Furât'tan (312/924) sonra Ubeydullah b. Süleyman bu divanı lağvederek, dîvânü'l-harâcî ilk şekliyle benimsedi.⁶⁸¹

bc) Dîvânü'r-Resâil

Resâil divanı Abbâsîler'in önemli divanlarından birisidir. Bu divan, İslam Devleti'nin ilk divanlarından olup yürüttüğü işlerin başında mektup yazmak geldiği için "mektuplar" manasına gelen "Resâil" ismiyle anılmıştır. "Dîvânü'l-mükatebât, diye de isimlenen⁶⁸² bu divan, Mısır'da kurulmuş olan Fâtımîler zamanında "dîvânü'l-inşâ" diye adlandırılmıştır.⁶⁸³

Abbâsîler'de Dîvânü'r-Resâil, devletin önemli divanlarından ve başındaki kişi (kâtibü'r-resâil), vezirin mevkiinden daha aşağı bir mevkide değildi. Halife adına hükümler ve komutanlarla yazışma işlemlerinin Kâtibü'r-Resâil üzerine alır, çoğunlukla da bu işlemleri bizzat halife de yürütürdü. Vezirin de bazen kitabet görevini üstlendiği olurdu.⁶⁸⁴

Köprülü'nün verdiği bilgilere göre bu divan: "Devletçe alınan kararların, yapılan tayinlerin kayıt ve tespiti ile meşgul olan bir yürütme organıydı. Yabancı hükümdarlara

⁶⁸⁰ Dûrî, 'Dîvan', DİA, IX/379

⁶⁸¹ Sâbî, Rusûm Dâri'l-Hılâfe, s. 148-149; Sâmerrâî, el-Müessetü'l-İdariyye fi'd-Devleti'l-Abbâsiyye, s. 199; Aykaç, Abbâsî Devletinin İlk Dönemi İdari Teşkilatında Dîvanlar, s. 214

⁶⁸² Kalkaşendî, Meâşîru'l-İnâfe fî Ma'âlimi'l-Hilâfe, Beyrut 1964, I/123; Aykaç, Abbâsî Devletinin İlk Dönemi İdari Teşkilatında Dîvanlar, s. 82

⁶⁸³ Mez, el-Hadârtü'l-İslâmiyye fî'l-Kar ni'r-Râbii'l-Hicrî, , I/150; Sâmerrâî, el-Müessetü'l-İdariyye fi'd-Devleti'l-Abbâsiyye, s. 275; Aykaç, Abbâsî Devletinin İlk Dönemi İdari Teşkilatında Dîvanlar, s. 82

⁶⁸⁴ Hasan İbrahim-Ali İbrahim, en-Nuzumü'l-İslâmiyye, s. 141

imparatorluğa bağlı eyaletlerin valilerine, Bağdat dışındaki büyük şahsiyetlere yazılan her şey ve bürokratik icaplara göre yollanması gereken her evrak buradan çıkardı.”⁶⁸⁵

Vezirin yapmak zorunda olduğu görevler zamanla tek bir kişinin altından kalkamayacağı şekilde ağırlaşmış ve vezire divanlara bakmakta yardımcı olacak görevliler atanması zaruret halini almıştır. Bu görevlilerin en önemlisi olan kâtip, halifenin de en büyük yardımcılarındandı.⁶⁸⁶

Resâil divanının görevi, sadece iç ve dış yazışmaları yerine getirmekten ibaret olmayıp, devletin dış ilişkilerini düzenlemek, dış ülkelere gönderilecek elçileri seçmek, dışarıdan İslam ülkesine gelen elçiler, ister ziyaret için isterse resmi görüşmeler yapmak üzere gelsinler bunların ağırlanmaları, ikametlerinin sağlanması ve İslam ülkesinde kalacakları süre içerisinde onlara eşlik edecek ve verilmesi gereken bilgileri verecek görevlileri tayin etmek de bu divanın görevidir.⁶⁸⁷

Dîvânü’r-Resâil, yaptıkları işe göre iki ayrı divanı içermektedir. Bunlara bakanlığa bağlı Genel Müdürlükler de denebilir.

1) Dîvânü’t-Tevkî

En büyük amirler (Halife, Vezir) tarafından emirlere ilave edilen not ve alametleri koymakla görevli Resâil Divanına bağlı bir divandır.⁶⁸⁸

Bu divanın adını aldığı tevki ise, halifelere sunulan dilekçelere, yapılması gereken muameleyi veya verilmesi gereken cevabı içeren, halife tarafından yazdırılan şerh (direktif, not) demektir. Bu şerh İnşâ Divanı Başkanı tarafından yazılırdı. Bu zat halifenin huzurunda bulunarak halife tarafından arzu edilen derkenar (çıkma, ilave yazı, kenarlara yazılan yazı) ları en kısa (ve en edebi) bir ifadeyle yazardı.⁶⁸⁹

Halifeyi ilgilendiren herhangi bir yazı her nereden gelirse gelsin, ilk önce resâil divanına gelir. Bu yazılarla ilgili olarak sahibu dîvânî’r-resâil kendi görüşünü belirtir ve yazıyı gerekli işlemten sonra vezire intikal ettirir. Vezirde gerekli araştırmayı yapar, elde ettiği neticeyi ilgili yazıya ekler. Yazışmanın bu safhadan sonraki seyrini tevki divanın reisi takip eder. Vezirin görüş ilave ettiği yazılar sahibu dîvânî’t-tevkî halifeye sunar. Halifenin kendisine arz edilen bu yazılara verdiği cevap ve talimat, tevki divanı reisi tarafından halifenin huzurunda kaydedilir. Çok kısa ve veciz ifadelerden oluşan bu

⁶⁸⁵ M. F. Köprülü, “İzahlar”, Barthold, İslâm Medeniyeti, s. 120

⁶⁸⁶ Hasan İbrahim-Ali İbrahim, en-Nuzumü’l-İslâmiyye, s. 139

⁶⁸⁷ Câhız, Amr b. Bahr, Kitâbü’t-Tâc fî Ahlâki’l-Mülûk, nşr. Ahmed Zeki Paşa, Kahire 1332/1914, s. 121; Aykaç, Abbâsî Devletinin İlk Dönemi İdari Teşkilatında Dîvanlar, s. 83

⁶⁸⁸ M. F. Köprülü, “İzahlar”, Barthold, İslâm Medeniyeti, s. 120

⁶⁸⁹ Corci Zeydân, İslam Medeniyeti Tarihi, çev. Zeki Meğamiz, İstanbul 1974, s. 171

notlar temize çekilmek üzere aynı divanın kâtiplerine havale edilir. Tevkî divanı kâtipleri, reislerinin kendilerine havale ettiği yazının gereklerini yerine getirmekle görevlidirler.⁶⁹⁰

2) Dîvânü'l-Hâtem

Dîvânü'l-Hâtem, dîvânü'r-resâil gibi resmi yazışmaları yürüten bir divandır.⁶⁹¹ Resâil divanına bağlı olarak çalışan bu divan, giden yazıları mühürlerdi.⁶⁹² Resmi yazışmalarda mühürün kullanılması güvenlik amacına yöneliktir.

İslamiyet'te mühürün kullanılması Hz. Peygamber (s.a.v) dönemine rastlamaktadır. Hicretin 6. senenin sonu Zilhicce/Eylül-Ekim ayı ile hicretin yedinci senenin başı Muharrem/Ekim-Kasım ayında Hudeybiye'den döndükten sonra Resûllüllah'ın komşu ülkelerin hükümdarlarına, İslam'a girmeye davet mektuplar göndermeye karar verdiğinde, Resûllüllah'a "Ya Resûllallah, hükümdarlar mühürsüz mektup okumazlar" denildi. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.v.) üç satırdan oluşan ve üzerinde "Allah, Resûl, Muhammed" yazısı olan gümüşten bir yüzük edindi. Peygamber (s.a.v.) bu yüzüğü ilk defa Amr b.Ümeyye ed-Damrî ile Habeş kralı Necâşi'ye gönderdiği davet mektubunda kullanmıştır.⁶⁹³

İslam'da mühür divanını ihdas edenin, Irak Valisi Ziyâd b. Ebîh olduğu ve onun bu konuda İranlılar'ı taklit ettiği söylenir.⁶⁹⁴ Cehşiyârî'nin rivayetinde İran Kisralarının ayrı ayrı işler için kullandıkları 4 değişik mühür bulunmaktaydı. Bunlar, hatemül-harb ve's-şurat (üzerinde "el-Ünat: teennî" yazılı); hâtemül-harâc ve'l-imâre (üzerinde "et-te'yid: sağlam iş yapmak" yazılı), hâtemü'l-berîd (üzerinde "el-vehâ: acele ve çabuk olmak" yazılı), hâtemül mezâlim (üzerinde "el-adl: adaleti olmak" yazılı) dır.⁶⁹⁵

Dîvânü'l-Hâtem başkanının görevi devlet adamları ve valilere yazılan siyas mektupları, hilafet mührüyle mühürlemektir. Aynı zamanda resmi yazışmalarla ilgilenir ve bunların son şeklini verip halifelik mührüyle mühürlerdi. Bunun yanında mezâlim

⁶⁹⁰ Kudame b. Ca'fer, el-Harâc ve Sınâ'atü'l-Kitâbe, s. 37; Sâbî, Rusûm Dâri'l-Hılâfe, s. 127; Hıyârî, ed-Devâvîn min Kitâbi'l-Harâc ve Sınâ'atü'l-Kitâbe li Kudame b. Ca'fer, s. 34-35; Hattâmî, el-Binyetü'l-İdariyye li'd-Devleti'l-Abbâsiyyefi'l-Kani's-Salisi'l-Hicri, s. 16; M. F. Köprülü, "İzahlar", Barthold, İslâm Medeniyeti, s. 120; Yeniçeri, Celal, İslâm'da Devlet Bütçesi, İstanbul 1984, s. 130-131; Aykaç, Abbâsî Devletinin İlk Dönemi İdari Teşkilatında Dîvanlar, s. 87

⁶⁹¹ Yıldız, "Abbâsîler", D.İ.A., I/39

⁶⁹² M. F. Köprülü, "İzahlar", Barthold, İslâm Medeniyeti, s. 120

⁶⁹³ İbn Sa'd, Muhammed, et-Tabakâtü'l-Kübrâ, Beyrut 1990, I/198199; Hamidullah, Muhammed, İslâm Peygamberi, çev. Salih Tuğ, İstanbul 1993, I/305; el-Vesâiku's-Siyâsiyye, s. 116-117

⁶⁹⁴ Corci Zeydân, İslâm Medeniyeti Tarihi, s. 171

⁶⁹⁵ Cehşiyârî, el-Vüzerâ, s. 2

davalarına bakarken halifeyle birlikte mahkeme mahallinde oturur ve verilen kararları hilafet mührüyle onaylardı.⁶⁹⁶

bd) Dîvânü'd-Diyâ

Diyanü'd-Diyâ'nın Abbâsî halifelrinden Mehdî (158-169/775-785) zamanında harac toplama usulünün mukasemeye tahvil edilmesiyle dîvânü'd-diyâ ortaya çıktı. Bu divan, savâfî denilen devlet arazilerinden şahıslara ikta olarak verilen arazilerin öşrünü toplamakla görevliydi.⁶⁹⁷ Bu divanın Hârûn er-Reşîd zamanında ortaya çıktığını da rivayet edenler bulunmaktadır.⁶⁹⁸

Bu divanın ortaya çıkmasıyla iktalar artmış ve gelirleri çoğalmıştır. Abbâsî halifeleri savâfî araziden ve hatta haraci arazilerden iktalar vermişlerdi.⁶⁹⁹ İktaların çoğalmasıyla, vezirlerin, valilerin ve divan reislerinin diyâ divanları bulunmaktaydı. Bunda dolayı dîvânü'd-diyâ iki kısma ayılıyordu. Devlete ait olana “dîynü'd-diyâi'l-âmme”, hususi gelirlere bakan divanlara ise “dîvânü'd-diyâi'l-hâssa” denilmekteydi.⁷⁰⁰

be) Dîvânü'z-Zımâm

Asıl adı “Dîvânü'l-Ezimme” olan ve kaynaklarda çoğu kez “dîvânü'z-zımâm” olarak geçen bu divan, teftiş ve muhasebe işleriyle uğraşan bir dairedir. Bugünkü karşılığı devlet harcamalarının usule uygunluğunu kontrol eden sayıştaydır. Mehdî döneminde kurulan bir divandır.⁷⁰¹

Zımâm kısaca “kontrol teşkilatı” idi. Zımâm'ın başındaki memur, doğrudan doğruya sözlü bir emir veya talimat almaz; usulü ve idari geleneğe göre evrakı, mali bakımdan kontrol ve kaydetmekle yetinirdi. Halifenin herhangi bir kimseye ihsan ettiği bir arazi, zımam görevlisinin bunun mali kıymetini takdir ve daha önce hazırlanmış resmi belgeyi kabul etmesinden sonra geçerli sayılırdı. Zımâm'ın başkanı malî idareyi büyük oranda kontrol ederdi.⁷⁰²

⁶⁹⁶ Hasan İbrahim-Ali İbrahim, en-Nuzumü'l-İslâmiyye, s. 141

⁶⁹⁷ Yeniçeri, İslâm'da Devlet Bütçesi, s. 114

⁶⁹⁸ Cehşiyârî, el-Vüzerâ, s. 245; Sâbî, Rusûm Dâri'l-Hılâfe, s. 102

⁶⁹⁹ Hıyârî, ed-Devâvîn min Kitâbi'l-Harâc ve Sınâ'ati'l-Kitâbe li Kudâme b. Ca'fer, s. 25

⁷⁰⁰ Hıyârî, ed-Devâvîn min Kitâbi'l-Harâc ve Sınâ'ati'l-Kitâbe li Kudâme b. Ca'fer, s. 22,26

⁷⁰¹ Hasan İbrahim-Ali İbrahim, en-Nuzumü'l-İslâmiyye, s. 177

⁷⁰² M. F. Köprülü, “İzahlar”, Barthold, İslâm Medeniyeti, s. 121

bf) Dîvânü'l-Müsâdere

Müsâdere edilmiş bir malları yöneten bir divandı. Bu mallara ilgili olarak biri divan, diğeri vezir için olmak üzere iki kopya çıkarılırdı. Müsâdere edilmiş menkûl malları yönetmek için dîvânü't-dıyâi'l-makbûza kurulmuştur.⁷⁰³

Abbâsîler'in ikinci döneminde yaygın bir şekilde müsâdere yoluna gidilmiştir. Halifelerin, bürokratların mallarını müsâdere etmelerinin tek bir sebebi bulunmaktadır. O da; devletin giderlerini karşılamakta, askerin erzak ve diğer ihtiyaçlarını temin de sıkıntıya düştüğü, özellikle devletin mali yönden kriz içinde olduğu dönemlerde gerekli parayı temin için halifelerin, elinde normalden fazla malı bulunan ve kazanç yönü şüpheli görülen üst düzey yöneticilerin mallarına ilk fırsatta el koymalarıdır. Bunun tatbikatı esnasında malı elinden alınan kimse direnmediği takdirde kendisine herhangi bir bedeni ceza tatbik edilmemiştir. İstenilen malı halifeye teslim edenler serbest bırakılmışlardır. Peşin olarak ödeme yapamayanlardan, muayyen bir süre içinde ödeyeceklerinin taahhüdü alınmış ve bu süre zarfında o kimseler haciz altında bulundurulmuştur. Taahhütlerini yerine getirdikten sonra serbest bırakılmışlardır. Devlete olan borçlarını ödeyemeden mali durumları kötüye gidenler, ileride borçlarını ödemeleri hususunda söz ve kefiller alınarak salınmışlardır. Fakat halifenin müsâdere kararına karşı çıkanlara çeşitli cezalar uygulanmıştır.⁷⁰⁴

İbnü'l-Furat birinci vezaretinde 3 sene, 8 ay, 13 gün vezirlik makamından kaldıktan sonra tutuklanıp hapse atıldı ve malları müsâdere edildi,⁷⁰⁵ Yine ibnü'l-Furât üçüncü vezirliğinde on ay, on sekiz gün vezirlik makamında kaldıktan sonra 9 Rebûlâhîr 312/15 Temmuz 924 tarihinde vezirlik görevinden azledildi ve bir milyon değerindeki bütün mal varlığına el konuldu.⁷⁰⁶ Ayrıca İbnü'l-Furât üçüncü vezirliği döneminde rakipleriyle işbirliği yaptığı gerekçesiyle Ali Mukte'yi tutuklatıp, 100,000 dinarını müsâdere etti.⁷⁰⁷

İbnül-Furât'tan sonra vezirlik makamına gelen Ebû Ali Muhammed b. Yahya b. Ubeydullah b. Yahya el-Hakânî mali sıkıntı içinde bulunan Abbâsî Devleti'nin gelirlerini artırmak amacıyla İbnü'l-Furât'ın görevlendirdiği kişileri azlederek mallarını

⁷⁰³ Dûrî, "Dîvan", DîA, IX/380

⁷⁰⁴ Sâmerrâî, el-Müessetü'l-İdariyye fi'd-Devleti'l-Abbâsiyye, s. 286-287; Hattâmîle, el-Binyetü'l-İdariyye li'd-Devleti'l-Abbâsiyyefi'l-Karnî's-Sâlisî'l-Hicrî, s. 92-93; Aykaç, Abbâsî Devletinin İlk Dönemi İdari Teşkilatında Dîvanlar, s. 120-121

⁷⁰⁵ Teberî, Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk, V/675; İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/20; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/63

⁷⁰⁶ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/131-138; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/150-155; İbnü'l-İmâd, Şezerâtü'z-Zeheb, I/264

⁷⁰⁷ İbn Tabatabâ, el-Fahrî, s. 257

müsâdere etti. Hakânî 10 Muharrem 301/16 Ağustos 913 tarihinde azledilerek iki oğlu Abdullah ve Abdülvahid ile birlikte malları müsâdere edilerek hapse atıldılar.⁷⁰⁸

Ali b. İse 8 Zilhicce 304/2 Haziran 917 tarihinde birinci vezirlik görevinde azledilince malları müsâdere edildi⁷⁰⁹ ve kardeşleri İbrahim ve Ubeydullah'ın da 100.000 dinarı müsâdere edilerek görevlerinden azledildi.⁷¹⁰ Vezir İbnü'l-Furât, önceki Vezir Hâmid b. el-Abbâs'ı fukahanın ve yetkililerin huzurunda yargıladıktan sonra mallarını müsâdere ederek hapse attırdı.⁷¹¹ Vezir Ebû'l-Kâsım Abdullah b. Muhammed b. Ubeydullah b. Yahya b. el-Hakânî vezirlik görevinde azledilmiş ve malları müsâdere edilmiştir.⁷¹² Ali b. Mukle 16 Cemâziyelevvel 318/16 Haziran 930 tarihinde vezirlik görevinden azledilince⁷¹³ 200.000 dinarı müsâdere edildi⁷¹⁴ ve Faris'e sürgüne gönderilmişti.⁷¹⁵ Süleyman b. el-Hasan 27 Recep 319/15 Ağustos 931 tarihinde vezirlik görevinden azledildi⁷¹⁶ ve Vezir Kelvezâni tarafından 200.000 dinarı müsâdere edildi.⁷¹⁷

Bu dönemde müsâdere uygulaması siyasi bürokratlarla sınırlı kalmamıştı. Alimler ve tüccarlar da malları müsâdere edilenler arasında bulunmaktaydı.

Muktedir'in yaşının küçüklüğünü sebep göstererek Abdullah b. el-Mu'tezz liderliğinde başlatılan ihtilal hareketine taraftar olan kuyumcu İbnü'l-Cessâs'ın 16 milyon dirhemi⁷¹⁸ ve Kadı Ebû Ömer'in ise 100.000 dinarı müsâdere edilmiştir.⁷¹⁹

Vezir İbnü'l-Furât müsâdere mallarının muhafazası için Yusuf b. Sencâs ve Harun b. İmrân adında iki görevli tayin etmiş ve bunların dışında hiçbir divana bu konuda sorumluluk vermemiştir.⁷²⁰ Müsâdere divanı sorumluluğu (Sahibü Dîvânî'l-Müsâdirîn) tabi olarak vezirlerin yakınlarına ve güvendikleri kimselere verilirdi. Vezir İbnü'l-Furât bu göreve oğlu Muhsin'i getirmiştir.⁷²¹ Vezirlerin görevden alınmasıyla bu kişiler de görevden alınmış olurdu. Bu kişilerinde zaman zaman mallarının müsâdere edildiği olurdu.⁷²²

⁷⁰⁸ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/26-27

⁷⁰⁹ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/111

⁷¹⁰ Zehebî, Târîhu'l-İslâm, XXX/21

⁷¹¹ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/94-104; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/141-142

⁷¹² İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/142-143

⁷¹³ İbn Hallikân, Vefeyâtü'l-Ayân, V/114

⁷¹⁴ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/218

⁷¹⁵ İbn Hallikân, Vefeyâtü'l-Ayân, V/114

⁷¹⁶ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/225

⁷¹⁷ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/212

⁷¹⁸ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/8; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/18; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/114

⁷¹⁹ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/18

⁷²⁰ Tenûhî, Câmiu't-Tevârih: Nişvârü'l-Muhadara ve Ahbâru'l-Müzâkere, VIII/24

⁷²¹ Sâbî, Rusûm Dâri'l-Hılâfe, s. 332

⁷²² Sâmerî, el-Müessetü'l-İdariyye fi'd-Devleti'l-Abbâsiyye, s. 291

bg) Dîvânü'l-Mezâlim:

İdarî haksızlıkların ve adlî hataların görüldüğü divandır.⁷²³ Mezâlim divanı, temyiz mahkemesi görevini yürütür. Günümüzde Danıştay, Yargıtay, Ağır Ceza Mahkemeleri, Adliye Vekâleti ve Askeri Mahkemeler gibi kaza kuruluşlarının karşılığı olarak da gösterilmektedir.⁷²⁴ Yüksek devlet görevlilerinin, nüfuzlu kişilerin ve harac memurlarının devlet aleyhine veya halka karşı işledikleri suçlara yahut onlarla ilgili şikâyetlere bakar, halkın birbirine karşı işledikleri suçlara baktıkları da görülmüştür.⁷²⁵

Mâverdî mezâlim mahkemelerinin baktığı davaları el-Ahkâmu's-Sultaniyye adlı eserinde 10 gruba ayırmaktadır:

1- Valilerin halka yaptıkları zulümler.⁷²⁶

2- Harâc memurlarının mükelleflere karşı işledikleri suç ve hatalar. Eğer onlardan fazla vergi alınmışsa bu hazineden ödenir. Zimmetlerine geçirmişlerse kendilerinden alınır.⁷²⁷

3- Malî divanlarda gelir-gider, kayıt ve hesaplarıyla uğraşan memurların yolsuzlukları.⁷²⁸

4- Memur ve askerleri maaşlarında gerileme, eksik veya fazla ödemededen doğan ihtilaflar.⁷²⁹

5- İdarecilerin ve nüfuzlu kişilerin hazine ve kendi adlarına gasp ve haksız istimlak davaları.⁷³⁰

6- Özel ve kamu vakıflarının malları ile ilgili davalar.⁷³¹

7- Davalıların güçlü olması sebebiyle hâkimlerin infaz edemedikleri davaları karara bağlamak.⁷³²

8- Hisbe memurlarını aşan davalar. Çünkü mezâlim velayeti onlardan daha güçlü ve yetkilidir.⁷³³

⁷²³ Yıldız, 'Abbâsîler', DİA, I/39

⁷²⁴ Atar, Fahrettin, İslâm'da Adliye Teşkilatı: Ortaya Çıkışı ve İşleyişi, Ankara 1979, s. 164

⁷²⁵ Kalkaşendî, Meâşîru'l-Înâfe fî Ma'âlimi'l-Hilâfe, III/297; Sâmerrâî, el-Müessetü'l-İdariyye fî'd-Devleti'l-Abbâsiyye, s. 263-264; Hattâmîle, el-Binyetü'l-İdariyye li'd-Devleti'l-Abbâsiyyefi'l-Kani's-Salisi'l-Hicri, s. 70; Hıyârî, ed-Devâvîn min Kitâbi'l-Harâc ve Sınâ'ati'l-Kitâbe li Kudâme b. Ca'fer, s. 35; Hasan İbrahim-Ali İbrahim, en-Nuzumü'l-İslâmiyye, s. 294; Yeniçeri, İslâm'da Devlet Bütçesi, s. 418 Aykaç, Abbâsî Devletinin İlk Dönemi İdari Teşkilatında Dîvanlar, s. 110

⁷²⁶ Mâverdî, el-Ahkâmu's-Sultâniyye, s. 152; Subhi Salih, İslâm Kurumları, s. 197

⁷²⁷ Mâverdî, el-Ahkâmu's-Sultâniyye, s. 153 Subhi Salih, İslâm Kurumları, s. 197

⁷²⁸ Mâverdî, el-Ahkâmu's-Sultâniyye, s. 152-154; Suphi Salih, İslâm Kurumları, s. 197

⁷²⁹ Mâverdî, el-Ahkâmu's-Sultâniyye, s. 154; Subhi Salih, İslâm Kurumları, s. 197

⁷³⁰ Mâverdî, el-Ahkâmu's-Sultâniyye, s. 154; Subhi Salih, İslâm Kurumları, s. 197

⁷³¹ Mâverdî, el-Ahkâmu's-Sultâniyye, s. 155; Subhi Salih, İslâm Kurumları, s. 197

⁷³² Mâverdî, el-Ahkâmu's-Sultâniyye, s. 155; Subhi Salih, İslâm Kurumları, s. 198

9- Cuma namazı, bayramlar, cihat ve hac gibi topluca icra edilen ibadetlerle ilgili meseleler.⁷³⁴

10- Sebep ve şartların daha yakından ve derinden tespit etmek için şüpheli davaların hükme bağlanmasını ertelemek ve soruşturmayı derinleştirmek.⁷³⁵

Emile Tyan, *Dîvânü'l-Mezâlim*'in baktığı davaları 4 grupta toplamaktadır.⁷³⁶

- 1- İdari ihtilaflar ve bazı kamu görevlerinin idari denetimi
- 2- Kadı mahkemelerinin denetlenmesi ve kararlarının uygulanması
- 3- Adli ihtilaflar
- 4- Diğer görevler

Devlet adamlarının halk ve yüksek devlet görevlilerinin devlet aleyhine işledikleri suçlarla adli yargı ve hisbe gibi idari müesseselerinin güçlerini aşan davaların mezâlim konusu olarak ön plana çıktığı, ait mahkeme kararlarının temyiz için mezâlim divanına sunulduğu görülmekteydi. Böylece mezâlim kurumunun yargı, işleminin genel bir yargı olduğu söylenebilir. Bunun yanı sıra mezâlim divanı azil ve tayin, mahkeme kararlarının icrası fiyat artışlarının önlenmesine yönelik tedbirler geliştirilmesi gibi görevlerde ifa etmiştir.⁷³⁷

Abbâsîler döneminde mezâlim devlet idaresinin önemli unsurlarından biri haline gelmiş ve üçüncü halife Mehdî devrinde (158-168/775-785) kurum niteliğini kazanmıştır.

Mehdî'den itibaren halifeler mezâlim oturumlarına başkanlık etmişler, ancak Hârûn er-Reşîd'ten sonra halifeler mezâlim davaların bakma yetkisini vezirlere veya kadılara devretmeye başlamışlardır. Bununla birlikte Muktedir'in 314/926 yılında mezâlim alanına giren bir davaya bizzat nezaret ederek Vezir Husaybî'yi kadıların ve fakihlerin de bulunduğu bir mahkemede yolsuzluk yapma veya buna imkân sağlama suçuyla yargılandığı bir davada bulunmuştur.⁷³⁸

Muktedir döneminde vezirlik makamında bulununlar görevlerinden azledildikten sonra mezâlim mahkemesinde yargılanma süreci başlatılır ve yargılanma sonucunda çeşitli cezalara çarptırılırlardı.

⁷³³ Mâverdî, *el-Ahkâmu's-Sultâniyye*, s. 155; Subhi Salih, *İslâm Kurumları*, s. 198

⁷³⁴ Mâverdî, *el-Ahkâmu's-Sultâniyye*, s. 155; Subhi Salih, *İslâm Kurumları*, s. 198

⁷³⁵ Mâverdî, *el-Ahkâmu's-Sultâniyye*, s. 156; Subhi Salih, *İslâm Kurumları*, s. 198

⁷³⁶ Emile Tyan, *Histoire de l'organisation Judice aire en Pays d'Islam*, Paris 1938, II/274, 285-286

⁷³⁷ Yenceri, Celal, "Mezâlim", *DİA*, Ankara 2004, XXIX/516-517

⁷³⁸ Yenceri, Celal, "Mezâlim", *DİA*, XXIX/516-517

III/IX sonlarında vezir ve kâtipler tarafından, devlet çiftliklerinin temellük edildiğine şahit olunmaktadır. Özellikle İbnü'l-Furât'ın Dıyâu's-Sultâniyeleri ve gelirlerini kendi mülküne geçirdiğine dair suçlamalarla sorgulanması, Ali b. İsa ile aralarında uzun yolsuzluk soruşturma ve tartışmaları, devlet çiftliklerinin kendi mülklerine geçirilmesiyle ilgiliydi. Ali b. İsa, İbnü'l-Furât'a "Vezirliği esnasında diyâu'l-mülk ve iktaları kendi hesabına geçirdin." diye suçluyordu.⁷³⁹ İbnü'l-Furât, Vâsıt civarındaki sultan çiftliklerini kendi çiftliklerine katarak yıllık 200.000 dinar gelir elde etmişti.⁷⁴⁰ Vezirlikten önceki geliri 20,000 dinar olan İbnü'l-Furât'ın vezirliğe geçtikten 14 ay sonra gelirlerinin 800,000 dinara ulaşması vurgunun boyutlarını gösterir. Bu meblağ, Abbâsî Devlet bütçesinin %10'una tekabül etmekteydi.⁷⁴¹ Tenûhî, İbnü'l-Furât'ın vezir olmadan önceki çiftlik gelirlerinin, vezir olduktan sonra kat kat arttığını dile getirerek onun yolsuzluklarına vurgu yapmaktadır.⁷⁴² Bu yargılanma sonucunda Vezir İbnü'l-Furât'ın mal varlığına el konuldu.⁷⁴³ Ayrıca İbnü'l-Furât üçüncü vezirliği döneminde idarede başarılı olamayınca bu görevinden azledilerek hapse atıldı. Mezâlim mahkemesinde yargılandıktan sonra bütün mal varlığına el konularak, oğlu Muhsin ile birlikte idam cezasına çarptırıldılar. İdam kararı 12 Rebûlâhir 312/18 Temmuz 924 tarihinde Pazar günü infaz edildi.⁷⁴⁴

bh) Dîvânü'l-Ahdâs ve's-Şurta

Toplumda yaşayan her fert için bütün zamanlarda ve mekânlarda malını, canını, namusunu güvende hissetme arzusu süregelenmiştir. İnsanoğlunun teneffüs ettiği hava, içtiği su kadar emniyetin sağlanması da başta gelen ihtiyaçlar arasında yer almıştır. Zira emniyet olmaksızın dünyada mevcut olan hiçbir değer kendisi için anlamı olmayacaktır. Devlet idaresinde mesul olan yöneticilerinde tebasına hizmet edebilmeleri, onlara rahat bir yaşam hakkı tanımaları için karmaşadan ve güvensizlikten uzak huzurlu ortama ihtiyaçları vardır. Bu gerekçeyle tarihin her aşamasında idareciler kendilerinin ve halkın emniyetini sağlayacak kurumları korumuş ve kollamışlardır.⁷⁴⁵

⁷³⁹ Sâbî, el-Vüzerâ, s. 66,316

⁷⁴⁰ Sâbî, el-Vüzerâ, s. 150-151

⁷⁴¹ Sâbî, el-Vüzerâ, s. 157

⁷⁴² Tenûhî, Nişvâru'l-Muhâdara ve Ahbâri'l-Müzâkere, VIII/78

⁷⁴³ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/20; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/63

⁷⁴⁴ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/131-138; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/150-155; İbnü'l-İmâd, Şezerâtü'z-Zeheb, I/264

⁷⁴⁵ Yılmaz, Metin, Emevîler ve Abbâsîler Döneminde Polis (Şurta) Teşkilatı, Samsun 2005, s. 41

Abbâsî Halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr devletin bekası için vazgeçilmez gördüğü dört kurum arasında Emniyet güçlerine de yer verirken şunları belirtmektedir:

“Kapımda dört nefere ihtiyacım var. Kapım onlarsız olmaz. Onlar kimdir? Ey Müminlerin emiri diye sorduklarında ise şöyle demiştir. Onlar mülkün temelleridir. Karyolanın dört ayağının düzgün olması gerektiği gibi mülk de ancak onlarla tam olur. Onlardan biri, kınayanın kınamasından korkmayan kadı, bir diğeri, zayıfın hakkını güçlüden alan Sahibü's-Şurta, üçüncüsü emri altındaki halka zulmetmeden haracını toplayan Sahibü'l- Harâc, dördüncüsü işaret parmağını ısırarak üç defa ah! Çekti ve kim o Ey müminlerin Emiri! diye sorduklarında: onlara, yani yukarıda saydıklarına doğru bir şekilde haberleri yazan Sahibü'l-Berid'dir.” dedi.⁷⁴⁶

Devletin en önemli kurumlarından biri olan Şurta teşkilatının varlığını gerektiren sebepleri şöyle sıralayabiliriz.

1- Devlet büyüklerinin hayatını ve emniyetini korumak.⁷⁴⁷

2- Devletin müesseselerini ve idari kurumlarını hırsızlara, bozgunculara, hukuk dışı davrananlara karşı korumak.⁷⁴⁸

3- Gece ve gündüz halkı zararlı kimselerden korumak.⁷⁴⁹

4- Mahkemelerde hâkimlere, divan başkanlarına vb. bir takım teşkilat mensuplarına yardımcı olmak.⁷⁵⁰

5- Suçlarla ilgili yargılama yetkisine sahip olma ve kararı olmaksızın kendisi had ve tazir cezalarını uygulamak.⁷⁵¹

6- Mevcut idarenin varlığını devam ettirmek ve otoriteyi kabul etmeyenlerin takipçisi olmak.⁷⁵²

Başşehir ve diğer büyük şehirlerde asayiş şurta teşkilatı tarafından sağlanırdı. Başlangıçta adli teşkilata bağlı olarak çalışan şurta teşkilatı, sanıkları yakalayıp sorguya çekme ve suçu sabit olanlar hakkında verilen cezayı infaz etmekle görevli bir daireydi.

⁷⁴⁶ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, V/51; Dürî, Abdülaziz, Asru'l-Abbâsiyyi'l-Evvel, Bağdat 1945, s. 98-99; Emîn, Hüseyin, “eş-Şurta fî'l-İslâm”, Mecelletü's-Şurta, Sayı: 1, Bağdat 1957, s. 76-77

⁷⁴⁷ İbn Arabî, Fütûhâtü'l- Mekkiyye, Kâhire 1854, II/433

⁷⁴⁸ Nâcî, Abdülcebbar, “Selâhiyetü Sahbi's-Şurta ve'l-Kâdî fî Asri'l-İslâmî”, Mecelletü's-Şurta, Sayı:28, Bağdat 1974, s. 35

⁷⁴⁹ Dureyd, Abdülkadir Nuri, “ eş-Şurta fî'l-İrâk Hılâl Asri'l-Abbâsiyyi'l-Evvel”, el-Muerrihu'l-Arabî, Sayı. 29, Bağdat 1986, s. 215

⁷⁵⁰ Cevâd, Mustafa, “ Evveliyetü's-Şurta ve Etvârûhâ ve Esnâfuhâ Inde'l-Arab”, Mecelletü's-Şurta ve'l-Emn, Sayı:1, Bağdat 1968, s. 19; Dureyd, “ eş-Şurta fî'l-İrâk Hılâl Asri'l-Abbâsiyyi'l-Evvel”, el-Muerrhu'l-Arabî, Sayı. 29, s. 216

⁷⁵¹ Ebu'l-Hüseyin el-Kâtip b. Vehb, el-Burhân fî Vucûhi'l-Beyân, thk. Ahmed Matlub, Bağdat 1967, s. 393

⁷⁵² Hasan İbrahim-Ali İbrahim, en-Nuzumü'l-İslâmiyye, s. 233

Zamanla suçluları takip edip cezalandıran müstakil bir daire olarak faaliyette bulunan bu kuruluşun başında, genellikle nüfuzlu ailelerde seçilen ve sahibu's-şurta denilen bir amir vardı. Her şehirde emniyet ve huzuru sağlamakla görevli bir askeri birlik bulunur ve bu birlik sahibu's-şurta ya vekâlet eden bir kumandan emrinde çalışırdı.⁷⁵³

Günümüzde Emniyet Genel Müdürlüğü teşkilatıyla eş anlamlı olan şurta teşkilatı (Dîvânü's-Şurta), Sahibu's-Şurta adını taşıyan resmi bir yüksek memur tarafından yönetilirdi. Bu vazifeli bir "polis şefi" ve devlet başkanının "muhafızı" olarak hareket eden Sahibu's-Şurta daha sonraki devirlerde vezir rütbesinde sayılmıştı. Her büyük şehir kendine ait özel bir polis teşkilatına sahipti ki, bunlar aynı zamanda askeri bir rütbe ve hiyerarşiyi de taşımaktaydı ve umumiyetle bunlara maaş bakımından yüksek miktarlar ödeniyordu.⁷⁵⁴

Muktedir Döneminde Bağdat'ta şurta teşkilatının başında bulunanları şöyle belirtebiliriz:

1- Muhammed b. Amraveyh

Muktedir, hilafet makamına geldiğinde Muhammed b. Amraveyh'i 295/907 yılında şurta teşkilatının başına getirdi.⁷⁵⁵ Ancak ibn Amrabeyh, ihtilal sonucunda tahta çıkan Abdullah'a el-Mutezz'e bey'at etti.⁷⁵⁶ Muktedir ve taraftarları Abdullah b.el-Mu'tezz'e karşı darbeye başarılı olup, Muktedir'in yeniden hilafete gelmesiyle 296/908 yılında İbn Amraveyh adamlarını toplayıp, onlardan durumu gizleyerek, Muktedir edasıyla hitap etti. Bunun üzerine halk kendisine "riyakar, yalancı" diye bağırarak hücum etti. İbn Amraveyh de kaçıp saklandı.⁷⁵⁷ Daha sonra yeni vezir İbnü'l-Fırât'ın aracılık yapmasıyla Muktedir Billah tarafından affedildi.⁷⁵⁸

2- Mûnisu'l-Hâdim

Muktedir ikinci defa hilafet makamına gelince 296/908 yılında Mûnisu'l-Hâdim'i şurta teşkilatının başına getirdi.⁷⁵⁹

3- Câbir b. Eslem:

Mûnisu'l-Hâdim Halife Muktedir tarafından 300/912 yılında Hameyn ve Suğur bölgelerine vali olarak tayin edilince⁷⁶⁰ şurta teşkilatının başına Câbir b. Eslem getirildi.⁷⁶¹

⁷⁵³ Yıldız, 'Abbâsîler', DİA, I/39

⁷⁵⁴ Hitti, Siyâsî ve Kültürel İslâm Tarihi, III/495

⁷⁵⁵ Kurtubî, Sile, VI/13

⁷⁵⁶ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/16

⁷⁵⁷ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/16-17

⁷⁵⁸ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/19

⁷⁵⁹ Kurtubî, Sile, VI/16; İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/8; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/17

4- Yumn et-Tûlûnî

Yumn et-Tûlûnî, 304/916 yılında Basra valiliğinden azledilince aynı yıl içerisinde şurta teşkilatının başına getirildi.⁷⁶²

5- Nizâr b. Muhammed

304/916 yılında şurta teşkilatının başına getirilen Yumn et-Tûlûnî aynı yıl içerisinde azledilince yerine aynı tarihte Nizâr b. Muhammed getirildi.⁷⁶³

6- Necah et-Tûlûnî

Nizâr b. Muhammed 306/918 yılında görevden alınca yerine Necah et-Tûlûnî şurta teşkilatının başına getirildi.⁷⁶⁴

7- Muhammed b. Abdüssamad

Kurtubî'nin rivayetine göre, 306/918 yılında Nizâr b. Muhammed şurta teşkilatından azledilince yerine aynı tarihte Muhammed b. Abdüssamed tayin edilmiştir.⁷⁶⁵

8- Nâzûk

Muhammed b. Abdüssamad 310/922 yılında şurta teşkilatından azledilince yerine aynı tarihte Nâzûk atandı.⁷⁶⁶ Yedi yıl aynı görevde kalan Nâzûk 317/929 yılında Muktedir'e yapılan darbe girişiminde askerleriyle birlikte iktidar gurubunda yer almıştı.⁷⁶⁷ İhtilal başarıyla sonuçlanıp Muhammed b. el-Mu'tazid "el-Kahir Billâh" sıfatıyla halife olunca Nâzûk'a şurta teşkilatının reisliği yanında hâciblik görevini de üslenince, saraya üst düzey görevliler dışında kimsenin sokulmamasını emretti. Bundan dolayı hâciblik görevi bir hayli sarsılmıştı. Kısa bir süre sonra karşı darbeye Nâzûk öldürüldü ve kesik başı caddelerde dolaştırılarak şöyle ilan edilmişti: "Efendimize karşı isyan edenlerin cezası budur."⁷⁶⁸

9- Muhammed ve İbrahim b. Râik

Nâzûk 317/929 yılında ihtilal hareketinde öldürülünce aynı tarihte yerine şurta teşkilatının başına Râik'in iki oğlu Muhammed ve İbrahim b. Râik getirildi.⁷⁶⁹

⁷⁶⁰ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/75

⁷⁶¹ Kurtubî, Sîle, VI/28

⁷⁶² Kurtubî, Sîle, VI/32

⁷⁶³ Kurtubî, Sîle, VI/33

⁷⁶⁴ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/113

⁷⁶⁵ Kurtubî, Sîle, VI/40

⁷⁶⁶ Kurtubî, Sîle, VI/55; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/137; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/155

⁷⁶⁷ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/200; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/169

⁷⁶⁸ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/200-206; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/169-170

⁷⁶⁹ Kurtubî, Sîle, VI/74; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/213

10- Muhammed b.Yâkût

Halife Muktedir, Muhammed ve İbrahim b. Râik'i 318/930 yılında görevden alıp yerine Ebû Bekir Muhammed b.Yâkût'u tayin etti.⁷⁷⁰ Kısa bir süre sonra Muktedir, Muhammed b. Yâkût'u şurta teşkilatının başkanlığı yanında, hisbe teşkilatının başkanlığına da getirince Muhammed b. Yâkût'un emrine çok sayıda adam verilmiş, gücü ve otoritesi bir hayli artmıştı. Bu durum ise Mûnisu'l-Muzaffer'in hoşuna gitmemişti. Bunun için de Muktedir'den Muhammed b. Yâkût'u hisbe teşkilatının başından alınmasını istemiş ve ona (halifeye) şöyle demişti: "Bu, kadı ve adil şahsiyetlerin dışında kimsenin yürütemeyeceği bir görevdir." Muktedir de Mûnisu'l-Muzaffer'in bu talebini yerine getirerek Muhammed b. Yâkût'u hisbe, oğlu el-Muzaffer'i de şurta teşkilatının başından almış, kendisini ve oğlu el-Muzaffer'i Medâin'e sürgüne göndermişti. Daha sonra Muhammed b. Yâkût'a Fars ve Kirmân şehirlerini oğlu Muzaffer b. Muhammed'e de İsfahan şehrini vermişti.⁷⁷¹

11- İbrahim ve Muhammed b. Râik

319/931 yılında Mûnisu'l-Muzaffer'in baskıları suncunda Muhammed b. Yâkût ve oğlu el-Muzaffer Halife tarafından görevlerinden alınınca aynı tarihte yerlerine İbrahim ve Muhammed b. Râik tayin edildi.⁷⁷²

bi) Dîvânü'l-Merâfık

İbnü'l-Furât tarafından kuruldu. Bu divan, şüpheli yollardan kazanılmış servetlerden yöneticilerin aldığı yardımlarla yani rüşvetle ilgileniyordu. Dîvânü'l-Merâfık Suriye'den her yıl 100,000 dinar, Mısır'dan 200,000 dinar topladı. Vezir Ali b. İsa devlete zarar verdiği için bu divanı yasakladı.⁷⁷³

bj) Dîvânü'l-Birr

Vezir Ali b. İsa 301 (913–14) vakıflarla hayır işlerini (vukûf ve sadakât) ve zekat gelirlerini idare etmek için Dîvânü'l-Birr'i kurdu. Bu gelirler Mekke, Medine, diğer kutsal yerler ve Bizans sınırındaki gönüllüler için harcanıyordu.⁷⁷⁴

⁷⁷⁰ Kurtubî, Sile, VI/76; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/223

⁷⁷¹ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/224-225

⁷⁷² İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/225

⁷⁷³ Dûrî, "Dîvan", DİA, IX/379

⁷⁷⁴ Dûrî, "Dîvan", DİA, IX/380

7) Malî Yapı

İslam ekonomisi ferdi teşebbüsü yönlendiren ve özendiren, stratejik sahalarda devletin etkin olmasını sağlayan, yeterli bir üretim yapısı oluşturan ve kaynakların akılcı bir şekilde işletilmesini sağlayan bir planlama, bir sistemdir. Böyle bir planlama hem piyasa sistemi üzerinde bir denetim mekanizması, hem de iktisat siyasetlerinin önemli bir aracıdır.⁷⁷⁵

Malî yapının amacı, büyük çoğunluğun iyiliğini ve güvenini sağlamak olduğuna göre,⁷⁷⁶ ferdin hürriyeti ile devletin hürriyetini bağdaştırmak bu amaca ulaşmak için atılacak yegane adımdır. Zira ferdin hürriyetine sınır tanımak toplumu anarşiye, devletin hâkimiyetini engellemek ise zulüm ve istibdada sürükler.⁷⁷⁷

Abbâsî idaresi merkeziyetçi bir idare olmasına karşın, maliye politikasında merkeziyetçilik yoktur. Her vilayet mali işlerini kendisi düzenler, kendi idaresinde vergilerini toplayıp gerekli harcamayı yapar. Harcamalardan sonra artan para başkente gönderilir. Esasen bu uygulama İslam'a has bir uygulamadır ve büyük ölçüde kolaylıklar sağlamaktadır.⁷⁷⁸

Halife Mu'tazîd tahta çıktığı dönemde iflasın eşiğinde olan hazine, uygulanan tasarruf tedbirleri ve geliştirilen mali politikaların başarı ile tatbiki neticesinde yoğun imar faaliyetlerine rağmen fazla verir hale gelmiştir. Hatta bu dönemin sonuna gelindiğinde bütün masraflar çıktıktan sonra hazineye dokuz milyon dinarlık bir bütçe fazlası olmuştur.⁷⁷⁹

Müktefî'den sonra Muktedir hilafete geldiğinde maliyenin durumu oldukça iyi durumda olup, Beytü Mâli'l-Hâssa'da 15 milyon dinar,⁷⁸⁰ Beytü Mâli'l-Âmme'de 600 bin dinar bulunmaktaydı.⁷⁸¹ Bunların dışında ise 20 milyon⁷⁸² veya 28 milyon dinar değerinde değerli eşya bulunmaktaydı. Ayrıca 15 bin baş at ve 12 bin baş da katır bulunmaktaydı.⁷⁸³

⁷⁷⁵ Tabakoğlu, Ahmet, İslâm ve Ekonomik Hayat, Ankara 1996, s. 85

⁷⁷⁶ Sıddıkî, S. A. , İslâm Devleti'nde Mali Yapı, çev. Rasim Özdenören, İstanbul 1973, s. 131,140

⁷⁷⁷ Kubalı, Hüseyin Nail, Esas Teşkilat Hukuk Dersleri, İstanbul 1995, 225-226

⁷⁷⁸ Zehrânî, Dayfullah Yahya, en-Nefekât ve İdâratühâ fi'd-Devleti'l-Abbâsiyye, Mekke 1986, s. 89-90

⁷⁷⁹ Sâbî, el-Vüzerâ, s. 209-210; Yeniçeri, İslâm'da Devlet Bütçesi, s. 266

⁷⁸⁰ Taberî, Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk, V/670; Sûlî, Ahbâru'l-Muktedir Billah, s. 40; İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, XIII/60; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/10; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/112

⁷⁸¹ Sûlî, Ahbâru'l-Muktedir Billah, s. 40; İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, XIII/60; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/112

⁷⁸² İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, XIII/60

⁷⁸³ Sûlî, Ahbâru'l-Muktedir Billah, s. 40

Bu bilgiler ışığında Müktefi, babası Mu'tazid Billah'tan devraldığı maliyeyi daha da zengin bir duruma getirdiğini ve kardeşi Muktedir'e ağzına kadar dolu bir hazine bıraktığını söylemek mümkündür. Ancak Muktedir hilafete geldiğinde bu iyi tabloyu devam ettirdiğini söyleyemeyiz. İbn Kesîr bu durumu şöyle anlatarak eleştirmektedir. Muktedir hilafete geldiğinde hazinede bulunan paraları dostlarına ve arkadaşlarına dağıtarak bitirme noktasına getirdiğini belirterek şu değerlendirmeyi yapmaktadır: “Böyle bir davranış, çocukların ve aklını kullanamayan idarecilerin durumudur.”⁷⁸⁴

Muktedir'in devlet hazinesini har vurup, harman savurmasını, yaşının küçük olmasına, devleti yönetme tecrübesi olmayışına ve etrafında bulunanların durumu fırsat bilerek bundan faydalanmalarına bağlayabiliriz. Ancak, devlet tecrübesi olan ve devletin geleceğini düşünen idarecilerin buna engel olmaları gerekirdi. Bu duruma engel olmamakla hem devletin, hem de kendilerinin geleceğini tehlikeye attıklarını farkında bile değillerdi.

a) Devletin Gelir Kaynakları:

aa) Zekât

Temizlenmek, artmak, çoğalmak ve bereketli olmak anlamlarına gelen zekât,⁷⁸⁵ zengin sayılan bir müslümanın sahip olduğu malların üzerinden bir yıl geçtikten sonra muayyen bir miktarını, İslam'ın hak sahibi olarak bildirdiği yerlere Allah'ın emrini ifa edip, rızasını kazanmak için temlik ve vermekten ibarettir.⁷⁸⁶

İslam Devleti'nin ilk ve en önemli gelirlerinden biri olan zekât, İslâm'ın 5 şartından biridir. Zekâta “sadaka” da denir. Zengin ve mali gücü olanlardan alınan ilk İslami vergisidir.⁷⁸⁷

Altın 20 dinara (miskal'e) ulaştığında (bir dinarın ağırlığı 4.25gr.) yaklaşık 85 gr.⁷⁸⁸ yarım dinar,

Gümüş 200 dirheme ulaştığında (bir dirhem ağırlığı 2.97 gr.) yaklaşık 594 gr.⁷⁸⁹ 5 dirhem, yani 1/40/ %2,5 oranında zekât verilir.⁷⁹⁰ Hayvanların zekâtı ise, nisab miktarına ulaştığında cinsine ve miktarına göre değişmektedir.⁷⁹¹

⁷⁸⁴ İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/112

⁷⁸⁵ Mâverdî, el-Ahkâmü's-Sultâniyye, s. 202

⁷⁸⁶ Karaman, Hayrettin, “Zekât”, İA, XIII/495

⁷⁸⁷ Subhi Salih, İslâm Kurumları, s. 213

⁷⁸⁸ Salihlioğlu, Halil, “Dinar”, DİA, İstanbul 1994, IX/353

⁷⁸⁹ Salihlioğlu, Halil, “Dirhem”, DİA, İstanbul 1994, IX/359

⁷⁹⁰ Ebû Ubeyd, Kâsım b. Sellâm, Kitâbü'l-Emvâl, Beyrût 1986, s. 413-414; Mâverdî, el-Ahkâmü's-Sultâniyye, s. 214-216; Hamidullah, İslâm Peygamberi, II/967

Define ve madenlerden, “ hanefilere göre toprak altından çıkarılan madenler fey ve ganimet hükmünde olup 1/5 nispetinde vergi alınır. Ahmed b. Hanbel’e göre 1/40 nispetinde zekât alınır. Şâfi ve Malik’e göre emek ve masraf çok ise 1/40, maden bunlara galip ise 1/5 alınır.⁷⁹² Kalay, nikel, demir, bakır ve kurşun gibi eriyebilen madenlerde böyledir.⁷⁹³

ab) Öşür

Müslümanların ellerinde bulunan topraklardan alınan arazi vergisidir. Bu araziler üç kısma ayrılır:

- 1- Müslümanların üzerinde yaşadığı topraklar ve bölgelerde kullanılayan (ölü durumda bulunan)araziler. Atıl durumda olan bu arazileri kim ihya ederse arazi ona aittir ve öşür hükümlerine tabidir.⁷⁹⁴
- 2- Savaşlar neticesinde düşmanlardan alınıp, Müslümanlar arasında paylaştırılan araziler öşre tabidir.⁷⁹⁵
- 3- Fetihten önce Müslüman olan ve arazileri üzerinde İslami hükümleri kabul edenlerin toprakları ellerinden alınmayıp, öşre tabi olular.⁷⁹⁶

Kur’an-ı Kerim ne üzerinden zekât alınacak “vergi konuları”ndan ve ne de zekat olarak ödenecek vergilerin” nisbet ve miktarları” ndan, bahsetmektedir. Allah, tayin ve tespiti ile cemiyetin ihtiyaçlarına ve şartlarını gerektirmesine göre bunların yeniden gözden geçirilip yeni zekât konuları ve nispetleri tanzim edilmesini insanlara ve netice olarak da devlete bırakmış bulunuyor. Rasûlüllah zamanında (bugünkü askeri geçim indirimine uygun düşen bir tatbikat olarak), üzerinden hiçbir vergi alınmayan asgari miktarı aşkın toprak mahsulleri üzerinde “onda bir “nisbetinde (öşür) vergiler söz konusu olmuş ve tahsil edilmiştir. Fakat bu gibi öşür vergilerinde, toprağın emek sarf edilerek mesela derin kuyu sularından faydalanılarak sulananlar ile akarsu, yağmur

⁷⁹¹ Ebû Yusuf, Yakub b. İbrahim b. Habîb el-Ensârî, Kitâbü’l-Harâc, Müt. Müderriszade Muhammed Ataullah Efendi, Ankara 1982, s. 202-209; Ebû Ubeyd, Kitâbü’l-Emvâl, s. 414-429; Mâverdî, el-Ahkâmu’s-Sultâniyye, s. 214-216; Suphi Salih, İslâm Kurumları, s. 214

⁷⁹² Karaman, Hayrettin, “Zekât”, İA, XIII/499

⁷⁹³ Tabakoğlu, İslâm ve Ekonomik Hayat, s. 119

⁷⁹⁴ Ebû Ubeyd, Kitâbü’l-Emvâl, s. 95

⁷⁹⁵ Ebû Yusuf, Kitâbü’l-Harâc, s. 178; Mâverdî, el-Ahkâmu’s-Sultâniyye, s. 243-244; Suphi Salih, İslâm Kurumları, s. 217

⁷⁹⁶ Ebû Yusuf, Kitâbü’l-Harâc, s. 178; Subhi Salih, İslâm Kurumları, s. 217

suyu, yer altından fışkıran kaynak suları gibi birinciye nazaran daha az emek sarf edilerek sulanan topraklar ve tarlalar birbirinden ayrı tutulmuşlardır.⁷⁹⁷ Buna göre;

1-Yağmur suyu veya kaynak sularıyla sulanan topraklardan alınan ürünlerin zekâtı 1/10'dur.⁷⁹⁸

2- Emek ve masrafla sulanan topraklardan alınan ürünlerin zekâtı 1/20'dir.⁷⁹⁹

ac) Uşûr (Ticaret Malları Vergisi)

İslam tarihinde Gayr-ı Müslimlere ve Müslümanlara ticaret malları vergisini ilk defa Hz. Ömer koymuştur. Hz. Ömer'in halifeliği sırasında gerçekleştirilen fetihler sonucunda İslam Devleti'nin hâkimiyet alanı çok genişlemiş, bu topraklarda yaşayan pek çok kimse zımmı statüsüne konmuştur. Öte taraftan, İslam topraklarına katılmamış olan komşu bölgelerde yaşayan kimselerde İslam topraklarına ticaret için mallarını getirmeye başlamışlardır. Bunun yanı sıra İslam topraklarından da onların memleketlerine ticaret malları gitmeye başlamıştır. Hz. Ömer ticaret malları vergisini harbi tacirlerin müracaat veya onların Müslüman tacirlerden vergi almaları üzerine, mütekabiliyet yani mükabele-i bilmisil, esası üzerine koymuştur.⁸⁰⁰

Tüccarların ellerinde bulunan malların değeri 200 dirhem gümüş veya 20 miskal altın değerine ulaşırsa;

Müslümanlar için: $1/40 = \%2,5$

Zimmiler için: $1/20 = \%5$

Ehli Harb için: $1/10 = \%10$ oranlarında vergi alınır. Tüccarın elinde bulunan malların değeri 200 gram dirhem gümüş veya 20 miskal altından az olursa vergi alınmaz.⁸⁰¹

ad) Harâc

Barış yolu ile müşriklerin elinde bırakılan arazinin mahsüllerinden veya mallarından belirli bir miktar alınır. Belirlenen bu miktara "harac" denir.⁸⁰² Fethedilen yerlerin arazileri eski sahiplerini ellerinden alınmayıp anlaşma gereği vergi karşılığında

⁷⁹⁷ Hamidullah, İslâm Peygamberi, II/967

⁷⁹⁸ Ebû Yusuf, Kitâbü'l-Harâc, s. 162; Subhi Salih, İslâm Kurumları, s. 214; Hamidullah, İslâm Peygamberi, II/967

⁷⁹⁹ Ebû Yusuf, Kitâbü'l-Harâc, s. 162; Subhi Salih, İslâm Kurumları, s. 214; Hamidullah, İslâm Peygamberi, II/967

⁸⁰⁰ Sarıçam- Erşahin, İslâm Medeniyeti Tarihi, s. 114

⁸⁰¹ Ebû Yusuf, Kitâbü'l-Harâc, s. 302-303

⁸⁰² Ebû Yusuf, Kitâbü'l-Harâc, s. 190; Mâverdî, el-Ahkâmu's-Sultâniyye, s. 244

kendilerine bırakılan arazilere harac arazi denir.⁸⁰³ Harac, gayr-ı müslimlerin topraklarından alınan vergidir. Hz. Ömer zamanında konulmuştur. Hz. Ömer, Irak, Suriye ve Mısır'daki fetihler sonucunda ele geçirilen gayr-ı müslimlerin sahip oldukları toprakları, fâthiler arasında taksim etmek veya işletmek üzere yerli halkın elinde bırakmak konusunda müslümanlara istişare etmiştir. Sonunda toprakların ganimet statüsü dışında tutulup savaşımlara dağıtılmayarak, işletmek üzere vergi karşılığında yerli halkın elinde bırakılmasına karar vermiştir. Fethedilen topraklar üzerinde yaşayan insanlarda esir statüsü dışında kabul edilmiş, bu toprakları işlemek üzere yerlerinde bırakılmışlardır.⁸⁰⁴ Hz. Ömer'in böyle yapmasındaki içtihadı ise, fethedilmiş toprakları savaşımlar arasında dağıtmayıp, muayyen bir vergi karşılığında ziraatı iyi bilen eski sahiplerine bırakmak suretiyle hem tecrübesiz kişilerin mülkiyeti altında meydana gelecek verim düşüşünü engellemeyi, hem de müslüman nüfus arasında adil bir gelir dağılımını sağlayarak kaynakların tahsisinde nesiller arası bir denge kurmayı gözetten içtihadıdır.⁸⁰⁵

Abbâsîler'de toprağın vergilendirilmesi iki şekilde yapılmaktadır:

I) Arazinin alanına göre vergi takdiri (mesâha sistemi)

Herhangi bir arazinin genişliğine göre vergi takdirinin yapılabilmesi için öncelikle arazinin ölçümünün yapılarak büyüklüğün tespit edilmesi ve belirlenen oranda verginin kayıtlara geçirilmesi gerekir. Bu faaliyete Abbâsîler döneminde ta'dil denilmiştir. Bu vergilendirme sistemine de mesâha sistemi (mesâhây'ı cerîb) denilmiştir.⁸⁰⁶ Ta'dil, devletin belli periyotlarla gerçekleştirdiği toprak ve vergi düzenlemeleriydi. Bu sadece mesâha sistemi ile sınırlı bir uygulama değildi, fakat Abbâsîler devrindeki ta'dil çalışmaları umumiyetle mesâhaya göre takdiri yapılan bölgelerde görülmüştür.⁸⁰⁷

Mesâha sisteminde vergilendirme üç şekilde yapılmaktadır:

a) Task: Hz. Ömer'in Sevâd'ın ölçümü ve vergilendirme işi ile görevlendirdiği Osman b. Huneyf'e, Sevâd'dan gelen iki kişi için cizye alınmamasını, buna karşılık topraklarından task alınmaya devam edilmesini emretmesi,⁸⁰⁸ task kelimesinin "anveten fethedilmiş fey" arazilerinden mesâha usulüne göre alınmakta olan bir vergi olduğuna

⁸⁰³ Subhi Salih, İslâm Kurumları, s. 216

⁸⁰⁴ Sarıçam- Erşahin, İslâm Medeniyeti Tarihi, s. 113-114

⁸⁰⁵ Kallek, Cengiz, 'Harâc', DİA, İstanbul 1997, XVI/72

⁸⁰⁶ Reyys, M. Ziyâuddin, el-Harâc ve'n-Nuzumu'l-Mâliye, Kahire 1997, s. 403

⁸⁰⁷ Demirci, Mustafa, İslâm'ın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi, İstanbul s. 333

⁸⁰⁸ İbnü'l-Esîr, en-Nihâye fî Ğarîbi'l-Hadis, thk. Tahir Ahmed Zâvî- Mahmud Muhammed Tanâvî, Beyrut 1979, III/124

delâlet eder.⁸⁰⁹ Başka bir rivayette: “Kendisine task konulan kimse mağlubiyetin küçüklüğünü kabul etmiştir.”⁸¹⁰ ifadesi de savaşıla fethedilmiş topraklardan alınan vergiler için kullanıldığını açıkça ortaya koymaktadır.

b) Âyin: Mesâha sisteminde, ölçülen araziden miktarı oranında alınan bir ölçüm vergisi olarak tarif edilir. Ölçülen her cerib için belirlenen miktarda alınır. Genellikle de her ceribden bir danik olarak alınmaktaydı.⁸¹¹

c) Revâc: Vergi tahsili için sürekli yanında defter taşıyan cehbezlerin hesap ücreti olarak aldıkları bir vergi çeşididir. Aynen task ve âyin vergileri gibi hesaplanır. Genellikle her yüz dirhemden bir revâc alınır. Bazen kusûr, ûcra, züyûd ve hakkı’l-cehbez olarak da adlandırılmaktadır.⁸¹² Ancak 4. asrın başlarında vezir Ali b. İsa hakkı’l-cehbez olarak adlandırılan bu vergiyi: “İnsanların başına bela“ haline geldiğini söyleyerek kaldırmıştır. Çünkü bu vergi ne devlete gidiyor, ne de halkın elinde kalıyordu.⁸¹³

Vergi Miktarının Belirlenmesinde Dikkat Edilen Hususlar:

1- Devlet mesaha usulü ile vergi koyarken miktarı etkileyen değişik faktörleri dikkate alıyordu. Elbette bu durum anveten fethedilmiş topraklarda söz konusu idi. Sulh ile fethedilen bölgelerde ise yapılan antlaşma şartları geçerli idi.⁸¹⁴ Adaletli bir vergi takdiri hem sultana, hem Beytülmale hem de arazi sahibine faydalar sağlamaktaydı.⁸¹⁵ Her şeyden önce arazinin ve ödeyicinin takati dikkate alınmaktaydı.⁸¹⁶

2- Vergilendirmede diğer bir ölçü arazinin verimliliğidir.⁸¹⁷

3- Vergilendirmede etkin olan bir unsur, “ürünün çeşidi” idi. Bu konuda mahsulün “ölçülebilir ve tartılabilir” olması, vergiye tabi olması temel kıstas kabul edilmiştir.⁸¹⁸

Meyve bahçelerinin harâcı konusu 298/910 yılında Saffârîler’den Faris’in alınmasından sonra, bölgedeki harac ile ilgili yaşanan problemler sırasında gündeme gelmişti. Faris halkının temsilcileri bu verginin Halife Mehdi döneminde

⁸⁰⁹ Demirci, Toprak Sistemi, s. 349

⁸¹⁰ Yahya b. Adem, el-Kureşî, Kitâbü’l-Harâc, nşr. Ahmed Muhammed Şakir, Beyrut 1979, s. 56

⁸¹¹ Büzcânî, Ebû’l-Vefâ, Târîhu İlmi’l-Hisâbi’l-Arabî: Hisâbü’l-Yed, thk. Ahmed Selim Saîdân, Ammân 1971, s. 279, 292, 294

⁸¹² Sâbî, el-Vüzerâ, s. 349; Demirci, Toprak Sistemi, s. 349

⁸¹³ Sâbî, el-Vüzerâ, s. 91, 277-278

⁸¹⁴ Demirci, Toprak Sistemi, s. 350

⁸¹⁵ Ebû Yusuf, Kitâbü’l-Harâc, s. 158

⁸¹⁶ Demirci, Toprak Sistemi, s. 350

⁸¹⁷ İbn Receb, Ebû’l-Ferec Abdurrahman, el-İstihrâc li Ahkâmi’l-Harâc, thk. Komisyon, Beyrut 1975, s. 71

⁸¹⁸ Demirci, Toprak Sistemi, s. 351

kaldırıldığını,⁸¹⁹ artık meyve ağaçlarından vergi alınmamasını savunuyordu. Vezirin huzurunda bu konuyu görüşmek üzere fakihler, kâtipler ve Faris'ten gelen heyetin de katıldığı bir toplantı yapılmıştı. Toplantıda fakihler eskiden devam eden bir uygulamayı dikkate alarak bu verginin alınmamasını savunmuşlardır. Buna karşılık katipler ise: "Mehdi'nin bu vergiyi kaldırması bugün alınmaması için bir sebep olamaz. Çünkü o, kendi dönemindeki uygun bulduğu maslahatlar gereği bu vergiyi almamıştır. Bugün artık onun kaldırılmasını gerektiren şartlar değiştiğinden hüküm aslına dönmüştür." görüşünü ileri sürmüşlerdir. Toplantının sonunda Vezir Ali b. İsa şimdiki halifenin de Mehdi gibi imam olduğunu, onun da kendine göre faydalı bulduğu hususlarda hüküm değiştirebileceğini söyleyerek, meyve ağaçlarından yeniden vergi alınmasına karar vermiştir.⁸²⁰

4- Vergilendirmelerde arazinin anayollara, şehir ve yerleşim merkezlerine ve çarşı pazara uzaklığı dikkate alınıyordu. Genellikle bir günlük mesafe yakın sayılıyor ve bu mesafedeki araziden alınan vergi miktarları da yüksek tutuluyordu.⁸²¹

II) Ürüne Göre Vergi Takdiri (Mukâseme Sistemi)

Mukaseme miktarı ne olursa olsun mahsulün dörtte bir, beşte bir gibi belli oranının tahsilinden ibarettir. Bu usule göre topraktan ürün alınmadığında vergi de tahsil edilmemekte, buna karşılık yıl içinde tekrarlanacak her hasat için vergi tahakkuku söz konusu olmaktadır.⁸²²

Ebû Yusuf bu sistemin uygulanabilir olmadığını, vergi mükelleflerini rahatlatan, ekim arazilerini genişleten, devletin iktisadi durumunu düzelter ve mukâseme sistemine dayalı daha adil bir vergi sisteminin gerekliliğini şöyle ifade etmektedir:

"Kudret sahibi ve etrafı bulunanlar, yalnız ve kudretsiz, zayıf ve fakir kimselere galebe ederek, hem ellerinde olan araziye almaları ve hem de mükellef oldukları haracı kendilerine yüklemeleri mümkündür. Ayrıca bunun gibi tahsilatı uzun uzun anlatma gerektiren nice suistimallerin meydana gelmesi düşünebileceğinden dolayı, tefekkür sırasında, harac, öşür, sadaka ve saire gibi vergilerin toplanması için yeterli olduğunu, ümit ettiğim şu yoldan başkasını bulamadım. Bu da tertip olunacak harac, muayyen bir şey tesmiye olunmayarak, harac-ı mukâseme yoluna gitmektir. Çünkü harac-ı mukâseme gerçek adalet üzerine tertip olunduğu halde hem beytûlmalın menfaati, hem

⁸¹⁹ Cehşiyârî, el-Vüzerâ, s. 151

⁸²⁰ Sâbî, el-Vüzerâ, s. 367-368

⁸²¹ Ebû Yusuf, Kitâbü'l-Harâc, s. 142-143

⁸²² Kallek, Cengiz, "Harâc", DİA, İstanbul 1997, XVI/72

de harac mükellefleri arasında mezalimin ret ve izalesini ve halife olan zatın istirahat ve rızasını muciptir.”⁸²³

III/IX. asrın sonların Ali b. İsa ve İbnü'l-Furât arasındaki soruşturmalarda sık sık mükâseme ölçümlerinde yapılan usulsüzlükler gündeme gelmektedir. Bunlardan biri de Sevâd'dan aynî olarak toplanan vergilerin tüccara satışında yolsuzluklar yapıldığı ithamların ortaya atılması, bölgede mükâsemenin aynen devam ettiğini göstermektedir.⁸²⁴

Sevâd'dan bir köylü Dîvânü'l-Mezâlim'e verdiği dilekçede, elindeki katî'ayı amillerin istân yapmak istediklerinden şikâyet ediyor, halbuki bu katî'a'nın çok eski bir vergilendirmesinin olduğunu söylüyordu. Sonunda arşiv belgelerine bakılarak bu katî'a'nın söz konusu şahsın düşmanları tarafından ehl-i keşfe istân yaptırıldıkları ortaya çıktı.⁸²⁵

Başka bir örnekte ise Kadı Ebû'l-Hasan İsmail, İbnü'l-Furât'a gönderdiği yazıda bir köylünün elindeki dayanın katî'a olduğu fakat, bölgedeki amiller tarafından istân yapıldığı bildiriliyordu. Halbuki, bu arazinin zamanında Harun er-Reşîd'in eşi Zübeyde'nin iktalarının olduğu, daha sonra başka şahıslara geçtiği anlatılıyordu. Sonunda bölgedeki amie yazı yazılarak: “ Bu day'a eski katî'a'lardandır. Bundan dolayı eski vergilendirme şeklini kabul et ve adamın isteklerine itiraz etme.” İbnü'l-Furât ise vergi gelirlerinin artırmak için: “Eğer yanlış anlayacaklarından korkmasam, Sevâd'daki istân-ı tam yerine her kurr'dan 3 kafîz alırım. O zaman bakın gelirler nasıl artıyor.” diyordu. Genel vergiler konusunda böyle düşünen İbnü'l Furât, kendi arazilerinin mukâsmesini düşürme yoluna gittiği görülmektedir. Kendi çiftliklerinin mukâsmesini kendi vezirliği döneminde düşürdüğü gerekçesiyle İbnü'l-Furât, vezirlikten ayrıldıktan sonra yerine vezir olan Ali b. İsa tarafından suçlanmış ve hakkında soruşturma yapılmıştı.⁸²⁶

Mesâha sistemine göre, devlet başkanı ekilebilir arazilerin alanına ve mahsulün cinsine göre maktu bir vergi koyar. Ekim ve hasat yapılmasa dahi söz konusu vergi tahsil edilir, buna karşılık birden fazla hasat yapılması durumunda ayrı bir vergi alınmaz. Bu usul, çiftçiye ekime zorlayarak devlet gelirlerinin azalmasını önlemeye yöneliktir. Ancak hasadın yapılmadığı yahut ürünün yetersiz olduğu durumlarda harac

⁸²³ Ebû Yusuf, Kitâbü'l-Harâc, s. 158

⁸²⁴ Sâbî, el-Vüzerâ, s. 146,237

⁸²⁵ Sâbî, el-Vüzerâ, s. 367-368; İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/199

⁸²⁶ Sâbî, el-Vüzerâ, s. 223,242, 258

mükellefleri zor duruma düştüklerinden topraklarını bırakıp koşmakta ve dolayısıyla artık ekim yapmadıkları için bu usulün benimseniş maksadının aksine bir sonuç doğmaktadır.⁸²⁷

Bu sistemde iklim faktörleri, fiyat dalgalanmaları ve çiftçilerin devamları dikkate alınmadan sadece arazinin alanına göre vergi takdiri yapıldığından dolayı, zaman içerisinde çiftçiler konulan vergileri ödeyemez hale gelince, ellerindeki arazileri terk etmek zorunda kalıyorlardı. Bu da vergilerin azalmasına dolayısıyla, devletin ekonomik yönden zarara girmesine neden oluyordu.

Muktedir döneminde uygulanan mukâseme sistemine göre vergi takdiri ve toplama sisteminin zayıf noktalarını 311-312/923-924 yıllarına ait, Diyâr-ı Rebâa bölgesi valisine gelen bir dilekçe açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Dilekçede, vergilerin harmanda takdir ve tahmini olarak alındığından diyâlardaki (özel mülk) öşürlerin hilali takvime göre alınmasına rağmen ay dolmadan vergilerin toplandığından; harac miktarları belirlenirken ibre miktarının en yüksek kotadan alındığından; mahsulün henüz olgunlaşmadan ve hasadı yapılmadan vergilerin toplanmak istenmesinden, aynı olarak toplanan vergileri nakde çevirmek için tüccarlara yüksek fiyattan ve zorla satılmak istenmesinden şikayet edilmektedir. Durumu merkeze raporla bildiren bölgenin valisi: “Duyduklarından dolayı dehşete düştüğünü, tarlaların bu yüzden harap olmaya yüz tuttuğunu ve gelirlerin azaldığını.” haber verdikten sonra: “Diğeri bölgelerde uygulanmakta olan eski sistemin (mesâha) tekrar uygulanarak, makul vergilerin konulmasını, en iyi çözümün de bu olacağını, böylece kötülüklerin ve ona sebep olan yolların kapanacağını” teklif etmektedir.⁸²⁸

Abbâsîler’de vergiler üç şekilde toplanmaktadır:

1- Âmil

Âmil, zekat gelirlerini, ganimet, fay, cizye, harac gibi İslam Devleti’nin gelir ve vergilerinin tarh, tahakkuk, tahsil ve taksimleriyle görevli olan kimsedir.⁸²⁹ İslam Devleti’nde âmil tayin ederek vergileri tahsil etme yöntemi Peygamberimizden itibaren başlayan bir sistemdir. Hz. Peygamber (s.a.v.) Muaz b. Cebel’i Yemen’e vergileri toplamak üzere âmil olarak görevlendirmiştir.⁸³⁰ Hz. Ömer (r.a.) Huzeyfe b. el-Yemân ve Sehl b. Huneyf’i Sevâd bölgesine vergileri toplamak üzere âmil olarak görevlendirdi.

⁸²⁷ Kallek, ‘‘Harâc’’, DİA, XVI/72

⁸²⁸ Sâbî, el-Vüzerâ, s. 363

⁸²⁹ Erkal, Mehmet, ‘‘Âmil’’, DİA, İstanbul 1991, III/58-59

⁸³⁰ Ebû Ubeyd, Kitâbü’l-Emvâl, 31-32

Ayrıca Hz. Ömer yeni fethedilen bölgelerin haracını toplamak için Sevâd bölgesindeki köylerin dihkânına: “Senin köyüne şu kadar vergi düşmektedir, bu vergiyi kendi aranızda toplayıp bana getir.” diyerek vergi toplamak sorumluluğunu köy reisine yüklemektedir.⁸³¹ Hz. Ali (r.a) Ukberâ denilen yere âmil olarak tayin ettiği bir memura “Harac’tan bir dirhem dahi olsa indirim yapma ve bu hususta onlara sert davran. Ancak harac vergisi dolayısıyla onlara eşek, inek, yazlık ve kışlık elbiselerini sattırma. Onlara karşı yumuşak davranıp, merhametli ol.” diye tavsiyelerde bulunuyordu.⁸³²

Emevî ve Abbâsî dönemlerinde âmil teriminin vali için kullanılması yanında daha çok vergi memuru anlamında kullanıldığı görülmektedir. Abbâsîler’de âmiller merkezden tayin edildiği gibi uzak bölgelerde geniş yetkileri olan bölge valileri tarafından tayin edilmekteydi.⁸³³

2- Damânlık

Damân sözlükte, “bir şeyi üslenme, taahhüt etme ve garanti etme” anlamlarına gelen daman kelimesi, İslam hukukunda dar anlamda kefalet akdini, geniş anlamda ise kişinin ödeme sorumluluğunu, hatta genel mali hükümlülüklerini ifade etmektedir.⁸³⁴

Yaygın kurumsal manasıyla damânlık sistemi III/IX. asrın sonlarında, devletin askerî ve idarî görevlilerinin maaşını ödeyeceği paraya acil ihtiyaç duyması neticesinde doğmuş ve yaygınlaşmıştır.⁸³⁵ Sâbî bu gelişmeyi şöyle anlatmaktadır “ Ebû’l-Kâsım Ubeydullah b. Süleyman, Mu’tazîd döneminde vezirliğe atandığı zaman hariciler her tarafa yayılmış ve bütün bölgelere mahalli yöneticiler el koymuş durumdaydı. Gelir az, mallar yok olmuş, İsmail b. Bülbül, Sevâd’ın iki yıllık vergisini bir yıl önce toplamıştı. Hazine boşalmış, günlük harcamalar için en az 7000 dinara ihtiyaç vardı. Vezir ne yapacağını bilemiyordu.⁸³⁶ Bu durum karşısında hapiste bulunan Ahmed ve Ali b. Furât kardeşler hapisten çıkarılarak (286/899), kendilerinden devlet mailyesini içine düştüğü durumdan kurtarmaları istenmişti. Bu iki kardeşin tavsiyeleri doğrultusunda Ahmed b. Muhammed et-Tâî çağrılarak, Sakyu’l-Furât, Dicle, Vâsıt, Keşker, Nehru’l-Bûk, Kalûzay, Nehru’l-Bîn ile Horasan yolu arasında kalan bölgeler, hazineye yıllık 2.520.000 dinar ödemek üzere damân olarak verildi. Hergün 7000 dinar, her ay 21.000 dinar ödemek üzere antlaşma yapıldı. Sorunun düzeldiğini duyan Vezir Ebû Ubeydullah

⁸³¹ Ebû Ubeyd, Kitâbü’l-Emvâl, 57

⁸³² Ebû Ubeyd, Kitâbü’l-Emvâl, 49

⁸³³ Erkal, “Âmil”, DİA, III/59

⁸³⁴ Aktan, Hamza, “Damân”, DİA, İstanbul 1993, VIII/450

⁸³⁵ Demirci, Toprak Sistemi, s. 414-415

⁸³⁶ Sâbî, el-Vüzerâ, s. 13

b. Süleyman, sevincinden yerinden fırlayarak, (Mu'tazîd'ın) halifenin huzuruna gitmişti.⁸³⁷

Muktedir döneminde damânlığın daha yaygın bir duruma geldiği görülmektedir. Bu dönemin en ünlü damânı Hâmid b. el-Abbâs'tır. Hâmid b. el-Abbâs, İbnü'l-Furât'ın yerine 306/918 tarihinde vezirlik makamına getirildiğinde Bağdat Sevâd'ı Kufe, Vâsıt, Basra, Ehvâz, İsbehân bölgelerinin haracının tamamı Dıyâu'l-Abbâsiyye, ayrıca Dıyâu'l-Hassa, Dıyâu'l-Âmme, Dıyâu'l-Mustahdese ve Dıyâul-Furâtiyye gibi çiftlikler de kendisine damân olarak verildi.⁸³⁸ Hâmid b. el-Abbâs damân olarak aldığı bu yerlerden devletin toplayacağı harac miktarından daha düşük bir miktarı önceden devlete peşin olarak ödüyor, kendisi de topladığı fazla vergiden kâr ediyordu.⁸³⁹

Sevâd bölgesindeki vergiler aynı olarak toplandığından dâminlerin elinde, ülkedeki buğday fiyatları ile oynayabilecekleri kadar buğday stokları bulunuyordu. Dâminler zaman zaman daha çok kâr etmek için kendi aralarında anlaşarak piyasadan buğdayı çekerek, buğday fiyatlarının yükselmesini sağlıyorlar, daha sonra da buğdayı yüksek fiyattan pazara çıkarıyorlardı.⁸⁴⁰ 307/919 yılında Bağdat'ta fiyatlar aşırı derecede yükselmesine karşın Hâmid b. el-Abbâs ve onun gibi bazı komutanlar iltizamlarından elde ettikleri ürünleri ambarlarına dolduruyorlardı. Dîvânü'l-Harâc katibi Ali b. İsa, Halife Muktedir'e: "Fiyatların yükselmesinin nedeni, Hâmid b. el-Abbâs'ın damânlığıdır. Çünkü o, ürünün harmanda satışını yasakladı ve onları depoladı." diyerek açıklamıştı. Neticede bütün halk kesimleri isyan etti ve un tüccarlarının dükkanlarına hücum ederek buraları yağmalamışlardı. Bunun üzerine Muktedir, Hâmid b. el-Abbâs'ın Bağdat'a gelmesini emretti. Hâmid b. el-Abbâs şehre gelince halk daha da öfkelenip köprüleri yıkmışlar, hapisanedeki mahkumları çıkartmışlar ve emniyet müdürünün evini yağmalamışlardı. Şehirdeki olayları sakinleştirmek için bizzat halifenin emriyle Hâmid b. el-Abbâs ve diğer dâminlerin depolarındaki arpa ve buğdaylar 5 dinar gibi düşük bir fiyatla satışa sunulularak fiyatlar düşürüldü. Ayrıca bu olaydan dolayı da Hâmid b. el-Abbâs'ın damânlıkları iptal edildi.⁸⁴¹

Dâminler genellikle sivil ve parasal bakımdan kudretli şahıslara verilirdi. Bu sistemin mimarı İbnü'l-Furât katiplere nasihatla bulunurken: "Damân akitleri ancak kudretli tüccarlar, vefakar amiller ve zengin tüccarlar ile yapılır. Askerlerle damân

⁸³⁷ Sâbî, el-Vüzerâ, s. 11, 15, 214, 215

⁸³⁸ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/71; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/116

⁸³⁹ Sâbî, el-Vüzerâ, s. 40, 214-215

⁸⁴⁰ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/70-75

⁸⁴¹ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/73-75; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/116-117

antlaşması yapmak, onlardan topladığını istemek onları itaatten çıkarmak ve isyana sürükleyeceğinden yapılmaz.” diyordu.⁸⁴²

Damân sisteminin muhasebe ve kontürolü yapılamadığı Muktedir döneminde yolsuzluklar hat safaya ulaşmıştı. Bundan dolayı vezir azillerinden sonra vezirliğe yeni atanan kimsenin ilk işlerinden birisi, ülkeyi düzeltme ve yolsuzlukların önüne geçme adı altında siyasi rakipleri olan seleflerinin kirli çamaşırlarını ve yolsuzluklarını ortaya çıkarmak oluyordu. Bunun halife tarafından yakinen bilinmesi için komutanlarının, kadılarının ve yüksek devlet ricalinin de hazır bulundukları tartışmalara sahne oluyor, sonuçta eski vezirin ve yandaşlarının malları müsâdere ediliyordu.⁸⁴³ Sâbi ve ibn Miskeveyh, Halife Muktedir döneminde üç defa vezirlik makamında bulunan ibnû'l-Furât ve iki defa vezirlik görevinde bulunan Ali b. İsa arasında geçen tartışmaları rivayet etmektedirler.⁸⁴⁴

Dâminlerin Abbâsî toplumunda zaman içinde belli bir sosyal statü kazandıkları noktasında önemli işaretler bulunmaktadır. Tarihçiler bazı dâminlerin sofrasında günlük olarak binlerce kişinin yemek yedigine ve maiyetinde binlerce insanın çalıştığına vurgu yaparlar. Bu durum onların ellerindeki servet ve maiyetlerinde çalışan insan sayısı ile belli bir sosyal, iktisadî ve siyasî nüfuz sahibi olduklarını gösterir.⁸⁴⁵ Ünlü dâmin Hâmid b. el-Abbâs'ın 1.000.000 dinarın üzerinde bir servet biriktirdiğinden söz edilmesi damânlık vasıtasıyla nasıl geniş servetlere malik bir tüccar aristokrasisinin oluştuğuna işaret etmektedir.⁸⁴⁶ Hâmid b. el-Abbâs hakkında ibn Miskeveyh şu tespitlerde bulunmaktadır: “Hâmid b. el-Abbâs'ın halife ve vezirlerle yakın ilişkileri vardı. Divan katipleri arasında taraftarları bulunmaktaydı. Ödemelerde gerileme olduğu durumlarda onu isteyen görevlilere hakaretler yağırdırıyordu. Adeta devlet içinde bir güçtü.”⁸⁴⁷

Damânlık sisteminin Abbâsî maliyesinde iki bakımdan faydası bulunmaktadır:

1- Damânlar topladıkları vergileri hazineye kadar teslim etmek zorunda olduklarından devlet toplama ve nakil ile ilgili harcamalardan kurtuluyordu. Damânlar için yaptıkları zararın ödeyeceği miktardan düşürülmesi gibi herhangi bir muafiyet yoktur. Aksine topladıkları vergileri teslim etmeyenler veya ödemeyenler için müsâdere, işkence, hapis gibi ağır cezalar uygulanıyordu. Devlet böylece hem

⁸⁴² Sâbî, el-Vüzerâ, s. 82

⁸⁴³ Demirci, Toprak Sistemi, s. 420

⁸⁴⁴ Sâbî, el-Vüzerâ, s. 88-91; İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/106-109, 153-156

⁸⁴⁵ Demirci, Toprak Sistemi, s. 421

⁸⁴⁶ Hemedânî, Muhammed b. Abdülmelik, Tekmiletü Târîhi't-Taberî, thk. Ebû'l-Fazıl İbrahim, Beyrût 1964, 232-235

⁸⁴⁷ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/71

toplayacağı vergiyi garanti altına alıyor, hem de toplamak için yaptığı harcamalardan kurtuluyordu. Bu durum sonuçta sağlam bir gelir-gider müvazenesi kuramamış olan Abbâsî bütçesine daha sağlam bir gelir-gider hesapları yapılabilen bütçe oluşturma imkanı vermiştir.⁸⁴⁸

2- Bu sistem köylüleri ağır ve güç yetiremeyeceği vergiden kurtarıyordu. Şöyleki; Damânlar birkaç yıllığına belli bir bölgenin haracını aldığından, ödemek zorunda olduğu vergiyi fazlasıyla toplayabilmek için zirai verimliliği artırmak ve geliştirmek kendi menfaatine idi. Haksız vergi topladığı takdirde hem köylülerin topraklarını terk etmesi, dolayısıyla toplayacağı vergilerden bir kayıp söz konusu, hem de devletin görevlendirdiği müfettişlerin gözetiminden kurtulmak bir hayli zordu. Kısacası devletin rolü köylü ile damân arasında adil bir aracı ve gözetleyici konumuna indirgeniyordu.⁸⁴⁹

3- Mukâta'a

Vergilerin belirli bir mebla karşılığında iltizama verilmesidir.⁸⁵⁰ Vergi iltizamı manasında mukâta'a ise Mu'tazîd devrinde uygulamaya başlanılan damânlık sisteminin zamanla merkezi otaritenin kontrolünden çıkarak bir takım sorunlu eyaletlerde idarî, malî ve askerî vazifelerin bir şahsa çoğunlukla da askerî şahıslara tevdi edilmesiyle başlamıştır.⁸⁵¹ Bu anlamda Mukâta'a ilk olarak Müktefî zamanında Kâsım b. Ubeydullah'a Fâris ve Kirmân bölgesinin 4.000.000 dirheme verilmesidir.⁸⁵² Daha sonra Fâris ve Kirmân bölgesi Muktedir tarafından 297/910 yılında Münisü'l-Hâdim'e 7.000.000 dihome mukâta'a olarak verildi. Ancak Vezir İbnü'l-Furât bu meblağı az bularak itiriraz etti. İbnü'l-Furât'ın karşı çıkması sonucunda önce 9.000.000 dihome, daha sonra da 13.000.000 dihome kadar miktarını çıktığı görülmektedir.⁸⁵³

Mukâta'a uygulamasında 297/910 yılı dönem noktası olmuştur. Aynı yılda Ermenistan ve Azerbaycan eyaletleri Yusuf b. Ebî's-Sâc'a yıllık 120.000 dinarı Beytû'l-Malil-Âmme'ye vermesi karşılığında damân olarak verildi.⁸⁵⁴ Buradaki damân eskisinden farklı olarak idarî yetkileri de olan askerî bir şahsa verildiğinden esas olarak mukâta'a'dır.⁸⁵⁵ İbn Miskeveyh 303/915 yılının olayları içerisinde Yusuf b. Ebî's-

⁸⁴⁸ Demirci, Toprak Sistemi, s. 420

⁸⁴⁹ Demirci, Toprak Sistemi, s. 421

⁸⁵⁰ Genc, Mehmet, 'Mukâtaa', DİA, İstanbul 2006, XXXI/129

⁸⁵¹ Demirci, Toprak Sistemi, s. 428

⁸⁵² Sâbî, el-Vüzerâ, s. 144-145, 148-152; İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/18

⁸⁵³ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/18

⁸⁵⁴ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/16

⁸⁵⁵ Demirci, Toprak Sistemi, s. 429

Sâc'ın isyanını anlatırken idarî ve askerî işlerini yürütmesi için Ermenistan ve Azerbaycan'ın kendisine mukâta'a olarak verildiğini rivayet etmektedir.⁸⁵⁶

Mukâta'a sistemi, genellikle mahalli harcamaları çıkardıktan sonra geriye kalan verginin merkeze gönderilmesi şeklinde uygulandığından, mukâta'a sahiplerinin bölgelerinde nüfuzlarını artırmaları ve kısa zamanda bütün idareyi kontrolleri altına alarak bağımsız hale gelmeleri gayet kolaylaşıyordu. Azerbaycan'ın mukâta'ası verilen Yusuf b. Ebî's-Sâc'ın, Horasan'da Tâhirler'in kurulmaları bu şekilde gelişmiştir. Damânlık sistemi askerî bürokrasiye karşı kâtip-tüccar bürokrasinin etkinliğini arttırırken, mukâta'a sisteminde merkezin aczyetinden de istifade eden askerî yöneticileri güçlendirmiştir. Kuşkusuz bu durum Abbâsîler için çok vahim sonuçlar doğurdu. Özellikle askerî otoritenin gelişmesine ve onların istiklale gitmelerine sebep oldu.⁸⁵⁷

ae) Cizye

Cizye, İslam Devleti'ndeki Gayr'ı Müslim tebaadan alınan baş vergisidir.⁸⁵⁸ Cizyenin sabit oluşu Kur'an-ı Kerim'de şöyle belirtilir: “Kendilerine kitap verilenlerden Allah'a ve ahiret gününe inanmayan, Allah Rasûlü'nün haram kıldığını haram saymayan ve hak dini kendine din edinmeyen kimselerle, küçülerek elleriyle cizye verinceye kadar savaşın.”⁸⁵⁹ Cizye, Gayr-ı Müslim tebaanın zenginlerinden 48 dirhem, orta hallilerinden 24 dirhem ve fakirlerinden 12 dirhem olarak alınmaktadır.⁸⁶⁰

af) Fey

Fey, sözlükte masdar olarak, “geri dönmek, şekil değiştirmek”; isim olarak, “gölge, öğle vaktinden sonraki gölge” anlamlarına gelir.⁸⁶¹ Terim olarak, İslam Devleti'nin düşmanlardan savaş yapmaksızın aldığı mallardır.⁸⁶² Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm el-Ezdî fey gelirlerinin neler olduğunu açıklamaktadır.⁸⁶³

Fey gelirleri, zengin ve fakir ayrımı yapmaksızın bütün müslümanların malıdır. Bu gelirlerden savaşan askerlere, memur maaşlarına ve devlet başkanın Müslümanlarının

⁸⁵⁶ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/45

⁸⁵⁷ Demirci, Toprak Sistemi, s. 430-431

⁸⁵⁸ Sarıçam-Erşahin, İslâm Medeniyeti Tarihi, s. 111

⁸⁵⁹ Tevbe:9/29

⁸⁶⁰ Ebû Yusuf, Kitâbü'l-Harâc, s. 287; Mâverdî, el-Ahkâmu's-Sultâniyye, s. 255

⁸⁶¹ Erkal, Mehmet, “Fey”, DİA, İstanbul 1995, XII/511

⁸⁶² Subhi Salih, İslâm Kurumları, s. 221

⁸⁶³ Geniş bilgi için bkz.Ebû Ubeyd, Kitâbü'l-Emvâl, s. 23

en iyi şekilde yararlanması için (savunma giderleri-bayındırlık işleri ve devletin yapması gereken her şey) harcanmaktadır.⁸⁶⁴

ag) Ganimet

Ganimet sözlükte “bir şeyi zorluk çekmeden” elde etmek anlamına gelir. Terim olarak ise, Müslümanların savaş yoluyla Gayr-ı Müslimler’den ele geçirdikleri esirleri ve her türlü mallardır.⁸⁶⁵

Gayr-ı Müslimler’den savaş yoluyla alınan ganimetler; esirler, kadınlar, çocuklar, araziler ve mallardır.⁸⁶⁶

ah) Müsâdere

Müsâdere sözlükte “ısrarla istemek” anlamındaki, sudûr kökünden türeyen ve çekip almak manasına gelen müsâdere, devlet tarafından hazineye irad kaydetmek veya bir sure koruma altına almak üzere ceza veya tedbir olarak bir mala el konulması tasarrufudur. Özellikle kamu görevlilerinin haksız yollarla elde ettikleri gelir veya emlakin tamamına ya da bir kısmına devletin el koymasını ifade eder. Uygulamada, hazine açıklarını kapatmak amacıyla kamu görevlilerinin veya sivil kişilerin mallarına el konulması da bu şekilde adlandırılmıştır.⁸⁶⁷

Muktedir döneminde müsâdere sistemine sıkça başvurulmaktaydı. Elde edilen miktarlar ise küçümsenemeyecek kadar çoktu. Elde edilen meblağın oldukça fazla olması, bu dönemde önemli bir gelir kapısı olarak görülmüş, müsâdere edilen mallar, halkın refahını yükseltmek, ülkeyi bayındır hale getirmek, yatırımlar yapmak suretiyle yeni iş sahaları açarak işsizliği ortadan kaldırmak, eğitimde günün şartlarına uygun hamleler yapmak, okur-yazarlık oranını yükseltmek ve sahasında otorite sayılabilecek ilim adamları yetiştirmek için değil; bütçe açıklarını kapatmak, devlet görevlilerinin ve ordu mensuplarının maaşlarını ödemek için kullanılmıştır.

Bu dönemde müsâdere edilen malların miktarını kısaca şöyle belirtebiliriz:

İbnü’l-Furât’tan müsâdere edilen mallar: İbnü’l-Furât birinci vezirliğinden azledilince 2.300.000 dinarı,⁸⁶⁸ ikinci vezirliğinden azledilince 1.100.000 dinarı,⁸⁶⁹

⁸⁶⁴ Ebû Ubeyd, Kitâbü’l-Emvâl, s. 23

⁸⁶⁵ Suphi Salih, İslâm Kurumları, s. 219; Erkal, Mehmet, “Ganimet”, DİA, İstanbul 1996, XIII/351

⁸⁶⁶ Geniş bilgi için bkz. Mâverdî, el-Ahkâmü’s-Sultâniyye, s. 232-233, 237-238, 245-247; Muhammed: 47/4; Buhârî, Edep:83; Ebû Ubeyd, Kitâbü’l-Emvâl, s. 14; Hamidullah, Hz. Peygamber’in Sasları, s. 264; Suphi Salih, İslâm Kurumları, s. 221; Erkal, “Ganimet”, DİA, XIII/353; Enfâl: 8/41

⁸⁶⁷ Tomar, Cengiz, “Müsâdere”, DİA, İstanbul 2006, XXXII/65

⁸⁶⁸ İbn Miskeveyh, Tecâribü’l-Ümem, I/239

⁸⁶⁹ İbn Miskeveyh, Tecâribü’l-Ümem, I/239

Üçüncü vezirliğinden azledilince 4.500.000 değerindeki mal varlığı,⁸⁷⁰ ayrıca oğlu Muhsin'in hanımlarından alınanlarla beraber 900.000 dinarı,⁸⁷¹ Ebû Abdullah b. el-Cessâs'ın 2.000.000 dinarı,⁸⁷² başka bir rivayette 4.000.000 dinarı,⁸⁷³ İbn Kesîr'in rivayetinde ise el-Cessâs'ın değerli eşyaları hariç, 16.000.000 dinarı,⁸⁷⁴ Hasan b. el-Abbâs öldürülünce 2.920.000 dinarı,⁸⁷⁵ Hâmid b. el-Abbâs ve yakınlarından alınan 2.200.00 dinar daha sonra oğluna iade edilmiştir.⁸⁷⁶ Hüseyin b. Ahmed ve Muhammed b. Ali el-Mâderâiyyîn 1.300.000 dinarı,⁸⁷⁷ Ali b. İsa, İbnü'l-Havârî, katipler ve valilerden 2.000.000 dinarı,⁸⁷⁸ Fazl b. Ca'fer'in vezirliği döneminde 3.000.000 dinarı,⁸⁷⁹ Ümmü Musa, kardeşi, kız kardeşi ve yakınlarından 2.000.000 dinarı,⁸⁸⁰ Kadı Ebû Ömer'in 100.000 dinarı,⁸⁸¹ Ali b. İsa'nın kardeşleri İbrahim ve Ubeydullah'tan 100.000 dinar,⁸⁸² Ali b. Mukle vezirlikten azledilince 200.000 dinarı,⁸⁸³ Süleyman b. el-Hasan vezirlikten azledilince 200.000 dinarı⁸⁸⁴ müsâdere edilmiştir.

b) Devletin Harcamaları

Muktedir'in hilafeti zamanında halife, daha Irak, Huzistan, Pers, Mezopotamya, Suriye ve Mısır'da doğrudan doğruya buraların sahibi bir hükümdar olarak Ummân, Azerbaycan ve Ermenistan'da da doğrudan doğruya matbu olarak tanınıyordu. Irak arazi vergisi gemilerden alınan resim gümrük ve pazar bacı olarak 1.547.734 dinar (bir dinar o sırada 16 dirhem gümüşten biraz fazlaya tekabül ediyordu), doğu eyaletleri 6.213.283 dinar, Mısır ve Suriye ikisi birlikte 4.746.370 dinar ödedikleri halde halife Azerbaycan ve Ermenistan için yuvarlak hesap ve kesim suretiyle 226.370 dinar olmakla iktifa ediyordu. Bu gelirlerin karşılayacağı masraflar; Mekke ve Medine mukaddes şehirleriyle, hac yollarının, hudut kalelerinin bakımına ve hakim ücretlerine, pazarlara nezaret eden zabıta memurları şefine, istinaf mahkemeleriyle, bütün eyaletlerdeki posta idareleri şeflerine verilen ücretlerdi. Bununla beraber en büyük

⁸⁷⁰ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/239

⁸⁷¹ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/239

⁸⁷² İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/239

⁸⁷³ İbn Takriberdî, en-Nücümü'z-Zâhira, XIII/185

⁸⁷⁴ İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/130

⁸⁷⁵ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/239

⁸⁷⁶ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/240

⁸⁷⁷ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/240

⁸⁷⁸ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/240

⁸⁷⁹ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/240

⁸⁸⁰ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/240

⁸⁸¹ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/8; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/18

⁸⁸² Zehebî, Târîhu'l-İslâm, XXX/21

⁸⁸³ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/218

⁸⁸⁴ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/212

yükünü halifenin saray masraflarıyla, ücretli askerlerin maaşları tutuyordu. Bundan başka halifeler ve akrabaları sık sık muazzam yekunlara bâliğ olan şayanı hayret hazineler toplamayı da biliyorlardı. Halife Muktedir saltanat sürmeye başladığı zaman seleflerinin bıraktıkları devlet hazinesinde 15 milyon dinar buldu. Mu'tazîd dokuz milyon dinar biriktirmişti. Bu muazzam gelirlere rağmen bütçe, ekseriye açık veriyordu. Bu açıklar o zaman bugünkü modern memleketlerde olduğu gibi kredi alarak kapatılamadığı için lazım olan para, nakdi ceza şeklinde zengin şahısları istismar ederek para biriktiren memurlardan, bunları geri almak suretiyle temin ediliyordu. Bu usul o kadar tam bir şekilde adet haline gelmişti ki, sırf bunu ifade için hukuki bir ıstılah mevcuttu, buna müsâdere deniliyordu. Muktedir 301/914 yılında mücevhercinin 4 milyon dinar kıymetindeki servetini müsâdere ettirmişti. 50.000 dinardan 100.000 dinara kadar para ezaları hiç de nadir değildi. Para olarak menkul servetin emniyetsizliği yanında, arazilerden alınan vergilerde nispeten hafif olduğundan tabi; gayr-ı menkûl mallar, para yatırmak için bir hassa elverişliydi. Nüfuzlu yerli arazinin sahiplerinin ellerindeki topraklar ya tamamıyla vergiden muaftı, ya da iltimas yüzünden gayr-ı muayyen cûz-i bir vergiye tabi idi. Malların vergiden ve aynı zamanda müsâdereden korunabilmesi için çok revaçta olan vasıta, onları dini bir maksat için yani fakirler yararına Medine ve Mekke mukaddes şehirleri için hudutların müdafaası için silah gibi hususlara vakf etmektir. Böylece vakıf yapan isterse bizzat bu vakfın idaresini kendi elinde tutabiliyor, isterse haleflerinden en yaşlısına veriyordu. Bu vakıflar Mısır'da tam bir aile vakfı haline gelmişti. Halife Muktedir'in annesi bu vasıta ile devamlı bir netice sağlayamamakla beraber kendi emlakini emniyet altına almayı denemişti. Oğlunun ölümünden sonra onun üvey kardeşi Kâhir iktidara geçince, anne, muazzam vakfiyelerini kendi arzusuyla vakıflıktan çıkarmakta imtina ettiği için halife, doğrudan doğruya bunların pasif olduklarına dair mahkeme yoluyla ilam aldı.⁸⁸⁵

İbnü'l-Cevzî, Muktedir dönemindeki harcamaları şöyle belirtmektedir: “Mekke ve Medine yolları için her yıl 315 bin 420 dinar, kadılık makamı için 56 bin 569 dinar, bütün bölgelerdeki hisbe teşkilatına ve mezâlim mahkemelerine 430 bin 439 dinar ve Berid teşkilatına da 79 bin 400 dinar harcadı.”⁸⁸⁶

Muktedir döneminde harcamaların büyük bir kısmı lüks ve israftan kaynaklanıyordu. 303/915 yılında Muktedir 5 çocuğunu sünnet ettirmesi ve bu sünnet

⁸⁸⁵ Brockelman, Carl, İslâm Milletleri ve Devletleri, çev. Neşet Çağatay, Ankara 1964, s. 136-137

⁸⁸⁶ İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, XIII/63-64

töreninde 15.000, 16.000 veya 100.000 dinarın harcaması,⁸⁸⁷ Zehebî'nin rivayetine göre bu törende 600.000 dinarın harcanması,⁸⁸⁸ yetim çocuklarında sünnet ettirilmesi, onlara da sınırsız bir şekilde hediyelerin verilmesi,⁸⁸⁹ Muktedir'in 20.000 dinar değerindeki bir elbiseyi giymesi,⁸⁹⁰ hilafet sarayında elit tabakadan oluşan insanlara davet verilmesi ve bu davette 100.000 dinarın harcanması,⁸⁹¹ hazinede bulunan değerli mücevherlerin özellikle Harun er-Reşîd'in 300.000 dinara satın aldığı yâkûttan bir yüzük ve ağırlığı 3 miskal ola değerli bir incinin bayanlara dağıtılması,⁸⁹² Arefe günü 40.000 büyük baş ve 50.000 de küçükbaş hayvanı dağıtması,⁸⁹³ evinde Rum ve Sudanlılar'dan oluşan Fâris ve Sakâlîbe dışından 11.000 hizmetçiyi bulundurması,⁸⁹⁴ ayrıca 70.000.000 dinarın harcanması,⁸⁹⁵ Ali b. İsa'nın Muhammed b. el-Abbâs'ın kardeşi Ümmü Musa'ya saray masraflarının her ay 7.000 dinar olmasından dolayı ağır sözler söylemesi,⁸⁹⁶ lüksün, israfın ve gereksiz harcamaların boyutlarını göstermektedir.

8) Bayındırlık Faaliyetleri

a) Saraylar

Abbâsî saraylarının karakteristik özelliği, kabul salonu olarak kullanılan eyvan ile iki yanındaki birer odanın T planı teşkil etmesidir.⁸⁹⁷ Saray süslemeleri Emevîler'deki gibi resim şeklinde olmayıp tamamen soyut biçimlerden meydana gelmektedir. Cennet tasviri de resimlerle değil, sembolik bir ifade arayışıyla yapılmıştır.⁸⁹⁸ Saraylar, geniş köşklere, kubbeler, revaklar,⁸⁹⁹ parklar ve asma bahçelerden oluşurdu.⁹⁰⁰

Halife Muktedir döneminde inşa edilen en önemli saray, dâruşşeceredir. İçinde bulunan altın ve gümüşten mamul suni bir ağaçtan dolayı, dâruşşecere namıyla maruf olmuştu. Bu ağaç, sarayın salonu önündeki havuzun ortasında, bahçelerin ve ağaçların arasında bulunuyordu. Altın ve gümüşten on sekiz dalı vardı. Her dal mücevherattan

⁸⁸⁷ İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, XIII/150

⁸⁸⁸ Zehebî, Târîhu'l-İslâm, XXXI/14; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/130

⁸⁸⁹ İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, XIII/150; Zehebî, Târîhu'l-İslâm, XXXI/14

⁸⁹⁰ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/151

⁸⁹¹ Sûlî, AHBÂRU'L-MUKTEDİR BILLAH, s. 138-139

⁸⁹² İbn Tabatabâ, el-Fahrî, s. 247

⁸⁹³ Zehebî, Târîhu'l-İslâm, XXXI/397-398

⁸⁹⁴ İbn Tabatabâ, el-Fahrî, s. 247, İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/180

⁸⁹⁵ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/238-241

⁸⁹⁶ Sûlî, AHBÂRU'L-MUKTEDİR BILLAH, s. 185-186

⁸⁹⁷ Turani, Adnan Dünya Sanat Tarihi, Ankara 1983, s. 236

⁸⁹⁸ Evyapan, Gönül, 'Bahçe', DİA, İstanbul 1991, IV/480

⁸⁹⁹ Revak: Yapının önünde yer alan, uzun kenarlarının biriyle binaya bitişik, diğer sütunlarla taşınan ve bir kemer dizisiyle dışa açılan; üstü kubbe, tonoz ya da çatıyla örtülü uzunlamasına mekan, Şahin, Tahir Erdoğan, Sanat Tarihi, İstanbul 1999, s. 165

⁹⁰⁰ Hasan İbrahim, İslâmTarihi, II/421

yapılmış meyveler ile müzeyyen birçok teferruatı havi idi. Dalların üzerinde altın ve gümüşten çeşitli güzel kuşlar mevcuttu. Rüzgâr bu kuşların üzerinden estikçe latif cıvıltıları, garip nağmeleri işitiliyordu.⁹⁰¹

Sarayın bir tarafında havuzun sağında on beş at üzerinde on beş süvarinin heykelleri dikilmişti. Havuzun solunda yine bu kadar süvari heykeli vardı. Bu heykeller rengârenk ipekli elbise içinde kılıçlarını kuşanmış, ellerinde kısa mızraklar oldukları halde, bir hat üzerinde hareket etmekte idiler. Bunlara bakanlar, süvarilerden her biri diğerinin arkasından koşuyor zannedirdi.⁹⁰²

Bu sarayın özelliklerini ve o günkü durumunu daha iyi anlatabilmek için Bizans elçisinin saraya kabulü kaynaklarda şöyle anlatmaktadır:

Sarayda ağaç odası bulunmaktaydı. Burası bir su gölü gibi olup, suyun ortasında altın ve gümüşten imal edilmiş, 18 dalı bulunan bir ağaç vardı. Bu dalların çoğu altından yapılmıştı. Dallarda, budakları altın ve gümüş ile inci ve yâkûttan yapılmış renkli yapraklar vardı. Bu yaprakların ve dalların üzerine su akıtıldığı için çeşitli sesler çıkarıyordu. Ağaç tümüyle diğer canlı ağaçlar gibi acayip hareketlerle sağa sola eğiliyor ve göreni hayretler içerisinde bırakıyordu. Ayrıca sarayda Firdevs diye bilinen bir mekan bulunmaktaydı. Orada da çeşitli mefruşat ve mükemmel derecede eşyalar vardır ki, bunların güzelliklerini tasvir etmek imkânsızdır. Sarayın dehlizlerinde 18.000 altın işlemeli zırh vardı. Sonunda Halife Muktedir'in üzerinde oturduğu abanozdan yapılmış bir taht bulunmaktaydı. Halife tahta oturduğunda ayaklarının altında altın ipler üzerine işlenmiş bir sergi serilirdi. Tahtın sağ ve sol tarafına yedişer mücevherden ibaret salkımlar asılmış ve bunlar en değerli mücevherlerden yapılmıştı. Her mücevher tanesinin ışığı gündüz ışığı gibi etrafa saçılıyordu.⁹⁰³

b) Hastahaneler

ba) Bîmâristân-ı Ümmü'l-Muktedir

Muktedir'in annesi Şağab kendi adına bir hastane, bir imaret yapmaya karar verdikten sonra, önce bunun için Bağdat'ta uygun bir mekan arandı. Bu yönde yapılan araştırmalar sonucu hastahanenin Bağdat'ta “ Sûk-u Yahya Çarşısı” denilen bir mahalde kurulması uygun bulundu.⁹⁰⁴ İnşaatın bütün masrafları Seyyide Şağab tarafından

⁹⁰¹ Corci Zeydân, İslâm Medeniyeti Tarihi, V/178

⁹⁰² Corci Zeydân, İslâm Medeniyeti Tarihi, V/178

⁹⁰³ Sûlî, Ahbâru'l-Muktedir Billah, s. 197; Kurtubî, Sîle, VI/31-32; İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, XIII/174-175; İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/53-55; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/107; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/136; İbn Takribirdî, en-Nücûmü'z-Zâhira, III/192; İbn Haldûn, Kitâbü'l-Iber, III/385

⁹⁰⁴ Zeydân, Corci, İslâm Medeniyeti Tarihi, II/206

karşılanan bu hastane, 306/918 tarihinde hizmete açıldı. Bu hastahaneye, banisinden dolayı “Bimâristân Seyyide Ümmü’l-Muktedir” adı verildi.⁹⁰⁵ Onun hayır hasenattaki külli hizmetlerinin en önemli tezahürlerinden biri, belki de en anlamlısı insan sağlığına yönelik Bağdat’ın uygun bir yerinde düşkün, yoksul, hasta ve zavallı kimselerde dahil, herkesin hiçbir ücret ödmeden tedavi edilebileceği bir “hastahane” inşa etmesidir. Hastahane ve burada görevli bütün doktorların masrafları da bizzat kendisi tarafından karşılanmak üzere yapılmıştır.⁹⁰⁶

Hastahaneye devrin önemli hekimlerinden Sinan b. Sâbit başhekim olarak atandı.⁹⁰⁷ Ayrıca buraya doktorlar, hizmetçiler ve kayyumlar atandı. Bu hastahanenin aylık masrafı 600 dinardı⁹⁰⁸. Kıftî, yıllık 7.200 dinar olan bu tahsisatın Yusuf b. Yahya el-Müneccim tarafından organize edildiğini; Sinân b. Sâbit’in hiçbir şekilde bu harcamalara karışmadığını rivayet etmektedir.⁹⁰⁹ Bazı tarihçiler de küsüratı atarak yıllık masrafın 7000 dinar olduğunu belirtmektedirler.⁹¹⁰

Sinan b. Sâbit tıp sahasındaki büyük yeteneği, ilmi, bilgisi yanı sıra âlim, fâzıl, felsefe ve hikmette otorite bir kimseydi.⁹¹¹ Bağdat’ta bir kimsenin mesleğini icra edebilmesi o devirlerde ancak Sinan b. Sâbit’in imtihanından geçmesi ve müsaade etmesi ile mümkün olurdu. Zira bir defasında “hekim” diye geçinen bir kimse, bir hastayı yanlış bir şekilde tedavi etmiş, fakat hasta ölmüştü. Bunun üzerine Muktedir, Bağdat ve civarındaki hiçbir hekimin mesleklerini icra etmelerine müsaade etmedi. Ancak, Sinan b. Sâbit’in imtihanını kazananlara müsaade etti.⁹¹² Sinan b. Sâbit’in bu şekilde imtihan ederek hâkimlik yapmasına müsaade ettiği kimselerin sayısının kaynaklarda 900 kişi kadar olduğu bildirilmektedir.⁹¹³ Bu aynı zamanda Bağdat ve civarındaki doktorlar hakkında bize bazı fikirler vermektedir ki, bu son derece yeterli bir rakam olsa gerektir. Bu durum aynı zamanda o devirlerde İslam kültür ve medeniyetin önemli bir beşiği olan Bağdat’ta müslümanların hekimlik ve tıp ilmine ne kadar önem verdiklerini göstermektedir.⁹¹⁴

⁹⁰⁵ Zehebî, Târîhu’l-İslâm, XXXI/25; İbn Takriberdî, en-Nücûmü’z-Zâhira, III/193

⁹⁰⁶ Kitapçı, Zekeriya, Abbâsî Hilafetinde Örnek Bir Türk Anası: Şağab Hatun, İstanbul 1991, s. 29

⁹⁰⁷ Zehebî, Târîhu’l-İslâm, XXXI/25; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/137; İbn Takriberdî, en-Nücûmü’z-Zâhira, III/193; Kehhâle, Alemu’n-Nisâ, V/67

⁹⁰⁸ İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/137

⁹⁰⁹ Kıftî, s. 133

⁹¹⁰ Zehebî, Târîhu’l-İslâm, XXXI/25; İbn Takriberdî, en-Nücûmü’z-Zâhira, III/193

⁹¹¹ Kitapçı, Abbâsî Hilafetinde Örnek Bir Türk Anası: Şağab Hatun, s. 30

⁹¹² Zirikî, Kâmûsu’l-A’lâm, III/206

⁹¹³ Suyûtî, Târîhu’l-İslâm s. 381

⁹¹⁴ Kitapçı, Abbâsî Hilafetinde Örnek Bir Türk Anası: Şağab Hatun, s. 30

bb) el-Bîmâristân-ı el-Muktedir

306/918 tarihinde dönemin önemli tabibi olan Sinan b. Sâbit, Halife Muktedir'e kendisinin de bir hastahane yaptırmasını tavsiye etmiş ve Halife de bu teklifi uygun bularak Bağdat şehrinin 4 önemli giriş bölgelerinden biri olan "Babü's-Şâm" mevkiinde bir hastahane yapılmasını emretmiştir. Bu hastaneye de "el-Bimaristânü'l-Muktedir" adı verildi. Halife, bu hastane için her ay iki yüz dinar ödenek ayırdı.⁹¹⁵

Aynı zamanda Muktedir'in annesi Şağab'ın kurduğu hastahanenin Bağdat halkı tarafından büyük bir rağbet ve hüsnü kabul gördüğüne de en iyi bir delil olması gerektir. Belki de halkın bu aşırı rağbet ve izdihamı sebebiyledir ki, Sinan b. Sâbit, Bağdat'ın bir başka semtinde, halifeden topluma sağlık hizmetleri vermek üzere yeni bir hastahanenin kurulmasını istemiş ve Muktedir'de bu teklifi hiç çekinmeden kabul etmiştir. Böylece Abbâsî hilafetinde ilk defa bir halife ve anası halkın medeni ihtiyaçlarını karşılamak ve insan sağlığına hizmet için hastahane inşa etmiş oluyordular.⁹¹⁶

bc) Ali b. İsa Hastahanesi (Harbiye Hastahanesi)

Ali b. İsa birinci vezirliği döneminde 302/914 yılında Bağdat'ın Harbiye semtinde kendi adıyla anılan veya yapıldığı yere nisbetle Harbiye olarak anılan bu hastaneyi kendi imkanlarıyla yaptırmıştır.⁹¹⁷ Ali b. İsa özel doktoru olan Ebû Osman Saîd b. Yakub ed-Dımeşkî'yi hastanenin başhekimini olarak görevlendirdi.⁹¹⁸

Ali b. İsa vezirliği döneminde insan sağlığına çok büyük önem vermiştir. O, hapishanelerde bulunan kişilerin sayılarının çokluğunu dile getirerek hapishane şartlarının kötü olması sebebiyle mahkumların maruz kaldıkları hastalıkları tedavi hususunda yeterli imkana sahip olmadıklarını vurgulayarak, mahkumların tedavi için iyi imkanlar elde edemediklerini ve Sinan b. Sâbit'ten görevlendireceği hekimlerin her gün hapishanelere giderek yanlarında götürecekleri ilaçlarla hasta olan mahkumları tedavi etmelerini emretti.⁹¹⁹

Ali b. İsa, Sinan b. Sâbit'e gönderdiği başka bir emirde ise: "Sevâd bölgesinde hastalıkların çok yaygın olduğu, ancak onlara müdahale edecek yeterli sayıda hekimlerin bulunmadığını, gerekli ilaç ve yardımcı malzemelerle hekimlerin Sevâd bölgesine gönderilmesini, tüm bölgeyi tarayarak ihtiyaç olduğu ölçüde yerleşim birimlerinde kalmasını istemektedir." Dönemin başkeminin hazırladığı grup sevâd

⁹¹⁵ İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, XIII/178; İbnü'l-Esîr, VIII/115; Kıftî, s. 133; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/128

⁹¹⁶ Kitapçı, Abbâsî Hilafetinde Örnek Bir Türk Anası: Şağab Hatun, s. 31

⁹¹⁷ İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, XIII/151

⁹¹⁸ Corci Zeydân, age, III/209

⁹¹⁹ Kıftî, s. 132; İbn Ebî Üsaybia, s. 301

bölgesine gelerek gerekli çalışmayı yapmış ve Yahudilerin çoğunlukta olduğu yer olan Sûrâ geldiklerinde ne yapmaları gerektiğini Sinan b. Sâbit'e sormuşlar, Sinan b. Sâbit'te görüş almak için vezire sorması üzerine Ali b. İsa da: "Zimmi olsun hayvan olsun her canlının kendi nazarlarında eşit olduğunu, ancak hayvanlardan önce insanların, zimmilerden önce de Müslümanların tedavi edilmesinin daha uygun olacağını" bildirmişti.⁹²⁰

bd) İbnü'l-Furât Hastahanesi

İbnü'l-Furât 311/923 yılında Bağdat'ın Derbülmuḥaddal mahallesinde⁹²¹ bir hastahane yaptırdı. İbnü'l-Furât kendi imkanlarıyla yaptırdığı bu hastanenin masrafları için aylık iki yüz dinar ödemekteydi.⁹²²

c) Cami

Muktedir'in annesi Şağab tarafından Bağdat'ın "Katîatü'd-Dakîk" mevkiinde yapılan camiye, yapıldığı yere nisbetle "Katîatü'd-Dakîk Cami" adı verilmiştir. Halk arasında bu camide Hz. Peygamber'in geceleri namaz kıldığını dair bazı şaiyalar çıkmış, bu durum caminin itibarını arttırmıştır.⁹²³

Hatîb el-Bağdâdî'nin rivayetlerinde bu caminin muhtelif zamanlarda restore edildiği anlaşılmaktadır. Abbâsî halifelerinden et-Tâî Lillah döneminde (362-380/973-991) cami yeniden tamir edilerek genişletilmiş ve Cuma günleri daha kalabalık bir cemaatin ihtiyacını karşılayacak bir hale getirilmiştir.⁹²⁴

9) Muktedir Döneminde İsyanlar

a) Karmatîler'in İsyanı

aa) Karmatîler'in Ortaya Çıkışı ve Muktedir Dönemine Kadar Faaliyetleri

Karmat kelime olarak, adımları küçük atarak yürümek, adımları sık sık ve hızlı atarak yürümek, yazıyı sık, ince ve küçük yazmak, gözlerinde kırmızılık olan insan, kırmızı tüğla, kiremit, acele etmek,⁹²⁵ anlamlarına gelirken, Bernard Levis ve Desae, karmat kelimesini çiftçi, avamdan olan, hile, tuzak ve dolandırıcı anlamlarına geldiğini

⁹²⁰ Kiftî, s. 132-133

⁹²¹ Mahalle, ismini, Halife Mehdî'nin mevlası el-Muḥaddal b. Zimâm'a nisbetle almıştır. Yâkût el-Hamevî, Mu'cemu'l-Buldân, II/448

⁹²² İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, XIII/220

⁹²³ Hatîb el-Bağdâdî, Târîhu Bağdâd, I/110

⁹²⁴ Hatîb el-Bağdâdî, Târîhu Bağdâd, I/110

⁹²⁵ İbn Manzûr, Lisânü'l-Arab, II/208, 246, 247; VIII/370,377; XII/607; XIV/74, 422; Fîrûzabâdî, Kâmûsu'l-Muhît, I/208, 396, 880, 1212, 1383

belirtmektedir.⁹²⁶ Karmat kelimesinin nereden geldiği konusunda farklı rivayetler vardır. Mes'ûdî, Karmatîler'in Sudan halkına mensup olduğunu belirtirken,⁹²⁷ bazıları da Libya'dan getirilen Garamahılar yahut Garamantlar olduğunu ve adlarının Arap diline karamita veya Karmatiyyun şeklinde geçtiğini belirtirler.⁹²⁸ İbn Miskevyh, Karmatîler'in ve liderleri Hamdân'ın Arap asıllı olduğunu, karmat isminin Sevâd bölgesinde Benû Ukayl'ın kolu Benû Karmat'tan geldiğini rivayet etmektedir.⁹²⁹ Louis Massignon ismin Vâsıt'taki mahalli Ârâmî lehçesinde "gizleyen hileci" anlamındaki kurmatadan,⁹³⁰ Viladamir İvanow ise Aşağı Mezopotomya da "köylü ve çiftçi" yerine kullanılan Karmita yahut karmutadan geldiğini belirtmektedir.⁹³¹

İbnü'l-Cevzî el-Muntazam adlı eserinde Karmatîlere bu ismin verilmesi konusunda altı görüş belirtmektedir:⁹³²

- 1- Muhammed b. el-Verrâk adımlarını sık sık atarak yürüdüğünden kendine "el-mukarmat" denilmiştir.
- 2- Sevâd bölgesinde çiftçilikle uğraşan reislerine karmataviye veya karmûtiyye denilmiştir.
- 3- İsmail b. Ca'fer es-Sâdık'ın Karmat isimli kölesi, etrafındaki insanları etkilediği için bu ad verilmiştir.
- 4- Bazı davetçiler "Kuramiyye, ya da Keremye" denilen adamın evine misafir olarak geldiler. Bu adam onların davetini kabul edince ona karmat ismini verdiler.
- 5- Bazı davetçiler "Kuramiyye ya da Keremye" denilen adamın evine misafir olarak geldiler. Bu adam onların görüşlerini kabul etti. Bu adamın ismini tahfif ederek ona karmat adını verdiler.
- 6- Davetçileri olan Hamdân b. Karmat'a nispetle, onun müntesiplerine "el-Karmatiyye" adı verildi.

Karmatîler'e "Karmatî" denilmesinin sebebini Hatîb el-Bağdâdî şöyle açıklamaktadır: "Bâtıniyye'ye davet hususunda kendisine Hamdân Kırmıt (Karmat) denen bir adam ortaya çıktı. Ona ya yazısını yengeç gibi karmakarışık yazdığı, ya da sık

⁹²⁶ Hammâdî, Muhammed b. Mâlik b. Ebî'l-Fedâil, Keşfu Esrârî'l-Bâtıniyye ve Ahbârî'l-Karâmita, Basım yeri belli değil, 1986, s. 5

⁹²⁷ Mes'ûdî, Murûcû'z-Zeheb, II/20

⁹²⁸ Abdülmecid Âbidîn, "el-Karmatiyyûn", el-Mecelletü't-Tarihîyyetü'l-Mısıriyye, Kâhire 1963, XI/167-169

⁹²⁹ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, II/129

⁹³⁰ Louis Massignon, "Karmatiler", İA, İstanbul 1993, VI/353

⁹³¹ Hizmetli, Sabri, "Karmatiler", DİA, İstanbul 2001, XXIV/510

⁹³² İbnü'l-Cezî, el-Muntazam, V/111-113; Hammâdî, Keşfu Esrârî'l-Bâtıniyye ve Ahbârî'l-Karâmita, s. 5-6

adımlarla yürüdüğü için bu lakap (kırmıt) verilmiştir. Ortaya çıkışını ilk günlerinde Kufe civarındaki zirai bölgelerin çiftçilerinden biri idi. el-Karamita ona nisbet edildi.⁹³³ İlk defa Kufe Sevâd'ında⁹³⁴ ortaya çıkan ve Halife Mu'tazîd döneminde silahlı eylemlerine başlamış bulunan Karmatîler'in, gerçekte uzun bir zamandan beri gizli olarak teşkilatlanmakta olan İsmailiyye mezhebinden oldukları bilinmektedir. Bu isyan hareketinin bu isimle anılması, İsmâîlî davetini bu bölgede örgütleyen ve başarıya ulaştıran Hamdân b. Eş'as'a nispet edilen Karmat lakabı sebebiyledir.⁹³⁵

Karmatiliğin ortaya çıkışı konusunda kaynaklarda iki farklı rivayet bulunmaktadır. Bunlardan birincisi Taberî ve İbnü'l-Esîr'in rivayetidir. Muhammed b. Davut b. el-Cerrâh, hapiste bulunan Karmatîler'den bir grubu hem Karmatîler, hem de Zikreveyh hakkında bilgi almak için sorguladı. -Zikreveyh daha önce öldürülmüştü-. Sorguya çekilenler Zikreveyh'in bacanağı olan adamı işaret ederek Karmatîler ve Zikreveyh hakkında ondan bilgi almasını istediler. Adam da bildiklerini şöyle anlattı: Huzistan taraflarından zühd ve takva ehli bir adam Kûfe Sevâd'ına gelerek Nehreyn diye isimlendirilen bir yere yerleşmişti. Kendi halinde yaşayan ve vaktini daha çok ibadetlerle geçiren bu kişi, yanına gelenlere dini konulardan söz etmekte ve dünyanın geçiciliğini anlatmaktaydı. Aradan belli bir zaman geçtikten ve insanların kendisini daha iyi tanımasından sonra, bir günde kılınması gereken farz namazın elli vakit olduğunu ve insanları Ehl-i Beyt'ten olan bir imama davet ettiğini bildirmeye başladı. Daha sonra bir müddet hurma bahçesi bekçiliğini yapan bu kişi hastalandığında, yanına gidip geldiği bakkal tarafından bakımının sağlanması için köy halkından öküzleri ile yük taşımacılığını yapan ve gözlerinin aşırı kırmızılığından dolayı kendisine "keremite" adı verilen bir şahsa teslim edildi. Bundan sonra bakımını üstlenen Keremite'nin adıyla anılmaya başlanan bu şahıs, iyileştikten sonra önceden olduğu gibi insanların kendi mezhebine davet etmeyi sürdürdü. Bu arada mezhebine giren kişilerin her birinden kendisine biata davet ettiği imam adına bir dinar toplarken, ayrıca Hz. İsa'nın havarilerine benzettiği 12 nakip seçerek onları mezhebi yaymakla görevlendirdi. Kısa zamanda bölge halkından birçok kişinin davetini kabul etmesi ve onun tavsiye ettiği şekilde yaşamaya başlaması üzerine, bölgede ziraat işleri aksamaya başlamıştı. Bu

⁹³³ Abdülkahir el-Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdulkâhir b. Tâhir b. Muhammed, el-Fark Beyne'l-Fırâk, çev. Ethem Ruhi Fiğlalı, İstanbul 1979, s. 259

⁹³⁴ Kûfe Sevâdî, Kuzeyde Musûl, güneyde Abadan ve batıda Kâdisiyye'den Hulvân'a kadar uzanan Fırat ile Dicle arasındaki verimli bölgeye verilen addır. Yâkût, Mu'cemu'l-Buldân, II/273

⁹³⁵ Hizmetli, "Karmatiler", DİA, XXIV/510; Yılmaz, Abbâsîler, s. 222

bölgenin arazilerini işletmekte olan Heysem, işlerinin aksama nedenini bu adamın yaptığı tavsiyeler olduğunu öğrenince onu hapsettirdi. Bir cariye'nin yardımı ile hapisten kaçmayı başaran bu kişi, daha sonra kendisine nasıl kurtulduğu sorulduğunda, cariye'nin yardımından bahsetmeyerek hiç kimsenin kendisine zarar veremeyeceğini söyledi. Bu durum onun halkın gözündeki itibarını daha da artmasına neden olmuş ve köy halkı bir yerden alınarak başka bir yere konulduğuna inanmaya başlamıştır. Daha sonra kendisine bir zarar gelmesinden endişe eden bu adam, buradan uzaklaşarak Şam taraflarına gitti. Adamın ortadan kaybolmasından sonra kendisine verilen Kermite lakabı daha da hafifleterek Karmat şeklinde söylenmeye başlandı. Taberî, rivayetin hemen ardından Muhammed b. Dâvûd'dan bildirilen haberde öküzleri ile yük taşımacılığı yapmakta olan ve Karmat diye adlandırılan kişinin isminin Hamdân olduğu belirtmektedir.⁹³⁶

İkinci rivayet ise farklı bir senaryo ile anlatılmaktadır. Bu rivayete göre Kufe'ye gelen şahsın kim tarafından gönderildiği, ismi ve ondan sonra hareketin başına Hamdân'ın geçtiği daha açık bir şekilde dile getirilmektedir. Bu rivayetin Taberî'de zühd ve takva ehli bir adam olarak nitelenen kişinin dâî Hüseyin el-Ahvâzî olduğu ve Selemiye'de oturmakta olan İsmâîlî lider Ahmed b. Abdullah tarafından gönderildiği anlaşılmaktadır. Söz konusu rivayette dâî Hüseyin el-Ahvâzî ile Hamdân b. Karmat'ın karşılaşması da farklı bir anlatımda sunulmaktadır. Buna göre bu ikisinin karşılaşması, tanışması ve Hamdân'ın bu mezhebi kabul edişi Hüseyin el-Ahvâzî'nin bölgeye ulaştığı ilk günlerde olmuştur. Kufe Sevâdın'a ulaşan Hüseyin el-Ahvâzî burada karşılaşmış olduğu, öküzleri ile yük taşımacılığı yapmakta olan Hamdân b. Karmat'a Kuss Behram'a nasıl gidileceğini sorar. Hamdân'ın aynı yöne gitmekte olduğunu bildirmesi üzerine ikisi birlikte yolculuk yapmaya başlar. Yolda Hüseyin el-Ahvâzî'nin hareketlerine ve anlattıklarına büyük bir hayranlık duyan Hamdân b. Karmat ile birlikte bu bölgede İsmâîlî davetini yaymaya başlar. Taberî'de olduğu gibi bu rivayette de Hüseyin el-Ahvâzî'nin burada ikamet ettiği sürece gayet zühd ve takva ehli bir hayat yaşadığı ve Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer b. Şihâb el-Adevî'nin hurma bahçesinin bekçiliğini yaptığı kaydedilir. Şam taraflarına gittiği söylenen birinci rivayetten farklı olarak, burada Hüseyin el-Ahvâzî'nin 264/877-878 yılında vefat ettiği ve yerine bu daveti yayma görevinin Hamdan b. Karmat'a verildiği belirtilmektedir. Bu rivayete eklenen yorumda ise Hüseyin el-Ahvâzî tarafından gösterilen bu dindar yaşayışın

⁹³⁶ Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, V/601-602; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII/444-449

samimi olmadığı, insanları kandırabilmek için böyle bir yola başvurulduğuna dikkat çekilmektedir.⁹³⁷

Hüseyin el-Ahvâzî'nin Kufe Sevâdî'na gelmesiyle birlikte bölgeye ulaşan ismailiye mezhebi veya bu bölgedeki yeni adı ile Karmatîlik hareketi, zeki bir kişiliğe sahip olan Hamdân b. Karmat'ın faaliyetleri neticesinde büyük bir başarı elde etmiş ve Güney Irak'ın çeşitli bölgelerine yayılma göstermiştir.⁹³⁸

Kısa süre içerisinde bu yeni hareketin bu kadar başarılı olup, geniş alanları yayılmasının sebeplerini şöyle belirtebiliriz:

1- Bu dönemde Şia dünyasında yaşanan önemli bir gelişme meydana geldi. Şia'nın on birinci imamı Hasan el-Askerî'nin (260/874) tam bu esnada yerine halef bırakmaksızın vefat etmiş olması İmamiyye Şia'sının büyük bir buhran dönemine girmesine ve taraftarları arasında kafa karışıklığına yol açmıştı.⁹³⁹ Bunun ötesinde bu zamana kadar izlenilen pasif siyasetten ve çekingenlikten hoşlanmayanlar için, İsmaililer'in bu devrimci ve Muhammed b. İsmâil'in çok kısa bir zaman sonra dönerek dini ve adaleti yeniden kuracağını vaad eden Mehdici anlayışı gayet cazip bir durum arz etmekteydi. Bütün bu gelişmeler, bölgede ortaya çıkmış yeni bir hareket olan karmatiliğin gelişmesiyle ve taraftar kazanması için çok uygun bir zemin hazırlamıştır.⁹⁴⁰

2- Abbâsî Devleti'nin içerisinde isyanlar ve siyasi istikrarsızlık yüzünden yeni oluşumla ilgilenilmemesi, Abbâsî Devleti'nde 255–270/869–883 yıllarında ortaya çıkan ve isyanların en önemlilerinden biri olup on beş yıl süren ve Güney Irak'ı tahrip eden Zenc isyanı ile mücadele etmek zorunda kalan Abbâsî Devleti'nin, sessiz sedasız teşkilatlanan bu yeni oluşuma karşı herhangi bir refleks gösterememeleridir.⁹⁴¹ Ayrıca Abbâsî ordusunun 266/879 yılında Zenc isyanıyla mücadele etmek zorunda kalması⁹⁴² ve Halife Mu'temid'in devlet yönetimindeki otoriteyi sağlayamaması sebebiyle Abbâsî Devleti'nin idaresi altında bulunan bölgelerde karışıklıklar meydana gelmiş, yöneticiler

⁹³⁷ Nüveyrî, Nihâyâtü'l-Ereb, XXV/189-191;

⁹³⁸ Yılmaz, Abbâsîler, s. 229

⁹³⁹ Öz, Mustafa, İmamiyye Şiasında Onikinci İmam ve Mehdî İnancı, İstanbul 1995, s. 24-30; Fırlalı, Ethem Ruhi, İmamiyye Şiası, İstanbul 1984, s. 170-171; Algar, Hamid, "Hasan el-Askerî", DİA, İstanbul 1997, XVI/289

⁹⁴⁰ Daftary, Farhad, Muhalif İslâm'ın 1400 Yılı, İsmaililer, Tarih ve Kuram, trc. Ercüment Özkaya, Ankara 2001, s. 148-149

⁹⁴¹ Daftary, Muhalif İslâm'ın 1400 Yılı, İsmaililer, Tarih ve Kuram, s. 148-149; Hizmetli, "Karmatiler", D.İ.A., XXIV/510

⁹⁴² Taberî, Târîhu'l-Ümem ve'l-Mulûk, V/523-524; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VII/329-332

bağımsız hareket ederek, devletin içinde bulunduğu acziyeti fırsat bilerek halka büyük sıkıntılar yaşatmışlardır.⁹⁴³

3- Bu hareketin, taraftarlarının çoğunluğunun fakir ve köylülerden oluştuğu dikkate alınırsa, ekonomik ve sosyal durum ön plana çıkmaktadır. Çünkü bu hareket zengin fakir ayrımı gözetmeksizin herkesin eşit olacağını savunuyordu.⁹⁴⁴ Nitekim Daftary, kısa zaman sonra gelerek dünyada adaleti tesis edecek Mehdilik esası üzerine odaklanan III/IX yüzyıl İsmâililiği, farklı kökenlerden gelen halk yığınlarına en çekici gelen çağrı olduğuna ve yeterli örgütlenmesini tamamladıktan sonra yetenekli propagandacılar sayesinde giderek artan sayıda yandaş kazandıklarına dikkat çeker. Daha başından beri toplumsal şikâyetlere ve eşitsizliklere özel bir dikkat göstermiş olan hareketin toplumsal protesto hareketi niteliğinde, Abbâsî düzenine karşı ciddi bir tehdit haline geldiği tespitinde bulunur.⁹⁴⁵

Hamdân b. Karmat'ın Kûfe Sevâd'ında örgütlenme faaliyetlerinde en büyük yardımcısının kayın biraderi Abdân⁹⁴⁶ olduğu belirtilmektedir. Başlangıçta Hamdân b. Kramat'a ve kayın biraderi Abdân'a katılanlar arasında Zikreveyh b. Mihreveyh es-Selmânî, Cülendi'r-Râzî, İkrime el-Bâbîlî, İshak es-Sürânî, Uteyf en-Nîlî bulunmaktadır. Bunlar yeni oluşumun görüşlerini yaymak ve taraftar toplamak amacıyla Sevâd bölgesinin çeşitli yerlerine dâî olarak gönderildiler. Bu dâîlerin faaliyeti sonucunda Vâsît bölgesi çevresinde Arap kabililerinin çoğunun katılımını sağladılar. Özellikle bu kabililer arasında İcl kabilesinden Benû Şeybân ve Benû Dubay'a, Bekir b. Vail kabilesinden Benû Yeşkür bulunmaktaydı. Yeni katılımlarla daha da güçlenen Hamdân'ın parasal ihtiyacı karşılamak için davete katılanlardan miktarı gittikçe artan bir takım vergiler aldığı görülmektedir. Değişik isimler altında toplanan bu vergilere delil bulmak için, Kur'an-ı Kerim'den çeşitli ayetler tevil edilmekteydi. Başlangıçta kadın, erkek ve çocuklardan olmak üzere her birinden fitre adı altında bir dirhem alınırken, daha sonra bu miktar buluş çağına erişmiş olanlardan toplanmak üzere "hicre" adı altında bir dinara yükseltildi. Bir müddet sonra "bulga" adı altında yedi dinar olarak toplanan bu vergi, kısa zaman sonra herkesin kazancının beşte birini (humus) vermesi şekline dönüştürüldü. En sonunda ise kişinin özel mülk edinme hakkını ortadan kaldıran, bütün mal ve kazancı ortak kullanıma sunan ülfet sistemine

⁹⁴³ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VII/336

⁹⁴⁴ el-İşş, Yusuf, Târîhu Asri'l-Hilafeti'l-Abbâsiyye, Dimeşk 1982, s. 158-1591

⁹⁴⁵ Daftary, Muhalif İslâm'ın 1400 Yılı, İsmaililer, Tarih ve Kuram, s. 155-156; Yılmaz, Abbâsîler, s. 231

⁹⁴⁶ İbnü'n-Nedîm, Fihrist, s. 238

geçildi. Hatta o kadar ileriye gidilmişti ki, bu ortak kullanıma kadınlar da dahil edilmişti. Toplumda zengin fakir ayrımını ortadan kaldırmayı amaçlayan bu uygulama göre, hiç kimse kılıç ve silahtan başka veya mala sahip olamayacaktı ve herkesin ihtiyacı seçilmiş kimselerin yanında toplanacak olan mallardan karşılanacaktı.⁹⁴⁷ Hamdân b. Karmat 277/890 yılında Kûfe Sevâd'ında Fırat yakınlarında bulunan bir köyde kendisine kale yaptırdı. Taraftarlarının Dâru'l-Hicre adını verdiği bu yerde toplanmalarını emretti.⁹⁴⁸ Hamdân b. Karmat'ın Abbâsî Devleti'nin hâkim olduğu bir yerde böyle bir kale yaptırması, onun mali bakımdan güçlendiğini, taraftarının arttığını ve merkezi idarenin zayıfladığını göstermekteydi.

İktisadî ve askerî yönden güçlenen karmatilerin ilk defa Mu'tazîd döneminde silahlı eylemlerine başladıkları görülmektedir. Bayreyn'i ele geçirip burada önemli bir güç haline gelen Ebû Said el-Cennâbî komutasındaki Karmatîler, Rebûlevvel veya Rebûlâhîr 287/Mart-Nisan 900 tarihinde harekete geçerek Hecer çevresini kuşatma altına aldılar, diğer bir grup da Basra çevresine yaklaşması üzerine durumun ciddiyetini anlayan Basra Valisi Ahmed b. Muhammed b. Yahya el-Vâsıkî bir mektupla durumu Halife el-Mu'tazîd'a bildirdi. Bu ayın sonunda Halife Mu'tazîd içerisinde üçer yüz asker bulunan 8 tekneyi yardıma gönderdi. Bununla yetinmeyen halife, Basra'yı içinde bulunduğu durumdan kurtarmak için bir ordu hazırlanmasını emretti.⁹⁴⁹

Halife Mu'tazîd, el-Abbâs b. Amr el-Ğanevî'yi Fâris valiliğinden azlederek kendisini Yemâme ve Bahreyn Valiliğine atadı⁹⁵⁰ ve iki bin kişilik bir orduyla Rebûlâhîr 287/Nisan-Mayıs 900 tarihinde karmatilerle savaşmak üzere bölgeye gönderdi. Abbâs b. Amr el-Ğanevî, el-Firk denilen yerde karargâh kurdu. Burada birkaç gün kalıp gönüllü askerlerin orduya katılmasıyla Basra'ya oradan da Bahreyn ve Yemâme'ye gitti.⁹⁵¹ Öğleden sonra iki taraf savaşa başladı. Ancak karanlık bastırınca savaşa ara verildi. Gece olunca Abbâs b. Amr el-Ğanevî'nin ordusunda bulunan Benû Dâbbe Araplarından üç yüz kişi Basra'dan katılan gönüllülerin savaş alanını terk etmesiyle Abbâsî ordusu büyük bir güç kaybına uğramıştı. Buna rağmen Abbâsî ordusu sabahın erken saatlerinde savaşa başladı ve iki taraf arasında şiddetli çarpışmalar meydana geldi. Bu arada sol kanat komutanı Ahmed b. İsa b. Şeyh'in ğulâmı Necah'ın Ebû Said el-Cennâbî'nin ordusunun sağ kanadına yüz kişilik bir kuvvetle hücum ettiyse

⁹⁴⁷ Nüveyrî, Nihâytü'l-Ereb, XXV/193-195

⁹⁴⁸ Nüveyrî, Nihâytü'l-Ereb, XXV/228-229

⁹⁴⁹ Taberî, Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk, V/631; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VII/498-499

⁹⁵⁰ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VII/499

⁹⁵¹ Taberî, Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk, V/632; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VII/499

de Abbâsî ordusunun Karmatîler karşısında mağlup olmasına engel olamadı. Savaş sonun Abbâs b. Amr el-Ğanevî'nin de içinde bulunduğu 700 kişi esir alındı. Esir alınanlar Ebu Said el-Cennâbi'nin huzuruna getirildi. Ebu Said el-Cennâbî, Abbas b. Amr el-Ğanevî dışındaki esirleri öldürtüp, yaktırdı. Receb ayının sonunda meydana gelen bu yenilginin haberi 4 Şaban 287/4 Ağustos 900 tarihinde Bağdat'a ulaştı.⁹⁵²

Abbâs b. Amr el-Ğanevî, Ebû Said el-Cennâbî'nin yanında birkaç gün kaldıktan sonra, Ebû Said tarafından olup bitenleri halifeye anlatması için serbest bırakıldı. Ebû Said, Abbâs b. Amr el-Ğanevî'yi serbest bırakırken içinde gizli bilgilerin olduğunu bildirdiği bir kutuyu kendisine verdi.⁹⁵³ Ebû Said, Abbâs b. Amr el-Ğanevî'nin yanına adamlarını verdi ve ihtiyaçları olan su ve yiyecek de verdi ve adamlarına: “Abbas b. Amr'ı gideceği yere sağ salım götürmelerini emretti.” Adamlar tarafından sahile getirilen Abbâs b. Amr el-Ğanevî, deniz yoluyla Übüle'ye oradan da Ramazan 287/Ağustos-Eylül 900 tarihinde Bağdad'ta ulaştı. Halife Mu'tazid'a olup bitenleri anlattı ve halife tarafından hilatler giydirilip, evine gönderildi.⁹⁵⁴

İbün'l-Esir'in rivayetine göre Abbâs b. Amr, Halife Mu'tazid'in yanına gidip olup bitenleri anlatınca, Halife kendisini kınayıp azarladı. Abbâs b. Amr yanında bulunan kutuyu halifeye verdi. Halife kutuyu açmadan önce şu değerlendirmede bulundu: “Vallahi bunun içinde hiçbir şey yoktur. O bu kutuyu göndermekle çok sayıdaki Abbâsî ordusu içerisinden sadece bir kişiyi bana gönderdiğini bildirmeyi kastediyor.” dedi. Halife kutuyu açtı ve kutunun içerisinde hiçbir şey yoktu.⁹⁵⁵

Karmatîler'in önemli bir güç haline geldiğini ve halkın onlardan ne kadar korktuğunu şu olay iyi bir şekilde ortaya koymaktadır. Abbâsî ordusunda bulunup da savaştan sağ olarak kurtulanlar Basra'ya dönmek için yola çıktılar. Bunların yanında yiyecek, içecek ve giyecek de bulunmuyordu. Basra'dan bunları karşılamak üzere hareket eden yaklaşık dört yüz kişi ve savaştan sağ olarak kurtulanlar yolda Benû Esed kabilesi tarafından öldürüldüler. Bu olay, Basra halkı üzerinde korku ve endişe meydana getirdi. Bunun üzerinde Basralılar memleketlerini terk etmek istediler. Ancak vali Ahmed b. Mehammed el-Vâsıkî buna mani oldu.⁹⁵⁶

⁹⁵² Taberî, Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk, V/633; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VII/499

⁹⁵³ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VII/500

⁹⁵⁴ Taberî, Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk, V/634

⁹⁵⁵ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VII/500

⁹⁵⁶ Taberî, Târîhu'l-Ümem ve'l-Mulûk, İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VII/500

Halife Müktefî 289-295/901-907 tarihlerinde hilafette kaldığı süre içerisinde⁹⁵⁷ Zikreveyh b. Mihreveyh liderliğindeki Karmatî isyanıyla mücadele etmek zorunda kaldı. Bu dönemde Zikreveyh b. Mihreveyh oğulları vasıtasıyla Kûfe çevresinde yaşayan Esed, Tay, Temim ve diğer Arap kabileleri arasında görüşlerini yaymaya çalıştı. Bu arada kabilelerin Sevâd bölgesindeki insanları gibi görüşlerine itibar edileceğini zannetti. Fakat onun görüşlerine bu Arab kabileleri icabet etmediler. Burada umduğunu bulamayan Zikreveyh b. Mihreveyh oğullarını Kufe ile Dimeşk arasında ve Tedmur yolu üzerinde bulunan Kelb kabilesine gönderdi. Buraya gelen Zikreveyh'in çocukları, Ali b. Ebî Tâlib ve Muhammed b. İsmail b. Ca'fer'e tabi olduklarını halifeden korktuklarını ve kendilerine sığındıklarını söylediler. Kelb kabilesi de onları kabul etti. Zikreveyh'in çocukları yavaş yavaş kendi görüşlerinin propagandasını yaparak taraftar toplamaya çalıştılar. Bu propaganda faaliyetleri sonucunda sadece Benû'l-Uleys ve Benû'l-Esbağ kabileleri onların görüşlerini kabul etti. Zikreveyh b. Mihreveyh, Şeyh lakaplı, Ebû'l-Kâsım künyeli oğlu Yahya'yı bu hareketin aşına geçirdi. Belli bir güce erişen Yahya b. Zikreveyh harekete geçti ve Fırat Nehrinin batı yakasından Diyâr-ı Mudar'a bağlı Rusâfe mevkiinde Mu'tazîd'in mevlası Sübük ed-Deylemî, İbnü'l-Esîr'in rivayetine göre Şebel ed-Deylemî, Karmatîler'e karşı koymaya çalıştı, fakat yapılan savaşta Sübük ed-Deylemî öldürüldü ve Rusâfe mescidi yakıldı. Daha sonra Karmatîler yollarına devam ederek önlerine çıkan köyleri yakıp yıktılar ve Harun b. Humâreveyh'in valisi olduğu Şam bölgesine yaklaşması üzerine vali, Tuğc b. Cuff komutasında bir orduyu karşı koymasına için görevlendirdi. Tuğc b. Cuff ile birkaç defa karşılaşan Karmatîler onları hezimete uğratarak Dimeşk şehrini muhasara ettiler.⁹⁵⁸ Tuğc b. Cuff, Rebîulâhîr 290/ Mart-Nisan 903 tarihinde Beşir komutasında karmatiler üzerine sevk ettiyse de başarılı olamadı ve ordu hezimete uğradı, ordu komutanı Beşir de öldürüldü. Dimeşk şehrinin muhasara altında olması, Dimeşk halkının zor anlar yaşaması, Tuğc b. Cuff'un etrafında az bir askerin kalması, onların da her an öldürülmesi söz konusu olduğu haberleri üzerine Bağdat'tan bir grup toplanıp durumu halifeye bildirip, ondan yardım etme sözü aldılar. Bu esnada Mısırlılar, Dimeşk halkına yardım etmek amacıyla İbn Tûlûn'un ğulâmı Bedir el-Kebîr komutasında bir ordu gönderdiler. Tuğc b. Cuff ile birleşen bu ordu Dimeşk önlerinde Karmatîler ile yapılan savaşı kazandılar ve 290/903 yılında Yahya b. Zikreveyh'i öldürdüler.⁹⁵⁹

⁹⁵⁷ Taberî, Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk, V/638,670

⁹⁵⁸ Taberî, Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk V/642-643; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VII/511-512

⁹⁵⁹ Taberî, Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk, V/643; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VII/523

Yahya b. Zikreveyh'in öldürülmesinden sonra Karmatîler, kardeşi Hüseyin b. Zikreveyh'in etrafında toplandılar. Hüseyin b. Zikreveyh taraftarlarının biatını aldıktan sonra kendine Ahmed b. Abdullah ismini ve Ebû'l-Abbâs künyesini verdi. Daha sonra yüzünde bir ben çıktığından dolayı kendisine Sahibu'sh-Şâme adı verildi. Karmatî hareketinin zayıflaması beklenirken kısa zamanda daha da güçlendi ve Hüseyin b. Zikreveyh Dimeşk'a girdi ve halkıyla harâc vermeleri karşılığında şehri terk etti ve Humus şehrini kontrol altına alıp, minberlerde Müminlerin Emiri Mehdî ismiyle kendi adına hutbe okuttu. Daha sonra Hama ve Maarretu'n-Numan şehirlerini ele geçirerek çocuk, kadın demeden halkın büyük bir kısmını öldürdü. Buradan Baalbek'e geçti, buranın halkının tamamına yakınını öldürdü. Sonra Seleme şehrine geçti. İlk anda Seleme kendine karşı çıktılar da daha sonra Hüseyin b. Zikreveyh anlaşma karşılığında onlara eman vereceğini söyledi. Bunun üzerine halkın şehrin kapılarını kendisine açınca şehre girdi. Ancak verdiği sözü tutmayan Karmatî lideri, Hâşim oğullarından başlayarak halkı kılıçtan geçirmeye başladı. Karmatî lideri o kadar ileri gitmişti ki ilkokulda okuyan çocukları, hatta hayvanları dahi öldürmüştü. Karmatî lideri geçtiği bütün yerlerde aynı uygulamayı yapıyordu.⁹⁶⁰

Bu başarılar neticesinde Karmatîler'in Abbâsî Devleti için önemli bir tehdit altına geldiğini gören Halife Müktefî, Ebû'l-Ağar komutasında 10.000 kişilik orduyu Şam bölgesine sevk etti. Bu ordu 15 Ramazan 290/12 Ağustos 903 tarihinde Butnân vadisine karargâh kurdu. Ordunun karargâhını kurduğu gün çok sıcak olduğundan askerler serinlemek için nehre girdikleri bir anda, Mutavvak komutasındaki Karmatî ordusu bu durumu iyi değerlendirerek ani bir baskınla Abbâsî ordusuna büyük kayıplar verdirdi. Ebû'l-Ağar sadece 1000 kişilik bir askerle Haleb'e ulaşabildi.⁹⁶¹ Karmatîler'in isyanına son vermek isteyen Müktefî bizzat kendisinin de katılacağı 2 Ramazan 290/30 Temmuz 903 tarihinde 100 bin dinar harcayarak bir ordunun hazırlanmasını emretti. 5 Ramazan 290/2 Ağustos 903 tarihinde hazırlanan hilafetordusu 7 Ramazan 290/4 Ağustos 903 tarihinde halifenin de katılmasıyla Bâbü'sh-Şemmasiye'de karargâh kurdu. 12 Ramazan 290/9 Ağustos 903 tarihinde de Tarîku'l-Mevsil'e gitmek üzere harekete geçti. Halife Müktefî ordusuyla Rakka'ya geldiğinde İbn Tûlûn'un gûlâmı Bedir el-Hammâmî'nin Sâhibu'sh-Şâme olarak bilinen Karmatî liderini mağlup ettiğini, onların birçoğunu öldürdüğünü, sağ olarak kurtulanların çöle doğru kaçtığının haberini alması üzerine 2

⁹⁶⁰ Taberî, Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk, V/645-646; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VII/543-544

⁹⁶¹ Taberî, Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk, V/646; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VII/526

Şevval 290/29 Ağustos 903 tarihinde onların izini takip etmek için Hüseyin b. Hamdân b. Hamdûn'u ve diğer komutanları görevlendirdi.⁹⁶² Bununla yetinmeyen Muktefî, öncü kuvvetlerin ardından Muhammed b. Süleyman el-Kâtib komutasında bir ordu daha sevetti ve daha önce gönderilen komutanlara, Muhammed b. Süleyman el-Kâtib'in ordusuna katılmaları ve kendisine itaat etmeleri emredildi. Hilafet ordusuyla Sahibu's-Şâme komutasındaki Karmatî ordusu arasındaki savaş 6 Muharrem 291/29 Kasım 903 tarihinde Salı günü Hama'ya 12 mil uzaklıkta bulunan mevkiinde meydana geldi. Yapılan savaşı Abbâsî ordusu kazandı ve Sahibu's-Şâme kaçarak kurtuldu. Ancak, yapılan takibet sonucunda Sahinu's-Şam'e yakalanarak 26 Muharrem 291/19 Aralık 903 tarihinde Pazartesi gününde Rakka'da bulunan Halife Muktefî'nin yanına gönderildi ve hapse atıldı. Yapılan yargılama sonucunda Sahibu's-Şâme ve dava arkadaşları 23 Rebîulevvel 291/13 Şubat 904 tarihinde Pazartesi günü elleri ve ayakları kesilerek idam edildiler.⁹⁶³

Zikreveyh b. Mihreveyh oğlu Sahibu's-Şâme'nin öldürülmesinden sonra hareketi yeniden canlandırmak ve taraftar toplamak için Abdullah b. Said isimli, Ebû Ğânim künyeli adamını Nâsır ismiyle Fellûce'ye bağlı ez-Zâbûga, İbnü'l-Esir'in rivayetine göre er-Râfûfe denilen yere çocuklara ilim öğretmek amacıyla gönderdi. Ayrıca İbnü'l-Esir'in rivayetinde bu şahsın Münzir b. Zikreveyh olduğu belirtilmektedir.⁹⁶⁴ Abdullah b. Said burada yaptığı propaganda faaliyetleri sonucunda Benû Ziyâd Kabilesinden Mikdâm b. el-Keyyâl onun görüşlerini kabul etti. Abdullah b. Said yeni yardımcısının çalışmalarıyla Esbağ, Uleys ve Kelb kabilesinin Saâleyk kolunun desteğini almayı başardı. Belli bir güce ulaşan Abdullah b. Said, Şam bölgesine doğru harekete geçti ve Büsrâ, Ezriat ve Besîne şehirlerini ele geçirdi. Abdullah b. Said bu başarılarından dolayı Dımaşk'a doğru harekete geçti. O sırada Dımeşk ve Ürdün valisi olan Ahmed b. Keyğalağ'ın vekili Salih b. Fadl onlara karşı koyduysa da mağlup oldu ve öldürüldü. Bu galibiyetle Dımeşk'i ele geçirmek için harekete geçtiler, fakat halkın onlara izin vermemesi sonucunda Ürdün'e bağlı Taberiyye şehrine gidip orayı ele geçirdiler.⁹⁶⁵

Halife Muktefî, Hüseyin b. Hamdân komutasında bir orduyu Dımeşk'e gönderdi. Fakat hilafet ordusunun üzerlerine geldiği haberini alan Karmetîler Semâve tarafına doğru kaçtılar. Hüseyin b. Hamdân onları takip ettiyse de çölde susuzluk yüzünden

⁹⁶² Taberî, Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk, V/648

⁹⁶³ Taberî, Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk, V/650-655; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, VII/530-531

⁹⁶⁴ İbnü'l-Esir, el-Kâmil, VII/541

⁹⁶⁵ Taberî, Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk, V/659-660; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, VII/541-542

Rahbe'ye dönmek zorunda kaldı. Bunu fırsat bilen Karmatîler Hît'e saldırarak 21 Şaban 293/17 Haziran 906 tarihinde şehri ele geçirdiler ve şehir halkından pek çok kişiye katlettiler. Bunun üzerine Halife Müktefî, Muhammed b. İshak b. Kundâcık komutasında bir orduyu Hît'e gönderdi. Bu sırada Karmatîler arasında çıkan ilk savaşta Abdullah b. Said öldürüldü.⁹⁶⁶

Bu dâîsini de kaybeden Zikreveyh b. Mihreveyh mücadeleden vazgeçmeyerek bölgeye Ebû Muhammed el-Kâsım b. Ahmed b. Ali isimli dâîsini gönderdi. Burada yürütülen propaganda faaliyetleri sonucunda belli bir taraftara ulaşan Karmatîler Kufe şehrine saldırdılar. Ancak, Vali İshak b. İmrân ile yapılan savaş kaybederek 15 Zilhicce 293/905 tarihinde Kâdisiyye'ye çekildiler. Valinin, halifeden yardım istemesi üzerine Müktefî, Vasîf b. Savârtekin et-Türkî, Tahir b. Ali b. Vezîr, el-Fadl b. Musa b. Boğâ, Beşir el-Hâdim el-Afşinî, Cinnî es-Safvânî ve Râik el-Hazerî gibi komutanların katıldığı bir orduyu bölgeye sevk etti. Abbâsî ordusu 15 Zilhicce 293/7Ekim 906 tarihinde Kâdisiyye'ye 4 mil uzaklıkta bulunan es-Sav'er denilen yerde karargâh kurdu. Zikreveyh b. Mihreveyh'in gizlendiği yerden çıkarak Karmatîler'in başında geçmesiyle 21 Zilhicce 293/13 Ekim 906 tarihinde Pazartesi günü yapılan savaş Abbâsî ordusu kaybetti.⁹⁶⁷

Bu başarıdan sonra Zikreveyh b. Mihreveyh hac kafilelerine saldırmak üzere Muharrem 294/Ekim-Kasım 906 tarihinde ayında el-Mesniyye nehri çevresine doğru harekete geçti ve Vâkisa 4 mil uzaklıkta bulunan es-Selmân denilen yerde hac kafilelerinin gelmesini beklemek için konakladı. İlk hacı kafilesi 6 veya 7 Muharrem 294/27-28 Ekim 906 tarihinde Vâkisa geldi. Bölge sakinleri tarafından Karmatîler'in kendilerini bekledikleri haberi verilmesi üzerine burada konaklamadan gittiler. Böylece Karmatîler'in saldırısından kurtulmuş oldular. Daha sonra Karmatîler 11 Muharrem 294/1 Kasım 906 tarihinde Pazar günü Horasanlı hac kafilesine saldırarak, istedikleri kadınları esir olarak aldıktan sonra, geri kalan erkekleri ve kadınları öldürürler. Ayrıca, Zikreveyh b. Mihreveyh 12 Muharrem 294/2 Kasım 906 tarihinde Pazartesi günü ikinci hacı kafilesine de Akabe mevkiinde saldırdı. Erkekleri öldürüp, kadınları esir aldı. Karmatîler'in hac kafilelerine saldırması haberleri 16 Muharrem 294/6 Kasım 906 Cuma günü merkeze ulaşınca, Halife Müktefî'nin Veziri Abbas b. el-Hasan, Dâvûd b. el-Cerrâh komutasında bir orduyu Karmatîlerle savaşmak üzere 19 Muharrem 294/9 Kasım 906 tarihinde Bağdat'tan bölgeye sevk etti. Ayrıca Halife Müktefî, Zikreveyh b.

⁹⁶⁶ Taberî, Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk, V/660; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VII/542-543

⁹⁶⁷ Taberî, Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk, V/661-662; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VII/543-544

Mihreveyh isyanına son noktayı koymak için 1 Rebûlevvel 294/20 Aralık 906 tarihinde Vasîf b. Savârtékîn komutasında bir orduyu Karmatîlerle savaşmak için bölgeye sevk etti. Abbâsî ordusu Haffân tarikiyle Kâdisiyye'ye ulaştı. Savârtékîn komutasındaki Abbâsî ordusu 22 Rebûlevvel 294/10 Ocak 906 tarihinde Cumartesi günü Zikreveyh b. Mihreveyh komutasındaki Karmatîlerle savaştı. Çok şiddetli geçen savaşı Abbâsî ordusu 23 Rebûlevvel 294/11 Ocak 906 tarihinde Pazar günü kazandı ve Zikreveyh b. Mihreveyh yaralı olarak esir alındı ve esir alındıktan 5 gün sonra başına aldığı yara sebebiyle öldü.⁹⁶⁸ Böylece uzun yıllar Abbâsî Devleti'ne zor anlar yaşatan Karmatî isyanları Halife Müktefî'nin başarılı mücadelesi sonucunda bastırılabilmişti.

ab) Muktedir'in Karmatîlerle Mücadelesi

Müktefî döneminde Karmatîlerle yapılan amansız mücadele ve mücadelede Zikreveyh b. Mihreveyh isyanının altı yıl gibi Müktefî'nin halifeliği süresince devam etmesi ve sonunda Zikreveyh b. Mihreveyh'in öldürülmesi ile bu isyana son verilebilmiştir. Karmatîlere bu hadiseyle o kadar büyük bir darbe vurulmuştur ki, Muktedir'in halifeliğinin ilk yıllarında ve Abbâsî Devleti'nin sıkıntılı olduğu bir dönemde onların silahlı bir mücadeleye kalkıştıkları görülmemektedir. Ancak, 299/911 senesinde Basra önlerinde görülen Karmatîler, Muktedir'in hilafeti süresinde Abbâsî Devleti'ne zor anlar yaşatacaklardır.

299/911 tarihinde Ebû Saîd el-Cennâbî'nin adamlarından bir grup, Müslümanlar'ın Cuma namazında olduğu sırada Basra kapısına geldiler. O dönemde Basra'nın valisi Muhammed b. İshak b. Kundâcık idi. Karmatîler'in buraya ulaştığı anda sesleri duyulmuş ve hemen bu kapıyı korumakla görevli olan askerler, seslerin geldiği yere doğru koşmuşlar ve onlardan iki adam görmüşlerdi. Onlara doğru giderken, Karmatîler askerlerden birini öldürmüşler, diğerleri de geri dönmüştü. Bunun üzere Basra'nın valisi Muhammed b. İshak b. Kundâcık bir grup askerle onların üzerine yürümüş, ancak onları görememişti. Daha sonra Muhammed b. İshak b. Kundâcık, onları yakalaması için bir askeri birliği üzerlerine gönderdi. Bu askeri birlik Utârid b. Şihab el-Anberî komutasında otuz kişiden oluşan Karmatîler'e yetişti ve aralarında çatışmalar meydana geldi. Bu çatışmada Karmatîler'den pek çok kişi öldürüldü. Sağ kalanlar da kaçarak kurtullabildiler. Muhammed b. İshak b. Kundâcık gelen bu Karmatîler'in asıl ordunun öncüleri olduğunu zannederek, hemen Basra'nın bütün kapılarını kapattı. Bağdat'a

⁹⁶⁸ Taberî, Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk, V/665-667; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VII/548-551

haber göndererek, Vezir İbnü'l-Furât'tan, Karmatîler'in Basra'ya yürüdüklerini anlatarak, merkezden yardım talebinde bulundu. Ancak ertesi günün sabahı olup, Karmatîler'den hiç kimsenin gelmediğini görünce vali yaptığına pişman oldu. Merkezden Muhammed b. Abdullah b. el-Fârukî komutasında büyük bir ordu yardım için gönderildi.⁹⁶⁹ Basra Valisi Muhammed b. İshak b. Kundâcık'ın böyle fevri davranıp, başkentten yardım talebinde bulunması, daha önceki tecrübelerine dayanarak, Karmatîler'in neler yapabileceğini tahmin etmesinden dolayıdır.

Ebû Saîd el-Cennâbî öldürülmeden önce Hecer, Ahsa, Kadîf, Taif ve Bahreyn'in diğer beldelerine hakim olmuştu. İbnül-Esîr'in rivayetinde Muktedir, Karmatî reisi Ebû Saîd el-Cennâbî'ye son derece yumuşak bir üslupla mektup yazıp, müslüman esirlerden yanında kimlerin bulunduğunu sormuş, ayrıca mektubunda onunla munazara yapabileceğini bildirmiş, girdiği bu mezhebin sapık bir mezhep olduğu konusunda deliller sunup kendisine tatlılık ve yumuşaklıkla yaklaşmıştı.⁹⁷⁰

Bu rivayetin değişik bir versiyonunu İbnü'l-Cevzi ve İbn Kesir şöyle anlatmaktadırlar: 301/913 senesinde Vezir Ali b. İsa, Karmatîler'in reisi Ebû Saîd Hasan b. Behrâm el-Cennâbî ile mektuplaşmak için Halife Muktedir'den izin istedi. Halife de kendisine bu konuda izin verince vezir, Ebû Saîd el-Cennâbî'ye uzunca bir mektup yazdı. Vezir Ali b. İsa mektubunda onu emir dinlemeye ve itaate çağırdı. Namazı ve zekâtı terk etmesi, münker fiiller irtikâb emesi; Allah'ı zikreden, tespih ve tahmidde bulunan kimseleri horlaması, dinle alay etmesi, hür insanları köle edinmesi nedeniyle onu kınadı. Ayrıca bu yaptıklarından vazgeçmemesi durumunda kendisiyle savaşaacağını bildirerek, onu ölümle tehdit etti.⁹⁷¹

Elçiler mektubu götürmek için yola çıktılar. Ancak Basra'ya geldiklerinde Ebû Saîd el-Cennâbî'nin öldürüldüğü haberini alınca, mektubu götürüp götürmeme konusunda tereddüt ettiler. Bunun üzerine durumu Muktedir'e⁹⁷² veya Vezir Ali b. İsa'ya⁹⁷³ bildirdiler. Ebû Saîd el-Cennâbî'nin öldürülmesi olayı şu şekilde gerçekleşmiştir. Ebû Saîd el-Cennâbî, hamamda hizmetçisiyle ilişkiye girmek isteyince, Sicilyalı hizmetçisi tarafından boğularak öldürülmüştür.⁹⁷⁴ Hizmetçi dışarı çıkarak, Karmatîler'in ileri gelen reislerinden birini çağırıp: "Efendimiz seni çağırıyor." diyerek onu içeri alıp

⁹⁶⁹ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/33-34; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/65-66

⁹⁷⁰ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/84

⁹⁷¹ İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, XIII/142; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/128-129

⁹⁷² İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/84

⁹⁷³ İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, XIII/142

⁹⁷⁴ İbn Takribirdî, en-Nücümü'z-Zâhira, III/182

öldürmüştü. Hizmetçi bu yöntemle 4 kişi öldürmüştü. Ancak beşinciye çağırdığında, bu gelen Karmatî reisi işin farkına varmış ve daha içeri girmeden bu hizmetçi ile toplananlar arasında bu hususta münakaşalar başlamış ve nihayet hizmetçi öldürülmüştü. Ebû Saîd el-Cennâbî öldürülmeden önce oğlu Saîd'i veliaht tayin etmişti. Ancak büyük oğul Karmatîler'i yönetme konusunda aciz olunca, küçük kardeşi Ebû Tâhir Süleyman b. Ebî Saîd Karmatîler'in başına geçmişti.⁹⁷⁵

Muktedir veya Vezir Ali b. İsa, elçilere mektubu Ebû Saîd el-Cennâbî'nin yerine geçen çocuklarına götürmelerini istedi. Elçiler mektubu Ebû Tâhir Süleyman'a ulaştırmışlar, o da gelen elçilere gayet izzet ve ikramlarda bulunmuş, ellerinde bulunan esirleri serbest bırakarak elçilerle birlikte Bağdat'a göndermiş⁹⁷⁶ ve mektuba şu cevabı yazmıştı: “Allah'a hamd, Rasûlüne salât ve Halife'nin saltanatı daim olsun.” Kendisine mektup gönderen vezire teşekkür ettikten sonra mektubuna şöyle devam etti: “Bize isnat ettiğiniz şeylerden hiçbirisi bizde mevcut değildir. Ancak bizi sevmeyenler bize iftirada bulunmuşlardır. Dini olmayan insanlar çirkin şeyleri bize atfettiler ve bizi büyük günahları işlemekle itham ettiler. Bize karşı harekete geçip, bize zulmettiler. Bize üç gün süre tanıyıp, tanınan sürenin bitiminde kim bulunduğu yerde kalırsa, kendisini cezalandırılır, çağrısında bulundular. Bizler çıkmaya başladık, fakat onlar süre dolmadan bize saldırıp, halkımızı öldürdüler, mallarımızı yağmaladılar. Biz de onlardan can güvenliğimizi sağlamalarını istedik, bunu yapmadıkları gibi, şehrin sahibi öldürülmemizi emretti ve bizler de kaçtık. Kadınlarımızı ve çocuklarımızı esir olarak aldılar. Evlerimizi yağmaladılar. Bizler de çöle sığındık. İnsanlar Mu'tazîd'a gelip, bizim hakkımızda kötü şeyler söylediler. Mu'tazîd, onların sözlerini doğruladı ve üzerimize bize düşman olan insanları gönderdi. Bizler de kendimizi müdafaa ettik.” Bizlere namazı vb. şeyleri terk ettiler iddiasına gelince: “Bunun doğruluğunu kabul etmek mümkün değildir. Eğer Halife Muktedir, Allah'ı inkâr ettiğimizi iddia ediyorsa, ne diye bizi emrini dinlemeye ve kendisine itaate davet ediyor?”⁹⁷⁷

Ebû Saîd el-Cennâbî'nin öldürülmesinden sonra Karmatîler'in Abbâsî Devleti'ne karşı önemli bir başarıları bulunmamaktadır. 301/913 ile 311/923 yılları arasında Karmatîler'in oluşum ve toparlanma süreci içerisinde oldukları görülmektedir. Ancak yine de küçük gruplar halinde insanların yollarını keserek özellikle de hac kabilelerine ani baskınlar yaparak, onlara büyük zararlar vermektedirler. 20 Zilhicce 302/914

⁹⁷⁵ İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, XIII/142; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/83-84; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/129

⁹⁷⁶ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/84

⁹⁷⁷ İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, XIII/142-143

tarihinde Pazartesi günü Mekke'den dönmekte olan hac kafilesine saldıran Karmatîler hacıların değerli eşyalarını, binitlerini alıp, birçok kişiyi de öldürdüler. Ayrıca iki yüz,⁹⁷⁸ iki yüz elli,⁹⁷⁹ ya da iki yüz seksen kadını esir olarak aldılar.⁹⁸⁰ 303/915 senesinde hacılar hacdan dönerken susuzluk çektiler ve büyük bir korku yaşadılar. Çünkü bir grup bedevi es-Sa'lebiyye yolunu korumakla görevli olan Ebû Hâmid Verkâ b. Muhammed el-Müretteb'e saldırdılar. İki grup arasında yapılan savaşı Ebû Hâmid kazandı. İsyancıların bir kısmını öldürdü, bir kısmını da esir olarak Bağdat'a getirdi. Halife Muktedir, bu esirlerin emniyet görevlisine teslim edilip, hapse atılmaalarını emretti. Ancak, halk bu asileri görünce üzerlerine saldırıp hepsini öldürerek, Dicle nehrine attılar.⁹⁸¹ Vezir Ali b. İsa Karmatîler'in hac kafilelerine saldırmasından endişelendiği için onları oyalamak amacıyla onlara mektup yazdı ve onları hilafete itaate girmeye davet etti. Bazı kâtipler Ali b. İsa'nın Karmatîlerle mektuplaşmasından dolayı kendisini kınadılar ve onun Karmatîler'in dostu olduğunu iddia ettiler. Ancak durum açıklığa kavuşup amacı belli olunca, yani Karmatîler'in insanlara yaptıklarını görünce halkın Ali b. İsa'ya olan güvenleri daha da arttı.⁹⁸²

Karmatîler'in 307/919 yılında Basra'ya saldırıp, şehri yağmaladıkları, pek çok kişiyi öldürüp, pek çok kişiyi de esir aldıkları belirtilmektedir.⁹⁸³ Karmatîler bu tarz saldırılarıyla Basra şehrini tehdit etmeye başladılar. 301/913 yılında Ebû Saîd'in öldürülmesiyle liderliği ele geçiren Ebû Tâhir, yönetime tam anlamıyla hakim olduktan ve örgütlenmeyi tamamladıktan sonra 311/923 yılından itibaren Abbâsîlerle amansız bir mücadeleye giriştiği ve Güney Irak bölgesinde eylemlerini yoğunlaştırdığı görülmektedir.

Ebû Tâhir Süleyman b. Ebû Saîd liderliğindeki Bahreyn Karmatîler'i, 25 Rebûlâhîr 311/12 Ağustos 923 tarihinde Pazartesi günü 1700 kişiyle Basra sınırının önüne geldiler. Yanlarında getirdikleri kıldan örülü ip merdivenleri şehrin surlarına atarak surlardan tırmanıp, geceleyin Basra şehrine girdiler ve surların kapısında bulunan bekçileri öldürerek kapıları açtılar. Kapıların üzerine kapanmaması için her iki kapı

⁹⁷⁸ İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/130

⁹⁷⁹ İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, XIII/151

⁹⁸⁰ Taberî, Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk, V/6680; İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, XIII/151; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/90-91; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/130

⁹⁸¹ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/95

⁹⁸² İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, XIII/155; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/131; İbn Takriberdî, en-Nücümü'z-Zâhira, III/188

⁹⁸³ İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, XIII/189; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/139; İbn Takriberdî, en-Nücümü'z-Zâhira, III/197

arasına kum ve çakıl taşları koydular. Basra Valisi Sübük el-Müflihî onların Karmatîler değil, Bedevî Araplar olduğunu zannetti. Hemen harekete geçerek onlarla savaşılmaya başladı. Ancak, Basra valisini öldüren Karmatîler halkı kılıçtan geçirmeye, ağılları, camileri ve mescitleri yakıp yıkmaya başladılar. Kendilerinden korkan halk çöllerde doğru koşmaya başladı. Savaşabilenler de 10 gün Karmatîlerle savaştı. Karmatîler Basra halkına galip gelerek pek çok kişiyi öldürmüşlerdi. Birçok kişi de kaçıp kurtulmak için kendini nehre atmış, bunlar da boğularak ölmüştü. Ebû Tâhir Süleyman b. Ebi Saîd Basra şehrinde 17 gün kaldıktan sonra taşıyabileceği kadar değerli eşya, kadın ve çocukları esir alarak 12 Cemâziyelâhir 311/923 tarihinde Cuma günü başkenti olan Hecer'e döndü. Muktedir, Sübük el-Müflihî'nin öldürülmesinden sonra Basra Valiliğine Muhammed b. Abdullah el-Fârikî'yi atamıştı. Ancak yeni vali Karmatîler'in Basra'yı terk etmesinden sonra şehre gelebilmişti.⁹⁸⁴

Ebû Tâhir Süleyman b. Ebi Saîd el-Cennâbî 311/923 yılı hac mevsiminde Mekke'den dönmekte olan hac kafilesine saldırmak için el-Hebîr denilen yere 800 adamıyla geldi ve 18 Muharrem 312/26 Nisan 924 tarihinde Pazar günü içerisinde Bağdat ve diğer beldelerden pek çok kişinin olduğu yılın en büyük hac kafilelerine saldırmıştı. Karmatîler'in hac kafilesine saldırdığı haberini alan diğer hacılar "Feyd" denilen yerde bulunuyorlardı. Ellerindeki yiyecekler tükeninceye kadar burada ikamet eden hacılar, azıkları tükenince süratle yollarına devam etmişler, Kûfe valisi Ebû'l-Heycâ b. Hamdân, hacılara haber göndererek Feyd'de ikamet etmeyip, Vadiu'l-Kurrâ'ya dönmelerini tavsiye etmişse de hacılar onun tavsiyelerini kabul etmeyip, yollarını uzatmışlardı. Hacıları müdafa etmek için harekete geçen Kûfe valisi Ebû'l-Heycâ, hacıların büyük bir kısmını yanına alarak Kûfe yolundan dönmeyi tercih etmişlerdi. Ancak Kûfe yolundan dönerken yanlarında bulunan yiyecekler tükenmiş, Karmatîler ise yollarını kesip hepsini ele geçirmiş 2.200 erkek ve 300 kadın öldürmüşler, bir o kadarını da esir almışlardı.⁹⁸⁵ Ebû'l-Heycâ Ahmed b. Keşmird, Nihârî ve Muktedir'in annesinin amcası Ahmed b. Bedr'i esir alınanlar arasında yer almaktaydı. Karmatî reisi Ebû Tâhir, hacıların ellerinde bulunan bütün develere, istediği mal ve eşyaya el koyarak, kadınları ve çocukları esir alıp Hecer'e dönmüş ve hacıların erkeklerini çölde açlık ve susuzlukla baş başa bırakmıştı. Şiddetli sıcaklığın etkisiyle hacıların büyük bir kısmı vefat etmişti. Ebû Tâhir Süleyman b. Ebi Saîd el-Cennabî'nin

⁹⁸⁴ İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, XIII/219-220; İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/105; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/143-144; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/157; Hudarî Bek, ed-Devletü'l-Abbâsiyye, s. 391

⁹⁸⁵ Zehebî, Kitâbü'l-Iber, I/464

hacılardan aldığı malların değeri 1 milyon dinardı, ayrıca yaklaşık olarak 1 milyon dinar değerinde değerli eşyayı da gasp etmişti. Kaynaklar, Ebû Tâhir'in bu olay esnasında 17 yaşında olduğunu bildirmektedirler.⁹⁸⁶

Hacıların soygun ve katliam haberleri Bağdat'a ulaştığında kadınlar, aileleri ve yakınları caddelerde feryadu figan etmeye, saçlarını başlarını yolmaya ve yüzlerini tokatlamaya başladılar.⁹⁸⁷ Ayrıca bunlara Vezir İbnü'l-Furât ve oğlu Muhsin'in zulmü neticesinde zillate maruz kalan kişilerin kadınları da iştirak ederek şöyle demeye başlamışlardı: "Küçük Karmatî Ebû Tâhir, müslümanları Mekke yolunda, büyük Karmatî İbnü'l-Furât da Bağdat'ta katletti."⁹⁸⁸ Halife olup bitenlerin neler olduğunu sorunca kendisine feryadu figan edenlerin, yolda soyguna uğrayıp öldürülen hacıların kadınları ile İbnü'l-Furât tarafından malları müsadere edilen kimselerin hanımları olduğu söylendi. Nasru'l-Hâcib el-Kuşvurî, halifeye gelip, vezirin aleyhinde konuşarak şöyle dedi: "Ey Müminlerin Emiri! Sen muzaffer bir komutan olan Mûnisu'l-Muzaffer'i yanından uzaklaştırdığından dolayı cesaretlenen bu Karmatî lideri ayaklandı ve buraları ele geçirmeye çalıştı. Mûnisu'l-Muzaffer'i buradan uzaklaştırmayı sana tavsiye eden de Vezir İbnü'l-Furât'tır. Bunun üzerine Muktedir, İbnü'l-Furât'a şöyle haber gönderdi: "İnsanlar, bana samimi davrandığın halde senin aleyhinde konuşuyorlar." diyerek vezirin gönlünü hoş tutmak için yanına gelmesini söyledi."⁹⁸⁹

İbn Miskeveyh ve İbnü'l-Esir de olay şöyle anlatılmaktadır. 6 veya 7 sefer 312/924 tarihinde Cuma veya cumartesi günü halk ayaklanarak camilerdeki minberleri kırmış ve mihrapları siyaha boyamıştı. Piyade ve süvari askerlerin müdahalesiyle olaylar bastırılabilmişti. Vezir İbnü'l-Furât bu olaylar karşısında aciz kalmış ve ne yapması konusunu görüşmek üzere Muktedir'in huzuruna çıkmıştı. Görüşme sırasında Nasru'l-Hâcib'de orada bulunmaktaydı. Nasru'l-Hâcib, İbnü'l-Furât'a karşı son derece ağır sözler söyleyerek şöyle demişti: "Şimdi mi gelmiş ne yapalım diye soruyorsun? Devletin temellerini sarstıktan sonra gelip danışmanın ne anlamı var! Devletin bütün düşmanlarıyla gizli yaptığın yazışma, anlaşma ve hediyeleşmeler ve Mûnis'i açıkça devletin bir kılıcı durumundayken merkezden uzaklaştırıp, Rakka'ya göndermekle devletin temellerini sarsmış ve devleti yıkmakla karşı karşıya getirmiş bulunuyorsun. Şu

⁹⁸⁶ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/120-121; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, VIII/147; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/160

⁹⁸⁷ İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, XIII/238-239; İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/120-121; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, VIII/147; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/160

⁹⁸⁸ İbnü'l-Esir, el-Kâmil, VIII/147

⁹⁸⁹ İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/160

anda bu Karmatî adam merkezimize saldırarak olursa onu buradan kim uzaklaştıracak ve hilafet merkezini kim müdafaa edecek, sen mi, yoksa oğlun mu? Şimdi Mûnis'i buradan uzaklaştırmadaki, beni ve diğer kimseleri tutuklatmak istemendeki maksadın açıkça ortaya çıkmıştır. Böyle devleti zayıflatıp düşmanlarını kuvvetlendirmekle, mallarına el koyup elinden aldığı kimseye karşı beslediğin kinle rahatlamış olacaksın değil mi? Karmatîlerle aranızdaki Şîilik ve Râfizilik anlayışının yakınlığından dolayı böyle davranmakla da yine içindeki kinini kusmuş bulunuyorsun. Şimdi o sarayda gözüken Acemin, Karmatîlerden olduğu ve onu senin oraya soktuğun gayet açık bir şekilde ortaya çıkmıştır.”⁹⁹⁰ Karmatîler'in hacılara saldırması, Bağdat'ta halk isyanının çıkması ve devletin ileri gelenlerinin isteği üzerine vezir İbnü'l-Furât ve oğlu Muhsin tutuklandılar.⁹⁹¹

Muktedir, Kûfe'yi Karmatîler'in baskısından korumak için büyük masraf yaparak kalabalık bir orduyu Yâkût komutasında harekete geçirdi. Yâkût oğulları Muzaffer ve Muhammed'i de yanına alarak yola çıktı. Ordunun harekete geçtiği bir anda Karmatîler'in geri döndüğü haberi ulaşınca Yâkût, Kûfe'ye gitmekten vazgeçti.⁹⁹² Bu arada Karmatîler ellerinde bulunan hac esirlerinden 2000 erkek ve 500 kadını serbest bıraktılar. Serbest bırakılanlar arasında Kûfe valisi Ebu'l-Heycâ'da bulunmaktaydı. Karmatî lideri Ebû Tâhir, Muktedir'e mektup yazarak Basra ve Ahvâz'ı istedi. Halife onun bu isteğini kabul etmedi.⁹⁹³ Bunun üzerine Ebû Tâhir hacca gitmek üzere Hecer'den hareket etti. Bu sırada Kûfe ile Mekke yolunun emniyetini sağlamakla görevli olan kişi Ca'fer b. Verkâ eş-Şeybânî idi. Hacılar Mekke'ye gitmek üzere Bağdat'tan hareket ettiklerinde Ebû Tâhir'in saldırısından çekinmelerinden dolayı Ca'fer onlardan önce yola çıkıp, yanına Şeyban oğullarından bir adam almıştı. Sultan'ın adamlarından hacca gitmek üzere hareket eden kafilenin başında deniz komutanı Semel ile Cinnî es-Safvânî ve Tarîf es-Sübkerî ve başkaları bulunuyordu. Bunlar 6000 kişilik bir kuvvetle yola çıkmışlardı. Ebû Tâhir, Ca'fer eş-Şeybânî ile karşılaşınca çarpışmalar meydana geldi. Ca'fer, Karmatîlerle savaşırken aniden sağ tarafından bir Karmatî grubu hücumu geçince Ca'fer zor anlar yaşamış ve güçlüğüle kaçabilmişti. Ca'fer, Karmatîler'in önünden kaçarken “el-Akabe” denilen yerden çıkmış olan ilk hacı

⁹⁹⁰ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/120-121; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/148

⁹⁹¹ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/121-127; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/147-150; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/160

⁹⁹² İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/122; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/149

⁹⁹³ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/155-156; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/161

kafilesiyle karşılamış onları ve halifenin askerlerini alıp Kûfe'ye dönmüştü. Ebû Tâhir onları Kufe kapılarına kadar takip etmişti. Kûfe önlerinde savaşa tutuşan iki gruptan Karmatîler Abbâsî ordusunu mağlup ederek, büyük kayıplar verdirmişti. Ayrıca Cinî es-Safvânî esir düşmüş, diğerleri de hacılarla birlikte Kûfe'den kaçmışlardı. Ebû Tâhir Kufe'ye girip şehrin dışında karargâh kurmuş ve 6 gün boyunca gündüzleri şehrin dışındaki karargahında, geceleri de şehrin caminde kalmıştı. Altıncı günün sonunda Ebû Tâhir, değerli mal, eşya ve elbiseleri alarak Hecer'e gitti.⁹⁹⁴ Karmatîler'e mağlup olan Abbâsî ordusunun Bağdat'a dönmesi üzerinde Muktedir, Mûnisu'l-Muzaffer'e Karmatîlerle savaşıması için Kûfe'ye gitmesini emretmişti. Gerekli harcamaları karşılaması için kendisine bir milyon dinar gönderdi. Mûnisu'l-Muzaffer gerekli hazırlıkları yaptıktan sonra büyük bir ordu ile Kûfe'ye doğru harekete geçti. Mu'nisü'l-Muzaffer burada huzur ve sükûneti sağladıktan sonra yerine Yâkût el-Hâdim'i bırakıp, Karmatîler'in Vâsıt'a saldırmasından endişe ettiği için bu şehre gitti.⁹⁹⁵ 312/924 yılı hac mevsiminde Irak Müslümanları, Karmatîler'in saldırısından korktukları için Hacca gidemediler.⁹⁹⁶ İbnü'l-Esîr ise bu yıl hiçbir müslümanın hacca gidemediğini rivayet etmektedir.⁹⁹⁷

Zilkade 313/Ocak-Şubat 925 tarihinde Bağdatlılar başlarında Ca'fer b. Verkâ'nın bulunduğu bir askeri birlikte hacca gitmek üzere yola çıktılar. Ancak "Zübâle" denilen yere gelidiklerinde Karmatîlerle karşılaştılar. İki taraf savaşa başladı ve Abbâsî ordusu mağlup oldu.⁹⁹⁸ İnsanlar Kûfe'ye döndüler. Ebû Tâhir, kabileleri ve Abbâsî ordusunu takip etti. Kâdisiye'de onlara yetiştii. Eman isteyene eman vererek hacca gitmelerine izin verdi. Karmatîler, hacılara geçiş vergisi koyarak, onlara saldırmaktan vazgeçti. İnsanlar ancak, bu şekilde Mekke'ye gidebildiler.⁹⁹⁹ İbn Kesîr ve İbnü'l-Cevzî'nin rivayetinde ise hacı adaylarının çoğu memleketlerinde geri döndü. Bazı hacı adayları ise Ebû Tâhir'den eman talebinde bulundular, Ebû Tâhir de onlara hacca gitmeleri için eman verdi.¹⁰⁰⁰ Karmatîler'in hac kfilesine saldırıp Abbâsî ordusunu mağlub etmesi Bağdatlıları çok korkuttu. Bundan dolayı Bağdatlılar, Karmatîler'in saldırısından emin olmak için şehrin batı yakasında yaşayanlar, doğu yakasına taşındılar. Karmatîler Kûfe'ye doğru harekete geçtiler. Kûfe halkı ve Abbâsî ordusu Karmatîlere karşı

⁹⁹⁴ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/155-156

⁹⁹⁵ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/156; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/161

⁹⁹⁶ İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/161

⁹⁹⁷ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/156

⁹⁹⁸ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/160; Zehebî, Târîhu'l-İslâm, XXXII/356

⁹⁹⁹ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/160

¹⁰⁰⁰ İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, XIII/248; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/163

koyduysa da başarılı olamadılar. Karmatîler Kûfe’de altı gün kaldılar. İbn Kesîr’in rivayetinde ise Karmatîler, Kûfe’de bir ay kaldılar.¹⁰⁰¹ Bu süre içerisinde gündüzleri şehir içinde, geceleyin de karargâhların da kalıyorlardı. Daha sonra Karmatîler Kûfe’den pek çok değerli eşyaları ve hoşuna giden kadınları alarak ayrıldılar.¹⁰⁰² Ca’fer b. Verkâ ve berekerindekiler Bağdat’a döndüler. Halife Muktedir, Mu’nisü’l-Muzaffer’i Karmatîlerle savaşmak üzere görevlendirdi¹⁰⁰³ ve bir milyon dinar harcayarak büyük bir ordu hazırlandı.¹⁰⁰⁴ Bu sene hac mevsiminde Bağdat ve Horasanlı Müslümanlar Karmatîler’den korktukları için hacca gidemediler.¹⁰⁰⁵

Ebû Tâhir Süleyman b. Ebî Saîd el-Cennâbî’nin 17 Ramazan 315/15 Kasım 927 tarihinde Çarşamba günü başkenti Hecer’den yola çıkarak Kûfe’ye saldırmak üzere hareket ettiği haberi Bağdat yönetimine ulaşmıştı. Ayrıca Basra’dan gelen haberlere göre de Karmatîler’in reisi Ebû Tâhir’in Kûfe taraflarından kendilerine doğru ulaştığı haberi de gelmişti. Bunun üzerine Halife Muktedir, Yusuf b. Ebî’s-Sâc’a yazdığı mektupta gelen bu haberleri anlatıp Kûfe’ye doğru hareket etmesini emretmişti.¹⁰⁰⁶ Çünkü daha önce Muktedir, Yusuf b. Ebî’s-Sâc’a Karmatîler’e karşı ordusunu besleyip, onlarla güçlü bir şekilde savaşabilmek ve bu hususta askerlere yardım etmek üzere Hemedân, Sâve, Kûm, Kâşân, Basra, Kûfe ile Mâsebezân gelirlerini ve haraclarını vermişti.¹⁰⁰⁷ Ayrıca Vezir Ali b. İsa Kufe valisine mektup yazarak, Yusuf b. Ebî’s-Sâc’a gerekli yardımlarda bulunması için hazırlık yapmasını bildirmişti.¹⁰⁰⁸ Yusuf b. Ebî’s-Sâc Ramazan/Kasım ayının sonunda 315/927 tarihinde Çarşamba günü Vâsıt’tan yola çıkarak Kûfe’ye doğru harekete geçti. Yusuf b. Ebî’s-Sâc kendisi ve askerleri için Kufe yakınlarında karargâh kurulmasını istemişti. Ancak Ebû Tâhir’in Kûfe’ye yaklaşması üzerine karargâhı korumakla görevli olan askerler karargâhtan kaçmış, Ebû Tâhir de karargaha ve karargahta bulunan yiyeceklere el koymuştu. Ebû Tâhir’in ele geçirdiği yiyecek maddelerinin miktarı ise yüz Irak ölçeği un ve bin Irak ölçeği arpadır. Karmatîler’in elindeki yiyecek ve yem maddeleri tükendiğinden ele geçirdikleri bu un ve arpa ile yeniden güç kazanmışlardır.¹⁰⁰⁹

¹⁰⁰¹ İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/163

¹⁰⁰² İbnü’l-Cevzî, el-Muntazam, XIII/248-249; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/163

¹⁰⁰³ İbnü’l-Cevzî, el-Muntazam, XIII/249

¹⁰⁰⁴ Zehebî, Târîhu’l-İslâm, XXXII/356

¹⁰⁰⁵ İbnü’l-Cevzî, el-Muntazam, XIII/249

¹⁰⁰⁶ İbn Miskeveyh, Tecâribü’l-Ümem, I/173; İbnü’l-Esîr, el-Kâmil, VIII/170

¹⁰⁰⁷ İbnü’l-Esîr, el-Kâmil, VIII/162

¹⁰⁰⁸ İbn Miskeveyh, Tecâribü’l-Ümem, I/173

¹⁰⁰⁹ İbn Miskeveyh, Tecâribü’l-Ümem, I/173; İbnü’l-Cevzî, el-Muntazam, XIII/264; İbnü’l-Esîr, el-Kâmil, VIII/170-171

Yusuf b. Ebî's-Sâc karmatilerin Kûfe'ye ulaşmasından bir gün sonra 8 Şevval 315/6 Aralık 927 tarihinde Cuma günü Kufe'ye geldi ve Kûfe ile Karmatîler arasına karargâhını kurdu. Yusuf b. Ebî's-Sâc savaşa başlamadan önce Karmatîler'e elçi gönderip, Muktedir'e itaate davet etmiş ve bu davete uymadıkları takdirde ise: "10 Şevval 315/8 Aralık 927 tarihinde Pazar günü savaşa hazır olun." demişti.¹⁰¹⁰ İbnü'l-Cevzi ve İbn-Kesir'in rivayetinde ise savaş tarihi 9 Şevval 315/7 Aralık 927 Cumartesi günü olarak belirtilmektedir.¹⁰¹¹ Bunun üzerine Karmatî lideri Ebû Tâhir bu elçiye şu karşılığı vermiştir: "Biz, Allah'tan başkasına itaat etmeyiz. Sizler de yarın, Pazar günü savaşa hazır olun."¹⁰¹² İbn Miskeveyh'in rivayetinde elçiye verilen cevapta: "Savaşı geciktirmenin anlamı yok 9 Şevval 315/7 Aralık 927 tarihinde Cumartesi günü Kufe kapısında savaşa hazır olun" denilmişti.¹⁰¹³ İbnü'l-Esir'in ilerleyen bölümlerde verdiği bilgilerde bu savaşın Cumartesi günü güneş batıncaya kadar devam etti¹⁰¹⁴ rivayetiyle, diğer rivayetlerde dikkate alındığında bu savaşın 9 Şevvâl 315/7 Aralık 927 tarihinde Cumartesi günü meydana geldiğini söyleyebiliriz.

Cumartesi günü olunca askerler arasında bulunan bazı ayak takımı kimseler karşı tarafa küfredip, taş atmaya başlamışlardı. Yusuf b. Ebî's-Sâc Karmatîler'in az olduklarını görünce onları küçümseyerek şöyle demişti: "Bu köpekler! Bir saat sonra elime düşeceklerdir."¹⁰¹⁵ Yusuf b. Ebî's-Sâc'ın bu denli gururlanmasının sebebi ise iki ordunun sahip olduğu asker sayısıdır. Abbâsî ordusunun asker sayısı 20.000 iken, Karmatîler'in asker sayısı ise 1000 süvari ile 500 piyade askeri vardı. Yusuf b. Ebî's-Sâc savaşa başlamadan önce bir mektup yazarak savaşın kazanıldığı müjdesini Bağdat'a bildirmişti.¹⁰¹⁶

İki ordu karşı karşıya gelince Ebû Tâhir, boru sesleri ve bağırıp çağrışmalar eşitince yanında bulunan adamlarından birine: "Bu nedir?" diye sormuş. O da "Mağlubiyetin alametidir." Şekline cevap vermişti. Ebû Tâhir'de: "Evet, gerçekten bu mağlubiyetten başka bir şeye dalalet etmez." demişti. İki ordu Cumartesi günü güneş batıncaya kadar savaşmıştı. İki tarafta bir hayli direnmişti. Bu durumu gören Ebû Tâhir, adamlarını

¹⁰¹⁰ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/173; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/170; Hudaî Bek, ed-Devletü'l-Abbâsiyye, s. 392

¹⁰¹¹ İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, XIII/264; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/166

¹⁰¹² İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/171

¹⁰¹³ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/174

¹⁰¹⁴ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/171

¹⁰¹⁵ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/174; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/171; Hudaî Bek, ed-Devletü'l-Abbâsiyye, s. 392

¹⁰¹⁶ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/174; İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, XIII/264; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/171; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/166; Hudaî Bek, ed-Devletü'l-Abbâsiyye, s. 392

cesaretlendirmek için atından inip, güvendiği bir adamıyla savaşmaya başlamıştı. Böylece Abbâsî ordusunu kılıçtan geçirmeye adeta silindir gibi ezmeye başladılar. Nihayet savaş Karmatîler'in zaferiyle sonuçlandı ve Yusuf b. Ebî's-Sâc ve bir grup arkadaşı güneş batımına doğru esir alınarak karargâha götürüldü. Ebû Tâhir, Yusuf b. Ebî's-Sâc'ın yaralarının tedavi edilmesi için bir doktor görevlendirdi.¹⁰¹⁷

Abbâsî ordusunun mağlup olduğu haberi Bağdat'a ulaşınca halk büyük bir korkuya, paniğe ve endişeye kapılıp, Hulvân ve Hamedân'a kaçmayı düşündüler.¹⁰¹⁸ Ayrıca Bağdat'ın Karmatîler tarafından ele geçirileceği haberleri yayıldı. Bunun gerçek olduğuna inan Bağdatlılar, halifenin huzuruna çıkarak şöyle dediler: "Ey Müminlerin Emiri! Mal, ancak düşmanlarıyla savaşmak hususunda kullanılmak için biriktirilir ve saklanır. Böyle bir durum sahabelerin zamanından sonra asla meydana gelmemiştir ve bundan daha kötü bir durumla karşılaşmamıştır. Şu Kâfir Karmatî, hacıların yolunu kesmiş, insanların hacca gitmelerine mani olmuş ve insanları öldürmüştür. Devlet bütçesinde de bir şey kalmadı. Ey Müminlerin Emiri, Allah'tan kork ve hanım efendiyle (annenle) görüş. Belki musibetler için biriktirdiği parası vardır. İşte, şimdi o paraları kullanmanın tam zamanıdır." Bunun üzerine halife annesinin yanına gitti. Annesi önce söze başladı ve halife talepte bulunmadan önce kendisine 500.000 dinar verdi. Beytül-Mâli'l-Hâssa'da da bir o kadar (500.000 dinar) vardı. Halife bu paranın 300.0000 dinarının kullanılmasına izin verdi. Halife bunları Karmatîlerle savaşacak ordunun teçhizatında kullanılması için vezire verdi.¹⁰¹⁹

Hezimete uğrayan askerler yaya olarak, yalın ayak, başları kabak ve çıplak bir durumda Bağdat'a geldiler. Bunun üzerine Mûnisü'l-Muzaffer Kufe'ye gitmek üzere harekete geçmiş ancak, Basra valisi İbn Hubeyre, Karmatîler'in 12 Şevval 315/10 Aralık 927 tarihinde Salı günü Kufe'den yola çıkarak Aynü't-Temr'e doğru harekete geçtiği haberini Vezir Ali b. İsa'ya bildirmişti. Karmatîlerin Fırat Nehrini geçmelerini engellemek için Bağdat'tan 500 kayık yola çıkarıldı. Ayrıca Enbâr'ı korumak ve Karmatîler'in buradan geçmelerini engellemek içinde başka bir ordu harekete geçirildi.¹⁰²⁰

Karmatîler Cuma günü Enbâr'a doğru harekete geçtiler. Ancak Enbâr halkının şehre ulaştıran köprüyü yıkmaları üzerine Fırat Nehrinin batı tarafında karargâh kurdu. Bu

¹⁰¹⁷ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/174-175; İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, XIII/264; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/171; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/166; Hudaî Bek, ed-Devletü'l-Abbâsiyye, s. 392

¹⁰¹⁸ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/171

¹⁰¹⁹ İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, XIII/265; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/166

¹⁰²⁰ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/175-176; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/171-172

arada Ebû Tâhir, Enbâr halkının haberi olmadan adamlarını el-Hadîse'ye göndererek gemiler getirtti. Karmatîler'den 300 adam bu gemilere binerek Enbar'da bulunan Abbâsî ordusuna hücum ettiler. Abbâsî ordusunu mağlup eden Karmatîler, birçok kişiyi öldürüp, Enbâr şehrine hakim oldular. Bundan sonra Ebû Tâhir de Enbâr köprüsünü hemen kurarak adamlarının büyük bir kısmının nehrin batı tarafında bırakıp, geceleyin süvari askerlerle Enbâr'a geçti.¹⁰²¹

Ebû Tâhir'in Enbâr'a girdiği ve pek çok kişiyi katlettiği haberi merkeze ulaşınca Nasru'l-Hâcib Huceriyye ve Musâfiye askerlerinden ulaşan kalabalık bir orduyla Mûnisu'l-Muzaffer'e katıldı. Bu ordudan köle ve yağmacı kişiler dışında 40.000 kişi bulunmaktaydı. Ayrıca Mûnisu'l-Muzaffer'in yanında Ebû'l-Heycâ Abdullah b. Hamdân kardeşlerinden Ebû'l-Velîd ile Ebû Sureyya da adamlarıyla birlikte bu orduya katılmışlardı. Bu ordu Bağdat'ın iki fersah uzağında bulunan ve "Akrakûf veya Akrakûb" denilen yere yakın olan Zubârâ Nehri köprüsüne ulaştılar. Ebû'l-Heycâ b. Hamdân Zubârâ Nehrinin üzerinde bulunan köprünün yıkılmasını teklif etti. Teklif uygun görülerek köprü yıkıldı. Ebû Tâhir adamlarıyla birlikte Zubârâ Nehrini kastederek Fırat Nehrinin doğu tarafına gitti ve Abbâsî ordusunu bir fersah uzaklıktaki mesafe de 10 Zilkade 315/6 Ocak 927 tarihinde Pazartesi günü karargâh kurdu. Öncü kuvvetlerinin başında bir zenci vardı. Bu zenciye bir sürü ok atılmasına rağmen hiç aldırış etmeden nehre doğru yürümüş ve hiçbir engele aldırmadan köprünün bulunduğu yere gelmiş ve köprünün yıkılmış olduğunu görünce geri dönmüştü. Karmatîler nehri aşmak istediler, ancak suyun çok hareketli olmasından dolayı çok zor bir şekilde geri dönebildiler. Nehri geçemeyen Karmatîler Enbâr'a döndüler. Abbâsî ordusundan hiç kimse Karmatîler'i takip etmeye cesaret edemedi. Bu durumu gören Ebû'l-Heycâ b. Hamdân, Munis'e şöyle dedi: "Size yaptığım tavsiyeyi nasıl buldunuz? Vallahi bu köprüyü yıkmasaydık Karmatîler'in hepsi nehrin karşı tarafına geçer, senin yanında bulunanların tamamını hezimete uğratıp, rahat bir şekilde Bağdat'a girerlerdi." Bu arada Ebû Tâhir'in nehrin karşı tarafına geçtiği haberi ulaşınca Abbâsî ordusunun büyük bir kısmı kalplerine korku girdiğinden dolayı Bağdat'a döndüler.¹⁰²²

Mûnisu'l-Muzaffer, Yelbek komutasında 6.000 askeri Fırat Nehrinin batısında bulunan Karmatîler'in ordugâhına hücum ederek, Yusuf b. Ebî's-Sâc'ı kurtarmaları için

¹⁰²¹ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/176; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/172; Hudarî Bek, ed-Devletü'l-Abbâsiyye, s. 392-393

¹⁰²² İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/176-177; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/172-173; Hudarî Bek, ed-Devletü'l-Abbâsiyye, s. 393

görevlendirdi. 6.000 kişilik ordu buraya ulaştığında Ebû Tâhir bir balıkçıya 1.000 dinar verip, onun teknesiyle Fırat Nehri'nin karşı tarafına geçerek, adamlarının yanına ulaşmıştı. Bu durum Karmatîler'in maneviyatını oldukça yükseltti. İki ordu karşı karşıya gelip şiddetli çarpışmalar meydana gelmiş, nihayet Abbâsî ordusu yenilerek geri çekilmişti. Bu çarpışmalar esnasında Ebû Tâhir, Yusuf b. Ebî's-Sâc'ın çadırından çıkarak savaşı izlediğini ve kurtulma ümidiyle bakıp durduğunu görmüştü. Hatta savaş esnasında Yusuf b. Ebî's-Sâc'ın adamları ona uzaktan şöyle bağırmışlardı: “ Müjdeler olsun, yakında kurtulursun!” Ancak, Abbâsî ordusu mağlup olunca Ebû Tâhir, Yusuf b. Ebî's-Sâc'ı getirip sen kölenle kaçmaya çalıştın, diyerek onu ve onunla birlikte bulunan diğer esirlerin hepsini öldürttü.¹⁰²³ Bağdat halkının büyük bir kısmı Karmatîler'in Abbâsî ordusunu hezimete uğratmasından dolayı büyük bir korkuya kapılarak, gemiler kiraladılar. Mallarını ve eşyalarını bu gemilere taşıyarak Vâsıt'a gitmeyi düşündüler. Hatta, Bağdat halkından bazıları Horasan'a gitmek üzere mal ve eşyasını Vâsıt'a ve Hulvân'a götürenler de vardı. Abbâsî Devleti'ne zor anlar yaşatan ve halkın korku ve endişeye kapılmasına sebep olan Karmatîler'in sayısı 1.500, 1.700 veya 2.700 idi. Halife Muktedir Karmatîler'in sayısını öğrendiğinde “2.700 asker karşısında aciz kalan 80.000 küsur askerin Allah belasını versin” diyerek¹⁰²⁴ tepkisini ortaya koymuştu. Ebû Tâhir'e, Abbâsî ordusunun hezimete uğraması kendilerinin de zafere ulaşmasının sebebi sorulduğunda o şöyle demiştir: “Abbâsî ordusunda bulunan askerler az bir gevşeklik gördüklerinde hemen kaçmayı düşünüyorlar, biz ise sabredip, sebat ediyoruz. Asla yılgınlık göstermiyoruz.”¹⁰²⁵

Bu galibiyetten sonra Karmatîler Heyt şehrine doğru harekete geçtiler. Muktedir burayı korumak için Saîd b. Hamdân ve Hârûn b. Ğarib'i göndermişti. Saîd b. Hamdân ve Hârûn b. Ğarib Karmatîler'den önce Heyt şehrine gidip surlardaki yerlerini almıştı. Karmatîler, kendilerinden önce Abbâsî ordusunun buraya geldiğini görünce onlarla savaşa tutuşmuş ve pek çok kayıp vererek geri dönmüşlerdi. Bağdat halkı Karmatîler'in Heyt şehrinden döndükleri haberini alınca bir hayli sakinleşmişlerdi.¹⁰²⁶ Halife Muktedir ve annesi Karmatî belasından kurtuldukları için 100.000 dirhem sadaka olarak vermişlerdir.¹⁰²⁷

¹⁰²³ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/178; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/173

¹⁰²⁴ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/173

¹⁰²⁵ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/179

¹⁰²⁶ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/180; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/173

¹⁰²⁷ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/180

Vezir Ali b. İsa Karmatiler adına çalışan ve casusluk yapan bir adamı yakalatıp, huzuruna getirterek, onu yargılamıştı. Olay şöyle gerçekleşmişti: “Vezir Ali b. İsa’ya adamın birisi gelip, Şirazlı bir komşusunun olduğunu, bunun Karmatî mezhebine bağlı olup, Ebû Tâhir ile mektuplaşıp, ona haber gönderdiğini” anlatmıştı. Ali b. İsa söz konusu adamı derhal buldurup huzuruna getirtmiş ve ona söylenenlerin doğru olup olmadığını sorunca adam itiraf ederek şöyle demişti: “ Ben şahsen Ebû Tâhir’in hak yolda olduğunu iyice öğrenmeden asla ona bağlanmadım. Halife ve sen ve milletin mallarına el koyan kâfirlersiniz. Allah, yer yüzünde emirlerini hakim kılacak birisini getirecektir. Bizim imanımız mağrip beldelerinde ikamet eden Mehdî Muhammed b. Fulan b. Fulan b. İsmail b. Ca’fer es-Sâdık’tır. Bizler, gâib imamın gelmesini bekleyen Rafizîler ve İsnâ Aşariyye gibi değiliz. Hatta Rafizîler ve İsnâ Aşariyyeler birbirlerine, beklenen Mehdî İmamı kimisi rüyasında gördüğünü, Kur’an okurken dinlediğini söyleyerek yalan söylüyorlar. Onlar da bu söylenenleri cahilliklerinden dolayı reddetmiyorlar. Halbuki, onların zannettikleri gibi, bir insanın bu kadar uzun ömürlü olması asla mümkün değildir.” Konuşması bitince Ali b. İsa ona şöyle demişti: “Sen bizim askerlerimizin arasına girip onları iyice tanıdın. Askerlerimiz arasında Karmatîler mezhebine bağlı kimler var?” Karmatî bu soruya şu cevabı vermişti: “Sen bu aklınla vezirlik görevini nasıl yürütüyorsun. Benim, müminleri öldürülmeleri için kafirlere teslim etmemi nasıl istersin? Böyle bir şeyi asla yapmayacağım.” Bunu üzerine Ali b. İsa bu casusun şiddeti bir şekilde dövülmesini, yemek ve içecek verilmemesini, emniyet müdürü Nâzûk’a teslim edilip hapse atılmasını emretti. Hapse atıldıktan üç gün veya yedi gün sonra bu casus öldü.¹⁰²⁸

3 Muharrem 316/27 Şubat 928 tarihinde Ebû Tâhir’i Fırat üzerinden Dâliye şehrine gitti. Burada kendisine karşı koyacak askeri bir kuvvet olmadığından şehir halkından bir grup insanı öldürmüştü. Buradan Rahbe’ye hareket eden Ebû Tâhir, 8 Muharrem 316/3 Mart 928 tarihinde şehre ulaştığında halkın karşı koymasıyla karşılaşmış ve yapılan savaşı Karmatîler kazanarak şehri ele geçirmişlerdi. Karkîsyâ halkı ise Ebû Tâhir’e haber göndererek eman talebinde bulunmuşlardı. Ebû Tâhir de gündüz vakti hiç kimsenin evinden çıkmaması şartıyla onların eman talebini kabul etmişti. Ayrıca Ebû Tâhir Cezîre bölgesinde yaşayan Araplar üzerine askeri birlik göndererek buraları yağmalamış ve mallarına el koymuştu. Karmatîler’den bir hayli korkan Araplar sağa sola kaçmaya başlamışlar, Ebû Tâhir de onlara her yıl Hecer’e göndermek üzere kişi

¹⁰²⁸ İbn Miskeveyh, Tecâribü’l-Ümem, I/180-181; İbnü’l-Esîr, el-Kâmil, VIII/174

başına bir dinar, İbn Kesir'in rivayetine göre ise iki dinar¹⁰²⁹ vergi ödemeyi zorunlu kılmıştı. Bundan sonra Ebû Tâhir Rahbe'den Rakka'ya hareket etmiş ve adamları Rabaz şehrine giderek otuz kişiyi öldürmüştü, ancak Rakka halkı, Rabaz halkına yardım ederek Karmatîlerle savaşımlar ve üç gün süren savaşta pek çok kayıp veren Karmatîler 3 Rebûlâhir 316/26 Mayıs 928 tarihinde geri çekilmişlerdi. Hareketlerine devam eden Karmatiler, Re'su Ayn ve Kefertûsâ'ya askeri birlikler göndermiş, halkının eman istemesi üzerine kendilerine eman verilmişti. Daha sonra Sincâr'a doğru hareket eden Karmatîler Cibâl bölgesini yağmalayarak Sincâr'a karargâh kurmuşlardı. Bölge halkı eman dileyince onlara da eman vermişlerdi.¹⁰³⁰

Karmatîler'in ilerleyişini, engellemek amacıyla hilafet merkezi tarafından Mûnisu'l-Muzaffer komutasında Rakka'ya ordunun gitmesi emredildi. Safer 316/Mart-Nisan 928 tarihinde hareket eden ordu, Musul yoluyla Rebûlevvel 316/Nisan-Mayıs 928 tarihinde oraya ulaşp, karargâh kurdu. Musul'a ulaşan Mûnisu'l-Muzaffer, Karmatîler'in Rakka'ya gittikleri haberini alınca hızlı bir şekilde yoluna devam etmişti. Ebû Tâhir de Rakka'dan ayrılarak Rahbe'ye dönmüştü. Karmatîler'in ayrılmasından hemen sonra da Mûnisu'l-Muzaffer Rakka'ya ulaştı. Bundan sonra Karmatîler Heyt'e gittiler. Heyt halkı sağlam surlar yaptığından Karmatîlerle savaşımlar ve sonunda Karmatîler şehre giremeden Kûfe'ye dönmüşlerdi. Daha sonra İbn Hubeyre kasrına (sarayına) hücum ederek pek çok kişiyi öldürmüşlerdi. Karmatîler'in Kûfe'ye geldikleri haberi Bağdat'a ulaşınca Nasru'l-Hâcib komutasında, Harun b. Ğarib ve Büneyye b. Nefis komutanların katılmasıyla ve Reccâle ve Musâfiye askerlerinden oluşan ordu harekete geçirildi. Ordu komutanı Nasru'l-Hacib yolda şiddetli bir hastalığa tutulmuştu. Karmatîler, Abbâsî ordusuna yaklaştığında Nasru'l-Hâcib'in savaşabilme ve hareket edebilme gücü bulunmuyordu. Bunun üzerine Nasru'l-Hâcib yerine Ahmed b. Keyğalağ'ı bıraktı. Hastalığı iyice artıp dili tutulunca Bağdat'a gönderildi. Ancak, yolda Ramazan ayının sonunda öldü. Ordu komutanlığına ise Harun b. Ğarib getirildi. Karmatiler buradan çekilip Abbâsî ordusuyla karşılaşmadan Beriyye şehrine hareket ettiler. Ordu komutanı Harun b. Ğarib'te ordusuyla 22 Şevval 316/8 Aralık 928 tarihinde Bağdat'a döndü.¹⁰³¹

Irak Sevâd bölgesinde Karmatî mezhebine bağlı olan bazı insanlar, yönetimden korktukları için kendilerini gizlemişlerdi. Ancak otorite boşluğundan faydalanarak Vâsıt

¹⁰²⁹ İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/168

¹⁰³⁰ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/182; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/181-182; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/168

¹⁰³¹ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/182-183; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/182

Sevâd bölgesinde itikatlarını açığa vurup, başlarına da Hureys b. Mesûd adında birisini lider seçerek propaganda faaliyetlerine başlamışlar ve kısa sürede 10.000 kişiye ulaşmışlardı. Aynü't-Temr'de de kalabalık bir kitle ortaya çıkarak İsa b. Musa adında birisini lider olarak seçmişlerdi. Bu iki grup Mehdîlik davasına çağrıda bulunmaya başladılar. İsa b. Musa Kufe'ye gelip, şehir dışında karargâh kurmuş, şehrin haracını toplayarak Sevâd'da görevli olanları buradan uzaklaştırmıştı. Hureys b. Mesûd da Emâlû'l-Müvâfikî denilen yere gelip, burada "Darü'l-Hicre" adını verdiği bir ev inşa ederek bölgeye hakim olmuş, çevrede yağma hareketlerine başlamış, insanların bir kısmı esir almağa, bir kısmını da öldürmeye başlamıştı. Bunun üzerine Vâsıt'ın savaş işlerinden sorumlu olan Büneyye b. Nefîs, onlarla savaşırsa da hezimete uğramaktan kurtulamadı. Bunun üzerine Muktedir, Hureys b. Mesûd üzerine Harun b. Ğarib komutasında; Kûfe'de bulunan İsa b. Musa üzerine de Sâfî el-Basrî komutasında ordular göndermişti. Bu iki Abbâsî orduları Karmatîler'i mağlup edip, bir çoğunu öldürüp, bir kısmını da esir almışlardı. Karmatîler'e ait olan beyaz sancak ele geçirilmiş ve sancak üzerinde ise şu ayeti kelime yazılıydı. " Biz ise, o yerde güçsüz düşürülenlere lütufta bulunmak, onları önderler yapmak ve onları (mukaddes topraklara) varis kılmak istiyorduk."¹⁰³² Böylece Sevâd bölgesindeki Karmatîler'in hâkimiyetlerine son verilerek, müslümanlar onların şerlerinden kurtulmuşlardır.¹⁰³³

Karmatîler 8 Zilhicce 317/12 Ocak 929 tarihinde o ana kadar İslâm tarihinde eşi benzeri görüşmemiş bir olay gerçekleştirdiler. Tevriye günü Kabe'ye baskın düzenleyerek onun mukaddesiyetini ayaklar altına alıp çiğnediler. Olay şöyle gerçekleşmişti: Mansûr ed-Deylemî'nin hac emirliğinde Bağdat'tan yola çıkan hacılar, yolda herhangi bir tehlikeyle karşılaşmadan Mekke'ye ulaşmışlardı. Ancak Ebû Tâhir liderliğindeki Karmatîler tevriye günü Kabe'ye ani bir baskı düzenleyerek hacıların mallarını yağmalayarak, onları Mescid-i Haram'ın ve hatta Kabe'nin içinde kılıçtan geçirmeye başlamışlardı.¹⁰³⁴ Ebû Tâhir Kâbe'nin kapısında oturdu ve insanlar onun çevresinde yere yatırılıp öldürülüyorlardı. Bu esnada Ebû Tâhir: "Ben Allah'ım, ben Allah ileyim, yaratan benim, yaratıkları yok eden de benim!" diyordu. İnsanlar kaçıp Kâbe'nin örtüsüne yapışıyorlardı, ama bu da onları ölümden kurtaramıyordu. Aksine onlar bu haldeyken de öldürülüyorlardı. Tavaf eden hacılar tavaf halindeyken bile

¹⁰³² Kasas: 28/5

¹⁰³³ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/187

¹⁰³⁴ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/201; İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, XIII/281; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/207; Zehebî, Târîhu'l-İslâm, XXXII/380-383; Düvelü'l-İslâm, s. 172; el-Fahrî, s. 249; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/170-171; Hudarî Bek, ed-Devletü'l-Abbâsiyye, s. 394

öldürülüyorlardı.¹⁰³⁵ Ebû Tâhir, ölülerin zemzem kuyusuna atılmalarını emretti. Hacılar çoğu da düşüp öldükleri yerde Harem'in, Mescid-i Haram'ın her neresindeyseler oraya yıkanmadan, kefelenmeden ve cenaze namazları kılınmadan defnedildiler.¹⁰³⁶ İbn Kesîr bu ölüler hakkında şu değerlendirmeyi yapmaktadır: “Onlar ne güzel ölülerdi, onlar ne güzel yatıp uyumuşlardı. Defnedildikleri yer ve mekân ne güzel bir mekândı. Bununla beraber ölüler yıkanmadan ve cenaze namazları kılınmadan defnedildiler. Çünkü onlar ihramlıydılar ve gerçekten de şehit idiler.”¹⁰³⁷

Zemzem kuyusunun kubbesi yıkıldı.¹⁰³⁸ Ebû Tâhir, Kâbe'nin kapısının sökülmesini, Kâbe'nin örtüsünün çıkarılmasını, parçalara ayrılarak ordaki askerlere dağıtılmasını emretti. Ayrıca bir adamına da Kabe'nin damına çıkıp, altınoluğu sökmesini emretti. Ancak, adam altınoluğu sökmek için Kabe'nin damına çıkınca, oradan düşüp öldü. Bunun üzerine Ebû Tâhir altınoluğu sökmekten vazgeçti. Daha sonra Ebû Tâhir Haceru'l-Esved'in sökülmesini emretti. Bir adam gelip elindeki balyozla Haceru'l-Esved'e vurdu ve “Ebâbil kuşları nerede! ? Ebrehe askerlerine atılan sert taşlar nerede!? dedi ve Haceru'l-Esved'i söktü. Memleketleri Hecer'e giderken Heceru'l-Esved'i beraberlerinde götürdüler.”¹⁰³⁹

Karmatîler memleketlerine dönerken Haceru'l-Esved'i de beraberinde götürmüştü. Mekke Emiri İbn Mühelleb onlara yetişmek için kendi aile efradını, Mekke eşrafını ve askerlerini alarak Karmatîler'in peşine düşmüştü. Onlara yetişince Haceru'l-Esved'i yerine koyması için yanında bulunan bütün mal ve paraları ona vermek istedi. Ancak, Ebû Tâhir onun bu talebini kabul etmedi. Bunun üzerine Mekke Emiri İbn Mühelleb onunla savaşmış, Karmatîler onu, aile efradından çoğunu, Mekkelileri ve askerlerini de öldürmüşlerdi. Sonra Ebû Tâhir Haceru'l-Esved'i ve gasp ettiği hacıların mallarını alıp memleketlerine doğru hareket etmişti. Haceru'l-Esved 339/1008 yılına kadar onların yanında kalmıştı.¹⁰⁴⁰

Karmatîler'in Mekke ve Kabe'de yaptıkları Ifrıkıyye'de bulunan Ebû Muhammed Ubeydullah el-Alevî el-Mehdî'ye ulaşınca, Ebû Tâhir'in yaptıklarını kınamış ve onu

¹⁰³⁵ İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/171

¹⁰³⁶ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/201; İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, XIII/281; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/208; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/171

¹⁰³⁷ İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/171

¹⁰³⁸ İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/171

¹⁰³⁹ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/201; İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, XIII/281; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/208; Zehebî, Târîhu'l-İslâm, XXXII/380-383; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/171; el-Fahrî, s. 249; el-Hudârî Bek, ed-Devletü'l-Abbâsiyye, s. 394

¹⁰⁴⁰ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/207; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/171; Mahmud Şakir, et-Târîhu'l-İslâmiyye, V/118

lanetlemişti. Ona son derece kızıp, şöyle mektup yazmıştı: “Bu yaptıklarınla bizim ve taraftarlarımızın, davet ve devletimizin küfür ve ilhad ismini almasına sebep oldun. Eğer Mekke halkı, hacılar ve diğerlerinden almış olduğun malları iade etmeyip, Haceru’l-Esved’i yerine koymaz, Kabe örtüsünü de iade etmezsen dünya ve ahirette ben senden uzağım.”¹⁰⁴¹

Haceru’l-Esved’in Kabe’de bulunmayışı Müslümanlara çok ağır gelmişti. Bunun için Beckem ed-Türkî Haceru’l-Esved’i Kabe’ye getirtmek için 50.000 dinar harcamış¹⁰⁴² ancak, Karmatîler: “Biz onu emirle aldık, ancak aldığımız kişinin emriyle iade ederiz.” diyerek reddettiler. 339/1008 tarihinde Haceru’l-Esved’i Kûfe’ye götürüp, insanların görmesi için caminin “el-Üstüvânetü’s-Sâbia” denilen yere astılar. Ebû Tâhir’in kardeşi bir mektup yazıp şöyle demişti: “Biz Haceru’l-Esved’i bir emirle aldık ve insanların hac menâsıkını yerine getirmeleri için, alınmasını emreden kişinin emri ile onu iade edeceğiz.”¹⁰⁴³ Böylece karşılıksız olarak Haceru’l-Esved Zilkade 339/Nisan-Mayıs 951 tarihinde Mekke’ye iade edildi.¹⁰⁴⁴ Ebû Tâhir, Mehdî’ye yazdığı mektupta: “‘Haceru’l-Esved’i Mekke’ye iade ettiğini, Mekke halkının mallarını mümkün olduğu kadar kendilerine geri verdiğini, ancak adamlarımın Kabe örtüsünü ve hacıların mallarını paylaşmalarından dolayı, bunları iade etmesinin mümkün olmadığını” bildirmekteydi.¹⁰⁴⁵

b) Ebû’l-Heycâ Abdullah b. Hamdân’ın İsyanı

Ebu’l-Heycâ Abdullah b. Hamdân Safer 301/Eylül-Ekim 913 tarihinde Musul valiliğinden azledilerek, yerine Yumn el-Tûlûnî getirildi. Kısa bir sonra da yeni vali görevinden alınarak, yerine Nihâr el-Hâdim es-Sağîr getirildi. Ebu’l-Heycâ Abdullah b. Hamdân görevden alındıktan sonra 15 Safer 301/20 Eylül 913 tarihinde komutanlardan bazılarını da yanına alarak hilafet merkezine isyan ederek harekete geçti. Bunun üzerine Mûnisu’l-Muzaffer komutasında bir ordu hazırlandı. Öncü kuvvet olarak da Büneyye b. Nefîs komutasında bir askeri birlik gönderildi. Mûnisu’l-Muzaffer’de Rebûlevvel 301/Ekim-Kasım 913 tarihinde isyanı bastırmak için harekete geçti. Ebu’l-Heycâ Abdullah b. Hamdân Mûnisu’l-Muzaffer’in üzerine geldiğini öğrenince ondan eman diledi. Kendisine eman verilerek Mûnis ile beraber Bağdat’a geldi ve halifenin huzuruna

¹⁰⁴¹ İbnü’l-Esîr, el-Kâmil, VIII/208

¹⁰⁴² İbnü’l-Esîr, el-Kâmil, VIII/486; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/236

¹⁰⁴³ İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/236

¹⁰⁴⁴ İbnü’l-Esîr, el-Kâmil, VIII/486; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/236

¹⁰⁴⁵ İbnü’l-Esîr, el-Kâmil, VIII/208

çıkarıldı. Halife Muktedir tarafından affedilen Ebu'l-Heycâ Abdullah b. Hamdân' a hil'at giydirildi.¹⁰⁴⁶

c) Hüseyin b. Hamdân İsyanı

Hüseyin b. Hamdân el-Cezîre bölgesinde 303/915 yılında isyan etti. Bu isyanın sebebi; Vezir Ali b. İsa, Diyâr-ı Rebîa valisi olan Hüseyin b. Hamdân'dan ödemesi gereken bazı mallar talep etmişti. Vali Hüseyin b. Hamdân bu malları ödemeyi reddedince Ali b. İsa, hemen valinin hakimiyeti altında bulunan şehirleri devletin görevlilerine teslim etmesi için Hüseyin b. Hamdân'a emir gönderdi. Ancak Hüseyin b. Hamdân, hâkimiyeti altında bulunan şehirleri teslim etmedi.¹⁰⁴⁷

Vezir Ali b. İsa, o sıralarda Mu'nisü'l-Hâdim Mısır'da Alevî el-Mehdî'nin askerleriyle savaştığı için merkezde olmadığından Ebû Müslim Râik el-Kebîr komutasında büyük bir ordu hazırlayıp, Hüseyin b. Hamdân üzerine gönderdi. Ayrıca, Ali b. İsa Mûnisü'l-Hâdim'e de mektup yazarak, Alevî el-Mehdî'ye karşı sürdürmekte olduğu savaşın sona ermesinden sonra Cezîre bölgesine gelip, Hüseyin b. Hamdân'a karşı savaşmasını emretti.¹⁰⁴⁸

Hüseyin b. Hamdân, Abbâsî ordusuyla savaşmak için 15 bin¹⁰⁴⁹ veya 20 bin kişilik orduyla harekete geçip "el-Habeşe" denilen yere ulaştı. Abbâsî ordusu, Hüseyin b. Hamdân ordusuna yaklaşıp, onların sayı olarak kendilerinden daha çok olduklarını görünce, 4 bin civarında olan Abbâsî ordusu onlara karşı koyamayacaklarını anlayınca, Dicle Nehri tarafına tek bir çıkış yolu olan bir yere çekilerek karargâh kurdular. Hüseyin b. Hamdân ordusuyla sıkışıp kalan Abbâsî ordusunu muhasara altına aldı. Hüseyin b. Hamdân, Abbâsî ordusuna gelebilecek olan yiyecek maddelerinin yolunu kesmişti. Böylece yiyecek ve yem sıkıntısı çekmeye başlayan Abbâsî ordusu, Hüseyin b. Hamdân'a elçiler göndererek halifeye, elinde bulunan bölgeyi kendisine bırakması için aracı olacaklarını vaad ettiler. Ancak Abbâsî ordusunun komutanı Ebû Müslim Râik el-Kebîr'in bu teklifini Hüseyin b. Hamdân kabul etmedi. Muhasarayı sürdürüp Munisü'l-Hâdim yardımı gelinceye kadar savaşmaya devam etti.¹⁰⁵⁰

¹⁰⁴⁶ İbnü'l-Esir, el-Kâmil, VIII/76-77

¹⁰⁴⁷ İbnü'l-Esir, el-Kâmil, VIII/92

¹⁰⁴⁸ Sûlî, Ahbâru'l-Muktedir Billah, s. 183; Kurtubî, Sîle, VI/29; İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/36; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, VIII/92

¹⁰⁴⁹ Kurtubî, Sîle, VI/30

¹⁰⁵⁰ İbnü'l-Esir, el-Kâmil, VIII/92-93

Mûnisu'l-Hâdim'in 8 Rebûlâhir 303/21 Ekim 915 tarihinde¹⁰⁵¹ yardıma geldiği haberinin ulaşması, Abbâsî ordusunun maneviyatını yükseltirken, Hüseyin b. Hamdân ve askerlerinin maneviyatları ise kırmıştı. Maneviyatları yükselen, moralleri düzelen Abbâsî ordusu geceleyin ani bir baskınla Hüseyin b. Hamdân'nın ordusunu bozguna uğrattı. Hezimete uğrayan Hüseyin b. Hamdân Diyar-ı Rebîa'ya çekildi. Abbâsî ordusu ise Musul yakınlarına karargâh kurdu.¹⁰⁵²

Yanına Ahmed b. Keyğalağ'ı alan Mûnisu'l-Hâdim'in olay yerine yaklaşması üzerine korkuya ve endişeye kapılan Hüseyin b. Hamdân, Mûnisu'l-Hâdim'e elçi göndererek özür dilemiş ve aralarında elçiler gidip geldiği halde anlaşma olmamış ve Mûnisu'l-Hâdim, Hüseyin b. Hamdân'ın üzerine yürüyerek Cezîratu İbn Ömer karşısına karargâh kurmuştu. Bunun üzerine Hüseyin b. Hamdân çocuklarını, değerli eşyalarını alarak Ermenistan'a doğru gitmiş, etrafındaki askerlerde dağılarak, Mûnisu'l-Hâdim'in ordusuna katılmışlardı.¹⁰⁵³ Mûnisu'l-Hâdim, Yelbek komutasında Sîmâ el-Cezerî ve Cinnî es-Safvânî'nin katılımıyla bir askeri birlik hazırlayıp Hüseyin b. Hamdân'ı takibe gönderdi. Bu askeri birlik "Tel Fâfân" denilen yere geldiğinde buranın Hüseyin b. Hamdân tarafından yakılıp yıkıldığını, halkının öldürüldüğünü gördüler. Onu takip etmeye devam eden askeri birlik ona yetişip, onunla savaştılar ve Hüseyin b. Hamdân ve yanındakileri 15 Şaban 303/23 Şubat 915 tarihinde Perşembe günü hezimete uğrattılar. Hüseyin b. Hamdân, oğlu Abdulvahhab, ailesinin tamamı, arkadaşlarının çoğu esir alındı ve malları da ele geçirildi. Mûnisu'l-Hâdim esirleri yanına alarak Musul üzerinden Bağdat'a gelmiş ve Hüseyin b. Hamdân ve oğlunu bir deve sırtına bindirip, uzun bornuzlar ve kırmızı kıldan dokunmuş elbiseler giydirerek şehre sokmuştu. Halife Muktedir'in huzuruna getirilen Hüseyin b. Hamdân, Zeydan el-Kahramâne'ye teslim edilerek hapse atıldı. Daha sonra Hüseyin b. Hamdân'ın oğullarından biri hapisten kaçarak adamlarıyla birlikte Âmid (Diyarbakır) üzerine yürümüş, ancak vali onlara karşı şehri korumuş ve onunla yaptığı savaşı kazanarak Hüseyin b. Hamdân'ın oğlunun kesik başını Bağdat'a göndererek bu tehlikeye son vermişti.¹⁰⁵⁴

¹⁰⁵¹ İbn Takribirdî, en-Nucumû'z-Zâhira, III/186

¹⁰⁵² İbnü'l-Esir, el-Kâmil, VIII/93

¹⁰⁵³ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/37; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, VIII/93

¹⁰⁵⁴ Kurtbî, Sîle, VI/30; İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/37-38; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, VIII/93

d) Yusuf b. Ebi's-Sâc'ın İsyanı

Yusuf b. Ebi's-Sâc askeri alanda isim yapmış, daima yükselmeye çalışan, fırsatları değerlendiren, hakimiyeti elinde tutmayı arzulayan, halifeye isyan etmeyi ve karşı koymayı seven birisi olarak bilinir.¹⁰⁵⁵

Yusuf b. Ebi's-Sâc, İbnü'l-Furât'ın vezirliğe ilk tayininden sonra Azerbaycan ve Ermenistan bölgesine her yıl 120.000 dinar vermek mşartıyla tayin edilerek, buranın savaş işleri başına getirilmiş, namaz kıldırmak ve diğer idari mekanizmayı yürütmek üzere görevlendirilmişti. Bu göreve getirilirken hilafet merkezine ödemesi kararlaştırılan bazı mallar vardı. Ancak, İbnü'l-Furât vezirlikten azledilip yerine Hakânî'nin tayini ve ondan sonra da Ali b. İsa'nın vezirliğe getirilmesi üzerine hilafet merkezine göndermekle yükümlü olduğu malları göndermeyip güç ve kuvveti artırmak için kullanmaya başlamıştı. Yusuf b. Ebi's-Sâc 304/916 yılına kadar bu şekilde davranmaya devam etmişti.¹⁰⁵⁶

304/916 yılında Yusuf b. Ebi's-Sâc, Ali b. İsa'nın tutuklandığı haberini alınca halifenin kendisine Rey şehrini verdiği dair bir belge çıkartmış ve bunu da Vezir Ali b. İsa'nın gerçekleştirdiğini söyleyerek, bu görev belgesini kendisine gönderdiğini söylemişti. Yusuf b. Ebi's-Sâc ordusunu hazırlayarak Rey üzerine doğru harekete geçti. O sırada Rey valisi olan Muhammed b. Ali Sa'lûk, Yusuf b. Ebi's-Sâc'ın Rey üzerine doğru geldiği haber alınca şehri terk etmişti. Yusuf b. Ebi's-Sâc Rey şehrine hakim olduğu gibi Kazvîn, Zencân ve Ebher vilayetlerini de hakimiyeti altına almıştı. Halife Mutedir, Yusuf b. Ebi's-Sâc'ın yaptıklarını ve onun Vezir Ali b. İsa'nın Rey'e tayin ettiğini ve bu hususta kendisine halife tarafından ahitname ve sancak gönderdiğini haber alınca, bu konuda her hangi bir bilgisinin olmadığını söyleyerek bir hayli üzülmüştü.¹⁰⁵⁷

Diğer taraftan Yusuf b. Ebi's-Sâc, Vezir İbnü'l-Furât'a mektup yazarak, Ali b. İsa'nın kendisini bütün bu bölgeye tayin ettiğini haber veriyor, kendisi de bu şehirleri istila eden isyancıları kovarak buraları ele geçirdiğini söylüyordu. Bu haberler üzerine Muktedir, Vezir İbnü'l-Furât'a söylediklerini doğru olup olmadığını Ali b. İsa'ya sormasını emretti. Vezir Ali b. İsa'yı çağırarak bu hususu sordu. O da böyle bir ahitnameyi göndermediğini ve Yusuf b. Ebi's-Sâc'ı buralara görevlendirmediklerini söyleyerek şöyle demişti. “Katiplere ve Halife'nin yakın adamlarına sorunuz. Eğer böyle bir ahitname ve sancak gitmişse bunu ancak halifenin hizmetçileri veya bazı

¹⁰⁵⁵ Terzi, Abbâsîler Döneminde Askeri Teşkilat, s.64

¹⁰⁵⁶ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/45; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, VIII/54, 99

¹⁰⁵⁷ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/45; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, VIII/100

komutanları göndermiş olabilir.” Yapılan araştırma sonucunda Ali b. İsa’nın doğru söylediği anlaşıldı. Bunun üzerine İbnü’l-Furat, Yusuf b. Ebi’s-Sâc’a mektup yazarak bu şehirleri istila etmesini kınıyor ve eski Vezir Ali b. İsa’ya yalan söylediğinden dolayı ona kızılıyordu.¹⁰⁵⁸

Vezir İbnü’l-Furat 305/918 yılında Yusuf b. Ebi’s-Sâc isyanını bastırmak için Hâkân el-Müflihî komutasında ve Ahmed b. Mesrûr el-Belhî, Sîmâ el-Cezerî ve Nahrîr es-Sağîr gibi komutanların katılımıyla bir orduyu isyan bölgesine gönderdi. Yapılan savaşta Yusuf b. Ebi’s-Sâc galip gelerek onların bir kısmını esir alarak Rey şehrine götürdü. Onları şehre sokarken develere bindirerek esir aldığını ifade etmek için teşhir etmişti.¹⁰⁵⁹

Yusuf b. Ebi’s-Sâc Halife Muktedir’e mektup yazarak kendisine Rey ve civarının verilmesi karşılığında askerlerin bütün ihtiyaçlarını karşıladıktan sonra beytülmale 700.000 dinar göndermeyi taahhüt ediyordu. Muktedir onun bu teklifini, uydurduğu tayin belgeleri ve iftiralardan dolayı: “yer yüzünü dolduracak kadar mal verse bile onu buraya bir gün bile vali yapmayacağını” belirterek reddetmiştir.¹⁰⁶⁰

Muktedir, Munis komutasında bir orduyu Yusuf b. Ebi’s-Sâc üzerine gönderdi. Hilafet ordusunun üzerine geldiğini öğrenen Yusuf b. Ebi’s-Sâc, Rey’in haracını on gün içinde toplayıp şehri tahrip ettikten sonra ayrıldı. Yusuf b. Ebi’s-Sâc buradan ayrıldıktan sonra Muktedir, Rey, Kazvîn ve Ebher şehirlerini Vâsif el-Bektimûrî’ye vermişti. Bu arada Yusuf b. Ebi’s-Sâc daha evvel emrinde bulunan vilayetlerin tekrar kendisine iktâ edilmelerini talep etmiş Vezir İbnü’l-Furât isteğine olumlu cevap verilmesini halifeye tavsiye etmişti. Nasru’l-Hâcib ve İbnü’l-Havârî bu isteğe karşı çıkarak şöyle demişlerdi: “Halife’nin huzuruna gelip el etek öpmedikten ve itaatini bildirmediikten sonra ona böyle bir iktâ’ın verilmesi caiz değildir.” İbnü’l-Furât, böyle bir talapte bulunduğundan dolayı Yusuf b. Ebi’s-Sâc ile arasında bir işbirliği olduğundan itham altında bırakılmıştır. Muktedir, Yusuf b. Ebi’s-Sâc huzuruna gelip, kendisine itaatini bildirdikten sonra bu talebe olumlu cevap vereceğini bildirmişti. Yusuf b. Ebi’s-Sâc ise halifenin huzuruna çıkıp ona itaatini bildirdiği takdirde hayatının tehlikede olacağını düşünerek Munis ile savaşmayı tercih etti. Yapılan savaşta Munis yenilmiş ve önemli

¹⁰⁵⁸ İbn Miskeveyh, Tecâribü’l-Ümem, I/45-46; İbnü’l-Esir, el-Kâmil, VIII/100

¹⁰⁵⁹ İbn Miskeveyh, Tecâribü’l-Ümem, I/46; İbnü’l-Esir, el-Kâmil, VIII/101

¹⁰⁶⁰ İbn Miskeveyh, Tecâribü’l-Ümem, I/46; İbnü’l-Esir, el-Kâmil, VIII/101

komutanları öldürülmüş ve bazıları da esir alınmıştı. Yusuf b. Ebi's-Sâc bu esirleri develerin sırtına bindirip teşhir ederek Erdebil'e götürmüştü.¹⁰⁶¹

Yusuf b. Ebi's-Sâc Mu'nis'e mektup göndererek barış teklifinde bulunmuş ve aralarında mektuplaşmalar başlamıştı. Munis, Yusuf b. Ebi's-Sâc'ın barış teklifini halifeye bildirmişse de Muktedir, bu barış teklifine kesinlikle olumlu cevap vermediği gibi Muharrem 307/Haziran-Temmuz 919 yılında Yusuf b. Ebi's-Sâc ile savaşmak üzere Bağdat'tan büyük bir orduyu Mûnisi'n emrine gönderdi. Mûnisi'l-Muzaffer bu orduyla Erdebil'i kuşatarak onunla savaşmış ve yapılan savaşta Yusuf b. Ebi's-Sâc'ın ordusunu dağıtmış, Yusuf b. Ebi's-Sâc ve adamlarını esir olarak Bağdat'a dönmüştü.¹⁰⁶² Mûnisi'l-Muzaffer, Yusuf b. Ebi's-Sâc'ı bir deveye bindirip arkasına tilki kuyrukları bağlanmış elbiseyi ona giydirerek onu şehre sokmuştu. Yusuf b. Ebi's-Sâc halifenin huzuruna çıkarıldıktan sonra hapse atılmıştı.¹⁰⁶³

310/922 yılında Mûnisi'l-Muzaffer'in araya girmesiyle Halife Muktedir tarafından affedilen Yusuf b. Ebî's-Sâc Rey, Kazvîn, Ebher, Zencân ve Azerbaycan vilayetlerine tayin edildi. Her yıl bu şehirlerde bulunan askerlerin maaş ve giderlerini sağladıktan sonra beytülmale 500.000 dinar göndermesi kararlaştırıldı.¹⁰⁶⁴ Bu tayinle birlikte Yusuf b. Ebî's-Sâc, Sâciyye birliklerini yeniden teşkil etmeye başlamış, kısa süre sonra da eski gücüne ulaşarak devletin siyasî ve askerî hayatında rol oynamaya başlamıştır. 312/924 tarihinde Rey valisi Ahmed b. Ali Sa'lûk tarafından başlatılan isyan hareketi Yusuf b. Ebî's-Sâc tarafından bastırılmıştır. İsyanın başını çeken vali esir alınarak hilafet merkezine gönderilmiştir.¹⁰⁶⁵ Bu olaydan sonra Yusuf b. Ebî's-Sâc hilafet merkezinde ve Muktedir'in yanında eski makamına kavuşmuş ve devletin önemli kişilerinden birisi durumuna gelmiştir. 314/96 yılında Halife Muktedir, Vezir Ahmed b. Ubeydulah el-Husaybî'nin teklifi üzerine Yusuf b. Ebî's-Sâc'ı devletin doğu bölgelerinin genel valisi olarak tayin etmiştir. Karmatîlerle savaşması için halife tarafından Hecer'e gönderilmiştir. Karmatîlerle savaşacak ordunun ihtiyaçlarını karşılaması için Yusuf b. Ebî's-Sâc'a Sâve, Kum, Kâşân, Basra, Kûfe ve Mâsebezân gelirleri ve harâcları

¹⁰⁶¹ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/47; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, VIII/102

¹⁰⁶² İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/48-50; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, VIII/102

¹⁰⁶³ İbnü'l-Esir, el-Kâmil, VIII/102

¹⁰⁶⁴ İbnü'l-Esir, el-Kâmil, VIII/136

¹⁰⁶⁵ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/119

verildi.¹⁰⁶⁶ 315/927 yılında Karmatîlerle yapılan savaşta Yusuf b. Ebî's-Sâc'ın ordusu mağlup olmuş kendisi de esir alınmış ve daha sonra da idam edilmiştir.¹⁰⁶⁷

e) Ebû Yezîd Halid b. Muhammed el-Mâderâî'nin İsyanı

Ebû Yezîd Halid b. Muhammed el-Mâderâî Kirmân'da harac memurluğu yapmaktayken 304/916 tarihinde Halife Muktedir'e isyan ederek Şirâz'a doğru harekete geçmişti. Amacı ise Fars bölgesinin hâkimiyetini ele geçirmektir. Bedr el-Hammâmî bu isyancının üzerine bir ordu göndererek onunla savaşmış ve bu savaşta ise Ebû Yezîd öldürülerek başı Bağdat'a gönderildi. Ebû Yezîd'in kesik başı Bağdat'ta dolaştırılarak halka teşhir edildi.¹⁰⁶⁸

f) Kesîr b. Ahmed'in İsyanı

Kesîr b. Ahmed b. Şehfûr Sicistân bölgesine hakim olunca, Halife Muktedir, 304/916 tarihinde Fâris bölgesinin valisi Bedr b. Abdulah el-Hammâmî'ye mektup yazarak, Kesîr b. Ahmed ile savaşması için ordu sevetmesini emretti. Ayrıca ordunun başına Derdâ'yı getirmesini, bölgenin haracını toplamakla da Zeyd b. İbrahim'i görevlendirmesini emretti. Bedr, büyük bir ordu hazırlayarak bölgeye gönderdi. Bölgeye gelen ordu Kesîr b. Ahmed ile savaşa tutuştu. Kesîr b. Ahmed onlara karşı koyamayıp zor duruma düşmüştü. Sicistân'a hakim olacakları sırada Zeyd b. İbrahim'in yanında pek çok zincir ve pranga olduğu, onun şehre hakim olduğunda şehrin ileri gelenlerini zincir ve prangalara vurup götüreceği haberleri yayılınca halk, Kesîr b. Ahmed'in etrafında toplandı. Kesîr b. Ahmed etrafında tolananlarla birlikte halifenin askerlerine galip gelerek Zeyd b. İbrahim'i esir almışlar ve yanında da pek çok zincir ve pranga bulunca onu bu zincir ve prangalarla ayaklarında ve boynundan bağlamışlardı. Ancak, Kesîr b. Ahmed bu olaydan sonra hemen Halife'ye mektup yazıp, bu konuda kendisinin hiçbir sorumluluğunun olmadığını söyleyip, asıl suçun halk da olduğunu bildirmişti. Muktedir, Bedr b. Abdulah el-Hammâmî'ye mektup yazarak bizzat kendisinin Kesîr b. Ahmed ile savaşmasını emrediyordu. Bedr orduyu hazırladı. Bunun üzerine Kesîr b. Ahmed bu durumdan korktu ve Bedr b. Abdulah el-Hammâmî'ye adamlar göndererek her yıl ödemek üzere kendisine belirli bir verginin konmasını talep

¹⁰⁶⁶ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/148; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, VIII/162

¹⁰⁶⁷ İbnü'l-Esir, el-Kâmil, VIII/170-175

¹⁰⁶⁸ İbnü'l-Esir, el-Kâmil, VIII/106

etti. Onun bu isteği kabul edilerek her yıl 500.000 dirhem ödemek şartıyla Sicistân bölgesi kendisine ikta edildi.¹⁰⁶⁹

g) Sebük' ün İsyanı

Munisü'l-Muzaffer Azerbaycan'dan Irak'a gidince Yusuf b. Ebî's-Sâc'ın kölesi Sebük etrafına topladığı büyük taraflar kitlesiyle 304/916 yılında Azerbaycan illerine doğru harekete geçti ve Azerbaycan'a hakim oldu. Bunun üzerine Mu'nisü'l-Muzaffer, Muhammed b. Ubeydullah el-Fârukî komutasında bir orduyu Sebük üzerine gönderdi. İki arasında meydana gelen savaşı Muhammed b. Ubeydullah el-Fârukî kaybedip, Bağdat'a dönünce Sebük bölgedeki hakimiyeti sağlamlaştırdı. Daha sonra Sübük, halifeye mektup yazarak Azerbaycan'ın kendisine ikta edilmesini talep etti. Halife, Sebük'ün talebini kabul ederek yılda 200.000 dinar ödemek şartıyla Azerbaycan'ı ikta edip, kendisine ahid ve hil'atler gönderdi.¹⁰⁷⁰

h) Ahmed b. Ali b. Sa'lûk'un İsyanı

Ahmed b. Ali b. Sa'lûk Kûm'dan hareket ederek Rey şehrine girmişti. Halife bir mektup yazarak onun bu hareketini kınıyor ve hemen Kum'a dönmesini emrediyordu. Ahmed b. Ali b. Sa'lûk döndükten hemen sonra 304/916 yılında isyan ederek Kum'daki harac görevlilerini çıkararak Rey üzerine doğru harekete geçti. Hamedân'da bulunan Nihâr es-Sağîr'e mektup yazılarak Vasîf ile birlikte Ahmed b. Ali b. Sa'lûk'un Rey'e girmesine engel olmaları istendi. Bu emir üzerine Nihâr es-Sağîr ile Vasîf birlikte hareket ederek Rey kapısında onunla karşılaştılar ve Ahmed b. Ali b. Sa'lûk galip gelerek Rey şehrine hâkim oldu. Daha sonra Ahmed b. Ali b. Sa'lûk, Nasru'l-Hâcib'e mektup yazarak Halife Muktedir ile aralarının düzeltilmesini talep etti. Nasru'l-Hâcib'in aracı olmasıyla halife onu Rey valiliğinde bıraktı. Ayrıca, buna ilave olarak Dûnbâvend, Kazvîn, Zencân ve Ebher şehirlerini de kendisine verdi. Buna karşılık o, Bağdat'a her yıl 160.000 dinar gönderecekti.¹⁰⁷¹

i) Bağdat'ta Haşimoğulları'nın İsyanı

306/918 yılında Haşimoğulları, Hâmid b. el-Abbâs'ın vezirliği döneminde yardımcısı Ali b. İsa'nın maaşları geciktirmesi yüzünden isyan ettiler. Hâmid b. el-

¹⁰⁶⁹ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/104-105

¹⁰⁷⁰ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/103

¹⁰⁷¹ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/103-104

Abbâs'ın evinden çıkan Ali b. İsa'ya ağır sözler söyleyerek onu itham ettiler. Ona saldıracak cübbesini yaktılar. Ali b. İsa'yı onların zulmünden komutanlar kurtardı. Askerlerle Haşimoğulları arasında ciddi çatışmalar meydana geldi. Halife Muktedir olanları haber alınca isyana katılan Haşimoğullarının derhal Basra'ya sürgüne gönderilmelerini emretti. Gemiye bindirilen Haşimoğulları Basra'ya gelince, onları Basra valisi Sübük et-Tûlûnî karşıladı ve hapishanenin avlusunda bulunan eve alarak, onlarla güzel bir şekilde konuştu. Gizli kalmak şartıyla onlara bazı mallar vermeyi vaat etti. Merkezden onların serbest bırakılmasıyla ilgili haber gelince, vali onları evine götürerek onlara yemekler ikram etti ve serbest kalacaklarını bildirdi. Onları götürmesi için kayıklar kiralandı. On gün Basra'da kalan Haşimoğulları Bağdat'a dönünce, Vezir Hâmid b. el-Abbâs, Ümmü Musa el-Kahramâne, onun erkek kardeşi ve Ali b. İsa tarafından karşılandılar.¹⁰⁷²

j) Bağdat'ta Halkın İsyanı

307/919 tarihinde Halife Muktedir Kufe, Vâsıt, Ahvâz, Isfahân, Bağdat Sevâd'ı ile buraların çevrelerinde bulunan köy ve kasabaların özel ve genel harac ve gelirlerini Hâmid b. el-Abbâs'a iltizam etti. Bu olay, İbnü'l-Cevzî ve Zehebî'de 308/920 tarihinde, Ebu Bekir es-Sûlî'de ise 309/921 tarihinde meydana gelen hadiseler arasında anlatılmaktadır.¹⁰⁷³ Hâmid b. el-Abbâs buralardan elde edilen mahsulleri ambarlara doldurulunca Bağdat'ta büyük bir pahalılık meydana gelmiş, eşya ve yiyecek fiyatları yükselmişti. Bunun üzerine her tabakadan yaklaşık olarak 10 bin kişilik¹⁰⁷⁴ halk kitlesi isyan ederek minberlere hücum edip, onları kırmaları üzerine Bağdat'ta karışıklıklar meydana gelmişti.¹⁰⁷⁵

Fiyatların yükselmesine karşı, Hâmid b. el-Abbâs ve onunu gibi bazı diğer komutanlar köy ve iltizamlarından elde ettikleri mahsulleri devamlı bir şekilde ambarlara dolduruyorlardı. Bu karışıklıklar esnasında bazı un tüccarlarının dükkânlarına hücum eden halk buraları yağmalamıştı. Bunun üzerine Halife Muktedir, Ahvâz'da bulunan Hâmid b. el-Abbâs'ın Bağdat'a gelmesini emretmişti. Hâmid b. el-Abbâs'ın gelmesiyle isyan daha da genişlemişti. Hâmid b. el-Abbâs bu isyanı bastırmak için asker

¹⁰⁷² Sûlî, Ahbâru'l-Muktedir Billah, s. 216; Kurtubî, Sıle, VI/39

¹⁰⁷³ Sûlî, Ahbâru'l-Muktedir Billah, s. 224; İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, XIII/194; Zehebî, Târîhu'l-İslâm, XXXI/30

¹⁰⁷⁴ İbn Takriberdî, en-Nücümü'z-Zâhira, III/198; Zehebî, Târîhu'l-İslâm, XXXI/30

¹⁰⁷⁵ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/69-73; İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, XIII/194; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, VIII/116

sevk etmiş, asker halkla çarpışmalara girmiş, halk da şehirdeki iki köprüyü ateşe verip, zindanlarda tutuklu bulunanları serbest bırakmış ve Bağdat emniyet görevlisinin evini yağmalayarak her şeyine el koymuşlardı. Bunun üzerine Halife Muktedir, Ğaribu'l-Hal komutasında bir askeri birliğı bu siyani bastırması için görevlendirmişti. Hilafet ordusu halk ile çarpışmalara girişmiş, sonun da isyancıları dağıtmış, halk da kaçıp “ Bâbu't-Tak” denilen yerde şehrin en büyük camisine kapanmışlar, askerlerde hemen onları kuşatarak hepsini tutuklayıp hapse atmışlardı. Bu esnada halktan bazıları dövülmüş, karışıklık çıkaranlar tespit edilerek elleri kesilmişti.¹⁰⁷⁶

Muktedir bir gün sonra halk arasında ferman yayınlayarak herkese eman verildiğini açıklayınca karışıklıklar son bulmuştu. Hâmid b. el-Abbâs hilafet merkezine giderken halk tarafından taşla tutulmuş, halife halka sakin olmasını emredince, halk da halifenin emrine uyarak bu eyleminden vazgeçmişti. Halife Muktedir bu isyana sebep olduğu gerekçesiyle, annesinin, Hâmid b. el-Abbâs'ın ve diğer komutanların sahip olduğu buğday ve arpa ambarlarının açılmasını ve burada bulunan ürünlerin satılmasını emredince, Bağdat'ta yükselen fiyatlar birden düşmüş, ucuzluk olmuş, halk iyice sakinleşmişti.¹⁰⁷⁷ Bunun üzerine Ali b. İsa, Halife Muktedir'e şöyle demişti: “Bu pahalılığın temel sebebi, Hâmid b. el-Abbâs'ın elinde bulunan iltizamlar ve topraklardan elde edilen ürünlerin harman yerlerinde satılmasına mani olarak, bu ürünleri ambarlara koymasıdır.”¹⁰⁷⁸ Bunun üzerine Muktedir, Hâmid b. el-Abbâs'ın iltizamlarını iptal ederek, buralarda bulunan diğer görevlileri de azlederek, buraların yönetimini Ali b. İsa'ya vermişti.¹⁰⁷⁹

k) Ebû Abdullah el-Berîdî'nin İsyanı

Ali b. İsa vezirliğe tayin edildiğı sırada Ebû Abdullah el-Berîdî hassa arazileri, kardeşi Ebû Yusuf'a da Sürrak iltizam edilmiş bulunuyordu. Ali b. İsa çeşitli yerlere valiler görevlendirince Ebû Abdullah el-Berîdî şöyle demişti: “Bu gibi adamları en önemli valiliklere getiriyorsun da bana sadece Ahvâz'daki hassa arazilerini, kardeşim Ebû Yusuf'a da Sürrak'ı veriyorsun. Senden gelen bu şeylerle yetinen kimseye Allah lanet etsin. Yakında davulumun sesi duyulacaktır.” diyerek Ali b. İsa'yı yaptığı

¹⁰⁷⁶ İbnü'l-Esir, el-Kâmil, VIII/116-117

¹⁰⁷⁷ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/69-73; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, VIII/117

¹⁰⁷⁸ İbnü'l-Esir, el-Kâmil, VIII/117

¹⁰⁷⁹ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/75; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, VIII/117

atamalardan dolayı kınıyor, yakın bir zamanda da isyan etmekle de veziri tehdit ediyordu.¹⁰⁸⁰

Ebû Abdullah el-Berîdî 15 Rebûlevvel 316/928 tarihinde Ali b. İsa'nın vezirlikten azledildiği haberini alınca, kardeşi Ebû'l-Hüseyin'i Bağdat'a göndererek Ahvâz ve civarının kendisine verilmesini talep etmişti. Bu gibi talepler, rüşvet alan kimse vezirlik makamına gelince oluyordu. Ebû Ali b. Mukle vezir olunca Ebû Abdullah el-Berîdî'ye 20.000 dinar vermiş, ayrıca Sûs ve Cundeysâbûr hariç bütün Ehvâz bölgesini kendisine iltizam olarak vermiş, kardeşleri Ebû'l-Hüseyin'e el-Furatiyye ve Ebû Yusuf'a da hassa arazilerini vermişti. Mallar, Ebû Eyyûb es-Simsâr'ın zimmetinde olmak şartıyla onlar buralarda tasarruf sahibi olacaklardı.¹⁰⁸¹

Ebû Ali b. Mukle, Ebû Abdullah el-Berîdî'ye mektup yazarak İbn Ebî's-Selâsil'in yakalanmasını istedi. Ebû Abdullah kendisi Tuster'e giderek İbn Ebi's-Selâsil'i yaklamış ve ondan 10.000 dinar almış, fakat parayı merkeze göndermemişti. Ayrıca Ebû Ali b. Mukle'nin kendisini teftiş amacıyla gönderdiği Ebû Muhammed el-Hüseyin b. Ahmed el-Mârdânî'ye gereken ilgiyi göstermemişti.¹⁰⁸²

Ebû Abdullah el-Berîdî ve kardeşleri Vezir Ali b. İsa döneminde istedikleri gibi hareket edemediklerinden dolayı bir hayli rahatsızdılar. Ancak, Ali b. Mukle iş başına gelince istedikleri ortama kavuştuklarını düşünen Ebû Abdullah el-Berîdî, Vezir'e istediklerini yaptırıyor, başkentten bağımsız olarak hareket ediyordu. Onun ve kardeşlerinin bağımsız hareket etmeleri isyan ettikleri anlamına geliyordu.

Halife Muktedir, Ali b. Mukle'yi vezirlik görevinden alınca, Ebû Abdullah el-Berîdî ve kardeşlerinin bağımsız hareket etmelerine daha fazla tahammül edemeyerek el-Hâcib Ahmed b. Nasru'l-Kuşvurî'ye yazdığı mektupta Ebû Abdullah, Ebû Hüseyin ve Ebû Yusuf el-Berîdî'nin tutuklanmalarını emretmişti. Nasru'l-Kuşvurî, Halife'nin bu emrini hemen yerine getirmiş ve onları kendi evinde hapsedmişti. Bir gün Nasru'l-Kuşvurî korkutucu bir sesle büyük bir gürültü işitince bunun ne olduğunu sordu. Kendisine: "Vezir, el-Berîdî'nin kardeşlerinin serbest bırakılması için mektup yazdı" denildi. Ebû Abdullah sahte bir mektubu vezirden geliyormuş gibi Nasru'l-Kuşvurî'ye ulaştırmış, kendisinin ve kardeşlerinin serbest bırakılmasını daha önce ellerinde bulunan iltizamların tekrar kendilerine iade edilmesini bildirmişti. Bunun üzerinde Nasru'l-Kuşvurî onlara: "Bu, Halife'nin el yazısıyla yazdığı mektuptur. Halife mektubunda

¹⁰⁸⁰ Kurtubî, Sile, VI/71; İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/186; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, VIII/185

¹⁰⁸¹ İbnü'l-Esir, el-Kâmil, VIII/184-185; İbn Haldûn, Kitâbü'l-Iber, III/384

¹⁰⁸² İbnü'l-Esir, el-Kâmil, VIII/184-185

şöyle diyordu: “Sana, kendi el yazımla yazdığım başka bir mektup gelmedikçe onları serbest bırakma.”¹⁰⁸³

Bu gelen mektubun sahte olduğu ortaya çıkınca Muktedir onların Bağdat’a gönderilmelerini emretti. Ayrıca kendilerinden 400.000 dinar istendi. Halife Muktedir bu meblağın tamamını değil de, ödeyebilecekleri miktarı vermelerini istedi. Onlar hapisten kurtulmak ve tekrar eski görevlerine dönebilmek amacıyla kendilerinden istenen miktarın tamamını ödediler.¹⁰⁸⁴

1) Haricilerin İsyanı

Cemâziyelevvel 318/Haziran 930 tarihinde el-Bevâzîc halkından Salih b. Mahmud adında bir harici Becîle veya Büceyle denilen yerde isyan ederek Beriyye bölgesine geldi. Salih b. Mahmud, Mâlikoğullarından bir grup insanı etrafında toplayarak Sincâr’a gitti. Sincâr halkından mallar aldı. Ayrıca yolda karşılaştığı ticaret kafilelerinden 1/10 öşür vergisi aldı. Sincâr da halka karşı okuduğu bir hutbede onlara Allah’ın emirlerini hatırlatarak, Allah’ın emirlerini dışına çıkmamaları hususunda onları uyarmıştı. Hutbenin devamında şunları söylemişti: “Biz, Şeyhayn’ın yolunu tutup, iki kötüden uzak duralım. Ayrıca mest üzerine mesh etmeyi de uygun görmüyoruz.”¹⁰⁸⁵

Salih b. Mahmud Musûl’a bağlı Şecâciyye’ye giderek, buranın halkından ve Ferec halkından 1/10 öşürlerini istemiş ve burada birkeç gün kaldıktan sonra Musul’un alt taraflarında bulunan Hadîse’ye giderek müslümanlardan mallarının zekatlarını ve hıristiyanlardan da cizye vergilerini kendisine ödemelerini talep etmişti. Hadîse halkı onun bu isteklerini kabul etmeyerek savaşmış ve adamlarından bir grubu öldürerek, onun şehre girmesine mani olmuşlardı. Salih b. Mahmud, onların altı gemisini yaktıktan sonra Dicle Nehrinin batı taraflarına gitmişti. Hadîse halkı da Salih b. Mahmud’un Muhammed isimli oğlunu esir alarak Musul valisi Nasır b. Hamdân b. Hamdûn’e teslim ettiler. Diğer taraftan Salih b. Mahmud “es-Sinn” denilen yere giderek, buranın halkıyla yaptığı antlaşma gereğince, onlardan mal olarak Bevâzîc’e doğru gitmiş, oradan da Yukarı Zab Suyu çevresinde ve Musul’a bağlı Tel Hûsâ denilen köye gitmişti. Salih b. Mahmud Musul halkına ve valisine yazdığı mektupta çocuğunun başına gelebilecek bir zarardan dolayı onları tehdit ediyor ve kendisine oğlunu iade etmedikleri takdirde

¹⁰⁸³ İbn Miskeveyh, Tecâribü’l-Ümem, I/205-206; İbnü’l-Esir, el-Kâmil, VIII/219; İbn Haldûn, Kitâbü’l-Iber, III/384

¹⁰⁸⁴ İbnü’l-Esir, el-Kâmil, VIII/219; İbn Haldûn, Kitâbü’l-Iber, III/384

¹⁰⁸⁵ İbnü’l-Esir, el-Kâmil, VIII/220; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/175

kendisinden kurtulamayacaklarını belirtiyordu. Salih b. Mahmud bundan sonra Selâmiyye'ye gitmişti. Bunun üzerine Musul valisi Nasır b. Hamdân b. Hamdûn 5 Şaban 318/2 Eylül 930 yılında Salih b. Mahmud'un üzerine yürüyünce, Salih b. Mahmud da Selâmiyye'yi terederek, Bevâzîc'e doğru harekete geçti. Musul valisi onu takip ederek ona yetişti ve aralarında şiddetli bir savaş meydana geldi. Bu savaşta Salih b. Mahmud'un yüze yakın adamı öldürüldü, Salih b. Mahmud ve iki oğlu esir olarak alındı. Esirler Musûl'a getirip, oradan da Bağdat'a gönderilerek halka teşhir edildiler.¹⁰⁸⁶

Şaban 318/Ağustos-Eylül 930 yılında Musul çevresinde Ağar b. Matara es-Sa'lebî adında bir harici isyan etmişti. Ağar b. Matara es-Sa'lebî'nin şair Amr b. Gülsüm'ün kardeşi Attâb b. Gülsüm es-Sa'lebî'nin evlatlarındandır. Ağar b. Matara es-Sa'lebî, Re'sul-Ayn civarlarında isyan ederek 200 adamla birlikte Kefertûsâ denilen yere doğru harekete geçtiler. Kefertûsâ'ya girip, burasını yağmalayıp halkını da öldürdüler. Buradan ayrılan Ağar b. Matara es-Sa'lebî Nusaybin'e doğru harekete geçti ve Nusaybin yakınlarında konakladılar. Bunun üzerine Nusaybin valisi askerleri ve halktan bir grupta bu isyancılara karşı koymuş ve aralarında çarpışmalar meydana gelmiştir. Ağar b. Matara es-Sa'lebî yüz kişiyi öldürmüş ve bin kişiyi de esir almıştı. Bu isyancı aldığı esirleri fidye karşılığında serbest bırakarak, Nusaybin halkıyla 400.000 dirhem karşılığında anlaşma yaptı.¹⁰⁸⁷

Diyâr'ı Rebîa valisi Nâsîru'd-Devle b. Hamdân, Ağar b. Matara es-Sa'lebî'nin isyan ettiği haberini alınca, bu isyancı grubun üzerine bir ordu gönderdi. Gönderilen bu ordu isyancılarla yaptığı savaşı kazanarak Ağar b. Matara es-Sa'lebî'yi esir aldı. Nâsîru'd-Devle de onu Bağdat'a gönderdi.¹⁰⁸⁸

¹⁰⁸⁶ İbnü'l-Esir, el-Kâmil, VIII/221; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/175

¹⁰⁸⁷ İbnü'l-Esir, el-Kâmil, VIII/221; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/175

¹⁰⁸⁸ İbnü'l-Esir, el-Kâmil, VIII/221; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/175

İKİNCİ BÖLÜM

MUKTEDİR'İN DIŞ SİYASETİ

1) Bizans ile Olan İlişkiler

a) Muktedir Dönemine Kadar İslam - Bizans İlişkilerine Genel Bir Bakış

Müslümanların Bizans ile olan ilişkilerini Hz. Peygamber zamanından başlayarak kısaca göz atmak faydalı olacaktır. Ehl-i kitap olan Bizanslıların Mecûsi İranlılar tarafından mağlup edildiği haberi Mekkeye ulaşınca Mekkeli Müşrikler sevinmişler, Müslümanlar da üzölmüşlerdi. Çünkü Hz. Peygamber (s.a.v.) de Mecûsîler'in ehl-i kitap olan Rumlara karşı zafer elde etmelerini hoş karşılamamıştı. Mekkeli müşrikler, Müslümanlarla karşılaştıklarında şöyle diyorlardı: “Sizler ve Hristiyanlar ehl-i kitapsınız. Biz ise ümmileriz. Fâris (İran) halkından olan kardeşlerimiz, ehl-i kitap olan kardeşlerinize karşı galip gelmiştir. Bizler de sizinle savaşırsak, size karşı mutlaka galip geleceğiz.” Bunun üzerine Rum süresinin ilk beş ayeti nazil olmuştur.¹ Mekkeli Müşrikler'in sevinmesine çok iççerlenen Hz. Ebû Bekir (r.a) onlara şöyle seslenmişti: “Kardeşlerinizin, kardeşlerimize galip gelmesine seviniyorsunuz öyle mi?! Boşuna sevinmeyiniz. Çünkü Allah, bu sevincinizi kursağınızda bırakacaktır. Vallahi Peygamberimizin bildirdiğine göre Rumlar (Bizanslılar), Fârislere (İranlılara) karşı galip geleceklerdir.” Ubeyde b. Halef ayağa kalkarak: “Yalan söylüyorsun.” dedi. Hz. Ebû Bekir (r.a) de: “Sen yalan söylüyorsun ey Allah'ın düşmanı.” dedi. Bunun üzerine Hz. Ebû Bekir (r.a) ile Ubeyde b. Halef üç ile dokuz yıl arasında Rumlar, Fârislere karşı zafer elde ederlerse yüz deve karşılığında bahse girdiler. Yıllar sonra Bianslıların Rumlara karşı zafer kazanması, Müslümanlar arasında sevince sebep olmuştu.²

Hz. Peygamber döneminde Bizans'a yönelik ilk diplomasi faaliyeti 7/628 yılında gerçekleşmiştir. Mekkelilerle yapılan Hudeybiye antlaşmasından sonra Hz. Peygamber, dönemin ilerigelen devlet başkanlarına İslam'a davet mektupları gönderdi. İslam'a davet mektuplardan birini de Bizans İmparatoru Heraklius'a gönderdi. Mektubu İmparatora götürmek üzere, ticaret amaçlı seyahatleri dolayısıyla Suriye bölgesini iyi bilen, ayrıca sahabiler arasında fiziki özellikleriyle dikkat çeken Dihye b. Halîfe el-Kelbî görevlendirildi.³

¹ Rum: 30/1-5

² Taberî, Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk, I/466-469

³ Mektup hakkında geniş bilgi için bkz. İbn Sa'd, et-Tabakâtü'l-Kübrâ, I/198-199; Taberî, Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk, II/128-129; Ahmed b. Hanbel, Müsned, I/263; Buhârî, Bedü'l-Vahy:6; Cihad:102; Hamidullah, İslâm Peygamberi, I/332-333; Hamidullah, el-Vesâiku's-Siyâsiyye, çev. Vecdi Akyüz,

Ayrıca Bizans İmparatoru Heraklius, o sıralarda ticaret için Suriye'ye gitmiş bulunan Ebû Sufyân ve arkadaşlarını huzuruna getirtmiş ve kabile başkanı Ebû Sufyân'a çeşitli sorular sormak suretiyle Hz. Peygamber ve İslâm'a girenler hakkında ayrıntılı bilgi almış ve Hz. Peygamber (s.a.v.)'e mektup göndermiştir.⁴

H.z.Peygamber'in Bizans ile ikinci defa diplomatik münasebetini, Bizans'ın büyük bir ordu hazırlayıp, Müslümanlara saldıracağı haberi üzerine, otuz bin kişilik büyük bir ordunun başında Tebûk'e geldiğinde görmekteyiz.⁵

İslâm ordusuyla Bizans ordusunun H.z.Peygamber (s.a.v.) döneminde sadece Mûte savaşında karşılaştıkları bilinmektedir.⁶ Ancak Hulefâi Râşidîn döneminde, Arabistan yarımadasının dışında fetih hareketlerinin yoğunlaştığı görülmektedir. Bizans ile yoğun bir şekilde savaşların meydana geldiği dönem, H.z. Ebû Bekir (r.a.)'in hilafete gelmesiyle başlamıştır. Hâlid b. Velîd 12/634 tarihinde Ecnâdeyn savaşında Bizanslıları mağlup etmiştir.⁷ Şam fuhatı çerçevesinde 12 Receb 13/20 Ağustos 12/634 tarihinde Yermûk savaşında (bu savaş, H.z. Ebû Bekir r.a.)'in hilafetinin sonunda ve H.z. Ömer (r.a.)'in hilafetinin başında meydana gelmiştir.) Bizans'ın yenilmesiyle Fihl, Dımeşk, Hıms, Hama, Lazkiye ve Halep şehirlerin müslümanların eline geçmiştir. Böylece İslâm orduları Antakya'ya kadar Suriye'nin fethini tamamlamışlardır.⁸ 20/640 yılında Mısır'ın fethi ve 20/640 yılında liman kenti olan İskenderiye'nin fethi⁹ Bizans'a büyük bir darbe vurmuştur. Bu dönemde Müslümanlar deniz seferine de başlamışlar ve 34/655 yılında Zât-ı Sevârî savaşında Bizans donanmasına ağır bir darbe vurmuşlardır.¹⁰ Bütün bu sıcak ilişkiler arasında çeşitli amaçlara yönelik diplomatik faaliyetlerin gerçekleştirildiği de görülmektedir.¹¹

İslâm tarihinde Müslümanlar ile Bizanslılar arasında ilişkilerin en sıcak olduğu dönemlerden biri, Emevîler dönemidir. Suriye'nin güçlü valisi Muaviye b. Ebî Süfyân'ın

İstanbul 1997, s. 122; Hamidullah, H.z. Peygamber'in Altı Orijinal Diplomatik Mektubu, çev. Mehmet Yazgan, İstanbul 1990, s. 111-131

⁴ Karşılıklı konuşma ve mektup hakkında geniş bilgi için bkz.Taberî, Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk, II/129-131; Keskioğlu, Osman- Berki, Ali hikmet, H.z. Muhammed ve Hayatı, Ankara 1991, s. 329-330; Hamidullah, el-Vesâiku's-Siyâsiyye, s. 124

⁵ Taberî, Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk, II/181-187; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, II/276-282; Hamidullah, İslâm Peygamberi, I/336-337

⁶ Taberî, Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk, II/149-152; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, II/234-238

⁷ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, II/417-418; Hasan İbrahim, İslâm Tarihi, I/289-309; Fayda, Mustafa, Allah'ın Kılıcı Halid b. Velîd, İstanbul 1990, s. 382-383, 394, 414-422

⁸ Taberî, Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk, II/335-348, 355-360, 444-445; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, II/327-333, 410-414, 490-495

⁹ Taberî, Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk, II/515-516; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, II/564-568

¹⁰ Algül, Hüseyin, İslâm Tarihi, İstanbul 1991, III/50

¹¹ Geniş bilgi için bkz. Avcı, Casim, İslâm-Bizans İlişkileri, Bursa 1997, s. 107

hilafeti ele geçirmesiyle başlayıp yüzyıla yakın bir süre iktidarda kalan Emevîler döneminde denebilir ki savaşlar, karşılıklı ilişkilerde önemli ölçüde belirleyici rol oynamıştır. Diğer bir ifadeyle “savaş” olgusu, bu dönemde harb iki tarafın şuuraltında canlı bir şekilde varlığını hissettirmiştir. Bazen ara verilmiş olmakla birlikte Bizans topraklarına yaz ve kış seferlerinin (savâif ve şevâtî) düzenlendiğini ve İslam ordusu ile Bizans ordusunun karada olduğu gibi birkaç defa deniz savaşları için karşı karşıya geldiğini görmekteyiz.¹²

Muaviye b. Ebî Süfyân’ın hilafete geldiği ilk yıllardan itibaren sürekli olarak karadan ve denizden olmak üzere Bizans’a seferler yapıldığı görülmektedir. Bu seferlerin Bizans’ın başkentti olan İstanbul’u almak için yoğunlaştığı dikkat çekmektedir. 49/669 tarihinde Süfyân b. Avf komutasındaki İslam orduları Bizans’ın başkenti olan İstanbul’u kuşatmışlardır. Kuşatma esnasında hastalık ve kıtlık sebebiyle zor durumda kalan İslâm ordusuna destek amacıyla Muaviye b. Ebî Süfyân, oğlu Yezîd b. Muaviye komutasında, aralarında sahabelerin ileri gelenlerinden Abdullah b. Abbâs, Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Zübeyr ve Hâlid b. Zeyd (Ebû Eyyûb el-Ensârî)’in de bulunduğu bir orduyu İstanbul’a göndermiştir. Bu sefer esnasında Hâlid b. Zeyd hastalanıp, vefat edince surların dışına defnolunmuştur.¹³

Muâviye b. Ebî Süfyân döneminde iki defa kuşatılan fakat netice alınamayan İstanbul, Velid b. Abdülmelik’ten sonra hilafete geçen Süleymân b. Abdülmelik döneminde üçüncü defa kuşatılmıştır. Süleymân b. Abdülmelik döneminde Anadolu istikametindeki askeri seferlerin en önemlisi 98/716 yılında gerçekleştirilen ve Mesleme b. Abdülmelik komutasındaki İslam ordularının İstanbul’u muhasara etmesidir.¹⁴ Ancak, Süleymân b. Abdülmelik’in ölümü üzerine 97/717 yılında halife seçilen Ömer b. Abdülazîz’in emriyle kuşatma kaldırıldı ve Mesleme b. Abdülmelik geri dönmek zorunda kaldı.¹⁵

Ömer b. Abdülazîz’in hilafetinden itibaren İslam-Bizans ilişkilerinde bir duraklama olmuş, Yezîd b. Abdülmelik döneminde ise küçük çaplı mücadeleler olmuş, ancak bu cephedeki savaşlar azalmış ve duraklamıştır.¹⁶

¹² Avcı, İslâm-Bizans İlişkileri, s. 67

¹³ Taberî, Târîhu’l-Ümem ve’l-Mulûk, II/206; İbnü’l-Esr, el-Kâmil, II/458-459

¹⁴ Taberî, Târîhu’l-Ümem ve’l-Mulûk, IV/48; Ostrogorsky, Bizans Devleti Tarihi, s. 145-146; Demirkent, Işın, “Bizans”, DİA, İstanbul 1992, VI/234

¹⁵ Uçar, Şahin, Anadolu’da İslâm Bizans Mücadekesi, İstanbul 1990, s. 113-116; Avcı, İslâm-Bizans İlişkileri, s. 79

¹⁶ Atçeken, İsmail Hakkı, Devlet Geleneği Açısından Hişâm b. Abdülmelik, Ankara 2001, s. 177

Hişâm b. Abdülmelik halifelîğe geçtikten sonra Anadolu seferlerini yeniden başlattı. Yaklaşık altı yıldır duraklamış olan askeri seferleri başlatan Hişâm, Bizans sınırında yeni derbentler ve savunma amaçlı kaleler yaptırmıştır. Böylece bu sınırları tahkim etmiş, Antakya bölgesine kaleler yaptırıp kullanımını bölge halkına vermiştir. Sınır garnizonlarını güçlendiren Hişâm, her yıl Anadoluya seferler düzenlemiştir. Bu seferler çoğunlukla karadan oluyor ve genellikle yaz aylarında meydana geliyordu. Bazı zamanlarda tek bir yerde iki veya üç savaş oluyordu. Ancak kış mevsiminin çok sert geçtiği yıllarda yazın fethedilen yerlerden askerler çekilmek zorunda kalıyordu.¹⁷ Emevîler'in son dönemlerinde taht kavgaları ve iç isyanlar yüzünden Bizans'a karşı bir başarı elde edilememiştir.

Abbâsîler döneminde fetih amaçlı savaşlara pek az rastlanmaktadır. Yeni hanedan, zaten çok genişlemiş olan sınırları daha da genişletmek yerine, içeride refahı sağlamak yoluna gitmiş ve bunda da oldukça başarılı olmuştur.¹⁸

Abbâsîler'in iktidara gelmesiyle, Bizans ile olan mücadelelerin hedefinin de değiştiği görülmektedir. Çünkü Emevîler'in gayesi; savaş, yayılma ve Bizans'ın başkenti İstanbul'u (malum hadisteki müjdeye nail olmak için) ele geçirmektir. Ancak, Abbâsîler bu politikayı değiştirerek, güç gösterisinde bulunmak ve düşmanı korkutmak gibi daha pasif etkinliklerle uğraşmışlardır. İstanbul'u düşürmeye çalışmaktan onları alıkoyan sebep nedir?¹⁹ Hasan İbrahim Hasan'ın şu tespitleri bu soruya cevap oluşturmaktadır. Bunun iki önemli sebebi vardır: Birincisi, Suriye halkının Abbâsîler'e düşmanlığıdır. Çünkü Suriyeliler, daha önceki idarecileri olan Emevîler'e sevgilerini hala devam ettiriyorlardı.²⁰ İstanbul'a yönelik her askerî hareket, Suriye şehirlerini kendine temel edinmek zorundaydı. Çünkü burası Abbâsîler'in Bizans'a açılan kapısıydı. Bu temel de güvenilir olmadığına göre, zafer kazanmak hayli güçtü.²¹ İkincisi ise, Abbâsîler'in Akdeniz'de Emevîler'inkine benzer kuvvetli bir donanma oluşturmaya önem vermemeleridir. Halbuki İstanbul fethinin donanma olmaksızın tamamlanması mümkün değildir. Abbâsîler, deniz kuvvetlerini arka plana atarak, sadece kara kuvvetlerine güvenmişlerdir.²² Öte yandan İslâm İmparatorluğu büyük ölçüde genişlemişti. Bu topraklar üzerinde hakimiyetin ve sınır güvenliğinin sağlanması büyük bir gayret

¹⁷ Atçeken, Devlet Geleneği Açısından Hişâm b. Abdülmelik, s. 177

¹⁸ Yıldız, "Abbâsîler", DİA, I/36

¹⁹ Şelebi, Ahmed, Mevsûatü't-Târîhu'l-İslâmî ve'l-Haâratî'l-İslâmiyye, Kahire 1974, III/256 vd.

²⁰ Hasan İbrahim, İslâm Tarihi, II/242

²¹ Şelebi, Ahmed, Mevsûatü't-Târîhu'l-İslâmî ve'l-Haâratî'l-İslâmiyye, III/256

²² Hasan İbrahim, İslâm Tarihi, II/242

gerektiriyordu. Sonra Abbâsîler, Endülüs'ü kaybettiklerini ve Kuzey Afrika ülkelerinin kendilerine karşı direnişlerini görünce, ellerindekilere sahip çıkıp, imparatorluklarının korumanın kendileri için daha hayırlı olacağına inanmışlardır. Diğer taraftan yayılma politikaları gütmeleri, içteki güçlerini zayıflatarak, imparatorluğun öteki kesimlerini kaybetmelerine yol açacaktı. İşte Abbâsîler'in parlak asırlarındaki iç kaynaşmaların çokluğu, bu dönemlerin "fetihler asrı" olmasını engellemiştir.²³

Müslümanların 98/717 yılındaki İstanbul kuşatmasından sonra Hârûn er-Reşîd'in İstanbul seferine kadar Bizans ile diplomatik ilişkilerde bir durgunluk görülmektedir. Şüphesiz bu dönemde askeri düzeyde ilişkiler söz konusudur. Bu kopukluğun sebebi iki taraf arasında düşmanlığın daha da artması değil, iki tarafın da bir takım iç problemlerle meşgul olmalarıdır. Bilindiği gibi bu dönemde yıllarca devam eden mücadeleler sonucunda İslâm Devleti'nde önemli bir iktidar değişikliği olmuş ve yönetim Emevî ailesinden, Hz. Muhammed'in amcası Abbâs'ın soyundan gelen Abbâsîler'in eline geçmiştir. Bunun bir neticesi olarak İslâm Devleti'nin başkenti, Şam'dan Bağdat'a nakledilmişti. Böylece güç merkezi Suriye'den Irak'a kaymış oluyordu. Bunun yanında Abdülmelik'in idari reformları sonucu Grekçe'nin yerin Arapça'nın almış olması ilişkileri daha da zorlaştırmıştı. Bu dönemde dikkat çeken bir husus da halifelerin savaşlarda yer almamış olmalarıdır. Bazen elçilerin taşradaki mahalli yöneticileri tarafından gönderildiği oluyordu. Ancak bunlar doğrudan halifeyi ve onun elçisiyle ilgili olmadığı için kaynaklara geçmemiştir.²⁴

Hârûn er-Reşîd döneminde Bizans ile askeri ve diplomatik alanlarda ilişkilerin arttığı görülmektedir. Bizans tarihinde tam yetkilerle devleti yönetmiş ilk kadın idareci olarak bilinen İren (797-802)'den sonra imparator olan Nikefor (Nicephorus) (802-811) kendisinden önce imzalanan antlaşmayı geçersiz saymış ve elçileriyle gönderdiği mektupta: "Daha önce Kraliçe İren'in kadın olması dolayısıyla bir zaaf eseri olarak bir takım vergiler ödediğini hatırlatıyor. Bundan sonra vergi ödemeyeceğini, üstelik İren tarafından ödenmiş olan vergilerin hemen iadesini istiyordu. Aksi halde aramızda hakem, kılç olacaktır." diyordu.²⁵

Mektubun muhtevasını öğrenince öfkeden kıpkırmızı kesilen Hârûn er-Reşîd, derhal kalem ve mektup getirtmiş ve bu pek ağır mektubun arkasına şunları yazmıştır:

²³ Şelebi, Ahmed, Mevsûatü't-Târîhu'l-İslâmî ve'l-Hadâratî'l-İslâmiyye, III/457

²⁴ Avcı, İslâm-Bizans İlişkileri, s. 86

²⁵ Taberî, Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk, IV/668; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VI/185; Algül, İslâm Tarihi, III/269; Hitti, Siyâsî ve Kültürel İslâm Tarihi, II/461462

“Rahmân ve Rahîm olan Allah’ın adıyla. Müminlerin Emiri Hârûn’dan bir Rum köpeği olan Nikefor’a (Nicephorus)!

Ey kafir ananın oğlu! Mektubunu okudum. Cevabımı duymakla kalmayacaksın, aynı zamanda gözlerinle göreceksin. Vesselam!’”²⁶

Hemen harekete geçen Hârûn er-Reşîd, Fırat nehri kıyısında kurulu olup, Suriye cephesine hakim bir mevkiideki Rakka çıkışlar yaparak birbiri arkasına askeri akınlar tertipleledi. Bu akınlar neticesinde Ereyli’ye (Heraklio) kadar geldi ve Bizans İmparatoru yıllık vergi karşılığında barış istemek zorunda kaldı. Kış şartlarının ağır olmasından faydalanan İmparator bu antlaşmayı bozmuş, o sırada Rakka’da bulunan Hârûn er-Reşîd hemen harekete geçti ve yapılan savaşta İmparator yenilerek aynı şartlar çerçevesinde barış yapılmıştır. İmparator yaptığı antlaşmaya sadık kalmayınca Hârûn er-Reşîd 190/806 yılında büyük bir orduyla Bizans seferine çıktı ve Ereyli’yi fethettikten sonra Tuvâna’ya (Tyana) geldi. Zor durumda kalan İmparator bir kez daha antlaşma talebinde bulundu. Yapılan antlaşmaya göre İmparator, cizye ve harâc ödemeyi, yıllık 30.000 veya 50.000 dinar ödemeyi ediyordu. Ayrıca genel vergiye ilave olarak- onur kırıcı ve küçük düşürücü olarak-İmparator’un kendisi dört, oğlu ve saray mensupları için ikişer dinar vergi ödemeye mahkum edildiler.²⁷ Bizanslılarla böyle bir antlaşmanın yapılması, Abbâsî Devleti’nin tarihte ulaşabildiği en yüksek kuvvet ve kudret seviyesine işaret etmektedir.²⁸

Hârûn er-Reşîd’den sonra uzun bir süre Bizanslılar ile Abbâsîler arasında savaş olmamıştır. Bunun sebebi ise, Abbâsîler’in ve Bizanslılar’ın iç karışıklıklarla uğraşmalarıdır. Memûn halife olunca tekrar Bizans seferleri başlamış, kerdeşi Mu’tasım döneminde de devam etmiştir. Mu’tasım’dan sonra Bizans üzerine İslam tarafından ciddi hiçbir askeri harekatta bulunulmamıştır. Ondan sonra gelenler tarafından hudut boyunca gönderilen askeri kuvvetler, bir fetih hareketinden çok, akın mahiyetindeki işlerle meşgul olmuşlardır. Bu çatışmalardan hiçbiri önemli değildir ve sınır içlerine doğru bir ilerleme getirmemiştir. Az bir öneme sahip olsa bile dokuzuncu asır içinde sürdürülen bu hasmane ilişkiler, doğu sınır hattı boyunca tamamen yıllık bir program dahilinde intizam ve süreklilik içinde gerçekleştirilmiştir. O dönemde yılda üç askeri sefer tertipleme adeti vardı. Biri Şubat’ın sonu ve Mart’ın başına kadar devam eden kış mevsiminde, diğeri 10 Mayıs’ta başlayıp otuz gün süren ilkbahar mevsiminde ve nihayet üçüncüsü, 10

²⁶ Taberî, Târîhu’l-Ümem ve’l-Mülûk, IV/669; İbnü’l-Esîr, el-Kâmil, VI/185; Hitti, Siyâsî ve Kültürel İslâm Tarihi, II/462; Algül, İslam Tarihi, III/269;

²⁷ Taberî, Târîhu’l-Ümem ve’l-Mulûk, IV/668-677; İbnü’l-Esîr, el-Kâmil, VI/196; Ostrogorsky, Bizans Devleti Tarihi, s. 182; Hitti, Siyâsî ve Kültürel İslâm Tarihi, II/462; Algül, İslam Tarihi, III/269-270;

²⁸ Hitti, Siyâsî ve Kültürel İslâm Tarihi, II/463

Temmuz'da başlayıp altmış günden fazla süren yaz mevsiminde. İşte bu şekil akınlar, askeri kuvvetleri talimli tutmak, yetiştirmek ve elverişli ganimet ele geçirmekte işe yaramıştır. Müslümanların evvelce giriştikleri ilk askeri hareket esnasında dini mahiyetteki “fetih” maksat ve niyeti, şimdi pek az önem taşıyan amillerden biri haline gelmiştir.²⁹

b) Muktedir Döneminde Bizans ile Mücadele

Abbâsîlerle Bizanslılar arasındaki mücadeleler uzun yıllar devam etmiştir. Bizans, Abbâsî Devleti'nin zayıf ve güçsüz olduğu zamanlarda sınırda bulunan Müslüman şehirlerine saldırılarda bulunmuştur. Bu saldırılardaki amaç ise İslam toprağını işgal edip, oraya yerleşmek değil, sınır boylarındaki Abbâsî ordusuna ağır kayıplar verdirerek, onları etkisiz hale getirmek ve ganimet elde etmektir. Buna karşılık da Abbâsî Devleti, sınır boylarında bulunan şehirleri Bizans saldırılarından korumak, düşmanın askeri gücünü zayıflatmak ve ganimet elde etmek amacıyla karşı saldırılar düzenlemeye başlamıştır. Halife Muktedir döneminde iki taraf arasındaki çatışmalarda artışlar olduğunu görmekteyiz. Şimdi iki taraf arasında meydana gelen askerî ve diplomatik ilişkileri yıl yıl anlatmaya çalışalım.

15 Şaban 296/9 Mayıs 908 yılında Halife Muktedir, Mûnisu'l-Hâdim'e hilatler giydirerek Tarsus'a (Bizans'a) sefere çıkmasını emretti. Mûnisu'l-Hâdim komutanlar ve Huceriyye askerlerinin katılmasıyla büyük bir ordunun başında Bizans'a sefere çıktı. Bu sefer yaz mevsiminde yapılmıştır.³⁰ 296/908 yılının sonunda Mûnisu'l-Hâdim, Ebû'l-Ağar veya Ebû'l-Azz es-Sülemî ile birlikte yaz mevsiminde büyük bir orduyla Bizans'a karşı Malatya Suğûruna sefere çıktı. Bizans topraklarına giren Mûnisu'l-Hâdim Bizans'a karşı zafer elde edip, ganimet ve esir alarak geri döndü. Mûnisu'l-Hâdim'in Bizans'a karşı zafer kazandığı haberi Bağdat'a 6 Muharrem 297/25 Eylül 909 tarihinde ulaştı.³¹

Halife Muktedir, Şaban 297/Nisan-Mayıs 909 yılında Kâsım b. Sîmâ komutasında büyük bir orduyu yaz mevsiminde Bizans'a sefere gönderdi. Bizans topraklarına giren Kâsım b. Sîmâ zafer elde edip, ganimet ve esirler aldı. Kâsım b. Sîmâ 16 Rebûlevvel 298/22 Kasım 910 tarihinde Perşembe günü ganimet ve esirlerle Bağdat'a geldi. Esirlerin ellerinde altından ve gümüşten haçlarla işlenmiş bayraklar bulunmaktaydı.³²

²⁹ Hitti, Siyâsî ve Kültürel İslâm Tarihi, II/463-464

³⁰ Taberî, Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk, IV/672; Kurtubî, Sîle, VI/17; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/114

³¹ Taberî, Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk, IV/673; Kurtubî, Sîle, VI/17; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/54

³² Taberî, Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk, IV/673; Sûlî, Ahbâru'l-Muktedir Billah, s. 126; Kurtubî, Sîle, VI/17-18; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/58; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/117-119

299/911 yılında Abbâsîler'in sınır bekçiliğini yapan Suğur valisi Rüstem yanına Dimyâna'yı da alarak yaz mevsiminde Tarsus tarafından hareket ederek sefere çıktı. Melîh el-Ermenî kalesini muhasara altına aldıktan sonra şehre girdi ve şehri tahrip edip sonra geri döndü.³³

301/913 yılında Hüseyin b. Hamdân Bizans şehirlerine yaz mevsiminde sefere çıktı. Pek çok sayıda Bizans kalesini fethetti. Bizanslılar'dan da pek çok kişiyi öldürdü.³⁴

302/914 yılında Vezir Ali b. İsa'nın Tarsus valisi Beşîr Hâdim b. Ebî's-Sâc'a yaz mevsiminde Bizans'a sefere çıkmak için iki yüz askerle yardım etmek üzere harekate geçti. Tarsus'a ulaşan Vezir Ali b. İsa yaz mevsiminde sefer yapma imkanı bulamadıkları için, seferi kış mevsiminde soğuk ve karlı bir havada yapmak zorunda kaldılar. Tarsus valisinin fetihler yaptığı, ganimet ve esirler aldığı, bu esirlerin yüz elli tanesinin komutan olduğu ve diğerlerinin sayısının ise yaklaşık olarak iki bin olduğu maktubu başkente gelince Müslümanlar arasında büyük bir sevince sebep oldu.³⁵ İbn Kesîr bu mektubun Mûnisi'l-Hâdim'den geldiğini rivayet etmektedir.³⁶

Abbâsî ordusunun Hüseyin b. Hamdân isyanıyla meşgul olmasını fırsat bilen Bizanslılar, Cezeriyye sınır bölgesine 303/915 yılında hucum ederek Hısn Mansûr'a gelip, buradaki Müslümanlara zor anlar yaşatmışlar ve pek çoğunu da esir almışlardır.³⁷ Ayrıca Tarsus taraflarına da Cemâziyelevvel 303/Kasım-Aralık 915 yılında saldırıya geçen Bizanslılar, bölge askerleriyle giriştikleri savaşta altı yüz civarında askeri öldürmüşler,³⁸ diğer bir Bizans ordusu da Meriş ve Şimşâd halkından yaklaşık olarak elli bin kişiyi esir almıştı. Bunun üzerine Halife Muktedir buralara mal ve asker yardımında bulunmuştur.³⁹

Bizanslılar'ın Müslüman topraklarına hucum ederek, pek çok kişiyi öldürüp, pek çoğunu da esir olarak alması, Halife Muktedir'in Mûnisi'l-Hâdim komutasında İslam ordusunu 304/916 tarihinde yaz mevsiminde Bizans'a gerekli dersi vermek için gönderdi. Mûnisi'l-Hâdim Musul'a gelince, Sübûk el-Müflihî'yi Bâzabdâ ve Kardâ'ya, Osman el-Anezî'yi Beled, Bâaynasâ ve Sincâr'a, Vâsîf el-Bektimurî'yi de Rebîa bölgesinin diğer şehirlerine tayin etti. Ayrıca Ebû'l-Kâsım Ali b. Ahmed b. Bistâm'a mektup yazarak,

³³ Taberî, Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk, IV/675; el-Kurtubî, Sîle, VI/20; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/65

³⁴ Taberî, Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk, IV/675; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/128

³⁵ Taberî, Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk, IV/679; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/86,90; İbn Haldûn, Kitâbu'l-Iber, III/385

³⁶ İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/130

³⁷ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/95

³⁸ Kurtubî, Sîle, VI/29; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/96

³⁹ Sûlî, Ahbâru'l-Muktedir Billah, s. 183; Kurtubî, Sîle, VI/29;

Tarsus'tan askerleriyle birlikte Bizans'a sefere çıkmasını istemiş, O da bu isteğe uyarak sefere çıkmıştı. Mûnisu'l-Hâdim Malatya'ya doğru harekete geçti ve pek çok Bizans kalesini fethederek ünü her tarafa yayılmıştı. Buna rağmen Suğûr halkı şöyle diyerek kendisini kınamıştı: ‘‘Eğer isteseydi, bundan daha fazlasını yapabilirdi.’’ Mûnisu'l-Hâdim bu fetihten sonra Bağdat'a dönünce Halife Muktedir tarafından büyük bir coşkuyla karşılanmış ve kendisine hil'at giydirilmişti.⁴⁰

305/917 yılında Semel donanmayla sefere gönderildi. 306/918 yılında zafer elde ederek pek çok ganimet ve esir alarak döndü. Ayrıca aynı yılda Cinnî es-Safvânî Bizans şehirlerine seferlere çıkmış, Bizans'a galip gelerek geçtiği yerleri tahrip etmiş, ganimet ve esirler alarak sağ salim dönmüştü.⁴¹

306/918 yılında Beşîr el-Afşîn Bizans şehirlerine sefere çıktı. Pek çok Bizans kalesini fethetti ve pek çok ganimet ve esir alarak döndü.⁴²

309/921 yılında Seyfu'd-Devle b. Hamdân otuz bin askeri bir kuvvetle Bizans şehirlerine sefere çıktı. Pek çok Bizans kalesini fethetti, ganimet ve esirler aldı. Ancak Bizanslılar'ın saldırısına uğrayan Müslümanlar mağlup oldu, kimisi öldürüldü, kimisi de esir alındı. Seyfu'd-Devle b. Hamdân az sayıda bir askerle kurtulabildi.⁴³

310/922 yılında Müslümanlar karadan ve denizden Bizans'a sefere çıkmışlar, ganimet alarak dönmüşlerdi.⁴⁴ Yine bu yılda Muhammed b. Nasru'l-Hâcîp Musul'dan hareket ederek Kâlîkalâ üzerine Bizans topraklarına doğru sefere çıktı. Ayrıca bu bölgenin Müslümanları da Tarsus'tan hareket ederek Malatya'ya kadar ilerlemişler ve Bizans'a karşı zafer elde ederek, tahmin edemeyecekleri kadar ganimet alarak döndüler.⁴⁵

311/923 yılında Mûnisu'l-Hâdim Bizans topraklarına çıktı. Bazı kaleleri fethetti ve ganimet alarak döndü. Diğer taraftan Semel donanmayla çıkmış, bin esir, sekiz bin büyük baş hayvan, iki yüz bin küçük baş hayvan ile büyük miktarda altın ve gümüş ele geçirerek döndü.⁴⁶

312/924 yılında Müslümanlar Bizans şehirlerine sefere çıktılar, ganimet ve esirler alarak döndüler.⁴⁷

⁴⁰ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/106; İbn Haldûn, Kitâbu'l-Iber, III/385

⁴¹ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/108,115

⁴² İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/115; İbn Haldûn, Kitâbu'l-Iber, III/385

⁴³ İbnü'l-Imâd, Şezerâtü'z-Zeheb, I/248

⁴⁴ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/137; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/115

⁴⁵ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/138

⁴⁶ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/145

⁴⁷ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/147

313/925 yılında Bizans İmparatoru Domestikos İslâm Devleti'nin sınır boylarında yaşayan halkına mektup gönderip: “Valilerinizin zaafını haber aldım.” diyerek kendisine harac göndermelerini emretmiş, bu haracları göndermedikleri takdirde saldırıya geçip, erkekleri öldürüp, kadın ve çocukları esir alacağını bildirerek tehdit etmişti. Sınır bölgesinde yaşayan Müslümanlar onun bu tehditlerini dikkate almamışlardı. Gerçekten de Bizans İmparatoru, İslâm Devleti'nin sınırlarına saldırarak bir çok şehri tahrip etmiş,⁴⁸ nihayet 314/926 yılının Rebûlâhir/Haziran-Temmuz ayında Bizanslılar, Bizans'ın sınır boyları hakimi Melîh el-Ermnî ile birlikte Malatya'ya saldırarak, şehri muhasara altına almışlardı. Malatya halkının direnmesi karşısında zor durumda kalan Bizanslılar, şehrin surlarında açtıkları kapılardan içeriye girmeye çalıştılar, ancak şehir halkı onların şehre girmesine izin vermedi.⁴⁹ Başka bir rivayette ise Bizanslılar, burada on altı gün kaldılar, kaldıkları süre içinde şehri tahrip ettiler, halkın bir kısmını öldürüp, bir kısmını da esir aldılar.⁵⁰ İbnü'l-Esîr'in rivayetinde ise zafer elde edemeyen Bizanslılar, Malatya'nın çevresinde bulunan kaleleri tahrip ettiler, mezarlıklara saldırıp, çıkardıkları ölümlere müsl yaptılar.⁵¹ Çok zor durumda kalan Malatya halkından bir heyet, Cemâziyelevvel 314/Temmuz-Ağustos 926 tarihinde Halife Muktedir'den yardım talebinde bulunmak için Bağdat'a geldiler. Ancak herhangi bir yardım alamadan döndüler.⁵² Yine bu yılda Tarsuslu Müslüman askerler yaz mevsiminde Bizans'a sefere çıktılar ve ganimet alarak döndüler.⁵³

315/927 yılında Bizanslılar, İslam Devleti'nin sınır boylarına hucum ederek Sümeysât (Samsât)'a girmiş, bir hayli mal, silah ve benzeri şeyleri ele geçirip, şehrin en büyük camiinde namaz vakitlerinde çan çalmışlardı. Bunun üzerine sınır boylarındaki Müslümanlar da Bizanslılara karşı saldırıya geçmişler ve büyük miktarlarda ganimet ele geçirmişlerdi. Ayrıca Bağdat'a Bizanslılar'ın Sümeysât (Samsât)'a saldırdıklarını, halkın mallarını yağmaladıklarını, şehre İmparator'un otağını kurduklarını ve büyük camide çan çaldıklarını bildiren mektup gelince Halife Muktedir, Mûnisu'l-Hâdim'e orduyu hazırlayıp 4 Rebûlâhir 315/8 Haziran 927 tarihinde Perşembe günü sefere çıkmasını emretti ve kendisine çok değerli hilatler giydirdi.⁵⁴ Bizans üzerine yürümek için

⁴⁸ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/160; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/164

⁴⁹ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/167

⁵⁰ İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, XIII/255; İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/147; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/164

⁵¹ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/167

⁵² İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/167; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/164

⁵³ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/167

⁵⁴ İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, XIII/260; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/169; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/165

hazırlanan ordu tam sefere çıkmak üzereyken, Mûnisu'l-Hâdim Halife'ile vedalaşmaya gitmekten çekinmişti. Mûnisu'l-Hâdim'in bu hareketi herkes tarafından duyulmuştu. Bunun sebebi ise şöyle rivayet edilmektedir:

Halife Muktedir'in hizmetinde bulunan saray hizmetçilerinden birisi Mûnisu'l-Hâdim'e 11 Rebûlâhir 315/15 Haziran 927 tarihinde Perşembe günü şunları anlattı: “Halife Muktedir, yakın hizmetçilerinden birine Dâru'ş-Şecere denilen yerde bir kuyu kazmalarını ve kuyunun ağzını çalı, çırpı ve toprakla kapatmalarını emretmişti. Hizmetçi, halifenin bundan gayesinin de şu olduğunu ilave etmişti: “Mûnisu'l-Hâdim, Bizans'a gitmek üzere vedalaşmaya geldiğinde Halife Muktedir bu kuyunun hizasında oturacak ve Mûnisu'l-Hâdim'in yaklaşması üzerine muhafızlar onu kuyuya atıp boğacaklar ve onu oradan ölü olarak çıkaracaklardı.” Bunu işiten Mûnisu'l-Hâdim halife ile vedalaşmaya gitmekten çekinmişti. Onun, halifenin huzuruna girmediğini gören Ebû'l-Heycâ Abdullah b. Hamdân ve kardeşleri, ordunun diğer komutanları, askerler ve köleler silahlarıyla yanına gitmişler ve böylece sarayda asker kalmamıştı. Mûnisu'l-Hâdim'in etrafında toplanan bu komutanlar ve askerler ona şöyle demişlerdi: “Sakalın bitinceye kadar senin önünde savaşıcağız.” Bu olaylar üzerine Halife Muktedir, Mûnisu'l-Hâdim'e bizzat kendisinin yazdığı mektupta, kendisine ulaşan bu haberlerin uydurma olduğunu yemin ederek bildirmişti. Bunun üzerine Mûnisu'l-Hâdim, askerlerini ve etrafında toplananları dağıtıp halifeye yazmış olduğu mektupta, kendisinin Halife'ye kul ve köle olduğunu ancak, bu haberleri ortaya atanların kendisi ile efendisi arasında bir fitne çıkarmak istediklerini bildirmişti. Ayrıca etrafında toplanan komutan ve askerleri kendisinin çağırmadığını, onların kendi istekleriyle etrafında toplandıklarını ve şu anda hepsini dağıttığını ifade etti. Bu mektuplaşmalardan sonra Halife, Nasru'l-Hâcib ve bazı alimleri Mûnisu'l-Hâdim'in yanına gönderdi. Mûnisu'l-Hâdim de yanında bulunan bazı komutanlar ve kendisiyle görüşmeye gelen halifenin gönderdiği elçilerle beraber 18 Rebûlâhir 315/22 Haziran 927 Perşembe günü halifenin huzuruna gidip onun ellerini ve ayaklarını öpmüş, halife de kendisinin güzel sıfatlara sahip, iyi niyetli olduğunu belirtmişti. Bunun üzerine Mûnisu'l-Hâdim es-Sulesâ çarşısındaki evinden 22 Rebûlâhir 315/26 Haziran 927 tarihinde Pazartesi günü çıktı ve devletin yönetim kadrosuyla görüştü ve devletin ileri gelenlerinin tertiplediği törenle 28 Rebûlâhir 315/2 Temmuz 927 tarihinde Pazar günü Bizans seferine uğurlandı.⁵⁵

⁵⁵ İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, XIII/261-262; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/169-170; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/165

315/927 yılında Tarsus'tan hareket eden İslam ordusu Bizans illerine doğru sefere çıktı. Bizanslılar'ın saldırısına uğrayınca aralarında çok şiddetli çarpışmalar meydana geldi. Çarpışmalar sonucunda Bizanslılar, Müslümanlara karşı zafer elde ederek ele geçirdikleri dört yüz esiri işkenceyle öldürdüler.⁵⁶

315/927 yılında Bizanslılar büyük bir orduyla Debîl şehrine doğru harekete geçtiler. O dönemde Debîl şehrini düşman saldırılarından korumakla görevli Nasr es-Subkî idi. Bizans ordusunda mancınıklar, savaş arabaları bulunmaktaydı. Ayrıca on iki adam gücünde, uzun bir mızrak taşıyan bir adam bulunmaktaydı. Ateş çıkaran bu mızrağa hiç kimse yanaşamaz ve onu taşıyan adama da hiç kimse kolay kolay karşı koyamazdı. Bu mızrak Müslümanlara çok zor anlar yaşattı. Bu mızrağı taşıyan kişi, savaşı ilk başlatan, ordunun en cesurlarından birisiydi. Müslüman askerlerden birisinin attığı okla öldürülmüş ve böylece Müslümanlar onun şerrinden kurtulmuşlardı. Bizans komutanı şehri rahatlıkla görebileceği ve ordusunu kontrol edebileceği yüksek bir yerde tahtının üzerinde oturmaktaydı. Debîl halkı ise düşman saldırılarına karşı koymağa çalışıyordu. Ancak düşman askerleri savaşılarak şehrin surlarına kadar ulaşmış ve surların diplerinden birçok gedikve kanallar açarak şehre girmişlerd. Bizanslılar'a karşı amnsız bir mücadele veren Debîl halkı, düşmana karşı zarfere kazanarak, şehirden onları çıkarmış ve düşman askerlerinden yaklaşık olarak on bin kişiyi öldürmüşlerdi.⁵⁷

Zilkade 315/Aralık-Ocak 927 yılında çıktığı Bizans yaz seferinden Tarsûs'a dönen Semel, Bizans ordusuyla karşılaşmış, müslüman askerler Bizanslılar'a galip gelerek, pek çok sayıda Bizans askerini öldürmüşler ve sayılamayacak kadar da ganimet ele geçirmişlerdi.⁵⁸

Müslümanlar bu seferlerden dönerlerken "İbnü'd-Dahhâk" adıyla bilinen Kürtlerin reislerinden olan bir adamla karşılaştılar. Daha önce Müslüman iken irtidat etmiş ve Bizans İmparatoruna itaatini sunup, ondan pek çok hediye de almıştı. İslam'dan irtidat eden ve Bizans İmparatoruna sığınan İbnü'd-Dahhâk'ın "el-Ca'ferî" diye bilinen müstahkem kalede yaşamasına Bizans İmparatoru tarafından izin verildi. Müslümanlar onunla karşılaşınca, savaşımlar, onu esir almışlar ve yanında bulunan adamları da öldürmüşlerdi.⁵⁹

⁵⁶ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/177

⁵⁷ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/177-178

⁵⁸ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/178

⁵⁹ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/178

316/928 yılında Domestikos büyük büyük bir orduyla Bizans'tan hareket ederek Ermenistan bölgesine ulaşmış ve Ahlat'ı muhasara altına almıştı. Ahlat halkı Domestikos ile sulh antlaşması yapmış, ancak Domestikos camiden minberi söküp attıktan ve yerine haç yerleştirdikten sonra oradan ayrılarak Bitlis'e gelmiş ve burada da aynı şeyleri yapmıştı. Erzen halkı ile çevre şehirlerinin halkları Bizans ordusundan korkuya kapılarak, şehirlerini terk etmek zorunda kalmışlardı. Bu şehirlerin ileri gelenlerinden bir heyet de yardım istemek için Bağdat'a gelmiş, fakat yardım alamadan dönmüştü.⁶⁰

316/928 yılında Bizans ve Ermeniler'den oluşan yedi yüz kişi balta ve çapalarla Malatya'ya gelmişler ve kendilerinin amele olduklarını söyleyerek buraya yerleşmişlerdi. Ancak durumları anlaşıldıktan sonra Bizans sınırlarını korumakla görevli olan Melîh el-Ermenî'nin adamları oldukları, onun Malatya'yı muhasara altına aldığında içeriden ona yardım edip, şehri ele geçirmek niyetlerinde olduğu anlaşılınca, Malatya halkı tarafında hepsi öldürülerek mallarına el konulmuştu.⁶¹

317/929 yılında Cezeriyye sınır bölgesi, Bizans saldırılarına karşı koymak ve kendilerin müdafa etmek konusunda bir hayli zaafa düşmüşlerdi. Özellikle de Malatya, Meyyâfârîkîn, Âmid, Erzen ve bunlara yakın şehirler, halifenin kendilerine yardım etmesinden ümitlerini keserek Bizanslılar'a itaat etmeye karar vermişlerdi. Bunun için buraların halkı Bağdat'a bir elçi heyetini gönderip, Bizans'a teslim olma taleplerini bildirmiş ve bu konuda halifenin iznini isteyerek içine düştükleri zor durumu anlatmışlar, kendilerini korumak üzere asker gönderilmesini ve kendilerine yardım edilmesini talep etmişlerdi. Ancak, elçiler isteklerini elde edemedi dördüler.⁶²

317/929 yılında Müflih es-Sâcî ile Bizans komutanı Domestikos arasında çarpışmalar meydana gelmiş, Bizanslılar yenilince geri çekilmiş, Müflih es-Sâcî de onları Bizans şehirlerine kadar takip etmişti.⁶³

319/931 yılının Rebûlevvel ayında Tarsûs valisi Semel, Bizanslılar'a ani baskın yaparak onlardan altı yüz askeri öldürdü ve yaklaşık olarak üç bin askeri de esir alarak aldı. Bol miktarda altın, gümüş ve ipeği ganimet alarak aldı.⁶⁴

319/931 yılının Recep ayında yaz mevsiminde Tarsus'dan hareket eden Semel, Bizans topraklarına girmiş, ordusuyla Ammûriyye'ye (Amorion) ulaşmıştı. Burada Bizanslılar'ın büyük bir ordusu beklemekteydi. Semel'in geldiğini haber alınca

⁶⁰ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/1198

⁶¹ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/199

⁶² İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/213

⁶³ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/214

⁶⁴ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/233; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/177

Amorion’u terk etmişler, müslümanlar da şehre rahat bir şekilde girmişler, ele geçirdikleri mal ve eşyaları almışlar, Amorion şehrini yakıp yıkmışlardı. Bizans şehirlerinin içlerine doğru giren İslam ordusu önüne çıkanları öldürüyor, şehirleri yağmalıyordu. Müslümanlar bu saldırılarında günümüzde Engûriyye diye isimlendirilen Ankara’ya kadar gelmişlerdi. Hiç bir engelle karşılaşmadan Ramazan ayının sonunda Tarsus’a döndüler. Müslümanların bu seferde ele geçirdikleri esirlerin değeri 136.000 dinara ulaşmıştı.⁶⁵

319/931 yılında İbn ed-Deyrânî el-Ermenî, Bizanslılar’a mektup yazıp, Müslümanlara karşı kendilerine yardım vaadinde bulunarak, onları İslam ülkelerine saldırmağa teşvik etti. Bunun üzerine Ermeniler’in desteğini alan Bizanslılar, İslam ülkelerine saldırıya geçtiler. Bu durum karşısında Azerbaycan valisi ve Yusuf b. Ebî’s-Sâc’ın kölesi Müflih, kendisine katılan gönüllü askerlerle birlikte İbnü’d-Deyrânî’nin memleketine hucuma geçti. Ermeniler’den yaklaşık olarak yüz bin kişiyi öldürdüler, pek çok kişiyi esir aldılar ve bol miktarda da ganimet ele geçirdiler. Bir köleye sığınmak zorunda kalan İbnü’d-Deyrânî, bir mektupla durumu Bizanslılar’a bildirerek yardım talebinde bulundu. Bunun üzerine Bizanslılar Sumeysât’a gelip, orasını muhasara altına aldılar. Sumeysât halkı da Musul valisi Saîd b. Hamdân’a mektup göndererek yardım talabinde bulundular. Bunun üzerine Vali hemen harekete geçerek Bizanslılar’ın şehri fethedecekleri zamanda yardıma geldi. Valinin yardıma geldiğini gören Bizanslılar, hemen Sumeysât’ı teredip, Malatya’ya geldiler, şehri yağmaladıktan sonra ülkelerine döndüler. Bizans ordusunda Muflih el-Ermenî’nin askerlerinden ve Halife Muktedir’in yakın adamlarından irtidat edip, hristiyanlığa geçen Büneyye b. Nfis de bulunmaktaydı. Said b. Hamdân onları takip ederek Bizans sınırlarına girdi ve çok sayıda Bizanslıyı öldürüp, bir çoğunu da esir aldı. Ayrıca bol miktarda ganimet ele geçirdi.⁶⁶

Abbâsîler’in Halife Muktedir döneminde Bizans’a karşı yapılan savaşlar, planlı, programlı ve İslâm Devleti’nin sınırlarını genişletmek amacıyla yapılmamıştır. İki taraf arasındaki savaşlar genelde sınır ve sınıra yakın yerlerde meydana gelmiştir. Sınır boylarında meydana gelen savaşlar kısa ve hızlı bir şekilde olup, asıl hedef ise, Bizans kalelerini fethetmek, Bizans ordusuna büyük kayıp verdirerek, güçlerini zayıflatmak, sınır boylarında yaşayan Müslüman halkın can, mal, din ve namus güvenliğini sağlamak, her ne kadar bu dönemde Abbâsî Devleti zafiyet içerisinde olsa da, düşmana devletin gücünü hissettirmek, geçilen yerlerin tahrip edilmesi, esir ve ganimet alınarak maddi ve

⁶⁵ İbnü’l-Esîr, el-Kâmil, VIII/233-234

⁶⁶ İbnü’l-Esîr, el-Kâmil, VIII/233; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/177

manevi açıdan halka korku salmak ve zarar vermek. Buna karşılık Bizanslılar da Abbâsî Devleti'nde iç karışıklıkların yoğun olduğu dönemlerde sınır boylarında yaşayan halka ani baskınlar yapıp, büyük zararlar vererek, halkın korku ve endişeye kapılmasına sebep oluyorlardı. Abbâsî Devleti, Bizans'ın bu saldırılarına çoğu zaman karşılık verse de makam ve mevki yüzünden çatışmaların ve iç isyanların yoğun olduğu dönemlerde, sınır boylarında yaşayan halkı kendi kaderleriyle başa başa bırakmıştır. Hatta Bizans saldırılarından oldukça müzdarip olan halk, başkente bir heyet göndererek yardım talebinde bulunmuş, yardımın gelmemesi durumunda ise Bizans'a itaat edeceklerini bildirmişler, bu durumda bile kendilerine gereken yardım yapılamamıştır. Bu durum Abbâsî Devleti'nin toprağını koruyamaz hale geldiğini, vatandaşlarının her türlü güvenliğini sağlamaktan aciz olduğunu göstermektedir.

c) Abbâsî - Bizans Esirlerinin Değişimi

Muktedir'in halifeliği döneminde iki defa esir mübadelesinde bulunulmuştur. Bunlardan birincisi 305/917 yılında gerçekleşmiştir. 3 Muharrem 305/26 Haziran 917 tarihinde Pazertesi günü iki Bizans elçisi barış talabında ve esir mübadelesinde bulunmak için Bağdat'a geldiler. Gelen elçi heyeti, hilafet makamının üstünlüğünü ve devletin gücünü göstermek, hem de onları etkilemek amacıyla muhteşem bir devlet töreniyle karşılandılar. Bu tören kaynaklarımızda şöyle anlatılmaktadır:⁶⁷

Bizans imparatorunun elçisi esir değişimi ve barış talebinde bulunmak üzere Bağdat'a geldi. Elçi genç bir adamdı. Beraberinde yaşlı biri de vardı. Yirmi köle onlara refakat etmekteydi. Bağdat'a geldiğinde büyük bir olayla karşılaştı. Halife Muktedir, düşmanlarını ne kadar korkuttuğunu elçiye göstermek amacıyla askerlerin ve halkın toplanmasını emretmişti. Askerlerden 160.000 kişi toplamıştı. Bunların kimisi süvari, kimisi piyade idi. Halife'nin bunlardan başka, diğer şehirlerde komutanlarıyla birlikte bulunan askerleri de vardı. Bunlar silahlarını ve teçhizatlarını tam olarak kuşanıp ortaya çıkmışlardı. Halife'nin 4.000'i beyaz tenli, 3.000'i de siyah tenli olmak üzere 7.000 kölesi vardı. Bu köleler en değerli elbiselerini giyinip, ziynetlerini takmışlardı. O gün halifenin 700 hâcibi vardı. Dicle Nehrinde teyârat, zayârib ve zemriyât adıyla adlandırılan çok sayıda süslü kayıkları vardı.

⁶⁷ Sûlî, Ahbârü'l-Muktedir Billah, s. 197; İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, 153-55; İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, XIII/174-175; Kurtubî, Sîle, VI/31-33; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/107; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/136; İbn Haldûn, Kitâbü'l-Iber, III/385; İbn Tariberdî, en-Nücûmü'z-Zâhira, III/192

Elçi hilafet sarayına girdiğinde göz alıcı bir manzarayla karşılaştı. Hacıbin yanına vardığında onu halife zannetti. Ama kendisine onun hacib olduğu söylendi. Vezirin yanına vardığında onu da halife zannetti, kendisine onun vezir olduğu söylendi. O gün hilafet sarayı mükemmel bir şekilde süslenmişti. Sarayda o gün 38.000 perde vardı. Bunların 10.500 tanesi altın yaldızlıydı. Sarayda 22.000 halı serilmişti ki bunların eşi ve benzeri görülmemişti. İnsanlara alışmış, evcilleşmiş hayvanlar vardı. Öyle ki insanların ellerinde yiyecekleri alıp yiyorlardı. 100 tane yırtıcı hayvan vardı.

Bundan sonra elçi, ağaç odasına girdi. Burası bir su gölü gibi olup, suyun ortasında altın ve gümüşten imal edilmiş, 18 dalı bulunan bir ağaç vardı. Bu dalların çoğu altından yapılmıştı. Dallarda, budakları altın ve gümüş ile inci ve yakuttan yapılmış renkli yapraklar vardı. Bu yaprakların ve dalların üzerine su akıtıldığı için çeşitli sesler çıkarıyordu. Ağaç tümüyle diğer canlı ağaçlar gibi acayip hareketlerle sağa sola eğiliyor ve göreni hayretler içerisinde bırakıyordu.

Elçi, bundan sonra Firdevs diye bilinen mekana götürüldü. Orada da çeşitli mefruşat ve mükemmel derecede eşyalar vardır ki bunları güzelliklerini tasvir etmek imkansızdır. Sarayın dehlizlerinde 18.000 altın işlemeli zırh vardı. Elçi bunların yanından geçtikçe ve çeşitli yerlere uğradıkça irkiliyor, gözleri kamaşıyordu. Sonunda Halife Muktedir'in bulunduğu yere geldi. Halife Muktedir abanozdan yapılmış bir taht üzerinde oturmaktaydı. Ayaklarının altına altın ipler üzerine işlenmiş bir sergi serilmişti. Tahtın sağ ve sol tarafına yedişer mücevherden ibaret salkımlar asılmış ve bunlar en değerli mücevherlerden yapılmıştı. Her mücevher tanesinin ışığı gündüz ışığı gibi etrafa saçılıyordu.

Halife Muktedir, Bizans elçileriyle görüşükten sonra onların karşılıklı esir mübadelelerini kabul etmiş ve bu hususun yerine getirilmesi için Mu'nisu'l-Hâdim görevlendirmişti. Mu'nisu'l-Hâdim'in gireceği her şehirde yegane amir olduğunu ve şehre girişinden çıkışına kadar arzu ettiği şekilde tasarrufta bulunabileceğini ilan ederek, bu hususta gerekli emir ve talimatları valilere bildirilmiş ve onunla birlikte bir ordu göndererek, orduya katılan askerlere bol miktarda maaşlar verilmiş, Bizans'ın elinde bulunan Müslüman esirlerin kurtarılması için de 120.000 dinar Mûnisu'l-Hâdim'in emrine verilmiş ve böylece Mûnisu'l-Hâdim ve Bizans elçileri, Bizans topraklarına doğru yola çıkarılmıştı. Bu esir mübadelesi Mu'nisu'l-Hâdim'in nezaretinde gerçekleştirilmiştir.

İkinci esir değişimi ise 312/924 yılında olmuştur. Bizans İmparatoru'nun elçisi, Ebû Ömer Abdülbaki ile birlikte büyük miktarlarda hediyelerle Halife Muktedir'in huzuruna

gelmiş ve halifeden iki devlet arasında barış ve esir mübadelesi talebinde bulunmuşlardı. Halife ise onların bu teklifini, İslam ordusunun Bizans'a yaptığı yaz seferinden döndükten sonra kabul etti.⁶⁸

2) Abbâsî - Fâtımî İlişkileri

Muktedir'in halifelîği döneminde Abbâsî Devleti, iç isyanların artması, valilerin bulundukları yerlerde kendi başlarına hareket etmeleri, saray içerisindeki entrikalar, askerî ve sivil bürokrasinin ileri gelenlerinin devlet içerisinde söz sahibi olmak için birbirleriyle mücadele etmeleri, iktisadî ve sosyal hayatın günden güne kötüye gitmesi sebebiyle zayıflamış ve büyük ölçüde güç kaybına uğramıştır. İşte bu durumu fırsat bilen isyancılar, hareket alanlarını genişleterek eylemlerine devam etmişlerdir. Devletin denetiminde ve kontrolünde olan bazı yerler de isyancıların eline geçmişti.

İslâm tarihindeki yegane büyük şii devleti olan Fâtımîler, Ebû Ubeydullah el-Mehdî, Ebû Abdullah eş-Şii ve dâîlerini Ağlebî Devleti'nin hüküm sürdüğü Mağrib bölgesine yani Kuzey Afrika'ya gönderdi. Dâîler, Şiilik mezhebini halk (Berberîler) arasında yaymağa başladılar. Kısa sürede etraflarında bir hayli taraftar toplanmaya başladı. Bu arada Ağlebî Devleti'nin içinde bulunduğu zor durum ve idarecilerin bu hareketin ciddiyetini kavrayamamaları hatta bazı idarecilerin harekete yardım etmesi, şii propaganda faaliyetlerinin günden güne artmasına sebep oluyordu. Ebû Abdullah eş-Şîî önderliğindeki bu hareket kısa bir süre içerisinde büyük bir askerî güce kavuşunca, Ağlebî Devleti'ne karşı savaşa başlamış ve Ağlebîler'in şehirlerini birer birer ele geçirmeğe başlamışlardı. Ağlebî Devleti'nin son hükümdarı Ziyâdetullah da bunların ilerlemesine engel olamayınca ülkesini terk edip Mısır'a kaçmak zorunda kalmıştı. Nihayet Ebû Abdullah eş-Şîî 1 Receb 296/26 Mart 909 tarihinde Ağlebî Devleti'nin son şehri Rakkâde'yi ele geçirip devlete son vermesiyle 296/909 tarihinde Fâtımî Devleti'ni kurdu.⁶⁹ Fâtımî Devleti'nin ilk halifesi Said b. Hüseyin isimli Ubeydullah el-Mehdî'dir (909-934).⁷⁰

Ubeydullah el-Mehdî, Mağrib ve Kuzey Afrika'nın büyük bir kısmını denetimi altına aldıktan sonra Abbâsî Devleti'nin idaresi altında bulunan bölgeleri özellikle de Mısır'ı ele

⁶⁸ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/233; İbn Haldûn, Kitâbü'l-Iber, III/385

⁶⁹ Geniş bilgi için bkz. İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/24-50; İbn Haldûn, Kitâbü'l-Iber, III/360-365; Çağatay, Neşet, Fatımî Devleti'nin Kuruluşu ve Akıdeleri, A.Ü.İ.F.D., Ankara 1960VII/63-67;

⁷⁰ Hitti, Siyâsî ve Kültürel İslâm Târîhi, IV/989-1001

geçirmek için faaliyetlere başlamıştır. Mısır üzerine yoğunlaşmasındaki amaç ise devletin başkentini buraya taşımaktır.⁷¹

Ubeydullah el-Mehdî, Fâtımî Devleti'nin başına geçtikten sonra Sicilya valiliğine Ali b. Ömer'i tayin etmişti. Ancak Ali b. Ömer yumuşak huylu ve yaşlı olduğu için Sicilya halkı onun yönetimini ve yaşayışını beğenmeyip, onu valilik makamından azlederek, Ahmed b. Kurhub'u vali tayin etmişlerdi. Bu yeni vali başa geçince hemen bir ordu hazırlayıp Killûriye üzerine göndererek ganimetler ele geçirmiş ve Rumlar'dan esirler alarak geri dönmüştü.⁷²

Ahmed b. Kurhub 300/912 yılında oğlu Ali'nin komutasında bir orduyu Tabermin kalesini fethetmesi için sefere gönderdi. Ahmed b. Kurhub'un burayı fethetmekteki amacı, Sicilya halkı kendisine isyan ettiği zaman ailesini, mallarını ve kölelerini buraya gönderip koruma altına almaktır. Ali b. Ahmed bu kaleyi altı ay boyunca muhasara altında tuttu, ancak askerler isyan ederek komutanın çadırını ve karargahını ateşe verip, onu öldürmek istediler, ancak yanında bulunan Araplar buna mani oldular.⁷³

Sicilya halkı valileri Ahmed b. Kurhub'a isyan ederek onu öldürmek istediler. Bu arada vali, Sicilya halkını Muktedir'e itaat etmeğe davet etti. Sicilya halkı bu daveti kabul edince, Sicilya, Abbâsî Devleti'nin yönetimine girmiş oldu. Bundan sonra hutbeler Fâtımî halifesi Mehdi adına değil de, Abbâsî halifesi Muktedir adına okunmaya başlandı. Halife Muktedir, Ahmed b. Kurhub'a siyah hil'at ve sancak gönderdi. Vali, Kuzey Afrika'ya bir donanma sevetmiş, bu giden donanma Mehdi'nin donanmasını ateşe verip yakmıştı. Ayrıca donanma komutanı Hasan b. Ebî Hınzîr'in başı kesilerek Sicilya valisine götürülmüştü. Daha sonra Sicilya donanması Sefâkus şehrine gidip, burayı tahrip ettikten sonra Trablus'a gitmiş, ancak burada Kâim b. el-Mehdi'nin olduğunu görünce geri dönmüşlerdi.⁷⁴

Mehdi, Sicilya'yı tekrar alabilmek için çalışmalarını yoğunlaştırmış ve bu amaçla bölgeye bir donanma sevetmişti. Ahmed b. Kurhub da Afrika'ya bir donanma göndermişti. İki donanma karşılaşınca Mehdi'nin donanması galip gelerek, donanmayı ele geçirdiler. Bu yenilgiden sonra Sicilya valisinin işleri kötüye gitmeye başlamış, kendisinden korkan Sicilya halkı da onu yönetimden uzaklaştırmak için harekete geçmişti. Circent halkı da validen korkarak isyan etmiş Mehdi ile mektuplaşmaya

⁷¹ Hasan Mahmûd- Şerîf Ahmed, el-Alemü'l-İslâmî fi'l-Asri'l-Abbâsî, Beyrut tsz. S. 400-405

⁷² İbnü'l-Esir, el-Kâmil, VIII/71

⁷³ İbnü'l-Esir, el-Kâmil, VIII/71

⁷⁴ İbnü'l-Esir, el-Kâmil, VIII/71; İbn Haldûn, Kitâbü'l-Iber, III/366

başlamışlardı. Durumun gün geçtikçe kötüye gittiğini ve vali ile aralarının iyice bozulduğunu gören Sicilya halkı -karışıklık çıkmasını istememelerine rağmen- isyan edip, valiyi esir alarak hapsedtiler. Daha sonra vali ve yakın adamalarını Mehdî'ye gönderdiler. Mehdî onların Hasan b. Ebî Hinzîr'in kabrinin başında öldürülmelerini emretti. Vali ve yakın adamları kabrin başında öldürüldüler.⁷⁵ Böylece kısa bir süre önce Abbâsî Devleti'nin yönetiminde kalan Sicilya tekrar Fâtımî Devleti'nin idaresine girmiş oldu.

Fâtımî Devleti'nin halifesi Ubeydullah el-Mehdî, oğlu Ebû'l-Kâsım'ın komutasında bir orduyu Afrika'dan harekete geçirerek 301/913 tarihinde Mısır seferine göndermişti. Ebû'l-Kâsım komutasındaki Fâtımî ordusu Zilhicce 301/Haziran-Temmuz 913 tarihinde Berkâ'ya ulaşmış ve burayı ele geçirerek Mısır'a doğru hareket etmiş, İskenderiyye ve Feyyûm'u da ele geçirip Mısır'ın büyük bir kısmına hakim olmuştu. Fâtımî ordusu bölge halkına çok zor anlar yaşatıyordu.⁷⁶ Mısır valisi Tekîn et-Türkî, Halife'ye mektup yazarak yardım talebinde bulundu. Bunun üzerine Halife, Mûnisu'l-Hâdim'e hemen bir ordu hazırlayıp harekete geçmesini emretti. Ayrıca çevre illerdeki valilere mektup yazarak Mısır valisine yardım etmek için asker göndermelerini bildirdi. Daha sonra Mûnisu'l-Hâdim'e hil'at giydirip Rebûlevvel 302/Eylül-Ekim 914 tarihinde Mısır'a yardım etmek üzere gönderdi. Vezir Ali b. İsa da Mısır'da iki ordu arasında meydana gelen savaştaki haberleri suratlı bir şekilde Bağdat'a bildirmesi için bir istihbarat birimi oluşturdu. Mûnisu'l-Hâdim, Fâtımî ordusuyla karşılaşp, onları mağlup ederek, Mısır'dan uzaklaştırmıştı. Mağlup olan Fâtımî ordusu Mağribe dönmek zorunda kalmıştı. Ali b. İsa'nın oluşturduğu istihbarat birimi İslam ordusunun galip geldiğini, Fâtımî ordusunun mağlup olarak işgal ettiği yerleri terettiği haberini Bağdat'a ulaştırınca, Halife Muktedir zaferden dolayı Allah'a şükretmek amacıyla yüz bin dirhem dağıtmıştır. Bu olaydan sonra halife, Tekîn et-Türkî'yi Mısır valiliğinden alarak Dimeşk valiliğine atadı.⁷⁷

Ebû Muhammed Ubeydullah el-Alevî el-Mehdî aynı yıl içerisinde oğlunun komutasındaki ordusunun Abbâsîler'e yenilmesinin intikamını almak için Hubâse komutasındaki bir orduyu Afrika'dan harekete geçirdi. Fâtımî ordusu İskenderiyye'ye gelip, burasını ele geçirdi. Deniz yoluyla hareketine devam eden Hubâse Mısır'a geldi ve Mısır ile İskenderiyye arasına karargah kurdu. Fâtımî ordusunun Mısır önlerine geldiğini haber alan halife, Mûnisu'l-Hâdim'i Abbâsî ordusunun başına geçirip her türlü silah ve

⁷⁵ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/72; İbn Haldûn, Kitâbü'l-Iber, III/366

⁷⁶ Kurtubî, Sile, VI/67-68; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/84

⁷⁷ Kurtubî, Sile, VI/38

mal yardımını yaptıktan sonra Hubâse ordusuyla savaşmak üzere sefere gönderdi. Abbâsî ordusuyla Fâtımî ordusu Cemâziyelevvel 302/Kasım-Aralık 914 tarihinde karşılaştı. Çok şiddetli geçen ilk karşılaşmada iki taraftan da pek çok sayıda kişi öldü ve bir o kadar da esir alındı. İki ordu ikinci, üçüncü ve dördüncü kez karşılaştılar. 29 Cemâziyelâhir 302/19 Ocak 914 tarihinde dördüncü kez karşılaştıklarında ise Abbâsî ordusu, Fâtımî ordusunu mağlup etti. Fâtımî ordusunda öldürülen ve esir alınanların sayısı ise yedi bine ulaşmıştı. Geri kalanlar da kaçıp memleketlerine döndüklerinde ise Mehdî, mağlubiyetin faturasını ordu komutanı Hubâse'ye çıkartarak onu katlettirdi.⁷⁸

Ubeydulah el-Mehdî Tunus ve Kartaca taraflarına çıkarak deniz sahili üzerinde inşa ettireceği şehir için uygun bir yer aramaya başladı. Mehdî bazı kitaplarda Ebû Yezîd'in ona ve devletine karşı isyan edeceğini okumuştur. Bunun için Mehdiyye şehrini inşa ettirmek istemiş ve bugünkü kurulu olduğu yerden daha iyi ve daha müstahkem bir yer bulamamıştı. Mehdiyye bir kola bağlı olan el gibi karaya bitişik bir yarımada şeklindeydi.⁷⁹ Tunus'un doğu sahilinde Akdeniz'e doğru küçük bir çıkıntı şeklinde uzanan kayalık yarımadaının üzerinde kurulmuştur. Adını ilk Fâtımî halifesi Ubeydulah el-Mehdî'den alır. Tunus şehriyle Trablusgarb arasında sadece deniz yoluyla ulaşılabilen bu yarımadaı Mısır seferi için uygun bularak⁸⁰ 5 Zilkâde 303/11 Mayıs 915 Cumartesi günü Mehdiyye'nin inşasına başlamıştı.⁸¹ Tunus'un 230 km. güneyinde denize doğru 500 m. genişliğinde, 1500 m. uzunluğunda bir çıkıntı yapan bu kayalık yarımada üzerinde önce surlarla çevrili bir kale inşa edildi.⁸² Surlar iyice yükseldikten sonra bir ok atıcısına surun üzerinden batıya doğru bir ok atmasını istemiş ve atılan bu ok namazgaha kadar ulalmıştı. Bunun üzerine Mehdî: "İşte o merkep sahibi adam buraya kadar ulaşacaktır." demişti. Çünkü Ebû Yezîd el-Hâricî bir merkebe binmekteydi.⁸³ Kaleye biri denize, diğeri karaya bakan iki büyük kapıdan giriliyor, Ubeydulah el-Mehdî'nin sarayı kalenin içinde yer alıyordu. Anakara tarafından Berberîler'in gönlünü almak için eski bir Berberî adının verildiği "Zevile" adlı başka bir mahalle kuruldu. İnşası 8 Şevval 308/ 20 Şubat 921 tarihinde tamamlanan şehir, Şiîler için güvenli bir sığınak olmuştu. Kalenin etrafı 8.30 m. yüksekliğinde surlarla çevrildi. Surların üstünde on altı kule bulunuyordu.

⁷⁸ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/72

⁷⁹ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/94

⁸⁰ Kavas, Ahmet, "Mehdiyye", DİA, XXVIII /387

⁸¹ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/94

⁸² Kavas, Ahmet, "Mehdiyye", DİA, XXVIII /387

⁸³ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/94

Halifeliğinin ilk altı yılını Kayrevan'da, geri kalan on dokuz yılını da Mehdiyye'de geçirmiştir.⁸⁴

Mehdiyye şehri inşa edildikten sonra Mehdî şöyle demişti: “Bu gün burada Fâtımalar'ı emniyete aldım.” Mehdî burada Fâtımalar derken, kendi kızlarını kastetmiştir. Ayrıca halkın şehri güzel bulması ve dayanıklılığını beğenmeleri karşısında da şöyle diyordu: “Bu müstahkem şehir günün birinde sadece bir saat işe yarayacaktır. Çünkü Ebû Yezîd el-Hâricî o okun atıldığı yere kadar gelip konaklayacak ve orada bir saat bekledikten sonra her hangi bir zafer elde edemeden dönecektir.”⁸⁵ Nitekim Hâricî Ebû Yezîd en-Nükkârî'nin 332/943 yılında Fâtımîler'e karşı başlattığı büyük hareket sırasında Mehdiyye, Fâtımî halifesi Kâim Biameillah için güvenli bir sığınak oldu. İfrîkiyye'nin bütün şehirleri Ebû Yezîd'in eline geçtiği halde Mehdiyye sekiz ay boyunca direndi (333/944). Kuşatma esnasında halifenin ölmesi üzerine yerine geçen oğlu İsmail Mehdiyye'yi başarıyla savunmuştu. Geri çekilmek zorunda kalan ve ardından da yakalanan Ebû Yezîd aldığı yaralar sonucu ölünce Mehdiyye'nin ana giriş kapısına asıldı.⁸⁶

Ubeydulah el-Mehdî, büyük bir ordunun başına oğlu Ebû'l-Kâsım'ı komutan tayin ederek Mısır'ı fethetmesi için İfrîkiyye'den sefere çıkardı. Bu, Ebû'l-Kâsım'ın Mısır üzerine ikinci seferi idi. Ebû'l-Kâsım Rebûlâhir 307/Ağustos-Eylül 919 yılında İskenderiyye'ye ulaştı. İskenderiyye valisi şehri terk ettiğinden, Ebû'l-Kâsım rahat bir şekilde şehre girmiş, oradan da Mısır üzerine yürümüş, Cîze ve Eşmûneyn'e hakim olup, Saîd denilen bölgenin büyük bir kısmını da ele geçirmiş, Mekke halkına da haber göndererek, onları kendisine itaat etmeğe çağırmıştı. Mekke halkı ise onun bu çağrısını kabul etmedi.⁸⁷

Fâtımî ordusunun Abbâsî topraklarını işgal ettiği haberi Bağdat'a ulaşınca halife, Munisu'l-Hâdim komutasında bir orduyu Şaban 307/Aralık-Ocak 919 yılında Mısır'a gönderdi. Hemen Mısır'a gelen Mûnisu'l-Hâdim Fâtımî ordusuyla savaşmaya başladı. Bu esnada Ebû'l-Kâsım'a seksen gemi yardım gönderilmiş ve bu gemiler İskenderiyye sahiline demir atmıştı. Bu gelen donanmanın başında ise Süleymân el-Hâdim ile Yakub el-Kutâmî bulunuyordu. Bunun üzerine halife, Ebû'l-Yemen komutasında yirmi beş gemiden oluşan bir donanmayı Tarsus'tan İskenderiyye'ye gönderdi. Abbâsî

⁸⁴ Kavas, Ahmet, ‘‘Mehdiyye’’, DİA, XXVIII /387

⁸⁵ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/95

⁸⁶ Kavas, Ahmet, ‘‘Mehdiyye’’, DİA, XXVIII /387

⁸⁷ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/113

donanmasında yakıcı özelliğe sahip naft ile savaş araç ve gereçleri bulunuyordu. İki donanma ‘‘Reşîd’’ denilen yerde karşılaştı ve Abbâsî donanması galip gelerek, Fâtımî donanmasını ateşe verdi. Askerlerin çoğu öldü, çoğu da esir alındı. Fâtımî donanmasının iki komutanı Süleyman el-Hâdim ile Yakub el-Kutâmî esir alınanlar arasında bulnuyordu. Esirlerin bir kısmı öldürüldü, bir kısmı da serbest bırakıldı. Süleymân el-Hâdim Mısır’da hapisteyken öldü. Yakub el-Kutâmî ise Bağdat’a gönderildi. Daha sonra Yakub el-Kutâmî kaçarak İfrıkıyye’ye döndü. Diğer taraftan Munisu’l-Hâdim de Ebû’l-Abbâs komutasında Fâtımî ordusunu mağlup etti. Ebû’l-Kâsım ordunun geri kalan kısmıyla Mehdiyye’ye döndü. Mûnisu’l-Hâdim’e kazandığı bu zaferlerden dolayı ‘‘el-Muzaffer’’ lakabı verildi.⁸⁸

Muktedir döneminde Abbâsî-Fâtımî ilişkilrinin hasmane bir şekilde geçtiğini görmekteyiz. Fâtımî Devleti kurulduğundan itibaren, Abbâsî Devleti’nin iç ve dış sorunlarından faydalanarak Abbâsî topraklarına gözünü dikmiştir. Abbâsî toprağı olan Mısır’ı ele geçirmek için pek çok defa sefer düzenlemiş, başarılı olamamış, hatta Mısır’ı daha kolay hakimiyeti altına almak için Mehdiyye şehrini kurmuştur. Abbâsî Devleti çok zor durumda olmasına, Karmati isyanını bastıramamasına, Bizans’a karşı yapılan savaşların bir kısmında mağlup olmasına rağmen, Fâtımî ordusuyla yaptığı savaşları kazanarak, yabancı bir gücün topraklarını işgal etmesine ve hakimiyeti altına almasına müsaade etmemiştir. Abbâsî Devleti’nin bu başarısını, Fâtımî Devletinin bu hareketlerini ciddi bir tehlike ve dış tehdit olarak algılayıp, gereken askerî müdahaleyi derhal yapmasına bağlayabiliriz.

3) Abbâsî - Bulgar İlişkileri

Muktedir döneminde Abbâsî-Bulgar ilişkilerini 11 Safer 309/21 Haziran 921 tarihinde Bağdat’tan İdil Bulgar Hanına gönderilen Abbâsî elçilik heyetinde katip olarak görev alan ve heyetin bütün hareketlerini kaleme alan İbn Fadlân’ın Risâle adlı kitabından öğreniyoruz.

308/920 yılı dolaylarında İslâmiyet’i yeni kabul etmiş olan İdil (Volga) Bulgarları hükümdarı Almuş b. Yıltavâr, Abbâsî Halife’si Muktedir’e, Abdullah b. Baştû el-Hazerî⁸⁹ adında birini elçi göndermişti. Bulgar hükümdarı bu elçi ile gönderdiği bir mektupta,

⁸⁸ İbnü’l-Esîr, el-Kâmil, VIII/114

⁸⁹ Bu şahıs belki de Hazar Müslümanlarının temsil eden siyasi bir mülteci idi. Bulgar hükümdarı tarafından elçiliğe onun seçilmiş olması, Bulgarların Muktedir’e gönderdikleri elçilik heyetinin Hazar Hakamı’nakarşı yöneltildiğini gösteriyor. Şeşen, İbn Fazlân Seyahatnamesi Tercümesi, s. 20

halifeden hükümdarlığının meşruiyetinin tanınmasını, Bulgarlar'a İslâmiyet'i öğretecek fakihler ve muallimler gönderilmesini, Hazarlar'a karşı müdafada kullanılacak bir kalenin inşaatında harcanmak için para yardımında bulunulmasını, ülkesinin bütün bölgelerinde İslâm'ı davet etmek için mescid ve minber yapılmasını, ülkesinde hastalıkların yaygın olması dolayısıyla ilaç gönderilmesini istemekteydi.⁹⁰

Halife Muktedir ve devlet adamları Bulgar Hükümdarının elçisini kabul ettikten sonra, Bulgar Hükümdarına istediği şeyleri götürecek cevabi bir elçi heyetinin gönderilmesini kararlaştırdı. Elçilik heyetinin tertiplenmesi ve gönderilmesi için Saray Ağası Nezâr el-Haramî görevlendirildi. Nezâr el-Haramî gerekli hazırlıkları yaptıktan sonra elçilik vazifesine kendi azatlısı Sevsen er-Rassî'yi tayin etti. Onun maiyetine, elçilik heyetinin gideceği ülkeleri iyi tanıyan Tekîn et-Türkî⁹¹ ve Bâris es-Saklâbî⁹² adlarında hilafet sarayında bulunan iki görevli verdi.⁹³

Bulgarlara giden bu elçilik heyetinde, halife ve vezir adına gönderilen mektupları okumakla, hediyeleri vermekle, fakihlere ve muallimlere başkanlık etmekle görevli Ahmed b. Fadlân adında bir divan katibi de bulunmaktaydı.⁹⁴ Elçilik heyetine Bulgar Hükümdarının hanımlarına, çocuklarına, kardeşlerine, komutanlarına verilmek üzere hediyelerle Hükümdarın istediği ilaçlar verilmişti. Ayrıca yapılacak kalenin inşasında harcanmak, fakihlere ve muallimlere verilmek için Hükümdar'a götürülecek para, İbn Furât'ın çiftliklerinden olan Harezm'deki Artahuşmîsen⁹⁵ çiftliğinden tahsis edildi.⁹⁶

Bütün hazırlıklar tamamlandıktan sonra elçilik heyeti, 11 Safer 309/ 21 Haziran 921 tarihinde Perşembe günü Bağdat'tan hareket etti. Heyet Nehrevân, Hulvân, Karmisîn, Hemedân, Sâve, Rey, Huvâr el-Rey, Simnân, Dâmeğân, Nişâbûr, Serahs, Merv, Âmul çölünün kıyısında bulunan Kuşmahân, Ceyhun nehrini geçerek Tâhir b. Ali'nin ribatı Âfırabr, Beykent yolu üzerinden Sâmânîler'in başkenti Buhârâ'ya ulaştı. Heyet burada

⁹⁰ İbn Fadlân, Ahmed b. el-Abbâs b. Râşid b. Hammâr, Risâle, s. 67-69; Şeşen, Ramazan, İbn Fazlân Seyahatnamesi Tercümesi, İstanbul 1975, s. 19-20

⁹¹ Bu şahıs Muktedir'in yakın adamlarından Tekîn el-Hassa olmalıdır. Daha önce Bulgar ülkesinde oturduğu için Nezâr el-Haramî'ye Bulgar Hükümdarından bahseden odur. Elçilik heyetinin tertiplenmesinde onun önemli rolü olduğu anlaşılmaktadır. Şeşen, İbn Fazlân Seyahatnamesi Tercümesi, s. 20

⁹² Bu şahıs daha önce Sâmânîler'den Ahmed b. İsmail'in hacibi iken, bir anlaşmazlık sonucu Bağdât'a kaçmış, orada Halife'nin hizmetine girmiştir. Onun "Saklâbî" nisbesin taşıması ve adının Bâris(Boris, Pars) olması, Bulgar menşeli olması ihtimalini düşündürmektedir. Şeşen, İbn Fazlân Seyahatnamesi Tercümesi, s. 21

⁹³ İbn Fadlân, Risâle, s. 69; Şeşen, İbn Fazlân Seyahatnamesi Tercümesi, s. 19-20

⁹⁴ İbn Fadlân, Risâle, s. 69; Şeşen, İbn Fazlân Seyahatnamesi Tercümesi, s. 19-20

⁹⁵ Bu günkü Hıve'nin kuzey-doğusunda bulunan bir kasabadır. Şeşen, İbn Fazlân Seyahatnamesi Tercümesi, s. 20

⁹⁶ İbn Fadlân, Risâle, s. 69; Şeşen, İbn Fazlân Seyahatnamesi Tercümesi, s. 20

Horasan hükümdarının veziri Ceyhânî'nin yanına vardı. Ceyhânî, Horasan'da el-Şeyh el-Âmid olarak tanınır. Vezir heyete hemen ev tahsis edilmesini emretti. Ayrıca ihtiyaçların karşılanması ve diğer hususlarda yardımcı olmak için bir adamını da görevlendirdi. Heyet burada günlerce kaldı.⁹⁷

Vezir, heyetin Sâ mânî Hükümdarı Nasr b. Ahmed'in huzuruna girmesi için izin aldı. Heyet hükümdarın huzuruna girdiğinde sakalı bitmemiş bir çocukla karşılaştı. Ona selam verildikten sonra heyetin oturmasını emretti. Hükümdarın heyetle ilk konuşması: “Efendim Emîru'l-Muminîn'i nasıl bıraktınız? Allah, Ona, adamlarına dostlarına selamet ve uzun ömürler versin.” şeklinde oldu. Heyet: “Afiyetle bıraktık.” dedi. Hükümdar: “Allah afiyetini artırsın.” dedi. Sonra Halife'nin İbnü'l-Furât'ın kahyası Fazl b. Musa en-Nasrânî'den Artahuşmîsan çiftliğinin teslim alınıp, Ahmed b. Musa el-Harezmî'ye verilmesini, Harezm'deki valisine elçilik heyetine mani olunmaması ve Bâbü't-Türk'teki kumandanına heyetin maiyetine bir birlik vermesi, yolculuğun devamına engel olmaması için mektuplar yazmasını emreden mektubu okundu. Bunun üzerine Hükümdar: “Ahmed b. Musa nerede?” dedi. Heyet: “Bizden beş gün sonra yola çıkmak üzere onu Bağdat'ta bıraktık.” dedi. Hükümdar: “Allah uzun ömürler versin, Efendim Emîru'l-Muminîn'in emrinin başımın üstünde yeri var.” dedi.⁹⁸

İbnü'l-Furât'ın kahyası Fazl b. Musa en-Nasrânî'ye çiftliğin kendisinden alınıp Ahmed b. Musa'ya verileceği haberi ulaştı. Bunun üzerine Fazl b. Musa en-Nasrânî, Ahmed b. Musa hakkında hileye başvurdu. Cund Serahs'tan Beykent'e kadar Horasan yolu üzerinde bulunan emniyet amirlerine: “Hanlarda ve karakollarda Ahmed b. Musa'yı yakalamak için gözcüler çıkarın. O, şu vasıflara sahip bir adamdır. Onu kim yakalarsa bu hususta ne yapılacağına dair mektubumuz gelinceye kadar tevkif etsin.” diye mektup yazdı. Ahmed b. Musa Merv'de yakalandı ve tevkif edildi.⁹⁹

Heyet Buhârâ'da yirmi sekiz gün kaldıktan sonra Fazl b. Musa en-Nasrânî, Abdullah b. Baştû ve bazı kimselerle anlaşmıştı. Bunun üzerine bunlar: “Daha fazla kalırsak kış bastırır, Harezm'e gitme fırsatı bulamayız. Ahmed b. Musa bize yetşir.” demeye başladılar. Heyet bu ikaz üzerine Buhârâ'dan geriye, Ceyhun nehrine doğru yola çıktı. Harezm'e gitmek için bir gemi kiraladılar. Uzun ve meşakkatli yolculuktan sonra Harezm'e ulaştılar. Üç gün sora Harezm valisi Muhammed b. Irâk Harezmşah, heyeti huzuruna çağırdı ve Türk ülkelerine girip girmeme konusunda heyetle fikir alı-verişinde

⁹⁷ İbn Fadlân, Risâle, s. 72-76

⁹⁸ İbn Fadlân, Risâle, s. 77

⁹⁹ İbn Fadlân, Risâle, s. 78

bulundu. Daha sonra:” Bu konuda size izin veremem. Kanınızı heder etmeniz için sizi bırakmam doğru olmaz.” dedi ve Tekîn et-Türkî’ye işaret ederek: “Ben biliyorum. Bu iş, bu çocuğun (ğulâmin) ortaya attığı bir hiledir. Zira o, bizim yanımızda demirciydi. Kafir ülkelerinde demir ticareti yapmayı öğrendi. Nezâr’i aldatan, onu Emîru’l-Muminîn ile konuşmaya ve Bulgar hükümdarının mektubunu halifeye ulaştıran odur.” Horasan Emirini kastederek: “Bir imkanını bulsaydı, Büyük Emir, Türk ülkelerinde halife adına hutbe okutmaya ve dini yaymak için daha fazla mücadele temeye çalışırdı. Üstelik, sizinde belirttiğiniz gibi sizinle bu memleket arasında binlerce kafir kabilesi bulunmaktadır. Halife bu konuda kandırılmıştır. Ben, size nasihatte bulunuyorum. Halife’ye mektup yazıp durumu bildirmek gerekiyor. Sizler de cevap gelinceye kadar beklersiniz.” dedi. Bunun üzerine heyet aynı gün tekrar valinin huzuruna çıkarak: “İşte halifenin emri ve mektubu. Tekrar bu konuda müracatın ne gereği var.” dedi. Bu ısrar karşısında vali yola devam etmelerine izin verdi.¹⁰⁰

Harezm’den yola çıkan heyet Cürcâniyye’ye gitti. Elçilik heyetinde bulunan fakih, muallim ve görevliler Türk ülkelerine girmekten çekindikleri için Cürcâniyye’de kaldılar. İbn Fadlân, elçi, elçinin yardımcısı ve iki görevli Tekîn et-Türkî, Bâris es-Saklâbî 2 Zilkâde 309/4 Mart 921 tarihinde Pazartesi günü Cürcâniyye’den yola çıkarak Zamcân adındaki bir ribata geldiler ve ertesi günü Cît denilen yere geldi. Böylece heyet Türk ülkelerine gelmiş oluyordu. İbn Fadlân Risâle adlı kitabında geçtikleri yerlerin özelliklerini ve özellikle de Türklerin yaşadığı yerlerde halkın yaşam tarzları, dini inaçları, örfleri, adetleri, gelenekleri ve görenekleri hakkında bilgiler vermektedir.¹⁰¹

Heyet, Bulgar hükümdarının memleketine bir gün ve bir gecelik mesafede kalınca hükümdar, dört beyi, kardeşlerini ve çocuklarını karşılamak için gönderdi. Yanlarında ise ekmek, et ve darı bulunmaktaydı. Heyetle beraber yürüyüp, Hükümdarın bulunduğu yere iki fersah kalınca, bizzat Hükümdar tarafından karşılandılar. Hükümdar heyeti görünce Allah’a şükürler olsun diye secdeye kapandı. Yanında bulunan gümüş paraları heyetin üzerine saçtı. Elçilerin en iyi şekilde ağırlanması için kubbeli çadırlar kurdurdu. Heyet, Cürcâniyye’den yetmiş gün yolculuk yaptıktan sonra Bulgar Hükümdarının yanına 12 Muharrem 310/ 12 Mayıs 922 tarihinde Pazar günü ulaştı. Elçiler Pazar, Pazartesi, Salı ve Çarşamba günleri çadırlarında istirahat ettiler. Hükümdar, Perşembe günü Halife’den gelen mektubun okunması için beylerini, kumandanlarını ve aile fertlerini topladı. Herkes toplanınca heyet, getirdiği iki bayrak açtı ve Halife tarafından gönderilen eğerle

¹⁰⁰ İbn Fadlân, Risâle, s. 80-81

¹⁰¹ İbn Fadlân, Risâle, s. 82-110

Hükümdarın atını eğerleyip, kendisine siyah hil'atler giydirip, Hükümdarın sarığını sardı. Bundan sonra İbn Fadlân Halife'nin mektubunu açtı. Hükümdara: "Halife'nin mektubu okunurken oturmamız doğru olmaz." dedi. Bunun üzerine orada bulunanlar ayağa kalktılar. Hükümdar çok şişman ve göbekli biriydi.¹⁰²

İbn Fadlân mektubu okumaya başladı ve giriş kısmını okuyup: "Sana selâm olsun. Seninle beraber, kendisinden başka ilah olmayan Allah'a hamederim." cümlesine gelince İbn Fadlân: "Emîru'l-Muminîn'in selâmını al." dedi. Bunun üzerine Hükümdar ve yanında bulunanlar selâmı aldılar. İbn Fadlân mektubu okuyor, tercüman da tercüme ediyordu. Mektubun okunması bitince, oradakiker hep birlikte tekbir getirdiler. Öyle sesli tekbir getirmişlerdi ki adeta yer sarsıldı. Vezir Hâmd b. el-Abbâs'ın ve Nezâr el-Haramî'nin mektupları okununca İbn Fadlân Hükümdara oturmasını söyledi. Mektupların okunması tamamlanınca, adamları Hükümdarın üzerine gümüş para saçtılar. Bundan sonra Halife tarafından gönderilen hediyeler takdim edildi. Heyete burada kaldığı süre içerisinde en iyi şekilde davranılmıştır.¹⁰³ İbn Fadlân ile Hükümdar arasında gerek dini ve gerekse de diğer konularda karşılıklı konuşmalar geçmiştir. İbn Fadlân bu konuşmaları ayrıntılı bir şekilde esrinde belirtmiştir. Konumuzla ilgili olmadığı için bunları burada zikretmeyi uygun görmedik.¹⁰⁴

Bulgarlar, doğu-batı ve kuzey-güney ticaret yollarının kavşak noktasında yerleşmişlerdi. Doğudan batıya giden yol Harezmi'den Kiev'e uzanıyor ve kuzey güney yolu da, Hazar Denizi'nden Volga'nın yukarılarına, Baltık sahillerine kadar gidiyordu. Onların ticaret için hiçbir yere gitmelerine gerek yoktu. Çünkü her şey onlara geliyordu ve yüzde on vergi almak için hiç güçlük çekmiyorlardı. Bununla birlikte siyasi birlik sağlayamadıkları için bir ölçüde güney-batı komşuları olan ve aynı zamanda Volga boylarını hakimiyetleri altında tutan kendilerinden daha güçlü Hazarlar'a tabi idiler. Barışı temin için Bulgarlar'dan her hane bir nadir kürkü Hazarlar'a vergi olarak vermekle yükümlü tutuldu.¹⁰⁵

İki taraf arasında antlaşma imzalanmıştır. Böylece Bulgarlar, en yakın İslam devleti olan Sâmânîler'le işbirliği yaparak, Hazar Devleti'nin çökmesini ve bölgede kendilerinin ve Abbâsîler'in hakimiyetini tehdit eden güçlerin zayıflamamasını sağlamışlardır.¹⁰⁶

¹⁰² İbn Fadlân, Risâle, s. 113-114

¹⁰³ İbn Fadlân, Risâle, s. 114-115

¹⁰⁴ Geniş bilgi için bkz. İbn Fadlân, Risâle, s. 115-146

¹⁰⁵ İbn Fadlân, Risâle, s.76-77, Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, III/307

¹⁰⁶ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/117-162

4) Abbasî - Sâ mânî İlişkileri

Muktedir döneminde Abbâsî-Sâ mânî ilişkileri dolaylı olarak Bâris el-Kebîr'in Bağdat'a gelmesiyle başlamıştır. Bâris el-Kebîr'in Bağdat'a gelmesi ise şöyle gerçekleşmiştir:

14-15 Safer 295/24-25 Kasım 907 tarihinde Buhârâ, Mâverâunnehir ve Horasan Emiri İsmail b. Ahmed es-Sâ mânî vefat edince yerine oğlu Ebû Nasr Ahmed b. İsmail geçtiğinde dönemin Abbâsî Halifesi Müktefî onun emirliğini tasdik etmek amacıyla Tâhir b. Ali b. Vezîr'e sancak vererek ona götürmesini emretti.¹⁰⁷ Bu dönemde Abbasî-Sâ mânî ilişkilerinin uluslararası alanda iyi bir düzeyde olduğunu söyleyebiliriz.

İsmail b. Ahmed es-Sâ mânî Cürcân valiliğine Bâris el-Kebîr'i tayin etmişti. Rey, Taberistan ve Cürcân'ın harac gelirleri Bâris el-Kebîr'in yanında bulunuyordu. Elinde bulunan vergileri İsmail b. Ahmed'e göndermek üzere yola çıkardı. Ancak yolda İsmail b. Ahmed'in ölüm haberini alınca, vergileri göndermekten vazgeçip, geri getirmelerini istedi. Bunun üzerine Ebû Nasr Ahmed b. İsmail'in üzerine geldiği haberini alınca korkarak Abbâsî Halife'si Müktefî'ye mektup yazarak sığınma talebinde bulundu. Müktefî, Bâris el-Kebîr'in bu talebini kabul edince, o da dört bin askeriyle Bağdat'a gitmek üzere yola çıktı. Ebû Nasr Ahmed b. İsmail onu takip ettiyse de ona yetişemedi. Bu arada Bâris el-Kebîr de Rey'e geçti ve Ahmed b. İsmail'in naibine sığınarak Bağdat'a gitmek üzere yola çıktı.¹⁰⁸

Müktefî'nin hastalığı ağırlaşınca hilafet makamına kimin geçeceği konusunda bir hayli tartışma meydana geldi. Her grup kendi siyasi görüşlerine uygun birisinin bu makama geçmesini istiyordu. Bu tartışmalar arasında kalan Vezir Abbâs b. el-Hasan işi yavaştan alıyor, daha güçlü bir halifenin iş başına gelmesi için daha önce Müktefî tarafından gelmesine izin verilen Bâris el-Kebîr komutasında dört bin kişilik ordunun Bağdat'a gelmesini bekliyordu. Ancak Bâris el-Kebîr'in Bağdat'a gelmesinden önce Müktefî vefat edince, vezir küçük yaşta olmasına rağmen Ca'fer b. el-Mu'tazıd'ı halife seçmek zorunda kaldı.¹⁰⁹ Bâris el-Kebîr'in Bağdat'a gelişi, İbnü'l-Mu'tezz'in Muktedir'e darbe yapıp yönetime el koyup, Muktedir'in karşı darbeye tekrar hilafete gelmesinden sonraya rastlamaktadır.¹¹⁰ Bâris el-Kebîr daha önce Bağdat'a gelebilseydi Halife'ye darbe girişimine mani olabilir ve Abbâsî Devleti'nin zor anlar yaşamasına müsaade

¹⁰⁷ Taberî, Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk, IV/669; Kurtubî, Sıle, VI/11; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/5

¹⁰⁸ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/7

¹⁰⁹ Kurtubî, Sıle, VI/11; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/8-11

¹¹⁰ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/8

etmeyebilirdi. Bâris el-Kebîr'in Bağdât'a gelişini Muktedir memnuniyetle karşıladı ve onu ordusuyla birlikte İbn Hamdân'a göndererek Diyâr-ı Rebîa'ya vali yaptı. Ancak Halife'nin yakın adamları Bâris el-Kebîr'in Halife'nin yanında hemen önemli bir konuma gelmesinden endişelendiler ve kendisini ortadan kaldırmak için harekete geçtiler. Amaçlarına ulaşmak için Bâris el-Kebîr'in peşine bir köle taktılar, köle onu zehirleyip öldürünce malına el koydu ve hanımıyla evlendi. Bâris el-Kebîr'in ölümü Musul'da meydana geldi.¹¹¹

Ahmed b. İsmail es-Sâmânî devlet otoritesini kurduktan ve hakimiyetini sağlamlaştırdıktan sonra 297/909 yılında merkezi olan Buhârâ'dan Rey şehrine, oradan da Herât'a gitmişti. Ahmed b. İsmail es-Sâmânî 298/910 yılının Muharrem ayında Hüseyin b. Ali el-Merverûzî komutasında ve Ahmed b. Sehl, Muhammed b. el-Muzaffer, Simcûr ed-Devâtî gibi komutanların ve ileri gelen devlet adamlarının da katıldığı bir orduyu, Muaddel b. Ali el-Leys es-Saffâr'ın hakimiyetinde bulunan Sicistân'ı fethetmek üzere harekete geçirdi.¹¹²

Muaddel ordunun üzerine geldiği haberini alınca kardeşi Ebû Ali Muhammed b. Ali b. Leys' mallarını korumak ve oradan da Sicistân'a buğday sevkiyatını sağlamak üzere Bus ve Ruhhac'a göndermişti. Ahmed b. İsmail es-Sâmânî, Bust'ta bulunan Ebû Ali Muhammed'in üzerine yürüyerek onu mağlup etmiş ve esir alarak Herât'a dönmüştü.¹¹³

Hüseyin b. Ali el-Merverûzî komutasında Sâmânî ordusu Sicistân'ı muhasara altına alarak, zor durumda bırakmıştı. Bu arada Sicistân hakimî Muaddel, kardeşinin Ahmed b. İsmail es-Sâmânî'ye yenilip esir alındığı haberini alınca barış talebinde bulunarak eman istedi. Bunun üzerine Hüseyin b. Ali el-Merverûzî Sicistân'ı tamamen istila etmiş ve valiliğine de amcasının oğlu Emir Ahmed Ebû Salih Mansûr b. İshak'ı tayin etmiş, Muaddel'i de Buhârâ'ya götürmüştü.¹¹⁴

Subkerî'nin Fâris'ten zafer elde ederek Sicistân üzerine yürüdüğünü haber alan Sâmânîler, az önce fethetmiş olduğu yeri korumak amacıyla hemen onun üzerine bir ordu sevk ettiler. Subkerî ordusunun yorgunluğundan faydalanan Sâmânî ordusu galip gelerek Subkerî ve ordusunu tamamen ele geçirdiler. Bunun üzerine Ahmed b. İsmail es-Sâmânî, Muktedir'e mektup yazarak, Subkerî'ye karşı zafer elde ettiğini bildirdi. Muktedir de ona yazdığı mektubunda ise, başarısından dolayı onu kutluyor, Subkerî ve Muhammed b. Ali

¹¹¹ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/9

¹¹² İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/600

¹¹³ Taberî, Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk, IV/674; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/60

¹¹⁴ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/60-61

b. el-Leys'i Bağdat'a göndermesini emrediyordu. Ahmed b. İsmail es-Sâmânî, Muktedir'in bu isteğini yerine getirerek iki esiri Şevval 298/Haziran 910 tarihinde Bağdat'a iki fil sırtında göndermiş, Halife de Ahmed b. İsmail es-Sâmânî'nin elçilerini hil'at ve hediyelerle geri göndermişti.¹¹⁵

Ahmed b. İsmail es-Sâmânî bir grup kölesi tarafından 23 Cemâziyelâhir 301/24 Ocak 913 tarihinde Perşembe gecesi öldürülünce yerine oğlu Ebû'l-Hasan Nasr b. Ahmed "es-Sâid" lakabıyla¹¹⁶ geçti.¹¹⁷ Halife Muktedir yeni emiri görevinde başarılı olması için tebrik ederek kendisine ahid gönderdi.¹¹⁸ Sâid Nasr b. Ahmed yönetimi ele alınca, ülkede otorite boşluğu olduğunu düşünen bazı yöneticiler isyan ettiler. Halife Muktedir isyanları bastırmak amacıyla Fazıl b. Hâmid ve Ebû Yezîd Halid b. Muhammed el-Mervezî'yi isyan bölgesine gönderdi. Fazıl b. Hâmid ve Ebû Yezîd Halid b. Muhammed el-Mervezî, Bust ve Ruhhac d'da isyan eden Ubeydullah b. Ahmed el-Ceyhânî ile Gazne'de isyan eden Sa'd et-Tâlekânî üzerlerine doğru harekete geçtiler. Ubeydullah b. Ahmed el-Ceyhânî bunların önünden kaçmış, ancak Sa'd et-Tâlekânî yakalanarak Bağdat'a gönderilmiş, kendileri de Bust ve Gazne şehirlerini işgal etmişlerdi. Bu arada Fazıl b. Hâmid hastalanınca bütün işlerin sorumluluğunu Ebû Yezîd Halid b. Muhammed el-Mervezî üzerine almış, daha sonra da Muktedir'e isyan edince üzerine Necâh et-Tûlûnî'nin kardeşi Derek gönderilmiş ancak, Ebû Yezîd Halid b. Muhammed el-Mervezî onu mağlup etmişti. Bu galibiyet üzerine Ebû Yezîd Halid b. Muhammed el-Mervezî Kirmân üzerine yürüyünce Bedr komutasında bir ordu üzerine gönderildi. Yapılan savaşta Ebû Yezîd Halid b. Muhammed el-Mervezî yaralandı, taraftarları hezimete uğradı, kendisi esir alındı, ölünce de başı ksilerek Bağdat'a gönderildi.¹¹⁹

Halife Muktedir, es-Sâid Nasr b. Ahmed es-Sâmânî'ye mektup yazarak Rey şehrine gitmesini ve şehri Yusuf b. Ebî's-Sâc'ın kölesi Fâtik'ten almasını emretmişti. Sâid Nasr b. Ahmed 314/926 senesinin başlarında Rey'e gitmiş ve Karn dağına ulaşmıştı. Ancak burada bulunan Ebû Nasr et-Taberî onun geçmesine izin vermeyince Sâid Nasr b. Ahmed orada konaklamıştı. Sâid Nasr b. Ahmed, Ebû Nasr et-Taberî ile mektuplaşarak buradan geçmek için otuz bin dinar harcamıştı. Buradan geçen Sâid Nasr b. Ahmed Rey'e yaklaşıncı Fâtik şehri terk etmişti. Sâid Nasr b. Ahmed Cemâziyelâhir ayında şehre

¹¹⁵ Kurtubî, Sile, VI/11; İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/19-20; İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, XIII/106; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/61

¹¹⁶ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/78

¹¹⁷ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/33; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/77-78

¹¹⁸ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/33

¹¹⁹ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/79-80

hakim oldu. Orada iki ay kaldıktan sonra Simcûr ed-Devâtî'yi vali tayin ederek oradan ayrıldı.¹²⁰

5) Abbâsî - Deylemî ilişkileri

Hasan b. Ali b. el-Atrûş, Muhammed b. Zeyd'in öldürülmesinden sonra 301/913 yılında Deylemîler'in memleketine geldi. Yaklaşık olarak onların arasında on yıl kalan Hasan b. Ali b. el-Atrûş akıllı, bilgili, kültürlü, tedbirli ve lütufkar birisidir. Deylemîler, cahil, Mecûsî dinine bağlı kafir insanlardı. Dini akıdeleri bozuk olan insanları Hasan b. Ali b. el-Atrûş İslâm'a davet etti. Deylemîler onun bu davetini kabul edip İslâm'a girdiler ve Hasan b. Ali b. el-Atrûş'un etrafında toplandılar. Hasan b. Ali b. el-Atrûş, memleketlerinde mescidler inşa etti ve onlara öşür vergisi tahsis etti. Zeydiyye mezhebine bağlı Hasan b. Ali b. el-Atrûş'un etkisiyle İslâm'a girenler şii mezhebini benimsiyorlardı.¹²¹ Hasan b. Ali'ye el-Atrûş denmesinin sebebi ise, Muhammed b. Zeyd'in yaptığı bir savaşta başına aldığı kılıç darbesiyle işitme duyusunu kaybetmesidir. Bundan dolayı kendisine sağır anlamına gelen " el-Atrûş" denilmiştir.¹²²

Müslümanların Kazvîn, Sâlûs gibi sınır şehirleri Deylemîler'e yakındı. Özellikle Sâlûs şehrinde eski sağlam bir kale bulunmaktaydı. Deylemîler müslüman olunca Hasan b. Ali b. el-Atrûş'un isteği doğrultusunda bu kaleyi yıktılar. Hasan b. Ali b. el-Atrûş yaptığı icraatlar ve faaliyetler sonucunda halkın beğenini ve takdirini kazanmış, onların lideri konumuna gelmişti. Bunu fırsat bilen Hasan b. Ali b. el-Atrûş, halkı isyana çağırarak Taberistân'ı işgal etmeğe teşvik ediyordu. Ancak Deylemîler, onun bu teklifine icabet etmediler. Çünkü Sâmanîler'in Tabersitân valisi Ebû'l-Abbâs Abdullah b. Muhammed b. Nûh, Taberistân halkına adil ve iyi davranmış, burada yaşayan Aleviler'e karşı ikramlarda bulunup, haklarını gözetmiş ve onlara bol bol ihsanlarda bulunmuş, ayrıca Deylemîler'in reisleriyle mektuplaşarak, onlarla hediyeleşmiş ve onlara yakınlık göstermişti. Ancak Ahmed b. İsmail, İbn Nûh'u görevden alarak yerine Selâm adında birisini tayin etti. Selâm'ın halkına kötü muamelede bulunması neticesinde Deylemîler, Taberistân'a saldırdılar. Selâm onları mağlup etti ve bu başarısından dolayı şehirde bağımsız hareket etmeğe başlayınca Ahmed b. İsmail onu görevden alarak yeniden İbn Nûh'u buraya vali tayin etti. Böylece Taberistân halkı huzura kavuşmuş oldu.¹²³

¹²⁰ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/166

¹²¹ Mes'ûdî, Murûcû'z-Zeheb, IV/308; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/81-82; İbn Haldûn, Kitâbü'l-Iber, III/381

¹²² İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/82

¹²³ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/81-82

İbn Nûh vefat edince yerine Ebû'l-Abbâs Muhammed b. İbrahim Sa'lûk vali olmuş ve İbn Nûh'un yaptığı güzel işleri değiştirerek, halka kötü muamelede bulunmuş ve Deylemîlerle olan yakın ilişkiyi kesmişti. Hasan b. Ali b. el-Atrûş bunu fırsat bilerek Deylemîler'in isyan etmelerini ve Taberistân üzerine yürümelerini teşvik etmiş, Deylemîler de onun bu davetini kabul ederek Taberistân üzerine harekete geçmişler, Sa'lûk onlara karşı koymak için harekete geçince iki ordu Sâlûs şehrine bir günlük mesafede bulunan nehir kenarında "Nevrûz" denilen yerde karşılaşmış ve burada Sa'lûk mağlûp olmuş ve yaklaşık dört bin askeri de öldürülmüştü. Geri kalanları ise Hasan b. Ali b. el-Atrûş muhasara altına aldı ve canlarına, mallarına ve ailelerine dokunmayacağına dair eman verince ona teslim olmuşlar, daha sonra da serbest bırakılmışlardı. Hasan b. Ali b. el-Atrûş da oradan ayrılarak Âmul'a dönmüştü. Hasan b. Ali b. el-Atrûş'un damadı ve alevi davetçisi olan Hasan b. el-Kâsım geriye dönüp, Taberistânlılar üzerine saldırmış ve aralarında her hangi bir eman olmadığını bildirerek hepsini öldürmüş ve böylece Taberistân Hasan b. Ali b. el-Atrûş'un hakimiyetine geçmiş oldu. Vali İbn Sa'lûk ise önce Rey şehrine gitmiş oradan da 301/913 yılında Bağdat'a gitmişti.¹²⁴

302/914 yılında Hasan b. Ali b. el-Atrûş daha önce hakim olduğu Âmul'dan hareket ederek Sâlûs üzerine yürüdü. Sa'lûk Rey'den bir orduyu karşı koymasına için gönderdi. Üzerine gelen orduyla karşılaşan Hasan b. Ali b. el-Atrûş onları hezimete uğrattıktan sonra Âmul'a döndü.¹²⁵

308/920 yılında alevî davetçisi Hasn b. el-Kâsım, Leylâ b. Nu'mân ed-Deylemî'yi Cürcân'a vali tayin etti. Hasan b. Ali b. el-Atrûş'un çocukları onunla şöyle yazışıyorlardı: "Allah'ın dininin destekçisi ve Rasûlüllah'ın ehl-i beytinin yardımcısı Leylâ b. Nu'mân:" O, cömert, mallarını harcayabilen ve olaylar üzerine cesurca giden birisidir.¹²⁶

Leylâ b. Nu'mân Cürcân'dan hareket ederek Dâmeğân üzerine yürüdü. Buranın halkıyla savaşan Leylâ b. Nu'mân pek çok kişiyi katlettikten sonra Cürcân'a döndü. Dâmeğân halkı da dış saldırılardan kendini korumak için şehrin etrafını surlarla çevirdiler. Bu olaydan sonra Karâtekîn, Leylâ b. Nu'mân ile savaşmak üzere Cürcân'a hareket etti. İki ordu Cürcân'a yaklaşık bin fersah uzaklıktaki bir yerde karşılaştı ve Karâtekîn mağlup oldu. Hizmetçilerinden Bâris, bin askeriyle Leylâ b. Nu'mân'dan eman dilemiş, O da ona ikramda bulunup, onu kız kardeşiyle evlendirmişti. Aynı şekilde

¹²⁴ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/82

¹²⁵ Taberî, Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk, IV/679; İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/36; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/86

¹²⁶ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/124

Ahmed b. Sehl'in kız kardeşinin oğlu Ebû'l-Kâsım b. Hafs eman dilemiş Leylâ b. Nu'mân ona da ikramda bulunmuştu.¹²⁷

Leylâ b. Nu'mân'ın etrafında askerlerin sayısı artınca erzak sıkıntısı baş göstermişti. Bunun üzerine Leylâ b. Nu'mân, Hasan b. el-Kâsım'ın emri ve Ebû'l-Kâsım b. Hafs'ın teşvikiyle Karâtekîn'in hakimiyetinde bulunan Neysâbûr'a doğru harekete geçti ve Zilhicce 308/Nisan-Mayıs 921 tarihinde şehre girip, hutbeyi Hasan b. el-Kâsım adına okutmuştu. Bunun üzerine Saîd Nasr b. Ahmed es-Sâmânî Buhârâ'dan Hamûye b. Ali komutasında bir orduyu onun üzerine gönderdi. İki ordu Tûs şehrinde karşılaşp savaşa başladılar. Hamûye b. Ali'nin askerlerinin çoğu hezimete uğrayarak Merv'e doğru çekildiler. Ancak Hamûye b. Ali, Muhammed b. Abdullah el-Belğâmî, Ebû Ca'fer Sa'lûk Havârizm Şah ve Simcûr ed-Devâtî savaşa devam edip Leylâ b. Nu'mân'ı mağlup ettiler. Leylâ b. Nu'mân yenilince "Sekke" denilen yere geldi. Buradan başka bir yere gitme imkanı olmayan Leylâ b. Nu'mân bir eve gizlendi. Onu takip eden Buğrâ gizlendiği eve baskın yaparak onu yakaladı ve Hamûye b. Ali'ye gönderdi. Hamûye b. Ali de boynunun vurulmasını emretti. Başını mızrağın ucunda takılı gören taraftarları eman talebinde bulununca, kendilerine eman verildi. Daha sonra Hamûye b. Ali askerlerine şöyle demişti: "Allah elinize Cîl ve Deylem şeytanlarını göndermiştir. Onları tamamen yok ederseniz onlardan hayat boyu kurtulursunuz." Hamûye b. Ali'nin bu isteğine askerleri yanaşmayıp, her komutan elinde bulunan askerleri korumaya çalışmış ancak bunların bazıları ise isyan etmiştir. Rebûlevvel 309/Temmuz-Ağustos 921 tarihinde idam edilen Leylâ b. Numân'ın kesik başı Bağdat'a gönderildi.¹²⁸

Bir rivayete göre Hamûye b. Ali, Leylâ b. Numân ile savaşmak üzere harekete geçtiğinde kendisine şöyle denilmişti: "Leylâ b. Numân sana saldırmakta biraz geç davranıyor." Hamûye b. Ali ise buna şöyle cevap vermişti: "Ben onunla saşmak için ayakkabılarımın birini bu yıl, diğerini de gelecek yıl giyerim." Onun bu sözünü işten Leylâ b. Numân da şöyle cevap vermişti: "Ben onunla savaşmak için ayakkabımın birini oturarak, diğerini de ayakta ve ata binerek giyerim." Hamûye b. Ali onu öldürünce şöyle demişti: "Savaşta acele edenin sonu işte böyle olur."¹²⁹

Karâtekîn'in hizmetçilerinden Bâris Cürcân'da tek başına hakimiyet sürmeye başlamıştı. Leylâ b. Numân'ın öldürülmesinden sonra Karâtekîn Cürcân'a gelmiş, Bâris ondan eman dilemesine rağmen öldürülünce Karâtekîn Cürcân'dan ayrılmıştı. Karâtekîn

¹²⁷ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/124

¹²⁸ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/124-125

¹²⁹ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/124-125

buradan ayrılınca ‘‘en-Nasr’’ lakabını alan Ebû’l-Hüseyn b. el-Hasan b. Ali el-Atrûş el-Alevî Cürcân’a gelip yerleşmişti. Bunun üzerine Saîd Nasr b. Ahmed, Simcûr ed-Devâtî komutasında dört bin kişilik bir orduyu buraya sevetmiştir. Cürcân’a iki fersah mesafede karargah kurmuş ve yaklaşık bir ay boyunca Ebû’l-Hüseyn’i muhasara altında tutmuştu. Ebû’l-Hüseyn de Mâkân b. Kâlî ed-Deylemî’nin amcasının oğlu Surhab b. Vehsûzân komutasında Cürcân ve Deylemîler’den oluşan sekiz bin kişilik orduyu karşı koymak için harekete geçirdi. İki ordu arasında savaş başlamış ve Simcûr’un pusuda bekleyen askerlerinin gecikmesi yüzünden Simcûr mağlup olmuş, askerler de Simcûr’un karargahına girerek mal ve eşyalarını yağmalamışlardı. Zaferden hemen sonra Simcûr’un pusuda bulunan askerleri aniden onların üzelerine saldırarak Cürcân ve Deylemîler’den dört bin kişiyi öldürmüşler, Ebû’l-Hüseyn b. el-Hasan b. Ali el-Atrûş el-Alevî de mağlup olunca geri çekilmiş ve bir kayığa binerek Esterâbâz’a gitmiş, geri kalan askerleri de arkasından giderek etrafında toplanmışlardı.¹³⁰

Simcûr’un geri çekilmesi üzerine Alevîler’in komutanı Surhab b. Vehsûzân’ı takip etmeye başlamış, ancak geri döndüğünde de askerlerin öldürüldüğünü görünce, askerlerin ailelerini alarak Esterâbâz’a Ebû’l-Hüseyn’in yanına gitmişti. Öte yandan Simcûr askerlerinin galip geldiği haberini alınca, yanlarına dönmüş, oradan da Cürcân’a gitmişti.¹³¹

Esterâbâz’da Ebû’l-Hüseyn ile birlikte kalmaya başlayan Surhab b. Vehsûzân hastalanıp vefat edince Ebû’l-Hüseyn yerine Mâkân b. Kâlî’yi bırakarak Sâriye’ye gitmişti. Böylece Deylemîler, Mâkân b. Kâlî’nin etrafında toplanarak onu kendilerine lider yapmışlardı.

Bundan sonra Muhammed b. Ubeydullah el-Belğâmî ve Simcûr Esterâbâz’ı kuşatarak Mâkân b. Kâlî ile savaşmışlar ve muhasaranın uzun sürmesinden dolayı Mâkân b. Kâlî ile anlaşma yoluna gitmişlerdi. Antlaşmaya göre; Mâkân b. Kâlî’ye Esterâbâz’dan Sâriye’yegitmesi için pek çok mal verilecek, Muhammed b. Ubeydullah el-Belğâmî ve Simcûr, insanların kendilerinin galip geldiğini zannetmeleri için şehre gireceklerdi. Antlaşmanın maddeleri yürürlüğe konuldu ve Mâkân b. Kâlî Sâriye’ye, Muhammed b. Ubeydullah el-Belğâmî ve Simcûr da Esterâbâz’a geldiler. Muhammed b. Ubeydullah el-Belğâmî ve Simcûr buraya girdikten sonra Buğrâ’yı vekil bırakarak önce Cürcân’a sonra da Neysâbur’a gittiler. Antlaşma gereği Mâkân b. Kâlî onlar ayrıldıktan sonra Esterâbâz’a dönmüş, buradan da Cürcân’a gitmişti. Ancak Buğrâ’nın halka kötü davranmasından

¹³⁰ İbnü’l-Esîr, el-Kâmil, VIII/131

¹³¹ İbnü’l-Esîr, el-Kâmil, VIII/132

dolayı Mâkân b. Kâlî buraya tekrar gelince, Buğrâ buradan Neysâbur'a gitmiş ve Mâkân b. Kâlî de buraya yerleşmişti.¹³²

Esfâr b. Şîreveyh ed-Deylemî, Mâkân b. Kâlî'nin yakın arkadaşlarından olup, kötü ahlaklı ve başkalarına iyi muamele etmeyen birisi olduğundan Mâkân b. Kâlî onu ordusundan çıkarınca o da Neysâbur'da ikamet eden Bekir b. Muhammed b. Elîsa'nın yanına giderek onun hizmetine girmişti. Bekir b. Muhammed b. Elîsea da onu Cürcân'ı fethetmek üzere görevlendirdi.¹³³

Bu esnada Mâkân b. Kâlî Taberistân'da, kardeşi Ebû'l-Hasan b. Kâlî de Cürcân'da bulunuyordu. Ebû'l-Hüseyin el-Atrûş el-Alevî de onun yanında tutuklu bulunuyordu. Bir gec Ebû'l-Hasan b. Kâlî arkadaşlarıyla beraber içki içmiş, daha sonra da herkes evlerine dağılmıştı. Ebû'l-Hasan b. Kâlî ile Ebû'l-Hüseyin el-Atrûş el-Alevî aynı evde kalıyorlardı. Onun içkili olduğunu anlayan Ebû'l-Hüseyin el-Atrûş el-Alevî, Ebû'l-Hasan b. Kâlî'yi öldürüp evden çıkmış ve saklanmıştı. Sabah olunca komutanlara haber gönderip olanları anlatınca Ebû'l-Hasan b. Kâlî'nin öldürülmesine sevinerek, Ebû'l-Hüseyin el-Atrûş el-Alevî'yi saklandığı yerden çıkarıp, kendisine biat etmişlerdi. Ordusunun başına Ali b. Hurşîd'i tayin etmiş, askerler de bu atmadan memnun olmuşlardı. Esfâr b. Şîreveyh'e mektup yazıp, olanları anlatmışlar ve yanlarına gelmesini talep etmişlerdi. Esfâr b. Şîreveyh, Bekir b. Muhammed'den izin alınca Cürcân'a gitti. Böylece Ali b. Hurşîd ile birleşen Esfâr b. Şîreveyh bölgeye hakim olmuşlardı. Mâkân b. Kâlî Taberistân'dan üzerlerine ordu göndermiş, gelen bu orduyu mağlup edip, Taberistân'dan çıkarmışlardı. Ebû'l-Hüseyin el-Atrûş el-Alevî'i ile burada ikamet etmişlerdi. Bir gün el-Alevî cirit oynarken atından düşüp ölmüştü.¹³⁴

Ordu komutanı Ali b. Hurşîd vefat edince Mâkân b. Kâlî, Esfâr b. Şîreveyh'in üzerine yürümüş ve onu mağlup etmişti. Bu yenilgiden sonra Esfâr b. Şîreveyh Cürcân'a Bekir b. Muhammed b. Elîsea'nın yanına gitmişti. Bekir b. Muhammed b. Elîsea ölünce, Sâ mânî Emiri es-Saîd Nasr b. Ahmed, Esfâr b. Şîreveyh'i 315/927 yılında Cürcân'a vali yaptı. Cürcân'a vali olan Esfâr b. Şîreveyh, Merdâvîc b. Ziyâr el-Cîlî'ye mektup yazıp, onu yanına davet etmiş, ordunun başına geçirmiş ve ona ikramda bulunmuştu. İkisi birlikte hareket ederek Taberistân'ı ele geçirmişlerdi.¹³⁵

¹³² İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/132

¹³³ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/175

¹³⁴ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/175-176

¹³⁵ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/176

Alevî davetçisi Hasan b. el-Kâsım Rey'i istila ederek Saîd Nasr b. Ahmed'in adamlarını buradan çıkarmış ve Mâkân b. Kâlî ile birlikte hareket ederek Kazvîn, Zecân, Ebher ve Kum şehirlerini ele geçirmişlerdi. Buralarını hakimeyetleri altına aldıktan sonra Taberistân üzerine harekete geçen Hasan b. el-Kâsım "Sâriye" denilen yerde Esfâr b. Şîreveyh ile savaşmıştı. Bu savaşın sonunda Hasan b. el-Kâsım ile Mâkân b. Kâlî hezimete uğrayarak geri çekilmişlerdi. Ancak Esfâr b. Şîreveyh'in askerleri Hasan b. el-Kâsım'ı takip etmiş, onu yakalayarak öldürmüşlerdi. Hasan b. el-Kâsım'ın öldürülmesinden sonra Esfâr b. Şîreveyh, Taberistân, Rey, Cürcân, Kazvîn, Zencân, Ebher, Kum ve Kerh illerine hakim olmuş ve buralarda Saîd Nasr b. Ahmed adına hutbe okutmuş, kendisi de Sâriye'de ikamet etmeye başlamıştı.¹³⁶

Esfâr b. Şîreveyh, Siyahceşm b. Mâlik' ed-Deylemî'nin elinde bulunan Alamut kalesini ele geçirmeyi arzu ediyordu. Alamut kalesi, Deylemîler'in sınırında yüksek bir dağın tepesinde bulunuyordu. "Siyahceşm" kara gözlü anlamına geliyordu. Gözlerinin birinin üzerinde siyah bir ben bulunuyordu. Esfâr b. Şîreveyh onunla mektuplaşarak, ona iyilikte bulunmuş ve yanına giderek, çoluk çocuğunu Alamut kalesinde bırakmak için Siyahceşm'den ricada bulunmuş, buna karşılık Kazvîn'i ona vermeyi teklif etmişti. Siyahceşm onun bu teklifini kabul edince, Esfâr b. Şîreveyh çoluk çocuğunu buraya taşımış, arkasından da güvendiği adamlarını buraya yerleştirmişti. Kazvîn'de bulunan Siyahceşm'i davet etmiş, yakalatıp birkaç gün sonra da öldürmüştü.¹³⁷

Bu başarılarından sonra Esfâr b. Şîreveyh'in şanı yücelmiş, ordusunun da ünü her tarafa yayılmıştı. Bundan dolayı Esfâr b. Şîreveyh gururlanarak Saîd Nasr b. Ahmed'e isyan etmiş, ayrıca altından bir saltanat tahtı kurup, başına taç giyerek, Halife Muktedir ve Saîd Nasr b. Ahmed ile savaşmayı istemişti. Bundan dolayı Halife Muktedir, Hârûn b. Ğarîb komutasında Kazvîn dolaylarına doğru bir ordu sevetmişti. Esfâr b. Şîreveyh ile yapılan savaşta Hârûn b. Ğarîb yenilerek geri çekilmiş ve Kazvîn kapısında pek çok askeri öldürülmüştü. Bu çarpışmalar sırasında Hârûn b. Ğarîb'e yardım eden Kazvîn halkına Esfâr b. Şîreveyh kin tutmuştu.¹³⁸

Esfâr b. Şîreveyh'in bu tutumundan sonra Saîd Nasr b. Ahmed onun elinde bulunan şehirleri almak için Buhârâ'dan hareket ederek Neysâbûr'a geldi. Bunun üzerine Esfâr b. Şîreveyh, askerlerini etrafına topladı. Bu arada Esfâr b. Şîreveyh'in veziri Mutarrıf b. Muhammed el-Cürcânî, Saîd Nasr b. Ahmed'e mektup yazmasını, itaatine girmesini ve

¹³⁶ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/189-190

¹³⁷ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/190-191

¹³⁸ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/192

ona pek çok mal vermesini tavsiye etti. Devamında ise şöyle dedi: “O, bu teklifi kabul ederse iyi olur, etmezse savaşmak senin elindedir.” Ayrıca Vssezir, Esfâr b. Şîreveyh’in ordusunda bulunan Saîd’in adamlarından ve Türklerden oluşan bir grubun kendisi için tehlikeli olduğunu belirterek, onu Saîd ile görüşmeye ikna etmişti. Sâ mânî Emiri onun bu teklifini kabul etmemiş, üzerine yürümeye karar vermişti. Daha sonra Esfâr b. Şîreveyh’in adamları yeni bir teklif yapmasını istediler. Bu teklife göre hutbe Sâ mânî Emiri adına okunacak ve kendisine pek çok mal verilecekti. Bu şartlar çerçevesinde antlaşma sağlanmıştı. Bu antlaşmadan sonra Esfâr b. Şîreveyh Rey ve çevresi halkına ister şehir halkından olsun, isterse oradan gelip geçen olsun adam başına bir dinar vergi koydu.¹³⁹

Bu olaydan sonra Esfâr b. Şîreveyh’in durumu güçlenmiş ve şiddete başvurmaya başlamıştı. Daha önce hilafet ordusuna yardım ettikleri için Kazvîn halkına kin beslemişti. İntikam almak için Kazvîn üzerine doğru harekete geçti. Kazvîn halkıyla savaşa girişerek mallarını almış, onlara işkenceler yapmış, halktan da pek çok kişiyi öldürmüştü. Kazvîn halkına Deylemîler’i musallat etmiş, kalplerine korku salmış, yer yüzünü onlara dar etmişti. Hatta minarede ezan okuyan müezzinin sesini duyunca aşağıya atılmasını emretmiş, emri de yerine getirilmişti. İnsanlar onun zulmünden kurtulmak için çöllere giderek Allah’a dua etmişlerdi. Esfâr b. Şîreveyh insanların bu duasıyla da dalga geçmişti.¹⁴⁰

Esfâr b. Şîreveyh, önemli komutanlarından Merdâvîc b. Ziyâr ed-Deylemî’yi Sumeyrân et-Turm’un hakimi Salâr’ın üzerine kendine itaat etmesi için göndermişti. Merdâvîc, Salâr’ın yanına geldiğinde halkın başına gelen feleketlerden ve Esfâr b. Şîreveyh’in halka yaptığı zulüm ve kötü muameleden dolayı ikisi anlaşarak Esfâr b. Şîreveyh’in üzerine yürümeye karar vermişlerdi. Merdâvîc uzun aramalardan sonra Esfâr b. Şîreveyh’i yakalayıp öldürmüştü.¹⁴¹

Merdâvîc, 316/928 yılında Esfâr b. Şîreveyh’i ortadan kaldırdıktan sonra onun hakimiyetinde olan bütün yerleri ele geçirmiş, buralarda hüküm sürmeye başlamıştı. Gücünü ispatladıktan sonra yöre şehirlerini birer birer ele geçirmeye başladı. Önce Kazvîn, sonra da Rey’i ele geçirmiş, arkasından da Hemedân, Kenkur, Dînever,

¹³⁹ İbnü’l-Esîr, el-Kâmil, VIII/192

¹⁴⁰ İbnü’l-Esîr, el-Kâmil, VIII/193

¹⁴¹ İbnü’l-Esîr, el-Kâmil, VIII/193-196; İbn Haldûn, Kitâbü’l-Iber, III/382-383

Burûcerd, Kum, Kâşân, İsfahân, Cerbâzkân daha sonra da Taberistân ve Cürcân'ı ele geçirmişti.¹⁴²

Merdâvîc, bölgeye hakim olduktan sonra askerlerine karşı cömertçe davranıp, ihsanlarda bulunmasından dolayı bölgenin her tarafından Deylemîler etrafında toplanınca ordusunun gücü ve sayısı bir hayli artmıştı. Bundan dolayı yaptığı harcamalar artmış, elinde bulunan mallar kendisine yetmez hale gelmişti. Yeni gelir kaynakları bulmak için yakın adamlarını komşu bölgelere göndermişti.¹⁴³

Merdâvîc, 319/931 yılında kız kardeşinin oğlunu büyük bir orduyla gönderdi Hemedân'a gönderdi. Burada Halife Muktedir tarafından görevlendirilen Ebû Abdullah Muhammed b. Halef görev yapmaktaydı. İki ordu arasında pek çok savaş meydana geldi. Hemedân halkının hilafet ordusuna yardım etmesiyle Deylemîler'e karşı zafer kazanıldı. Merdâvîc'in kız kardeşinin oğlu da bu savaşta öldürüldü. Bunun üzerine Merdâvîc Rey'den hareket ederek Hemedân'a sefere çıkması üzerine, onun Hemedân'a doğru geldiğini haber alan Abbâsî ordusu şehri terketmişti. Hemedân'a gelen Merdâvîc bâbu'l-esed kapısında konaklamıştı. Şehri muhasara altına alan Merdâvîc yapılan savaşta halkın pek çoğunu öldürmüş, evlerini yıkmış ve bir kısmını da esir almış, geri kalanlara ise eman vermişti.¹⁴⁴

Bunun üzerine Halife Muktedir, Hârûn b. Ğarîb komutasında büyük bir Abbâsî ordusunu savaşmak üzere bölgeye sevk etmişti. Bölgeye gelen Abbâsî ordusu Hemedân yakınlarında Merdâvîc ordusuyla karşılaşmış ve iki ordu arasında Çok şiddetli çarpışmalar meydana gelmişti. Neticede Abbâsî ordusu mağlup olmuş ve Merdâvîc bütün Cibâl bölgesine ve Hemedân'ın diğer taraflarına da hakim olmuştu. Daha sonra Merdâvîc ünlü komutanı İbn Allân el-Kazvînî'yi Dînever üzerine göndermiş, o da burayı savaşarak fethetmiş, halkından pek çok kişiyi de öldürmüştü. İbn Allân el-Kazvînî ordusuyla Hulvân taraflarına ulaşmış, insanları katletmiş, geçtiği yerleri yağmalamış, pek çok ganimet almış, kadın ve çocuklardan esirler alarak geri dönmüştü.¹⁴⁵

Merdâvîc başka bir ordusunu İsfahân üzerine göndermiş, gelen ordu burasını istila etmişti. Ahmed b. Abdülazîz b. Ebî Dülef el-İclî'nin evlerini imar edip orada konaklamış, ayrıca burada bahçeler de imar edilmişti. Daha sonra Merdâvîc kırk veya elli bin kişilik orduyla İsfahân'a gelmiş, diğer bir orduyu da Ehvâz'a göndermişti. Bu ordu Ahvâz ve

¹⁴² İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/196-198; İbn Haldûn, Kitâbü'l-Iber, III/382

¹⁴³ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/227

¹⁴⁴ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/227; İbn Haldûn, Kitâbü'l-Iber, III/383

¹⁴⁵ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/227; İbn Haldûn, Kitâbü'l-Iber, III/383

Hûzistân'ı istila etmişti. Merdâvîc bu şehirler ve çevrelerinden pek çok mal toplayıp askerleri arasında dağıtmış, bir kısmını da depolamıştı. Buraları ele geçiren Merdâvîc, Muktedir'e elçi göndererek bütün bu şehirleri kendisine ikta edilmesini istemiş, ayrıca Hemedân ve Kûfe civarının kendisine bırakılmasını talep etmişti. 319/931 yılında Muktedir onun bu teklifini kabul ederek yıllık 200.000 dinar karşılığında buralarını ona ikta etmişti.¹⁴⁶

Leşkerî ed-Deylemî, Esfâr b. Şîreveyh'in yakın adamalarından olup Halife'den eman dilemişti. Hârûn b. Ğarîb Merdâvîc'e yenilince Leşkerî ed-Deylemî, Hârûn b. Ğarîb ile Karmîsîn'e gitti. Hârûn b. Ğarîb burada kalmış, Halife'den Merdâvîc ile savaşmak için yardım istemişti. Diğer taraftan Hârûn b. Ğarîb, Leşkerî ed-Deylemî'yi yardım getirmesi için Nihâvend'e göndermişti. Leşkerî ed-Deylemî Nihâvend'e gelince, buranın güzelliğini görmüş ve buna meylederek halkından üç milyon dirhem müsâdere etmiş ve birkaç hafta içinde büyük bir ordu oluşturmuştu. Cemâziyelevvel 319/Mayıs-Haziran 931 yılında Hârûn b. Ğarîb'den kaçarak ordusuyla İsfehân'a gitti.¹⁴⁷

Bu sırada İsfehân valisi Ahmed b. Keyğalağ idi. Ahmed b. Keyğalağ, Leşkerî ed-Deylemî'nin ordusuyla savaştı. Fakat çok ağır bir yenilgi aldı. Böylece Leşkerî ed-Deylemî şehre hakim olmuştu. Leşkerî ed-Deylemî'nin askerleri şehre girerek insanların evlerini yağmaladılar. Ancak Leşkerî ed-Deylemî askerleriyle birlikte şehre girmemişti. Bu arada hezimete uğrayan Ahmed b. Keyğalağ otuz askeriyle İsfehân'ın köylerine gitti. Leşkerî ed-Deylemî İsfehân'ın surlarını gezerken Ahmed b. Keyğalağ ve adamlarını görünce, bunların kim olduğunu sordu. Kendisine Ahmed b. Keyğalağ ve adamları olduğu söylenince, yanında bulunan küçük bir askeri birlikle üzerlerine yürümüştü. Her iki grup karşılaşp, birbirlerini tanıyınca savaşmaya başlamışlar ve Ahmed b. Keyğalağ, Leşkerî ed-Deylemî'nin kafasına bir kılıçla vurmuş, kılıç darbesi miğferini yararak beynine kadar gelmiş ve Leşkerî ed-Deylemî ölmüştü. Bu sırada Ahmed b. Keyğalağ yetmiş yaşını aşmış bulunuyordu.¹⁴⁸

Leşkerî ed-Deylemî öldürölüp yanındakiler hezimete uğrayınca, sağ kalanlar İsfehân'a gelip, durumu burada bulunan arkadaşlarına anlatınca arkalarına bakmadan şehri terk ettiler. Hatta yanlarında bulunan değerli eşyalarını ve yüklerini bırakmak

¹⁴⁶ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/129; İbn Haldûn, Kitâbü'l-Iber, III/383-384

¹⁴⁷ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/228

¹⁴⁸ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/228-229

zorunda kalmışlardı. Ahmed b. Keyğalağ da tekrar İsfehân'a hakim olmuştu. Bu olaydan sonra Ahmed b. Keyğalağ görevden alınarak yerine Muzaffer b. Yâkût tayin edilmişti.¹⁴⁹

¹⁴⁹ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/229

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MUKTEDİR DÖNEMİNDE İLMÎ, KÜLTÜREL VE SOSYAL FAALİYETLER

1) Bu Dönemde Yetişen Önemli İlim Adamları

a) Ebû Berze el- Fazl b. Muhammed b. Abdülhamid et-Türkî (v. 298/910)

Türk matematik dâhisi ibn Türk el-Cîlî'nin¹ torunudur. Ebû Berze de büyük dedesi gibi sayılar teorisi üzerinde durmuş ve bu ilme birçok yenilikler kazandırmıştır. Böylece onlar bir saç ayağı gibi Cebir ve Matematik ilminde ilk Türk üçlüsünü oluşturmuşlardır. Diğer taraftan ibn Türk el-Cîlî ve onun torunu Ebû Berze aynı aileden geldikleri, iyi bir matematik alimi aldıklarına göre bu aile en erken dönemlerden itibaren bir ilim ailesi haline gelmiş ve bu aileden pek çok ilim adamı çıkmıştır. Kaynaklar Ebû Berze'nin Halife Muktedir döneminde yaşayan ilim adamlarından biri olduğunu ve 298/910 yılında vefat ettiğini bildirmektedirler. O da büyük babası gibi matematik âlimiydi. Matematik ile ilgili el-Mesâhe adlı bir kitap yazmıştır.²

Kaynaklardan Abdülhamid İbnü't-Türkî el-Huttali hakkında değişik rivayetler sunulmaktadır. Bazı kaynaklar onu Cîlî lakabıyla zikretmektedirler. Cîlî, Cile veya Gilan, kaynaklarda Hazar Denizi'nin güney kıyılarındaki bir bölgenin adı olarak geçmektedir. Diğer bazı kaynaklarda ise lakabı “el-Huttali” olarak geçmektedir. Huttal ise Ceyhun Nehri'nin kaynaklarını içine alan ve Fergana'nın güneyinde Çin Türkistan'ın batısında bulunan bir bölgenin adıdır.³

İbnü't-Türkî'nin torunu, dedesi ünlü matematik alimi Harezmi'den daha önce cebirle ilgili eser yazdığını, Harezmi'nin Cebri dedesinden öğrendiğini ifade etmiştir. İbnü't-

¹ İbn Türk el-Cîlî, ilk Türk matematik dahilerinden biridir. Hazar Denizi'nin güney kesimlerinde yaşayan Cîlî Türklerine mensuptur. Cîlî lakabıyla anılmasının sebebi ise, bağlı bulunduğu kabileden dolayıdır. İbnü'n-Nedim, el-Fihrist, s. 398; Cebir ilminde gösterdiği deha ile Türk asıllı matematik bilgini olan el-Harezmi'nin önünü açmış ve “Cebir ilminin babası” olmuştur. Ensârî, R. “İslâm Dünyasında Astronomi”, İnsan ve Kainat, Mart 1998, s. 69; Matematik ve cebir konusunda bir çok kitap yazmıştır. Ancak onun bir eseri gün ışığına çıkarılabilmektedir. O da “ed-Darûrat fi'l-Mukterinât min Kitap el-Cebr ve'l-Mukabelât” kitabıdır. Bunun dışında çok az bir kısmı, bir alıntı olarak elimize geçmiştir. Saraç, Celal, Bilim Tarihi; Matematik, Astronomi, Ankara 1983, s. 41; Sayılı, Aydın, “Ortaçağ Bilim ve Tefekküründe Türklerin Yeri”, Türkler Ankara 2002, V/615; Göker, L., Türk-İslâm Astronomi Bilginleri, İstanbul 1995, s. 227; Kahya, Esin-Topdemir, Hüseyin Gazi, İlk Müslüman Türk Devletlerinde Bilim, Türkler, Ankara 2002, V/598; gibi birçok ilim adamı onun Türk olduğunu belirtmişlerdir. Cebir ve matematik konusunda el-Harezmi'den önce yola çıkmış, bu ilimde yüksek menzillerine ulaşmış ve bundan da öte İslâm dünyasında “Cebir”e dair ilk ilmi eserini yazmıştır. Sayılı, Aydın, Turkish Contributions to Scientific Works Islam, Belleten, XLIII, Ankara 1979, s. 16; Ayyubi, N. Kemal, “Harezmi'nin Matematiğe ve Coğrafyaya Katkısı” Harezmi, Fârâbî, Birûnî ve İbn Sînâ Sempozyumu Bildirileri, Ankara 1990, s. 245-252

² İbnü'n-Nedim, el-Fihrist, s. 391

³ Pamukçu, Ekrem, Bağdat'ta İlk Türkler, Ankara 1994, s. 209

Türkî, devrinin diğer ilim adamları arasında temayüz etmiş, ırkdaşlarından farklı olarak, kendisinden sonra gelecek matematikçilere yol göstermiş Türk asıllı bir âlimdir.⁴

O da, geleneksel İslami ilimleri öğrendikten sonra Cebir ve Matematik ilmine yönelmiş ve bu sahanın önde gelen simalarından biri olmuştur. Sayılar teorisi üzerinde yaptığı ciddi çalışmaları ile kendi devrinde ve Matematik ilminde üne kavuşmuştur. Onun böyle değerli bir fen ve hesap bilgisini almasında zaten çok büyük bir matematik bilgini olan dedesi İbn Türk el-Cîlî ve onun bıraktığı ilmi şöhretin etkili olduğu görülmektedir. Ebû Berze de devrin geleneğine uyarak o dönemde büyük bir ilim, kültür ve medeniyet merkezi olan Bağdat'a gelmiş ve hilafet çevresinin en gözde matematik ve Cebir âlimlerinden biri olmuş, kendi alanında birçok değerli kitaplar yazmıştır. İbnü'n-Nedim onun Kitabü'l Mesâhat ve Kitabü'l-Muâmelât adından iki kitabının olduğunu belirtmektedir.⁵

b) Ca'fer b. Muhammed el-Firyâbî es-Sağîr (v. 301/913)

Ca'fer b. Muhammed b. el-Hasan b. el-Müstefâz 207/822 yılında Faryâb⁶'da doğdu.⁷ Tarihçiler lakap karışıklığını önlemek için el-Firyâbî olarak tanınan hemşerisi Muhammed b. Yusuf'a el-Firyâbî el-Kebîr,⁸ Ca'fer b. Muhammed'e de el-Firyâbî es-Sağîr ifadelerini kullanmışlardır. Ayrıca kendisi Horasânî ve Türkî nisbeleriyle de anılmılmaktadır.⁹

Ca'fer b. Muhammed el-Firyâbî küçük yaşta doğduğu yer olan Fârâb'dan ayrılarak ilim tahsil etmek için Maverâünnehir, Horasan, Irak, Hicaz, Şam, Mısır, Cezîre gibi devrin önemli ilim merkezlerini dolaşarak, buralarda bulunan önemli âlimlerden hadis dersleri aldı.¹⁰ Zehebî onun hadis hocalarından 227'sinin ismini “ Meşyehatü ale'l-Mu'cem li'l-Firyâbî” başlığı altında rivayet etmektedir.¹¹

⁴ Hamit, Hüsnü, Türkler'in Riyaziyatın Terakkisinde Hizmetleri, s. 28

⁵ İbnü'n-Nedim, el-Fihrist, s. 447

⁶ Fârâb: Belh civarında nüfusunun çoğunluğunu Türkler'in oluşturduğu bir beldenin adıdır. Yâkût el-Hamevî, Mu'cemü'l-Buldân, IV/259; Zehebî, Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ, XIV/96

⁷ Zehebî, Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ, XIV/96

⁸ Zehebî, Tezkiratü'l-Huffâz, thk. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî, Beyrut 1374, II/269; İbn Haldûn, el-Iber, II/119; İbnü'l-Imâd, Şezerâtü'z-Zeheb, II/230; Ziriklî, A'lâm, II/127; Kehhâle, Mu'cemü'l-Müellifîn, III/140

⁹ Zehebî, Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ, XIV/96-106; Zehebî, Tezkiratü'l-Huffâz, II/127-128; Pamukçu, Bağdât'ta İlk Türkler, s. 209; Sönmez, Mehmet Ali, “Firyâbî, Ca'fer b. Muhammed” , DİA, İstanbul 1996, XIII/145-146

¹⁰ Zehebî, Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ, XIV/97

¹¹ Zehebî, Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ, XIV/101-111

İlim uğruna pek çok fedakarlığa katlanan, bu uğurda çok genç yaşta yurdunu terk eden Firyâbî tam bir ilim aşığıydı.¹² Hatîb el-Bağdâdî onun hakkında şunları söylemektedir: “Firyâbî, ilim uğruna büyük meşakatlere katlanarak, doğudan batıya pek çok ülkeyi adım adım dolaşmış, buralarda karşılaştığı nice seçkin âlimlerden faydalanmayı bilmiş, mümtaz bir alim ve sika bir muhaddistir.”¹³ Onun hakkında İbnü’n Nedim ise şunları söylemektedir. “Firyâbî yer yüzünü bir baştan bir başa dolaşmış gittiği yerlere, kendisinden ilim ve hadis almadığı alim bırakmamıştır.”¹⁴ Zehebî, Firyâbî’nin ilim talep etmek için gittiği bölgelerden ders aldığı alimlerin 203 tanesinin isimlerini rivayet etmektedir.¹⁵

Ca’fer b. Muhammed el-Firyâbî belli bir süre Dînever kadılığında bulunduktan sonra Bağdat’a dönünce insanlar tarafından büyük coşku ve sevgi gösterileriyle karşılanmıştır. İnsanların ondan bir şeyler dinlemesi için geniş bir cadde de toplanmaları talep edildi. Kendisinden hadis dinlemek için gelen insanların sayısı ise yaklaşık olarak otuz bin civarındaydı. Ayrıca bu topluluk içerisinde üç yüz onaltı kişinin hadisleri yazdığı belirtilmektedir. Başka bir rivayette Firyâbî’nin hadis meclislerine on bin veya daha fazla kişinin katıldığı, onun derslerinde yer bulabilmek için bazılarının ders verilen yerde sabahladığı bildirilmektedir. Onun sika bir ravi olduğu konusunda kaynaklar ittifak halindedir. Firyâbî yaşının ilerlenmesinden ve hadis ilmindeki titizliğinden dolayı hata yaparım düşüncesiyle Şevval 300/Mayıs-Haziran 912 tarihinde hadis rivayet etmeyi bırakmıştır. Bundan bir sene sonra 4, 5 veya 26 Muharrem 301/10, 11 Ağustos veya 1 Eylül 913 tarihinde Çarşamba gecesı 94 yaşında Bağdat’ta vefat etti. Ölümünden beş sene önce Ebu Eyyüb Mezarlığında kendisi için bir mezar kazdığı rivayet edilmektedir.¹⁶ Firyâbî’nin tespit edebildiğimiz on altı eseri bulunmaktadır.¹⁷ Konumuzla ilgili olmadığı için burada belirtmeyi uygun görmedik.

¹² Pamukçu, Bağdât’ta İlk Türkler, s. 293

¹³ Hatîb el-Bağdâdî, Târîhu Bağdâd, VII/199

¹⁴ İbnü’n-Nedim, el-Fihrist, s. 232

¹⁵ Zehebî, Siyeru A’lâmi’n-Nübelâ, XIV/105-111

¹⁶ Zehebî, Siyeru A’lâmi’n-Nübelâ, XIV/98-100

¹⁷ İbnü’n-Nedim, el-Fihrist, s. 232; İbn Hacer, Şihabüddin Ahmed b. Ali el-Askalânî, el-İsâbe, II/282; Kehhâle, Mu’cemü’l-Müellifin, III/146; Sezgin, Fuad, Târîhu’t-Türâsi’l-Arabî, Riyad 1403-1404/1983-1984, I/325; Sönmez, “Firyâbî, Ca’fer b. Muhammed”, DİA, XIII/146

c) Ebû Abdurrahman Ahmed b. Ali b. Şuayb en-Nesâî (v. 303/915)

Ahmed b. Ali 214/829¹⁸ veya 215/830 tarihinde Horasan bölgesindeki Nesâ¹⁹ şehrinde dünyaya geldi.²⁰ 214/829 veya 225/839 yılında İran, Kirman ve Hamedan'daki Nesâ'da dünyaya geldiğine dair rivayetler doğru değildir.²¹ Nesâ şehrine nisbeten "Nesevî" olduğunu söyleyenler olduğu gibi İslam mücahidlerinin, Nesâ'yı fethetmek üzere geldiklerinde erkekler şehri terk ettiği için şehirde sadece kadınların (nisâ) olduğunu görünce şehre "Nisâ" dediklerini, daha sonra şehrin bu şekilde anılmasından dolayı oraya nisbeten Nisâî olması gerektiğini ileri sürenler de vardır.²²

Küçük yaşta ilim tahsiline başlayan Nesâî, bu uğurda ilk yolculuğunu 230/844 tarihinde Kuteybe b. Saîd'den ders almak için Bağdat'a yaptı ve burada birkaç yıl kaldı.²³ İlk hadis derslerini burada alan Nesâî daha sonra Horasan, Hicaz, Mısır, Irak el-Cezîra, Şam ve Suğur ve Neysâbûr bölgelerine yolculuk yaptı ve Mısır'a yerleşti. Zehebî, Nesâî'nin hocalarının ve öğrencilerinin listesini geniş bir şekilde vermektedir.²⁴

Nesâî kendi çağının imamıydı. Emsallerinden önde gelirdi. Zamanının faziletli âlimlerinden ve şahsiyetlerinden daha üstündü. İlim tahsil etmek ve hadis toplamak için çeşitli şehirlere seyahat yaptı. Mütahassıs imamlarla görüştü. Onlardan hadis dinledi. Kendilerinden şifahi olarak rivayette bulunduğu üstadların ders halkalarına katıldı. Birçok kimse de kendisinden rivayetlerde bulunmuştur.²⁵

İlim otoriteleri Nesâî'nin sika olduğu konusunda hem fikirdiler.²⁶ Uzun yıllar Mısır'da kalan ve burada kadılık görevinde de bulunan büyük hadis alimi Nesâî Zilkade 302/Mayıs, Haziran 914 tarihinde Mısır'dan ayrılıp Dımeşk'a gitti.²⁷ İbn Kesir ed-Darakutnî'ye dayanarak Nesâî'nin Mısır'dan ayrılışını şöyle belirtmektedir: " O, kendi döneminde Mısır meşayihinin fıkı en iyi bileniydi. Sahih hadisi sahih olmayandan en

¹⁸ Hatîb el-Bağdâdî, Târîhu Bğdâ, II/130

¹⁹ Nesâ: Serahs' iki günlük mesafede bulunan Horâsân bölgesindeki bir şehirdir. Yâkût el-Hamevî, Mu'cemu'l-Udebâ, Kahire 1923, V/282

²⁰ Zehebî, Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ, XIV/125; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/132

²¹ Kandemir, "Nesâî" DİA, XXXII/563

²² Yâkût el-Hamevî, Mu'cemu'l-Büldân, V/281-282; Kandemir, M. Yaşar, "Nesâî", DİA, İstanbul 2006, XXXII/563

²³ Zehebî, Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ, XIV/125; el-Hüseynî Hâşim, Mecellet'l-Ezher, el-Fıkru'l-İslâmî, c. 53, s. 10, s.s. 1842-1848, Kahire 1981

²⁴ Zehebî, Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ, XIV/125-127

²⁵ İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/131

²⁶ Zehebî, Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ, XIV/132; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/131-132

²⁷ İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, XIII/156; Zehebî, Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ, XIV/133; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/132

iyi ayıran oydu. Hadis ricalini en iyi tanıyan da oydu. Bu mertebeye yükseldiğinde onu çekemediler. O da Mısır'dan ayrılıp Remle'ye gitti.”²⁸

Nesâî Dımeşk'a gelince halk kendisine Muaviye'nin faziletleri hakkında bir şeyler anlatmasını isteyince Nesâî onlara şöyle demişti: “ Muaviye önce başının çaresine baksın!” deyince mescidde bulunanlar kendisine saldırarak vurmaya başlamışlar ve onu mescidden çıkartmışlardı. Yaralanan Nesâî, kendisini Mekke'ye götürmelerini talep etmesi üzerine yaralı bir şekilde Mekke'ye götürüldü.²⁹ Yaranın etkisiyle Nesâî Şaban 303/Şubat-Mart 915 tarihinde Mekke'de vefat edince Safa ve Merve arasına defnedilmiştir.³⁰ Başka bir rivayette ise Nesâî'nin 13 Safer 303/28 Ağustos 915 tarihinde Pazartesi günü Filistin'in Ramle şehrinde vefat ettiği ve buraya defnedildiği belirtilmektedir.³¹ Dârakutnî, Nesâî'nin dayağın etkisiyle öldüğü için şehit olduğunu belirtmektedir.³² Nesâî'nin en önemli eseri, hadis koleksiyonu olan es-Sünen'dir.³³

d) Hüseyin b. Mansûr (Hallâc-ı Mansûr) (v. 309/921)

Hüseyin b. Mansûr 244/858 yılında Fars eyaletine bağlı Beyzâ³⁴ kasabasının yakınlarında bulunan Tûr'da doğdu. Babası Müslüman olup, Dedesi Muhammâ ise Mecûsî inancına mensuptu. Hüseyin b. Mansûr'un lakabı ise Ebû Muğîs veya Ebû Abdullah'tır.³⁵ Hatîb el-Bağdâdî, onun iki isminin olduğunu birisinin Hüseyin b. Mansûr diğerinin de Muhammed b. Ahmed el-Fârisî olduğunu belirtmektedir.³⁶ Doğduğu yere nispetle el-Beğzâvî, el-Fârisî, düşünce yapısına göre de es-Sûfî olarak bilinmektedir.³⁷

Hallâc denilmesi konusunda üç farklı rivayet bulunmaktadır. Birincisi; Hüseyin b. Mansûr bir defasında pamuk diden bir Hallâc'ın dükkânına giderek şöyle demişti: “Şu işimi görmek için falan yere gider misin?” Hallâc: “Gördüğün gibi ben burada pamuk ditmekle meşgulüm.” Hüseyin b. Mansûr: “Sen işimi görmeye git de, ben senin yerine

²⁸ İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/132

²⁹ İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, XIII/156; Zehebî, Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ, XIV/132; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/132

³⁰ İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, XIII/156; Zehebî, Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ, XIV/133

³¹ Zehebî, Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ, XIV/133; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/132

³² İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/132

³³ Zehebî, Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ, XIV/133; Kandemir, ‘Nesâî’, DİA, XXXII/564

³⁴ Yâkût el-Hamevî, Mu'cemu'l-Üdebâ, I/529

³⁵ Hatîb el-Bağdâdî, Târîhu Bağdâd, VIII/112; Zehebî, Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ, XIV/312; İbn Takriberdî, en-Nücûmü'z-Zâhira, III/202; Massignon, Luis, ‘Haalâ’, V/167-168, Eskişehir 1997; Uludağ, Süleyman, ‘Hallâc-ı Mansûr’, DİA, XV/377, İstanbul 1997

³⁶ Hatîb el-Bağdâdî, Târîhu Bağdâd, VIII/134

³⁷ Zehebî, Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ, XIV/312

pamukları diderim.” Adam, Hüseyin b. Mansûr’un işini görmeye gitmişti, ama çabucak geri döndüğünde ambardaki bütün pamukların didilmiş olduğunu gördü. Rivayete göre Hüseyin b. Mansûr elindeki sopa ile pamuklara işaret etmiş ve pamuklar kozalarından ayıklanmıştı. Bundan dolayı kendisine “Hallâc” denilmiştir.³⁸ İbn Kesîr hem bunu rivayet etmekte ve hem de bu hikâye hakkında şu değerlendirmeyi yapmaktadır: “Bu hikayenin doğruluğu ve Hallâc’a nispeti hususunda şüphe vardır. Her ne kadar o böyle şeyleri yapmışsa da bu hikâyenin ona ait olduğu şüphelidir. Çünkü şeytanlar kendi adamlarına yardım eder, onların hizmetlerini görürler.³⁹ İkincisi; insanların gönüllerinde bulunan sırları pamuk gibi altüst ettiğinden veya müritlerinin sırlarını keşfedip, onlara haber verdiğinden dolayı “Hallâcu’l-Esrâr” denilmiştir. Üçüncüsü; babasının mesleğinden dolayı “Hallâc” denilmiştir.⁴⁰

Hüseyin b. Mansûr doğduğu şehir olan Tûr’dan ilim tahsil etmek için 16 yaşında Tüster’e gitti. Burada Sehl b. Abdullah et-Tüsterî’den iki yıl boyunca dersler aldı. Onun Tüster’den önce Vasıt’a gidip, ilim tahsili için burada kaldığını belirten rivayetler de bulunmaktadır. Bundan sonra Bağdat’a gelen Hüseyin b. Mansûr dönemin en önemli sufilerinden Cüneyd b. Muhammed Ebû’l-Hüseyin en-Nûrî ve Amr el-Mekkî’nin ders halkalarına katıldı. 18 yaşında Basra’ya yolculuk yaptı ve Amr b. Osman el-Mekkî’den 18 ay ders aldı. Burada bulunduğu esnada hocası Mekkî’nin karşı çıkmasına rağmen Hüseyin b. Mansûr, Ebû Yakub el-Akta’nın kızı Ümmü Hüseyin ile evlendi. Bu evlilikten dolayı Mekkî ile Akta arasında ciddi bir tartışma meydana geldi. Konu hakkında görüş almak için Cüneyd b. Muhammed’in yanına gitti ve başından geçenleri anlattı. Cüneyd-i Bağdâdî kendisine: “Sakin olmayı ve bu olaya bir müddet sabretmeyi” tavsiye etti. Buna rağmen Hüseyin b. Mansûr Basra’dan ayrılarak Mekke’ye gitti.⁴¹

Hüseyin b. Mansûr Mekke’ye ilk gelişinde bir yıl kaldı. O, Mekke’ye ilk gelişinde Kâbe’nin sahininde oturuyordu. Bir yıl müddetle oturduğu yerden sadece abdest almak ve tavaf etmek için ayrılmıştır. Ne güneşe aldırıyor, ne de yağmura aldırıyor. Her yatsı vakti yanına bir çörek ve bir testi su konuyordu. Bir çöreğin dörtte biriyle birkaç

³⁸ Hatîb el-Bağdâdî, Târîhu Bağdâd, VIII/114; Zehebî, Siyeru A’lâmi’n-Nübelâ, XIV/315; İbn Takriberdî, en-Nücûmü’z-Zâhirâ, III/202; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/142-143

³⁹ İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/142-143

⁴⁰ Hatîb el-Bağdâdî, Târîhu Bağdâd, VIII/114; Zehebî, Siyeru A’lâmi’n-Nübelâ, XIV/315; İbn Takriberdî, en-Nücûmü’z-Zâhirâ, III/202; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/142-143

⁴¹ Hatîb el-Bağdâdî, Târîhu Bağdâd, VIII/112-113; Zehebî, Siyeru A’lâmi’n-Nübelâ, XIV/314-315

yudum su alarak iftarını açıyor, geri kalanını ise yanındakilere veriyordu.⁴² Başka bir rivayette ise Hatîb el-Bağdâdî şu bilgileri anlatmaktadır. İbrahim b. Şehyan'dan “Üstadım Ebû Abdullah el-Mağribî ile birlikte Amr b. Osman el-Mekkî'ye gitmiştik. Konuşma sırasında Ebû Kubeys tepesindeki bir gençten bahsedildi. Biz oradan ayrılınca hemen Ebû Kubeys'e çıktık öğle sıcağıydı. Bir taşın üstüne oturmuş bir gençle karşılaştık. Alnından akan terler şu kayanın üzerine akıyordu. Ebû Abdullah e-Mağribî onun bu halini görünce bana: “Hadi gidelim” diye işaret etti. Oradan uzaklaşıp vadiye indik ve mescide girdiğimizde Ebû Abdullah el-Mağribî bana şunları söyledi: “Ömrün vefa ederse şu adamın başına neler geleceğini görürsün. Oturmuş Allah ile ahmakça sabır yarışı yapıyor. Allah ona tahammül edemeyeceği güç yetiremeyeceği bir sıkıntıyı-belayı mutlaka verecektir.” Daha sonra bu gencin kim olduğunu sorduğumuzda Hallâc olduğunu öğrendik.”⁴³

Yaşar Nuri Öztürk, Hallâc'ın bir yıl boyunca Mekke'de girdiği çile perhiz denemesi hakkında şunları söylemektedir: “Hallâc, Mekke'de kaldığı süre boyunca Hac veya Umre için gelen Müslüman gruplarla sıkı temaslar kurmuş, onları misyonunun gelecek atılımlarını kabule yatkın kılarak aydınlatma ve hazırlama gayreti içinde olmuştur. Özellikle Horasan ve civarında gelen Türklerle diyaloga çok önem verdi. Bunun çok şuurlu bir şekillendirme faaliyeti olduğunu Hallâc'ın bir süre sonra Türk topraklarında tebliğlerde bulunduğu sırada daha iyi anlaşılacaktır.”⁴⁴

Hüseyin b. Mansûr bir yıl Mekke'de kaldıktan sonra bir grup sufi ile birlikte Bağdat'a döndü ve Cüneyd b. Muhammed'in derslerine devam etti. O, Cüneyd-i Bağdâdî'ye sorduğu bazı sorulara cevap alamadı. Hallâc'ın maksatlı sorular sorduğuna ve bu konuda samimi olmadığına kanaat getiren Cüneyd-i Bağdâdî, onun sohbetlerine katılmasından rahatsız oldu ve onu meclisinden uzaklaştırdı. Bunun üzerine Hallâc, ailesini alarak Tüster'e itti. Burada kaldığı bir yıl süre içerisinde gerek yaşayışından gerekse de fikirlerinden etkilenen pek çok kişi etrafında toplandı. Bu esnada Hûzistân'da bulunan şeyhi Amr b. Osman el-Mekkî'nin kendisini kötüleyen mektuptular yazması üzerine, ondan ayrıldığını göstermek amacıyla, daha önce ondan giydiği hırkayı çıkarttı.⁴⁵

⁴² Hatîb el-Bağdâdî, Târîhu Bağdâd, VIII/114; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/126; Zehebî, Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ, XIV/315

⁴³ Hatîb el-Bağdâdî, Târîhu Bağdâd, VIII/119; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/126-127

⁴⁴ Öztürk, Yaşar Nuri, Hallâc-ı Mansûr ve Eserleri, s. 70, İstanbul 1997

⁴⁵ Hatîb el-Bağdâdî, Târîhu Bağdâd, VIII/113; Zehebî, Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ, XIV/315

Tüster'den ayrılan Hallâc, beş yıl sürecek Türk illerine ve Hind ülkelerine yolculuğa çıktı. Bu amaçla Horasan, Maverâünnehir, Sicistân ve Kirmân'a gitti. Ardından da Fâris'e gitti. Buralarda insanlarla yakın diyaloga giriyor, kürsülerde ve meclislerde insanlara vaazlar veriyor, onları Allah'a davet ediyordu. Fâris'te Abdullah ez-Zâhid olarak tanındı. Onlar için eserler yazdı. Sonra Fâris'ten ayrılıp, Ehvâz'a gitti. Burada da aynı şekilde avamdan ve havastan olan halk kitlelerine vaazlar verdi, insanların gizli sırlarını ve kalplerindekileri haber verdiği için kendisine "Hallâcu'l-Es-râr" lakabı verildi.⁴⁶

Daha sonra Basra'ya geçen Hallâc, belli bir süre burada kaldıktan sonra ailesini Ehvâz'da bırakarak büyük bir taraftar kitlesiyle ikinci defa Mekke'ye gitti. Kendisini kıskanan Ebû Yakûb en-Nehrecûrî onun hakkında konuşmaya başladı. Hac dönüşü Basra'ya döndü ve burada bir ay kaldıktan sonra Ehvâz'a gitti ve ailesini alarak Ehvâz'ın ileri gelenlerinin de bulunduğu bir toplulukla Bağdat'a gitti. Bağdat'ta bir sene kaldıktan sonra küfür ve şirk beldelerini Allah'ın dinine davet etmek için manevi işaret aldığını söyleyerek, güvendiği bazı arkadaşlarına: "Ben dönünceye kadar aileme iyi bakın." diyerek Hindistan'a gitti.⁴⁷ Horâsân, Tâlekân, Mâverâünnehir, Türkistan Maçin, Turfan ve Keşmir'i dolaştı. Buralarda ateşli vaazlar verdi. Allah sevgisinden söz etti. Gezdiği yerlerdeki halk için eserler yazarak İslâm'a girmelerinde etkili oldu. Onun tesiriyle müslüman olanlara "Mansûrî" deniliyordu. Bu durum kendisini büyük bir üne kavuşturdu.⁴⁸ İbn Kesîr, Hallâc'ın Hindistan'da kaldığı süre içerisinde sihri öğrendiğini ve onunla insanları Allah'a davete çağırdığını rivayet etmektedir.⁴⁹

Hallâc, Türk illerinde ve Hindistan'da insanlar üzerinde o kadar etki bırakmış olmalı ki, buralardan kendisine gelen mektuplarda şu ifadeler yer alıyordu: Hindistanlılar kendisine mektup yazarken "el-Muğîs", Türkistanlılar, Çinliler "el-Mukîr" Horasanlılar "Ebû Abdullah ez-Zâhid" Hûzistanlılar, "eş-Şeyhu Hallâcu'l-Esrâr", Bağdatlılar "el-Mustalam" Basralılar da "el-Muhayyer" diye hitap ediliyorlardı.⁵⁰

Seferden döndükten sonra aleyhindeki faaliyetlerde bir hayli şiddetlendi. Bunun üzerine Hallâc, üçüncü defa hac yamak üzere Mekke'ye gitti. Mekke'de iki yıl kaldıktan

⁴⁶ Hatîb el-Bağdâdî, Târîhu Bağdâd, VIII/113; Zehebî, Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ, XIV/315; Zehebî, Târîhu'l-İslâm, XXXI/34

⁴⁷ Hatîb el-Bağdâdî, Târîhu Bağdâd, VIII/113; Zehebî, Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ, XIV/315; Zehebî, Târîhu'l-İslâm, XXXI/34

⁴⁸ Hatîb el-Bağdâdî, Târîhu Bağdâd, VIII/113; Zehebî, Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ, XIV/315; Zehebî, Târîhu'l-İslâm, XXXI/34; Uludağ, , "Hallâc-ı Mansûr", DİA, XV/377

⁴⁹ İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/142

⁵⁰ Hatîb el-Bağdâdî, Târîhu Bağdâd, VIII/113-114; Zehebî, Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ, XIV/315-316; Zehebî, Târîhu'l-İslâm, XXXI/34; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/142

sonra Bağdat'a döndü. Hallâc burada aleyhindeki propagandalara aldırmayarak faaliyetlerine devam etti. Bunun için burada bir ev yaptırıp, insanları buraya davet ederek, düşüncelerini anlatmaya başladı. Onun bu faaliyetlerinde rahatsız olan Muhammed b. Davud'un önderliğinde ilim ehlinde bir grup onun faaliyetlerini engellemek için bir hareket başlattı. Bazılarını onun için "Sihirbaz" bazıları "Mecnun", bazıları da keramet sahibi bir veli olduğu söylüyorlardı.⁵¹ Aleyhindeki faaliyetler artıp, bir kısım müritleri tutuklanınca kendisini de aynı akıbetin beklediğini anladı ve Ehvâz'a kaçtı. Sûs'ta bir dostunun yardımıyla Dânyâl Peygamber'in türbesi civarında bir yıl saklandı. Bir kadın tarafından saklandığı yerin söylenmesi üzerine 301/913 yılında Emir Ebu'l-Hüseyin Ali b. Ahmed er-Râsibî tarafından tutuklanarak dönemin Vâsıt Valisi olan Hâmid b. el-Abbâs'a gönderildi.⁵² Tutuklanan Hallâc hemen Bağdat'a gönderildi. Bir deve üzerinde Bağdat sokaklarında "Rubûbiyyet iddiasında bulunan Hallâc budur" Bu, Karmâtî davetçilerinden biridir. Onu tanıyınız." diyerek teşhir edildikten sonra yeni vezir olmuş olan Ali b. İsa'ya teslim edildi.⁵³

Ali b. İsa'ya, Hallâc'ın zındıklık faaliyetlerinde bulunduğu, sihir ve sihirbazlık ile insanların aklını çeldiği ve peygamberlik iddiasında bulunduğu anlatıldı. Bunun üzerinde Ali b. İsa bunun doğrulunu araştırdı ve onu tutuklayıp, olup bitenleri Halife Muktedir'e bildirdi. Muktedir'in emri doğrultusunda Hallâc her gün sabahın erken saatlerinde halkın görebileceği geniş bir köprü üzerinde asılarak halka teşhir edilmesine ve sonra da hapse atılmasına karar verildi. Böylece Hallâc, yıllarca bir hapisshaneden diğer hapisshaneye gönderilerek cezalandırıldı. Çünkü bir hapisshanede uzun süre kalması halinde mahkumları saptırmasından korkuluyordu. Sonunda da saray hapisshanesine konuldu.⁵⁴ Daha sonra Nasru'l-Kuşvurî, Halife Muktedir'den Hallâc için hapisshanenin yanına ev yapmak için izin istedi. Halife, kendisine izin verince hapisshanenin yanına küçük bir ev yapıldı. Bu evin kapısı sadece hapisshaneye açılıyordu. İnsanlar da Hallâc'ı bir sene sureyle ziyarete gelmişlerdir. Daha sonra insanların onu ziyaret etmeleri yasaklandı. Ebu'l-Abbâs b. Ata el-Âdemî ve Ebû Abdullah Abdullah b. Haffîf dışında son beş ay içerisinde kimseyle görüşmesine izin verilmedi.⁵⁵

⁵¹ Hatîb el-Bağdâdî, Târîhu Bağdâd, VIII/114; Zehebî, Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ, XIV/316; Zehebî, Târîhu'l-İslâm, XXXI/34

⁵² Hatîb el-Bağdâdî, Târîhu Bağdâd, VIII/135; Zehebî, Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ, XIV/347; Uludağ, "Hallâc-ı Mansûr", DİA, XV/378

⁵³ Hatîb el-Bağdâdî, Târîhu Bağdâd, VIII/126; Zehebî, Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ, XIV/347

⁵⁴ Hatîb el-Bağdâdî, Târîhu Bağdâd, VIII/126-127; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/147-148

⁵⁵ Zehebî, Târîhu'l-İslâm, XXXI/41

Hallâc hapiste bulunduğu sırada sultanın kölelerinden bir grubu baştan çıkardı. Onlara kötü fikirler aşıladı, çeşitli hilelerle onları kendine meylettirdi. Netice de onlar da kendisini himaye edip, savunmaya ve güzel yiyecekler getirerek onu beslemeye başladılar. Sonra katiplerden ve diğer görevlilerden bir gruba haber gönderdi. Onlar da onun çağrısına icabet ettiler. Durumu bir hayli güçlendi. Rablık iddiasında bulununca, adamlarından bir grubu Halife'ye bildirildi. Bu kişiler yakalandı. İçlerinden birsinin üzerinde söylenenlerin doğruluğunu tasdik edici mahiyette mektuplar bulundu. Onlar da bu durumu itiraf ettiler. Hallâc'ın bu durumu her tarafa yayıldı. İnsanlar onun öldürülmesi gerektiğini söylediler.⁵⁶ Açıkça küfür içerisinde olduğunu düşünenler Halife Muktedir'den onun öldürülmesi için izin istediler. Ancak Nasru'l-Kuşvurî ve es-Seyyide Ümmü'l-Muktedir'in araya girmesiyle Halife, şimdilik onun öldürülmesine izin vermedi.⁵⁷

Başka bir rivayette ise olay şöyle anlatılmaktadır: Bağdat'a geldiğinde bazı kimseler vezir Hâmid b. el-Abbâs'a Hallâc'ın bir grup ölüyü dirilttiğini, ayrıca cinlerin onun hizmetinde bulunduğunu ve bütün arzu ettiklerini anında ona ulaştırdıklarını, hatta birkaç ölü kuşu dirilttiğini⁵⁸ nakletmişler, bu şekilde onun Halife'nin ileri gelen adamlarına yaklaşarak onları kendisine bağladığını vezire anlatmışlardı. Hatta Nasru'l-Hâcib ve onun gibi saray mensuplarından bazı kimselerin de Hallâc'a bağlandıklarını işiten Vezir Hâmid b. el-Abbâs, Halife Muktedir'den Hallâc ve adamlarının kendisine teslim etmesini rica etmişti. Ancak Nasru'l-Hâcib, Hallâc'ın teslim edilmemesi için bir hayli mücadele etmişti.⁵⁹

Muhammed b. Ali el-Kunnâi adındaki bir katibin Hallâc'a ibadet ettiğini ve insanları onun itaatine davet ettiğini duyan Vezir Hâmid b. Abbâs, o adamı arattırdı, yerini tespit etti. Evini kuşatma altına alıp, onu yakaladı. Adam, Hallâc'ın müridlerinden olduğunu itiraf etti. Evinde yapılan aramalarda Hallâc'ın kendi eliyle yazdığı yazıların ipek sayfalar üzerine altın yaldızla yazılmış ve çok değerli ciltle ciltlenmiş olduğunu gördüler. Ayrıca Hallâc'a ait bazı eşyalar da ele geçirildi. (Hallâc'ın tersi, sidiği, yediği yemekten bir parça) Vezir Hâmid b. el-Abbâs Halife'den Hallâc ile ilgili olarak konuşma müsadesi istedi. Muktedir de kendisine gerekli izni verdi ve Hallâc'ın işini halletmesini istedi.⁶⁰

⁵⁶ İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/147-148

⁵⁷ Zehebî, Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ, XIV/332

⁵⁸ İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/149

⁵⁹ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/127

⁶⁰ İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/149

Vezir Hâmid b. el-Abbâs, Hallâc'ın taraftarlarından bir grubu makamına çağırarak onları korkutup tehdit etti. Onlar da kendi inançlarına göre Hallâc'ın Allah ile beraber bir ilah olup ölüleri dirilttiğini itiraf ettiler. Hallac da bu konuda sorguya çekilince kesinlikle bunları inkar etmiş ve: “İlahlık ve Peygamberlik iddiasında bulunmaktan Allah'a sığınırım. Ben sadece Allah (c.c.)'a kulluk eden, onun için çok oruç tutan, namaz kılan, iyilik yapan bir kişiyim. Bunun dışındakileri asla kabul etmiyorum.” diyerek şöyle dua ediyordu. “Allah'ım seni bütün eksik sıfatlardan tenzih ederim. Senden başka ilah yoktur. Yanlış bir iş yaptım. Nefsime zulmettim. Beni bağışla, senden başka günahları affedecek kimse yoktur.” Hallâc'ın bu esnada üzerinde siyah bir zırh, ayaklarında da on üç zincir bağı bulunuyordu. Zırh ve zincir bağları dizlerine kadar uzanıyordu. Bununla beraber o, her gün ve gecede bin rekât namaz kılıyordu.⁶¹

Vezir Hâmid b. el-Abbâs'ın yakalanmasından önce Hallâc, Hacıb Nasru'l-Kuşvurî'nin evinde kalıyordu. İnsanların onunla görüşmesine müsaade ediliyordu. O, bazen kendisi için Hüseyin b. el-Mansur, bazen de Muhammed b. Ahmed el-Fârisi ismini kullanıyordu. Nasru'l-Hâcib, ona aldanmış ve onun salih bir kimse olduğunu zannetmişti. Bir defasında Nasru'l-Hâcib, onu Halife'nin yanına götürmüş, Halife'de bir ağrı olduğundan dolayı Hallâc, Muktedir'e okuyup, üflemiş, Muktedir de iyileşmişti. Aynı şekilde Muktedir'in annesi es-Seyyide de hastalanmış, Hallâc ona da okumuş, o da iyileşmişti. Böylece Hallâc'ın saraydaki itibarı artmıştı. Ancak onun aleyhinde söylenenler etrafa yayılınca Halife, onu Vezir Hâmid b. el-Abbâs'a teslim etti. Vezir de onun ayaklarına zincirler vurarak hapsedti. Onun hakkında hüküm vermek için fıkıhçıları topladı. Fıkıhçılar da onun kafirliği, zındıklığı, sihirbazlığı ve yalancılığı konusunda karara vardılar.⁶²

İbnü'l-Esîr'in bu konudaki rivayeti ise şöyledir: Vezir Hâmid b. el-Abbâs, Kadı Ebû Amr, diğer Kadı Ebû Ca'fer b. el-Behlûl ayrıca diğer fakihleri de çağırarak karar vermeleri için toplamış ve şahitler de çağırmişti. Ancak bu kadı ve fakihler şöyle demişlerdi: “Şu anda onun hakkında her hangi bir karara varmak mümkün değildir. Onun katlini gerektirecek bir delil gerekir veya davalının ikrarı gerekir.” Hallâc'ı idam etmekte kararlı olan Hâmid b. el-Abbâs, onu hapisten çıkarıp, duruşma salonuna getirerek konuşturmaya çalışıyor, fakat İslam hukukunda onun idamını gerektirecek her hangi bir söz veya delil bulamıyordu.⁶³

⁶¹ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/127; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/149-150

⁶² İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/150

⁶³ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/127

Vezir Hâmid b. el-Abbâs, duruşmalardan istediği kararı çıkartmayınca başka deliller aramaya başladı. Casuslar tutarak Hallâc hakkında deliller toplamaya başlandı. Hallâc’a tabi olup sonradan ondan ayrılan kişilerin onun aleyhindeki ifadeleri alındı ve daha başka kişilerinde onun aleyhindeki sözleri dinlendi.⁶⁴ Fakat, Vezir daha kesin deliller peşindeydi. Sonunda Hüseyin b. Mansûr’un yazdığı bir mektubu ele geçirdi. Bu mektupta şunlar yazılıydı: “Eğer bir kimse hacca gitmeyi arzu eder de buna imkan bulamazsa, evinin bir köşesinde her hangi bir pisliğin olmadığı bir mekan edinsin ve oraya hiç kimsenin girmesine müsaade edilmesin hac mevsimi geldiğinde, bir hacının Mekke’de aynen ifa ettiği tavaf gibi bir evin etrafını tavaf etsin, tavaf bittikten sonra otuz öksüz çocuğu çağırıp, onlara yemek yedirsın, onlara hizmette bulunsun, onların her birini güzel bir şekilde giydirip, her birine üç veya yedi dirhem para verirse tıpkı hacetmiş gibi olur.”⁶⁵ İbn Kesir’in rivayetinde ise: “Bir kimse üç gün oruç tutar da sadece dördüncü günde hindiba yaprağı ile orucunu açarsa, Ramazan ayının tümünü oruçla geçirmiş gibi olur.” “Bir kimse gecenin başından sonuna kadar ki süre içerisinde iki rekat namaz kılsa, gece boyunca namaz kılmış gibi olur.” “Bir kimse şehitlerin ve Kureyşlilerin mezarlarının yanında on gün kalıp namaz kılar, dua eder, oruç tutar, sonra da orucunu arpa ekmeği ve tuz ile açarsa bundan sonraki ömrünün geri kalan kısmında ibadet etmesine gerek yoktur.”⁶⁶

Duruşmada hazır bulunan Kadı Ebû Ömer, mektup okunduktan sonra Hallâc’a: “Bunları nereden aktardın” sorusuna Hallâc: “Hasan el-Basrî’nin Kitabü’l-İhlâs’ından çıkardım.” cevabını verince Kadı Ebû Ömer: “Yalan söylüyorsun, ey öldürülmesi helal olan kişi! Biz, Hasan el-Basrî’nin Kitabü’l-İhlâs’ını okuduk. Fakat senin söylediklerin bunun içinde mevcut değildir.” diye karşılık vermesi üzerine beklediği kararı alan vezir, hemen devreye girerek, Kadı Ebû Ömer’in “Kanı helal olasıca” sözünün kayda geçirilmesini istemiş, ancak Kadı Ebû Ömer, Hallâc’ı savunmak istemişse de, vezirin şiddetli ısrarı üzerine Kadı Ebû Ömer, söylediği sözleri fetva şeklinde yazmış ve böylece Hallâc’ın kanı mubah kılınmıştı. Kadı Ebû Ömer’in bu söylediklerini mecliste hazır bulunanlar da onaylayınca vezir, Hallâc’ın ölüm fetvasını Halife’ye gönderdi.⁶⁷

⁶⁴ İbn Kesir, el-Bidâye, XI/150

⁶⁵ İbnü’l-Esr, el-Kâmil, VIII/128; İbn Hallikân, Vefeyâtü’l-Ayân, II/143; Zehebî, Siyeru Al’âmi’n-Nübelâ, XIV/339; İbn Kesir, el-Bidâye, XI/150

⁶⁶ İbn Kesir, el-Bidâye, XI/150-151

⁶⁷ İbnü’l-Esr, el-Kâmil, VIII/128; İbn Hallikân, Vefeyâtü’l-Ayân, II/143; Zehebî, Siyeru Al’âmi’n-Nübelâ, XIV/339-240; İbn Kesir, el-Bidâye, XI/151

Hallâc, ölüm fetvası yazılırken duruşma salonunda bulunanlara şöyle diyordu: “Kanım size helal değildir. Dinim İslam ve mezhebim sünnet yoludur. Benim sünnet konusunda yazılmış kitaplarım vardır. Kanımı akıtmanız konusunda Allah’tan korkun.” Bunun üzerine insanlar dağıldı.⁶⁸

Başka bir rivayette ise Hallâc: “Sırtım koruma altındadır. Kanım haramdır. Kanımı mübah kılmak için çeşitli tevillerde bulunmaya hakkınız yoktur. Bunu yapmanız size helal değildir. İtikadım İslam, ehl-i sünnet mezhebindenim. Ebû Bekir, Hz. Ömer’e; Hz. Ömer, Hz. Osman’a; Hz. Osman, Hz. Ali’ye; Hz. Ali, Hz. Talha’ya, Hz. Talha, Hz. Zübeyr’e; Hz. Zübeyr, Hz. Sa’d’a; Hz. Sa’d, Hz. Saîd’e, Hz. Saîd, Hz. Abdurrahman b. Avf’a; Hz. Abdurrahman b. Avf, Hz. Ebü Ubeyde b. Cerrah’a nisbetle daha üstündür. Sünnetle ilgili kitaplarım vardır. Kanımı akıtmaktan Allah’tan korkun. Orada bulunanalar onun bu söylediklerine hiç kimse aldırış etmiyor, o sözlerini tekrarlıyor, onlar da yazılarını yazmakla meşgul oluyorlardı. Duruşma sonunda Hallâc hapse gönderildi.⁶⁹

Vezir Hâmid b. el-Abbâs idam fetvasını onaylatmak için Halife’ye gönderdi. Bunun üzerine Nasru’l-Hâcib, Halife Muktedir’in idam fetvasını onaylamasından endişeye kapıldı ve Muktedir’in annesini devreye sokarak, Halife’nin bu idamı onaylamasını engellemesini istedi ve: “Senin oğlunun bu salih kişiyi cezalandırmasından endişe ediyorum.” dedi ve böylece es-Seyyide’nin araya girmesiyle Halife idam fermanını onaylamadı.⁷⁰ İdam fermanının onaylanması iki gün, üç gün gecikince Vezir Hâmid b. el-Abbâs endişeye kapılarak Halife’ye mektup yazdı ve mektubun da: “Ey Müminlerin Emiri! Hallâc’ın durumu her tarafa yayıldı. İnsanların çoğu onun yüzünden fitneye düştü.⁷¹ Din büyük zarar gördü. Saltanatın tehlikeye girdi. Onu öldürme konusunda bana izin ver. Onun öldürülmesinden dolayı sana bir zarar gelirse, beni öldür.” diyerek Halife’yi ikna etti ve Halife Muktedir aynı gün Hallâc’ın idam fermanını onayladı.⁷² Böylece gelen cevapla Hallâc-ı Mansûr’un emniyet görevlisi Muhammed b. Abdussamed’e teslim edilmesi, ona bin kırbaç vurulması emrediliyor, ölmediği takdirde boynunun vurulması ve yakılması emrediliyordu. Bu haberi alan Vezir sevinerek, Hallâc’ı, güvenlik kuvvetleri komutanı Muhammed b. Abdussamet’e teslim etti. Hallâc’ın kaçmaması için yanlarına bir grup köle verdi ve Bağdat’ın güney batısında

⁶⁸ İbnü’l-Esîr, el-Kâmil, VIII/128-129

⁶⁹ İbn Hallikân, Vefeyâtü’l-Ayân, II/144-145; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/151

⁷⁰ Zehebî, Siyeru A’lâmi’n-Nübelâ, XIV/332

⁷¹ Zehebî, Siyeru A’lâmi’n-Nübelâ, XIV/332; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/151

⁷² Zehebî, Siyeru A’lâmi’n-Nübelâ, XIV/332

bulunan güvenlik kuvvetleri komutanlığı karargâhına götürüldü. Hallâc, geceyi namaz kılarak ve ibadet ederek geçirdi. 24 veya 27 Zilkade⁷³ 309/26 veya 29 Mart 921 tarihinde Salı günü, çok sayıda halk kitlesinin önünde önce bin kırbaç vuruldu, ardından elleri ve ayakları kesilerek boynu vuruldu. Cesedi ise yakılarak külleri Dicle Nehrine atıldı. Kesik başı ise bir mızrağın ucuna takılarak Bağdat caddelerinde dolaştırılmış ve Bağdat'ta bir köprünün üzerinde iki gün asılı kaldıktan sonra Horâsân'a gönderilmişti. Hallâc'ın kesik başının Horâsân'a gönderilmesinin sebebi ise burada kendisine bağlı bulunan müritlerinin olmasıydı.⁷⁴ İbnü'n-Nedîm el-Fihrist adlı kitabında Hallâc-ı Mansûr'un kırk altı eserinin adını belirtmektedir.⁷⁵

e) Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî (v. 310/922)

Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî 224/838 tarihinde Taberistan'ın Âmul şehrinde doğmuştur.⁷⁶ İbnü'l-Cevzî ise onun 225/839 tarihinde doğduğunu rivayet etmektedir.⁷⁷ Kendisini daha çok genç yaşlarında iken ilme vakfetmeye başlamış olan Taberî, rivayete göre yedi yaşında iken Kur'an-ı Kerim'i ezberlemişti.⁷⁸ Tahsilinin ilk devresini doğduğu şehirde bitirdikten sonra, oldukça varlıklı olan babasından, İslam ilim dünyasının merkezlerini ziyaret etmek için gerekli yardımı gördü.⁷⁹ Böylece Taberî ilim tahsil etmek için Irak, Şam ve Mısır'a Seyahatlerde bulundu. Buralarda dönemin en önemli ilim adamlarından dersler aldı.⁸⁰ Ayrıca dönemin ilim adamları da kendisinden rivayetlerde bulunmuşlardır.⁸¹ Taberî belli bir ilmi olgunluğa eriştikten sonra Bağdat'a yerleşmiş ve hayatının sonuna kadar burada ikamet etmiştir.⁸²

Pek çok ilim adamı Taberî'nin çok önemli bir ilim adam olduğunu her fırsatta dile getirmişlerdir. Ebû Ca'fer et-Taberî, sözüyle amel edilen alimlerin en önde gelenidir. Onun ilimdeki derinliği, ilmine ve görüşüne boş vurulmasını sağlamıştı. O, kendi döneminde hiç kimsenin ulaşamadığı bir ilmi noktaya gelmiş ve birçok ilmi uhdesinde

⁷³ İbn Tagiberdî, en-Nücûmü'z-Zâhira, III/202

⁷⁴ Hatîb el-Bağdâdî, Târîhu Bağdâd, VIII/127, 140-141; İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, XIII/205; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/129; Zehebî, Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ, XIV/340; İbn Hallikân, Vefeyâtü'l-A'yân, II/145; İbn Tagiberdî, en-Nücûmü'z-Zâhira, III/202-203; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/151-153

⁷⁵ İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist, s. 269-272

⁷⁶ Yâkût el-Hamevî, Mu'cemu'l-Udebâ, XVII/40; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/134; Zehebî, el-Iber, I/460; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/155

⁷⁷ İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, XIII/215

⁷⁸ Taberî, Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk, I/3

⁷⁹ Işıltan, Fikret, "Taberî", İ. A. , İstanbul 1997, XI/594

⁸⁰ Hatîb el-Bağdâdî, Târîhu Bağdâd, II/162; İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, XIII/215

⁸¹ Hatîb el-Bağdâdî, Târîhu Bağdâd, II/162

⁸² Hatîb el-Bağdâdî, Târîhu Bağdâd, II/163; Yâkût el-Hamevî, Mu'cemu'l-Udebâ, XVII/41; İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, XIII/215

bulundurmıştı. Kur'an-ı Kerim hafızı olup, bütün kırat vecihlerini iyi bilirdi. Manalara son derece vakıf olup, Kur'an'ın emirlerinde ve nehiyelerinde hüküm verme yetkisine sahipti. Sünnetleri, Sünnetlerin ve hadislerin intikal yollarını, sahihini ve sahih olmayanını, nasih ve mensuhunu, sahabe ve tabiinin kavilleriyle onlardan sonra gelenlerin ahkam konularındaki farklı görüşlerini oldukça iyi biliyordu. Taberî, İslami hükümlerden haramları ve helalleri bildiği gibi daha önce yaşamış olan insanların tarihlerine vakıf olduğu için de meşhur "Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülük" adlı tarih kitabını, bir benzeri telif edilememiş olan tefsir kitabını, fıkıh usulu ve furu ile ilgili eserleri, fukahân'ın sözlerini ve onlarla ilgili birçok bilgi derlediği kitapları kaleme almıştır.⁸³ Hemen hemen İslami ilimlerin her alanında yazdığı eserler kaynak mahiyetinde olan Taberî hayret edilecek derecede çalışkan biriydi. Onun bu özelliğini Hatîb el-Bağdâdî şu sözleriyle gözler önüne sermektedir: "Her gün kırk sayfa yazmak suretiyle kırk yıl düzenli olarak çalıştı."⁸⁴

Taberî, Mısır'dan dönüşünden itibaren on yıl müddetle Şâfi mezhebine bağlı kaldıktan sonra bizzat salıklerinin, babasının adına izafetle "Cerîriyye" olarak adlandırıldığı ayrı bir fıkıh mektebi tesis etmiştir. Bu mezhep, Şâfi mezhebinden, esasi olmaktan ziyade tatbiki hususlarda ayrılmış görünmekte olup, nisbeten kısa bir zamanda unutulup gitmiştir. Buna mukabil Taberî'nin Ahmed b. Hanbel'e almış olduğu cephe esasa müteallik meselelerle ilgili idi. Taberî, Ahmed b. Hanbel'i ancak hadiste selahiyet sahibi addediyor, buna mukabil onun fıkıhtaki selahiyetini kabul etmiyordu. Bu yüzden Bağdat'ta sayısı çok olan Hanbeliler'in düşmanlığını üzerine çekmiş oldu. Taberî rivayete göre bir defasında Kur'an'ın 17. süresinin Hanbeliler'in kabul ettikleri tefsir şekline karşı cephe aldığı, bunların kinini tahrik etmiş idi. Kışkırtılan mutaassıp avam tabakasının kızgınlığı muvacehesinde Taberî evine kapanmaya mecbur kalmış ve ancak kuvvetli bir emniyet birliğinin müdahalesi sayesinde kendisine dokunulmamıştı. Düşmanları devlete onu -şüphesiz haksız olarak- Rafızî temayüllere sahip olmakla suçlayan bir ithamname vermek suretiyle hukuki yoldan da zarara uğratmaya çalışmışlardı.⁸⁵

Muktedir'in hal'edilip Abdullah b. el-Mu'tezz'in halife seçildiğini duyan Muhammed b. Cerîr et-Taberî: "Ne haberler var" diye sorunca: "İbnü'l-Mu'tezz'e beyat

⁸³ Hatîb el-Bağdâdî, Târîhu Bağdâd, II/163; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/133; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/155-156

⁸⁴ Hatîb el-Bağdâdî, Târîhu Bağdâd, II/163

⁸⁵ Işıltan, "Taberî", İA, XI/595

edildi” dediler. Taberî, vezirliğe kimin getirildiğini sordu. “Muhammed b. Davud.” dediler. Kadılığa kimin getirildiğini öğrenmek isteyince de: “Ebû’l-Müsennâ Ahmed b. Yakub.” karşılığını verdiler. Taberî kısa bir süre düşündükten sonra: “Bu iş tamamlanmaz” dedi. Sebebi sorulunca da şu açıklamayı yaptı: “Saydığınız isimlerden her biri, sahalarında en yüksek mertebeleri işgal eden, en önde gelenlerdir. Ancak, zaman geçici, dünya nankördür, terk edicidir. Ben bu işin sonunun izmihlal olacağını, halifelüğün uzun olmayacağını düşünüyorum.”⁸⁶ Gerçekten de Taberî’nin düşündüğü olmuş ve Abdullah b. el-Mu’tezz bir gün bir gece hilafette kaldıktan sonra karşı darbeyle tahttan indirilerek, Muktedir tekrar halife ilan edilmişti.

Yaşadığı dönemin islami ilimler alanında en önemli alimlerinden olan Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, sürekli bir şekilde ilimle uğraşmış, hiçbir zaman makam ve mevki peşinde koşmamıştır. Vezir Hâkânî, dönemin büyük alimi Taberî’ye bol miktarda para göndermişti. Taberî gönderilen parayı kabul etmediği gibi, kendisine teklif edilen kadılık görevini de reddetmiştir.⁸⁷ Bir gün Halife Muktedir bütün alimlerin ittifak edebileceği şartlarda bir vakfiye yazdırmak istemişti. Halife’ye böyle bir vakfiyeyi ancak, Muhammed b. Cerîr’in yazabileceği söylendi. Bunun üzerine Halife, Muhammed b. Cerîr’i yanına çağırılmış ve vakfiyeyi yazmasını istemişti. Muhammed b. Cerîr vakfiyeyi yazınca Halife kendisini yanına oturtmuş ve ona değer vererek şöyle demişti: “Bir ihtiyacın varsa, bana söyle ki onu karşılayayım.” Muhammed b. Cerîr de: “Her hangi bir ihtiyacım bulunmuyor.” karşılığını verdi. Bunun üzerine Halife ısrarlı bir şekilde: “Bana mutlaka bir ihtiyacını söylemelisin veya bir şey istemelisin.” deyince Muhammed b. Cerîr, Müminlerin Emri’nden: “Güvenlik kuvvetleri komutanına emir vererek Cuma günü dilencilerin camideki maksüreye girmelerini engellemelerini talep ediyorum.” Bunun üzerine Halife onun isteği doğrultusunda güvenlik kuvvetleri komutanına gerekli talimatı verdi.⁸⁸

Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî 25,⁸⁹ 26,⁹⁰ 28⁹¹ Şevval 310/15, 16, 18 Şubat 922 tarihinde Cumartesi günü akşama doğru⁹² veya Pazar günü akşama doğru⁹³

⁸⁶ İbn Takribirdî, en-Nücûmü’z-Zâhira, III/165; Süyûtî, Târîhu’l-Hulefâ, s. 426

⁸⁷ Sübki, Tabakât, III/125

⁸⁸ İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/156

⁸⁹ Hatîb el-Bağdâdî, Târîhu Bağdâd, II/166

⁹⁰ Yâkût el-Hamevî, Mu’cemu’l-Udebâ, XVII/40

⁹¹ Hatîb el-Bağdâdî, Târîhu Bağdâd, II/166; İbnü’l-Cevzî, el-Muntazam, XIII/217; Zehebî, el-Iber, I/460

⁹² Hatîb el-Bağdâdî, Târîhu Bağdâd, II/166; Yâkût el-Hamevî, Mu’cemu’l-Udebâ, XVII/40

⁹³ İbnü’l-Cevzî, el-Muntazam, XIII/217

vefat etti.⁹⁴ Taberî Pazar günü fecir vaktiyle güneşin doğma vakti arasındaki bir zaman diliminde⁹⁵ veya Pazartesi günü kuşluk vaktinde⁹⁶ evinde defnedilmişti.⁹⁷ Çünkü halk evinin etrafında birikmiş ve gündüz defnedilmesini engellemişti. Halk onu Rafizilik ve mülhidlikle itham ediyordu.⁹⁸ Bu esnada Ali b. İsa şöyle diyerek bu halk yığınının cahilliğini ortaya koyuyordu: “Vallahi bu adamlara Rafiziliğin ve ilhadın ne demek olduğunu sorarsanız kesinlikle cevap veremezler ve bunun ne olduğunu da anlamazlar.” Bu halk yığınının Taberî’nin cenazesine karşı girişebilecekleri her hangi bir saldırıyı önlemek için Taberî geceleyin defnedilmişti.⁹⁹ Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerir et-Taberî halkın kargaşa çıkarılmasından endişe edildiği için geceleyin defnedildiğinden pek çok kişi aylarca kabrinin başında gece ve gündüz cenaze namazı kılmaştı.¹⁰⁰

İbnü’l-Esîr’in bu konudaki yorumu şöyledir: “İnsanların bir araya gelip karışıklık çıkarmaları taassuplarından dolayı değildir. Aksine Hanbeli mezhebine bağlı bazı kişiler mezhep taassuplarından dolayı ibn Cerîr et-Taberî’ye karşı tavır takınmışlar ve başka kimselerde onlara katılmıştı. İşte bu galeyanın sebebi buydu. İbn Cerîr et-Taberî daha önce bir kitap yazmış ve bu kitabından fukahanın ihtilaf ettiği konuları belirtip, Ahmed b. Hanbel’den söz etmemişti. Kendisine: “İmam Ahmed b. Hanbel’i neden bu kitaba almadın?” diye sorulduğunda “ O, fakih değil, muhaddistir.” şeklinde cevap vermişti. İşte onun bu sözü Habeliler’e ağır gelmişti. Habeliler Bağdat’a sayılamayacak kadar çok idiler. Bundan dolayı ona karşı halkı galeyana getirdiler.”¹⁰¹

Vefatı nedeniyle pek çok ilim adamı Taberî hakkında ağıt söylemiştir ki bunlardan birisi de İbnü’l-Arabî’dir. Bu şahıs onun hakkında şöyle ağıt yakmıştı:

“ Büyük bir olay, çok önemli bir hadise ki, çok sabredicilerin sabrını kırmıştır.

İlimlerin öldüğü duyuruldu. Muhammed b. Cerîr’in ölüm haberi geldi.

Yıldızlar kaydı öyle yıldızlar ki, onlar parlaktılar. Şekilleri fani olup gittiler.

Işıkları parlak olup karanlık gecenin örtüsünü aralıyorlardı.

Parlak aydınlıkları ezilip yol oldu. Sonra ovaları sarp ve geçit vermez yerler haline geldiler.

⁹⁴ Hatîb el-Bağdâdî, Târîhu Bağdâd, II/166; İbnü’l-Cevzî, el-Muntazam, XIII/217; Yâkût el-Hamevî, Mu’cemu’l-Udebâ, XVII/40

⁹⁵ Hatîb el-Bağdâdî, Târîhu Bağdâd, II/166; Yâkût el-Hamevî, Mu’cemu’l-Udebâ, XVII/40

⁹⁶ Hatîb el-Bağdâdî, Târîhu Bağdâd, II/166; İbnü’l-Cevzî, el-Muntazam, XIII/217

⁹⁷ Hatîb el-Bağdâdî, Târîhu Bağdâd, II/166

⁹⁸ İbn Miskeveyh, Tecâribu’l-Ümem, I/84; Yâkût el-Hamevî, Mu’cemu’l-Udebâ, XVII/40

⁹⁹ İbnü’l-Esîr, el-Kâmil, VIII/134

¹⁰⁰ Hatîb el-Bağdâdî, Târîhu Bağdâd, II/166; Yâkût el-Hamevî, Mu’cemu’l-Udebâ, XVII/40

¹⁰¹ İbnü’l-Esîr, el-Kâmil, VIII/134

Ey Ebû Ca'fer övgüye layık bir şekilde dünyadan gittin. Ciddiyet ve gayret konusunda hiç gevşeklik göstermedin

Çalıştığının karşılığını fazlasıyla alacaksın. Takva için çalıştın. Bu çalışmadan dolayı sana müjdeler olsun.

Bu çalışman ve mücadelen sayesinde adın cennetinde gıpta ve sevinç içinde ebedi olarak kalmayı hak ettin”¹⁰² Ayrıca Hatib el-Bağdadi, et-Taberî hakkında Ebû Bekir Muhammed b. el-Hasan b. Dureyd'in uzunca bir mersiye yazdığını ve bu mersiye'nin tamamını rivayet etmektedir.¹⁰³

Taberî'nin en önemli eseri, Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülûk -Tarihu'r-Rusûl Ve'l-Mülûk-Tarihu't-Taberî adlarıyla bilinen tarihidir. Bu eserin genel özelliklerini şöyle belirtebiliriz:

1) Bir savaş ve kavga dönemi içinde yazılmış olan Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk aynı zamanda Ahbâru'r-Rüsûl ve'l-Mülûk, Târîh-i Ca'ferî, Târîh-i Taberî adlarıyla da tanınır ve en önemli tarihi klasiklerden sayılır. İslam dünyasının Heradot'u kabul edilen İbn Cerîr'in kendisinden sonra gelen tarihçiler için geniş bir inceleme kaynağı olan bu eseri yaratılıştan başlayarak hicri 302/924 yılına yani ölümünden sekiz yıl öncesine kadar olan olayları içermektedir.¹⁰⁴

2) Kitap, derin bir vukuf ve uzun bir çalışmanın ürünü olup İslam tarihinin başlıca abidelerinden biridir. Bu eserde İslam'ın ilk dönemleriyle ilgili olarak, hiçbir eserle kıyaslanmayacak derecede önemli bilgiler vardır. Birçok hadis ve menakıb, birçok rivayet ve olay tasarruf edilmeksizin, aynen toplanmıştır. Rivayetleri teklif ve tevhid etmeyi bile bir tür tahrif kabul eden İbn Cerîr, bunları aynen ve birer birer eserine almış olduğu gibi, ravilerin adlarını da yazmayı ihmal etmemiştir. Eskiliği, yazarının kalitesi ve yüksek kişiliği, bu eseri en yüksek değere sahip kaynaklar arasına çıkartmıştır. Daha sonra gelen tarihçiler, genellikle Târîh-i Ca'ferî'yi esas kabul etmişlerdir.¹⁰⁵ Yazar, eserinin girişinde içeriğinden söz ederken mümin bir tarihçi sıfatıyla söze başlamış yaratılış hakkında mukaddes kitaplardan mülhem olarak uzun ayrıntılar vermiştir.¹⁰⁶

3) İbn Cerîr, kendi itirafına göre, eserin seçkin bir eser olması için büyük bir özen göstermiştir. Gerçekten de diğer İslam tarihlerinde olduğu gibi, Târîh-i Ca'ferî'de anlamsız kelime oyunlarına çok az rastlanır. Fakat bu durum, eserin çok kuru olması

¹⁰² Hatib el-Bağdâdî, Târîhu Bağdâd, II/166-167

¹⁰³ Geniş bilgi için bkz. Hatib el-Bağdâdî, Târîhu Bağdâd, II/167-169

¹⁰⁴ Günaltay, M. Şemseddin, İslâmTarihinin Kaynakları- Tarih ve Müerrihler- İstanbul 1991, s. 41

¹⁰⁵ Günaltay, İslâmTarihinin Kaynakları, s. 41

¹⁰⁶ Taberî, Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk, I/11--74

sonucunu doğurmuştur. Olayları toplayıp zaman sırasına göre bölümleme endişesi terkibe ve genel düşünce belirtmeye pek az yer bırakmıştır. Bizzat olaylara ilişkin gerçek ve özel ihtimam, yazarı sanata veya kişisel düşüncesine geniş yer vermekten alıkoymuştur. Gerçi İbn Cerîr'in eseri, bugünkü tarih anlayışına göre, eleştiriye pek o kadar dayanıklı değildir. Fakat Târîh-i Ca'ferî'nin sayfaları, gereksiz kelime kalabalığıyla doldurulmuş da değildir. Olayları o çağda mümkün olabilen bir ayıklama, bir açıklık ve bir sıralama içinde toplanmış, gerektiğinde tarihi nedenleri açıklanmıştır. Olaylar sırasıyla ve özel bir hünerle aktarılmıştır. Dile, karakterlere, ahlaka ve adetlere ilişkin binlerce değerli ayrıntı, bazen renkli bir şekilde yer almıştır. İslam'ın başlangıç dönemlerine ait bu karma esere iyice nüfuz edilince, ilk bakışta önemsiz gibi görünen bütün bu küçük değinilerde büyük bir hareket, derin bir coşku ve güçlü bir hayatın saklı olduğu hissedilmektedir. Olayların doğası gereği ve yazarın kalemine edebi bir serbesti vermiş olduğu yerlerde ise, izlenen üslup gelişerek parlak bir biçim almıştır. Özet olarak, o dönemlerde İslam dünyasının tarih konusundaki anlayış biçimi ve bilgisi İbn Cerîr'in eserinde bir şekilde görülebilmektedir.¹⁰⁷

4) Bu eseri içeriği bakımından iki bölüme ayırmak mümkündür. İslam dönemine kadar olan birinci bölüm, tarih açısından eleştiriye hiç tahammüllü değildir. Bu bölüm İsrailoğulları ve Zerdüştlerin geleneklerine ve efsanelerine dayanan birçok hurafelerle doludur.¹⁰⁸

5) Taberî bunun sebebini şöyle açıklamaktadır: “Benim bu eserimi gözden geçirenler bilsinler ki; bu eserimde dercedilen her bilgi ve haber, pek azı hariç olmak üzere, akli delillere, insanların fikir ve akıllarıyla düşünerek buldukları sebeplere dayanmayıp, ancak senetleriyle ravilerini gösterdiğim haber ve rivayetlere dayanır. Çünkü geçip gidenlere ve sonra gelenlere dair olan haber, olay ve zamanları idrak etmeyenlere, ancak o halleri görür ve işitenlerin haber vermeleri, o haberleri nakletmeleriyle bilinir, akıl ve fikirle bilinmez. Geçip gidenlerin bazılarına dair naklettiğimiz haberlerin bir kısmını doğru ve hakiki bulmayıp inkar edenler veyahut çirkin sayanlar bulunursa, onlar bilsinler ki, bu haberler tarafımızdan uydurulmadan revilerce bize nakledilmiştir. O haberler bize nasıl nakledilmiş ise, biz de o şekilde alarak dercediyoruz.”¹⁰⁹

¹⁰⁷ Günaltay, İslâmTarihinin Kaynakları, s. 42-43

¹⁰⁸ Taberî, Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk, I/15-452; Günaltay, İslâmTarihinin Kaynakları, s. 43

¹⁰⁹ Taberî, Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk, I/13; bkz. Milletler ve Hükümdarlar Tarihi, çev. Zakir Kadiri Ugan- Ahmet Temir, Ankara 1954, I/8

6) İkinci bölüm ise Hz. Peygamber (s.a.v.) zamanından hicri dördüncü yüzyılın başlarına kadar olan olayları içeren bölümdür.

7) Bu eser, o yüzyıldaki Müslümanların kapasitelerine göre yazılmış olduğundan, bu eserde İslam'dan önceki Türklere ilişkin yeterli ve zincirleme bilgiler yoktur.¹¹⁰

Taberî'nin bunun dışında tespit edebildiğimiz otuzu aşkın eseri bulunmaktadır.¹¹¹

f) Ebû İshâk İbrahim b. Muhammed b. es-Sirrî b. Sehl ez-Zeccâc (v. 311/923)

Ebû İshâk İbrahim b. Muhammed b. es-Sirrî b. Sehl ez-Zeccâc 241/855 tarihinde Bağdat'ta doğdu. Nahiv ve lügat konusunda Arap alimlerinden biridir. Camcılık işiyle uğraştığından dolayı kendisine "ez-Zeccâc" lakabı verilmiştir. Bu işten kazandığı para günlük iki dirhemi geçmiyordu.¹¹² Yoğun iş temposu içerisinde olmasına rağmen lügat ilmini öğrenmeye merak sardı. Camcılık işini bırakarak Sa'leb'in ilim meclislerine katılarak edebiyat ilmini öğrenmeye başladı.¹¹³

Zeccâc, Sa'leb'ten istifade ettikten sonra dönemin önemli bir nahiv alimi olan Ebû'l-Abbâs el-Müberra'dın ilim meclislerine devam etmeye başladı. Ancak Müberra karşılıksız ilim öğretmez, ücreti neyse onu alırdı. Bu nedenle Müberra, Zeccâc'a: "Hangi işle meşgul oluyorsun?" diye sorunca Zeccâc: "Camcılık işi yapıyorum." cevabın verince Müberra peki o halde: "Günde ne kadar kazanıyorsun?" sorusuna Zeccâc: "Bir buçuk dirhem kazanıyorum." Müberra: "Sana ilim öğretmem karşılığında bana belli bir miktar ödemeni istiyorum." deyince Zeccâc: "Ölüm aramızı ayırmıncaya kadar her gün sana bir dirhem ödemeyi taahhüt ediyorum." dedi. Zeccâc, Müberra'den aldığı eğitim sayesinde nahiv ilmi konusunda belli bir seviyeye geldikten sonra başkalarına ilim öğretmeye başladı. Bununla beraber Zeccâc hem ilim öğreniyor, hem onun günlük işlerini yapıyor, hemde ona günde bir dirhem veriyordu. Ayrıca, Zeccâc aylık otuz dirhem karşılığında nahiv dersleri vermeye başladı.¹¹⁴

Zeccâc belli bir süre özel dersler verdikten sonra Mu'tazîd'in veziri olan Übeydullah b. Süleyman oğlu Kâsım'a dersler verecek birini talep etti. Müberra vezire: "Senin çocuğuna şu anda es-Surât kavminin çocuklarını okutan Zeccâc'tan başkasının ders

¹¹⁰ Günaltay, İslâmTarihinin Kaynakları, s. 43

¹¹¹ Geniş bilgi için bkz. et-Taberî, Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk, I/6; Hatîb el-Bağdâdî, Târîhu Bağdât, II/163; Safedî, el-Vâfi bi'l-Vefeyât, I/981; Yâkût el-Hamevî, Mu'cemu'l-Udebâ, XVII/41; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/155, 157

¹¹² Nebîl Ebû Amşe, "ez-Zeccâc", el-Mevsûatü'l-Arabiyye, X/264, Dîmeşk 2004

¹¹³ İbn Hallikân, Vefeyâtü'l-Ayân, I/49

¹¹⁴ Hatîb el-Bağdâdî, Târîhu Bağdâd, VI/90; İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, XIII/223-224; Enbârî, Ebû'l-Berakât Kemalüddin Abdurrahman b. Muhammed, Nüzhetü'l-Elibbâ fî Tabakâti'l-Üdebâ, s. 244-245, Kahire 1967; Safedî, el-Vâfi bi'l-Vefeyât, I/719

verebileceğini bilmiyorum.” Bunun üzerine Übeydullah b. Süleyman onlara mektup yazarak, Zeccâc’ın kendisine getirilmesini istedi. Zeccâc gelince Kâsım eğitmesi için görevlendirildi. Zeccâc, Übeydullah b. Süleyman’ın oğlunu eğitmesi karşılığında aldığı ücretlerden dolayı zenginleşti. Yine de ölünceye kadar Müberred’e her gün bir dirhem vermeye devam etti.¹¹⁵

Halife Mu’tazid’in arkadaşlarından Muhammed b. Yahya b. Abbâd, Mu’tazid için lügat konusunda “Câmiu’n-Nutuk” isimli bir kitap yazdı. O, bu kitabı Halil b. Ahmed’in Kitabü’l-Ayn’daki uslubuyla yazdı. Halife, bu kitabı anlamakta zorluk çekince, veziri Kâsım’dan bu kitabı açıklayacak birini bulmasını istedi. Vezir, Sa’leb’e mektup yazarak bu kitabı açıklamasını istedi. Ancak, Sa’leb bunu yapamayınca Müberred’e mektup yazarak bu konuda yardım istedi. Müberred’te kitabı açıklaması için onları Zeccâc’a yönlendirdi. Vezir, Halife’ye Sa’leb’in ve Müberred’in görüşlerini açıkladı ve kendisine Zeccâc’ın tavsiye edildiğini belirtti. Böylece kitabın açıklamasını yapması için Zeccâc seçildi. Zeccâc kitabı açıklayıp, vezire bildirdi. Vezir de açıklanan kitabın bir nüshasını Halife’ye iletti. Bundan çok memnun olan Halife, kendisine her ay üç yüz dinar verilmesini emretti ve kendisini yakın arkadaşları, fakihler ve alimler arasına dahil etti.¹¹⁶

Kâsım b. Übeydullah’ın yetişmesinde önemli bir yere sahip olan Zeccâc, Kâsım vezirlik makamına gelince meseleleri çözüme kavuşturma konusunda vezirlik makamı ile insanlar arasında aracılık yapıyordu. İnsanlar, isteklerini içeren mektupları Zeccâc’a veriyor, o da bunları vezire veriyordu. Zeccâc yaptığı aracılık karşılığında insanlardan belli bir ücret alıyordu. Bu sebeple onun yanında kırk bin dinardan fazla para birikti.¹¹⁷

İbnü’l-Cevzî bu olayın yorumunda şu değerlendirmeyi yapmaktadır. Hadis ve ilim ehlerinden pek çok kişinin bu hikâyeyi okuduğunu gördüm. Onlar olayın çirkinliğini bir kenara bırakarak, bu fiilin güzel yönlerini hayretle karşılıyorlar. Halbuki ihtiyaç sahiplerinin ve mazlumların durumlarının valilere ulaştırılması gerekir. Bunun için ücret alan bir görevlinin tahsis edilmesi çirkin bir haramdır. Zeccâc bunu yapmakla büyük oranda değerini düşürmüş oldu. Kişi hakikatle olan şeyi bilmediğinden dolayı yükselmez. Bu, İslam hukukunun açık hükmünü bilmemektir. Bilindiği gibi bu olay çirkin bir araçtır.

¹¹⁵ Hatîb el-Bağdâdî, Târîhu Bağdâd, VI/90; İbnü’l-Cevzî, el-Muntazam, XIII/223-224; Enbârî, Nüzhetü’l-Elibbâ fî Tabakâti’l-Üdebâ, s. 244-245; Zehebî, Siyeru A’lâmi’n-Nübelâ, XIV/360; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/158

¹¹⁶ İbnü’n-Nedîm, el-Fihrist, s. 90; Nebîl Ebû Amşe, “ez-Zeccâc”, el-Mevsûatü’l-Arabiyye, X/264

¹¹⁷ İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/159; Nebîl Ebû Amşe, “ez-Zeccâc”, el-Mevsûatü’l-Arabiyye, X/264

Zeccâc, 19 Cemâziyelâhir 311/4 Ekim 923 tarihinde Cuma günü Bağdât'ta vefat etmiştir.¹¹⁸ İbn Hallikan vefat tarihi olarak 310/922 ve 316/928 tarihlerini rivayet ederken,¹¹⁹ Zehebî de 316/928 tarihini vermektedir.¹²⁰ Zeccâc'ın kaleme aldığı pek çok eseri bulunmaktadır.¹²¹

g) Muhammed b. İshâk b. İbrahim b. Mehrân b. Aldullah, Ebû'l-Abbâs es-Serrâc (v. 313/925)

Ebû'l-Abbâs es-Serrâc 216/831¹²² veya 218/833 tarihinde Neysâbur'da doğdu.¹²³ Dönemin önemli sika hadis imamlarından ve hafızlarından olan Ebû'l-Abbâs es-Serrâc, hadis öğrenmek için Horasan, Bağdat, Kufe, Basra ve Hicaz gibi ilim merkezlerine yolculuk yaparak, buralarda bulunan ilim adamlarından hadis dersleri almış,¹²⁴ uzun süre Bağdat'tan kalktıktan sonra memlekti olan Neysâbur'a dönmüştür.¹²⁵ Zehebî, Serrâc'ın hocalarından otuz dört tanesinin ismini, ayrıca ondan hadis rivayet edenlerin uzunca bir listesini zikretmektedir. Ebû'l-Abbâs es-Serrâc'ın bablara göre oluşturduğu "el-Müsnedü'l-Kebîr" adlı hadis kitabı ile tarih kitabı bulunan¹²⁶ Serrâc, doksan dokuz sene yaşayıp,¹²⁷ Rebûlâhir¹²⁸ 313/Haziran-Temmuz 925 tarihinde Neysâbur'da vefat etmiştir.¹²⁹ İbn Takriberdî onun doksan yedi yaşında vefat ettiğini rivayet etmektedir.¹³⁰

h) Muhammed b. Zekeriya er-Râzî (v. 313/925)

İslam tarihinde tabip ve filozof olarak meşhur olan ve Batılıların Rhazes, Rozes, Raghensis, Bubcaris dedikleri Ebû Bekir Muhammed b. Zekeriya er-Râzî, 250/864 veya

¹¹⁸ Hatîb el-Bağdâdî, Târîhu Bağdâd, VI/92; Enbârî, Nüzhetü'l-Elibbâ fî Tabakâtü'l-Üdebâ, s. 246; Safedî, el-Vâfi bi'l-Vefeyât, I/719; İbn Hallikân, Vefeyâtü'l-Ayân, I/50

¹¹⁹ İbn Hallikân, Vefeyâtü'l-Ayân, I/50

¹²⁰ Zehebî, Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ, XIV/360

¹²¹ İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist, s. 90; Safedî, el-Vâfi bi'l-Vefeyât, I/719; İbn Hallikân, Vefeyâtü'l-Ayân, I/49

¹²² Zehebî, Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ, XIV/389

¹²³ Hatîb el-Bağdâdî, Târîhu Bağdâd, I/252; İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, XIII/252; Zehebî, Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ, XIV/393; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/163

¹²⁴ Hatîb el-Bağdâdî, Târîhu Bağdâd, I/248; İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, XIII/252; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/163

¹²⁵ Hatîb el-Bağdâdî, Târîhu Bağdâd, I/248; Zehebî, Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ, XIV/389

¹²⁶ Zehebî, Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ, XIV/389-390

¹²⁷ Hatîb el-Bağdâdî, Târîhu Bağdâd, I/252; İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, XIII/253; Zehebî, Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ, XIV/393; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/163-164

¹²⁸ Zehebî, Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ, XIV/397; İbn Takriberdî, en-Nücümü'z-Zâhira, III/214-215

¹²⁹ Hatîb el-Bağdâdî, Târîhu Bağdâd, I/252; İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, XIII/253; Zehebî, Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ, XIV/397

¹³⁰ İbn Takriberdî, en-Nücümü'z-Zâhira, III/215

Şaban 251/865 tarihinde Rey’de doğdu.¹³¹ Hayatı hakkında kaynaklarda fazla bilgi bulunamayan Râzî, gençlik yıllarında Astronomi, Matematik, Edebiyat, Kimya, Felsefe eğitimi alan ve ud çalıp, şarkı söyleyen, sakalı bıyığı çıktıktan sonra: “Artık musiki ile ilgilenmek uygun olmaz” diyen biridir.¹³² Hipokrat ve Calinüs’tan sonra tıp ilmine yaptığı önemli katkılardan dolayı “Arapların Galeni” ünvanıyla anılır. Hayatını kuyumculuk ile kazanırken bu meslek onda kimyaya karşı merak uyandırmış, kurduğu laboratuvarında kimya deneyleri yaparken ortaya çıkan gaz ve buharlar sebebiyle gözleri rahatsızlanmış, bu rahatsızlığı hayatı boyunca sürmüştür. Bîrûnî’ye göre Râzî’nin Kimyadan sonra tıbbaya yönelmesinin asıl sebebi gözlerindeki rahatsızlıktır.¹³³

Kaynakların bir kısmı Râzî’nin tıp ilmine başlama yaşı konusunda farklı bilgiler sunmaktadırlar. İbn Ebî Useybia otuzundan sonra,¹³⁴ Safedî, İbn Hallikan ve İbnü’l-İmâd kırkıktan sonra¹³⁵ P. Kraus ve S. Pines yaş belirtmeksizin oldukça ilerlemiş bir yaşta tıp ilmine başladığını belirtmektedir.¹³⁶ Her ne kadar bu tarihler verilirse de bu alanda zengin bir literatür oluşturan eserlerinde bakıldığında bunların ileri yaşta tıbbaya merak sarmış birinin başaracağı türden olmadığı görülür.¹³⁷

Râzî’nin hangi alimlerden eğitim aldığına dair bilgiler bulunmamakla birlikte Hallikan İbn ve Safedî onun tıp ilmindeki hocasının Ebü’l-Hasan Ali b. Rabben et-Taberî olduğunu rivayet etmektedir.¹³⁸ Ancak bu durum zaaman açısından mümkün görünmemektedir. Çünkü Ebu-l-Hasan Ali b. Rabben et-Taberî 240/855 tarihinde vefat ettiği dikkate alındığında Râzî onun vefatından on dört sene sonra doğmuştur.¹³⁹ İbnü’n-Nedîm felsefe sahasında Râzî’nin hocası olarak Belhî’yi zikreder.¹⁴⁰ Ancak İbnü’n-Nedîm, Râzî’nin, hocasının fikirlerini kendine mal ettiğini belirtmektedir.¹⁴¹

¹³¹ Sakkâl, Ahmed Mudar, et-Türâsü’l-Arabî, s. 10, s.s. 113, Dimeşk 1983; Asem, Abdü’l-Emir-Hamîdân, Züheyr, Mevsûatü Alemlî’l-Ulemî ve’l-Üdebâî’l-Müslimîn, c. 10, s. 23, Beyrut 2006

¹³² İbn Cülcül, Ebû Davud Süleyman b. Hasan, thk. Fuad Seyyid, Tabakâtü’l-Etubbâ ve’l-Hukemâ, Kahire 1955, s. 77; İbn Hallikân, Vefeyâtü’l-Âyân, V/158; Sakkâl, et-Türâsü’l-Arabî, s. 10, s.s. 113; Asem - Hamîdân, Mevsûatü Alemlî’l-Ulemî ve’l-Üdebâî’l-Müslimîn, c. 10, s. 23

¹³³ Kaya, Mahmut, ‘‘Râzî, Ebû Bekir’’, DİA, İstanbul 2007, XXXIV/479

¹³⁴ İbn Ebî Usaybia, Ebü’l-Abbâs Ahmed b. el-Kâsım, thk. Nizâ Rızâ, Uyûnu’l-Enbâ fî Tabakâti’l-Etubbâ, Beyrut 1965, s. 415

¹³⁵ Safedî, el-Vâfi bi’l-Vefeyât, I/220; İbn Hallikân, Vefeyâtü’l-Âyân, V/159; İbnü’l-İmâd, Şezerâtü’z-Zehab, I/263

¹³⁶ Kraus, P. -Pines, S. , ‘‘Râzî’’, İA, IX/642, Eskişehir 1997

¹³⁷ Kaya, ‘‘Râzî, Ebû Bekir’’, DİA, XXXIV/479

¹³⁸ Safedî, el-Vâfi bi’l-Vefeyât, I/220; İbn Hallikân, Vefeyâtü’l-Âyân, V/159

¹³⁹ Asem-Hamîdân, Mevsûatü Alemlî’l-Ulemî ve’l-Üdebâî’l-Müslimîn, c. 10, s. 23; Kaya, ‘‘Râzî, Ebû Bekir’’, DİA, XXXIV/479

¹⁴⁰ İbnü’n-Nedîm, el-Fihrist, s. 357; el-Âbid, Burhan, el-Mevsûatü’l-Arabiyyetü, Dimeşk 2004, VII/696; el-Asem - Hamîdân, Mevsûatü Alemlî’l-Ulemî ve’l-Üdebâî’l-Müslimîn, c. 10, s. 24

¹⁴¹ İbnü’n-Nedîm, el-Fihrist, s. 357

Râzî'nin küçük yaşlarda ilim öğrenmeye başladığı bu yolda çok gayretli olduğu kendi ifadelerinden anlaşılmaktadır. O, kendi eserinde kendinden şöyle bahsetmektedir: “Beni tanıyanlar bilir ki, ilme olan sevgim, hırsım ve bu yoldaki çalışmalarım gençliğimden beri devam etmektedir. Okumadığım bir kitap, karşılaşmadığım bir ilim adamı bulursa, büyük bir zarara uğramam söz konusu olsa bile her şeyi bir kenara bırakıp mutlaka o kitabı okurum ve o alimi tanırım. Bu alandaki sabırlı çalışmalarım neticesinde bir yıl zarfında müsvedde olarak yirmi bin varaktan fazla yazı yazdım.”¹⁴² Râzî'yi anlatanlar, sepet gibi kocaman bir kafası olan bu şahsı ya bir kitabı istinsah ederken, ya müsvedde yazarken, ya da bunları temize çekerken gördüklerini söylemektedirler.¹⁴³

Ebû Bekir Muhammed b. Zekeriya er-Râzî Rey'den ayrılarak Horasan bölgesine gitmiş ve burada bulunduğu süre içerisinde Yunan, Hint, İran ve İslam tıbbı üzerine araştırmalar yapmış ve Helenistik çağın en ünlü hekimi Câlînûs'tan beri hiçbir tabibin ulaşmadığı tıp bilgisine ulaşmıştı. Doğduğu şehir olan Rey'e dönünce oradaki bîmaristanın başhekimliğine getirilmiş, her alandaki geniş bilgisi, tıptaki üstün başarısı ve sağlam karakteri sebebiyle hem saray hekimi, hem de devlet işlerinde danışman olarak önemli görevler üstlenmiştir.¹⁴⁴ Halife Muktefî döneminde otuz küsur yaşlarındayken Bağdat'a gitmiş ve burada başhekimlik sınavını yüz hekim arasından kazanarak Bimaristan-ı Adûdî hastanesine başhekim olmuştur.¹⁴⁵ Râzî hizmeti düzenli bir şekilde nöbetleşe yürütebilmek için hastaneye dâhiliye, hariciye, nöroloji, ortopedi ve göz hekimlerinden oluşan yirmi dört kişilik bir uzman kadrosu daha ilave etmiştir. Râzî geliştirdiği bir yöntemle kliniklerde hastaları önce asistanlara, sonra başasistanlara muayene ettirir, onların teşhiste güçlük çektikleri bir olay olursa, o zaman kendisi müdahale ederdi. Hastahanelerde muayene, teşhis, ilaçların etkileri ve vakanın bütün seyri defterlere geçirilirdi.¹⁴⁶ Halife Muktedir döneminde de Bağdat'ta “el-Müsteşfâ el-Muktedir” hastanesinin başhekimliğini yapmıştır.¹⁴⁷ Ayrıca o, tıp tarihin de kimyayı tıbbın hizmetinde kullanan ilk hekim olarak bilinmektedir. Her ne kadar İbn Sînâ onu

¹⁴² Râzî, es-Sîratü'l-Felsefiyye, nşr., P. Kraus, Kahire 1939, s. 102; Bu eseri Mahmut Kaya “Filozofça Yaşama” ismiyle Türkçeye çevirmiştir. İstanbul 1990

¹⁴³ İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist, s. 357

¹⁴⁴ Râzî, es-Sîratü'l-Felsefiyye, s. 102; Asem-Hamîdân, Mevsûatü Alemlî'l-Ulemî ve'l-Üdebâi'l-Müslimîn, c. 10, s. 24; el-Âbid, el-Mevsûatü'l-Arabiyyetü, , VII/696; Kaya, “Râzî, Ebû Bekir”, DİA, XXXIV/479

¹⁴⁵ İbn Ebî Usaybia, Uyûnu'l-Enbâ fî Tabakâti'l-Etubbâ, s. 425; Asem - Hamîdân, Mevsûatü Alemlî'l-Ulemî ve'l-Üdebâi'l-Müslimîn, c. 10, s. 24; Âbid, el-Mevsûatü'l-Arabiyyetü, , VII/696

¹⁴⁶ Hunke, Avrupa'nın Üzerine Doğan İslâm Güneşi, trc. Servet Sezgîn, İstanbul 1972, s. 166; Kaya, “Râzî, Ebû Bekir”, DİA, XXXIV/484

¹⁴⁷ Asem-Hamîdân, Mevsûatü Alemlî'l-Ulemî ve'l-Üdebâi'l-Müslimîn, c. 10, s. 24

“İrinli Çıbanları deşme, İdrar ve dışkı inceleme konusunda uzman” diyerek küçümsüyorsa da gerçekte deney ve klinik bulgulardan hareketle dünya tıp tarihine getirdiği yenilikler açısından İbn Sînâ’dan çok ileridedir.¹⁴⁸ Râzî’nin tıp, matematik, kimya, astronomi, mantık, tabiat, ilahiyat ve felsefe konularında pek çok eseri bulunmaktadır.¹⁴⁹ Râzî’nin vefatı konusunda kaynaklarda farklı bilgiler mevcuttur. Yâfiî, 310 yılında, İbn Hallikan, Safedî ve İbnü’l-İmâd 311 yılında vefat ettiğini belirtirlerken, bazı kaynaklarda onun 5 Şaban 313 yılında veya 323 yılında Bağdat’ta yada Rey’de vefat ettiğini bildirmektedirler.¹⁵⁰

i) Sinan b. Sâbit (v. 331/942)

Tıp, matematik, astronomi, tarih ve edebiyat alimi olan özellikle de tıp alanında dönemin en önemli simalarından olan Sinan b. Sâbit b. Kurra Suriye’nin kuzeyinde bulunan Harrân şehrinde doğmuştur.¹⁵¹ Doğduğu yere nisbetle el-Harrânî, Sâbi mezhebine nispetle de es-Sâbiî olarak bilinmektedir.¹⁵² Lakabı ise Ebü Saîd’dır.¹⁵³ İlmi bir aileye mensup olan Sinan b. Sâbit, Halife Mu’tazîd zamanında Bağdat’a gelmiştir. Babasının Bağdat’a gelişi ise şöyle olmuştur. Miras olarak kendisine intikal eden servet, Bağdat’ta bir ikameti esnasında, derin felsefe ve riyâziye bilgilerine kendisin vermesine imkân temin etti. Felsefe konularındaki serbest görüşleri onu doğduğu şehrin müşrik halkı ile ihtilaf haline getirdi. Dini muhakeme huzuruna çağırıldı ve felsefî düşüncelerinden dönmek zorunda kaldı, fakat Dârâ yakınındaki Kafartûsâ kasabasına gidip, ikamet ederek, muaheze endişelerinden kurtuldu. Bizans’tan Bağdat’a dönen Muhammed b. Musa b. Şakir’e burada tesadüf etmiştir. Muhammed b. Musa, riyâziyeye olan istidadı ile belâğatini görerek onu Halife Mu’tazîd’a tavsiye etmek üzere, beraberinde Bağdat’a götürmüş ve Halife kendisini saray nucûm mualimleri arasına kabul etmiştir. Sâbit bu zamandan itibaren hayatının en büyük kısmını Bağdat’ta geçirmiş ve bu esnada eski riyâziyecilerin eserlerini tercüme ve şerhetmek, riyâziyye

¹⁴⁸ Kaya, “Râzî, Ebû Bekir”, DİA, XXXIV/484

¹⁴⁹ İbnü’n-Nedîm, el-Fihrist, s. 357-359; İbn Ebî Usaybia, Uyûnu’l-Enbâ fî Tabakâti’l-Etubbâ, s. 421-427; İbn Cülcül, Tabakâti’l-Etubbâ ve’l-Hukemâ, s. 77-78; Kıfî, Cemalüddin Ali b. Yusuf, Tâihu’l-Hukemâ, Beyrut 1903, s. 273-277; Sezgin, GAS, IV/274-294

¹⁵⁰ Yâfiî, Mir’atü’l-Cinân, II/196-197; Safedî, el-Vâfi bi’l-Vefeyât, I/220; İbn Hallikan, Vefeyâtü’l-Ayân, V/159; İbnü’l-İmâd, Şezerâtü’z-Zeheb, I/263; Asem-Hamîdân, Mevsûatü Alemi’l-Ulemî ve’l-Üdebâi’l-Müslimîn, c. 10, s. 23

¹⁵¹ Yâkût el-Hamevî, Mu’cemu’l-Udebâ, XI/263; Hamîdân, Züheyr, el-Mevsûatü’l-Arabiyyetü, XI/159, Dîmeşk 2005

¹⁵² Zeydân, Yusuf, Mevsûatü Alemi’l-Ulemâi ve’l-Udebâi’l-Müslimîn, c. 4, s. 800, Beyrut 2005

¹⁵³ İbnü’n-Nedîm, el-Fihrist, s. 359; İbn Ebî Usaybia, Uyûnu’l-Enbâ fî Tabakâti’l-Etubbâ, s. 300; Kıfî, Tarihu’l-Hukemâ, s. 130

ve hey'ete dair eserler yazmak, felsefe tahsil etmek ve tabiplik ile meşgul olmuştur. 67 yaşındayken 25 Safer 288/18 Şubat 901 tarihinde Bağdat'ta ölmüştür.¹⁵⁴

Sinan b. Sâbit Abbâsî halifelerinden Muktedir, Kâhir ve Râzî'nin hizmetinde bulundu. Özellikle Muktedir döneminde önemli bir konuma sahipti.¹⁵⁵

1 Muharrem 306/14 Haziran 918 yılında Bağdat'ta Dicle Nehri kenarında "Sûk-u Yahya" da Seyyide Şağab adına inşa edilen hastahanelerin açılışını Sinan b. Sâbit yaptı ve buraya başhekim olarak atandı. Bu hastaneye bânisinden dolayı "Bîmâristân es-Seyyide Ümmü'l-Muktedir" adı verildi. Ayrıca bu hastaneye doktorlar hizmetçiler ve kayyumlar atandı. Hastanenin aylık masrafı ise altı yüz dinardı. Aynı yıl içerisinde Sinan b. Sâbit Halife Muktedir'e Bağdat'ta kendi adına bir hastahane yaptırmasını tavsiye etti. Halife bu tavsiye doğrultusunda uygun bir yer aranmasını emretti. Böylece Bağdat'ın dört önemli giriş bölgelerinden biri olan "Bâbü's-Şam" mevkiinde hastahanenin yapılmasını emretti. Bu hastahaneye de "el-Bîmâristânü'l-Muktedir" adı verildi. Bu hastahanenin aylık masrafı ise iki yüz dinardı.¹⁵⁶ Bu iki hastanenin aylık giderlerini dikkate aldığımızda Halife Muktedir'in yaptırdığı hastanenin annesininkinden daha küçük olduğunu söyleyebiliriz.

Halife Muktedir'in yanında önemli bir mevkie sahip olan ve Bağdat'taki doktorların reisi olan Sinan b. Sâbit'in¹⁵⁷ izni olmadan veya onun yaptığı sınavı kazanıp, yeterlilik belgesi alanlar dışında Bağdat'ta hekimlik yapmak imkansızdı. 319/931 yılında Bağdat'ta bulunan doktorlardan birinin halktan bir hastayı yanlış tedavi etmesi sonucunda, hastanın öldüğü haberi, Halife Muktedir'e ulaşınca, Halife, İbrahim b. Muhammed b. Bathâ'ya emir vererek Bağdât ve çevresinde bulunan doktorların görevlerini icra etmelerini yasakladı. Ancak Sinan b. Sâbit'in imtihanını kazanıp, diploma alanlar bunun dışında tutuldular. Hekimlik yamak isteyenler, Sinan b. Sâbit'ten "hekimlik yapabilir" belgesini alanlar mesleklerini icra edebiliyordu. Bağdat'ta yaklaşık olarak sekiz yüz altmış küsur kişinin imtihana tabi tutulması ve daha önce yeterlilik belgesi alanlar ile sarayda görevli doktorların bu sayıya dahil olmaması,¹⁵⁸

¹⁵⁴ Rusko, J. "Sâbit", İA, X/14, Eskişehir 1997

¹⁵⁵ İbn Ebî Usaybia, Uyûnu'l-Enbâ fî Tabakâti'l-Etubbâ, s. 300; Kıftî, Târîhu'l-Hukemâ, s. 130; Zeydân, Mevsûatü Alemi'l-Ulemâi ve'l-Udebâi'l-Müslimîn, c. 4, s. 801

¹⁵⁶ İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, XIII/178; İbn Ebî Usaybia, Uyûnu'l-Enbâ fî Tabakâti'l-Etubbâ, s. 302; Kıftî, Târîhu'l-Hukemâ, s. 133; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/137; Şatşât, li Hüseyin, Mevsûatü Alemi'l-Ulemâi ve'l-Udebâi'l-Arabî'l-Müslimîn, c. 6, s. 325, Beyrut 2005

¹⁵⁷ Kıftî, Târîhu'l-Hukemâ, s. 130

¹⁵⁸ İbn Ebî Usaybia, Uyûnu'l-Enbâ fî Tabakâti'l-Etubbâ, s. 302; Kıftî, Târîhu'l-Hukemâ, s. 130; Ziriklî, A'lâm, III/141

merkezdeki doktorların sayısını ve müslümanların tıp ilmine ne kadar önem verdiklerini gözler önüne sermektedir.

Sinan b. Sâbit'in vezirler ve emirlerin yanında da büyük bir ağırlığı vardı. Hâmid b. el-Abbâs'ın vezirliği döneminde hastalıkların ve vebanın artmasından dolayı ülkenin genelinde alınması gereken tedbirleri görüşmek üzere Halife Muktedir'in emriyle divanların toplandığı günlerde Ali b. İsa b. el-Cerrâh, Sinan b. Sâbit'e mektup yazdı. Sinan b. Sâbit ise Bağdat'ta iki Bîmâristân'ın ve diğerlerinin idaresinden sorumluydu. Ali b. İsa yazdığı mektuba şunları belirtiyordu: "Allah sana uzun ömürler versin! Hapislerde bulunan kişilerin sayılarının çok olması ve yerlerinin küçük olmasından dolayı hastalıklara yakalanmaları muhakkaktır. Onlar menfaatlerine olan şeylere ve hastaların doktorlarla iletişim kurmasına mani oluyorlar. Bu hastaların tedavisi için doktorların her gün onların yanına giderek, onlarla yalnız kalmaları ve beraberlerinde de ilaçlar ve içecekler götürmeleri gerekir. Diğer hapishaneleri de ziyaret etmeleri, hastaları muayene etmeleri, hastalığı teşhis edip, onları iyileştirmek için gerekli olan tıbbi malzemeleri ve hastalar için yan etkisi olmayan yiyecekleri getirmeleri gerekir." Sinan b. Sâbit bu uygulamaya bizzat kendisi de katılarak günlerce bu uygulamanın içerisinde yer almıştır.¹⁵⁹

Ali b. İsa, Sinan b. Sâbit'e bir mektup daha yazarak Sevâd bölgesinde de hastalıkların arttığını, düzenli olarak doktorların buraya gidip hastaları muayene etmelerini, tedavi içinde gerekli olan tıbbi malzemeleri yiyecek ve içecekleri götürmeleri gerektiğini bildirmiş, Sinan b. Sâbit bu uygulamanın içerisinde de yer almıştır.¹⁶⁰

Muktedir'den sonra hilafete gelen Kâhir (o zamana kadar müslüman olmayan) Sinan b. Sâbit'in müslüman olmasını istedi. Sinan b. Sâbit'in bu talebe şiddetle karşı çıkıp, İslam'a girmeyi reddedince Kâhir onu tehdit etti. Bunun üzerine Sinan b. Sâbit kaçmak zorunda kaldı. Daha sonra müslüman oldu. Ancak, Halife'den korkarak Horasan'a gitti.¹⁶¹

Sinan b. Sâbit Râzî'nin hilafeti süresince ona hizmette bulundu. Ancak, Râzî vefat edince Emîru'l-Umera Ebu'l-Hüseyin Beckem et-Türkî, Sinan b. Sâbit'in Vâsıt'a gelip, kendisine hizmette bulunmasını talep etti. Sinan b. Sâbit Beckem et-Türkî'nin teklifini kabul ederek Vâsıt'a gitti. Beckem et-Türkî de kendisine gereken ilgi ve alakayı

¹⁵⁹ İbn Ebî Usaybia, Uyûnu'l-Enbâ fî Tabakâti'l-Etubbâ, s. 301; Kıftî, Târîhu'l-Hukemâ, s. 132

¹⁶⁰ İbn Ebî Usaybia, Uyûnu'l-Enbâ fî Tabakâti'l-Etubbâ, s. 301; Kıftî, Târîhu'l-Hukemâ, s. 132

¹⁶¹ İbn Ebî Usaybia, Uyûnu'l-Enbâ fî Tabakâti'l-Etubbâ, s. 301-302; Kıftî, Târîhu'l-Hukemâ, s. 130

gösterdi. ¹⁶² Daha sonra Bağdat'a dönen Sinan b. Sabit Zilkade 331/942 tarihinde Cuma günü müslüman olarak vefat etti. ¹⁶³

j) Muhammed b. Abdullah el-Cehşiyârî (v. 331/942-43)

Faziletli bir devlet adamı olan Muhammed b. Abdullah el-Cehşiyârî¹⁶⁴ Kûfe halkından olup, babası ile beraber Bağdat'a geldi ve burada yaşamaya başladı.¹⁶⁵ Cehşiyârî nispesiyle meşhur olmasının sebebi, babası Abbâsî halifelerinden Mu'temid (Ahmed b. el-Mutevekkil) (256-279)¹⁶⁶ kardeşi el-Muvaffak Billâh'ın (Talha b. el-Mütevekkil Alallah) (d. 229- v. 278)¹⁶⁷ hacibi Ebû'l-Hasan Ali b. Cehşiyârî'nin yakın arkadaşı olmasından dolayıdır.¹⁶⁸

Cehşiyârî'nin babası Abbâsî halifesi Muktedir'in veziri Ali b. İsa'nın hâcibliğini yaptı. Muhammed b. Abdûs, Halife Muktedir döneminde Abbâsî Devleti'nin siyasî alanda en çalkantılı bir zamanında yaşadı.¹⁶⁹ Cehşiyârî, babasının vefatından sonra onun yerine Ali b. İsa'nın hâcibliğini,¹⁷⁰ daha sonra Vezir Hâmid b. el-Abbâs'ın hacibliğini yaptı. O, 317/929 yılında Irak hacılarına hac emirliği yaptı.¹⁷¹ Aynı yıl içerisinde Halife Muktedir darbe sonucunda tahtan indirildi ve yerine Kâhir hilafete getirildi. Ancak iki gün sonra Muktedir tekrar hilafete getirildi.¹⁷² Cehşiyârî, Ali b. Mukle'nin taraftarları arasına katıldı ve onun vezirlik makamına gelmesi için çalıştı. Ancak Ali b. Mukle tutuklanınca o da saklanmak zorunda kaldı. Abbâsî Devleti'nin önemli devlet adamları tutuklandıktan sonra vezirlerin ve İbn Râik ve Beckem gibi emirulümaraların mallarına el konulurdu. Bunun neticesinde ise Ali b. Mukle'nin seksen bin dinarına el konulmuştur.¹⁷³ Cehşiyârî 331 yılında ölmüştür.¹⁷⁴ Cehşiyârî'nin en önemli eseri ise, Kitâbü'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb'tır.¹⁷⁵

¹⁶² İbn Ebî Usaybia, Uyûnu'l-Enbâ fî Tabakâti'l-Etubbâ, s. 302-304; Kıftî, Târîhu'l-Hukemâ, s. 131-132

¹⁶³ İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist, s. 421; İbn Ebî Usaybia, Uyûnu'l-Enbâ fî Tabakâti'l-Etubbâ, s. 301; Kıftî, Târîhu'l-Hukemâ, s. 130

¹⁶⁴ İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist, s. 184; Safedî, el-Vâfi bi'l-Vefeyât, I/280

¹⁶⁵ Leylâ es-Sabbâğ, "el-Cehşiyârî", el-Mevsûatü'l-Arabiyye, VII/756, Dimeşk 2003

¹⁶⁶ İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/26-70

¹⁶⁷ İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/67-68

¹⁶⁸ Safedî, el-Vâfi bi'l-Vefeyât, I/280; Leylâ es-Sabbâğ, "el-Cehşiyârî", el-Mevsûatü'l-Arabiyye, VII/756

¹⁶⁹ Leylâ es-Sabbâğ, "el-Cehşiyârî", el-Mevsûatü'l-Arabiyye, VII/756

¹⁷⁰ Safedî, el-Vâfi bi'l-Vefeyât, I/280

¹⁷¹ Leylâ es-Sabbâğ, "el-Cehşiyârî", el-Mevsûatü'l-Arabiyye, VII/756

¹⁷² İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/169-170

¹⁷³ Leyla es-Sabbâğ, "el-Cehşiyârî", el-Mevsûatü'l-Arabiyye, VII/756

¹⁷⁴ Safedî, el-Vâfi bi'l-Vefeyât, I/280

¹⁷⁵ İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist, s. 184; Safedî, el-Vâfi bi'l-Vefeyât, I/280; Leylâ es-Sabbâğ, "el-Cehşiyârî", el-Mevsûatü'l-Arabiyye, VII/756; Fayda, "Cehşiyârî", DİA, VII/237

k) Ebû Bekir Muhammed b. Yahya es-Sûlî (v. 334/945)

Sûlî'nin, Cürcan Türk Emiri ve yöneticisi Sûl-Tekîn'in soyundan geldiğine işaretle tam adı Ebû Bekir Muhammed b. Yahya b. Abdullah b. el-Abbas b. Muhammed b. Sûl veya Sûl-Tekîn'dir.¹⁷⁶ Künyesi Ebû Bekir olan Muhammed daha çok "es-Sûlî" lakabıyla bilinmektedir. Bağdat'a yerleşmesinden sonra es-Sûlî, el-Bağdâdî ismiyle bilindiği gibi asrında satranç oyunundaki üstünlüğü nedeniyle es-Şatrancî lakabını almış, bu bakımdan bazı eserlerde es-Sûlî eş-Satrancî şeklinde kaydedilir.¹⁷⁷

Sûlî'nin kaynaklarda doğum tarihi verilmemekle beraber hayatı ile ilgili olarak elde edilen bazı bilgiler onun 255/873 yıllarında doğmuş olabileceği kanaatini vermektedir. Çünkü Sûlî'nin, devrin en ünlü edip, dilci, nahivci ve hadisçilerden Ebû'l-Abbas Sa'leb (v. 291/904), Ebû'l-Abbas el-Müberred (v. 285/897), Ebû Davud es-Sicistânî (v. 275/888)'nin meclislerinde bulunduğunu görmekteyiz. Bu alimlerin ölüm tarihlerini göz önüne alırsak Ebû Bekir es-Sûlî'nin bunların ilmi toplantılarına katılabilmesi için en az on beş, yirmi yaş gibi edebi konuşma ve tartışmalardan zevk alabilecek bir yaşta olması düşünülebilir. Bu arada İbrahim b. es-Sûlî'nin Divanını istinsah eden Mustafâ b. Ahmed et-Terzî, Divan'ın giriş kısmında verdiği kısa bilgide, İbrahim'in 243/857 yılının Ramazan ayında öldüğünü, aynı tarihte de Ebû Bekir es-Sûlî'nin doğduğunu zikreder. Ancak bütün kaynaklar İbrahim'in Ramazan değil aynı yılın Şaban ayında öldüğünü belirtirler. Müstensihin yapmış olduğu bu yanlışlık onun Ebû Bekir'in doğum tarihi için verdiği 243/857 yılında da yapmış olabileceğini göstermektedir. Âyânu's-Şîa'nın sahibi el-Âmilî ise, Sûlî'nin 255/868 yıllarında doğduğunu zikreder. Ömer Ferruh, Sûlî'nin 260/874'lerde gençlik yıllarını yaşadığını ve yukarıda zikrettiğimiz alimlerin edebi toplantılarına katıldığını kaydeder. Ayrıca, Sûlî bizzat kendisi Ahbârü'l-Buhturî adlı eserinde, Buhturî ile Müberred'in meclislerinde bir araya geldiklerini zikreder. Öte yandan 1957 yılında Moskova'da düzenlenen şarkiyatçılar kongresinde Sûlî'nin Kitabü'l-Evrâk fî Ahbârî'l-Abbâs ve Eşârihim eserinin Leningrad yazması hakkında sunulan bir bildiride ise Ebû Bekir es-Sûlî'nin 260/873-4 yıllarında doğmuş olabileceği görüşü ifade edilmektedir. Yukarıdaki kayıtlar muvacehesinde Sûlî'nin 250'li yılların

¹⁷⁶ İbnü'n-Nedîm, el-Fifrist, s. 167; Hatîb el-Bağdâdî, Târîhu Bağdâd, III/427; İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, VI/359; Safedî, el-Vâfî bi'l-Vefeyât, V/190-191; Yâkût el-Hamevî, Mu'cemu'l-Udebâ, XIX/109-111; İbn Hallikân, Vefeyâtü'l-Âyân, IV/361-365; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/232; İbn Takriberdî, en-Nücümü'z-Zâhira, III/296; İbnü'l-İmâd, Şezerâtü'z-zeheb, IV/339

¹⁷⁷ Yâkût el-Hamevî, Mu'cemu'l-Udebâ, XIX/110; Savran, Ahmed, Abbâsî Edebiyatında Sûliler ve Ebû Bekir es-Sûlî, Erzurum 1986, s. 81; Ateş, A., İA, XI/22, Eskişehir 1997

ortalarında doğduğu 270/883, 275/888 yıllarında ise 15-20 yaşlarında Bağdat'ta gençlik yıllarını yaşadığı daha çok kesinlik arz etmektedir.¹⁷⁸

Sûlî'nin ilmi bir çevrede doğduğundan küçük yaşlardan ilim teshil etmeye başlamış, dönemin önemli ilim adamlarından dersler almış ve devrinin önde gelen alimlerinden biri olduğu gibi, pek çok alimin yetişmesinde de önemli bir etkiye sahip olmuştur.¹⁷⁹

Hatîb el-Bağdâdî, Sûlî hakkında şunları rivayet etmektedir: “O, Arap dili ve edebiyatının önde gelen alimlerinden biridir. Sultanların tarihi, halifelerin olayları, şerefli kimselerin üstünlükleri ve şairlerin derecelerini iyi biliyordu. Ayrıca çok geniş bir bilgisi vardı, şiir ve dili çok güzel bir şekilde ezberlemişti. Kitapları bir tertip ve düzene sokma ve eşyaları yerli yerine koyma üstünlüğü vardı. Abbâsî Halifeleri'nin birçoğunun nedimi idi. Onların hayatını, tarihlerini yazmış ve şiirlerini toplamıştır. Kendinden önce gelmiş geçmiş bütün şairler, edipler, kâtipler ve inşâ yazarlarının eserlerini yazmış ve şiirlerini bir divan haline getirmiştir. Bununla beraber onun itikadı sağlam, gittiği yol güzel ve sözü makbul bir kişiydi. Onun ecdadı yüksek makam ve mevki sahibiydiler. Zira büyük dedesi Sûl ve ailesi Cürcân hükümdarıydılar. Onun çocukları devletin önemli kademelerinde bulunmuş memurlar olup, sultanların hizmetlerinde bulunmuştur.”¹⁸⁰

Ebû Bekir es-Sûlî'nin saraya girişi Müktefî döneminde olmuştur. Kaynaklar da ise bu olay şöyle anlatılmaktadır: Satrançta önemli bir yere sahip olan Ebû Bekir es-Sûlî'nin bu oyundaki üstün yeteneği ve mahareti saraya kadar ulaşmış ve Halife ile yakından tanışmasına vesile olmuştur. Halife Müktefî yakinen tanıdığı ve satrancı en iyi bilen olduğunu idda eden Muhammed b. Ahmed el-Mâverdî ile Sûlî arasında sarayda bir satranç yarışması düzenledi. Hatta Müktefî oyun süresince Mâverdî'yi desteklemesine rağmen Sûlî'nin gösterdiği başarı karşısında takdirlerini gizleyememiş ve Mâverdî'ye adının anlamını kastederek: “Senin gül suyun sidik oldu.” diyerek kinayede bulunmuş ve bundan sonra Halife Müktefî, Sûlî'ye meclislerinde yer vermiştir.¹⁸¹ Ebû Bekir es-Sûlî satranç mahareti ve hüneri darb-ı mesel haline gelmiş ve herhangi bir kimse güzel satranç oynadığı zaman: “Filan, Sûlî gibi satranç oynuyor.” deyimi de yaygınlaşmıştı. Kaynakların ifadelerine göre bazıları onu, güzel oyunu, üstün

¹⁷⁸ Savran, Abbâsî Edebiyatında Sûlîler ve Ebû Bekie es-Sûlî, s. 81-82

¹⁷⁹ Hatîb el-Bağdâdî, Târîhu Bağdâd, III/427; V/204-214; Yâkût el-Hamevî, Mu'cemu'l-Udebâ, V/102; İbn Hallikân, Vefeyâtü'l-Âyân, I/102-104

¹⁸⁰ Hatîb el-Bağdâdî, Târîhu Bağdâd, III/427

¹⁸¹ İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist, s. 167; Mes'ûdî, Murûcû'z-Zeheb, IV/324; Yâkût el-Hamevî, Mu'cemu'l-Udebâ, XIX/110; İbn Hallikân, Vefeyâtü'l-Âyân, IV/359-360

yeteneği ve şöhretinden dolayı yanlışlıkla satrancın mucidi sanmışlardır.¹⁸² Sûlî satranç bilgisi o kadar fazla olmalı ki konu hakkında Kitabü's-Şatranc adlı bir kitap yazmıştır.¹⁸³

Saray Çevresinde Arap edebiyatındaki üstün yeteneği ve geniş bilgisi ile tanınan Sûlî, Halife Muktedir tarafından oğulları Râzî ve Harun'un eğitim ve öğretim işleriyle görevlendirilmiştir. Sûlî, bu olayı eserinde şöyle anlatmaktadır:

“er-Râzî ve Hârûn'a hizmet etmem ve bunun haftada ikişer gün olarak düzenlemesi Nasru'l-Hâcib'e emredildiğinde o, bu görevi yerine getirdi ve ben onların yanına girdim. Her ikisinin de akıllı, zeki ve yetenekli olduklarını, ancak ilimden boş olduklarını müşahade ettim. Bu hususta benden önce onların eğitim ve öğretim işleriyle görevli olan İbn Ğâlib'i kınadım. Râzî, Hârûn'dan daha zeki ve edebi kültürü daha fazla idi. Her ikisine ilmi sevdirdim. Onlar için fıkıh, şiir, dil ve tarih kitapları satın aldım, bu alanda yarış ettiler ve her biri bu kitaplardan birer kütüphane yaptılar ve böylece onlarda tarih ve şiir okuma merakı uyandı. Ancak onlar için hadis öğreniminin birinci derecede olduğunu, öğrenmeye onunla başlamalarını söyledim. Kendilerine devrin en büyük hadis alimi Ebû'l-Kâsım'ı¹⁸⁴ getirdim. Onun sürekli gelmesini sağladım. Verdiği dersler esnasında ben, onlar için hadisleri ayrıca, Ali b. el-Câdî, İbn Âişe ve İbn Nasr et-Tumâr gibi şeyhlerin adlarını yazdım. Verdiği dersler için Ebû'l-Kâsım'a belli bir para ödememiz gerekiyordu. Bu durumu çocukların annelerine söyleyince anneleri: “Yemin ederim ki bu hadisçiye verecek ne paramız, ne de onun gelmesine ihtiyacımız var.” dedi. Ben de bu durumu Nasru'l-Hâcib'e bildirince o da: “İstediğin her şeyi malımdan al.” dedi. Hadisçinin iki aylık ücreti dört yüz dinar tuttu. Başta Asmaî'nin Halku'l-İnsan olmak üzere dil kitapları okudular. Bunu işiten hizmetçiler Muktedir'e ve annelerine: “Sûlî onlara erkeklik ve dişilik isimleri öğretiyor.” dediler. Bunun üzerine Halife Muktedir, Nasru'l-Hâcib'i çağırdı. Durumu ona bildirdi. O da beni çağırarak bunun sebebini sordu, ben de anlattım. Okuduğum kitapları getirmemi istedi. Kitapları kendisine getirince, bu kitapların fakih ve kadınlara ait olduğunu belirttim. Nasru'l-Hâcib kitapları Halife'ye götürdü ve böylece asılsız söylentiler ortadan kalktı.¹⁸⁵

¹⁸² Yâkût el-Hamevî, Mu'cemu'l-Udebâ, XIX/110; İbn Hallikân, Vefeyâtü'l-Âyân, IV/357; Yâfîî, Mir'âtü'l-Cin^n, II/319

¹⁸³ Sezgin, Fuad, GAS, I/331

¹⁸⁴ Aslı Bağdatlı olan bu şahıs, Abdullah b. Muhammed b. Abdülaziz b. el-Merzubân b. Sâbûr b. Şâhinşâh el-Bugavî, künyesi Ebû'l-Kâsım'dır. 214/829 yılında doğup, 317/929 yılında vefat etmiştir. Zehebî, Tezkiratü'l-Huffâz, II/737-740

¹⁸⁵ Sûlî, Ahbâru'r-Râzî Billah, s. 25-26

Bundan sonra Sûlî, saray çevresine yayılan bu dedikoduları tamamıyla ortadan kaldırmak amacıyla Râzî'yi şiir, dil, tarih ve hadis alanlarında iyi bir şekilde yetiştirdiğini göstermek için meşhur hadis alimlerinden olan İbn Cevâlikî, halktan ileri gelen Hüseyin el-Mahâmilî ve Ebû Bekir el-Harakî gibi kişilerin katıldığı bir toplantı düzenleyerek Râzî'ye: “Yarın toplantıda bulun, İbnü'l-Cevâlikî'yi iyi karşıla, onun ilmi konuşmalarında açıl, çünkü senin vasfını, değerini bilmesini ve herkesin seni işitmesini istiyorum.” nasihatinde bulunarak Râzî'yi toplantıya sokmuş, kendisi de herhangi bir şüpheyi yer vermemek için toplantının sonunda gelmiş ve bazılarının: “Bu evin genç ve yaşlısında bu gençteki bilgiye sahip olan birini görmedim. Çünkü şiir söylüyor, hem hadis, tarih rivayet ediyor, hem de irab yapıyor.” dediklerini işitmiştir.” Bu arada da Sûlî mecliste bulunanların Râzî'nin çeşitli konularda yetiştirilmesini takdir ettiklerini, hatta içlerinden bazılarının: “Bütün bunları sen mi öğrettin?” şeklinde kendisine iltifatta bulunduklarını belirtmektedir.¹⁸⁶

Sûlî'nin verdiği eğitimden başta anne olmak üzere saray çevresinden bazı kişiler memnun değildi. Hatta bir keresinde anne, gelen elçiye: “Biz çocuklarımızın edip ve alim olmalarını istemiyoruz. İşte babaları alim olmadığı halde biz her şeyi onda buluyoruz.” diye cevap vermişti. Bunu işiten Sûlî: “Bir kavmin niyeti böyle olursa, nasıl kurtulabiliriz.” Daha sonra Sûlî'nin, Nasru'l-Hâcib'e: “Bundan sonra onların eğitim-öğretim işleriyle uğraşmayacağım.” deyince Nasru'l-Hâcib: “Bu hususta şansın yok, sürekli olarak değil de seyrek olarak git.”¹⁸⁷

Büyük bir Türk alimi olan Ebû Bekir es-Sûlî, Bağdat ve hilafet çevrelerinde bir eşi ve benzeri olmayan muazzam bir kaynak eserler kütüphanesi kurmuş ve bunları ilmin ve ilim ehlinin hizmetine sunmuştur. Sûlî bu arada kalemini eline almış başta Arap dili, şiir ve edebiyatı olmak üzere devrin sosyal, tarih ve diğer kültürel konularında öylesine kıymetli eserler vermiştir ki, bu onu kendi devrinde ve o çevrelerde Türk'ün akli daha ve medeni karakterini yansıtan bir abide şahsiyet haline getirmiştir.¹⁸⁸

Fakat bu Türk ilim adamının; ilim ve kültür hayatına yön veren, ona büyük ölçüde etki eden bir husus daha vardır. O da Sûlî'nin aşırı boyutlara varan kitap okuma alışkanlığı ve kitap edinme hırsıdır. Bu alışkanlığın tabi bir neticesi olarak o, kitaba çok önem vermiş, dil, edebiyat, tarih, felsefe, hulasa akli ve nakli ilimlerde elde mevcut ne

¹⁸⁶ Sûlî, Ahbâru'r-Râzî Billah, s. 26

¹⁸⁷ Sûlî, Ahbâru'r-Râzî Billah, s. 26

¹⁸⁸ Kitapçı, Zekeriya, Hilafet Ülkelerinde Türkler'in Arap Dili ve Edebiyatına Katkıları, Konya 2004, s. 135

kadar kitap varsa toplamaya çalışmış, bu yolda büyük paralar sarf etmiş ve en sonunda konağında o devrin eşi ve benzeri az bulunan bir kütüphane kurmuştur. O, bunları kendi ilmi anlayışına göre, çok güzel bir şekilde tertip etmiş, düzene sokmuş ve ilim ehlinin hizmetine sunmuştur.¹⁸⁹ Bu durumu Hatîb el-Bağdâdî, dönemin hadis alimlerinden olan Ebu Bekir b. Şâzân'dan şu bilgileri rivayet etmektedir. “Sûlî'nin kitaplarla dolu ve kitapların raflara konulmuş olduğu büyük bir evi vardı. Kitapların ciltlerinin renkleri ayrı ayrıydı. Bir odadaki ve raflardaki kitapların ciltleri kırmızı, bir başka odadaki kitaplar yeşil ve diğer odadaki kitaplar sarı ve diğerleri de bunların dışındaki renklerdeydi. Ayrıca Sûlî, bu kitapların tamamının hafızasında olduğunu söylüyordu.”¹⁹⁰

Ebû Bekir es-Sûlî, Kâhir Billâh'ın hilafetten indirilmesinden sonra 6 Cemâ ziyelevvel 322/24 Nisan 934 tarihinde Çarşamba günü Muktedir'in oğlu Ebu'l-Abbas Ahmed halifelik makamına gelişinde¹⁹¹ hazır bulunmuş ve kendisinden yeni halife için lakap listesi istenmiş, bunun üzerine Sûlî, başta ‘el-Murtazî Billah’ olmak üzere otuz lakabı ihtiva eden, ayrıca “el-Murtazâ” kafiyyede on dört beyitlik bir şiirinin de bulunduğu bir listeyi hilafet sözcüsüne sunmuştur. Ancak sözcünün bunun daha önce kullanıldığını bildirmesi üzerine “er-Râzî Billâh” lakabını seçmiş ve halk da halifeye bu lakapla biatta bulunmuştur. Râzî'nin hilafete gelmesiyle verilen bağıştan Sûlî'ye on bin dirhem düşmüş, ancak ödemeyi yapacak görevli Sûlî'ye: “Emîru'l-Muminîn sana on bin dirhem ödememi emretti. Ancak, yanımda o kadar dirhem yok, bu konuda bana ısrar etme, birkaç defada ödememe izin ver.” şeklindeki ricasını Sûlî kabul ederek görevlinin yanında bulunan üç bin dirhemi almış, geri kalanı ise iki ay sonra alabilmiştir.¹⁹²

Sarayda en güzel günlerini Râzî'nin hilafete gelmesinden sonra geçiren Sûlî, Râzî'nin 15 Rebiulevvel 329/18 Aralık 940 tarihinde 32 yaşında vefatı¹⁹³ ve el-Müttakî Lillah'ın 20 Rebîulevvel 329/23 Aralık 940 tarihinde Çarşamba günü hilafet makamına gelmesiyle,¹⁹⁴ sarayda yaşadığı mutan ve şaşalı dönemin son bulmuştur. Çünkü yeni halife bir önceki halifenin aksine eğlence meclislerini devam ettirmemiştir. Bu durumu Sûlî eleştirerek şöyle demektedir: “Toplantı istemiyorum, sadece Mushaf okuma meclisi istiyorum.” diyen bir halife asla iştirilmedi. Gerçekten o, halife amcalarının ve atalarının

¹⁸⁹ Kitapçı, Hilafet Ülkelerinde Türkler'in Arap Dili ve Edebiyatına Katkıları, s. 135-136

¹⁹⁰ Hatîb el-Bağdâdî, Târîhu Bağdât, III/431; Kürd Ali, Muhammed, Kunûzü'l-Ecdâd, Mecelletü'l-Mecmâi'l-İlmiyyi'l-Arabî, c.22, s. 7, s.s. 4, Dimeşk 1947

¹⁹¹ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/282

¹⁹² Sûlî, Ahbâru'r-Râzî Billah, s. 5

¹⁹³ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/366; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/208

¹⁹⁴ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/366; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/208

dışında, Mushaf meclisinin kendisine tahsis edildiğini mi zannetti? O, onların arasında bir tane idi veya bu görüş onlar tarafından karanlıktı da o mu aydınlattı?”¹⁹⁵

Sarayda kalmak istemeyen Sûlî, halifeden izin alarak Bağdat’tan ayrılıp, Vâsıt’a gitmiştir. Ancak burada fazla barınamayan Sûlî aynı yıl içerisinde (329/940) Vâsıt’tan ayrılarak Bağdat’a döndü.¹⁹⁶

Sûlî Bağdat’a gelmiş ve buradaki siyasi istikrarsızlık ve kaostan dolayı bir hayli rahatsız olmuştu. Bunların birinde İbn Yinal’ın evine saldıran Deylemler evin damından bitişikte bulunan Sûlî’nin evine girerek, evi yağmalamışlardır. Bu sırada evinde hadisçilerle toplantı halinde bulunan Sûlî ve arkadaşları asilerle konuşarak böyle yapmamalarını söylemişlerse de onları dinlemeyen asiler evde bulunan yiyecek, giyecek, para ve değerli eşya adına ne varsa hepsini almışlardır.¹⁹⁷ Bu yağmadan bir yıl sonra 330/941 tarihinde İbn Râik ile Ebû Abdullah el-Berîdî arasındaki vezaret mücadelesinde Sûlî, Berîdî’nin tarafında olmuştur. Bağdât’taki siyasî istikrarsızlıktan çok rahatsız olan ve endişe duyan Sûlî Bağdât’a on fersah uzaklıkta bulunan Ukbarâ’da bulunan Seyfu’d-Devle’nin yanına gitmiştir. Berîdîlere karşı ayaklanan bir grup, Bağdât’ta yağma hareketine başlamış, Berîdîlere taraf olduğu gerekçesiyle de Sûlî’nin evini ve bütün mal varlığını yağmalamışlardır. Ukbarâ’dan dönen Sûlî olup bitenleri görmüş ve durumu Seyfu’d-Devle’ye bildirmesi üzerine asiler yakalanmış, elleri kesilmek üzereyken Sûlî, o günkü durumu çok iyi anlatan şunları belirterek ellerinin kesilmesini istememiştir. “Geçmişte olanlar geri gelmez. Zamanımızda herkes çeşitli renkler içinde bulunuyor ve her ay devletler ortaya çıkıyor.”¹⁹⁸

Ali b. Ebî Talib soyuna olan sevgisini açığa vurması ve onun hakkında bazı rivayetlerden dolayı karşı tarafın takibine uğrayan Sûlî Bağdât’tan ayrılarak Basra’ya gelmiş ve ömrünün sonuna kadar korku içinde ve gizlenerek yaşamak zorunda kalmıştır. Sûlî 335/946 veya 336/947 tarihinde Basra’da ölmüştür.¹⁹⁹

Sûlî’nin, Kitabü’l-Evrâk fi Ahbâri Âli Abbâs ve Eş’ârihim, Ahbâru’l-Muktedir Billâh el-Abbâsî- Tarihu’d-Devleti’l-Abbâsiyyeti min sene 295 ila sene 315 hicriyye ve

¹⁹⁵ Sûlî, Ahbâru’r-Râzî Billah, s. 193

¹⁹⁶ Sûlî, Ahbâru’r-Râzî Billah, s. 194-195

¹⁹⁷ Sûlî, Ahbâru’r-Râzî Billah, s. 210-211

¹⁹⁸ Sûlî, Ahbâru’r-Râzî Billah, s. 217-218

¹⁹⁹ İbnü’n-Nedîm, el-Fihrist, s. 167; Hatûb el-Bağdâdî, Târîhu Bağdât, III/432; İbnü’l-Esîr, el-Kâmil, VIII/468; Yâkût el-Hamevî, Mu’cemu’l-Udebâ, XIX/109; İbn Hallikân, Vefeyâtü’l-Âyân, IV/361; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/232; Kürd Ali, Kunûzü’l-Ecdâd, Mecelletü’l-Mecmâi’l-İlmiyyi’l-Arabî, c.22, s. 7, s.s. 5; Ateş, “Sûlî”, İA, XI/22

Ahbâru'r-Râzî Billâh ve'l-Müttakî Billâh- Tarihu'd-Devleti'l-Abbasiyye min sene 322 ila sene 333 hicriyye adlı eserlerinin yanında pek çok eseri bulunmaktadır.²⁰⁰

1) Kudâme b. Ca'fer (v. 337/948)

Tam ismi Ebû'l-Ferec²⁰¹ Kudâme b. Ca'fer b. Kudâme b. Ziyâd el-Kâtîp el-Bağdâdî.²⁰² Babası ise Ebû'l-Kâsım Ca'fer b. Kudâme b. Ziyâd'dir.²⁰³ Babasının ilmi yapısı hakkında çeşitli görüşler bulunmaktadır. İbnu'n-Nedim: "Onu tefekkür ve ilim sahibi olmayan biri." olarak nitelerken,²⁰⁴ Hatîb el-Bağdâdî: "Katiplerin ve alimlerin reislerinden biri, edebiyat ilmine vakıf, iyi bir bilgin olduğunu ve dönemin önemli bilginlerinden olan Ebû'l-Ayna ed-Darîr, Hammâd b. İshâk el-Mevsilî, Muhammed b. Malik el-Huzâî ve diğer alimlerden dersler aldığını ve kitabet ve diğer sahalarda pek çok eserinin bulunduğunu" rivayet ederken,²⁰⁵ Ebû'l-Ferec el-İsfahânî de Kitabü'l-Eğânî adlı eserinde Ca'fer b. Kudâme'den pek çok rivayette bulunmaktadır.²⁰⁶

Mütevekkil'in hilafete gelmesinde Türkler'in önemli bir rolü olmuş ve bunu iyi kullanan türk komutanlar Halife'nin üzerinde önemli bir etkiye sahiptiler. Bu komutanların başında ordu başkomutanı, bazı yerlerin valisi ve Halife'nin hâcibi konumunda olan İnâk geliyordu.²⁰⁷ İnâk'ın yaptığı uygulamalar halifeyi rahatsız ediyordu. 234/848 yılında İnâk halife'den hacca gitmek için izin istedi. Mütevekkil gerekli izni İnâk'a verdi ve kedisine hil'at giydirerek 18 Zilkade 234/13 Haziran 848 tarihinde Cumartesi günü uğurladı. İnâk'ın Başkentte olmayışını fırsat bilen ve onun gölgesinden kurtulmak isteyen Halife, onu ortadan kaldırmak için harekete geçti. Bu amaçla İnâk hacda iken İshâk b. İbrahim'e mektup yazan Mütevekkil, İnâk'ın Sâmerîya'da dönmesine mani olmasını ve hatta bir fırsatını bulup Bağdat'ta öldürmesini emretti. Halife'nin bu emrini yerine getirmek için hazırlanan İshâk b. İbrahim, Bağdat yakınlarında İnâk'ı karşıladı ve daha önce hazırladığı köşküne onu götürdü.²⁰⁸ Bir

²⁰⁰ İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist, s. 168; Safedî, el-Vâfî bi'l-Vefeyât, V/190, Yâkût el-Hamevî, Mu'cemu'l-Udebâ, XIX/111; Günaltay, İslâm Tarihinin Kaynakları, s. 67; Savran, Abbâsî Edebiyatında Sûliler ve Ebû Bekie es-Sûlî, s. 120-121

²⁰¹ İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, VI/280; Safedî, el-Vâfî bi'l-Vefeyât, VII/14; Yâkût el-Hamevî, Mu'cemu'l-Udebâ, XVII/12

²⁰² İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist, s. 188; İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, VI/280

²⁰³ İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist, s. 188

²⁰⁴ İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist, s. 188

²⁰⁵ Hatîb el-Bağdâdî, Târîhu Bağdâd, VII/205

²⁰⁶ İsfahânî, Kitâbü'l-Eğânî, I/54, 92, 252, 253; II/44; III/278; IV/121, 124; V/113, 190, 250, 253, 257, 281, 296, 302, 328, 332, 339, 402, 423, 430, 436, 437, 446; VI/11, 92; VII/164, 173, 180, 183, 216 vd.

²⁰⁷ Taberî, Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülûk, V/300

²⁰⁸ Taberî, Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülûk, V/302-303; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VII/46

fırsatını bulup onu Cemâziyelâhîr²⁰⁹ 235/Aralık-Ocak 849 tarihinde öldürdü. Bu olaylar sırasında İnâk'ın iki oğlu Mansûr ve Muzaffer onun katipleri olan Süleyman b. Vehb ve Kudâme b. Ziyâd en-Nasrânî de tutuklananlar arsındaydı. Onların hepsi hapse atıldılar.²¹⁰ İnâk'ın oğlu Muzaffer üç ay hapiste kaldıktan sonra öldü, diğer oğlu ise hayatta kaldı.²¹¹ Süleyman b. Vehb ve Kudâme b. Ziyâd'a dayak atıldı ve bu esnada da Kudâme b. Ziyad müslüman oldu.²¹²

Hristiyan asıllı olup, muhtemelen Bağdat'ta doğdu. İbn Kuteybe'nin talebesi olduğu kabul edilirse 260/874 yılı civarında doğduğu söylenebilir.²¹³ İbnü'n-Nedim el-Fihrist adlı kitabında Kudâme b. Ca'fer'den bahsederken şu bilgileri vermektedir: “Belağat, fesahat, felsefe, fazilet ve mantıkçılardan biri olan Kudâme b. Ca'fer, hristiyan iken Müktefî döneminde de müslüman oldu.”²¹⁴ Diğer kaynaklara baktığımızda Kudâme b. Ca'fer'in ve babası Ca'fer b. Kudâme'nin hristiyan iken İslamiyet'i tercih ettiği bilgisine rastlayamıyoruz.²¹⁵ Ancak kaynaklarımızda dedesi Kudâme b. Ziyâd'ın hristiyan iken müslümanlığı seçtiği belirtilmektedir.

İbn Kuteybe, Müberred'den mantık dersleri alan, Sa'leb'in ilim halkasına katılan Kudâme b. Ca'fer kitabet, hesap (matematik), mantık, belağat ve nakdüş-şiir konusunda belli bir üne kavuştu.²¹⁶

Kudâme b. Ca'fer 297/910 yılına kadar Bağdat'taki Dîvânü'l-Kebîr'in bazı dairelerinde memuriyetlerde bulunduktan sonra İbnü'l-Furât'ın vezirliği döneminde Dîvânü'l-Meşrîk'a bağlı Dîvânü'z-Zımâm'da katiplik görevi aldı.²¹⁷ Buradaki başarılı hizmetleri neticesinde devlet gelirlerinde artış sağlandı. Kitabu'l-Harâc'ındaki eşine pek rastlanmayan teknik ayrıntılar ve dokümanter bilgiler, çeşitli devlet dairelerinde uzun yıllar süren hizmetleri sırasında edindiği idari-mesleki tecrübelerin bir yansımasıdır.²¹⁸ Kudâme b. Ca'fer, bu eşsiz eserini 320/932 yılında Ali b. İsa'ya sunmuştur.²¹⁹

Eserlerinin muhtevasından Kudâme'nin tarih, coğrafya, edebiyat, matematik, mantık, felsefe ve fıkıh sahalarından belli bir birikim kazandığı, Grek, Fars ve Hint kültürlerini etkilerinde kalacak kadar tanıdığı anlaşılmaktadır. Özellikle edebiyatçılık ve

²⁰⁹ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VII/47

²¹⁰ Taberî, Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülûk, V/302

²¹¹ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VII/47

²¹² Taberî, Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülûk, V/302

²¹³ Kallek, Cengiz, “Kudâme b. Ca'fer” DİA, XXVI/311, Ankara 2002

²¹⁴ İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist, s. 188; Brockelmann, “Kudâme”, İA, VI/951, Eskişehir 1997

²¹⁵ Hatib el-Bağdâdî, Târîhu Bağdât, VII/205; Yâkût el-Hamevî, Mu'cemu'l-Udebâ, VII/178-179

²¹⁶ İsâf, Muhammed Hüseyin, “Kudâme b. Ca'fer”, Kütübü't-Türâs, c. 57, s. 140, Riyad 1982

²¹⁷ Yâkût el-Hamevî, Mu'cemu'l-Udebâ, VII/178-179; Safedî, el-Vâfî bi'l-Vefeyât, XXIV/205-206

²¹⁸ Kallek, “Kudâme b. Ca'fer” D.İ.A., XXVI/311

²¹⁹ İsâf, “Kudâme b. Ca'fer”, Kütübü't-Türâs, c. 57, s. 141

kamu yönetimi uzmanlığı yönleriyle dikkat çeker. Felsefede Aristo'nun es-Semâut-Tabîî adlı eserinin birinci makalesini kısmen şerh edecek kadar derinliğe ulaşmış olmalıdır. Arap edebiyatında şiir ve şiir tenkidi alanlarında ilmi çalışmaların yoğunlaştığı bir dönemde yetişmiş ve muhtemelen Sa'leb, Müberred ve İbn Kuteybe'den feyiz almıştır. Ayrıca hattatlığı ile ünlü Abbâsî veziri İbn Mukle'den hat sanatını öğrendiği ileri sürülmekte ve buna göre er-Risâle fî Ebî Ali b. Mukle adlı eserini hocasını övmek için yazmış olduğu düşünülmektedir.²²⁰

Kudâme b. Ca'fer'in vefat tarihi konusunda üç farklı rivayet bulunmaktadır. Kâtip Çelebi keşfu'z-Zunûn adlı eserinde Kudâme'nin 310/922 tarihinde,²²¹ Safedî el-Vâfi bi'l-Vefeyât adlı eserinde 328/939 tarihinde²²² ve İbn Kesîr el-Bidâye ve'n-Nihâye adlı esersinde ise 337/948 tarihinde vefat ettiğini belirtmektedir.²²³ Ancak, Kudâme b. Ca'fer'in 320/932 yılında Ali b. İsa'ya Kitabu'l-Harâc adlı kitabını sunması,²²⁴ yine 320/932 yılında Vezir el-Fazl b. Ca'fer b. el-Furât'ın huzurunda Ebû Saîd es-Seyrâtî ve Mattâ el-Mantıkî'nin yaptıkları münzarada Kudâme b. Ca'fer'in bulunması²²⁵ onun 320/932 tarihinde hayatta olduğunu göstermektedir. Bundan dolayı vefat tarihi olarak verilen 310/922 tarihi isabetli görülmemektedir. Kudâma b. Ca'fer'in Büveyhî Devleti sultanı Muizzu'd-Devle'ye katiplik yaptığı belirtilmektedir.²²⁶ Muizzu'd-Devle'nin 334/945 tarihinde Bağdât'a hakim olup, Halife Müstekfî Billah'ı tahtan indirip Mu'tî Lillah'ı hilafete getirmesi²²⁷ dikkate alındığında Kudâme'nin 328/939 tarihinde hayatta olduğu görülmektedir. Onun 337/948 tarihinde vefat ettiği rivayeti daha isabetli görülmektedir. Kudâme b. Ca'fer'in en önemli eseri, Kitâbü'l-Harâc ve Sınâatü'l-Kitâbe'dir.²²⁸

²²⁰ Kallek, "Kudâme b. Ca'fer" DİA, XXVI/311

²²¹ Katip Çelebi, Mustafa b. Abdullah el-Kostantînî er-Rumî el-Haneî, Keşfü'z-Zünûn an Esmâi'l-Kütübi ve'l-Funûn, thk. Muhammed Şerafeddin Yaltkaya, II/1945, İstanbul 1941

²²² Safedî, el-Vâfi bi'l-Vefeyât, XXIV/206

²²³ İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/234

²²⁴ İsâf, "Kudâme b. Ca'fer", Kütübü't-Türâs, c. 57, s. 141

²²⁵ Yâkût el-Hamevî, Mu'cemu'l-Udebâ, VII/180; Safedî, el-Vâfi bi'l-Vefeyât, XXIV/205-206

²²⁶ İsâf, "Kudâme b. Ca'fer", Kütübü't-Türâs, c. 57, s. 140

²²⁷ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/449-452; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/224-225

²²⁸ İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist, s. 188; Katip Çelebi, Keşfü'z-Zünûn, II/1972; İsâf, "Kudâme b. Ca'fer", Kütübü't-Türâs, c. 57, s. 142-143; Sâmerrâî, İbrahim, Alemü'l-Kütüp, s. 200-205, Riyad 1982

m) Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed b. Tarhân b. Uzluğ el-Fârâbî et-Türkî (v. 339/950)

Tam ismi Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed b. Tarhân b. Uzluğ el-Fârâbî et-Türkî'dir.²²⁹ Kaynakların çoğunluğu onun Türk olduğu konusunda müttefiktirler. İbn Havkal, Fârâbî'nin Sır-Derya nehrinin batı kıyısında yer alan Vesîc şehrinde doğduğunu belirtirken,²³⁰ İbn Hallikan, Kıftî ve İbn Ebî Usaybia'a Sır-Derya nehrinin doğusunda yer alan Fârâb şehrinde doğduğunu belirtirler.²³¹ Ayrıca İbn Hallikan, Fârâb'a Otrâr denildiğini rivayet etmektedir.²³² Türkistan'ın Fârâb şehri (bugünkü Kazakistan sınırları içerisinde eski bir şehir olan Otrâr) yakınlarındaki Vesic'de doğmuştur.²³³ Ancak İbnü'n-Nedim onun Horasan bölgesindeki Fârâb'da doğduğunu nakletmektedir.²³⁴ Fârâb (otrâr)'a tabi Vesic kalesinin komutanı Muhammed'in oğlu olan Fârâbî Latin ortaçağında Alfarabius ve Abunaser olarak anılmakta olup, ailesi hakkında kaynaklarda bilgi bulunmamaktadır.²³⁵ Kaynaklarımızda Fârâbî'nin doğum tarihi hakkında bir bilgiye rastlayamıyoruz. Ancak onun Seksen yıl yaşayıp 339/950 yılında vefat ettiğini dikkate aldığımızda²³⁶ yaklaşık olarak 259/872 yılında doğduğunu söyleyebiliriz.

Fârâbî'nin çocukluk ve gençlik yılları hakkında kaynaklarımızdan yeterli bilgi bulunmamaktadır.²³⁷ Ancak onun doğduğu şehirde kadılık yaptığını²³⁸ dikkate aldığımızda iyi eğitim aldığı görülmektedir. Fârâbî burada yeterli bilgiye ulaştıktan sonra çeşitli yerlere ilim tahsili için seyahatler yapmıştır.²³⁹ İlim tahsilinde bulunduğu yerlerin doğduğu şehrin çevresinde bulunan önemli ilim ve kültür merkezleri olduğunu belirtebiliriz. Daha sonra babasının tavsiyesi üzerine fıkıh tahsil etmek ve ilmini ilerletmek için İslam kültür ve medeniyetinin beşiği olan Bağdat'a geldi²⁴⁰ ve daha

²²⁹ İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist, s. 263; İbn Hallikân, Vefeyâtü'l-Ayân, V/153-157; İbn Ebî Usaybia, Uyûnu'l-Enbâ fî Tabakâti'l-Etubbâ, II/136; Kıftî, Târîhu'l-Hukemâ, s. 277; Zehebî, Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ, XV/417-418

²³⁰ Sâmi, Abdülhamîd, Mecelletü'l-Ezher, c. 11, s.372, Kahire 1940

²³¹ İbn Hallikân, Vefeyâtü'l-Ayân, V/153-157; İbn Ebî Usaybia, Uyûnu'l-Enbâ fî Tabakâti'l-Etubbâ, II/136; Kıftî, Târîhu'l-Hukemâ, s. 277

²³² İbn Hallikân, Vefeyâtü'l-Ayân, V/153-157

²³³ Kaya, Mahmut, "Fârâbî", DİA, XII/145, İstanbul 1995; Adnan, Abdülhak, "Fârâbî", İA, IV/451, Eskişehir 1997

²³⁴ İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist, s. 368

²³⁵ Kaya, "Fârâbî", DİA, XII/145; Adnan, "Fârâbî", İA, IV/451

²³⁶ Zehebî, Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ, XV/417-418; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/237-238; İbnü'l-İmâd, Şezerâtü'z-Zeheb, IV/209-212; Kehhâle, Mu'cemü'l-Müellifîn, XI/194

²³⁷ Sâmi, Mecelletü'l-Ezher, c. 11, s.372

²³⁸ İbn Ebî Usaybia, Uyûnu'l-Enbâ fî Tabakâti'l-Etubbâ, II/134

²³⁹ İbn Hallikân, Vefeyâtü'l-Ayân, V/153; Sâmi, Mecelletü'l-Ezher, c. 11, s.372

²⁴⁰ Günaltay, M. Şemseddin, Fârâbî'nin Şahsiyeti, Eserleri ve Tesirleri, A. Ü. D. T. C. F., Dergisi, c. 7, s. 424, Ankara 1951

sonra memleketine dönerek kadılık yaptı.²⁴¹ 310/922 tarihinde kırk küsur yaşlarında ikinci defa geldi.²⁴² Fârâbî Bağdat'ta gelmeden önce Türkçe ve Arapça dışında pek çok dili de biliyordu.²⁴³ Fârâbî burada Arapça'nın bütün inceliklerini öğrendikten sonra felsefe de okumaya başlamış ve dönemin en önemli mantık alimi olan Ebû Bişr Mettâ b. Yunus'tan mantık dersleri almaya başladı.²⁴⁴ Burada belli bir ilmi olgunluğa erişen Fârâbî, Hristiyan olan ve dönemin en önemli mantık bilgini olan Yuhanna b. Haylan (Hablan-Ceylan)'²⁴⁵dan mantık dersleri almak için Harran'a gitti. Daha sonra Bağdat'a dönen Fârâbî, felsefe dersleri okumaya devam etti. Aristoteles'in bütün kitaplarını elde etti. Bu kitapların manalarını anlamada ve amacına vukufiyetinde haklı bir üne kavuştu. Aristoteles'in "Kitabü'n-Nefs" adlı kitabında Fârâbî'nin kendi el yazısıyla şöyle bir not bulunmaktadır: "Ben bu kitabı yüz defa okudum."²⁴⁶ Safedî'nin rivayetinde ise iki yüz defa okuduğu belirtilmektedir.²⁴⁷ Ayrıca Fârâbî, Arislotelas'ın "es-Simâu't-Tabîf" adlı kitabını kırk defa okuduğunu belirtmekte ve yine de bu kitabı okumaya ihtiyacı olduğunu söylemektedir. Fârâbî'nin "Bu durumda insanların en bilgini sen misin, yoksa Arislotelas mı?" sorusuna verdiği cevap oldukça ilginç olduğu kadar, ilmi edep ve ahlaka yakışan tavrı da ortaya koymaktadır: " Ona yetişseydim, onun en önemli (büyük) öğrencilerinden olurum."²⁴⁸ İbn Hallikan, Ebû Bişr Yunus b. Mettâ'nın o sıralarda yaşlı bir alim olduğunu, her gün onun ilim halkasına yüzlerce kişinin katıldığını, öğrencilerine Arislotelas'ın mantık konusunda kitaplarını okuduğunu, şerhlerini öğrencilerine yazdığını ve Fârâbî'nin en karmaşık problemleri kolay bir üslupla ifade etme yöntemini bu alimden öğrendiğini rivayet etmektedir.²⁴⁹

Fârâbî, Sâ mânî hükümdarı Nuh b. Sâ mân tarafından Buhâra'ya davet edilmiş ve hükümdar tarafından burada bütün ilimleri kapsayan bir ansiklopedik eser yazmakla görevlendirilmişti. Bu eser " Talimu's-Sânî" adını taşımakta olup ilk Türk Felsefe ansiklopedisi olma özelliği taşımaktadır. Ancak bu eser, Sâ mânî sarayında çıkan bir yangın esnasında yanmıştır.²⁵⁰

²⁴¹ Ülken, Hilmi Ziya, İslâm Felsefesi Tarihi, s. 136, İstanbul 1957

²⁴² Sâ mân, Mecelletü'l-Ezher, c. 11, s.372

²⁴³ İbn Hallikân, Vefeyâtü'l-Ayân, V/153; Sâ mân, Mecelletü'l-Ezher, c. 11, s.372

²⁴⁴ İbn Hallikân, Vefeyâtü'l-Ayân, V/153; Zehebî, Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ, XV/417

²⁴⁵ Safedî, el-Vâfî bi'l-Vefeyât, I/51

²⁴⁶ İbn Hallikân, Vefeyâtü'l-Ayân, V/154

²⁴⁷ Safedî, el-Vâfî bi'l-Vefeyât, I/51

²⁴⁸ İbn Hallikân, Vefeyâtü'l-Ayân, V/154

²⁴⁹ İbn Hallikân, Vefeyâtü'l-Ayân, V/154

²⁵⁰ Ülken, Hilmi Ziya, İslâm Felsefesi Tarihi, s. 136

Fârâbî Bağdat'ta katıldığı süre içerisinde ilimle meşgul olmuş, önemli eserlere imza atmıştır. Fârâbî'nin Bağdat'ta bulunduğu sırada maddi sıkıntı içinde çalıştığı hakkındaki rivayeti bütün müellifler kuvvetle belirtmekte müttefiktirler. Orada bulunduğu senelerde Halife Muktedir zamanında din mutaassıplarının felsefecilere ve serbest fikre hücumları esnasında, onun bu hücumdan müteessir olduğu tahmin edilebilirse de, bazı müellifler kendisini o sırada Bağdat'tan ayrılıp, Şam'a gitmesini bu tazyike affetmektedirler.²⁵¹ Daha sonra Dımeşk'a gitmiş fakat burada kalmadan Mısır'a gitmiş ve Bağdat'ta yazmaya başladığı “es-Siyâsetü'l-Medeniyye” adlı kitabını Mısır'da tamamlamıştır. 5 yıl Mısır'da kaldıktan sonra²⁵² tekrar Dımeşk'a gitmiş, bu ikinci gidişinde Dımeşk'ta kalmaya karar vermiş, buranın sultanı Seyfu'd-Devle b. Hamdân kendisine oldukça iyi davranmıştır.²⁵³

Fârâbî, Bağdat'ta uzun zaman kalmış ve eserlerinin çoğunu burada kaleme almıştı. Fârâbî'nin Bağdât'a geldiği ve burada kaldığı yıllar, Abbâsî Devleti'nin siyasî, askerî, iktisadî ve ictimâî alanlarda zor durumdaydı. Bundan dolayı Fârâbî 329/941 tarihinde Bağdât'ı terk ederek Mısır'a gitmişti. Fârâbî Bağdât'ta kaldığı süre içerisinde birincisi Mu'tazîd ve sonuncusu Mu'temid olmak üzere altı halife görmüştür.²⁵⁴

Bazı rivayetlerde dört filozofun olduğu bunların ikisinin İslam'dan önce Eflatun ve Aristo olduğu, diğer ikisinin de İslam'dan sonra Ebû Nasr Fârâbî ve İbn Sînâ olduğu belirtilmektedir. Eflatun el-Hakimu'l-İlahî; Arisistotales, el-Muallimu'l-Evvel; Fârâbî, el-Muallimu's-Sânî ve İbn Sînâ'ya eş-Şeyhu'r-Reîs lakapları verilmiştir.²⁵⁵

Fârâbî yaklaşık seksen yaşındayken yakalandığı hastalık nedeniyle Receb 339/950 yılında Dımeşk'ta vefat etti. Devlet erkânından dört veya on dört kişinin katıldığı törende Seyfu'd-Devle b. Hamdân'ın kıldırıldığı cenaze namazından sonra Dımeşk'ın dış mahallelerinden el-Bâbü's-Sağîr'in dışına defnedildi.²⁵⁶

Fârâbî'nin, felsefe, mantık, kimya ve astronomi alanlarında pek çok eseri bulunmaktadır. Medînetü'l-Fazıla adlı eseri en önemlilerindendir.²⁵⁷

²⁵¹ İbn Ebî Usaybia, Uyûnu'l-Enbâ fî Tabakâti'l-Etubbâ, II/134-136; Adnan, “Fârâbî”, İA, IV/452

²⁵² Günaltay, Fârâbî'nin Şahsiyeti, Eserleri ve Tesirleri, A. Ü. D. T. C. F. Dergisi, c. 7, s. 425

²⁵³ İbn Hallikân, Vefeyâtü'l-Ayân, V/154

²⁵⁴ İbnü'l-İmâd, Şezerâtü'z-Zeheb, IV/212

²⁵⁵ Sâmî, Mecelletü'l-Ezher, c. 11, s. 373

²⁵⁶ İbn Hallikân, Vefeyâtü'l-Ayân, V/156-157; Zehebî, Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ, XV/418; Sâmî, Mecelletü'l-Ezher, c. 11, s. 373

²⁵⁷ Zehebî, Siyeru Alâmi'n-Nübelâ, XV/418

2) Sosyal Durum

Herhangi bir ülkenin sosyal durumları denildiğinde, o ülkede toplumu oluşturan unsurların, ırk ve dini bakımdan tasnifi, bu grupların birbirleri ile olan ilişkileri, ülkedeki aile yapıları, fertlerin yaşayış tarzları, hak ve hürriyetlerden yararlanma durumları, saray ve halife meclislerinin özellikleri, dinî ve milli bayramları, merasimleri, törenleri, ziyaretleri, eğlence ve gezinme yerleri, evler ve evlerde kullanılan yiyecek, içecek ve giyecekleri ile toplumun bunlara benzer diğer görünümüleri kastedilmektedir.²⁵⁸

Hitti'nin belirttiği gibi, malesef Arap tarihçileri, alaka ve dikkatlerini daha çok halifenin etrafında cereyan eden siyasî ve idarî meslelerde kullandıklarından dolayı, o günlerde halkın iktisadî ve sosyal hayatını gösteren elverişli tasvir ve anlatımlardan bu gün mahrum kalmış bulunuyoruz. Fakat şu kadar var ki, bu yazarların eserlerinde oraya buraya dağılmış, tesadüfî kayıtlar, esas itibarı ile edebi eserler, hatta bu gün İslam Orta Doğusu'nun muhafazakâr muhitlerinde yaşanan aile ve cemiyet hayatı bize, bu eski cemiyet hayatının ana hatlarını ortaya çıkartıp, tasvir etmemize imkân vermektedir.²⁵⁹ Bundan dolayı bu konudaki bilgilerimiz genel olarak ana temel kaynaklara değil, araştırma ve inceleme çalışmalarına dayalı olacaktır.

a) Halkı Oluşturan Tabakalar

Abbâsiler döneminde İslam toplumu çeşitli din, dil, ırk ve renge mensup insanlardan oluşmakla birlikte toplumun çekirdeği Araplar, İranlılar, Horasanlılar, Mağripliler ve Türklerden meydana gelmekteydi. İbnü'l-Cevzî, Bağdat halkının her ne kadar Arap toplumu potasında erimiş olmaları ve Abbâsî ülkesinin anadili Arapça'yı konuşuyor hale gelmeleri sebebiyle hepsine birden "Arap" denilse de, Arap, Fars, Türk, Nabî, Ermeni, Çerkez, Kürt, Gürcü ve Berberi gibi farklı ırk ve kavimlere mensup kabilelerin bir karışımı olduğunu belirtmektedir.²⁶⁰ Abbâsî Devleti kuruluşundan itibaren fetih hareketleri ile birlikte sınırların genişlemesiyle İslam toplumuna katılan insanların milliyetlerinde de farklılıklar meydana gelmektedir.

Halk genel olarak et-Tabakâtü'l-Hâssa ve et-Tabakâtü'l-Âmme adı verilen iki ana gruba ayrılıyordu. Bu grupların altında da bir takım alt birimler mevcuttu. et-Tabakâtü'l-Hâssa, halife, ailesi, devlet ricali ve Haşimiler'in diğer fertlerinden oluşmak-

²⁵⁸ Hasan İbrahim, İslam Tarihi, IV/387

²⁵⁹ Hitti, İslam Tarihi, II/512

²⁶⁰ İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, IX/228

taydı. Halife, dinî ve siyasî otorite olarak, devletin dâhilî ve hâricî siyasetini idare eder, insanlara imamlık yapardı. Halife'nin ailesi, halifeden sonra en yüksek tabakada idi. Eşraf, meliklerin çocukları olarak adlanırlar, protokolde en önde yer alırlar, halifenin yanında bulunurlar, atâ ve tahsisatta da diğer insanlardan fazla alırlardı. Bunların çoğu şaraba, şarkıya, eğlence alemlerine, lüks ve debdebeye düşkün kişilerdi. Devlet ricali, vezirler, valiler, komutanlar, katipler, kadılar, alimler ve diğer üst düzey memurlardan oluşuyordu. Haşimiler'in diğer fertleri, Kureyşli olmaları, soylarının Hz. Peygamber (s.a.v)'e dayanması dolayısıyla eşraf kabul ediliyorlar, halife tarafından özel muamele görüyorlardı. et-Tabakâtü'l-Hâssa'ya ordu mensupları, nedimler, şairler gibi halifenin hizmetinde bulunanlar, mevâlî, carîye ve köle gibi diğer kesimler merkezde bulunmaları ve yaptıkları görevler açısından daha yakın kimselerdi.²⁶¹ Bu gruba mensup olanların halife ile görüşmeleri için hususi bir kapı tahsis edilmişti, onlardan başkasının bu kapıdan girmesine izin verilmezdi, onlar için saray müstemilatında özel yemekhaneler ve hayvanları için özel ahırlar yapılmıştı.²⁶²

et-Tabakâtü'l-Âmme ise halkın ekseriyetini teşkil ediyordu. Sarayda onların kabulünde kullanılan kapılar mevcuttu. Aynı şekilde onların yemek yiyecekleri mutfaklar belirlenmişti. Bu tabaka; sanatkarlar, ustalar, tüccarlar, çiftçiler, askerler ve kölelerden meydana geliyordu. Bu tabakaya mensup olanlar, tüccarlar gibi zengin olsalar da, genel olarak daha az kültürlü ve dinî işlerinde daha az malumat sahibi olurlardı.²⁶³ Ayrıca et-Tabakâtü'l-Âmme, Bağdat'tan uzak olan Arap, Türk, Fars, Ermeni, Kürt, Berberi ve Zenci gibi değişik renk ve cinsten insanlardan oluşmaktadır. Bunların arasında güzel sanatlarla ilgilenenler, edip, ulema, tüccar ve zanaatkarlar, halifeye daha yakındırlar. Diğer sınıflar ise kendi halinde yaşarlar.²⁶⁴ Hitti'nin belirttiği gibi, halk yığınları aristokrasi sınıfları içinde kalan edipler, şairler, ilim ve kültür adamları, sanat ehli, tüccarlar, zanaat ve hîrfet ehlinden oluşan bir yukarı tabaka ile halkın çoğunluğunu içine alacak şekilde yerli ahaliyi temsil eden çiftçiler, sürü güdenler ve köy ahalisinin teşkil ettiği bir alt tabakadan meydana geliyordu.²⁶⁵

²⁶¹ Hüseyin el-Hâc Hasen, Hadâratü'l-Arab fi'l-Asri'l-Abbâsî, Beyrut 1994, s. 15-17; Hasan İbrahim, İslam Tarihi, VI/337; Güzel, Ahmet, Abbasi Halifesi Mehdî b. Mansûr ve Siyasi Yönü (Basılmamış Doktora Tezi), Konya 2002, s. 189-190

²⁶² Hasan İbrahim, İslam Tarihi, VI/337

²⁶³ Hasan İbrahim, İslam Tarihi, VI/337

²⁶⁴ Hüseyin el-Hâc, Hadâratü'l-Arab fi'l-Asri'l-Abbâsî, s. 22; Güzel, Abbasi Halifesi Mehdî b. Mansûr ve Siyasi Yönü, s. 190

²⁶⁵ Hitti, İslam Tarihi, II/526

Bu dönemde, Müslümanların Sünniler ve Şiiiler olarak ikiye ayrıldığı ve bu iki grup arasında sık sık dini çatışmaların yaşandığını ve hatta bu olaylardan pek çok kişinin öldüğünü görmekteyiz. Şiiiler hicri dördüncü asrın sonlarına kadar Bağdat'ın batı yakasında bulunan Kerh çarşısının çevresindeki yerleşim alanın dışına çıkmamışlarsa da, Buveyhîler zamanında güçlenerek inaçlarını son derece güven içinde uygular hale gelmişlerdir. Nitekim 349/960 yılında Bağdat'ta meydana gelen anarşide halk birbirine girdiğinde, Sünniler'in camilerinde Cuma namazı kılınmazken, Şiiiler'in Berasa mahallesindeki camilerinde Cuma namazı kılınmıştır.²⁶⁶ 306/918 yılında Bağdat'ta halk ile Hanbeliler arasında karışıklık meydana geldi. Olayların büyümesi üzerine Halife Muktedir duruma müdahale ederek, olaylara karışanları tutuklattı ve bunların bir kısmını Basra'ya sürgüne gönderirken, bir kısmını da hapse attırdı.²⁶⁷ 317/929 yılında Bağdat'ta Suniler ve Şiiiler arasında olaylar meydana geldi. Ebu Bekir el-Mervezî el-Hanbelî'nin taraftarlarıyla halktan bir grup arasında kavga meydana geldi ve askerlerden bazıları da bu kavgaya katılınca olay bir hayli büyüdü. Bu olayın sebebi ise şöyle rivayet edilmektedir: Ebû Bekir el-Mervezî ve adamları Kur'an-ı Kerim'deki: "Gecenin bir kısmında uyanarak, sana mahsus bir nafile olmak üzere bir namaz kıl. (Böylece) Rabbi'nin seni övgüye değer bir makama göndereceğini umabilirsin."²⁶⁸ ayetinin tefsiri konusunda diğerleriyle ihtilafa düştüler. Bir taraf bu ayeti "Yüce Allah, Hz. Peygamber (s.a.v.)'i kendi yanı başında Arşının üzerine oturtacaktır." şeklinde yorumlarken, diğer bir grupta "Hayır, buradaki övülmüş makam şefaathet yetkisidir." diye tefsir edince, iki grup arasında meydana gelen tartışmalar kavgaya dönüşmüş ve bu çarpışmalar sonucunda da iki taraftan bir hayli insan öldürülmüştü.²⁶⁹ Zilkade 309/Mart-Nisan 922 yılında Ebû Ca'fer muhammed b. Cerîr et-Taberî, Hanbeliler tarafından kendisine yöneltilen bazı eleştirileri tartışmak üzere Vezir Ali b. İsa'nın evine getirildi. Ancak, Hanbeliler'den hiçbirisi bu tartışmaya gelmedi.²⁷⁰ 310/923 yılında Muhammed b. Cerîr et-Taberî vefat edince, Hanbeliler'in kargaşa çıkaracağından endişe edilerek geceleyin defnedilmişti.²⁷¹

²⁶⁶ Hasan İbrahim, İslam Tarihi, VI/389

²⁶⁷ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/115

²⁶⁸ İsrâ: 17/79

²⁶⁹ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/213; Sâî, Ali b. Ahbeb, Tarihu'l-Hulefâi'l-Abbâsiyyîn, Kahire tsz. , s. 99

²⁷⁰ İbn Kesîr, el-Bidaye, XI/141

²⁷¹ Hatîb el-Bağdâdî, Târîhu Bağdâd; II/166; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/134; Yâkût el-Hamevî, Mu'cemu'l-Udebâ, XVII/40

b) Şehir ve Şehirliler

Şehir, genel bir tanımla, çok sayıda insanın çeşitli etkinlikler yapmak için veya doğal sebeplerle bir araya geldiği bir mekandır. Her şehir kendi tarihsel şartları içinde vücuda gelmiştir. Şehirlerin oluşmasında esas olarak sembolik-manevi değerler ve fiziki-sosyal ihtiyaçlar rol oynamıştır.²⁷²

Her toplum ve hatta her medeniyet farklı şehirleşme tecrübeleri yaşamış ve şehirler kurmuştur. Bu farklılaşmada coğrafya/meکان, kültür, dinî ve siyasî şartlar etkili olmuştur. Başka bir ifadeyle şehirleşme ve şehir yerleşimi coğrafi şartlara, kültür birikimi ve insanların bir arada yaşamalarını sağlayacak sosyal-ekonomik etkenlere bağlı olarak gelişmiş, birçok meslek kolunun içinde geliştiği bir mübadele merkezi olarak temayüz etmiştir.²⁷³

İslam medeniyetinde şehirleşmenin siyasî, askerî, ekonomik ve kültürel temel saikleri bulunmaktadır. Bunlar;

- 1- Siyasî bakımdan fethedilen yeri elde tutmak, hakimiyeti kurmak
- 2- Askerî bakımdan ikmal noktaları tesis etmek
- 3- Ekonomik bakımdan vergileri düzenli toplamak ve ticari hayatı güven içinde canlı tutmak
- 4- Kültürel bakımdan, İslâmiyet'i öğrenebilmek/öğretebilmek ve yaşayabilmek.²⁷⁴

İslam şehirleri oluşumu bakımından ikiye ayrılmaktadır:²⁷⁵

I- Fetihler yoluyla ele geçirilen şehirleri Müslümanlar fizikî ve ruhî bakımdan ihtiyaçlarına cevap verecek unsurlarla birer İslam şehri haline getirmişlerdi.

II- Müslümanlar tarafından kurulan şehirler: Bu şehirler de idarî ve askerî şehirler olmak üzere ikiye ayrılır:

a) İdarî Şehirler: (Medine, Vâsıt ve Bağdat gibi)

b) Askerî Şehirler: Ordugahlar, fethedilen yerleri elde tutmak, olası isyan veya geri alma girişimini önlemek, yeni fetih hamleleri için askeri ikmal noktaları kurmak, fatihlerin yerli halka korışmasını engellemek gibi amaçlarla oluşturulmuşlardır. Bu şehirlerde ikiye ayrılmaktadır:

1) Planlı ordugah şehirleri (Kûfe, Basra, Fustat ve Kayravan)

²⁷² İbrahim Sarıçam-Seyfettin Erşahin, İslam Medeniyeti, s. 215

²⁷³ İbrahim Sarıçam-Seyfettin Erşahin, İslam Medeniyeti, s. 215

²⁷⁴ İbrahim Sarıçam-Seyfettin Erşahin, İslam Medeniyeti, s. 215

²⁷⁵ İbrahim Sarıçam-Seyfettin Erşahin, İslam Medeniyeti, s. 215-216

2) Planlı askeri karakol/ribat temelli şehirler (Rabat, Sus ve Manastır gibi) şeklinde gelişmiştir.

Dördünca asırda şehir tasnifi siyasi bakımdan yerleşim yerleri arasında şöyle bir ayırım yapılmaktadır:

- 1) 16 Metropol (Emsar)
- 2) 77 Müstahkem Eyalet Başkenti (Kasabât)
- 3) Eyalet Şehirleri (Medâin veya Müdün)
- 4) Nahiyeler (Nevâhî), Nihavend ve Cezâratü İbn Ömer gibi.
- 5) Köyler (Kura)²⁷⁶

Şehrin sembolü minberdi. Cuma namazının mühim şehirlerde hutbenin okunduğu büyük bir camide kılınmasına, bilhassa Hanefiler sıkı bir şekilde dikkat ediyorlardı. Bu yüzden bu mezhebin yaygın bulunduğu Maverâunnehir’de, şehir olmak için sadece camisi eksik olan birçok köy vardı. “Baykan’ın sakinleri bir minber kuruncaya kadar ne kadar çok zahmet çekmişlerdi.” Buna karşılık Filistin’de küçük olmasına rağmen yirmi minber bulunuyordu.²⁷⁷

Minberin şehir için olan bu ehemmiyeti dolayısıyla, mümkün olduğu kadar, küçük şehirlerde bile bir tek minber caminin bulunmasında ısrar edilmekteydi. 300/912 senesi civarında Bağdat’ta aşağı-yukarı 27 bin ibadet yeri mevcuttu. Fakat Cuma namazı Dicle’nin sağ ve sol tarafında hutbenin okunduğu birer cami ile 280/893 senesinden itibaren saray camiinde kılınıyordu. Bunların içinde gayet tabi bütün cemaate yer yoktu; dolayısıyla Cuma günleri her seferinde muazzam bir manzara ortaya çıkıyordu. Cemaatin sayıları camiinin dışına, caddelere hatta Dicle’ye kadar taşardı ve bazıları kayıklarda bile mübelliğlerin imamın söz ve hareketlerini nakletmeleri sayesinde namaz kılarlardı. Fustat’ta da Amr ve İbn Tûlûn camileri olmak üzere ancak, iki Cuma camii ve Basra’da da üç Cuma camii vardı.²⁷⁸

300/912 senesi civarında Bağdat’ta 27 bin ibadet yeri mevcuttu rivayeti; Bağdat’ın o günkü şartları nüfus yapısı dikkate alındığında gerçeklerle bağdaşmamaktadır. Bundan dolayı bu rivayette mübalağa unsuru ön plana çıkmaktadır.

Halifeler şehirleşmeye önem verirlerken, sosyal gayeleri gözetmişlerdir. Bağdat’ın planı çizilirken göz önüne alınan temel prensip bu olmuştur. Plan gereği her bölge belirli bir etnik veya mesleki grubun sorumluluğu altında idi. Askerler genel olarak

²⁷⁶ Mez, Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti, s. 467

²⁷⁷ Mez, Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti, s. 467

²⁷⁸ Mez, Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti, s. 467-468

surların dışında, tüccar ve zanaatkarlar Kerh’de oturuyorlardı. Her zanaatkar ve ticaret erbabının müstakil pazar yerleri, çarşıları vardı.²⁷⁹

Medeniyet, o zaman ki medeniyet kaidesine uyularak şehirlerin tekelindeydi, köylerde medeniyet eseri görülmezdi. Çünkü halife ile akrabaları, saray halkı, valiler ve vezirler nerede ise servet ve refah da ortada bulunurdu. Bunlarsa şehirlerde, özellikle başkentte kalırlardı. Bu sebeple Bağdat, Basra, Şam, Kahire, Kayravan ve diğer şehirler kalkınmış, köyler ise tarım alanları olarak kalmıştır.²⁸⁰

İctimâî teşkilatın en parlak ve en mükemmel şekli bu devrin hükümet merkezi olan Bağdat şehrinde göze çarpmaktadır. Bağdat dışında daha düzenli ve daha gösterişli bir İslam toplumu aranmamalıdır.²⁸¹

Belli başlı şehirlerde, halk halifenin ve devlet adamlarının etrafında, onlardan mükafat ve hediyelere kavuşarak ya da kendilerine mücevherler, eşya veya kumaşlar satarak bolluk içinde yaşamışlardır. Öte yandan alimler, şairler, şarkıcılar ve sohbet adamları da halifenin veya devlet adamlarının cömertlikleriyle geçinme imkanını bulmuşlardır.²⁸²

c) Köyler ve Köylüler

Halkın çoğunluğunu köylerde yaşayan ve çiftçilikle uğraşanlar oluşturuyordu. Buralarda bulunan gayrimüslimlerden müslüman olanlar ise köyleri terk ederek şehirlerde yaşamaya başladılar. Çiftçiler (yerli halk) bulundukları bölgenin ana dillerini (Irak ve Suriye’dekiler Süryânî Ârâmî ve Yunanca; Mısırdakiler Kıptice Fâris (İran)’dekiler Farsça ve Türkistan’dakiler de Türkçe konuşuyorlardı.²⁸³ Köylerin önemli özelliği ise devletin temel geliri olan harâc vergisinin tahsil edildiği arazi bölgeleri olmasıydı. Köylülerin gelir seviyesi şehirdekilere göre çok düşüktü.²⁸⁴

Sosyal sınıfın en alt tabakasında yer alan ve kitapların tanımadığı, önemsemediği, bu yüzden haklarında fazla bilgi sahibi olunamayan köylüler sıkıntı, yokluk içinde yaşamaktadırlar. Köleler, gündelikçiler ve küçük mülk, toprak sahiplerinden oluşan kesim giderek güç kaybetmiş ve kendi dünyasında vergiler, şehir baskısı ve büyük mülk sahipleri, tüccarlar ve sonra da askerlerin baskısı altında sıkışıp kalmışlardır. Bu

²⁷⁹ Dûrî, ‘‘Bağdat’’ , DİA, IV/427

²⁸⁰ Corci Zeydân, İslam Medeniyeti, II/285

²⁸¹ Corci Zeydân, İslam Medeniyeti, V/30

²⁸² Corci Zeydân, İslam Medeniyeti, II/285

²⁸³ Corci Zeydân, İslam Medeniyeti, V/78

²⁸⁴ Corci Zeydân, İslam Medeniyeti, II/287 vd.

kesimin sayılan feleketlerden kurtulması için önlerinde üç yol vardı; ölüm, kaçış veya isyan.²⁸⁵ Halife Mu'tazîd döneminde başlayan ve Halife Muktedir'in hilafeti süresince de Abbâsî Devleti'ne zor anlar yaşatan Karmatîler'in isyanında köylülerin de etkili olduğu görmekteyiz.

Büyük şehirlere bağlı veya irtibatlı köyler hariç bu köylü dünyası, mülk sahibi askerlerin baskısı arttıkça bulduğunu yemek ve giymek zorunda kalıyor, tasarruf yapabilmek, zengin olabilmek onlar için bir hayalden öteye geçmiyordu. Üstelik bu olumsuz şartlar yanında tabiat şartlarıyla da mücadele ediyor, bütün hayatı yiyeceği gittikçe Doğu'da kıt olan suya bağımlı hale geliyordu. Su, köylülerin hayatında ölüm kalım meselesi haline geliyordu. Zira aynı zamanda bağlı olduğu vilayetler ve onların tahsildarları köylülerden vergi bekliyordu.²⁸⁶ Kuyumculuk işiyle uğraşan Ebû Ali b. el-Cessas'ın 302/914 yılında Halife Muktedir tarafından değerli eşyaları hariç 16 milyon dinarının müsâdere edilmesi,²⁸⁷ başkentte ticaretle uğraşmasından dolayı kazandığı büyük miktardaki parayı dikkate aldığımızda şehirde yaşayanlarla köyde yaşayanlar arasındaki yaşam standardını daha iyi anlayabiliriz.

d) Köleler

Kölelik, Sümerler, Güney Amerika'nını yerli kabileleri, Uzakdoğu medeniyetleri, Yunanlılar ve Romalılar gibi ilk çağ medeniyetlerinden Batı medeniyetine kadar hemen her uygarlıkta tarih boyunca var olmuştur. Köleler, medeniyetlerin özelliğine göre kâh uşak ve hizmetçi, kâh efendinin sürülerini güden bir çoban veya tarla ve madenlerini işleyen bir işçi, kâh sanatkar ve kâh da kar için alışverişi yapılan meta halini almıştır.²⁸⁸

Sosyal tabakaların en yukarısında Halife ve onun aile mensupları, hükümet vazifelileri, Haşimi soyundan gelen oğullar ve bütün bu zümrelere bağlı kimseler yer alıyordu. Bu bağlı kimseler tabakasına, askerî ve muhafız kitalarını, gözde arkadaşları ve eğlence dostlarını ve hatta Mevlalar (azaldı köleler) ile hizmetçiler de katılabilir.²⁸⁹

Cemiyet tabanında köleler bulunmaktaydı. İslam, eski bir Sâmi müessese olan köleliği muhafaza etmiştir. Köleliğin hukuki bir müessese olduğu Tevrat'ta gösterilir. Fakat İslam, takdire şayan bir şekilde kölenin içinde bulunduğu şartları islah edip iyiye

²⁸⁵ Miquel, Andre, Doğuştan Günümüze İslam Medeniyeti, çev. Ahmet Fidan-Hasan Menteş, İstanbul 2003, I/192

²⁸⁶ Miquel, Doğuştan Günümüze İslam Medeniyeti, I/192-193

²⁸⁷ İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/130

²⁸⁸ İbrahim Sarıçam-Seyfettin Erşahin, İslam Medeniyeti, s. 28

²⁸⁹ Hitti, İslam Tarihi, II/524

götürmüş bulunmaktadır.²⁹⁰ İslam bununla da yetinmemiştir, devlet bütçesinden kölelerin azat edilmesi için bir sarf maddesi tespit etmiş ve ayrıca müslumanları çok çeşitli dini vesileler göstererek köle azat etmeleri için teşvik etmiştir. En mühimi, kadiya başvurarak “kölelikten kurtulma akti” (mukatebe) imzalamak isteyen bir kölenin bu talebini red konusunda efendinin İslam hukukunda hiçbir hakka sahip kılınmamasıdır.²⁹¹

Hizmetçiler zümresi, hemen hemen harp esnasında yenik düşen, kuvvet kullanılması suretiyle ele geçirilen yahut sulh zamanında satın alınmak suretiyle elde edilen gayrimüslimlerden ibaretti. Bunlardan bazıları siyahi, bir kısmı Türk ve kalanlar muhtelif beyaz ırklardandı. Beyaz ırktan edinilen köleler (memalik), esas itibari ile Grek, Slav, Ermeni ve Berberî soyundan geliyordu. Bazı köleler hareme ait işleri gören iğdişlerdi (hisyan). Diğerlerine Ğılmân adı verilirdi ki bunlar da iğdiş olabilir ve fakat efendilerinin özel lutuf ve himayelerine mazhar kimseler olarak ve göz alıcı elbiseler içinde dolaşırlar, ekseriye kadıncıl tavırlar için de vücutlarına güzel kokular sürer ve güzellik bakımı yaparlardı.²⁹²

X. asırda siyah köle ticareti için başlıca pazarlar, Mısır, Güney Arabistan ve Kuzey Afrika’ydı. Kuzey Afrika’nın kervanları altın ve köleler getiriyorlardı. II/VIII. asrın ortalarında bir köle için ortalama fiyat 200 dirhemdi. Mısır hakimi olan Habeşli Kâfûr’un 312/924 senesinde 18 dinar karşılığında satın alındığı rivayet edilmektedir. Onun o zaman hadım edilmiş olması nazarı itibara alınırsa çok düşük bir fiyattı. Umman’da iyi bir zenci köle için 25-30 dinar arasında bir fiyat ödeniyordu. Güzel bir kız 300/912 senesi civarında aşağı yukarı 150 dinar tutuyordu.²⁹³

Müslüman memleketlerinde siyah köle ve melezlerin fazla çoğalmış olmaması kuzey bölgelerde zenci kadınların nisbi kısırlığındandır. Siyahi ev kölesi, bu günkü siyahi hizmetçi gibi, kapıcı olarak kullanılıyordu.²⁹⁴

Şiir ve müziği her şeyin üzerinde gören bir toplumda sanat istidadı olan ve buna göre eğitilmiş kız ve oğlanların çok büyük bir önemi vardı. Harun er-Reşid zamanında Bağdat’ta meşhur bir şarkıcının, sanatını öğrettiği bazen 80 cariyesi vardı. Bunlar için 1000-2000 dinar ödeniyordu. Sermayeleri daha az olan sanatkarlar büyük köle tüccarları nezdinde ders veriyorlardı. 306/918 senesinde başkentte profesyonel kadın şarkıcılar

²⁹⁰ Hitti, İslam Tarihi, II/369

²⁹¹ Hitti, İslam Tarihi, II/369

²⁹² Hitti, İslam Tarihi, II/525

²⁹³ Mez, Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti, s. 196

²⁹⁴ Mez, Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti, s. 196

arasında hür olanlar çok azdı. Meşhur erkek ve kadın sanatçıların fiyatları fantastikti. 300/912 senesi civarında bir şarkıcı kadın aristokratik bir çevrede 13.000 dinara satılıyordu, aracı da 1000 dinar alıyordu. 326/937 senesinde Irak hakimi İbn Râik 14.000 dinara bir kadın şarkıcı aldı ve bu miktar müthiş bir para olarak görüldü.²⁹⁵

Köleler aristokrasisi, yani beyazlar, fiyat bakımından bambaşka bir durumdaydılar. Hiçbir şey bilmeyen, fakat güzel bir beyaz cariyenin fiyatı en az 1.000 dinardı. Harezmî'ye göre bir cariyeye için 10.000 dinar teklif edilmiştir. IV/X. asırda batı hukukundaki mağlubiyetler sonucu Bizans ve Ermenistan'ın teşkil ettiği köle kaynağının kurumasından sonra, beyazların kıymeti artmıştı. Çünkü devletin tebaası ve zımmisi kanunen hiçbir şekilde -bilhassa diğer kültürlerde mümkün olduğu gibi- borç yüzünden köle yapılamazdı. Keza Müslüman anne-baba çocuklarını, mesala Yahudi bir babanın daha buluşa ermemiş kızını satabildiği gibi satamazdı.²⁹⁶

Muktedir döneminde muhafız ordusunun bölümlerinden olan Huceriyye ve Ğılmânu's-Sevdân birlikleri köleden meydana gelmekteydi. Huceriyye birlikleri bu dönemde devlet için önemli görevler üstlenmiştir.²⁹⁷ Muktedir döneminde Bağdat'ta bir tören esnasında siyah kölelerden oluşan 4.000 kişilik bir birlikle hazır bulunmuştur.²⁹⁸

Bu dönemde kadın ve erkek köleliğin önemi ve boyutları hakkında halifenin sarayında bulunduğu rivayet edilen köle sayısına bakmak sureti ile bir fikir edinmek mümkündür. Rivayete göre Muktedir sarayında Faris ve Sakâlîbe dışında Rum ve Sudanlılar'dan oluşan 11.000 hizmetçi köleyi barındırmakta idi.²⁹⁹

X. asırda bütün eyaletlerde kaçak köleler adeta kaynıyordu. Valilere verilen ilk talimatlardan biri kölelerin yakalanması, hapsedilmesi ve mümkünse sahiplerine iadesi hakkında idi. Polis şefi Nâzûk tarafından sokağa atılan köle kendisini tekrar eve almaları için yalvarırken, efendisini ve bir de katibini ağlatmıştı. Katibe göz yaşı döktüren bir hususta ona verdiği dinarlar olmalı idi. Kaçaklar umumiyetle ziraatte çalıştırılanlardı.³⁰⁰

²⁹⁵ Mez, Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti, s. 196

²⁹⁶ Mez, Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti, s. 197

²⁹⁷ İbn Miskeveyh, Tecâribu'l-Ümem, I/36-38, 73-74, 195-196, 233-240; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/92-93, 116-117, 200-207, 241-243

²⁹⁸ Hatıb el-Bağdâdî, Tarihu Bağdât, I/101

²⁹⁹ İbn Tabâtabâ, el-Fahrî, s. 247; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/180

³⁰⁰ Mez, Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti, s. 203

e) Kadınların Durumu

Bu dönemde kadınlar geniş bir serbestliğe sahip olmakla birlikte siyas ve idar^i yönden ağırlıklarını hissettirdiler. Yalnız bu dönemde halk arasından siyasî hayatta ve toplumun yükselmesinde rol oynayan kadınlara rastlanmaz. Bu sahalarda sadece halifenin, vezirlerin ve bunların dışında kalan hakim sınıfın kadınları rol oynamıştır.³⁰¹

Muktedir döneminde siyasî hayatta en aktif rol oynayan kadınların başında annesi Şağab hatun gelmektedir. Oğlunun 13 yaşında halife olmasından dolayı Abbâsî Devleti'nde ciddi bir ikdidar boşluğunun meydana gelmesi, onu devlet yönetimine müdahale etmesine sebep olmuş, oğlunun hilafeti süresince Abbâsî Devleti'nin siyasi hayatına yön vermeye ve bu alandaki otorite boşluğunu doldurmaya çalışmıştır. Bundan dolayı tarih kitaplarında Şağab “es-Seyyide Ümmü'l-Muktedir” olarak anılmaktadır.³⁰²

Muktedir'in “es-Seyyide” lakablı annesi oğlu halife olmadan önce insanların arasına karışmazdı. Oğlunu devlet işlerinde basit gördüğü için emirler vermeye ve yasaklar koymaya başladı.³⁰³ O, devlet mekanizmasında önemli bir yere sahipti. Vezirlerden herhangi birine kızdığı zaman onun azledilmesinde son derece etkili olur ve onu mutlaka görevden aldırır.³⁰⁴

İbn kesir, onun gücü ve otoritesi ve gücü hakkında şunları belirtmektedir: “O, oğlunun hilafeti zamanında haşmet, nüfuz ve saltanat bakımından en zirvede bulunmaktaydı.”³⁰⁵ Ayrıca Carci Zeydan onun için şunları söylemektedir: “Nüfuz ve etkinlik bakımından oğlunun hilafeti zamanında devlet adamlarının üzerinde şaşılacak derecede bir gücü ve kudreti vardı. Kararlarını doğrudan doğruya kendisi verir ve ona kimse karışamazdı. Bütün vezirler ondan çekinir ve adı geçtiği zaman korkudan titremeye başlardı.”³⁰⁶

Şağab Hatun yeni bir insiyatifle devletin dizginlerini eline almış, kısa zamanda vaziyete hakim olmuş ve oğlu namına devleti yönetmeye başlamıştır. O, bu hususlarda müstakil hareket ediyordu. Bir kısım köklü icraat ve tasarruflarda bulunuyor, bazı vezirleri, hatta yüksek mevkilere gelmiş görevlileri azlediyor, onların yerine yenilerini atıyor, tatmin olmadığı kuvvetleri çok yakın çevresinde olsalar dahi ordudan uzaklaştırabiliyordu. Onun Abbâsî Devleti'nde elinin ulaşmadığı, gücünün yetmediği

³⁰¹ Hasan İbrahim, İslam Tarihi, II/433

³⁰² Sûlî, Ahbâru'l-Muktedir Billah, s. 209; Zehebî, el-Iber, I/449-450; İbn Tabâtabâ, el-Fahrî, s. 257; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/187; Kehhâle, A'lemu'n-Nisâ, V/67-71; Ziriklî, A'lâm, III/245

³⁰³ Zehebî, el-Iber, I/449-450

³⁰⁴ Eyyub, İbrahim, Tarihu'l-Abbâsiyyu's-Siyâsiyyu ve'l-Hadâriyyu, Beyrut 1989, s. 122

³⁰⁵ İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/186

³⁰⁶ Corci Zeydân, İslam Medeniyeti, I/460

hiçbir şey yoktu. O bu yönleriyle Abbâsî Devleti'nde bir istisna teşkil etmektedir. Zira beş asır süren Abbâsî Devleti'nde, onun kadar devlet idaresine hakim olmuş, kadın-erkek herkese korkunç otoritesini kabul ettirmiş, nerede ise çeyrek asır Abbâsî Devleti'ne yön vermiş bu Türk anasının dışında başka bir valide sultan yoktur.³⁰⁷

Muktedir'in hilafeti süresince siyasî ağırlığını hissettiren Ümmü'l-Muktedir, sosyal alanlarda da adında sıkça söz edilen icraatlara imza atmıştır. O kendi adına bir hastahane yapmaya karar verdikten sonra önce bunun için Bağdat'ta uygun bir mekan aranmıştır. Bu yönde yapılan araştırmalar sonucu hastanenin Bağdat'ta “ Sûk-u Yahya Çarşısı” denilen bir mahalde kurulması uygun görülmüştür.³⁰⁸ Bütün masrafların Seyyide Şağab tarafından karşılanan hastahane 306/918 yılında hizmete açılmıştır. Hastaneye banisinden dolayı “Bîmâristân Seyyide Ümmül-Muktedir” adı verilmiştir.³⁰⁹ Aylık masrafı 600 dinar,³¹⁰ yıllık masrafı ise 7.000 dinar³¹¹ olan hastahanenin doktorları ve diğer görevlileri dahil bütün masrafları kendisi tarafından karşılanmaktaydı.³¹²

Muktedirin annesi Şağab Bağdat'ın “Katîatü'd-Dakîk” mevkiinden sadaka-i cariyeye olarak bir cami yaptırmış ve bu camiye Katîatü'd-Dakîk cami adı verilmiştir. Halk arasında Hz. Peygamber'in bu camide geceleri namaz kıldığını dair bazı şaiyalar çıkmış, bu durum caminin itibarını artırmıştır.³¹³

İbn Kesîr, Muktedir'in annesinin yıllık gelirinin 1.000.000 dinar olduğunu, bunun hemen hemen hepsinin fakirlerin ve hacıların yeme içme, doktorlara, hastalara, yolların yapım ve onarımı, halka su temin eden kanalların ıslahına harcadığını rivayet etmektedir.³¹⁴

Bu dönemde Ümmü'l-Muktedir'in dışında devlet yönetiminde etkili olan el-Kahramâne de bulunmaktadır. el-Kahramâne veya el-Kahârime, Abbâsî Devleti'nde kadınlar için ihdas edilmiş, üst seviyede önemli resmi devlet makamlarından birisi idi. Devlet hiyerarşisinde bir kadının gelebileceği en son makamdı. Hilafet sarayının girdisi çıktısı, halifenin haremî de dahil saraydaki kimselerin bütün masrafı, ihtiyaçlarının giderilmesi hep bu el-Kahramâne hanımlardan sorulurdu.³¹⁵

³⁰⁷ Kitapçı, Şağab Hatun, s. 11-12

³⁰⁸ Corci Zeydân, İslam Medeniyeti, II/206

³⁰⁹ İbn Takribî, en-Nücûmü'z-Zâhira, III/193; Zehebî, Târîhu'l-İslâm, XXXI/25

³¹⁰ İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/137

³¹¹ İbn Takribî, en-Nücûmü'z-Zâhira, III/193; Zehebî, Târîhu'l-İslâm, XXXI/25

³¹² Kitapçı, Şağab Hatun, s. 29

³¹³ Hatîb el-Bağdâdî, Târîhu Bağdâd, I/110

³¹⁴ İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/186

³¹⁵ Kitapçı, Şağab Hatun, s. 14

Onların büyük yetkileri olurdu. Halife'ye çok yakın ve onunla görevleri icabı sıkı temas halinde bulunduklarından bu kadınların idare, hatta askerî erkân üzerinde büyük nüfuz ve sultaları vardı. Halife çevresindekiler, özellikle vezirler onlarla herhangi bir sürtüşmeye girmezler ve bundan son derece çekinirlerdi.³¹⁶

Şağab Hatun döneminde ise bu makam yeni bir muhteva ve etkinlik kazanmış, Abbâsî Devleti'nin en gözde mevkilerinden biri olmuştur. Uzun süren saltanat yılları sırasında Şağab Hatun bu makama birçok dirayetli kadınlar tayin etmiş ve bunların hepsi valide sultanın icratında onun sağ kolu olmuşlardır.³¹⁷

Ümmü'l-Muktedir tarafından bu göreve getirilen kadınların başında Ümmü Musa el-Kahramâne gelmektedir. Halife, Şağab Hatun, vüzera ve ümera nezdinde önemli bir konuma sahip olan Ümmü Musa el-Kahramâne'nin devletin erkânıyla görüşmesinde hiçbir engel yoktu. O, doğrudan doğruya Muktedir'in ve Şağab Hatun'un huzuruna çıkar, onlarla muhatap olur, isteklerini onlara arz eder ve çoğu kere de istekleri kabul edilirdi. Halife ve vüzera nezdinde onun eli boş döndüğü görülmezdi.³¹⁸ Muktedir veya Şağab Hatun tarafından yazılan resmi yazılar, emirname ve kararlar önce ona verilir, oda bu kıymetli evrakı baş vezir veya diğer ilgili yerlere ulaştırırdı.³¹⁹ Vezirlerin yazdıkları resmi yazıları da yine o bir nevi kurye olarak Muktedir ve Şağab Hatun'a getirirdi.³²⁰ Ümmü Musa'nın devlet yönetiminde bu denli önemli görevlerde bulunması, onun halife ve diğer üst düzey görevliler yanında çok güvenilir ve üstlendiği görevi en iyi şekilde yerine getiren bir kadın olduğunu göstermektedir.

Ümmü Musa el-Kahramâne bu görevlerinin yanında sarayda bulunanların ihtiyaçlarını, yiyecek, giyecek gibi geçimlerini sağlamakla da görevli idi. Muktedir'in sarayında Fâris ve Sakâlîbe dışında Rum ve Sudanlılar'dan oluşan 11.000 hizmetçisi ve kölesi bulunması³²¹ onun bu görevinde ne kadar titizlik ve sorumluluk isteyen zor bir iş olduğunu anlayabiliriz.

O, saray ve haremın ihtiyaçlarını karşılamak için zaman zaman vezirlerle tartıştığı da olurdu. Bir defasında Vezir Hâmid b. el-Abbâs'a gelerek İbnü'l-Furât'ın beytü'l-maldan Şağab Hatun için aylık 10.000 dinar, ümera ve el-Kahramâneler için 5.000 dinar altınla dolu bir torba ile çıktığını aradan 40 gün geçtiği halde bu altınların yerine

³¹⁶ Corci Zeydân, İslam Medeniyeti, II/381; Hudarî Bek, ed-Devletü'l-Abbâsiyye, s. 378; Kitapçı, Şağab Hatun, s. 14

³¹⁷ Kitapçı, Şağab Hatun, s. 14

³¹⁸ Kitapçı, Şağab Hatun, s. 15

³¹⁹ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/62

³²⁰ İbn Haldûn, Kitâbü'l-Iber, III/387

³²¹ İbn Tabâtâbâ, el-Fahrî, s. 247; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/180

ulaşmadığını söyledi. Vezir, Ümmü Musa'yı azarlar bir eda ile ileri geri konuşup durmamasını söyledi ve onun iffeti nefsinin bir hayli rencide etti. Fakat bu olay vezirin başını yemiş ve kısa bir süre sonra Hâmid b. el-Abbas azledilerek yerine Ali b. İsa vezir tayin edilmişti.³²²

Yine O, Zilkade/Haziran ayının sonlarına doğru 304/916 tarihinde sarayın bir kısım ihtiyaçlarını karşılamak ve bazı yeni isteklerde bulunmak üzere dönemin veziri Ali b. İsa'nın huzuruna geldi. Hâcib, Ümmü Musa'ya: "Şu anda vezir uyuyor, onu uyandırmaya cesaret edemem, şuradaki evde bir saat kadar otur ve uyanmasını bekleyelim." Dedi. Ancak buna son derece kızan Ümmü Musa orayı terk edip gitti. Bir müddet sonra uyanan Ali b. İsa hemen hâcibini Ümmü Musa'ya gönderdi, arkasından da oğlunu gönderip özür dilediği halde özrü kabul edilmedi. Ümmü Musa derhal Halife'nin ve Şağab Hatun'un yanına gelerek Ali b. İsa hakkında iftiralarda bulundu. Bunun üzerine Halife, Ali b. İsa'yı 8 Zilhicce 304/2 Haziran 916 tarihinde Pazartesi günü görevden aldı.³²³ Bu iki hadise bize Ümmü Musa el-Kahramâne'nin Halife'nin yanında ne kadar etkin bir konuma sahip olduğunu göstermektedir.

Ümmü Musa bu önemli görevde senelerce kalmış ve fevkaalede başarılı da olmuştur. Belki de uzun süre bu görevde kalmasının garip bir sonucu olsa gerek kendisini Şağab Hatun'a rakip olarak görüyordu. Haşimi bir aileden olduğu için hem heseb-neseb, hem de sevk ve idare bakımından ondan hiç de geri kalır tarafı yoktu. Onun için hilafeti can evinden vurmak üzere bazı habis hazırlıklar yapmaya başladı.³²⁴

Bunlar arasında Muktedir'in hilafetten uzaklaştırılması, Şağab Hatun'un yönetim üzerindeki etkinliğinin kırılması ve kendisinin hilafet çevresinde daha etkin ve gözde bir kadın olması gibi emelleri bulunmakta idi. Bu emellerinin gerçekleştirmek için 310/922 yılında Muktedir hastalanınca teşebbüse geçerek yönetime hakim olmaları için ailesinden bazılarına mektuplar yazdı.³²⁵ Ayrıca kız kardeşi olan Ümmü Muhammed'in kızı mutandan ve şaşalı bir düğünle Mütevekkil'in torunlarından Ebü'l-Abbas Ahmed b. Muhammed b. İshak ile evlendirdi. İbnü'l-Esir'in rivayetine göre bu şahsın hilafeti söz konusu olmuştu.³²⁶ Gerek bu düğünde gerekse de gelinin çeyiz eşyaları için sınırsız paralar harcandı. Bu paraların hemen hepsi büyük servet ve hazineleri olan Ümmü Musa tarafından karşılandı. Bu düğün dolayısı ile Bağdat halkına 18 gün ziyafet

³²² Kehhâle, Ömer Rızâ, A'lâmü'n-Nisâ, Dimeşk 1959, V/123

³²³ İbn Miskeveyh, Tecâribu'l-Ümem, I/40; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, VIII/98

³²⁴ Kitapçı, Şağab Hatun, s. 20

³²⁵ Sûlî, Ahbâru'l-Muktedir Billah, s. 228; Kurtubî, Sile, VI/56

³²⁶ İbnü'l-Esir, el-Kâmil, VIII/137

verildi.³²⁷ Dügünden kısa bir süre sonra Ümmü Musa'nın düşmanları, onun gizli planlarını Muktedir ve annesine bildirip, onun Ebu'l-Abbas'ı hilafete getirmek istediğini, bu konuda komutanları ikna ettiğini ve onlardan söz aldığını söylemeleri üzerine Ümmü Musa kız kardeşi Ümmü Muhammed ve kardeşi Ahmed b. el-Abbas tutuklandı. Böylece elinde bulunan mal varlığına ve çok değerli mücevherlerine el konuldu.³²⁸ Şağab Hatun, Ümmü Musa'yı huzuruna çağırarak: "Demek sen, benim oğlum için bir takım planlar içindesin! Mütevekkil'in torunu ile yakın akrabalık kurarak onu hilafet makamına getirmek istedin." diyerek el-Kahramânelik görevinden azletti.³²⁹

Ümmü Musa ve yakınlarının hilafet sarayından ve çevresinden uzaklaştırılmasından sonra el-Kahramânelik makamına Semel getirildi. Semel daha önce Ahmed b. Abdülaziz adında birinin kahramânesi olarak görev yapmıştı.³³⁰ Semel bu görevde çok başarılı olmalı ki hilafet çevresinin dikkatini çekmiş ve bu önemli göreve layık görülmüştür. Semel, el-Kahramânelik görevinin yanında Ümmü'l-Muktedir'in özel sekreterliğini (resmi yazışmalarını) de yapmakta idi.³³¹ Ayrıca Semel el-Kahramâne'nin halifenin yanındaki konumunu ortaya koymak için şu örneği vermek yeterli olacaktır: 313/925 yılında Abdllah b. Muhammed el-Hakânî'nin vezirliği döneminde başarılı bir yönetim gösteremeyince Nasru'l-Hacib, Semel el-Kahramâne'nin Muktedir'in yanındaki ağırlığını bildiği için vezirin azledilmesi ve yerine uygun birinin atanması talebinde bulundu. Semel el-Kahramâne vezirlik makamına Ahmed el-Husaybî'nin uygunluğu konusunda görüş bildirdi. Daha sonra Ümmü'l-Muktedir'e mektup yazılarak durum bildirildi, onun da onayı alınınca Muktedir tarafından Ahmed el-Husaybî vezirlik makamına getirildi.³³²

Muktedir döneminin önemli siyasî ve sosyal olaylarından birisi Ümmü Musa'nın yargılanması olayıdır. Ümmü'l-Muktedir, Ümmü Musa'nın ve yakınlarının soruşturulması görevini el-Kahramânelik görevine yeni getirilen Semel'e verdi.³³³ Semel belalı, şerli, taş kalpli sert bir kadındı.³³⁴ Bu yargılama sonucunda Ümmü Musa'nın mal varlığına el konuldu.³³⁵ İbn Takriberdî, Ümmü Musa'dan müsâdere

³²⁷ İbn Haldûn, Kitâbü'l-Iber, III/389; Kehhâle, A'lemu'n-Nisa, V/124

³²⁸ Sûlî, AHBÂRU'l-Muktedir Billah, s. 228; Kurtubî, Sîle, VI/56; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/137

³²⁹ Hemedânî, Tekmile, XI/227; İbn Takriberdî, en-Nücümü'z-Zâhira, III/204

³³⁰ Hemedânî, Tekmile, XI/227

³³¹ Kurtubî, Sîle, VI/65

³³² Kurtubî, Sîle, VI/65

³³³ Hemedânî, Tekmile, XI/227

³³⁴ Hemedânî, Tekmile, XI/227; İbn Takriberdî, en-Nücümü'z-Zâhira, III/204; Kehhâle, A'lemu'n-Nisa, V/124

³³⁵ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/137

edilen mallarının miktarının 1.000.000 dinar olduğu rivayet etmektedir.³³⁶ Daha sonra Muktedir, Ümmü Musa'yı serbest bırakmış, daha önce el konulan mallarını kendisine iade etmiştir.³³⁷

306/918 yılında Seyyide Ümmü'l-Muktedir Rusâfe'de³³⁸ yaptırmış olduğu bir türbede Semel el-Kahramâne'nin mezâlim mahkemesine başkanlık etmesini, her Cuma günü halkın sorunları ile ilgilenmesini, kadıların ve fakihlerin hazır bulunmasını emretti. İnsanlar böyle önemli bir makama bir kadının atanmasının yanlışlığını belirterek kınadılar. Semel el-Kahramâne, ilk gün mezâlim mahkemesine geldiğinde üyelerden ve halktan hiç kimse gelmedi. İkinci gün Semel el-Kahramâne Dîvânü'l-Mezâlim'e geldiğinde kadı Ebû'l-Hasan³³⁹ veya Ebû'l-Hüseyin³⁴⁰ hazır bulundu. Kadının hazır bulunması daha önce oluşan olumsuz tepkileri ortadan kaldırdı.³⁴¹ Böylece O, Dîvânü'l-Mezâlim'e geldiğinde kadılar, fakihler ve halkın diğer kesimleri hazır bulunurlardı. Semel el-Kahramâne davalar hakkında karar veriyor, kararlarını altına bizzat kendi imzasını atıyor ve jüri tarafından müşterek olarak alınan kararı halka açıklıyordu.³⁴² Onun bu uygulamalarından halkın memnun olduğunu Sûlî ve Kurtubî şöyle belirtmektedirler: "Böyle bir uygulamadan zulme uğrayan kimseler çok faydalandı. İnsanların gönlü rahat etti, huzura kavuştu. Halbuki daha önce onlar, bundan ve Semel el-Kahramâne'nin davalara bakmasından nefret etmişlerdi."³⁴³ Semel el-Kahramâne vefatına kadar el-Kahramânelik görevinde kalmış ve 317/930 yılında vefat etmiştir.³⁴⁴

Semel el-Kahramâne'nin Dîvânü'l-Mezâlim başkanlığına atanması sadece o devirde değil, İslâm tarihinde de bir istisna teşkil etmektedir. Zira 14 asırlık İslam tarihinde Semel'den önce ne de sonra doğrudan doğruya halifeye veya onu temsilen devrin

³³⁶ İbn Takriberrî, en-Nücûmü'z-Zâhira, III/204

³³⁷ Kehhâle, A'lemu'n-Nisa, V/124

³³⁸ Rusâfe: Bağdat'ın güney doğusunda, ilk defa el-Mansûr tarafından kurulmuş ve sonunda büyük bir yerleşim merkezi olmuştur. Genellikle seviyeli kimselerin ikamet ettikleri bir yerdir. Bu bakımdan buraya birçok cami, saray ve türbeler yapılmıştır. Abbasiler devrinde burası bir ilticagah haline gelmiş, can güvenliği olmayan veya birisinden kaçıp kurtulmak isteyenler buraya sığınmışlardır. Yâkût el-Hamevî, Mu'cemu'l-Buldân, III/46; İbn Tabâtabâ, el-Fahrî, s. 150-151; Hatîb el-Bağdâdî, Tarihu Bağdât, I/82

³³⁹ Kurtubî, Sîle, VI/37

³⁴⁰ Sûlî, Ahbâru'l-Muktedir Billah, s. 210

³⁴¹ Sûlî, Ahbâru'l-Muktedir Billah, s. 228; Kurtubî, Sîle, VI/56; İbnü'l-İmâd, Şezerâtü'z-Zeheb, I/247; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/137

³⁴² İbn Takriberrî, en-Nücûmü'z-Zâhira, III/194; İbnü'l-İmâd, Şezerâtü'z-Zeheb, I/247

³⁴³ Sûlî, Ahbâru'l-Muktedir Billah, s. 210; Kurtubî, Sîle, VI/37

³⁴⁴ Kurtubî, Sîle, VI/75

başkadısının yönettiği böylesine önemli ve herkese adalet dağıtan sorunlu bir makamın başkanlığına hiçbir zaman bir kadın getirilmemiştir.³⁴⁵

el-Kahramânelik görevinde bulunan kadınlardan biri de Zeydân hanımdır. Onun halife ve annesinin nezdinde konumu Ümmü Musa ve Semel kadar değildi. Yine de Halife'nin itimat ve güvenini kazanarak hilafet sarayının emniyet sorumlusu olmuştur. 303/915 yılında Cezîre bölgesinde isyan eden Hüseyin b. Hamdân dönemin önemli komutanı Munis tarafından isyanı bastırılıp Bağdat'a getirildikten sonra O ve oğlu Zeydân el-Kahramâne nezdinde hapsedilmiştir.³⁴⁶

Muktedir'in Azerbaycan ve Ermenistan valisi olan Yusuf b. Ebî's-Sâc ikta arazileri ve vergileri yüzünden Ali b. İsa'nın vezirliği döneminde 305/917 yılında isyan etti. İsyanı Munis tarafından bastırılıp kendisi de yaralı olarak 307/919 yılında Bağdat'a getirilince Zeydân el-Kahramâne'nin nezaretinde hilafet sarayında hapse atıldı.³⁴⁷

İbnü'l-Furât ikinci vezirliği döneminde bir sene, beş ay 19 gün vezarette kaldıktan sonra 27 Cemâzelevvel 306/5 Kasım 918 tarihinde azledilince,³⁴⁸ Zeydân el-Kahramâne'nin nezaretinde hapse atıldı. Ali b. İsa da ikinci vezirliğinde bir sene, dört ay iki gün görevde kaldıktan sonra 15 Rebiulevvel 316/8 Mayıs 928 tarihinde Salı günü tutuklanınca Zeydân el-Kahramâne'nin nezaretinde hapse atıldı.³⁴⁹

Zeydân el-Kahramâne'nin Muktedir'in yanında özel bir yeri vardı. Bundan dolayı kendisine zaman zaman iltifat ve ihsanlarda bulunurdu. O bir defasında Zeydân el-Kahramâne'ye eşi ve benzeri görülmemiş çok değerli bir gerdanlık hediye etti.³⁵⁰

Hazineden kaybolan gerdanlık yüzünden 315/927 yılında Zeydân el-Kahramâne'nin başı bir hayli ağrıyordu. Olay şöyle gerçekleşti. İbnü'l-Cessas'ın müsâdere edilen mallarının arasında 300.000 dinar değerinde olan kıymetli bir gerdanlık hazinede bulunmaktaydı. Halife gerdanlığın getirilmesini isteyince onun hazinede olmadığı anlaşıldı. Daha önce Vezir Ali b. İsa Mısır'da sarraflar çarşısında bu gerdanlığı tanıyarak satın aldı. Ali b. İsa, Halife'nin huzuruna çıktığında kaftanın altında sakladığı bu gerdanlığı Halife'ye teslim etti. Hazinede korunması gereken gerdanlığın buradan nasıl çıkarıldığı ve Mısır'da sarraflar çarşısında satıldığı konusu herkeste şaşkınlığa sebep oldu. Bu hadise Halife ve annesine çok ağır geldi. Çünkü hazine dairesine Zeydân el-

³⁴⁵ Kitapçı, Şağab Hatun, s. 24

³⁴⁶ İbn Miskeveyh, Tecâribu'l-Ümem, I/38; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/93

³⁴⁷ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/99-102

³⁴⁸ İbn Miskeveyh, Tecâribu'l-Ümem, I/56-58; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/110-113

³⁴⁹ İbn Miskeveyh, Tecâribu'l-Ümem, I/58, 185

³⁵⁰ Süyûtî, Târihu'l-Hulefâ, s. 433

Kahramâne'den başka rahatlıkla girip çıkan kimse yoktu, bundan dolayı Zeydân el-Kahramâne gerdanlığı hazineden almakla itham edildi. Vezir Ali b. İsa da olayı aydınlığa kavuşturmak için soruşturma başlattı ve konuyu her Salı günü başkanlık yaptığı Dîvânü'l-Mezâlim'e taşıdı. Uzayıp giden gerdanlık davasında somut bir sonuca ulaşamadı.³⁵¹

Sûlî, Fâtıma adında bir kadının el-Kahramânelik görevinde bulunduğunu rivayet etmekte ve şu olayı anlatmaktadır: Şevval/Mayıs-Haziran ayının sonu ve Zilkade/Haziran-Temmuz ayının başında 299 tarihinde Muktedir, Fâtıma el-Kahramâne'ye kızarak yanında bulunan bütün mal varlığına el koydu. İki kızının kocaları olan Büneyye b. Nefis ve Kayser sürgüne gönderildi. Bu olaydan kısa bir süre sonra Fâtıma el-Kahramâne 14 Zilkade 299/2 Temmuz 912 tarihinde öldü. Onun ölümünden sonra Büneyye b. Nefis ve Kayser eşlerini boşadılar. İnsanlar, Fâtıma el-Kahramâne'nin bu damadından her birine hediyeler ve diğer eşyalar hariç 100.000 dinar verdiğini ve bunların çoğunu da sultanın hazinesinden aldığını belirterek ileri geri konuşmaya başladılar. Hatta konuyla ilgili bu iki damat hakkında şiirler yazıldı.³⁵²

Mes'ûdî Muktedir'in annesinin cariyesi olan Besimel isimli hıristiyan bir kadının el-Kahramânelik görevinde bulunduğunu, mezâlim davalarına baktığını vezir, katipler ve kadıların onun huzurunda bulunduklarını rivayet etmektedir.³⁵³

f) Gayr-ı Müslimler

İslam'ın temel prensiplerine göre “dinde zorlama yoktur”³⁵⁴ ve Hz. Peygamber (s.a.v.) tarafından ortaya konulan ilk örneklerde bu temel prensip gayet net bir şekilde ortaya konulmuş ve uygulanmıştır.

Allah Rasûlü 622 tarihinde Mekke'den Medine'ye hicret ettiği zaman Medine'de yürürlükte olan bir anayasa yoktu. Hz. Muhammed (s.a.v.) dağınık halde bulunan insanları bir kanun etrafında toplayarak 52 maddeden oluşan bir anayasa hazırladı.³⁵⁵

Bu metin her topluluk için karşılıklı anlayış ve müsamaha çerçevesinde vicdan hürriyetini içerir. Buna göre Yahudiler kendi dinlerine göre yaşayabilecekler. Herkes için bu geçerli olacaktı. Bu karşılıklı hoş görünün en ilginç yanı da herkes sadece kendi dini uygulamaları ve doğmaları yönünden değil, ait olduğu grubun kanunlarına uyma

³⁵¹ Sûlî, Ahbâru'l-Muktedir Billah, s. 274; Kurtubî, Sile, VI/67

³⁵² Sûlî, Ahbâru'l-Muktedir Billah, s. 140

³⁵³ Mes'ûdî, et-Tenbih ve'l-İşrâf, s. 275

³⁵⁴ Bakara: 2/256

³⁵⁵ Hamidullah, İslam Peygamberi, I/202-210

yönünden de tam bir özgürlüğe sahipti. Yahudiler yahudi kanunlarına; Hristiyanlar, hristiyan kanununa göre yargılanabilecekti.³⁵⁶

Hiz. Peygamber(s.a.v.)'in Necrân Hristiyanları ile hicretin 9. yılında yaptığı anlaşmanın konumuzla ilgili olan kısmını burada belirtmek faydalı olacaktır. “Necrânîlâr’a ve çevresindekilere, mallarına, canlarına, dinlerine, hazır bulunmayanlarına, bulunanlarına, aşiretlerine, kiliselerine, az ya da çok ellerinde bulunan her şeylerine Allah’ın ve Rasûlü’nün zimmeti vardır. Piskopos, rahip ve kahinler bu görevlerinden uzaklaştırılmaz. Onların ne hak ve hukuku, ne de onların alışla geldik hiçbir şey bir değişikliğe tabi tutulacaktır. Onlar samimiyetle hareket edip, üzerlerine düşen vazifeleri hakkıyla ifa ettikleri müddetçe Allah’ın ve Rasûlü’nün zimmeti bunların üzerine olacaktır.”³⁵⁷

Bunun içindir ki, Hiz. Peygamber (s.a.v.)’in zamanından günümüze kadar gayr-ı müslim tebaa, İslam ülkelerinde hiçbir zorlukla karşılaşmamışlardır. Bir devletin vatandaşı olmak için müslüman olma zorunluluğu yoktur. Bilakis tüm dinler saygı değerdir. Bu hem Hristiyanlık ve Yahudilik gibi vahye dayalı dinler için, hem de putperest inançlar için aynıdır. Din müntesiplerinin hepsi devlete bağlı ve sadık kalmak şartı ile devlet tarafından vatandaş olarak kabul edilir. Sadakat müslüman vatandaşlar için geçerli ve mutlaka aranan bir şarttır. Devlete isyan eden kimse bir müslüman dahi olsa affedilemez. Bilakis suçuna göre cezalandırılır.³⁵⁸

Emevîler döneminde gayr-ı müslimlerin devlet kademelerinde görevlendirilmeleri Emevî saltanatının kurucusu Muaviye ile başlamıştır. Bizzat devlet idarecilerinin özellikle Arap hristiyanlarını yanına çekerek kendi bölgesini ve idaresini güçlendirme şeklinde güttüğü bir zimmi politikası sebebiyle zimmilerin özellikle de hristiyanların halifeler üzerinde nüfuzları devam etmiş ve çoğu zaman müslümanların amiri konumunda, kamuoyu tarafından dile getirildiği üzere oldukça önemli memuriyetler edinmişlerdi. Emevîler döneminde idareciler istediklerini idari kadroya tayin ediyor ve gerek müslüman halkın gerekse, alimlerin bu husustaki tepkilerine değeri vermiyorlardı. Zaten Emevîler zamanında konuşma hürriyetini kaybetmiş olan halkın, fitne çıkarmasından korkularına, ağırlıklarını koyarak gayr-ı müslim unsurun önemli

³⁵⁶ Hamidullah, Hicretten Sonra Medine’de Hiz. Peygamber’in Davranışlarındaki Höşgörü, çev. Mustafa Aşkar, Diyanet Dergisi, c. 31, s. 1, Ankara 1995, 5-6

³⁵⁷ İbn Sa’d, Muhammed, et-Tabakâtü’l-Kübrâ, thk. Muhammed Abdülkadir Atâ, Beyrut 1970, I/268; Hamidullah, İslam Peygamberi, I/623-624; el-Vesâiku’s-Siyâsiyye, s. 196

³⁵⁸ Hamidullah, Hicretten Sonra Medine’de Hiz. Peygamber’in Davranışlarındaki Höşgörü, s. 7

kadrolarda görevlendirilmiş olmalarına tepki göstermelerini beklemek de düşünülmemelidir.³⁵⁹

Abbâsî Devleti'ne gelindiğinde de Halife es-Seffah döneminden başlamak üzere hristiyanlar, müslümanlarla birlikte devlet kademelerinde çalıştılar. Müslümanlar Mansûr zamanından başlayarak halifelerin kapısını çalmaya başlamışlar ve kendilerini İslam toplumunun halifesi, emanetçisi olarak gördüklerini belirterek müslümanların, gayr-ı müslim memurların devlet kademelerinde çalışmalarından memnun olmadığını, halkın arasından kuşkuvarın kol gezdiğini, onmaz yaraların açıldığını belirterek, halifelerin bu duruma müdahale etmelerini ümit etmişlerdir. Bazen halifeler gayr-ı müslimlerin devlet kademelerinde çalışmalarını engelleyecek kararlar almış iseler de, müslümanların şikayetleri hiçbir zaman bitmemiştir. Zira, halifeler kendilerince önemli olan bazı sebeplerden dolayı gayr-ı müslim memurların çalıştırılmasına sıcak bakmaya devam etmişlerdir.³⁶⁰

İslami hükümetin en şaşırtıcı özelliği devlet hizmetinde bulunan memurlar arasında gayr-ı müslimlerin sayıca çokluğudur. Müslümanlar kendi öz devletlerinde hristiyanlar tarafından yönetiliyorlardı. Müslümanların malı ve canı hakkında karar verme yetkisinin zımmilerin elinde olduğu şikayeti eskidir. Daha ilk zamandan hristiyan ve yahudileri devlet bürokrasisinden görev almasını sakıncalı bulan Ömer b. Abdulaziz'e atfedilen bir uyarıdan söz edilir. IX. yüzyılda hristiyan kökenli görevliler iki defa savaş vezaretine bile getirilmişti ve böylece din müdafileri onların ellerini öpmek ve emirlerini uygulamakla yükümlü hale geliyorlardı. Hristiyan ve Yahudi memurlara tıpkı müslüman memurlar gibi yemin ettiriliyordu. 840/1436 da kaleme alınan Divanü'l-İnşâ'da o zamandan kalma bir Yahudi yemin formülü bulunmakta ve bütün sonraki yeminlere esas sayılan ilk yeminin Harun er-Reşid'in baş veziri olan Fazl b. Rebî tarafından hazırlanmış olduğu kaydedilmektedir.³⁶¹

Hristiyanlara karşı olan hareketler, esas itibarı ile gerçek müslümanlar için tahammül edilmez hale gelen zımmi hakimiyetine karşı yapılmakta idi. 235/849 tarihinde halife kamu görevlilerinin gayr-ı müslimlere tevdi edilmemesi hakkında emir verdi. O zamanlarda Nil'in ölçüm işlerini uhdelinde bulunduran hristiyanlar bu

³⁵⁹ Öztürk, Levent, İslam Toplumunda Hristiyanlar, İstanbul 1998, S. 382-383

³⁶⁰ Öztürk, İslam Toplumunda Hristiyanlar, S. 383

³⁶¹ Mez, Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti, s. 62

işlerinden uzaklaştırıldılar. Ancak 10 sene sonra aynı halife bir sarayın inşasını hristiyan bir memura tevdi etti.³⁶²

Muktedir hilafete geldiğinde gayr-ı müslimler bürokraside o kadar nüfus sahibi oldular ki Halife 295/907 yılında hristiyan katip ve vergi memurlarını görevden aldı. Bazı hristiyanları da öldürdü. Öldürülenler arasında Munis'in amili Ebû Yâsîr en-Nasrânî de bulunuyordu. Halife bütün valilere yazdığı emirde şunları bildiriyordu: “Emîrümüminîn, yabancıların müslümanlara ait işlerle görevlendirilmesini yasakladı. İlgili görevliler, Halife'nin emrine karşı çıkmaktan sakınsınlar.”³⁶³ 296/909 yılında hristiyanların ve yahudilerin tıp ve cehbezlik dışında herhangi bir devlet memurluğunda çalıştırılmamasını emretti. Ayrıca üzerlerine tanınmaları için özel işaretleri olan elbiseler giymelerini emretti.³⁶⁴ Ancak Muktedir'in bu emrinin uygulama sırasında etkisiz kaldığı görülmektedir. Çünkü Vezir İbnü'l-Furât, hristiyanlardan birisini Dîvânü'l-Ceyş'in başına geçirince Ali b. İsa'dan bir hayli tepki gördü. İbnü'l-Furât'a “Onun elini öpecekler ve emrine boyun eğecekler. Buna gönlün nasıl razı oluyor?” diye sorular sormaya başlayınca İbnü'l-Furât: “Nasır li Dinillah, Dîvânü'l-Ceyş'in başına hristiyan katibi İsrâîl'i tayin etti. Mu'temid'in halefi Mu'tazid Billah da bir hristiyan olan Malik b. el-Velîd'i Dîvânü'l-Ceyş'in başına getirdiğini.” Belirtti ve bu işi ilk defa yapanın kendisi olmadığını söyleyerek onu başından savmaya çalıştı. Ali b. İsa'nın: “Onlar doğru yapmadılar.” sözüne de: “Sana göre hata ettiler ama bana göre değil.” şeklinde adeta azarlayarak cevap verdi.³⁶⁵

Konu ile ilgili başka bir örnekte ise şu ilginç olay anlatılmaktadır. İbnü'l-Furât'ın sofrasında her gün 9 yüksek memur misafir olarak bulunuyordu. Bunların dördü ise hristiyandı.

“ Onlar onun iki yanında ve karşısında yer almıştı. Her birinin önüne evvela mevsimin her türlü meyvelerinden en güzel numunelerle dolu birer tepsi ve ortaya da meyvelerle dolu büyük bir tepsi konulmuş bulunuyordu. Büyük tepsi sadece göz ziyafeti içindi. Küçük tepsilerin her birinde ayva, şeftali ve armutları kesmek için birer bıçak ve yanında artıklar için birer cam kase vardı. İştahlarını tatmin ettikten sonra tepsiler kaldırılıp, ellerini yıkamaları için leğenlerle ibrikler getirildi. Bunu müteakip içinde yemek bulunan büyük bir kase üstünde bombu çubuklarından yapılmış ve Mısır

³⁶² Mez, Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti, s. 62

³⁶³ Kalkaşandî, Meâsîru'l-İnâfe, II/233/234

³⁶⁴ İbn Takribirdî, en-Nücümü'z-Zâhira, III/165

³⁶⁵ Sâbî, Kitâbü'l-Vüzerâ, s. 109

keteni ile örtülmüş bir kapak ve etrafında peçeteler olduğu halde deriden bir örtü üzerinde getirildi. Örtü kaldırılınca misafirler yemeğe başladılar. İbnü'l-Furât onlarla sohbet etti ve onlara ikram ederek onları yemeğe teşvik etti. İki saat müddetle bir biri ardınca yemekler getirilip kaldırılıyordu. Bundan sonra bitişikte bir odaya geçerek ellerini yıkadılar. Burada hizmetçiler su döküyorlardı, ellerini silmeleri ve yüzlerini gül suyu ile nemlendirmeleri için hadımlar, Mısır keteni ile gülsuyu şişelerini ellerinde tutuyorlardı.³⁶⁶

İbnü'l-Furât'ın ilk vezaretinde (296-299/908-911) çalışma ofisinde çalışırken birden başını kaldırarak ve evrakı elinden bırakarak dedi ki: “Bana Allah’a ve ahiret gününe inanmayan ve fakat yağmur çamur demeden bana itaat edecek bir adam lazım. Önemli bir işte onu kullanmak istiyorum. İstedığımı yaparsa onu en iyi şekilde mükafatlandıracağım.” Orada bulunanlar kuşkulandılar. Birdenbire vezirin hizmetçisinin kardeşi Ebû Mansûr adında bir adam ayağa fırladı ve: “Vezirim! aradığınız kişi benim.” dedi. Bunun üzerine vezir: “Yapmak ister misin? diye sordu. Ebû Mansûr: “Evet, bundan daha fazlasını da yaparım.” diye cevap verince Vezir: “Maaşın ne kadar?” dedi. Ebû Mansûr: “Ayda 120 dinar.” Bunun üzerine Vezir: “Ona bunun iki katını verin.” dedi ve: “Başka ne istiyorsun?” diye sordu. Ebû Mansûr’a istediği her şey verildi. Bundan sonra vezir şöyle dedi: “Bu yazılı emrimi al, vergi dairesine götür ve oradaki memura ver ve ondan İbnü'l-Haccâc’ın borcu hakkında bir rapor iste. Sonra ona git, ondan para talep et ve onu öyle sıkıştır ki, hepsini çıkarana kadar ölsün. Hiçbir sözünü dinleme ve ona mühlet verme.” Ebû Mansûr kapı muhafızlarından otuz kişiyle beraber vergi dairesine gitti. Daireye vardığında iki başkandan birine vezirin emrini verdi ve İbnü'l-Haccâc’ın borçlarını gösteren bir rapor istedi. Başkan: “İbnü'l-Haccâc’ın yaklaşık olarak iki milyon dirhem borcu var.” dedi. Bunun üzerine Ebû Mansûr bütün alacakları gösteren bir rapor istedi ve daha sonra İbnü'l-Haccâc’ı getirtti, ona hakaretler yağdırdı. Buna karşılık İbnü'l-Haccâc ona dalkavukluk yaptı. Bunda sonra Ebû Mansûr’un emri üzerine adam soyuldu ve dövüldü. Dövülürken sadece: “yeter, Allah” diyordu. Daha sonra Ebû Mansûr büyük bir direk diktirdi ve tepesine etrafına ip sarılı bir merdane yerleştirildi. İbnü'l-Haccâc’ın bir eli buna bağlandı ve havaya kaldırıldı. Bu arada Ebû Mansûr: “Para, para.” diye bağırıyordu. İbnü'l-Haccâc, istediklerini memurlarla görüşmek üzere indirilmesini istedi. Fakat direğin dibinde oturan Ebû Mansûr, nasıl davrandığını vezire anlatsınlar diye,

³⁶⁶ Sâbî, Kitâbü'l-Vüzerâ, s. 240

duymak istemedi ve kızar gibi göründü. Nihayet ipi tutanlara: “Şu adi adamı indirin!” dedi. Görevliler şişman ve cüsseli bir adam olan İbnü’l-Haccâc indirirlerken direğin dibinde oturmakta olan Ebû Mansûr’un üzerine düştü. Düşme anında Ebû Mansûr’un ensesi kırıldı ve İbnü’l-Haccâc da bayıldı. Ebû Mansûr sedye ile eve götürülürken yolda öldü. İbnü’l-Haccâc hapse atıldı ve böylece öldürülmekten kurtuldu. Eşi yüz bin dinar ödedikten sonra serbest bırakıldı. Halk: “Bana Allah’a ve ahiret gününe inanmayan ve bana itaat edecek bir adama ihtiyacım var.” diyen, İbnü’l-Furât’ın bu sözüne hayret ediyordu.³⁶⁷

319/931 tarihinde vezir olmak isteyen birisinin emirin katibi olan İbrahim adındaki bir hristiyanla ve komutan Munis’in katibi olan Stefan ile iyi geçinmek zorunda idi. Makam sahibi olmak isteyen bürokratlarına şöyle söylediği rivayet edilmektedir: “Bizim aile sizlerdendir. Atalarım, Bizans İmparatorluğu’nda önemli görevler almışlar. Dedem olan Ubeydullah b. Süleyman’ın elinden bir gün bir hac düşer; halk bunu görünce dedem şöyle der; “Bu karılarımızın bir tılsımı olsa gerek, bunu haberimiz olmadan elbiselerimize sokmuşlar.” Hesabı doğru çıktı. Hristiyanları devlet hizmetlerinden uzaklaştırmak isteyen aynı Muktedir’in döneminde hristiyan memurların dalkavuğu olan bu adam vezir oldu. Çok kudretli olan Munis’e karşı entrikalar çevirenlerin başında hadım Müflih bulunmaktadır. Aynı şekilde hadım olan hristiyan katibi de büyük nüfuz sahibi idi.³⁶⁸

Abbâsî saraylarında görülen hristiyan tabiplerden İbn Deylam, Mu’temid, Mu’tazid, Müktefî ve Muktedir zamanlarında Abbâsî halifelerine hizmet etti. Kıftî tarafından verilen bilgilere göre o, 300/912’li yıllarda Bağdat’ta idi.³⁶⁹

Halife Muktedir zamanında saray doktorları arasında Buhtîşû ailesinden Buhtîşû b. Yohanna da görülür. O ve sâbî doktorlardan Sinan b. Sabit dışındaki doktorların Muktedir’in özel dostluğunu kazandıkları söylenir. Buhtîşû b. Yohanna’nın ismi Muktedirin ölümünden sonra Halife Kâhir’in gözlerine mil çekilmesi hadisesinde tekrar karşımıza çıkmaktadır. Kâhir’in gözlerine mil çekilmesi onun denetiminde gerçekleşmiştir.³⁷⁰

Buhtîşû bu olaylardan sonra Halife Râzî’ye hizmet etti. Râzî, babası gibi ona yakın alaka gösterdi. Bununla birlikte tabipliği hakkında bazı olumsuz değerlendirmelerin de

³⁶⁷ Sâbî, Kitâbü’l-Vüzerâ, s. 121-122

³⁶⁸ Mez, Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti, s. 62-63

³⁶⁹ Kıftî, Târîhu’l-Hukemâ, s. 285

³⁷⁰ Ahmed Emin, Zuhru’l-İslam, Kahire 1955, I/30

kaynaklarda bulunduğu dikkatleri çeker. Rebiulüevvel 324/Ocak-Şubat 936 tarihinde Halife Râzî'nin kardeşi olan Harun b. Muktedir öldü. Definden sonra Razi, yakın dostu tarihçi Sûlî'ye: "Elimde delil olsa Buhtîşû'yu öldürürdüm. Kardeşime verdiği ilaç onun ölümüne sebep oldu. Onu öldürmeye niyetlenmedi ise de, o yetersiz bir doktordu." şeklinde dert yanmıştır.³⁷¹ İbn Takriberdî ise onun verdiği ilaçta kasti bir hata tespit edildiği için nefyedildiğini rivayet etmektedir.³⁷²

Abbâsîler döneminde ticaretin gelişmesine paralel olarak sarraflar faaliyetlerini arttırarak borç para vermeye, emanet para kabul etmeye ve halka darphane arasında aracı olmaya da başladılar. Bir yandan ticari zaruretler, öte yandan devletin nakit para ihtiyacı bunların bir banka gibi faaliyet göstermelerine yol açtı. Ve artık sıradan bir sarraf değil, cehbez olarak anılmaya başlandılar.³⁷³

Cehbezler para havalesi yaptıkları gibi takas işlerinde de aracılık ediyorlar, nakil zorunluluğu ve gasp gibi bazı tehlikeleri ortadan kaldırmak gayesi ile ve belli bir ücret karşılığında para yerine bir çeşit kredi mektubu ve "süftece"(poliçe) tanzim ediyorlardı. Süftece usulü ile bir tüccar istediği şehirdeki bir malı, kendi şehrindeki mal veya parasını teminat gösterip teslim alabildiği gibi, karşı tarafta gelip onun malını götürebiliyordu. Bu tür işlem ve aracılıklarla kendilerine emanet bırakılan mevduatı koruma ve işletme karşılığında ücret aldıkları için cehbezler simsar olarak da nitelendirilmişlerdir.³⁷⁴

Cehbezlerin yanı sıra sadece sarraflıkla uğraşanlarda faaliyet sahalarını genişletmişler ve faizle kredi yoluna saptıkları için 300/912 yılında bundan men edilmişlerdir.³⁷⁵

Tüccarlar cehbezlerden kredi aldıkları gibi vezirlerde devlet giderlerini karşılayamadıklarından dolayı onlardan borç para almaya başlamışlardır. İlk defa Muktedir Billah'ın veziri İbnü'l-Furât bazı yahudi cehbezlerden borç para aldı. Buna karşılık devletçe müsâdere edilen mallar beytülmal ve beytü'l-mâali'l-hassa yerine bu yahudi cehbezler nezdinde toplandı. İbnü'l-Furât, cehbezlerin hesaplarını denetlemek ve alacaklarını tespit içinde katibi İbn Ferceveyhi görevlendirdi.³⁷⁶

³⁷¹ Sûlî, AHBÂRU'R-RÂZİ BİLLAH, s. 71,75-76; İbn Ebî Usaybia, UYUNU'L-ENBÂ, s. 277; KİFÎ, TÂRİHU'L-HUKEMÂ, s. 73

³⁷² İbn Takriberdî, en-NÜCÛMÜ'Z-ZÂHIRA, III/257

³⁷³ YENİÇERİ, Celal, "Cehbez", DİA, İstanbul 1993, VII/222

³⁷⁴ YENİÇERİ, "Cehbez", DİA, VII/222

³⁷⁵ YENİÇERİ, "Cehbez", DİA, VII/222

³⁷⁶ YENİÇERİ, "Cehbez", DİA, VII/222

Halife Muktedir tarafından vezirliğe getirilen Ali b. İsa devlet alacakları hususunda cehbezlerle mücadele etti; sonunda onlarla yeni bir anlaşma yaptı. Onaltı yıl süren bu antlaşmaya göre her ayın ilk gününde maaşların ödenmesi için cehbezler devlete 150.000 dirhem verecekler, buna karşılık bir teminat olarak Ehvâz bölgesinin gelirleri onlara ait olacaktı. Böylece vilayetin vergi gelirleri devlet hazinesi yerine cehbezlerin kasalarında toplanmış oluyordu. Cehbezler bu vergileri kullanıyorlar ve hazine gelirlerinin yeterli olmadığı zamanlarda topladıkları veya toplayacakları vergilere mahsuben devlete para veriyorlardı.³⁷⁷

Muktedir devrinde cehbezlerle hilafet merkezi dışındaki vilayetlerde de iş birliği yapıldığı bilinmektedir. Nitekim Kum vilayetine tayin edilen cehbez, harâc ve devlete ait diyâ gelirlerini kendi kasasında toplamıştır. Bu bölgenin vergi mükellefleri Halife'ye ve hazine müdürüne karşı müteselsil olarak cehbez için kefil olacak ve istenildiğinde onu hazır bulunduracaklardı. Cehbez ile mükellefler ve devlet hazinesi arasındaki bütün muameleler makbuz (berâe) ve bir çeşit çek kullanılarak yürütülmektedir.³⁷⁸

Muktedir döneminde müslümanlarla gayr-ı müslim tabaka arasında bir takım karışıklıklar olduğu rivayet edilmektedir. 311/923 yılında müslümanlar Ramle, Kayseriye ve Askalan kentlerinde Melkiler'e ait birçok kiliseyi tahrip ettiler. Halife'den destek bulan hristiyanlar kiliselerini tamir ettiler. Ancak müslüman halk bu sefer Hıms yakınlarındaki Tinnîs kentindeki bir kiliseye saldırdı. Hristiyanların tamiri üzerine ikinci bir saldırı gerçekleşti. Ve kilise tahrip edildi. Ardından hristiyanlar Halife'nin desteğini alarak kiliseyi yeniden tamir etme imkanı buldular.³⁷⁹

312/924 yılında müslümanlar Dımeşk'ta Meryem kilisesini yaktılar. Değeri bir hayli fazla olan kilise mallarını yağmaladılar. (değeri 200.000 dinar kıymetinde haç, kase, buhurdan ve yastık gibi eşyalar). Şehir yakınlarındaki kadınlar manastırını bastılar. Nastûrî ve Yakubî kiliselerini tarumar ettiler.³⁸⁰ Bu tarihlerde Ramle yakınlarında 3 kilise tahrip edildi. Fakat bu kiliseler Halife'nin emri ile yeniden inşa edildi.³⁸¹

Müslümanların gerek fetihler sırasında gerekse anlaşma yaptıkları kentlerde mabetlere saygılı davranmış olmalarına rağmen, Bizanslılar sınır bölgelerine yaptıkları akınlarda ele geçirdikleri şehirlerde müslümanların mabetlerine saygısızca

³⁷⁷ Yeniçeri, "Cehbez", DİA, VII/222

³⁷⁸ Yeniçeri, "Cehbez", DİA, VII/222

³⁷⁹ Öztürk, İslam Toplumunda Hristiyanlar, S. 130

³⁸⁰ Makrizî, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Ali, el-Hitâtü'l-Makriziyye (Kitâbü'l-Mevâiz ve'l-İ'tibar bi Zikri'l-Hitâtü ve'l-Âsâr), Beyrut tsz. II/494

³⁸¹ Mez, Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti, s. 64

davranmışlardır. 315/927 yılında Sumeyşât'ı ele geçiren Bizanslılar, şehrin en büyük camisinde namaz vakitlerinde çan çaldılar.³⁸² Yine 316/928 yılında Bizans'ın doğu komutanı Nicephorus Ermenia bölgesinde Ahlat ve Bitlis'i ele geçirdiği zaman camiden mimberi söküp attı ve yerine bir haç yerleştirdi.³⁸³

Muktedir döneminde çıkan isyan hareketlerinde müslümanlar kadar gayr-ı müslimlerde zarar görmüşlerdir. 308/920 yılında Bağdat'ta fiyatlar yükseldi ve halk geçim zorluğu çekmeye başladı. Bütün bu olaylar Hâmid b. el-Abbâs'ın Sevâd'ı yönetmeye başlamasıyla ortaya çıkmıştı. Zira O, halka zulüm ediyordu. Sonuçta halk ayaklandı. Askerlerin müdahalesi fayda vermedi. Bilakis onlar halk tarafından tartaklandılar. Sokak çatışmaları günlerce devam etti. Halk hapishanelerin kapılarını açarak binaları yaktı. Yağmalama hadiseleri çoğaldı, veziri taşladılar. Bu olaylar sırasında tabip Simaon'un oğlu Abdullah gibi pek çok katibin ve önde gelen hristiyanların evleri yağmlandı, olaylar kısa bir süre sonra askerlerin kontrolüne geçti ve suçlular cezalandırıldı.³⁸⁴

314/930 yılında Salih b. Mahmud adında bir harici isyan etti. Benû Malik'ten bir grup da onlara katıldı. Sincâr'a yürüyerek halktan mal topladı. Ardından da Musul topraklarında Şecâciyye'ye gitti ve onları öşre bağladı. Sonra Musul'un aşağı tarafında yer alan Hadîse'ye girerek müslümanlardan zekatlarını, hristiyanlardan da cizyelerini istedi, Hadîse'de çıkan savaşta arkadaşlarının pek çoğunu kaybederken oğlu da esir alındı. Daha sonra Salih b. Mahmud yeni ümitlerle müslümanlarla hristiyanların birlikte yaşadığı Tikrit'in üst tarafına düşen Sîn kasabasına gitti. Aldığı mal karşılığında onlara zarar vermeden Tikrit'e yöneldi. Direnen Tikritliler'i öldürdü. Başa çıkamayan Tikritliler anlaşma yaparak mal vermek zorunda kaldılar. Sonra el-Bevâzic'e gitti. Musul köylerini dolaşırken Nasr b. Hamdan'a esir düştü. Cemâziyelevvel/Temmuz-Ağustos'da başlayan ve Şaban/Ekim-Kasım ayında biten bu macera sırasında pek çok müslümanın yanı sıra hristiyanlara da zarar vermişti. Bir kısmının malına el koymuş, bir kısmını da savaşıarak öldürmüştü.³⁸⁵

Hristiyan ruhban sınıfı cizreden muaf değildi. Sadece sadaka ile geçinen keşişlerin, dilenciler gibi cizyeden muaf tutulmaları gerekiyordu. Nazari olarak, çünkü Mısır'da keşiş ve piskoposlara cizye zorunluluğu ancak 312/924 tarihinde getirilmiştir. Aşağı ve

³⁸² İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/169

³⁸³ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/198

³⁸⁴ Süyûtî, Târîhu'l-Hulefâ, s. 429; Öztürk, İslam Toplumunda Hristiyanlar, s. 315

³⁸⁵ Nüveyrî, Şihabüddin Ahmed b. Abdullah, Nihâyetü'l-Ereb fi Funûni'l-Edeb, Kahire 1923, XXIII/91-92

yukarı Mısır'da bulunan bütün manastırlar Sînâ'daki dahil olmak üzere, bu vergiyi ödeyeceklerdi. Bunun üzerine bir grup keşiş Bağdat'a giderek Halife Muktedir'e şikayette bulundular. Halife, keşiş ve piskoposlardan daha önce olduğu gibi vergi alınmamasını emretti.³⁸⁶

Başkentteki hastanede zimmiler, müslümanlar gibi muamele görüyorlardı. Ancak X. asrın başında bir salgın hastalık sebebiyle vezir, başkent dışındaki hastalara yardıma koşacak ve ilaç götürecektir Halife'nin özel tabibine, evvela müslümanlara bakması için talimat verdi. Ölüler ise doğaldır ki ayrı ayrı defnedilmişlerdir. 319/931 tarihinde Irak'ın bir şehri olan Tikrit'in seller altında kalması neticesinde ölen müslümanlarla hristiyanların, birbirlerinden ayrılmayacak bir biçimde beraber defnedilmişlerdir.³⁸⁷

311/923 yılında halifenin kendisi, varisçi bırakmadan ölen bir zimminin malını kendi cematine devredilmesi hakkında emir verdi. Varis bırakmadan ölen bir müslümanın malı ise devlet hazinesine kalıyordu.³⁸⁸

Hristiyanlar'ın dini lideri, büyük devlet adamlarının tayininde olduğu gibi, halife tarafından özel bir fermanla tayin ediliyordu. Bu şahsa "Câselik en-Nastûrî" yani doğulu hristiyanların lideri verilirdi ki o, mezhebinin mensupları arasında büyük bir nüfuz sahibiydi.³⁸⁹ Ya'kubiler'in patrikleri de tayinleriyle ilgili olarak halifelerden bir ferman alıyorlardı. Bunu, halifelerin tahta oturmalarından sonra saraya gitmeleri icap ediyordu. Ancak 300/912 tarihinde Bağdat'ta ikamet etmeleri Halife tarafından yasaklandı.³⁹⁰

Yahudiler'in de çoğu kere "el-Melik" ünvanı verilen özel bir reisleri vardı. Yahudiler ona vergi öderlerdi. O, bu vergilerin yarısını kendisi alır, diğer yarısını da Abbâsî Devleti beytûlmaline gönderirdi.³⁹¹

Hristiyan ve Yahudiler'den başka Zerdüştiler (Mecusiler) de IV/X. yüzyılda "Ehli Zimmet" olarak tanınmışlardı. Hristiyan ve Yahudiler gibi onların da sarayda ve hükümet nezdinde birer temsilcileri bulunuyordu.³⁹²

³⁸⁶ Mez, Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti, s. 59-60

³⁸⁷ Mez, Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti, s. 55-56

³⁸⁸ Mez, Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti, s. 48

³⁸⁹ Hasan İbrahim, İslam Tarihi, IV/391

³⁹⁰ Mez, Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti, s. 49

³⁹¹ Hasan İbrahim, İslam Tarihi, IV/391

³⁹² Mez, Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti, s. 48

g) Hayat Standardı

Hayat standardı, toplumda yaşayan insanların makam, mevki, maddi durumları, dinî, etnik yapıları ve sosyal statülerine göre farklılık arz etmektedir. Halife, halifenin yakınları, vezir, üst düzey devlet memurları, önemli konumlarda bulunan komutanlar, zenginler, orta tabakada bulunan insanlar ile gayr-ı müslim tabakanın özel yaşantıları, evlerinin tefrişatı, giyim-kuşamları, yeme-içmeleri, bayramları ve eğlenceleri birbirinden farklıdır.

III. asrın sonu ve IV. asrın başında Abbâsî Devletin’de görülen hayat standartlarını şöyle belirtebiliriz:

305/915 yılında halife Muktedir Bağdat’ta “Modern Pavillon” da içinde altın ipliklerle işlenmiş ve nakşedilmiş Mısır keten bezi ile kaplı ve üstü kapalı dört güzel kayığın durduğu 30.20 arşın ebadında “parlatılmış gümüşten daha güzel” bir kalay gölünü Rum elçilerine gösterdi.³⁹³

Bağdat’ın doğu tarafındaki saray külliyesi başlı başına bir şehirdi. Dicle’den başlayarak on iki kilometre uzanıyordu ve bir duvarla çevrilmişti. Asillerin sarayları da birkaç binadan ibaretti. 300/912 senesinde sarayı için üç yüz bin dinar harcamış olan Vezir İbnü’l-Furât yanı başında bulunan ve içinde kadınların oturduğu kardeşinin kız çocukları ile kendi küçük çocuklarının yetiştiği bahçe evi için ilaveten beş yüz bin dinar safetmiştir. Dış kapılarının arkasında siperleriyle süslü ve yüksek olan “bahv” duruyordu. Şair İbnü’l-mut’ezz bu durumu ise şöyle dile getiriyor: “Mazgal siperleri namazda saf içinde yan yana oturan örtünmüş kadınlar gibi duruyordu.”³⁹⁴

Bahçeler, evler, çardaklar, kubbeler, avlular halifelerin sarayını teşkil ediyor, havuzlarla dereler onu canlandırıyor. Halife, resmi ziyaretçileri “Kurşun Ev” de huzuruna kabul ediyordu. Bu evin önünde bulunan bir dere Dicle’ye akıyordu. Avlular, orada bulunan muhafızların sayısına göre “kırklar”, “altmışlar”, “doksanlar” olarak adlandırılıyordu. Kubbeler arasında “Narenciye Evi” (darü’l-utrucce) ve “Eşek Kubbesi” vardı.³⁹⁵

Sâmerrâ’da yapılan kazılar III/IX. bir Irak evinin durumu hakkında bize bir fikir verecektir: “Sâmerrâ’nın evleri sabit bir şemaya göre yapılmıştı. Üstü kapalı bir geniş

³⁹³ Saray hakkında geniş bilgi için bkz. Sûlî, Ahbâru’l-Mukyedir Billah, s. 197; Kurtubî, Sîle, VI/31-33; İbn Miskeveyh, Tecâribü’l-Ümem, I/53-55; İbnü’l-Cevzî, el-Muntazam, XIII/174-175; İbnü’l-Esîr, el-Kâmil, VIII/107; İbn Kesîr, el-Bidaye, XI/136; İbn Takriberdî, en-Nücümü’z-Zâhira, III/192; İbn Haldûn, Kitâbu’l-Iber, III/385; Mez, Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti, s. 436

³⁹⁴ Mez, Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti, s. 435

³⁹⁵ Mez, Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti, s. 435-436

cadde veya sokaktan dikdörtgen şeklinde genişçe bir avluya açılır. Avlunun ölçüleri umumiyetle 2'ye 3 nisbetindedir. Daha kısa olan tarafında yatık T şeklinde bir salon ve köşelerde birer küçük oda vardır. Avlu mesken ve diğer ihtiyaçlara cevap verebilecek dikdörtgen odalarla çevrilidir. Ev ekonomisiyle ilgili odaların bulunduğu küçük avlular bulunmaktadır. Arasına bodrum katında da etrafı açık sütunlu sahanlar(tarmât) ve havalandırma bacaları bulunan oturma odaları mevcuttur. Bütün evler tek katlıdır, düz olmayan yerlerde taraçalar yapılarak bundan istifade edilmiştir. Bir evde elli kadar oda bulunabilmektedir. Odaların pencereleri 20 ila 50 cm büyüklüğünde renkli camla kapatılmıştır.³⁹⁶

Bu dönemde yazlık evler de bulunmaktaydı. Bu yazlık evlerde kemerli kapı yelpazeleri (mirvehâtü'l-hayş) odaları daha da serinlerdi. Bunlar yelkenler gibi tavandan sarkan ve güzel kokularla meşbû kumaşlardı. Dicle kayıklarına da buz ve ıslak keçe konulur, keçe üzerine tül gibi ince renkli kumaştan perdeler (kerâîs) asılırdı. Yaz gecelerinde Bağdatlılar damların üzerinde yatarlardı. Buna karşı kuzeyde, Âmûl'de çok yağmur yağdığından damlar hörgüçlü idi. Yemen'de evin içi yazın da serindi, o kadar ki toplantılarda insanın üzerine sıcak tutan bir şeyin olması gerekirdi. Herkes odasına istirahatata çekilir ve perdelerini kapatırdı. Bu evin iç duvarlarına tutkal sürülmesinden ileri geliyordu. Dam ve duvarların mermerden yapılmış olması dolayısıyla evin içi geceleyin gündüz gibi aydınlıktı. Dam halis mermerden yapılmışsa içerden, üzerinden uçan kuşlar görülürdü.³⁹⁷

Şehirdeki evlerin zemin katında çok defa çıkma ve cumbalar bulunuyordu. Kötü bir binek eşiği bunları göremeyerek onlara çarpardı. Görünmeyen köşelerin kötü bir şöhreti vardı. Şiraz'ın iki hayvanının aynı anda geçemediği dar sokaklarında bu cumbalara hep vuruluyordu. Ev kapısı güzel oyulmuş ağaçtandı. Bu kapıyı çalmak için bir halka vardı.³⁹⁸

Ağaç çok kullanılıyordu. Asillerin evlerinde en çok sevilen tür Hint meşesiydi. Bunun sayesinde evlerin içi hemen hemen hoş, zevkli bir hal alıyordu.³⁹⁹

Odalar ise boştu ve dolayısıyla insanların endamı, hareket ve elbiseleri göze çarpacak bir şekilde tesir icra ediyordu. Halı ve perdelerin desen ve renkleri birbiriyle serbest bir biçimde oynaşabiliyordu. Tek mobilya parçası, içinde elbiselerin bile

³⁹⁶ Mez, Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti, s. 433-434

³⁹⁷ Mez, Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti, s. 434-435

³⁹⁸ Mez, Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti, s. 438

³⁹⁹ Mez, Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti, s. 438

muhafaza edildiği sandıklardı. Dolaplar karyolalar gibi hiç tanınmıyordu. Yemek masası sadece yemek için içeri alınıyordu. Zenginlerin evlerinde yemek koymak için akit taşından yapılmış tabaklar kullanılıyordu. Daha sonra ayaklı masalar ortaya çıktı. Horasan'ın kırmızı-beyaz halanc ağacından yapılan ve bir karanfil demetini andıran masalar methedilmekteydi. Masaların ebadı yavaş yavaş büyüdü. 307/917 yılında Halife, vezire en büyüğünün çevresi 50 karış olmak üzere üç masa göndermişti ve onu içeri sokmak için kapıyı genişletmek icap etmişti.⁴⁰⁰

Bu dönemde Musul'da alt tabakadan bir karı-kocanın için üç yüz dirhem senelik ihtiyacı karşılayacak bir miktar, beş ila yedi bin dinar ise adamakıllı bir servet olarak sayılmaktaydı. Babasından kalan serveti şarkıcı kadınlara yedirdikten sonra başka bir taraftan kırk bin dinar miras olarak alan ve akıllanan bir memur ailesine mensup genç bir adam parasını şöyle yatırdı: “1.000 dinara babasından kalma evi tamir ettirdi, 7.000 dinarla halılar, elbiseler, cariyeler v.s. aldı, 2.000 dinarı itimada şayan bir tüccara işine iştirak payı olarak verdi, 10.000 dinarı her ihtimale karşı toprağa gömdü ve 20.000 dinara varidatından geçinmek üzere bir çiftlik satın aldı.”⁴⁰¹

IX. asırda Bağdat'ın sadece doğu tarafında 5000, IV/X. asrın ilk yarısında bütün Bağdat'ta 10.000 hamamın sayılmış olması,⁴⁰² Müslümanların beden temizliğine ve insan sağlığına ne kadar önem verdiklerini ortaya koymaktadır.

X. asrın başında ve sonunda renkli elbiselerin soylu erkeklerle münasip görülmediğini, bunların köle ve kadınlara mahsus olunduğu bilinmektedir. Erkek bunları olsa olsa kendi evinde ihticamın yapıldığı günlerde ve içki masasında giyebilir, dışarıda bunu giymesi ise adilik olurdu. Asil bir adamın kıyafeti beyaz olurdu, bunu ulema tavsiye ediyordu. Yıkanmış ile yıkanmamış, yeni ile kullanılmış, keten veya yün ile ipeği beraber giymek zarafete aykırı telakki edilmekteydi.⁴⁰³

Erkeklerden başka, boşanmış kadınlarda beyaz giyerler, diğer kadınlar ise kuyruklu beyaz şalvarlar müstesna, beyaz giymezlerdi. Renkler ise ancak, tabii renkler olacaktı. Boyamak suretiyle elde edilen renkler, köylü kadınlarla cariyelerin kıyafetine aitti. Dul kadınların ve matem tutanların kıyafeti şarkta mavi, Endülüs'te ise beyazdı. Erkeklerin biraz daha kibarca kıyafetinde Araplar'ın hiç tanımadığı şalvar da vardı.⁴⁰⁴

⁴⁰⁰ Mez, Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti, s. 438

⁴⁰¹ Mez, Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti, s. 433

⁴⁰² Mez, Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti, s. 439

⁴⁰³ Mez, Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti, s. 440

⁴⁰⁴ Mez, Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti, s. 441

Üç yüksek memur sınıfının kıyafetleri birbirinden farklı idi. Kâtipler derrâ'a denilen göğüs tarafından oyulmuş bir cübbe, ulema taylasan ve askerler saray kıyafeti giyerlerdi. Camiye gidildiği zaman saray mensupları siyah ceket giyerdi. Bir derrâ'a giymişken caminin saraya mahsus maksuresine girmek isteyen birisi oradan siyahî kapıcılar tarafından kovulmuştur.⁴⁰⁵

Zengin tüccar veya başka bir zengin iki gömlek (kamis) ve şalvar üstüne bir palto (rida) giyerdi. Kâhir, halife olarak seçildiğinde (320/932) bu şekilde giyinmişti. Fakir olduğu halde zenginmiş gibi tavrı alan Sûfî el-Fergânî (v. 331/943) iki gömlek, palto, şalvar, zarif ayakkabılar giyip sarık kullanıyordu. Evi olmadığı halde elinde hep anahtar vardı. Arap paltosunun yerini yavaş yavaş kaftan aldı. IV/X. asrın başında Mısırlı bir şair bir kış günü kaftan giymiş olarak atla saraya gitti. Kaftan Şamlı edibin sosyete kıyafetlerine dâhildi. Halife Muktedir savaşa gitmek kararıyla kaftan giyerek atına bindi.⁴⁰⁶

Çoraplar hem kadınlar hem de erkekler tarafından kullanılıyordu. Kırmızı ayakkabılar zarif telakki edilmiyordu. Bizans İmparatoru ve müslüman halk bunları giyiyordu. Bir zübbe ise, Bizans'ta veliahdın yaptığı gibi, biri sarı öteki siyah olmak üzere renkli ayakkabılar giyebiliyordu.⁴⁰⁷

Mezarlara gelince; X. asırda büyüklerin kendileri için türbe adeti yeniden ortaya çıkmıştı. İlk önce Muktedir'in annesi Rusâfe'de, Halife Râzî (v.329/940) de aynı yerde yaptırmış. Onu Mu'izzüddeve (v. 356/966) Kureyşliler'in mezarları üzerinde ve Halife Tâî Rusâfe'de yaptırdığı türbe ile takip etmiştir. Bundan başka da insan hayatının bu safhasıyla ilgili ve İslam'a tamamen yabancı bazı adetler ısrarla devam ede gelmiştir. Ölünün arkasından feryat adeti ikide bir yasaklanıyordu. Fakat bu yasaklara uyulmuyordu. Örneğin 250/864 senesi civarında Mısır'da elbiseleri yırtmak, yüzü siyahlatmak, saçları kesmek yasaklanmış ve ölümler için ağıt yakan kadınlar hapse atılmıştı. 294/907 yılında ise kadınlara yüzleri açık olarak cenazelerin arkasından gitmeleri, feryad'ü figan etmeleri ve ağıt yakan kadınların davul ve düdüklerin refakatında yola çıkmaları yasaklandı. Bağdat'ta ağıt yakan kadınlar, yüzleri siyahlatılmış ve saçları açılmış vaziyette feryadü figan ederlerdi. 305/916 yılında Halife

⁴⁰⁵ Mez, Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti, s. 441

⁴⁰⁶ Mez, Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti, s. 441

⁴⁰⁷ Mez, Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti, s. 441

Muktedir'in dayısı ölünce Halife'nin annesi, onun yaptırdığı yeşil bir köşk ile Dicle'deki yangın gemilerini ve onun şahsi gemisini yıktırıp tahrip etti.⁴⁰⁸

Bu dönemde sofraların özellikleri ve yemek yeme adabı hakkında geniş bilgiler verilmektedir. X. asrın başında Vezir İbnü'l-Furât'ın sofrasında her gün dokuz yüksek memur misafir olarak bulunuyordu. Bunların dördü ise Hristiyandı.

“Onlar onun iki yanında ve karşısında yer almıştı. Her birinin önüne evvela mevsimin her türlü meyvelerinden en güzel numunelerle dolu birer tepsi ve ortaya da meyvelerle dolu büyük bir tepsi konulmuş bulunuyordu. Büyük tepsi sadece göz ziyafeti içindi. Küçük tepsilerin her birinde ayva, şeftali ve armutları kesmek için birer bıçak ve yanında artıklar için birer cam kase vardı. İştahlarını tatmin ettikten sonra tepsiler kaldırılıp, ellerini yıkamaları için leğenlerle ibrikler getirildi. Bunu müteakip içinde yemek bulunan büyük bir kase üstünde bombu çubuklarından yapılmış ve Mısır keteni ile örtülmüş bir kapak ve etrafında peçeteler olduğu halde deriden bir örtü üzerinde getirildi. Örtü kaldırılınca misafirler yemeğe başladılar. İbnü'l-Furât onlarla sohbet etti ve onlara ikram ederek, onları yemeğe teşvik etti. İki saat müddetle bir biri ardınca yemekler getirilip kaldırılıyordu. Bundan sonra bitişikte bir odaya geçerek ellerini yıkadılar. Burada hizmetçiler su döküyorlardı, ellerini silmeleri ve yüzlerini gül suyu ile nemlendirmeleri için hadımlar Mısır keteni ile gülsuyu şişelerini ellerinde tutuyorlardı.⁴⁰⁹ Yemeklerin birbiri ardınca sofraya konmasının o kadar titiz bir şekilde tarif edilmesi bunun heralde bir yenilik olmasındandır. Eski İslami adet, herkes istediğini yesin diye yemeklerin birden sofraya konulmasını gerektiriyordu.⁴¹⁰

Sofrada yemekten evvel elleri yıkamak umumi adetti. Ekseriyetle aynı leğende yapılıyordu ve yemeğe başlamak için acele davranmaktan kimse utanmasın diye ev sahibi yemeğe başlamak mecburiyetindeydi. Buna karşı yemekten sonra elleri yıkama işi esaslı temizleme faaliyetiydi. Bunrada ev sahibinin sırası en son gelirdi. Ev sahibinin sol tarafında başlanarak sıra takip edilir ve son olarak ev sahibi ellerini yıkardı. Yemekte hazır bulunanların hepsi aynı seviyede değilse, aralarında daha yüksek bir mavkide olanların da bulunması halinde, vezirle beraber tertip edilen söz konusu yemekte olduğu gibi, elleri başka bir odada yıkamak icap ederdi. Yemekten sonra başkalarında şöyle dursun, insanın kendi kendine bile görmek istemediği bir manzarayı

⁴⁰⁸ Mez, Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti, s. 442

⁴⁰⁹ Sâbi, Kitâbü'l-Vüzerâ, s. 240

⁴¹⁰ Mez, Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti, s. 444

görmesinler diye hükümdr ve büyüklerin huzurunda yıkanma görgü kurallarına aykırı sayılırdı.⁴¹¹

Vezirin yemek sırasında misafirleriyle sohbet etmesi asrın adetine uygun bir hareketti. Yemek sırasında konuşmanın caiz olup olmaması hakkında ihtilaf vardır. Yemek bittikten sonra ‘‘elhamdülillah’’ bile demek kaidelere aykırı sayılıyordu. Çünkü, bunu demekle yemeğini daha bitiremeyenler kalkmaya mecbur ediliyorlardı.⁴¹²

Dişleri karıştırmak ancak tek başına bulunduğu zaman yapılmalıdır. Şair İbnü’l-Mu’tezz sofrada durmadan bir kürdanla dişlerinin karıştıran bir misafiri eleştirmektedir.⁴¹³

Kibar insanlar bağırsak, adale veya damarlar, böbrek, mide, kıkırdak, diyafram, kırıntı ve doğramalar veya çorbalara katılan sebzelere tenezzül etmezler, et suyunu höpürdeterek içmez, ilik aramaz, ellerini yağla lekelemez, fazla tuz yemez- ki onlara göre bu en adi şeylerdendir- ve sirke karıştırmazlar. Önlerinde bulunan ekmekleri yağlamaz, kendi yerlerinin ötesine el uzatmaz ve parmaklarını yalamaz, ağızlarını tıka basa doldurmaz, ağızlarına dudaklarının yağlanacağı kadar büyük lokmalar koymaz, birbirinden farklı iki parçayı birden ağızlarına sokmaz ve tuzlu çerezler yemezler. Bu onlar için ayıp sayılır. Olsa olsa narin şarkıcı kızlar ve zarif kadınlar bazen sevgililerinin ellerinde genelde tabakla bir şeyler yemekten hoşlanmadıkları için tuzlu bir şey yemekten zevk alırlar.⁴¹⁴

Yemeklere acı, baharatlı şeylerle başlanırdı. Bunlara ‘‘nukl’’ deniliyordu. Aynı rolü ouynayan Yunanca ‘‘nogalmakta’’ ve Latince ‘‘nuclei’’ ye göre adlandırılmıştır. Bundan fazla yemek yemek edebe mugayır sayılıyordu. Bayır turbu, kereviz, sarımsak ve soğandan kokuları yüzünden; üzüm, kayısı, zeytin, hurma ve şeftali gibi çekirdeği bulunan her şeyden, tiksindirici bir tarzda yenildiğinden sarfınazar etmek icap ediyordu. Nar, incir ve karpuz çok ucuzdu, bunları halk yediğinden ‘‘kibarlar’’ onlardan nefret ediyorlardı. Ekşi buğday, ‘‘keçi tersi gibi’’ görünen siyah üzüm, palamut, kestane ve kavrulmuş susam da öyle. Ancak Hint zeytini, Horasan’dan yenilebilen toprak, fıstık, gülsuyu ile yıkanmış şeker kamışı ve Şam elması gibi pahalı yiyecekleri kabul ediyorlardı.⁴¹⁵

⁴¹¹ Mez, Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti, s. 445

⁴¹² Mez, Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti, s. 445

⁴¹³ Mez, Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti, s. 445

⁴¹⁴ Mez, Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti, s. 446

⁴¹⁵ Mez, Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti, s. 447

Abbâsî halifelerinin çoğunluğu eğlenceye düşküdü. Saray eğlenceleri sadece musiki ve oyunlardan ibaret değildi. Birbirlerini hicveden ve etrafa neşe saçan şairlerin yanında güzel hikayeler anlatan hikayeciler (kussas) mukalikler vb. hüner sahibleri de eğlencelere katılırlardı.⁴¹⁶ Halife Muktedir'in yönetimi kadınlara bırakıp kendisi nefsinin, şehetinin ve içkinin esiri olması⁴¹⁷ eğlenceye ne kadar önem verdiğini göstermektedir.

Devletin üst düzey görevlileri tarafından tertip edilen şölenlerde misafirlerin rahat ve mutlu olmaları için hiçbir masraftan kaçınılmazdı. Cariyeler perde (Sitare) arkasında şarkı söyler, misafirlerin şerefine salona çıkarlardı.⁴¹⁸ 300/912 senesinde vezir tarafından verilen bir şölende gelen misafirleri eğlendirmek için bir kısım şarkıcı kızlar perdenin önünde, bir kısmı perdenin arkasında otururlardı.⁴¹⁹ Yazın gelen misafirlere buzlu su ikram etmek çok önemliydi. 304/916 senesinde İbnü'l-Furât ikinci defa vezir olunca kendisini tebrik etmeye gelenlere hava çok sıcak olduğundan kırk bin ritil buz ikramında bulundu.⁴²⁰

Zengin ve varlıklı insanların eğlenceye ne kadar düşkün olduklarını bazı olaylar açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Sübkî, IV/X. asra dair anlatıldığı bir olayda iş aramak üzere Mısır'a giden birkaç memurun Şam'da hiç tanımadıkları bir adamdan nasıl bir iltifat gördüklerini anlatmaktadır. Bu şahıslar önce evin hamamına götürüldüler, burada bıyıkları çıkmamış iki köle ve son derece güzel iki oğlan onlara hizmet ettiler. Yemek getirildi ve bıyıkları çıkmamış iki köle ayaklarını ovdular. Bundan sonra ev sahibi onları güzel bir salona ve bahçeye aldı. Onlar içmeye başlarken, ev sahibi arkasında cariyelerin oturduğu bir perdeye eliyle vurdu ve onlara: “Şarkı söyleyin” diye seslendi. Bunun üzerine onlar güzel şarkılar söylediler. Tam içki içerken ev sahibi yine bağırdı: “Nedir bu çekingenlik misafirlerimiz önünde, gelin buraya.” Perdeyi açtı ve o güne kadar görmedikleri birbirinden güzel ve zarif kızlar yanlarına geldi. Bir udçu, bir flütçü ve bir rebabcının yanında bir rakkase ile bir tamburcu en nefis elbiseler içinde ve mücevheratla süslü biçimde ortaya çıkarak şarkı söylediler. Hemen hemen sarhoş olunca ev sahibi öğleyin onlara köleler gönderdiğini fakat kölelerden imtina ettiklerini duyduğunu söyleyerek, şimdi de aynı şeyin mevzubahis olduğunu

⁴¹⁶ Bozkurt, Nebi, “Eğlence”, DİA, İstanbul 1994, X/485

⁴¹⁷ Safedî, el-Vâfî bi'l-Vefeyât, XI/94; İbn Kesîr, el-Bidaye, XI/81; Süyûtî, Târîhu'l-Hulefâ, s. 432; Mahmud Şakir, Tarihu'l-İslam, V/116

⁴¹⁸ Mez, Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti, s. 450

⁴¹⁹ Sâbî, Kitâbü'l-Vüzerâ, s. 193

⁴²⁰ Kurtubî, Sıle, VI/32

belirtti ve her birinin gece için bir kadın almasını söyledi. Ertesi sabah tekrar hamama götürüldüler ve burada bıyiksız köleler onarla hizmet ederek güzel kokular sürdüler. Bundan sonra ev sahibi bahçede atla gezerek ve yemeğe kadar eğlenmek veya satranç veya nerd mi oynayarak veya kitapları mı müteala etmek istediklerinin sordu. Onlar satranç, nerd ve kitapları seçtiler ve yemeğe kadar vakit geçirdiler.⁴²¹

Halife, valiler ve yüksek seviyedeki devlet erkânının en güzel eğlence çeşitlerinden birisi at yarışlarıydı. Halife ve vezirler yarış atı beslemekte adeta birbirleriyle yarışıyorlardı. Avcılık vazgeçilmez hobiler arasında yer alıyordu. Kılıçları kuşanmış süvariler eşliğinde av partileri düzenlenir, bir grup asker ve köleler avcılarının peşinden giderdi. Dicle nehri boyunca uzanan, kuşların toplandığı, ceylanların yayıldığı yeşillikler av için tercih edilen yerlerdi.⁴²²

Bunların dışında okçuluk, kargı atmak,⁴²³ cirit, debbuk,⁴²⁴ polo (cûkân, Farsça çavgân), top ve tokmak (saylacân=kriket=hokey), kılıç oyunu (eskrim), cirit, satranç,⁴²⁵ kirket, tenis⁴²⁶ ve güreş⁴²⁷ gibi oyunlar yaygındı.

Bazı halifeler ve idareciler aslan ve kaplan gibi vahşi hayvanları, tebaa ve ziyaretçilerin kalplerine korku salmak için beslerlerken, diğer bazıları da ev hayvanı olarak köpek ve maymunlar ediniyordu. Halife Muktedir'in vezirinin Kahire'de oturan ve hükümet işlerinin görülmesinde önemli mevkide bulunan oğlu yılan, akrep ve diğer zehirli hayvanların bir koleksiyonunu meydana getirme ve bunları sarayın yanı başında bulunan özel bir yapıda itina ile besleyip bakım altında tutma şeklinde bir hobiye sahipti.⁴²⁸

Ramazan ve Kurban Bayramı, Ramazan ayı ve Cuma günü gibi yıllık, aylık ve haftalık olarak kutlanan bayramlar ve düğünler hayatın tek düzenliğini geçici olarak da olsa değiştiren fevkalade olaylardır. Bayramlar ve düğünler, sevinç ve neşenin en üst düzeyde olduğu günlerdir. Bundan dolayı eskiden beri insanlar bayramlarını ve düğünlerini en güzel elbiselerini giyerek, çeşitli yemekler yaparak ve çalıp söyleyerek neşe içinde kutlamaya özen göstermişlerdir.

⁴²¹ Sübkî, Tabakât, II/172

⁴²² Hasan İbrahim, II/446

⁴²³ Hasan İbrahim, II/445

⁴²⁴ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VI/86-87

⁴²⁵ Hitti, İslam Tarihi, II/521

⁴²⁶ Hasan İbrahim, II/446

⁴²⁷ Mez, Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti, s. 445

⁴²⁸ Hitti, İslam Tarihi, II/523-524

Bilindiği gibi Müslümanların Ramazan ve Kurban olmak üzere iki tane yıllık bayramları vardır. Rivayete göre Hz. Peygamber (s.a.v.) Medine'ye hicret ettiğinde Medinelilerin iki tane eğlence düzenledikleri ya da bayram yaptıkları önemli günleri vardı.⁴²⁹ Bu iki günün ne ifade ettiğini sordu. Onlar da bu iki günde oynayıp eğlendiklerini söylediler. Bunun üzerine Peygamberimiz "Allah size bu ikisine bedel olarak bunlardan daha iyi ikisini verdi. Kurban ve Fıtır (ramazan) bayramı." dedi.⁴³⁰

Dini bayramlar, dini törenlerle kutlanır, halife halka imamlık yapar, bayram namazlarını kıldırır, hutbeleri okurdu. Bayram geceleri çeşitli şehirlerde fener alayları yapılır. Nehirler süslenmiş kayıklarla dolar, kandiller yakılır, halife sarayından yükselen ışıklar etrafı aydınlatırdı. Halkın çoğu Abbâsî, alameti olduğu için siyah elbiseler giyer. Bazıları başına sarık yerine kamyş ve kâğıttan yapılarak siyaha boyanan uzun külah giyerdi. Bağdat, Beytûlmakdis, Şam ve Tarsus bayram kutlamalarında hareketliliğin, neşe ve eğlencenin en çok görüldüğü yerlerdi. İslam ülkesinin çeşitli yerlerinden gelen gaziler Tarsus'ta toplanır, hayırsever Müslümanların bağışları buraya gönderilirdi. Tarsuslular'ın, gazilerin barınmaları için tahsis ettikleri mekânlar vardı. Onlara çok miktarda bağış ve zekât gelirdi.⁴³¹

Halife'nin geçişini haber vermek üzere davullar çalınır, Halife beyaz bir fil üzerinde parlak sedeflerle süslenmiş hevdec içinde oturmuş olarak görünürdü. Halife'nin içinde bulunduğu mahfelin üzerinde altın simlerle süslenmiş ipek örtüler bulunurdu. Halife'nin bir elinde hilafet kılıcı, diğer elinde mührü, üzerinde kaftan, onun üstünde de yeşil bürdesi olurdu. Rasûlüllah'ın bu bürdesi Übülle halkına verdiği bürde idi. Rasûlüllah onu bereket vesilesi olsun diye Übülle halkına vermişti. Mensûr bu bürdeyi 300 dinara satın aldı. Mensûr'dan önce hiç kimse, alaylarında fil bulundurmamıştı. Emir ve hanedandan bir grup, Halife'ye eşlik eder, bunların arkalarında Halife'nin eşi ve çocuklarının bindiği develer yürür, yanlarında da siyah bayraklar taşıyan özel koruma görevlileri olurdu.⁴³²

Halkın yaşayışı üzerindeki İslami yaldızın ne kadar ince olduğunu bayramlar göstermektedir. Hristiyanların bütün bayramları Müslümanlar tarafından kutlanmaktaydı. Hristiyan yortuları ise daha çok eski adetleri aksettiriyordu. Irak'ta

⁴²⁹ Bu iki bayramın İranlılar'dan alınan Nevruz ve Mîhrîcan bayramları olduğu söylenir. Nüveyri, Nihâyetü'l-Ereb, I/184; Yayla, Mustafa, "Hafta Tatili- İslam Hukukunda", DİA, İstanbul 1997, XV/132; Bayraktar, İbrahim, "Bayram-İslami Dönem", DİA, İstanbul 1992, V/260

⁴³⁰ Ebû Davud, Süleyman b. Eş'as, Sunen, "Salât", 239, İstanbul 1992; Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb, Sunen, "Salâtü'l-İdeyn", 1, İstanbul 1992

⁴³¹ Hasan İbrahim, İslam Tarihi, II/434-435

⁴³² Hasan İbrahim, İslam Tarihi, II/434-435

olduğu gibi Mısır'da da birçok hristiyan ziyaretgâhı eski putperest tapınma yerleri idi ve oralarda kurulan hristiyan manastırlılarının azizlerle ilgili olarak kutladıkları günler daha eski dini bayramların yeni bir yaftasından başka bir şey değildi. Memleketin müslümanları, putperest ve hristiyan ecdadının hayatına tat veren bu günlere ısrarla riayet ettiler. Fakat kilisenin tam tersine Müslümanlar umumiyetle yeni dini menkıbeler uydurmaktan sarfı nazar ettiler. Dini yönleri hristiyanlara bırakıp ecdatları gibi işin hoş tarafına bakıyorlardı.⁴³³ Levent Öztürk Hristiyanların bayramları ve kutlamaları hakkında geniş bilgiler vermektedir.⁴³⁴

Mütedeyyin çevrelerde Hz. Peygamber (s.a.v.)'e olan hürmetin daha da kuvvetlenmesinin bir neticesi olarak 300/912 senesi civarında onun doğum gününü kutlama âdeti ortaya çıktı. Fakat bu kutlama eski İslâmî hayat tarzını örnek alanların nazarında bir bidatti.⁴³⁵

Aile şenlikleri içerisinde en önemlisi sünnetti. Halife Muktedir Cemâziyelevvel 302/Kasım-Aralık 914 yılında aynı anda 5 oğlunu sünnet ettirdi. Çocukların üzerine 5.000 dinar ile 100.000 dirhem saçtı. Muktedir kendi çocuklarıyla beraber bir grup yetim çocuğu da sünnet ettirdi. Bu yetim çocuklara da bol bol ihsanlar da bulunarak dirhemler ve elbiseler verdi. Halife'nin bu sünnet şölenine harcadığı paranın miktarı ise 600.000 dinardı.⁴³⁶

Sünnet şenlikleri dışında saray mensuplarının ve görevlilerinin düğünleri toplumda önemli bir yere sahipti. Muktedir döneminin en önemli düğünü 307/919 yılında Bağdat'ta Muktedir'in annesi Şahap Hatun'un erkek kardeşi Ğaribu'l-Hal'in kızlarıyla Bedr el-Hammâmî'nin oğullarının evlenmesidir. Bu düğünün mükemmel bir şekilde olması için hem Şahap Hatun, hem de onun kahramânesi olan Ümmü Musa el-Kahramâne büyük çaba gösterdiler. Bu düğüne katılmak isteyen hilafet çevresinde bulunan kadınlar adeta hediye yarışına girmişlerdi. Düğün ile ilgili bilgileri aktaran Kurtubî, hediyelerin keyfiyetleri ve ayrıntıları hakkında pek fazla teferruata yer vermemekle beraber hediyeleri taşıyan büyük bir düğün alayından bahsetmesi,⁴³⁷ hediyelerin maddi ve manevi değerlerinin çok büyük miktarlara ulaştığını göstermektedir.

⁴³³ Mez, Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti, s. 447

⁴³⁴ Öztürk, İslam Toplumunda Hristiyanlar, s. 161-167

⁴³⁵ Mez, Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti, s. 484

⁴³⁶ İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, XIII/150; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/130

⁴³⁷ Kurtubî, Sıle, VI/41

Ümmü Musa el-Kahramâne, Ğaribu'l-Hal'in kızları ile Bedru'l-Hammâmî'nin oğullarının hem evliliklerini tebrik, hem de bu vesile ile toplanan düğün hediyelerini hazırlamak ve takdim etmek için Şahap Hatun'un emri ile harekete geçti. İçinde birçok süvari ile yayalarında yer aldığı çok büyük bir düğün alayı hazırlandı. Bütün hediyeler Ümma Musa el-Kahramâne'nin önünde on iki ata yüklendi. Bu atlardan altısının eğeri, gem ve diğer koşumları altından, diğer altısını ise gümüşten yapılmıştı. Ayrıca her bir atın yanı başında en güzel elbiseler giydirilmiş altın kemer ve altın kılıçlarla donatılmış bir hizmetçi bulunuyordu. Her birinin içerisinde 100.000 dinar ile değerli elbiselerle doldurulmuş kırk sandık da bulunuyordu.⁴³⁸

310/922 yılında Ümmü Musa el-Kahramâne kız kardeşi olan Ümmü Muhammed'in kızını görkemli bir düğünle Mutevekkil'in torunlarından Ebû Bekir b. Muhammed ile evlendirmiştir. Gerek bu çiftin düğünü, gerekse gelinin çeyiz eşyaları için büyük miktarlarda paralar harcandı. Bu harcanan paraların hemen hemen hepsi büyük servet ve hazineleri ile aşırı zengin olan Ümmü Musa tarafından karşılandı. Bu düğün dolayısıyla Bağdat halkına aralıksız olarak tam 18 gün ziyafet verildi.⁴³⁹

Hacamat günü de önemli bir gündü. Bu günde hacamat dilen kişiye dostları tarafından hediyeler verilirdi. Mutad olandan daha iyi yemekler yendi. Ameliyatı beraber yapardı. 300/912 yılında ücreti ise yarım dirhemdi.⁴⁴⁰

⁴³⁸ Kurtubî, Sîle, VI/41

⁴³⁹ İbn Haldun, Kitabü'l-Iber, III/389;Kehhâle, A'lemu'n-Nisâ, V/124

⁴⁴⁰ Mez, Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti, s. 485

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

MUKTEDİR'İN ÖLDÜRÜLMESİ VE ŞAHSİYETİ

1) Muktedir'in Öldürülmesi

a) Mûnisu'l-Muzaffer'in Muktedir'e İsyanının Başlangıcı

Muktedir'in hilafet makamına gelmesinden kısa bir süre sonra İbnü'l-Mu'tezz darbesiyle tahtan indirilmesi olayından sonra karşı darbe girişiminde bulunan askerî grubun arasında yer alan ve Muktedir'in tekrar hilafet makamına gelmesinde önemli rol oynayanlardan birisi de Mûnisu'l-Hâdim'dir. Mûnisu'l-Hâdim'in bu olayda aktif olması hilafet makamı tarafından takdirle karşılanmış ve Halife Muktedir tarafından Bağdat Şurta Teşkilatının başına getirilmiştir.¹ Bu görevde oldukça başarılı olan Mu'nisü'l-Hâdim'in Halife yanındaki önemi daha da artmış ve ordu genel komutanlığı görevine getirilmiştir. Devletin en önemli makamına getirilen Mûnisu'l-Hâdim burada da kısa bir süre içerisinde gücünü hissettirmeye başlamış ve devletin önemli kurumlarını kontrolü altına almaya başlamıştır. Mûnisu'l-Hâdim askerî görevinin yanında çeşitli zamanlarda da idarî görevlerde de bulunmuştur. 300/912 yılında Hameyn ve Suğur bölgesi valiliğine getirildi.² Ayrıca Halife Muktedir 301/913 yılında dört yaşındaki oğlu Ebû'l-Abbâs'ı Mısır ve Mağrib vilayetlerinin valiliğine atayınca, yardımcılığına da Mûnisu'l-Hâdim'i atamıştır.³ Böylece Mûnisu'l-Hâdim askerî alanda olduğu gibi idarî alanda da devletin kurumlarını tanıma fırsatını bulmuştur.

Mûnisu'l-Hâdim'in Abbâsî Devleti'ne karşı yönelik iç ve dış saldırılarda önemli başarılarının olduğunu görmekteyiz. Sürekli olarak Mısır'a saldırılarda bulunan Fâtımî Devleti'ne karşı zafer elde etmiş ve başarılarından dolayı kendisine Halife tarafından "el-Muzaffer" lakabı verilmiştir.⁴ Abbâsî Devletinin sınır bölgelerine hucum edip, Müslüman halka zor anlar yaşatan Bizanslılara karşı oldukça başarılı savaşlar çıkararak bölge halkının güvenlik içerisinde olmasını sağlamıştır. Diğer taraftan devlet içerisinde ortaya çıkan isyan hareketlerini de bastırmıştır. Onun bu başarıları devlet içerisindeki mertebesini daha da yükseltmiştir.

Devlet kademesi içerisinde onun mertebesinin yükselmesinden ve önemli bir güç haline gelmesinden çekinen ve ondan kurtulmak isteyen İbnü'l-Furât, ordunun masraflarının çok olduğunu bahane ederek Halife Muktedir'den onun Bağdat'tan

¹ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/17; Kurtubî, Sıle, VI/16

² İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/75

³ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/32; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/76

⁴ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/144

uzaklaştırılmasını talep etmiştir. Bağdat'ın dışına çıkarılan Mûnisü'l-Muzaffer, daha sonra Halife tarafından tekrar merkeze çağırılmıştır. Kısa sürede eski otoritesine ve gücüne kavuşan Mûnisü'l-Muzaffer, devlet içerisinde tek güç haline gelmeye başlamıştır. Halife Muktedir onun izni olmadan ve bilgisine danışmadan önemli görevlere atamalar yapmaktan çekiniyordu. Özellikle vezir tayinlerinde oldukça etkili olmuştur. İsteddiği kişiyi vezaret makamına çıkartıyor, istediğinin de azlettirebiliyordu. Bu konuda dikkat ettiği nokta, orduya daha iyi hizmeti kim verecekse onun vezir olmasını istiyordu. Halife Muktedir, vezirlik makamına birini atamak istediği zaman önce onun görüşünü alır, sonra tayin işlemini yapardı. Eğer Halife'nin teklif ettiği kişi Mûnisü'l-Muzaffer'in istemediği kişi olursa, Halife onu atamaktan vazgeçer, Mûnisü'l-Muzaffer'in istediğini tayin ederdi. Aslında Muktedir de böyle bir gücün varlığından rahatsızdı. Ancak onun otoritesini ve gücünü ortadan kaldıracak güce de sahip değildi. 315/927 yılında Mûnisü'l-Muzaffer'in Bizans'a yapacağı sefer öncesinde meydana gelen olay, Muktedir'in Mûnisü'l-Muzaffer'den kurtulmak için çeşitli planlar yaptığını gözler önüne sermektedir:

315/927 yılında Bizanslılar, İslâm Devleti'nin sınır boylarına hucum ederek Sümeysât (Samsat)'a girmiş, bir hayli mal, silah ve benzeri şeyleri ele geçirip, şehrin en büyük camiinde namaz vakitlerinde çan çalmışlardı. Bunun üzerine sınır boylarındaki Müslümanlar da Bizanslılara karşı saldırıya geçmişler ve büyük miktarlarda ganimet ele geçirmişlerdi. Ayrıca Başkent'e, Bizanslıların saldırdıklarını, halkın mallarını yağmaladıklarını, şehre İmparator'un otağını kurduklarını ve büyük camide çan çaldıklarını bildiren mektup gelince, Halife Muktedir, Mûnisü'l-Muzaffer'e ordu hazırlayıp 4 Rebûlâhîr 315/8 Haziran 927 tarihinde Perşembe günü sefere çıkmasını emrederek kendisine çok değerli hilatler giydirdi.⁵ Bizans üzerine yürümek için hazırlanan ordu tam sefere çıkmak üzereyken Mûnisü'l-Muzaffer Halifeyle vedalaşmaya gitmekten çekinmişti. Mûnisü'l-Muzaffer'in bu hareketi herkes tarafından duyulmuştu. Bunun sebebi ise kaynaklarda şöyle anlatılmaktadır:

Muktedir'in hizmetinde bulunan saray hizmetçilerinden birisi, 11 Rebûlâhîr 315/15 Haziran 927 tarihinde Perşembe günü şunları anlattı: Muktedir hizmetçilerinden bazılarının Dârü's-Şecere denilen yerde bir kuyu kazmalarını ve kuyunun üzerini halıyla kapatmalarını emretmişti. Hizmetçi, Halife'nin bundan gayesinin de şu olduğunu ilave etmişti: "Mûnisü'l-Muzaffer Bizans'a sefere gitmek için vedalaşmaya geldiğinde Muktedir bu kuyunun hizasında oturacak ve Mûnisü'l-Muzaffer'in yaklaşması üzerine

⁵ İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, XII/260; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/169; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/165

muhafızlar onu kuyuya atıp, boğacaklar ve onu oradan ölü olarak çıkaracaklar.” Bunları işiten Mûnisu'l-Muzaffer, Halife ile vedalaşmaya gitmekten çekinmişti. Onun, Halife'nin huzuruna gitmediğini gören Ebû'l-Heycâ Abdullah b. Hamdân ve kardeşleriyle ordunun diğer komutanları, askerler ve köleler silahlarıyla onun yanına gitmişler ve böylece saray askersiz kalmıştı. Mûnisu'l-Muzaffer'in etrafında toplanan bu komutanlar ve askerler ona şöyle demişlerdi: “Sakalın bitinceye kadar senin önünde savaşacağız.” Bu olaylar üzerine Halife Muktedir, Mûnisu'l-Muzaffer'e bizzat kendisinin yazdığı mektupta, kendisine ulaşan bu haberlerin uydurma olduğunu yemin ederek bildirmişti. Bunun üzerine Mûnisu'l-Muzaffer askerlerini ve etrafında toplananları dağıtıp, Muktedir'e yazmış olduğu mektupta, kendisinin Halife'ye kul ve köle olduğunu, ancak bu haberleri ortaya atanların, kendisi ile efendisi arasında bir fitne çıkarmak istediklerini bildirmiş, ayrıca etrafında toplanan komutan ve sakerleri kendisinin çağırmadığını, onların kendi istekleriyle etrafında toplandıklarını ve şu an hepsini dağıttığını ifade etti. Bu mektuplaşmalardan sonra Muktedir, Nasru'l-Hâcib ve bazı alimleri Mûnisu'l-Muzaffer'in yanına gönderdi. Mûnisu'l-Muzaffer de yanında bulunan bazı komutanlar ve kendisiyle görüşmeye gelen Halife'nin elçileriyle beraber 18 Rebûlâhîr 315/22 Haziran 927 tarihinde Perşembe günü, Halife'nin huzuruna gidip, onun ellerini ve ayaklarını öpmüş, Muktedir de Mûnisu'l-Muzaffer'in güzel sıfatlara sahip iyi niyetli biri olduğunu belirtmişti. Karşılıklı iyi niyet göstergesi geçici de olsa aradaki buzların erimesine sebep olmuştu. Bunun üzerine Mûnisu'l-Muzaffer Sülesâ çarşısındaki evinden 22 Rebûlâhîr 315/26 Haziran 927 tarihinde Pazertesi günü çıkarak devletin yönetim kadrosuyla görüştü. Vezir Ali b. İsa ve Ebû'l-Abbâs b. Muktedir (Râzî Billah) gibi devletin ileri gelenlerinin katıldığı devlet töreniyle 28 Rebûlâhîr 315/2 Temmuz 927 tarihinde Pazar günü Bizans seferine uğurlandı.⁶ Mûnisu'l-Muzaffer'in Halife Muktedir'e ilk isyanını 317/929 tarihinde meydana gelen ihtilalde görmekteyiz. Bu olayı ayrıntılı bir şekilde Muktedir'e 2. Darbe girişiminde anlattığımızımızdan dolayı burada tekrar etmemize gerek yoktur.

319/931 tarihinde Halife Muktedir ile Mûnisu'l-Muzaffer arasında atama krizi çıktı. Bağdat Emniyet Müdürü olan Muhammed b. Yâkût, vezir Suleymân'a karşı mesafeli bir tavır alıp, Hüseyin b. Kâsım'a meyilli görünüyordu. Diğer taraftan Mûnisu'l-Muzaffer de Vezir Süleymân'ın Ali b. İsa ile yakın diyalog içerisinde olmasından dolayı vezirin yanında yer alıyor ve hem vezire, hem de Ali b. İsa'ya çok güveniyordu. Bu arada Halife

⁶ İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, XII/260; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/169; Zehebî, Târîhu'l-İslâm, XXXII/362; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/165

Muktedir tarafından Muhammed b. Yâkût'a emniyet müdürlüğü görevine ilave olarak Hisbe Teşkilatının başına getirilip, emrine adamlar tahsis edilerek, bir hayli güçlü konuma gelmesi, Mûnisü'l-Muzaffer'e çok ağır geldi. Bunun üzerine Mûnisü'l-Muzaffer, Halife Muktedir ile konuşarak Muhammed b. Yâkût'un Hisbe Teşkilatının başından alınmasını yerine ise Ebû İshâk İbrahim b. el-Bathâ'nın⁷ getirilmesini talep etti ve: "Bu, kadıların ve adil kişilerin dışında her hangi bir kimsenin yerine getirebileceği bir görev değildir." dedi.⁸ Halife Muktedir, yapılan öneriyi yerinde bularak Mûnisü'l-Muzaffer'in teklifini yerine getirmeyi kabul etti.⁹

Sorunun çözüldüğü sırada Mûnisü'l-Muzaffer adamlarını etrafında toplayınca, Muhammed b. Yâkût ve oğlu da adamlarını Halife'nin evinde toplamışlardı. Mûnisü'l-Muzaffer'e ise şöyle söylenmişti: "Muhammed b. Yâkût adamlarını toplamış, geceleyin senin bulunduğun eve baskın yapmayı planlamıştır." O esnada Muhammed b. Yâkût ve adamları Şemmâsiyye kapısına çıkıp,¹⁰ kargaşa çıkardılar.¹¹ Bu esnada Mûnisü'l-Muzaffer'in yanında bulunan Ali b. İsa, bu söylenenlerin yanlış olduğunu, Mûnisü'l-Muzaffer'e evinde oturmayı ve yanlış bir harekette bulunmamayı tavsiye etti. Mûnisü'l-Muzaffer de onun bu tavsiyesine uydu.¹² Böylece Halife Muktedir, Muhammed b. Yâkût'u Şurta ve Hisbe Teşkilatı görevlerinden oğlunu da Hicabet görevinden azlederek Medâin'e sürgüne gönderdi. Bağdat'tan uzaklaştırılan Muhammed b. Yâkût ve oğulları kısa bir süre sonra Halife Muktedir tarafından Muhammed b. Yâkût'u Kirmân ve Fâris'e, Muzaffer b. Yâkût'u İsfahân'a,¹³ Ebû Bekir Muhammed b. Yâkût'u da Sicistân'a vali olarak atadı.¹⁴

319/931 tarihinde Zilhicce/Aralık-Ocak ayında meydana gelen olay, Halife Muktedir ile Mûnisü'l-Muzaffer arasında ipleri koparma noktasına getirmişti.

Mûnisü'l-Muzaffer, yeni vezir Hüseyin b. el-Kâsım'ın bazı komutanlarla anlaşarak kendisine suikast yapmayı planladığını öğrenmişti. Bunun üzerine Mûnisü'l-Muzaffer de vezir Hüseyin b. el-Kâsım'a suikast düzenlemeyi düşünmüştü. Mûnisü'l-Muzaffer'in geceleyin evine saldırıp kendisini yakalatmak istediğini haber alan Hüseyin b. el-Kâsım, yaklaşık olarak on gün farklı evlerde kalarak gizlenmişti. Geceleyin kaldığı yeri hiç

⁷ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, 209

⁸ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/224; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/177

⁹ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/209; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/224; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/177

¹⁰ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/209; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/224

¹¹ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/224

¹² İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/210

¹³ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/210-211; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/224-225

¹⁴ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/225

kimse bilmezdi. Ancak gerekli olduğu durumlarda divan üyeleriyle görüşürdü. Sabah olunca da erkenden evine gelirdi. Durumun böyle gitmeyeceğini anlayınca hilafet makamına taşınmak zorunda kalmıştı. Bunun üzerine Mûnisu'l-Muzaffer, Halife Muktedir'den Hüseyin b. el-Kâsım'ın vezirlikten alınmasını ve mallarının müsâdere edilmesini talep etti. Halife bu teklife olumlu cevap vererek vezirin kendi evine gelmesini emretti. Ancak, mallarını müsâdere etmedi. Bu uygulamadan memnun olmayan Mûnisu'l-Muzaffer, Hüseyin b. el-Kâsım'ın yakalanıp Ummân'a sürgüne gönderilmesini talep etti. Ancak Halife, bu teklifi yerin getirmedi. Böylece Hüseyin b. el-Kâsım vezirlik makamında kalmaya devam etti.¹⁵

Mûnisu'l-Muzaffer, vezir hakkında bunları talep ederken vezir de Mûnisu'l-Muzaffer hakkında Halife'ye şunları söyleyerek aralarının daha da açılmasına sebep olmuştu. Hüseyin b. el-Kâsım, Halife'ye Mûnisu'l-Muzaffer'in Halife'nin oğlu olan Emir Ebû'l-Abbâs'ı Muharrem ayında evinden alarak kendisine biat etmek için Mısır¹⁶ ve Şam'a götürdüğünü anlatınca Halife, Hüseyin b. el-Kâsım'ın hilafet sarayında kalmasına izin vermişti. Böylece vezirin Halife yanındaki otoritesi iyice artmıştı. Daha sonraki yıllarda Ebû'l-Abbâs, Râzî Billah sıfatıyla hilafete gelince Hüseyin b. el-Kâsım'ın bu fitnesini anlamış, bundan dolayı kendisine kin besleyerek onu çeşitli sıkıntılara maruz bırakmıştır.¹⁷

Mûnisu'l-Muzaffer'in devlet içindeki otoritesini kırma konusunda oldukça başarılı olan vezir, Merdâvic'e yenildikten sonra Deyru'l-Âkûl denilen yerde ikamet eden Hârûn b. Ğarîbu'l-Hal'a mektup yazarak Bağdat'a gelmesini istedi.¹⁸ Ayrıca Ehvâz'da bulunan Muhammed b. Yâkût'a da mektup yazarak derhal Bağdat'a gelmesini istedi.¹⁹ Vezir Hüseyin b. el-Kâsım bunları kendini korumak için yapmaktaydı. 5 Muharrem 319/28 Ocak 931 tarihinde evinden çıkan vezir bir demir parçası üzerine oturarak Şammâsiyye kapısı önünde yardım talebinde bulundu. Sesini duyan pek çok kişi bulunduğu yere gelerek gürültü çıkarmaya başladılar. Bütün bu olup bitenleri haber alan Mûnisu'l-Muzaffer, Halife'ye mektup yazdı. Ancak istediği cevabı alamayan Mûnisu'l-Muzaffer, insanların, kölelerin ve huceriyye askerlerinin vezirin etrafında toplanmasını kendisi aleyhinde bir oluşum olarak düşünmesi, ayrıca Hârûn b. Ğarîb'in Bağdat'a yaklaşması, iktidarla arasında olan ipleri tamamen kopardı. Artık, Bağdat'ın kendisi için güvenli bir

¹⁵ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/221; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/232

¹⁶ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/221

¹⁷ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/221; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/232-233

¹⁸ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/221-222; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/233

¹⁹ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/233

yer olmadığını düşünen Mu'nisu'l-Muzaffer Musul'a gitmeye karar verdi.²⁰ Mu'nisu'l-Muzaffer'in Musul'a gidişi, Halife Muktedir ile yapılacak olan mücadelenin ilk adımıdır.

b) Mûnisu'l-Muzaffer'in Musul'u Ele Geçirmesi

Mûnisu'l-Muzaffer, Halife'ye kızıp Muharrem 320/Ocak-Şubat 932 tarihinde Musul'a giderken yolda hizmetçisi Büşrî'yi neler olup bittiğini araştırması ve Halife Muktedir'e mektup vermesi için Bağdat'a gönderdi. Hizmetçi Bağdat'a geldiğinde, vezir mektubu kendisine vermesini istedi. Ancak hizmetçi, mektubu sadece Halife'ye verebileceğini belirtti. Muktedir, hizmetçiye gönderdiği elçiyle yanında bulunan mektubu vezire teslim etmesini bildirdi. Hizmetçi: “Efendim bu konuda bana herhangi bir şey emretmedi.” diyerek, Halife'nin emrini yerine getirmede. Buna öfkelenen vezir hizmetçiye ve Mûnisu'l-Muzaffer'e ağır sözler söyledi. Ayrıca, hizmetçinin dövülmesini emretti ve 300.000 dinar para cezası vererek onun yazılı ifadesini aldı, onu hapse attırıp evini yağmalattı.²¹

Mûnisu'l-Muzaffer, gönderdiği mektupla Halife'nin kalbinin yumuşamasını ve kendisinin Bağdat'a geri çağrılmasını beklerken, hizmetçisinin başına gelenleri haber alınca Musul'a doğru yoluna devam etti. Diğer taraftan Vezir Hüseyin b. el-Kâsım komutanlara ve kölelere mektup yazarak hemen Bağdat'a dönmelerini emredince, Mûnisu'l-Muzaffer'in yanında bulunan askerlerden bir grubu geri döndü. Mûnisu'l-Muzaffer de arkadaşlarıyla, köleleriyle ve Sâciye'den sekizyüz askerle yoluna devam etti. Bunun üzerine Vezir Hüseyin b. el-Kâsım, Mûnisu'l-Muzaffer'in ve yanında bulunanların bütün mal varlıklarına el koydu. Vezirin müsâdere ettiği bu mallar büyük meblağlara ulaşmıştı. Bu uygulamadan dolayı vezirin Halife'nin yanındaki itibarı arttı ve Halife kendisine “Amîdü'd-Devle” sıfatını verdi ve adını paralar üzerine yazdırdı. Artık vezir idareyi tamamen eline almış, istediğini tayin ediyor, istediğini de görevden alıyordu.²²

Mûnisu'l-Muzaffer Musul'a giderken Arap kabilelerinin reislerine mektuplar yazarak, onları yanına gelmeye davet ediyor, pek çok mal ve hilatler dağıtarak şöyle diyordu: “Halife, beni Musul ve Diyâr-ı Rebîa'ya vali tayin etti.” Böylece Mûnisu'l-Muzaffer'in etrafında pek çok sayıda adam toplandı. O da onlara bol bol ihsanlarda bulunuyordu.²³

²⁰ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/222

²¹ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/222; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/233; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/178

²² İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/222-223; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/237-238; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/178

²³ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/239; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/179

Mûnisu'l-Muzaffer'in Halife'nin kendisini Musul ve Diyâr-ı Rebîa'ya vali tayin ettiğini söylemesi, giriştiği bu hareketin Halife'nin bilgisi dahilinde olduğu izlenimini vermek ve Halife'ye bağlı olan insanların, hareketin karşısında olmalarına mani olmaktır. O günkü şartlar dikkate alındığında merkezde yaşanan olayların çevre bölgelerde yaşayan halk tarafından duyulması bir hayli zaman alırdı.

Vezir Hüseyin b. el-Kâsım, Saîd b. Hamdân'a Dâvûd b. Hamdân'a ve yeğeni Nâsıru'd-Devle'ye mektup yazarak, Mûnisu'l-Muzaffer'i Musul'a sokmamalarını ve onunla savaşmalarını emretti.²⁴ Vezirin emri üzerine Dâvûd b. Hamdân hariç, bütün Hamdânoğulları Mûnisu'l-Muzaffer ile savaşmak üzere bir araya geldiler. Dâvûd b. Hamdân, Mûnisu'l-Muzaffer'in daha önce kendisine yapmış olduğu iyilikten dolayı onunla savaşmaya yanaşmamıştı. Çünkü Mûnisu'l-Muzaffer, babasının ölümünden sonra Dâvûd b. Hamdân'ı alıp, kendi evinde yetiştirmiş ve ona büyük iyiliklerde bulunmuştu. Dâvûd b. Hamdân, Mûnisu'l-Muzaffer ile savaşmaya yanaşmayınca kardeşleri onu ikna etmek için çok çabalamış ve sonunda onu aralarına almayı başarmışlardı. Ayrıca, kendisine şunu da anlatmışlardı. Hamdân'ın iki oğlu el-Hüseyin ve Ebû'l-Heycâ'nın Muktedir'e defalarca yaptıkları kötülükleri anlatmış, bu yapılan yanlış hareketlerin izlerini kendilerinin silmek istediklerini belirtmişlerdi. Dâvûd b. Hamdân onların yanında yer alınca onlara şöyle demişti: “Sizler beni isyana ve iyiliğe karşı kötülük yapmağa sürüklüyorsunuz. Savaş sırasında bir okun boğazıma isabet etmemesinden emin değilim.” Gerçekten iki ordu karşılaşınca Dâvûd b. Hamdân bir ok darbesiyle ölmüştü.²⁵

Mûnisu'l-Muzaffer'e: “Dâvûd b. Hamdân sana karşı savaşmağa karar vermiştir.” diye söylendiğinde o, bunu kabul etmeyerek şöyle demişti: “Hayır, ben onu küçücük bir çocuk iken aldım ve kendi evimde büyüttüm. Bana karşı savaşması mümkün değildir.”²⁶

Mûnisu'l-Muzaffer sekizyüz süvari, hizmetçi ve köleleriyle Musul'a yaklaşınca Hamdânoğulları otuz bin kişilik bir orduyla Mûnisu'l-Muzaffer'in şehre girmesini mani olmaya çalıştılar. İki taraf arasında şiddetli çarpışmalar meydana geldi. Sonunda Hamdânoğulları mağlup olarak geri çekildiler. Hamdânoğulları'ndan sadece Dâvûd b. Hamdân öldürülmüştür. Hamdânoğulları'nı mağlup eden Mûnisu'l-Muzaffer 3-4 Safer 320/14-15 Şubat 932 tarihinde Musul'a girerek Hamdânoğulları'nın mallarına ve topraklarına el koydu.²⁷ Bu başarıdan dolayı Mûnisu'l-Muzaffer'e Bağdat, Mısır, Şam ve

²⁴ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/233; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/239; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/179

²⁵ Kurtbî, Sîle, VI/87-88; İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/233; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/239-240

²⁶ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/239

²⁷ Kurtbî, Sîle, VI/88-89; İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/233-234; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/240; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/179

diğer bölgelerden pek çok kişi gelerek etrafında toplandılar. Ayrıca Nâsıru'd-Devle de Mûnisu'l-Muzaffer'e katılmıştı.²⁸

c) Halife Muktedir'in Öldürölmesi

Mûnisu'l-Muzaffer Musul'da dokuz ay kaldıktan sonra etrafında toplanan askerler ona şöyle dediler: “Bizimle beraber Halife'nin üzerine yürü. Maaşlarımızı verirse ne ala, yok eğer böyle yapmazsa onu öldürürüz.”²⁹ İbn Kesîr'in rivayetinde ise askerlerin maaşlarını istemek ve onlara insaflı davranılmasını sağlamak için Mûnisu'l-Muzaffer 17 Şevval 320/21 Ekim 932 tarihinde Pazar günü Bağdat'a gitmek üzere hareket etti. Mûnisu'l-Muzaffer'in ordusuyla Bağdat'a hareket ettiğini haber alan Bağdat'taki askerler isyan ederek maaşlarını istediler. Halife Muktedir daha fazla karışıklık çıkarmalarına izin vermeden hemen maaşlarını dağıttı. Halife bunun arkasından Ebû'l-Alâ Saîd b. Hamdân ve Sâfî el-Basrî komutasında büyük bir orduyu Sâmerrâ'ya ve Ebû Bekîr Muhammed b. Yâkût'u da yanındaki iki bin süvariye ek olarak Hucariyye kölelerini de vererek Ma'sûk'a gönderdi.³⁰

Mûnisu'l-Muzaffer Tikrit'e ulaştığında öncü kuvvetlerini sevk etti. Öncü birlikler Muhammed b. Yâkût'un karargahının bulunduğu Ma'sûk' yaklaşınca, İbn Yâkût'un askerleri Bağdat'a doğru kaçmaya başladılar. Askerlerinin çözüldüğünü ve kaçmaya başladığını gören İbn Yâkût da Ukberâ denilen yere gitti. Mûnisu'l-Muzaffer yoluna devam edince, İbn Yâkût da Bağdat'a döndü. Mûnisu'l-Muzaffer Bağdat önlerine gelerek Şemmâsiyye kapısında, Muhammed b. Yâkût da karşı tarafa karargahlarını kurdular. Bu durum karşısında Halife Muktedir, dayısının oğlu Hârûn b. Ğarîb'e Mûnisu'l-Muzaffer'e karşı koymasını istemişse de Hârûn b. Ğarîb, Halife'nin bu isteğini şöyle diyerek yerine getirmede: “Askerlerimden korkuyorum. Çünkü onların bir kısmı Mûnisu'l-Muzaffer'in adamlarıdır. Bir kısmı ise kısa bir süre önce Merdâvic'e yenilmişlerdir. Bunun için çarpışma esnasında beni bırakıp gitmelerinden endişe ediyorum.” Vezir Fazl b. Ca'fer sürekli bir şekilde Hârûn b. Ğarîb'in Mûnisu'l-Muzaffer'e karşı koyması için uğraşıyordu. Bu ısrarlar karşısında Hârûn b. Ğarîb, Mûnisu'l-Muzaffer'e karşı koymaya karar verdi. Bu arada bazıları, Halife Muktedir'e kendisinin ve annesinin yanında bulunan malları askerleri razı etmek için dağıtmasını,

²⁸ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/240

²⁹ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/240-241

³⁰ Kurtubî, Sîle, VI/90; İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/234; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/241; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/179

ayrıca Mûnisu'l-Muzaffer'in askerleri, maaşların askerlere dağıtıldığını işitince dağılacaklar, Mûnisu'l-Muzaffer de kaçmak zorunda kalacak, diye tavsiyede bulundular. Ancak Halife, kendisinin ve annesinin yanında hiçbir şeyin bulunmadığını belirtti.³¹ Başka bir rivayette ise Şemmâsiyye kapısında Hârûn b. Ğarîb, İbn Yâkût, Râik'in iki oğlu, Sâfî el-Huramî ve Muflih'in askerleri karargah kurunca, bu şahıslar Muktedir'e gelerek: "Bu askerler ancak parayla savaşır. Eğer onlara maaşlarını verirsen Mûnisü'l-Muzaffer'in askerleri onu terk edip, kaçarak sana gelirler." diyerek Halife'den 200.000 dinar istediler. Ancak Halife, bu teklifi kendisinin ve annesinin yanında para olmadığını belirterek kabul etmedi.³²

Diğer taraftan Mûnisu'l-Muzaffer, Muktedir'e mektup yazarak şunları belirtti: "Ben Müminlerin Emiri'ne asi değilim. İsyan ederek onu sıkıntıya sokmak istemedim. Ancak, onun yanında bulunan düşmanlarımı almaya geldim. Amacım fitne çıkarmak ve kan dökmek değildir. Efendimin bana karşı savaşmaya yöneldiğini haber aldım. Bu savaşın iki tarafa faydası olmaz. Bilakis savaş, gücün gitmesine, ayrılıklara, musibetlerin ortaya çıkmasına ve insanların ölmelerine sebep olur. Efendim, askerlerimin maaşlarını ödemeyi emrederseniz, onların gönüllerini alarak, onları sakinleştirmiş olursunuz." Muktedir, Mûnisu'l-Muzaffer'in bu sözlerine meylederek sevindi. Ancak, Halife'nin yanında bulunan Râik'in iki oğlu, İbn Yâkût, Müflih ve Mu'nisu'l-Muzaffer'i sevmeyen kişiler, senin içine düştüğün bu zor durumu ve acizliğini değerlendirmeden (istediğini almadan) geri dönmek istemez. Mûnisü'l-Muzaffer böyle yapmakla sana tuzak kurup, hile yapıyor olabilir. Aslında o, Şemmâsiyye kapısına gelip karargah kurması, savaş konusunda kararlı olduğunu göstermektedir. Ayrıca, Halife'ye şu tavsiyede bulundular: "Savaş meydanına çıkıp, Mûnisu'l-Muzaffer'in beraberinde olan kişiler seni görünce, askerler arasında çözülme meydana gelir ve onu terk ederler. Hatta, Mûnisu'l-Muzaffer'i yaptıklarından dolayı yakalarlar. Bunun üzerine Muktedir Billah 26 Şevvâl 320/30 Ekim 932 tarihinde Salı günü Şemmâsiyye kapısında bulunan karargaha gitti. 27 Şevval 320/21 Ekim 932 Çarşamba günü namaz için abdest aldı. Dâru'l-Âmmeye gidip namaz kıldı. Halife Muktedir askerlerin arasında bulunmak istememesine rağmen ısrarlar karşısında savaş alanından ayrılamadı. Halifeye: "Bizimle beraber Mûnisu'l-Muzaffer ile savaşırsan mağlup olmayız." dediler. Halife Muktedir, Mûnisu'l-Muzaffer ile savaşmadan bir gece önce rüyasında Peygamberimizi görmüş, Peygamberimiz de kendisine: "Ey Ca'fer!

³¹ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/241; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/179; İbn Takribdî, en-Nucûmu'z-Zâhira, III/233

³² İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/234; İbn Takribdî, en-Nucûmu'z-Zâhira, III/233

Geceleyin iftarı benim yanımda aç.” deyince Muktedir çok korkmuş ve rüyasını annesine anlatmış, annesi de ısrarla savaşa gitmemesini istemiş, fakat buna engel olamamıştı.³³

Muktedir ailesini ve yakınlarını alarak Bağdat’ı Mûnisü’l-Muzaffer’e terk edip, Vâsıt’a gidip, orada beklemeyi, Basra, Ahvâz, Fâris, Kirmân ile diğer bölgelerden toplayacağı askerlerle Mûnisü’l-Muzaffer’in üzerine yürümeyi, onunla savaşıp, onu Bağdat’tan atmayı düşündü. Ancak Muhammed b. Yâkût: “Ey Müminlerin Emiri! Allah’tan kork. Sen hizmetçilerinden ve kölelerinden oluşan bir topluluk içerisinde. Bağdat savaşız terk edilemez.”³⁴ İnsanların kendisini görmesi için de savaş alanına çıkmasını, Mûnisü’l-Muzaffer’in askerleri kendisini görünce savaş meydanını terk edip, kendi yanında yer alacaklarını belirterek fikrini değiştirmesini tavsiye etti.”³⁵ Ancak Halife Muktedir Muhammed b. Yâkût’a: “Sen iblisin elçisisin.” diye karşılık verdi.³⁶

Muktedir savaş alanına yönelmek için evinden çıktı. Üzerinde ipek kaftan, başında siyah sarık, omzunun üstünde Peygamberimizin bürdesi, belinde Peygamberimizin kılıcı, sağ elinde yüzüğü ve keskin bir kılıcı, arkasında İkbâl olarak bilinen ve Ebû Kâbûs tarafından hediye edilen atın üzerinde bulunuyordu. Halifenin önünde üzerinde nakışlarla işlenmiş ipek kaftanı ve başında beyaz sarığı olan oğlu Ebû Ahmed Abdülvâhid, arkasında veziri Fadl b. Ca’fer b. el-Furât, en önde siyah sancağı taşıyan İbn Nasr el-Lâbî ve beyaz sancağı taşıyan Ahmed b. Hafiy es-Semerkindî ve iki beyaz bayrağı ve iki sarı bayrağı da yardımcıları taşıyordu. Ayrıca yanlarında bulunan kılıçların üzerinde Mushaflar bulunmaktaydı.³⁷ İbn Miskeveyh’in rivayetinde ise Halife Muktedir 27 Şevvâl 320/31 Ekim 932 tarihinde Çarşamba günü savaş alanına gitmek için harekete geçti. Üzerinde Peygamberimizin Bürdesi, elinde bir kılç, önünde Emir Ebû Ali b. el-Muktedir, yanlarında Mushaflar taşıyan yardımcıları, Kur’an okuyan Kurrâlar, etrafında silahlarıyla birlikte Hucariyye köleleri ve piyade askerler, arkasında ise vezir ile beraber bütün komutanlar olduğu halde insanların duaları eşliğinde Şemmâsiyye kapısına geldi.³⁸

Savaş meydanına gelen Muktedir iki tarafın savaştığı noktaya uzak bir tepe üzerinde durdu. Adamlarından bazı komutanlar Muktedir’e defalarca haber göndererek savaşa daha yakın bir noktaya gelmesini istedilerse de Halife, bulunduğu tepe üzerinde durmaya

³³ Kurtbî, Sile, VI/90-91

³⁴ İbn Miskeveyh, Tecâribü’l-Ümem, I/235

³⁵ İbn Miskeveyh, Tecâribü’l-Ümem, I/235; İbnü’l-Esîr, el-Kâmil, VIII/241-242; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/179

³⁶ İbn Miskeveyh, Tecâribü’l-Ümem, I/235

³⁷ Kurtubî, Sile, VI/91

³⁸ İbn Miskeveyh, Tecâribü’l-Ümem, I/235

devam etti. Daha fazla ısrar edilince savaş alanına daha yakın bir noktaya geldi.³⁹ Mûnisu'l-Muzaffer de Râşidiyye denilen yerde duruyordu. Muhammed b. Yâkût ve Hârûn b. Ğarîb savaş konumunu almışlardı. Ebû'l-Alâ Saîd b. Hamdân, Muktedir'e Muhammed b. Yâkût ve Hârûn b. Ğarîb'in savaşımaya hazır olduklarını bildiren mektubunu getirdi ve Halife'ye şöyle dedi: "Mû'nisu'l-Muzaffer'in askerleri seni görürlerse, yaptıklarına pişman olup eman isterler." Buna rağmen Halife bulunduğu konumdan ayrılmadı. Komutanlar arasında Muktedir'in olmaması rahatsızlıklara sebep olmuştu. Daha sonra Muhammed b. Ahmed el-Karârî, Muhammed b. Yâkût'un Muktedir'i savaş alanına çağıran mektubunu getirdi. Bu esnada Halife devesinin üzerindeydi. Elçi yeri öptü ve Halife'ye, Komutanınız ve kulunuz Muhammed b. Yâkût şöyle diyor: "Efendimiz Müminlerin Emiri! Allah Allah de ve savaş alanına gel. İnsanlar seni gördükleri zaman hezimete uğrayacaklar." Devesi üzerinde bulunan, arkasında Vezir Fazl b. Ca'fer, Müflih el-Esved ve seçkin kölelerinden bir grubun arasında bulunan Halife yine savaş alanına gitmedi. Onlar bu haldeyken komutanlarda askerlere şöyle bir nida yapıldı: "Kim esir getirirse ona on dinar, kim de kesik bir baş getirirse ona da beş dinar verilevettir." İbnü'l-Esîr'in rivayetine göre bu çağrının yapılmasını Muktedir emretmiştir.⁴⁰ Halife'ye defalarca mektup geldiyse de Muktedir bunların hiçbirine kulak asmadı. Artık askerler sesli bir şekilde Halife'yi savaş alanında görmek istediklerini şöyle belirtiyorlardı: "Efendimizi savaş alanında görmek istiyoruz. Ondan sonra kendimizi köpeklerin önüne atmaya hazırız." Yoğun talep karşısında Halife ve beraberindekiler- Vezir Fazl b. Ca'fer hariç- savaş alanına gitmeye karar verdiler. Ancak, Halife savaş alanına geldiğinde Abbâsî ordusu hezimete uğramış ve önemli komutanlar ise esir alınmıştı.⁴¹

Savaşın başlarında Abbâsî ordusunun komutanlarından Muktedir'in sağ tarafında bulunan Ahmed b. Keyğalağ ve Ebû'l-Velîd b. Hamdân, etrafında bulunan kişiler Halifeye ihanet ettikten sonra, Mûnisu'l-Muzaffer'in askerleri tarafından esir alındılar. Mu'nisü'l-Muzaffer'in ordusunun merkezinde Bedr el-Harşenî, Ali b. Yelbek ve Yümni el-A'ver bulunmaktaydı. Onların tam karşısında ise Muktedir'in oğlu Abdülvâhid, Şefî el-Muktedirî, İbn Râik, Hârûn b. Ğarîbu'l-Hal, Muhammed b. Yâkût ve Huceriyye askerleri bulunmaktaydı. Mûnisu'l-Muzaffer'in sağ tarafında ise Yelbek, Yânis el-Mûnisî, Yelbek'in kölesi ve Abbâsî ordusundan gelip eman isteyenler bulunmaktaydı.

³⁹ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/242

⁴⁰ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/242

⁴¹ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/235-236

Savaş şiddetlenip İbn Yelbek biraz öne çıkınca babası ona durması ve yavaşlaması için haber gönderdi. Onu sağ tarafına alarak Abbâsî ordusuna arkadan saldırmak için Dicle Nehri kenarına doğru hareket ettiler. Ordu içinde karışıklık çıkınca Yelbek, oğlu ve beraberindekiler Abbâsî ordusuna saldırdırıp Muktedir'in yanında bulunanları hezimete uğrattılar. Sadece Muktedir ve yanında birkaç kişi sağ kalabildi. Muktedir iki ateş arkasında kaldığını görünce, savaş alanından dönmek istedi. Bu esnada Saîd b. Hamdân kendisiyle karşılaştı ve ona: “‘Ey Müminlerin Emiri! Savaş çok kızıştı. Etrafında bulunan kişiler seni görürlerse helak olursun. Askerler hezimete uğrarlar.’” Bunun üzerine Muktedir çadırına geri döndü. Bu olay, öğle namazı vaktinde oldu. Muktedir'in etrafında bulunan askeri birlik içerisinde ailesinden sadece Hârûn b. Abdülazîz b. el-Mu'temîd Alallah, Abdülazîz b. Ali b. el-Muntasır Billah, İbrahim b. Kusay b. el-Müeyyed Billah, İbrahim b. İsa b. Musa b. el-Mütevekkil Alallah kalabildi. Hezimete uğrayanların ilki Huceriyye askerleriydi. Daha sonra da diğer askerler mağlup oldu. Reccâle askerleri içerisinde bulunan Abdülvâhid b. el-Muktedir birçok defa hücumda bulundu ve Mûnisu'l-Muzaffer'in adamalarından Yelbek en-Numânî es-Safâ'an adında birisini esir aldı. Abdülvâhid b. el-Muktedir onu öldürmek isteyince, Halife Muktedir ona izin vermedi. Hârûn b. Ğarîb'in hezimete uğramasından sonra Muhammed b. Yâkût çarpışmaya devam etti. Ancak yardım alamayınca o da hezimete uğradı. Abdülvâhid b. el-Muktedir de hezimete uğradı. Bu esnada Halife'nin etrafında az bir insan topluluğu kaldığı halde, insanları savaşa teşvik ediyor, kendisiyle beraber sebat etmelerini istiyor, ayrıca Allah, Peygamber ve Onun bürdesiyle askerleri heyecanlandırmak istiyor, kendisi de Mushaf'ı yüzüne sürüyordu.⁴²

Savaşın son anlarında Ali b. Yelbek Muktedir ile karşılaşınca: “Efendim, Müminlerin Emiri!” deyip atından indi ve yeri öperek Halife'ye şöyle dedi: “Nereye gidiyorsun, geri dön. Sana savaş alanına gelmeyi tavsiye edenlere Allah lanet etsin.” Bunun üzerine Muktedir dönmek istedi. Ancak Meğâribe ve Berberi askerlerden bir grup Halife ile karşılaştı. Bu arada Ali b. Yelbek, Muktedir'i bu insanlara terk ederek oradan ayrıldı. Bu askerler kılıçlarını çekince Muktedir onlara: “Yazıklar olsun size, ben Halife'yim.” Onlar da: “Biz seni tanıdık ey sefil, sen İblis'in halifesisin. Bizden kesilecek her baş için beş dinar, esir edilecek her kişi için de on dinar verecektin.” deyip serzenişte bulundular. İçlerinden birisi kılıcını çekip, Muktedir'in boynuna vurdu ve onu yere düşürdü. Diğerleri

⁴² Kurtubî, Sile, VI/91-92

de onun boğazını kestiler.⁴³ Bir rivayete göre Muktedir'in öldürölme emrini Ali b. Yelbek vermiştir.⁴⁴ İbn Miskeveyh'in rivayetine göre, Mu'nisu'l-Muzaffer'in Berberî askerlerinden bir grup Muktedir'e rastlayınca onu kuşattılar. İçlerinden biri arkadan vurunca Halife yere düştü ve şöyle dedi: "Size yazıklar olsun. Ben Halife'yim" Onlar da: "Bunu sen istedin." dediler. Onlardan birisi Halife'yi yere yatırıp, boğazını kesti.⁴⁵

Arib b. Sa'd el-Kurtubî Muktedir'in öldürölmesini şöyle anlatmaktadır: "Ali b. Yelbek'in komutasında bulunan askeri birlik Muktedir ile karşılaştı. Hafif bir şekilde yaralanmış olan Ali b. Yelbek atının üzerindeydi ve başında da bir zırh vardı. Atının yanında da bir asker bulunmaktaydı. Asker Muktedir'in boynunun sağ tarafına kılıçla vurdu. Kılıç darbesiyle Halife ağır bir şekilde yaralandı. Nâfî isimli asker Muktedir'i Mu'nisu'l-Muzaffer'e götürmek için atının ipini tuttu. Ancak başka bir asker Halife'ye vurunca Nâfî atın ipini bıraktı. Bu esnada Muktedir yere düştü. Bu arada Simcûr, Behlûl ve ismi belirtilmeyen askerlerden oluşan üç kişilik bir süvari grubu geldi. Halife yere düşünce biri kılıcını, diğeri bürdesini ve kaftanını, üçüncüsü de kırmızı yakuttan yapılmış dört köşeli yüzüğünü aldı. Daha sonra içlerinden biri kılıcıyla Muktedir'in alnına vurdu. Halife yüzüne gelen kanı silmek için gömleğini çıkardı. Diğeri de bir kılıç darbesi daha vurdu. Üçüncüsü de onun sol eline vurdu ve başparmağı kesilerek yere düştü. Askerler Halife'nin yanına toplanıp başını kestiler."⁴⁶ Muktedir cüsseli ve şişman bir adamdı. Askerler onu öldürdükten sonra başını bir sopanın ucunu takıp 28 Şevvâl 320/1 Kasım 932 tarihinde Perşembe günü⁴⁷ tekbirler getirerek ve ona lanet ederek Mûnisu'l-Muzaffer'e götördüler. Halife'yi öldüren askerler, onu soymuş, üzerindeki elbiseleri ve hatta iç çamaşırlarını bile alıp, öylece terk etmişlerdi. Muktedir'in cesedi o haldeyken oradan geçen bir kürt tarafından otlarla örtölmiş ve bu şahıs açtığı çukura Halife'yi defnetmişti.⁴⁸

Muktedir öldürölldüğü sırada Mûnisu'l-Muzaffer Râşidiyye'de bulunuyor ve savaştan uzakta duruyordu.⁴⁹ Serrâc el-Bektimurî⁵⁰ Muktedir'in kesik başını Mu'nisü'l-Muzaffer'e götördüğünde, Mûnisu'l-Muzaffer ağlamağa, elleriyle yüzüne vurmağa, saçlarını yolmağa başlamış ve şöyle şöyle demişti: "Ey Müfsitler! Ben size böyle yaparak onu

⁴³ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/242; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/179

⁴⁴ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/242

⁴⁵ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/235-236

⁴⁶ Kurtubî, Sîle, VI/92

⁴⁷ Kurtubî, Sîle, VI/92

⁴⁸ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/237; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/242-243

⁴⁹ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/237; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII/243

⁵⁰ Kurtubî, Sîle, VI/92

öldürmenizi mi vasiyet ettim? Halbuki bu en son yapılacak şeydi. Allah’a yemin olsun ki hepimiz öldürüleceğiz. Sizler onu tanımadan hata ile öldürdüğünüzü söyleyiniz.”⁵¹

Mûnisu’l-Muzaffer Şemmâsiyye’ye doğru yola çıktı ve hilafet sareyının yağmalanmaması için adamlarını görevlendirdi. Bu arada Abdülvâhid b. el-Muktedir, Hârûn b. Ğarîb, Muhammed b. Yâkût ve Raik’ın iki oğlu Medâine kaçtılar.⁵² Mûnisu’l-Muzaffer’in bu hareketi, etraftaki hükümdarların İslâm Devleti’ne saldırı hususunda iştahlanmalarına ve hilafet otoritesinin zayıflamasına yol açmıştır.⁵³

Halife Muktedir, 27 Şevval 320/1 Kasım 932 tarihinde Çarşamba günü 38 yaşındayken ikindi namazından sonra⁵⁴ öldürüldü. Hilefet süresi 24 sene, 11 ay, 15 veya 16 gündür.⁵⁵

2) Şahsiyeti

a) Fizikî, Dinî ve Ahlakî Özellikleri

Muktedir, orta boylu, güzel ve tombul (yuvarlak) yüzlü, geniş omuzlu, kıvrıcık saçlı,⁵⁶ pembe tenli, güzel sözlü, iyi huylu, saç ve sakları ağarmış,⁵⁷ eli açık, cömert⁵⁸ ve hoşgörülü bir insandı.⁵⁹ İyi bir akla, geniş bir anlayışa ve doğru bir zihne (düşünceye) sahipti.⁶⁰ Bol bol sadaka ve ihsanlarda bulunurdu. Özellikle de Harameyn halkına ve buradaki görevlilere sadaka ve atıyye dağıtırdı. Namaza, oruca ve ibadete düşkün biriydi.⁶¹ O, geceleri çok namaz kılar, gündüzleri de nafile oruç tutardı. Ayrıca o, insanlar içerisinde niyeti en güzel, kerem sahibi ve en çok ibadet edenidir. Sûlî, rivayetinin sonunda bu fikirlerin üzerinde çok tartışılabileceğini belirtirken,⁶² bazı tarihçilerde

⁵¹ İbnü’l-Esîr, el-Kâmil, VIII/243; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/179

⁵² İbn Miskeveyh, Tecâribü’l-Ümem, I/237; İbnü’l-Esîr, el-Kâmil, VIII/243; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/180

⁵³ İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/180

⁵⁴ Mes’ûdî, Mürûcü’z-Zeheb, IV/292

⁵⁵ Mes’ûdî, Mürûcü’z-Zeheb, IV/292; Hatîb el-Bağdâdî, Târîhu Bağdâd, VII/222-223; Kurtubî, Sile, VI/92-93; İbn Abdîrabbih, İkdü’l-Ferîd, V/127; İbnü’l-Esîr, el-Kâmil, VIII/243-244; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/181; Süyûtî, Târîhu’l-Hulefâ, s. 432

⁵⁶ Hatîb el-Bağdâdî, Târîhu Bağdâd, VII/223; İbnü’l-Cevzî, el-Muntazam, XIII/60; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/180

⁵⁷ Hatîb el-Bağdâdî, Târîhu Bağdâd, VII/223; İbnü’l-Cevzî, el-Muntazam, XIII/60; Safedî, el-Vâfi bi’l-Vefeyât, XI/94

⁵⁸ İbn Tabatabâ, el-Fahrî, s. 237; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/180; Mahmud Şâkir, Târîhu’l-İslâm, V/116

⁵⁹ İbn Tabatabâ, el-Fahrî, s. 237

⁶⁰ İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/180; Mahmud Şâkir, Târîhu’l-İslâm, V/116

⁶¹ Mahmud Şâkir, Târîhu’l-İslâm, V/116

⁶² Sûlî, Ahbâru’l-Muktedir Billah, s. 53

Muktedir hakkında tezat denebilecek şekilde onun nefsinin, şehvetinin ve içkinin esiri olduğunu rivayet etmektedirler.⁶³

Muktedir lüks ve israftan hiç kaçınmazdı. Halife bir gün bir gemiye bindi. Hemen yemek getirilmesini istedi. Çünkü o, çok sık yemek yedi. Yemek gecikince kaptana: “Yanında yiyecek bir şey var mı?” diye sordu. Kaptan: “Evet” diye cevap verdi. Halife’ye hemen oğlak eti ile iyi pişirilmiş ekmek ve başka yiyecekler getirdi. Halife getirilen yemeği çok beğendi⁶⁴ ve: “Bugüne kadar kaptan Ca’fer’in yemeğinden daha güzel yemek yemedim.” dedi. Yemeğini yedikten sonra yanında bulunanlara da yemekten dağıtılmasını emretti. Halife kaptanı çağırdı ve: “ Helva var mı? Çünkü ben yemekten sonra helva yemezsem doyduğumu hissetmiyorum.” dedi. Kaptan: “Ey Müminlerin Emiri! Bizim helvamız hurma ve yağ posasıdır.” Hatîb el-Bağdâdî’nin rivayetine göre kaptan: “Biz helva bilmeyiz.” dedi. Bunun üzerine Halife: “Dünyada yemekten sonra helva yemeyen kişi olduğunu zannetmem.” dedi. Kaptan: “Bizim helvamız hurma ve yağ posasıdır. İsterseniz onu getireyim.” dedi. Halife: “Bu helva değildir. Ben onu yiyemem. Bizim helvamızdan getiriniz.” dedi. Böylece kendisine çeşitli tatlılar getirildi.⁶⁵ Tatlıyı yedikten sonra gemide bulunan diğer insanlar da yedi. Daha sonra Halife şu talimatı verdi: “Şayet günün birinde ansızın gemiye gelir, yemekten yerim, gelemesem orada bulunanlar yer diye kaptana on dinar ile iki yüz dirhem verilmesini ve aynı yemekten her gün yapılmasını emretti.” Kaptan o yemekten birkaç sene yaptı⁶⁶ veya Halife öldürülünceye kadar yaptı. Fakat, Halife o gemiye bir daha gelmedi.⁶⁷

Hatîb el-Bağdâdî’nin rivayetinde olay şöyle anlatılır: Bir gün ansızın Muktedir, hizmetçi ve kölelerinden oluşan bir grupla “ez-Zebîdiyye” diye bilinen hilafet bahçesine gitti. Onun buraya gelmesiyle görevliler yemek hazırlama telaşına girdiler. Yemeğin gelmesi geçikince Halife: “ Hazır olanlardan getiriniz.” dedi. Görevliler yemek getirmek için sağa sola koşuşmağa başladılar. Onların bu telaşını gören kaptan Ca’fer: “Efendimiz gemicilerin yediği yemekten yemek isterse yanımda ona yetecek kadar bir şeyler var.” dedi. Görevliler gidip, durumu Halife’ye anlattılar. Halife de: “Yanında bulunanları getirsinler.” dedi. Kendisine bir tabak içerisinde oğlak eti, tuz ve ince undan yapılmış

⁶³ Safedî, el-Vâfî bi’l-Vefeyât, XI/94; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/181; Süyûtî, Târîhu’l-Hulefâ, s. 432; Mahmud Şâkir, Târîhu’l-İslâm, V/116

⁶⁴ İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/180

⁶⁵ Hatîb el-Bağdâdî, Târîhu Bağdâd, VII/224

⁶⁶ İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/180

⁶⁷ Hatîb el-Bağdâdî, Târîhu Bağdâd, VII/224; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/180

ekmek getirildi. Getirilen şeyler ise gayet temizdi. Halife'nin evinde böyle yemekler her gün yapılırdı. Halife getirilen yemeği yedi ve çok beğendi. Daha sonra mutfaktan pişirilen yemekler getirilince Halife: “Bu gün kaptan Ca'fer'in yemeğinden başka yemek yemeyeceğim.” dedi. Yemek yemeği bitirdikten sonra, getirilen yemeğin orada bulunanlara dağıtılmasını emretti.⁶⁸

Muktedir'in yakın arkadaşlarından biri çocuğunu sünnet ettirmek için çok büyük ve mükemmel hazırlıklar yaptı. Sünnet düğününe gelen misafirlere göstermek için Muktedir'in sünnet düğününde gümüşten yapılmış olan köy maketini Muktedir'in annesinden ödünç istedi. Halife'nin annesi bu isteği kabul etti ve oğlunun yanında bulunan annesi nazik bir şekilde bu köy maketini bu adama hediye etti. Köy maketinde bulunan binekler, kuşlar, atlar, ekinler, meyveler, ağaçlar, nehirler ve bir köyde bulunması gereken her şey nakışlı gümüşten yapılmıştı. Halife, sofranın bu adamın evine taşınmasını ve taze balıktan başka bir şeyin yapılmamasını emretti. Düğün sahibi de 300 dinara taze balık satın aldı ve Muktedir'in sofrasına 1500 dinar harcadı. Yapılan bu masrafların tamamını Halife kendisi karşıladı.⁶⁹

303/915 yılında Muktedir beş çocuğunu sünnet ettirmesi ve bu sünnet töreninde 15.000 veya 16.000 dinar ile 100.000 dirhem harcanması,⁷⁰ Zehebî'nin rivayetine göre bu törende 600.000 dinarın harcanması,⁷¹ yetim çocukların da sünnet ettirilmesi ve onlara da sınırsız bir şekilde hediyelerin verilmesi,⁷² Halife'nin 20.000 dinar değerinde bir elbiseyi giymesi,⁷³ hilafet sarayında elit tabakadan oluşan insanlara davet verilmesi ve bu davette 100.000 harcanması,⁷⁴ hazine bulunduran değerli mücevherlerin ve Hârûn Reşîd'in 300.000 dinara satın aldığı yakuttan yapılmış bir yüzük ve ağırlığı üç miskal olan değerli bir incinin bayanlara dağıtılması,⁷⁵ Arefe günü 40.000 büyük baş ve 50.000 de küçük baş hayvanın dağıtılması,⁷⁶ evinde Rum, Sudanlı, Fârisli ve Sakâlibe (Bulgar, Slav) dışında 11.000 hizmetçinin bulunması,⁷⁷ Vezir Ali b. İsa'nın, Muhammed b. el-Abbâs'ın kardeşi Ümmü Musa'ya saray masraflarının her ay 7.000 dinar olmasından dolayı ağır sözler

⁶⁸ Hatîb el-Bağdâdî, Târîhu Bağdâd, VII/223-224

⁶⁹ İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/180-181

⁷⁰ İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, XIII/150

⁷¹ Zehebî, Târîhu'l-İslâm, XXXI/14; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/130

⁷² İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, XIII/150; Zehebî, Târîhu'l-İslâm, XXXI/14

⁷³ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/151

⁷⁴ Sûlî, Ahbâru'l-Muktedir Billah, s. 138-139

⁷⁵ İbn Tabatabâ, el-Fahrî, s. 247

⁷⁶ Zehebî, Târîhu'l-İslâm, XXXI/397-398

⁷⁷ İbn Tabatabâ, el-Fahrî, s. 247; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI/180

söylemesi,⁷⁸ ayrıca bunların dışında 70.000.000 dinarın harcanması,⁷⁹ lüksün, israfın ve gereksiz harcamaların boyutlarını göstermektedir.

b) Muktedir Hakkında Söylenenler

Klasik ve çağdaş İslâm tarihçileri Muktedir dönemini ve özellikle de yönetimde etkili olan annesi, teyzesi ve el-Kahramâne makamına getirilen kadınlardan dolayı eleştirmekte ve konu hakkında şunları söylemektedirler:

Sûlî Muktedir hakkında: “O, hilafete geldiğinde yaşının küçük olmasından dolayı insanlarla oturmaz, devlet yönetimi konusunda deneyimi ve bilgisi yok, siyasi yönü zayıf, devlet işlerini tecrübeli kişilerle mukayese etmezdi. Siyer ve ahhâr kitaplarını okumazdı.”⁸⁰

Arib b. Sa’d el-Kurtubî ise: “Anası ve yakın çevresinden olan birçok kadın onun işlerine müdahale etmemiş olsalardı, Muktedir döneminin insanlar için daha müreffeh bir dönem olacağını” belirtmektedir.⁸¹

İbn Tabâtabâ ise: “Muktedir döneminde Abbâsîler çok karışıklık içerisindeydi. Yaşının küçüklüğünden dolayı annesi, kadınlar ve hizmetçiler onu kuşatmıştı. Yönetimi kadınların ve hizmetçilerin elindeydi. O ise, nefsinin istek ve arzularının peşindeydi. Onun zamanında dünya harap oldu, beytül-mâl zaafa uğradı. Yine bu dönemde üç kelime çok önemliydi:

1- Görevden alma (Hal)

2- Tekrar göreve iade

3- Öldürme (Katl)’⁸²

İbn Takriberdî ise: “Muktedir’in hilefeti yaklaşık olarak yirmi beş yıl sürdü ve o, büyük oranda kadınların etkisi altındaydı.”⁸³

Süyûtî ise: “Muktedir iyi bir akla ve doğru düşünceye sahip olmasına rağmen, içkinin, istek ve arzularının tesiri altındaydı. Kadınlar onu etkisi altına almışlardı.”⁸⁴

İbnü’l-İmâd: “O, yirmi beş yıl iktidarda kalmasına rağmen mantıklı ve ileriye gören biri olmadığı gibi zamanını oyun, eğlence ve şehvi duygularının istekleri doğrultusunda

⁷⁸ Sûlî, Ahhârü’l-Muktedir Billah, s. 185-186

⁷⁹ İbn Miskeveyh, Tecâribü’l-Ümem, I/238-241

⁸⁰ Sûlî, Ahhârü’l-Muktedir Billah, s. 53

⁸¹ Kurtubî, Sile, VI/14

⁸² İbn Tabâtabâ, el-Fahrî, s. 249

⁸³ İbn Takriberdî, en-Nücûmü’z-Zâhira, III/234

⁸⁴ Süyûtî, Târîhu’l-Hulefâ, s. 432

geçirdiği için hilafet makamına uygun biri değildi. Çünkü anası, teyzesi ve el-Kahramâne olan kadınlar büyüklerin işlerine karışırlar, tayin ve azil konularında etkili olurlardı.’’⁸⁵

Çağdaş müelliflerden Muhammed el-Hudârî Bek ise şunları belirtmektedir: ‘‘Muktedir dönemi tamamıyla Abbâsî Devleti’nin en kötü dönemi olmuştur. Onun döneminde kadınlar ve hizmetçiler devlet idaresine hakim olduklarından dolayı lüks ve israf son haddine ulaşmıştı. Muktedir ya kendisi, ya anası yahutta el-Kahramânelerinden veya hizmetçilerinden herhangi birine takdim edilen rüşvete göre ya bir veziri tayin ya da diğerini azl ederdi. Vezirlik, belli bir rüşvet vaadi ile alınırdı. Bu bakımdan bu şekilde göreve gelenlerin hemen hepsi rüşvet olarak verdiklerini elde etmek, daha sonra da devletin hakkı olan vergileri toplamak için halkın elinde avucunda ne varsa alırlardı. Bu vergiler haklı mı yoksa haksız yollardan mı elde ediliyor hiç kimsenin umurunda değildi. Yönetim içerisinde böyle karışık durumların olması artık, Abbâsî Devleti’nin yıkılacağını haber vermektedir.’’⁸⁶

Zekeriya Kitapçı, İslam tarihçilerinin yukarıdaki rivayetlerinde kısmen haklı olsalar bile madalyonun öbür yüzü var, diyerek şunları belirtmektedir;

‘‘Şağab Hatun ve çevresindeki Türk aristokrat kadınların Muktedir’in yanı sıra devlet işlerine yön vermeleri, hilafet erkânı ümerâ ve vüzerâ ile bu kadar içli dışlı olmaları, olaylar ve şartların zorlamasıyla olmuştur. Daha açık bir ifadeyle şartlar Şağab Hatun’u ve yakınlarını devlet işlerine oğlu Muktedir’e yardımcı olmaya mecbur etmiştir. Ayrıca Şağab Hatun’u devlet işlerine karışmaya zorlayan asıl sebep de akıl baliğ dahi olmamış Muktedir’in böyle çok küçük bir yaşta halife olmasıdır. Tecrübeli Türk Anası, usta bir kaptan gibi devlet gemisinin dümenini eline almış ve zaman zaman büyük tehlikelerle karşı karşıya olmasına rağmen onun zaman denizinde batmasını ve tam yirmi beş yıl selamet limanına doğru seyretmesini sağlamıştır. Bu şekilde Şağab Hatun’un devlet idaresine yön vermesi ve bunu başarılı olarak bir çeyrek asır devam ettirmesi tenkit edilecek değil, her halükârda takdir edilecek bir husus olsa gerektir. Aksi takdirde küçük halife, birbirlerine karşı kötü bir rekabet ve makam hırsı için kıvranıp duran, dar görüşlü, küçük oyunlar peşinde koşan birçok siyasî, askerî ve idarî erkân arasında, onların muhteris emellerinin tahakkuku için bir oyuncak haline gelecek, dolayısıyla emniyet ve huzur da kalmayacaktı. Şağab Hatun’un devlet işlerinde oğluna yardımcı olması, onu yönlendirmesi, onun zaman zaman müstakil insiyatifini kullanarak kararlar alması,

⁸⁵ İbnü’l-İmâd, Şezerâtü’z-Zeheb, I/284

⁸⁶ Hudârî Bek, ed-Devletü’l-Abbâsiyye, s. 396

Abbâsî hilafetinin hayrına olmuş ve Valide Sultan sayesinde Muktedir'in saltanatı çok az bir halifeye nasip olacak derecede uzun (25 yıl) sürmüştür.”⁸⁷

3- Yerine Veliaht Tayin Etmesi

Muktedir 301/913 tarihinde oğlu Ebû'l-Abbâs'ı, kardeşi Muhammed b. el-Mu'tazîd'dan sonra halife olması için veliahd tayin etti.⁸⁸ Ayrıca Halife dört yaşındaki oğlunu tecrübe kazanması için Mısır ve Mağrib bölgelerine vali tayin etti. Yaşının küçük olmasından dolayı da Mûnisu'l-Hâdim'i yanına yardımcı olarak görevlendirdi.⁸⁹ Muktedir'in öldürülmesinden sonra 28 Şevval 320/1 Kasım 932 tarihinde Muhammed b. el-Mu'tazîd'a ‘‘el-Kâhir Billah’’ sıfatıyla biat edildi.⁹⁰ Kâhir, bir sene, altı ay ve sekiz gün hilafette kaldıktan sonra 6 Cemâziyelevvel 322/24 Nisan 934 tarihinde Çarşamba günü gözlerine mil çekilip tahtan indirildikten sonra,⁹¹ Muktedir'in vasiyeti gereğince oğlu Ebû'l-Abbâs Ahmed b. el-Muktedir'e 6 Cemâziyelevvel 322/24 Nisan 934 tarihinde Çarşamba günü ‘‘er-Râzî Billah’’ sıfatıyla biat edildi.⁹²

⁸⁷ Kitapçı, Şağab Hatun, s. 57

⁸⁸ İbn Haldûn, Kitâbü'l-Iber, III/366

⁸⁹ İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem, I/32; İbn Haldûn, Kitâbü'l-Iber, III/366

⁹⁰ İbnü'l-Esîr el-Kâmil, VIII/244

⁹¹ İbnü'l-Esîr el-Kâmil, VIII/280-281

⁹² İbnü'l-Esîr el-Kâmil, VIII/282

SONUÇ

İslâm tarihi boyunca dünya coğrafyasının çeşitli bölgelerinde birçok İslâm devleti hüküm sürmüştür. Bu devletler içerisinde bazıları kısa süreli, bazıları da uzun süreli hüküm sürmüşlerdir. Yaklaşık olarak bir asra yakın (41-132/661-750) varlığını devam ettiren Emevîler'den sonra tarih sahnesinde uzun yıllar varlığını devam ettirecek (132-656/750-1258) olan Abbâsîler ortaya çıkmıştır.

Halife Mu'tazîd ve oğlu Müktefî'nin yaklaşık on altı yıl süren halifelik yılları, duraklama ve gerileme dönemlerinin yaşandığı ikinci dönem Abbâsî Devleti tarihinde siyasî, askerî ve iktisadî alanlarda kısa süreli de olsa yeniden bir canlanma ve toparlanma dönemini temsil eder.

Müktefî'nin hastalığı ağırlaşınca Vezir Abbâs b. el-Hasan el-Cercerî yerine kimin getirileceği konusunda divan üyeleriyle istişare etti ve görüşmeler sonunda Mu'tazîd'ın oğlu, bir önceki Halife Müktefî'nin kardeşi, 22 Ramazan 282/14 Kasım 895 tarihinde doğan Ca'fer b. el-Mu'tazîd, 13 Zilkade 295/14 Ağustos 907 tarihinde on üç yaşındayken Muktedir Billah sıfatıyla on sekizinci Abbâsî halifesi olarak hilafet makamına getirildi. Onun halife olmasında, Müktefî'nin ölüm döşeğindeyken kardeşi Ca'fer'i 11 Zilkade 295/12 Ağustos 907 tarihinde Cuma günü divan üyelerinin ve kadıların huzurunda veliaht tayin etmesinin etkili olduğu söylenebilir.

Muktedir'in halife olmasıyla son iki halifenin gayretleri sayesinde düzelmeye başlamış olan durum yeniden eski halini aldı. Muktedir'in hilafete geçtiği zaman on üç yaşında bir çocuk olması sebebiyle devlet işlerinin yürütülmesinde başta annesi Şağab olmak üzere vezirler, komutanlar, hâcibler, kahramânelik makamında bulunan kadınlar ve hizmetçiler söz sahibi olmaya başladılar. Nitekim Halife'nin yaşının küçüklüğünden ve yönetimde söz sahibi olamamasından dolayı devlet darbesiyle 20 Rebûlevvel 296/17 Aralık 908 tarihinde Abdullah b. el-Mu'tezz'e biat edildi. Ancak iki gün sonra tekrar Muktedir tahta çıkartıldı. Muktedir'in yeniden hilafete gelmesinde çok önemli rol oynayan Mûnisü'l-Muzaffer, Halife üzerinde büyük bir otorite kurdu. Artık, Halife onun onayını almadan önemli makamlara tayinler yapmaktan kaçınıyordu. Halife ile Mûnis'in istediği kişiler çatıştığında Halife, aralarında bir sürtüşmenin olmasını istemediğinden dolayı Mûnis'in talep ettiğini tayin ederdi.

Halife Muktedir dönemi içte ve dışta Abbasî Devleti'nin büyük sarsıntılar geçirdiği bir devirdir. Çocuk yaşta hilafete getirilmesinden kısa bir süre sonra darbenin olması,

halifelik otoritesinin büyük ölçüde zaafa uğramasına sebebiyet verdi. Halife'nin zayıf bir şahsiyet olması, devrin ileri gelenlerinden Mûnisu'l-Muzaffer, uzun yıllar vezirlik makamında bulunan İbnü'l-Furât, Ali b. İsa, ordu komutanı Muhammed b. Yâkût ve Bağdat'ta Şurta Teşkilatı'nın başında bulunan Nâzûk gibi şahsiyetler arasında amansız bir iktidar mücadelesini başlattı. Bu iktidar mücadelesi neticesinde sık sık vezirler değiştirilip, on beş vezirin iş başına gelmesi, buna bağlı olarak da devletin önemli kademelerinde bulunan idarecilerin değiştirilmesi sonucunu doğurmuştu. Vezir Ebû'l-Kâsım Ubeydullah b. Muhammed el-Kelvezânî (319/931)'nin iki ay, üç gün vezirlik makamında kalması, Mısır valisi Ebû Mansûr Tekîn (309/921)'in dört gün valilik makamında kalması ve Muktedir'in, 20 Rebûlâhîr 310/17 Ağustos 922 tarihinde Perşembe günü Medine kadısı olan Ebû Ca'fer Ahmed İshak b. Behlûl'ü görevden alarak aynı gün içerisinde yerine İbnü'l-Eşnânî olarak bilinen hadis hafızlarından ve fıkıhçılarından Ebû Hüseyin Ömer b. Hüseyin b. Ali eş-Şeybânî'yi Medine kadısı olarak tayin etmesi, ancak, üç gün sonra 23 Rebûlâhîr 310/20 Ağustos 922 tarihinde Pazar günü görevden alması, merkezdeki iktidar mücadelesinin boyutlarını gözler önüne sermektedir. Ayrıca 317/929 yılında Halife Muktedir'i hilefetten uzaklaştırmak için isyan başlatıldı. Bu isyan sonucunda Muktedir'in kardeşi Muhammed "el-Kâhîr Billah" sıfatıyla aynı yıl içerisinde halife ilan edildi. Ancak isyancılar, Halife'nin isteklerini karşılayamayacağını anlayıp iki gün sonra Muktedir'i tekrar hilafete getirdiler. Mûnisu'l-Muzaffer'in bu isyanın aktörlerinden birisi olduğunu görmekteyiz.

Başkentte devlet erkânı arasında iktidar mücadelesi yaşanırken, otorite boşluğundan istifade ederek yer yer isyan hareketleri meydana gelmeye başladı. Belli bir güce erişen valiler isyan ederek merkezden bağımsız hareket etmeye başladılar. Bunların başında ise Ermenistan ve Azerbaycan Valisi Yusuf b. Ebî's-Sâc gelmekteydi. O, 304/916 yılında başlattığı isyan hareketini, Abbâsî Devleti'nin üzerine gönderdiği orduları mağlup edince nüfûz alanını daha da genişletme imkanı buldu. Nihayet 307/919 yılında Bağdat'tan Mûnisu'l-Muzaffer komutasında büyük bir ordu isyan bölgesine gönderilerek isyana son verildi.

Halife Mu'tazîd döneminde başlayan ve Müktefî döneminde büyük bir darbe alarak faaliyetlerini durduran Karmatîler, devletin içerisinde bulunduğu zaaftan faydalanarak 311/923 yılında Ebû Tâhîr el-Cennâbî önderliğinde Basra'ya saldırarak büyük isyan hareketini başlattılar. Hac kabilelerine saldırmaları nedeniyle bazı yıllar hacca

gidilemedi. Abbâsî ordusunu oldukça uğraştıran ve yapılan savaşlardan galip çıkan Karmatîler, 315/927 yılında da Kûfe önlerinde yapılan savaşı kazanmaları sonucunda Bağdat halkı büyük korku ve endişeye kapılarak Hulvân ve Hemedân'a kaçmayı düşündüler. Abbâsî ordusunun sürekli olarak Karmatîler'e yenilmesi karşısında Halife Muktedir onların sayılarının bin beş yüz, bin yedi yüz veya iki bin yedi yüz olduğunu öğrenince: "İki bin yedi yüz asker karşısında aciz kalan seksen bin küsur askerin Allah belasını versin." diyerek tepkisini ortaya koymuştur. Karmatîler 317/929 yılında o ana kadar İslâm tarihinde eşi benzeri görülmemiş bir olay gerçekleştirdiler. Tevriye günü Kabe'ye baskın düzenleyerek, hacıların mallarını yağmalayıp, Mescid-i Haram'ın, hatta Kabe'nin içinde onları kılıçtan geçirmeye başladılar. Öldürdükleri insanları Zemzem kuyusuna attılar. Kabe'nin kapısını söktüler ve örtüsünü de sökerek askerler arasında dağıttılar. Haceru'l-Esved'i alıp memleketlerine götürdüler. Böylece yaptıkları bu hareketlerle Kabe'nin mukaddesiyetini ayaklar altına aldılar.

İçte bunlar yaşanırken dışa karşı askerî alanda bir üstünlük sağlanamamıştır. Muktedir döneminde Bizans, sınır bölgelerine saldırmaya devam ederek can ve mal kayıplarına sebebiyet vermiştir. Sınır boylarında yaşayan müslüman halk, Bizans saldırılarından korunmak için Halife'den yardım talebinde bulunmalarına rağmen kendilerine gereken yardım yapılamamıştır. Hatta 317/929 yılında Malatya, Meyyâfârîkîn, Âmid, Erzen ve bunlara yakın şehirler, Halife'den ümitlerini keserek Bizans'a itaat etmeğe karar vermişlerdi. Durumu bildirmek için Bağdat'a giden elçi heyetinin herhangi bir yardım alamadan dönmesi, Abbâsî Devleti'nin kendi vatandaşlarını korumaktan aciz olduğunu göstermektedir.

Abbâsî ordusunun Bizans saldırıları karşısındaki durumu ise, yeni topraklar fethetmekten ziyade yapılan bu saldırıları önlemek ve Bizans'ın sınır bölgelerine hucum ederek gözdağı vermekten ibarettir. Bu dönemde Bizans ile iki defa esir mübadelesi antlaşması yapılmıştır.

Muktedir döneminde Abbâsî-Fâtımî ilişkilerinin hasmane bir şekilde geçtiği görülmektedir. Fâtımî Devleti kurulduğundan itibaren, Abbâsî Devleti'nin iç ve dış sorunlarından faydalanarak Abbâsî topraklarına gözünü dikmiştir. Abbâsî toprağı olan Mısır'ı ele geçirmek için pek çok defa sefer düzenlemiş, başarılı olamamış, hatta Mısır'ı daha kolay hakimiyeti altına almak için Mehdiyye şehrini kurmuştur. Abbâsî Devleti çok zor durumda olmasına, Karmatî isyanını bastıramamasına ve Bizans'a karşı yapılan

savaşların bir kısmında mağlup olmasına rağmen, Fâtımî ordusuyla yaptığı savaşları kazanarak, yabancı bir gücün topraklarını işgal etmesine ve hakimiyeti altına almasına müsaade etmemiştir. Abbâsî Devleti'nin bu başarısını, Fâtımî Devleti'nin bu hareketlerini ciddi bir tehlike ve dış tehdit olarak algılayıp, gereken askerî müdahaleyi zamanında yapmasıdır. Buna rağmen Fâtımîler'in bağımsız olmaları engellenememiştir. Ayrıca Sâmânîler ve Deylemîlerle askerî ve siyasî ilişkilerde bulunulmuş ve iki taraf arasında zaman zaman savaşlar meydana gelmiştir.

Bu dönemde Abbâsî-Bulgar ilişkileri 308/920 yılı dolaylarında İslâmiyet'i yeni kabul etmiş olan İdil (Volga) Bulgarları Hükümdarı Almuş b. Yıltavâr, Abbâsî Halifesi Muktedir'e, Abdullah b. Baştû el-Hazerî adında birini elçi göndermesiyle gerçekleşmiştir. Bulgar hükümdarı bu elçi ile gönderdiği mektupta, Halife'den hükümdarlığının meşruiyetinin tanınmasını, Bulgarlar'a İslâmiyet'i öğretecek fakihler ve muallimler gönderilmesini, Hazarlar'a karşı müdafada kullanılacak bir kalenin inşaatında harcanmak için para yardımında bulunulmasını, ülkesinin bütün bölgelerinde İslâm'ı davet etmek için mescid ve minber yapılmasını, ülkesinde hastalıkların yaygın olması dolayısıyla ilaç gönderilmesini istemekteydi.

Muktedir döneminde Abbâsî-Bulgar ilişkilerini 11 Safer 309/21 Haziran 921 tarihinde Bağdat'tan İdil Bulgar Hanına gönderilen Abbâsî elçilik heyetinde katip olarak görev alan ve heyetin bütün hareketlerini kaleme alan İbn Fadlân'ın Risâle adlı kitabından öğrenmekteyiz.

Muktedir döneminde hazinenin gelir kaynakları azalmış, Sevâd'dan yılda 100.000.000 dirhem vergi alınırken 306/918 yılında bu miktar 31.000.000 dirheme kadar düşmüş, sarayda 11.000 Rum ve Sudanlı hizmetçinin bulunması ve harem nüfusunun artması, saray masraflarını arttırmıştır. Vezir Ali b. İsa bu harcama kalemlerini azaltma yoluna gittiyse de başarılı olamadığı gibi görevinden de alınmıştır. Ayrıca askerlerin maaşları zamanında ödenemediği için isyanlar çıkmış, askerle siyasî bürokrasi arasında ciddi tartışmalar meydana gelmiştir.

Halife Muktedir tarafından Bağdat'ta el-Bîmâristân el-Muktedir, annesi Şağab tarafından Bîmâristân-ı Ümmü'l-Muktedir, Vezir Ali b. İsa tarafından Harbiye ve Vezir İbnü'l-Furât tarafından İbnü'l-Furât Hastahanelerinin yaptırılması, bu dönemde tıbbı ve insan sağlığına verilen önemi göstermektedir.

Mûnisu'l-Muzaffer'in Halife Muktedir üzerinde kurmuş olduğu baskı ve nüfuz, bir taraftan bizzat Halife'yi ve diğerk taraftan da Mûnisu'l-Muzaffer'e karşı cephe almış olan diğerk devlet erkânını oldukça rahatsız etmeğerk başladı. Başta Halife olmak üzere merkezde kendisi aleyhinde faaliyetlerin başladığını fark eden Mûnisu'l-Muzaffer ile Halife arasında ilişkiler bozuldu. Soruna bir çözüm bulunamayınca Halife'ye kızan Mûnisu'l-Muzaffer Bağdat'tan ayrılarak Musul'a gitti ve burasını ele geçirdi (320/932). Mûnisu'l-Muzaffer'in merkezden ayrılmasını fırsat bilen rakipleri Halife'yi onun aleyhinde kışkırttılar. Mûnisu'l-Muzaffer Musul'da kaldığı yedi ay hazırlık döneminde etrafına topladığı askerlerle iktidarı ele geçirmek için Bağdat'a doğru harekete geçti. Yapılan savaşta Halife Muktedir hayatını kaybetti (27 Şevval 320/1 Kasım 932).

BİBLİYOGRAFYA

- ABDÜLKÂHİR el-BAĞDÂDÎ**, Ebû Mansûr b. Tahir b. Muhammed (429/1037), *el-Fark Beyne'l-Fırak*, çev. Ethem Ruhi Fığlalı, İstanbul 1984
- ABDU'L-EMÎR el-A'sem-ZÜHEYR** Hamîdân, “*er-Râzî, Ebû Bekir Muhammed b. Zekeriyya*”, *Mevsûatü Aleml-l-Ulemâi ve'l-Udebâi'l-Arabi'l-Müslimin*, Beyrut 2006, X/23-32
- el-ÂBİD**, Burhan, “*er-Râzî, Muhammed b. Zekeriyya*”, *el-Mevsûatü'l-Arabiyye*, Dimeşk 2004, VII/696-698
- ÂBİDÎN**, Abdülmecid “*el-Karmatiyyûn*”, *el-Mecelletü't-Tarihiyyetü'l-Mısriyye*, Kahire 1963, XI/167-174
- ADNAN**, Abdülhak, “*Fârâbî*”, *İslâm Ansiklopedisi*, Eskişehir 1997, IV/450-469
- AHMED EMÎN**, Zuhru'l-İslâm, Kahire 1955
- AHMED B. HANBEL** (241/855), *Müsned*, İstanbul 1992
- AKTAN**, Ali, “*Mu'tazid Billah*”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2006, XXXI/384-385
- AKTAN**, Hamza, “*Damân*”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1993, VIII/450-453
- ALGAR**, Hamid, “*Hasan el-Askerî*”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1997, XVI/289
- ALGÜL**, Hüseyin, *İslâm Tarihi*, İstanbul 1991
- ATAR**, Fahrettin, *İslâm'da Adliye Teşkilatı: Ortaya Çıkışı ve İşleyişi*, Ankara 1979
-, “*Kadı*”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2001, XXIV/66-69
- ATÇEKEN**, İsmail, *Devlet Geleneği Açısından Hişam b. Abdülmelik*, Ankara 2001
- ATEŞ**, A. , “*Sûlî*”, *İslâm Ansiklopedisi*, Eskişehir 1997, XI/22-24
- AVCI**, Casim, *İslam Bizans ilişkileri*, Bursa 1997
-, “*Hilafet*”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1998, XVII/539-546
- AVN**, Abdurraûf, *el-Fennü'l-Harbî fî Sadri'l-İslâm*, Mısır 1961
- AYKAÇ**, Mehmet, *Abbâsî Devleti'nin İlk Dönemi İdari Teşkilatında Divanlar*, Ankara 1997
-, “*Hâkânî, Muhammed b. Ubayhullah*”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1997, XV/165

....., ‘‘Hâmid b. Abbâs’’, *Diyanet İ  l  m Ansiklopedisi*, İstanbul 1997, XV/459-460

AYYUB  , N. Kemal, ‘‘Harezmi'nin Matematiğe ve Co  rafiyaya Katkısı’’, *Harezmi, Fârâbî, Bîrûnî ve İ  bn Sina Sempozyumu Bildirileri*, Ankara 1990

BARTHOLD, Vasilij Viladimirovic (v.1930), *Moğol İ  stilasına Kadar Türkistan*,   ev. Hakkı Dursun Yıldız, Belleten, Ankara 1943

....., *İ  sl  m Medeniyet Tarihi, İ  zah-Düzeltme ve İ  laveler*: Fuad Köprülü, Ankara 1963

BAYRAKTAR, İbrahim, ‘‘Bayram-İ  slami Dönem,’’, *Diyanet İ  l  m Ansiklopedisi*, İstanbul 1992, V/259-261

el-BEL  Z  R  , Eb  ’l-Abbas Ahmed b. Yahya (279/892), *F  t  hu’l-Buldân*, thk. Rıdvan Muhammed Rıdvan, Kahire 1978

....., *Ensâbü’l-E  sr  f*, thk. Abdülaziz ed-D  r  , Beyrut 1978

BOSWORTH, Clifford E. , *The Tahirids and Saff  rids*, Camriddge 1993

....., *İ  l  m Devletleri Tarihi*,   ev. Erdoğan Merçil-Mehmet İ   irli, İstanbul 1980

BOZKURT, Nahide, *Mu’t  zile’nin Altın   a  ı-Memun Dönemi*, Ankara 2002

....., *Oluşum Sürecinde Abbasi İ  htilali*, Ankara 2000

....., ‘‘  bn  ’l-Cerrâh, Ali b. İ  sa’’, *Diyanet İ  l  m Ansiklopedisi*, İstanbul 1999, XX/539-540

BOZKURT, Nebi, ‘‘E  glence’’, *Diyanet İ  l  m Ansiklopedisi*, İstanbul 1994, X/483-488

BROCKELMAN, Carl, *İ  sl  m Milletleri ve Devletleri Tarihi*,   ev. Neşet Çağatay, Ankara 1964

....., ‘‘Kudâme’’, *İ  l  m Ansiklopedisi*, Eskişehir 1997, VI/951-952

el-BUH  R  , Eb   Abdullah Muhammed b. İ  smail (256/869) *Sah  ihu’l-Buh  r  *, İstanbul 1992

B  ZC  N  , Eb   Ya’la (388/998), *Târihu İ  lmi’l-Hisâbi’l-Arabi: Hisâbü’l-Yed*, thk. Ahmed Selim Sa  d  n, Amman 1971

CAHEN, Claude, *İ  l  miyet, Doğuşundan Osmanlı Devleti’nin Kuruluşuna Kadar*,   ev. Esat Nermin Erandar, İstanbul 1990

el-C  HİZ, Ebû Osman Amr b. Bahr (255/868), *el-Beyân ve’t-Tebyîn*, n  r. Muhammed

Harun, Kahire 1975

....., *Kitâbü't-Tâc fî Ahlâki'l-Mülûk*, nşr. Ahmed Zeki Paşa, Kahire 1332/1914

el-CEHŞİYÂRÎ, Ebû Abdullah Muhammed b. Abbas b. Abdullah (331/942), *Kitâbü'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*, thk. Mustafa es-Sakkâ-İbrahim el-Ebyârî-Abdüllatif eş-Şelebî, Kahire 1938

CORCİ ZEYDAN, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, çev. Zeki Meğamiz, İstanbul 1971

ÇAĞATAY, Neşet, “*Fatimi Devleti'nin Kuruluşu ve Akideleri*”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara 1960, VII/63-77

DAFTARY, Farhad, *Muhaliğ İslâm'ın 1400 yılı, İsmaililer, Tarih ve Kuram*, çev. Ercüment Özkaya, Ankara 2001

DEMİRCAN, Adnan, *İslâm Tarihi'nin İlk Döneminde Arab-Mevâlî İlişkisi*, İstanbul 1996

DEMİRCİ, Mustafa, *İslâm'ın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, İstanbul 2003

DEMİRKENT, Işın, “*Bizans*”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1992, VI/230-244

DOĞUŞTAN GÜNÜMÜZE BÜYÜK İSLÂM TARİHİ, “*Muktedir Devri*” Redaksiyon, Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul 1992, III/295-312

DURMUŞ, İsmail, “*İbnü'l-Mu'tez*”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2000, XXI/143-147

DUREYD, Abdulkadir Nuri, “*eş-Şürta fî'l-İrak Hilâl Asri'l-Abbâsiyyi'l-Evvel*”, *el-Müerrihu'l-Arabî*, Bağdat 1986, sy. 29, s. 212-236

ed-DÛRÎ, Albdülaziz, *el-Asru'l-Abbâsiyyu'l-Evvel: Dirâse fî't-Târîhi's-Siyâsî ve'l-İdârî ve'l-Mâlî*, Beyrut 1988

....., *İslâm İktisat Tarihine Giriş*, çev. Sabri Orman, İstanbul 1991

....., “*Divan*”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1994, IX/377-381

....., “*Bağdâd*”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1991, IV/425-433

EBÛ DÂVÛD, Süleyman b. Eş'as (275/889), *es-Sünen*, İstanbul 1992

EBÛ UBEYD, Kasım b. Sellâm el-Ezdî (224/838), *Kitâbü'l-Emvâl*, Beyrut 1986

EBÛ YUSÛF, Ya'kûb b. İbrahim b. Habîb el-Ensârî (182/798), *Kitâbü'l-Harâc*, çev. Müderriszade Ataullah Efendi, Ankara 1982

EMİLE, Tyan, *Histoire de l'organisation Judici aire en Pays D'Islam*, Paris 1938

el-ENBÂRÎ, Ebû'l-Berakât Kemaluddin b. Muhammed (577/1181), *Nüzhetü'l-Elibbâ fî Tabakâti'l-Udebâ*, Kahire 1967

- ENSÂRÎ, R. , ‘İslam Dünyasında Astronomi’**, İnsan ve Kainat, İstanbul 1988
- ERKAL, Mehmet,** ‘*Beytülmâl*’, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1992, VI/90-94
-, ‘*Âmil*’, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1991, III/58-60
-, ‘*Ganimet*’, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1996, XIII/351354
- EVYAPAN, Gönül,** ‘*Bahçe*’, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1991, IV/477-481
- FAYDA, Mustafa,** ‘*Hz.Ömer’in Divan Teşkilatı*’ *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Redaksiyon, Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul 1986-90, II/107-113
-, *Allah’ın Kılıcı Halid b.Velîd*, İstanbul 1990
-, ‘*Cehşiyâr*’, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1993, VII/236-237
-, ‘*Fey*’, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1995, XII/511-513
- EBÛ YA’LÂ el-FERRÂ,** Muhammed b. Hüseyin (458/1065) *el-Ahkâmu’s-Sultâniyye*, Kahire 1966
- FEVZÎ, Fârûk Ömer,** *el-Hilâfetü’l-Abbâsiyye*, Bağdat 1986
- el-FEYYÛMÎ,** Ahmed b. Muhammed b. Ali, *el-Misbâhu’l-Münîr fî Ğarîbi’s-Şerhi’l-Kebîr li’r-Rafîû*, Beyrut tsz.
- FIĞLALI, Ethem Ruhi,** *İmamiyye Şiası*, İstanbul 1984
- el-FÎRÛZÂBÂDÎ,** Mecdüddin Muhammed b. Yakub, *Kâmûsu’l-Muhît* (817/1414), Dımeşk 1306
- FRYE, R. N. ,** *The Sâmânids*, Cambridge 1993
- GENÇ, Mehmet,** ‘*Mukâtaa*’, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2006, XXXI/129132
- GÖKER, L.,** *Türk-İslam Astronomi Bilginleri*, İstanbul 1995
- GÜNALTAY, M. Şemseddin,** *İslam Tarihinin Kaynakları-Tarih ve Müerrihler*, İstanbul 1991
-, *Farabi’nin Şahsiyeti, Eserleri ve Tesirleri*, Ankara Üniversitesi Dil Tarih Cğrafya Fakültesi Dergisi, Ankara 1951
- GÜNER, Ahmed,** ‘*Müttakî Lillah*’, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2006, XXXII/223-224
-, ‘*Mutî Lillah*’, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2006, XXXI/401-402
- GÜZEL, Ahmed,** *Abbasi Halifesi Mehdî b. Mansûr ve Siyasi Yönü*, (Basılmamış Doktora Tezi), Konya 2002

- HALİD MÎLÂD- HASAN MEZYÛ**, “ez-Zeccâc”, *Ebû İshâk es-Sırrî, Mevsûatü Alemi’l-Ulemâi ve’l-Udebâi’l-Arabi’l-Müslimîn*, Beyrut 2006, XI/87-91
- HAMİDULLAH**, Muhammed, *Hız. Peygamberin Savaşları ve Savaş Meydanları*, çev. Salih Tuğ, İstanbul 1991
-, *İslâm Peygamberi*, çev. Salih Tuğ, İstanbul 1993
-, *Hız. Peygamberin Altı Orjinal Mektubu*, çev. Mehmet Yazgan, İstanbul 1990
-, *el-Vesâikü’s-Siyâsiyye, Hız. Peygamber Döneminin Siyâsî-İdarî Belgeleri*, çev. Vecdi Akyüz, İstanbul 1997
-, *Hicretten Sonra Medine’de Hız. Peygamber’in Davranışlarındaki Höşgörü*, çev. Mustafa Aşkar, Diyanet Dergisi, c. 31, s. 1, Ankara 1995
- el-HAMMÂDÎ**, Muhammed b. Malik b. Ebû’l-Fedâil (470/1077), *Keşfu Esrârî’l-Bâtıniyye ve Ahbârî’l-Karâmita*, Basım yeri belli değil, 1986
- HARİZMÎ**, Ebû Abdullah el-Katip Muhammed b. Ahmed b. Yusuf (387/997), *Mefâtîhu’l-Ulûm*, Kahire 1342
- HASAN İbrahim Hasan- ALÎ İbrahim Hasan**, *en-Nuzumü’l-İslâmiyye*, Kahire 1970
- HASAN İbrahim Hasan**, *Târîhu’l-İslâm ve’s-Siyâsî ve’d-Dînî ve’s-Sakâfî ve’l-İctimâî*, Kahire 1984
- HASAN İbrahim Hasan**, *Siyasi, Dini, Kültürel, Sosyal İslam Tarihi*, çev. İsmail Yiğit.v. dğr., İstanbul 1985-1995
- HATİB el-BÂĞDÂDÎ**, Hafız Ebû Bekir Ahmed b. Ali (460/1070) *Târîhu Bağdâd*, Kahire 1349/1931
- HATTÂMÎLE**, Abdülkerim Abduh, *el-Binyetü’l-İdâriyye li’d-Devleti’l-Abbâsiyye fi’l-Karni’s-Sâlisi’l-Hicrî*, Amman 1406/1985
- el-HEMEDÂNÎ**, Muhammed b. Abdülmelik (521/1127), *Tekmiletü Târîhi’t-Taberî*, thk, Ebû’l-Fazl İbrahim, Beyrut 1964
- HİTTÎ**, Philip K. , *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, çev. Salih Tuğ, İstanbul 1995
- HİYÂRÎ**, Mustafa, *ed-Devâvîn min Kitâbi’l-Harâc ve Sınâati’l-Kitâbe li Kudâme b. Ca’fer el-Kâtip*, Amman 1986
- HİZMETLİ**, Sabri, “Karmatiler”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2001, XXIV/510-514

- HOLT, P.M-LAMPTON, A. K. S-LEVİS, B. ,** *İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, Redaksiyon, Mustafa Fayda ve arkadaşları, çev. Hamdi Aktaş ve arkadaşları, İstanbul 1997,
- HOURLANİ, Albert,** *Arap Halkları Tarihi*, çev. Yavuz Alagan, İstanbul 1997
- HUNKE, Sigrid,** *Avrupa'nın Üzerine Doğan İslam Güneşi*, çev. Servet sevgin, İstanbul 1972
- HUDARİ BEK, Muhammed,** *Muhâdarâtü Târîhi'l-Ümemi'l-İslâmiyye: ed-Devletü'l-Abbâsiyye*, Beyrut 1986
- HÜSEYİN Emin,** “eş-Şürta fi'l-İslâm”, *Mecelletü's-Şurta*, , Bağdat 1957, sy.1, s.73-78
- HÜSEYN el-Hâc Hasen,** *Hadâratü'l-Arab fî'l-Asri'l-Abbâsî*, Beyrut 1994
- el-HÜSEYNÎ HÂŞİM,** “Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed”, *Mecelletü'l-Ezher*, c. 53, sy.10, s.1842-1848, Kahire 1981
- el-ISÂF, Muhammed Hüseyin,** “Kudâme b. Ca'fer”, *Kütübü't-Türâs*, Riyad 1992, c. 57, s. 139-143
- İBN ABDİRABBİH, Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed (328/939),** *el-Ikdü'l-Ferîd*, nşr. Ahmed Emin ve dğr. Kahire 1973
-, *Ümerâü'l-Müslimîn*, Beyrut 1996
- İBN ARABÎ, Ebû Abdullah Muhyiddin Muhammed b. Ali (638/1240),** *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, Kahire 1854
- İBN ASÂKİR, Ebû'l-Kasım Ali b. Hasan b. Hibetullah b. Abdullah eş-Şafiî (571/1175),** *Târîhu Medineti Dimeşk*, thk. Muhibbüddin Ebû Saîd b. Ğarâme el-Ömerî, Beyrut 1996
- İBN CÜLCÜL, Ebû Davud Süleyman b. Hasan (384/994),** *Tabakâtü'l-Etîbbâ ve'l-Hukemâ*, thk, Fuat Seyyid, Kahire 1955
- İBN EBÎ USAYBİA, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. el-Kasım (669/1270),** *Uyûnü'l-Enbâ fî Tabakâti'l-Etîbbâ*, thk. Nizâ Rızâ, Beyrut 1965
- İBN FADLÂN, Ahmed b. Fadlân b. Abbâs (310/922),** *Risâletü İbn Fadlân*, thk. Sami Dehhân, Beyrut 1987
- İBN HAZM, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed (456/1063),** *Cemheretü Ensâbi'l-Arab*, thk. Abdusselâm b. Harun, Beyrut 1983
- İBN HACER, Şihabüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî (852/1448),** *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*, Kahire 1328
-, *Lisânü'l-Mizân*, Bayrut 1986

- İBN HALDÛN**, Abdurrahman b. Muhammed (808/1406) *Kitâbü'l-Iber ve Divânü'l-Mübtedei ve'l-Haber fî Eyyâmi'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve Men Âsarahüm min Zevî's-Sultâni'l-Ekber*, Beyrut 1971
-, *Mukaddime*, çev. Zakir Kadiri Ugan, İstanbul 1991
- İBN HALLİKÂN**, Ebû'l-Abbâs Şemsüddin Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr (681/1281), *Vefeyâtü'l-Ayân ve Enbâü Ebnâi'z-Zamân*, Beyrut tsz.
- İBN HİŞÂM**, Abdulmelik b. Hişam b. Eyyûb el-Himyerî (218/833), *es-Sîratü'n-Nebeviyye*, thk. Mustafa es-Sakkâ-İbrahim el-Ebyârî-Abdulaziz eş-Şelebî, Mısır 1936
- İBN KESİR**, Ebû'l-Fidâ (774/1372), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, thk. Ahmed Abdülvehhâb Fetîh, Kahire 1994
-, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, çev. Mehmet Keskin, İstanbul 1994
- İBN MANZÛR**, Ebu'l-Fazl Muhammed (711/1371), *Lisânü'l-Arab*, Beyrut 1970
- İBN MİSKEVEYH**, Ebû Ali Ahmed b. Muhammed (421/1030), *Kitâbü Tecâribi'l-Ümem ve Teâkibü'l-Himem*, Kahire tsz.
- İBN RECEB**, Ebû'l-Ferec Abdurrahman (795/1392), *el-İstihrâc li Ahkâmi'l-Harâc*, thk. Komisyon, Beyrut 1975
- İBN TAKRİBERDÎ**, Cemalüddin Ebû'l-Mehâsin Yusuf (874/1469), *en-Nücümü'z-Zâhira fî Mülûki Mısır ve'l-Kâhire*, Mısır 1970
- İBNÜ'L-CEVZÎ**, Ebû'l-Ferc Abdurrahman b. Ali (597/1200), *el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem ve'l-Mülûk*, thk. Muhammed Abdülkadir Atâ-Mustafa Abdülkadir Atâ, Beyrut 1995
- İBNÜ'L ESÎR**, İzzeddin Ali b. Ebî'l-Hasan Ali b. Ebî'l-Kerem (630/1232), *el-Kâmil fî't-Târih*, nşr. C.J. Tornberg, Beyrut 1979
-, *en-Nihâye fî Ğarîbi'l-Hadîs*, thk. Ahmed Zâvî-Mahmud Muhammed Tanâvî, Beyrut 1979
-, *el-Kâmil fî't-Târih*, çev. Ahmet Ağırakça- Abdülkerim Özaydın- Yunus Apaydın, İstanbul 1986-1987
- İBNÜ'L-İMÂD**, Ebû'l-Felâh, Abdülhay (1089/1678), *Şezerâtü'z-Zeheb fî Ahbâri men Zeheb*, Mısır 1979
- İBNÜ'N-NEDÎM**, Muhammed b. İshak Ebû'l-Ferec (385/995), *el-Fihrist*, Beyrut 1978
- İBRAHİM EYYÛB**, *et-Târîhu'l-Abbâsiyyu's-Siyâsiyyü ve'l-Hadârî*, Beyrut 1989
- İMÂDÜDDİN HALİL**, et-Tâlib, "Irak", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1999,

XIX/87-91

İŞILTAN, Fikret , “*Taberî*”, *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1997, XI/595-599

el-İSFEHÂNÎ, Ebû'l-Ferec (576/1180) *Kitâbü'l-Eğânî*, Beyrut 1986

el-IŞŞ, Yusuf, *Tarihu Asri'l-Hilâfeti'l-Abbâsiyye*, Dımeşk 1982

el-KALKAŞENDÎ, Ahmed b. Ali (821/1418), *Subhu'l-Âşâ fî Sanâati'l-Înşâ*, Dımeşk 1987

....., *Meâşîru'l-Înâfe fî Maâlimi'l-Hilâfe*, Beyrut 1994

KALLEK, Cengiz, “*Kudâme b. Ca'fer*”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, Ankara 2002, XVI/311-312

KANDEMİR, Mehmet Yaşar, “*Nesâî*”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2006, XXXII/563-565

KARAMAN, Hayrettin, “*Zekât*”, *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1986, XIII/495-504

KATİP ÇELEBÎ, Mustafa b. Abdullah el-Kostantinî er-Rûmî el-Hanefî (v.1067), *Keşfu'z-Zünûn an Esmâi'l-Kütübi ve'l-Funûn*, thk. Muhammed Şerafeddin Yaltkaya, İstanbul 1941

KAVAS, Ahmed, “*Mehdiye*”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, Ankara 2003, XXVIII/387-389

KAYA, Esin-**TOPDEMİR**, Hüseyin Gazi, *İlk Müslüman Türk Devletlerinde Bilim*, Ankara 1979

KAYA, Mahmut, “*Fârâbî*”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1995, XII/145-162

....., “*Râzî*, Ebû Bekir”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2007, XXXIV/479-485

..... *Filozofça Yaşama*, İstanbul 1990

KAYAOĞLU, İsmet, *İslâm Kurumları Tarihi*, Ankara 1980

KAZICI, Ziya, “*Hisbe*”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1998, XVIII/133-145

KEHHÂLE, Ömer Rıza, *Mucemü'l-Müellifîn*, Dımeşk 1957

....., *A'lâmü'n-Nisâ*, Dımeşk 1959

KENNEDY, Hugh, *The Age Of the Caliphates*, New York 1986

KESKİOĞLU, Osman-**BERKİ**, Ali Hikmet, *Hız. Muhammed ve Hayatı*, Ankara 1991

el-KİNDÎ, Muhammed b. Yusuf (350/961), *Vulâtü Mısır*, Beyrut tsz

....., *Kitâbü'l-Vülât ve'l-Kudât*, thk. Rhuvon Guest, Beyrut 1908

el-KİFTÎ, Cemalüddin Ali b. Yusuf (646/1248), *Târîhu'l-Hukemâ*, Beyrut 1903

KİTAPÇI, Zekeriya, *Hilafet Ülkelerinde Türkler'in Arap Dili ve Edebiyatına Hizmetleri*, Konya 2004

-, *Abbâsî Hilafetinde Bir Türk Anası: Şağap Hatun*, İstanbul 1991
- KÖPRÜLÜ**, M.Fuad, ‘‘İzahlar’’, *Barthold, İslâm Medeniyeti*, Ankara 1963
- KUBALI**, Hüseyin Nail, *Esas Teşkilat Hukûku Dersleri*, İstanbul 1997
- el-KUBEYSÎ**, Hamdân, *Halife el-Muktedir*, Necef 1974
- KUDÂME B. CA’FER**, el-Bağdâdî (337/948), *el-Harâc ve Sinâ’atü’l-Kitâbe*, thk. Muhammed Hüseyin ez-Zebîdî, Bağdat 1979
- KUR’AN-I KERİM VE TÜRKÇE AÇIKLAMALI MEALİ**, Hayreddin Karaman ve dğr. Suudi Arabistan 1412/1992
- KURT**, Hasan, *Türk-İslâm Dönemine Geçişte Tahiroğulları*, Ankara 2002
- el-KURTUBÎ**, Arib b. Sa’d (369/979), *Siletü Târîhi’t-Taberî*, Beyrut tsz
- KÜRD ALÎ**, Muhammed, ‘‘Künûzü’l-Ecdâd’’, *Mecelletü’l-Mecmâi’l-İlmiyyi’l-Arabî*, c. 22, sy. 7, s. 4, Dimeşk 1947
- KRAUS, P. – PİNES, S.**, ‘‘Râzî’’, *İslâm Ansiklopedisi*, Eskişehir 1997, IX/642
- LANE POOLE**, Stanly, ed-*Düvelü’l-İslâmiyye*, Tadilat ve İlavelerle Türkçe’ye çev. Halil Edhem, İstanbul 1927
- LAPİDUS**, Ira M., *İslam Toplamları Tarihi, Hazreti Muhammed'den 19. Yüzyıla*, çev.Yasin Aktay, İstanbul 2003
- LE STRAONGE**, Ğuy, *Bağdâd fî Ahdi’l-Hilafeti’l-Abbâsiyye*, çev. Beşir Firinsis, Bağdat 1936
- LEWİS**, Bernard, *Tarihte Araplar*, çev. Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul 1975
- LEYLÂ es-SABBÂĞ**, ‘‘el-Cehşiyârî’’, *el-Mevsûatü’l-Arabiyye*, Dimeşk 2003, VII/756-757
- el-MAKRÎZÎ**, Ebû’l-Abbas Ahmed b. Ali (845/1441), *el-Hitâtü’l-Makrîziyye (Kitâbü’l-Mevâiz ve’l-İ’tibâr bi Zikri’l-Hitâtı ve’l-Âsâr)*, Beyrut tsz.
- MASSIGNON**, Louis ‘‘Karmatiler’’, *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1997, VI/352-359
-, ‘‘Hallâc’’, *İslâm Ansiklopedisi*, Eskişehir 1997, V/167-170
- el-MAHZÛMÎ**, Ebû’l-Hasan Ali b. Osman (1585/1189), *el-Müntekâ min Kitâbi’l-Minhâc fî ilmi’l-Harâcı Mısr*, nşr. Claude Cahen-Yusuf Ragıb, Kahire 1986
- MAHMUD Hasan-ŞERİF Ahmed**, *el-Âlemü’l-İslâmî fî’l-Asri’l-Abbâsî*, Beyrut tsz
- MAHMUD Şakir**, *et-Târîhu’l-İslâmiyyu*, Beyrut 1991
- MERÇİL**, Erdoğan, ‘‘Saffariler’’, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, İstanbul

1989, V/417-448

el-MES'ÛDÎ, Ali b. Hüseyin (345/956), *Mürûcü'z-Zeheb ve Meâdini'l-Cevher*, thk. Muhyiddin Abdülhamid, Beyrut 1988
....., *et-Tenbîh ve'l-İşrâf*, 1967

el-MÂVERDÎ, Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habîb (450/1058), *el-Ahkâmu's-Sultâniyye*, Beyrut 1994

METZ, Adam, *el-Hadâratü'l-İslâmiyyü fî'l-Karni'r-Râbii'l-Hicrî*, çev. Muhammed Abdül- hadi Ebû Ride, Kahire 1377/1957

....., *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti*, çev. Salih Şaban, İstanbul 2000

MICHON, Jean Luis, “*Dini Kurumlar*”, *İslam Şehri*, çev. Elif Topçugil, İstanbul 1992

MIQUEL, Andre, *Doğuştan Günümüze İslam Medeniyeti*, çev. Ahmet Fidan-Hasan Menteş, İstanbul 2003

MUHAMMEDOĞLU, Aliev Saleh, “*Hürrâmiyye*”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1998, XVIII/500-501

MUHAMMED İBN SA'D (230/845), *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, thk. Muhammed Abdülkadir Atâ, Beyrut 1970

MUSTAFA Cevad, “*Evveliyetü's-Şürta ve Etvâruhâ ve Esnâfuhâ Inde'l-Arap*”, *Mecelletü's-Şürta ve'l-Emn*, Bağdat 1968, sy:1, s.15-27

NÂCÎ, Abdülcebbâr, “*Selâhiyetü Sahibi's-Şürta ve'l-Kâdî fî Asri'l-İslâmî*”, *Mecelletü's-Şürta*, , Bağdat 1974, sy. 28, s. 35-38

NEBÎL EBÛ AMŞE, “*ez-Zeccâc*”, *el-Mevsûatü'l-Arabiyye*, Dimeşk 2004, X/264-265

en-NESÂÎ, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb (303/915), *es-Sünen*, İstanbul 1992

en-NÜVEYRÎ, Şihabüddin Ahmed b. Abdullah (733/1333), *Nihâyetü'l-Ereb fî Funûni'l-Edeb*, Kahire 1923

OSTROGORSKY, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, Ankara 1981

ÖMER FÂRÛK, *el-Hilâfet'l-Abbâsiyye fî Asri'l-Fevzî'l-Askeriyye*, Bağdat 1977

ÖZ, Mustafa, *İmamiyye Şiasında Onikinci İmam ve Mehdi İnancı*, İstanbul 1995

ÖZEN, Şükrü, “*Kâdilkudât*”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2001, XXIV/77-82

ÖZAYDIN, Abdülkerim, “*Muktedir Billah*”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2006, XXXI/144-145

-, ‘İbnü’l-Furât el-Âkûlî’, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2000, XXI/46-47
-, ‘İbn Mukle’, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1999, XX/211-212
- ÖZKUYUMCU**, Nadir, ‘*Tolunoğulları*’, Ankara 2002, V/19-26
- ÖZTÜRK**, Levent, *İslam Toplumunda Hristiyanlar*, İstanbul 1998,
- ÖZTÜRK**, Yaşar Nuri, *Hallac-ı Mansûr ve Eserleri*, İstanbul 1997
- PAMUKÇU**, Ekrem, *Bağdât’ta ilk Türkler*, Ankara 1994
- PIRENNE**, Jacques, *Büyük Dünya Tarihi*, çev. Nihal Önal, İstanbul tsz.
- er-RÂZÎ**, Muhammed b. Ebî Bekir b. Abdülkadir (666/1267), *Muhtârü’s-Sihâh*, Beyrut 1991
- er-REYYÎS**, M. Ziyâüddin, *el-Harâc ve’n-Nüzümü’l-İslâmiyye*, Kahire 1997
- RUSKA**, J. , ‘*Sâbit*’, *İslâm Ansiklopedisi*, Eskişehir 1997, X/14-15
- es-SAFEDÎ**, Salahuddin Halil b. Eybek (764/1363), *el-Vâfi bi’l-Vefeyât*, thk. Helmut Ritter, Franzsteiner Verlag ve arkadaşları, Berlin 1962-1999
- es-SÂBÎ**, Ebû’l-Hüseyn Hilâl b. Muhassın (448/1056), *el-Vüzerâ ve Tuhfetü’l-Ümerâ fî Târîhi’l-Vüzerâ*, nşr. Abdüssettâr Ahmed Ferrâc, Beyrut 1958
-, *Rusûmü Dâri’l-Hilâfe*, Bağdat 1964
- es-SÂÎ**, Ali b. Ahbeb (674/1275), *Târîhu’l-Hulefâi’l-Abbâsiyyîn*, Kahire tsz.
- SAKKÂL**, Ahmed Mudır, ‘*Müellefâtü’r-Râzî ve Ta’lîmihi’l-Felsefiyye*’, *et-Türâsü’l-Arabî*, Dimeşk 1983, sy. 10, s. 113-126
- SALÎH**, Muhammed İsa, *el-Mu’cemu’s-Şâmil li’t-Türâsi’l-Arabî*, Kahire 1993, III/ 468-469
- es-SÂBÛNÎ**, Abdulvehhâb, *Uyûnu’l-Müellefât*, Haleb 1992
- SALİHLİOĞLU**, Halil, ‘*Dirhem*’, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1994, IX/368-371
-, ‘*Dinar*’, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1994, IX/353-355
- SÂMERRÂÎ**, Hüsamüddîn, *el-Müessesetü’l-İdâriyye fî’d-Devleleti’l-Abbâsiye*, Kahire 1403/1982
- es-SÂMERRÂÎ**, İbrahim, ‘*Kitâbü’l-Harâc ve Sinâ’ati’l-Kitâbe li Kudâme b. Ca’fer*’, *Âlemü’l-Kütüb*, Riyad 1982, c.3, sy. 2, s.199-205

- es-SÂMERRÂÎ**, Kemal, *Muhtasaru Tarihi't-Tıbbi'l-Arabî*, Bağdat 1985
- SÂMÎ**, Abdülhamîd, “*el-Feylesof Ebû Nasr el-Fârâbî*”, *Mecelletü'l-Ezher*, Kahire 1940, c. 11, sy. 1, s.372-375
- SARAÇ**, Celal, *Bilim Tarihi Matematik, Astronomi*, Ankara 1983
- SARIÇAM**, İbrahim-**ERŞAHİN**, Seyfettin, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Ankara 2006
- SAVRAN**, Ahmet, *Abbâsî Edebiyatında Sûliler ve Ebû Bekir es-Sûli*, Erzurum 1986
- SAYILI**, Aydın, “*Ortaçağ Bilim ve Tetefekküründe Türkler'in Yeri*”, *Türkler*, Ankara 2002
- SAYILI**, Aydın, “*Türkish Contributions to Scientific Works in İslâm*”, *Belleten*, Ankara 1979, c. XLIII, sy.169-172, s. 715-737
- es-SEÂLİBÎ**, Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed b. İsmail (429/1037), *Tuhfetü'l-Vüzerâ*, thk. Habîb Ali er-Râvî-İbtisâm Merhûn es-Saffâr, Bağdat 1997
- SELLÛMÎ**, Abdüllatif Abdullah, *Dîvânü'l-Cünd: Neş'etühû ve Tatavvuruhû fî'd-Devleti'l-İslâmiyye hattâ Asri'l-Me'mûn*, Mekke 1406/1986
- SEZGİN**, Fuad, *Târîhu't-Türâsi'l-Arabî*, Riyad 1403-1404/1983-1984
- SEZGİN**, Fuad, GAS, Leiden 1967
- SIDDIKÎ**, S.A. , *İslâm Devleti'nde Mali Yapı*, çev. Rasim Özdenören, İstanbul 1973
- STRECK**, M.' “*Bağdat*”, *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1979, II/195-199
- SÖNMEZ**, Mehmet Ali “*Firyâbî, Ca'fer b. Muhammed*”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1996, XIII/145-146
- SUBHÎ SÂLİH**, *İslâm Kurumları*, çev. İbrahim Sarmış, Ankara 1999
- es-SÛBKÎ**, Tâcüddin Ebû Nasr Abdülvahhab b. Ali Abdülkâfî (771/1369), *et-Tabakâtü's-Şâfiyyetü'l-Kübrâ*, thk. Mahmud Muhammed et-Tanâhî-Abdulfettah Muhammed el-Halev, Kahire 1964
- SÛRÛR**, Muhammed, *Târîhu'l-Hadâratî'l-İslâmiyye fî's-Şark min Nüfûzi'l-Etrâk ilâ Muntasîfi'l-Karni'l-Hâmisi'l-Hicrî*, Mısır tsz.
- es-SÛHEYLÎ**, Ebû'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdullah b. el-Hatîb (581/1185), *er-Ravdu'l-Ünüf*, thk. Abdurrahman el-Vekîl, Kahire 1967
- es-SÛLÎ**, Ebû Bekir Muhammed b. Yahya (334/946), *Kısmun min Ahbâri'l-Muktedir Billah el-Abbâsî: Târîhu'd-Devleti'l-Abbâsiyye min Sene 295 ilâ Sene 315 Hicriyye min Kitâbi'l-Evrâk*, thk. Halef Reşîd Numan, Bağdat 1999

-, *Ahbâru Râzî Billah ve'l-Muttakî Lillah*, nşr. J.H. Dunne, London 1935
- es-SÜYÛTÎ**, Celaüddin Abdürrahman b. Ebî Bekir (911/1505), *Târîhu'l-Hulefâ*, thk. Muhammed Muhyiddin Aldülhamîd, Beyrut 1989
- eş-ŞÂFÎÎ**, Ebû Abdullah Muhammed b. İdris (204/819), *el-Ümm*, Beyrut 1973
- ŞAHİN**, Tahir Erdoğan, *Sanat Tarihi*, İstanbul 1999
- eş-ŞATŞÂT**, Ali Hüseyin, “el-Harrânî, Ebû Saîd Sinan b. Sabit b. Kurre’”, *Mevsûatü Âlemi'l-Ulemâ ve'l-Udebâi'l-Arabi'l-Müslimîn*, c. 6, s. 325, Beyrut 2005, VI/324-327
- eş-ŞELEBÎ**, Ahmed, *Mevsûatü't-Târîhi'l-İslâmî ve'l-Hadâratî'l-İslâmiyye*, Kahire 1994
- ŞEŞEN**, Ramazan, *İbn Fazlân Seyahatnamesi Tercümesi*, İstanbul 1975
- TABAKOĞLU**, Ahmet, *İslâm ve Ekonomik Hayat*, Ankara 1996
- TABÂTABÂ**, Muhammed b. Ali (709/1309), *el-Fahrî fi'l-Âdâbi's-Sultâniyyeve'd-Düveli'l-İslâmiyye*, thk. Memdûh Hasan Muhammed, Kahire 1999
- et-TABERÎ**, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (310/922), *Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mülûk*, Beyrut 1997
-, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, çev. Zakir Kadiri Ugan-Ahmet Tamir, Ankara 1954
- et-TÂÎ**, Fazıl Ahmed, *A'lâmü'l-Arab fi'l-Kimyâ*, Bağdat 1981
- TANERÎ**, Aydın, “Hacib’”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1996, XIV/508-511
- et-TENÛHÎ**, Ebû Ali Muhassin (384/994), *Nişvâru'l-Muhâdara ve Ahbâru'l-Müzakere*, thk. Abbûd Şâlicî, Beyrut 1971
- TERZÎ**, Mustafa Zeki, *Abbâsîler Dönemi Askeri Teşkilat (Basılmamış Doktora Tezi)*, Ankara 1986
- TOMAR**, Cengiz, “Müsâdere’”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2006, XXXII/65-67
- TURANÎ**, Adnan, *Dünya Sanat Tarihi*, Ankara 1983
- UÇAR**, Şahin, *Anadoluda İslam-Bizans Mücadelesi*, İstanbul 1990
- ULUDAĞ**, Süleyman, “Hallâc-ı Mansûr’”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1997, XV/377-381
- UNAT**, Faik Reşit, *Hicri Tarihleri Miladi Tarihe Çevirme Klavuzu*, Ankara 1974
- ÜLKEN**, Hilmi Ziya, *İslam Felsefesi Tarihi*, İstanbul 1957

- YAHYA B. ADEM**, el-Kureşî (208/818), *Kitâbü'l-Harâc*, nşr. Ahmed Muhammed Şakir, Beyrut 1979
- el-YÂFÎÎ**, Ebû Muhammed Abdullah b. Es'ad b. Ali b. Süleyman (768/1366), *Mir'âtü'l-Cinân ve İbratü'l-Yakazân fî Ma'rifetihi ma Yu'teberu min Havadisi'z-Zamân*, Kahire 1993
- YÂKÛT el-HAMEVÎ**, Şihabüddin Ebû Abdullah (626/1228), *Mu'cemu'l-Udebâ*, Kahire 1923
-, *Mu'cemu'l-Büldân*, Beyrut tsz.
- YAYLA**, Mustafa, "Hafta Tatili- İslam Hukukunda", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1997, XV/132134
- YENİÇERİ**, Celal, *İsâm'da Devlet Bütçesi*, İstanbul 1984
-, "Mezâlim", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, Ankara 2004, XXIX/515-518
-, "Cehbez", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1993, VII/222
- YILDIZ**, Hakkı, Dursun, "Abbas b. Hasan el-Cercerâî", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1988, I/25
-, "Abbasiler", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1998, I/31-48
-, *İslamiyet ve Türkler*, İstanbul 1980
-, "Ahmed b. Tolun", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1989, II/141-143
-, "Bâbek", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 199, IV/376-377
-, "Ali b. Muhammed ez-Zencî", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1989, II/413-414
- YILMAZ**, Metin, *Emevîler ve Abbâsîler Döneminde Polis (Şurta) Teşkilatı*, Samsun 2005
- YILMAZ**, Saim, *Mu'tazîd ve Müktefî Döneminde Abbâsîler*, İstanbul 2006
- YİĞİT**, İsmail, "Emeviler", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1995, XI/87-104
- YURDAYDIN**, Hüseyin Gazi, *İslâm Tarihi Dersleri*, Ankara 1971
- ez-ZEHRÂNÎ**, Dayfullah Yahya, *en-Nafakât ve İdâretühâ fî'd-Devleti'l-Abbâsiyye*, Mekke 1403/1986
- ez-ZEHEBÎ**, Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman (748/1347), *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, Beyrut 1985-1999
-, *el-Iber fî Haber men Ğaber*, Beyrut tsz.
-, *Târîhu'l-İslâm Vefeyâtü'l-Meşâhiri ve'l-A'lâm*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, Lübnan 1993

-, *Ma'rifetü'l-Kurrâi'l-Kibâr ale't-Tabakât ve'l-Âsâr*, Beyrut 1404
-, *Tezkiratü'l-Huffâz*, thk. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî, Beyrut 1374
- ZEKİ İSKENDER**, Elbîr, “*er-Râzî*”, *Mecelletü'l-Meşrik*, Beyrut 1960, c. 54, s. 171-175
- ZETTERSTÉEN**, K. V. , “*Râzî Billah*”, *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1964, IX/647
- , “*el-Müttakî Lillâh*”, *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1979, VIII/55
- ZEYDÂN**, Yusuf, “*İbn Sâbit, Sinan b. Kurre el-Harrânî*”, *Mevsûatü Aleml-i-Ulamâi ve'l-Udebâi'l-Arabi'l-Müslimîn*, Beyrut 2005, IV/800-801
- ez-ZİRİKLÎ**, Hayruddin, *el-A'lâm*, Beyrut 1969
- ZÜHEYR HAMÎDÂN**, “*Sinan b. Sâbit b. Kurre*”, *el-Mevsûatü'l-Arabiyye*, Dimeşk 2005, XI/159-160

